DR. STANISŁAW PIEKARSKI

# PRAWDY I HEREZJE

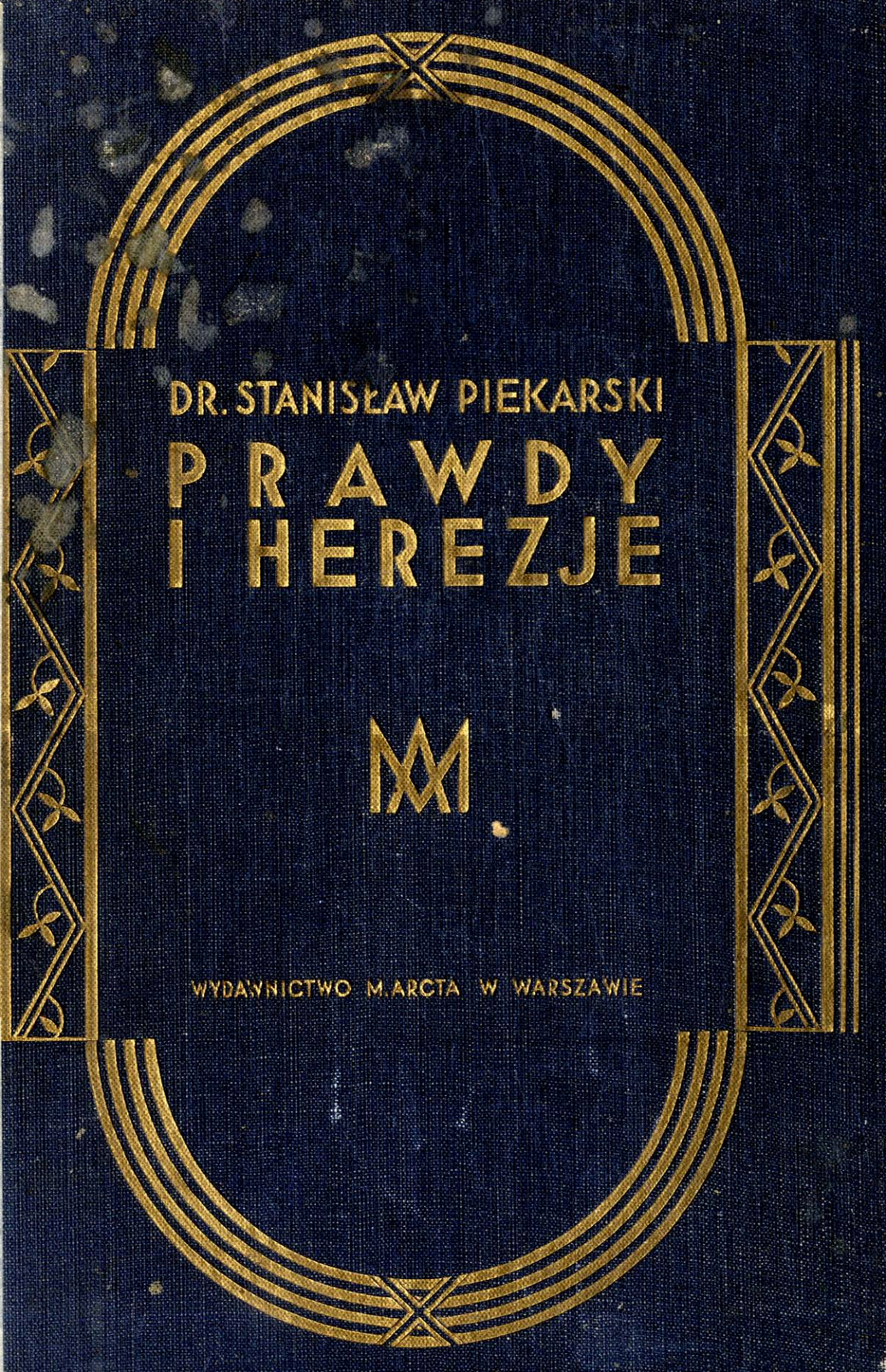

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

# PRAWDY I HEREZJE

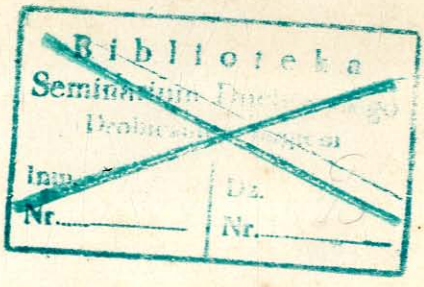

SŁOWNIKI M. ARCTA

# PRAWDY I HEREZJE

## ENCYKLOPEDJA WIERZEŃ WSZYSTKICH LUDÓW I CZASÓW

RELIGJE, WYZNANIA, DOGMATY, OBRZĘDY, KOŚCIOŁY, SEKTY,
ZEBRAŁ, OPRACOWAŁ I UŁOŻYŁ BYŁY DYREKTOR DEPARTAMENTU
WYZNAŃ W MINISTERSTWIE WYZNAŃ RELIG. I OŚW. PUBLICZNEGO

DR. STANISŁAW PIEKARSKI
AUTOR DZIEŁA „WYZNANIA RELIGIJNE W POLSCE"

1930

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

K-40/78

Eb 60606

DRUKARNIA ZAKŁADÓW WYDAWNICZYCH
M. ARCT, SP. AKC. W WARSZAWIE
CZERNIAKOWSKA 225

# PRZEDMOWA

Nauka, zwana religjoznawstwem albo historją porównawczą religji, powstała jako samoistna gałąź umiejętności w drugiej połowie XIX wieku, łącząc wyniki badań historycznych, rozszerzonych na urządzenia społeczne i rozwój kultury, z wynikami badań archeologji, językoznawstwa, etnografji i folkloru, oraz systematyzując je według pewnych koncepcyj filozoficznych. Postępy, poczynione przez te nauki w ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu, wywołały potrzebę ujęcia rezultatów badań religjoznawczych w formę encyklopedyj, czy to systematycznych czy abecadłowych.

Zadaniem pracy niniejszej, jako słownika, nie może być oczywiście budowanie systemu, lecz tylko podawanie w porządku abecadłowym informacyj i wyjaśnień o tematach, będących przedmiotem religjoznawstwa. Są to więc wyjaśnienia pojęć, wyrażeń, nazw, zwyczajów i instytucyj, wytworzonych przez życie religijne ludzkości, informacje o ludziach, którzy w historji religji zaznaczyli swój wpływ na kształtowanie się i rozwój tych pojęć, oraz o faktach, ważnych w dziejowym ich rozwoju.

W pracy mej starałem się zwracać szczególniejszą uwagę na przedmioty, mogące najwięcej zainteresować czytelnika polskiego, a więc na pojęcia, zwyczaje, instytucje i urządzenia prawne Kościoła katolickiego oraz na historję życia religijnego w Polsce.

Szczególne uwzględnienie pojęć i urządzeń katolickiego prawa kanonicznego uzasadniam nie tylko wyższym stopniem zainteresowania, które urządzenia te wzbudzają, lecz także wszechświatowem znaczeniem tego prawa, będącego zewnętrznym wykładnikiem siły organizacyjnej Kościoła i jego wpływu na życie społeczne.

Przedmiotowość, konieczną przy ujmowaniu zagadnień z dziedziny wyznania i religji, zachowywałem, traktując je raczej historycznie niż apologetycznie lub polemicznie. Przy tem jednak nie unikałem wypowiedzenia własnego zdania, ponieważ nie sądzę, aby zdołał zrozumieć i cenić cudze przekonania religijne ten, kto nie posiada własnych.

Gdy podawanie wyczerpującej literatury przedmiotu przy poszczególnych artykułach przekroczyłoby znacznie ramy, pracy niniejszej zakreślone, powołuję dzieła monograficzne tylko przy niektórych artykułach i ograni-

czam się do podawania tytułów dzieł najbardziej charakterystycznych. Przy artykułach zaś omawiających zagadnienia szczególnie sporne, podaję dzieła autorów o różnych zapatrywaniach. Spis dzieł pomocnych przy opracowaniu niniejszego słownika, niepodanych przy poszczególnych jego artykułach a będących zbiorem monografij lub encyklopedycznem przedstawieniem całości pewnej nauki, bądź religjoznawstwa, bądź umiejętności pokrewnych, umieszczam przy końcu książki.

Celem odsyłaczy („ob.") przy niektórych pojęciach i wyrażeniach jest nie tylko ułatwienie wyszukania właściwej i obszerniejszej informacji, lecz niekiedy także wskazanie na łączność kilku lub kilkunastu artykułów, omawiających spokrewnione treścią tematy a rozrzuconych wskutek alfabetycznego układu książki.

Zestawienie tych artykułów, ułatwiając ogólniejszy pogląd na całość zagadnienia, może jednak nieraz wywołać sąd o danem zagadnieniu, odmienny od mojego. Nie było jednak moim zamiarem unikanie tych zestawień i sądów. Przeciwnie, o ile tylko na to układ leksykograficzny pozwalał, starałem się wywoływać takie zestawienia, będące drogą do syntezy, do idei, która pisanie tych drobnych artykułów dyktowała.

W Warszawie, w listopadzie 1929.

*D-r Stanisław Piekarski.*

# A

**Abba** (wyraz syryjsko-chaldejski = ojciec). Według ewangelji, wyrazu tego użył Chrystus w modlitwie na Górze Oliwnej (Mar. XIV. 36) i w „Ojcze nasz" (Mat. VI. 9). Używa go także św. Paweł, mówiąc o Bogu w liście do Rzymian (VIII. 15) i do Galatów (IV. 6). Wyraz ten zawiera jedno z zasadniczych pojęć religji chrześcijańskiej, która uważa Boga za ojca wszystkich ludzi.

**Abelard Piotr,** teolog i filozof francuski, ur. 1079, słynny w średniowieczu jako dialektyk scholastyczny. Z powodu tłumaczenia dogmatu o Trójcy Św. w sposób zbliżony do doktryny Salebelliusa został przez synody w Soissons (1121) i w Sens (1140) potępiony. Zmarł w opactwie St. Marcel w r. 1142, pojednany z Kościołem.

**Abelici** (Abeljanie, Abeloici), starożytna sekta, istniejąca za czasów św. Augustyna w północnej Afryce. Wywodzili swą nazwę od Abla i uznawali pożycie małżeńskie za krzewienie grzechu pierworodnego. Z sekt nowożytnych zbliżeni są do nich perfekcjoniści (ob.).

**Abisynja** (Etjopja), kraj w Afryce wschodniej. Mieszkańcy Abisynji są przeważnie chrześcijanami, z których kilkadziesiąt tysięcy wyznaje religję rzymsko-katolicką, większość zaś (3 miljony) należy do sekty monofizytów. Religja ich przedstawia się jako mieszanina wierzeń chrześcijańskich, żydowskich, mahometańskich i pogańskich. Katolicyzm w Abisynji krzewi się od XVI wieku. Wznowione w latach 1839—1846 misje katolickie tamtejsze dzielą się obecnie, po zwinięciu w r. 1880 misji austrjackiej w Khartum, na dwie grupy: włoską, prowadzoną przez kapucynów, i francuską — przez lazarystów.

**Ablucja** (zmywanie albo polewanie), znany u ludów pogańskich i u żydów obrzęd religijny umywania ciała przed przystąpieniem do składania ofiary. Liturgika Kościoła katolickiego zna ablucję rąk (manilavium) przed i po mszy św., jako też w czasie mszy św. Ablucją nazywa się także obrzęd umywania nóg w Wielki Czwartek (ob. Czwartek Wielki), polanie wodą przy chrzcie św., pokropienie wodą święconą, obmywanie ołtarzy i dzwonów.

**Abrahamici,** sekta czeskich deistów (ob.). Wystąpili w r. 1782 jako związek religijny w Pardubicach. Uznają dekalog i Modlitwę Pańską, a odrzucają dogmat o Trójcy Św., o grzechu pierworodnym i wiele innych dogmatów chrześcijańskich. Wyłączeni z pod tolerancji w Austrji za Józefa II i wysiedleni do Węgier, Galicji i Slawonji, przestali wkrótce istnieć jako związek religijny.

**Absolucja** (= rozgrzeszenie). Według Katechizmu większego, przepisanego przez papieża Piusa X, absolucja w Kościele katolickim jest wyrokiem, w którym kapłan wypowiada w imieniu Jezusa Chrystusa odpuszczenie grzechów penitenta (ob. Spowiedź). Warunkiem absolucji jest skrucha, spowiedź, obietnica poprawy i zadośćuczynienia. Absolucji może ważnie udzielić tylko duchowny, posiadający święcenia kapłańskie oraz jurysdykcję duchowną. Formą absolucji w Kościele katolickim jest od XIII wieku forma deklaratoryjna (obwieszczająca) i indykatywna (oznajmująca): „ja cię rozgrzeszam...", w ko-

ściołach wschodnich zaś forma błagalna: „niech cię rozgrzeszy Bóg...".

**Acta Sanctorum,** zbiory dokumentów, dotyczących życia Świętych oraz życiorys Świętych. W r. 1643 rozpoczął jezuita ks. Jan Bolland wydawnictwo zbieranych przez siebie autentycznych dokumentów o życiu Świętych. Po jego śmierci (1665) wydawnictwo to było prowadzone dalej przez jego towarzyszów i następców, zwanych bollandystami (ob.) i osiągnęło obecnie rozmiary 63 tomów in folio, nie jest jednak jeszcze ukończone.

**Adamici.** Nazwy tej używało w ciągu wieków ery chrześcijańskiej kilka sekt, a mianowicie w II wieku odłam gnostyków (ob. Gnostycyzm), odprawiających nabożeństwa nago, w XIV i XV w. sekta manichejska (ob. Manicheizm) we Francji i Holandji. W Czechach wytępił ich wódz husytów, Jan Żyszka (1421). Wskutek patentu tolerancyjnego, ogłoszonego w Austrji przez Józefa II, wystąpiła sekta tej nazwy w Austrji i w Czechach (1848). W nowszych czasach pojawili się adamici w Ameryce Północnej w Stanie Nowojorskim (gmina Oneida, Lenox) jako sekta „wolnej miłości" pod nazwą perfekcjonistów (ob.). Uznają wspólność dóbr a wychowanie dzieci poruczają gminie.

**Adiafora,** rzeczy obojętne, bez istotnej doniosłości, drobiazgi, rzeczy niezakazane. Nazwę tę nadali w połowie XVI w. teologowie protestanccy, wittemberczycy, zwolennicy Melanchtona, niektórym zwyczajom i obrzędom katolickim, jak np.: używanie świec na ołtarzu, zachowywanie postów, sakrament bierzmowania i pokuty, nieszpory i t. p. Ponieważ zwyczaje te i obrzędy uznawali inni teologowie protestanccy, przeciwnicy Melanchtona, za sprzeciwiające się „wolności chrześcijańskiej", a przeto za niedozwolone, wybuchnął pierwszy t. zw. spór adiaforystyczny. Następne spory adiaforystyczne powstały w drugiej połowie XVII w. między luteranami a kalwinistami co do uciech świeckich, jak muzyka, teatr, tańce, stroje i t. p., uznanych przez jednych za adiafora, t. j. rzeczy dozwolone, przez drugich zaś za postępki niegodne chrześcijanina.

**Aditi,** ob. Wedyzm.

**Adonis,** w mitologji greckiej: młodzieniec ukochany przez Afrodytę (ob. Grecka mitologja i religja), w greckiem ujęciu: symbol płodności i budzenia się natury ze snu zimowego. Był przedmiotem sporu pomiędzy Afrodytą a Persefoną, boginią podziemia. Adonia były to święta, obchodzone w starożytnej Grecji corocznie na wiosnę lub w lecie; składały się z obchodu żałobnego, który uzmysławiał odejście Adonisa do świata podziemnego, i z święta radości, na pamiątkę powrotu Adonisa na ziemię.

**Adopcjanie,** wyznawcy doktryny, powstałej w II i III w. ery chrześc., jakoby Chrystus był tylko adoptowanym Synem Bożym. Herezja ta pojawiła się w VIII stuleciu w kościołach hiszpańskich i francuskich, została na synodzie w Rzymie w r. 798 potępiona i wkrótce potem wygasła.

**Adoracja,** w Kościele katolickim cześć oddawana Bogu. Ta cześć jest adoracją w ścisłem znaczeniu, nazywaną z grecka latria, podczas gdy cześć, oddawana Matce Boskiej, nazywa się hiperdulja, a cześć, oddawana Świętym — dulia. Adoracja Najświętszego Sakramentu, uznanie obecności Chrystusa jako Boga-Człowieka, jest najistotniejszym obrzędem Kościoła katolickiego i odbywa się w czasie Podniesienia przy mszy św., oraz przy licznych nabożeństwach, połączonych z wystawieniem Najśw. Sakramentu, osobliwie zaś przy uroczystości Bożego Ciała. Adoracja Krzyża jest jednym z obrzędów wielkopiątkowych (ob. Piątek Wielki).

**Adrjan.** Z sześciu papieży, noszących to imię, wybitniejszymi byli: Adrjan I, panował od r. 772 do 795 współcześnie z Karolem Wielkim, z którym prowadził spory o zakres władzy świeckiej w stosunku do władzy duchownej. Adrjan IV, Anglik, Mikołaj Breakspeare, był papieżem od r. 1154 do 1159. W czasie jego pontyfikatu wybuchnął zatarg papiestwa z Fryderykiem Barbarossą. Adrjan VI, urodzony w Utrechcie, ostatni z papieży niepochodzących z Italji, były nauczyciel Karola V, był papieżem od r. 1522 do 1523 w czasie wystąpienia Lutra. Usiłował doprowadzić do pojednania i obiecywał reformy, żądał jednak usunięcia Lutra.



**Advocatus diaboli,** zwany także „diabolus rotae", w procesie kanonizacyjnym ten, który ma obowiązek podnosić wszelkie zarzuty przeciwko zaliczeniu w poczet Świętych osoby, o której kanonizację chodzi (ob. Kanonizacja).

**Advocatus ecclesiae,** obrońca kościoła. Adwokacja w znaczeniu dawnego prawa kościelnego (Vogtei, l'avouerie, right of advowson) była instytucją średniowieczną, powstałą z prawa niemieckiego, według którego każdy nie należący do stanu zbrojnego zostawał pod opieką rycerza (advocatus). Zasadę tę stosowano także do kościołów i duchowieństwa. Zadaniem takiego obrońcy było występować przed sądem w imieniu kościołów, klasztorów i biskupstw i ochraniać je obronną ręką przeciw wszelkim napaściom. Adwokatów ustanawiał bądź król, który spełniał adwokację Kościoła w całem państwie, bądź też obierał go nowo założony kościół lub klasztor. Kto darował klasztorowi kościół, zastrzegał dla siebie i dla swoich potomków adwokację. Z istoty swej adwokacja miała służyć ku obronie kościoła, ale wkrótce wyrodziła się w zwierzchnictwo świeckie nad kościołem. Z tytułu adwokacji mieszali się możni świeccy do zarządu majątków kościelnych, przywłaszczali sobie spadki po duchownych, uciskali kościoły i duchownych daninami. Tej uciążliwej opiece Kościół wypowiedział walkę: adwokacja upadła albo przerodziła się w patronat (ob.).

**Adwent** (= przyjście), w Kościele katolickim pierwszy okres roku kościelnego, obejmujący 4 tygodnie przed Bożem Narodzeniem. Ma wyobrażać 4 tysiące lat oczekiwania ludzkości na przyjście Zbawiciela. Prócz obowiązujących w tym czasie przepisów liturgicznych, obowiązku postów we środy i piątki, oraz zakazu zabaw i wesel, panuje w Polsce starodawny zwyczaj odprawiania w czasie adwentu Roratów, t. j. mszy porannej, zwanej tak od pierwszych słów kościelnej pieśni adwentowej „Rorate coeli...." („Niebiosa rosę spuszczajcie z góry...").

**Adwentyści,** sekta założona w roku 1831 przez farmera amerykańskiego Williama Millera. Dzieli się obecnie na kilka odłamów, z których najliczniejszymi są t. zw. „adwentyści dnia siódmego", znajdujący się także i w Polsce. Wspólnemi cechami nauki wszystkich adwentystów jest: oczekiwanie sądu ostatecznego, wiara w paruzję, t. j. ponowne przyjście Chrystusa, chrzest dorosłych przez zanurzenie w wodzie i autonomiczne urządzenie poszczególnych gmin. „Adwentyści dnia siódmego" obchodzą sobotę jako dzień święty, w przeciwstawieniu do „adwentystów tysiąclecia", którzy święcą niedzielę. Zaprzeczają ogólnej nieśmiertelności duszy, która ma być udziałem tylko „wiernych". Założyciel sekty, William Miller, przepowiadał koniec świata na r. 1843, następnie na rok 1847. Według „adwentystów tysiąclecia" koniec świata miał nastąpić w jesieni r. 1914.

**Afrodyta** (Afrogeneja, gr. „z piany morskiej powstała"), w mitologji greckiej bogini miłości (ob. Grecka mitologja i religja).

**Afryka.** Chrześcijaństwo krzewiło się w Afryce od pierwszych czasów swego istnienia, a mianowicie w Egipcie i w trzech prowincjach rzymskich: Afryce prokonsularnej, Numidji i Mauretanji, odpowiadających mniej więcej obecnym krajom: Tunisowi, Algerowi i Marokku. Podlegało też, jak w innych krajach imperjum rzymskiego, dotkliwym prześladowaniom (ob. Chrześcijan prześladowanie). Po edyktach tolerancyjnych cesarza Konstantyna W. nastąpił wielki rozkwit życia kościelnego w Afryce północnej, która za czasów św. Augustyna z Hippony (354—430) liczyła 600 diecezyi. Rozkwit ten niszczyli swemi prześladowaniami arjańscy Wandalowie, którzy wtargnęli do Afryki północnej w V wieku, a położyli mu kres Saraceni od VII do XV wieku. Średniowieczne próby misyj w Afryce północnej były bezskuteczne, a wyprawa krzyżowa św. Ludwika, króla francuskiego, skończyła się w r. 1270 klęską. Dopiero w XVII w. powstały nowe stacje misyjne w Algerze i Tunisie, pracujące przeważnie pośród niewolników. Sprawę katolicyzmu w Afryce popchnęło naprzód

zdobycie Algeru przez Francuzów w r. 1830 i wkrótce potem powstały biskupstwa w Algerze i Tunisie. Następnie miasto Alger stało się siedzibą arcybiskupa, któremu podlegają obecnie biskupi w Oranie i w Constantine. Prócz tego istnieją: starożytne arcybiskupstwo w Kartaginie, będącej siedzibą prymasa Afryki, diecezja św. Dionizego na wyspie Reunion i diecezja w Port Louis na wyspie św. Maurycego. W Egipcie katolicy obrządku koptyjskiego podlegają tytularnemu patrjarsze aleksandryjskiemu z diecezjami w Aleksandrji, Hermopolis i w Tebach. Aleksandrja jest również siedzibą biskupstwa katolicko-armeńskiego. W ostatnich dziesiątkach XIX w. podboje państw europejskich na wschodnich i zachodnich wybrzeżach Afryki przyczyniły się pośrednio do rozszerzenia misyj katolickich, które pod kierunkiem różnych kongregacyj docierają do środka Afryki. W Afryce północnej pracują misje franciszkanów, białych ojców, kapucynów, lazarzystów, misjonarzy Serca Jezusowego i werbistów; w Afryce środkowej i południowej misje jezuitów, oblatów, salezjanów, kongregacja misyjna Św. Ducha, kongregacje francuskie Picpus, premonstratensów, białych ojców, towarzystwa misyjnego św. Józefa, benedyktynów i pallotynów. Prócz misyj katolickich pracują w Afryce liczne misje protestanckie, a mianowicie luterańskie rozmaitych odcieni, kalwińskie, anglikańskie, prezbiterjańskie, baptystów, metodystów i wielu innych. Misje te, utrzymywane przez Anglję, Amerykę Północną, Niemcy, Holandję i Danję, otrzymują wysokie dotacje i są wskaźnikami sfery wpływów odnośnych państw. Przegląd statystyczny wyników pracy tych misyj jest równie utrudniony, jak wogóle wszelka statystyka wyznaniowa w Afryce. Wedle obliczeń z lat 1926—1928 przebywa w Afryce 3,666 tysięcy katolików (w tem 2,293 tys. tubylców), 1,663 tys. protestantów i około 650 tys. żydów. Liczbę przeważającej ludności Afryki tubylców—pogan, fetyszystów, obliczają na 126 milj., a mahometan na 74 miljony.

**Aftartodokeci,** ob. Monofizyci.

**Agenda,** w języku kościelnym książka, obejmująca przepisy liturgiczne i formuły modlitw przy wszystkich czynnościach kościelnych (ob. Rytuał).

W Polsce, jak i w innych krajach katolickich przed reformą, wprowadzoną przez sobór trydencki, używano agend czyli rytuałów miejscowych, obowiązujących w poszczególnych diecezjach. W ciągu wieku XVI wyszły agendy: gnieźnieńska, krakowska, poznańska, płocka, warmińska, włocławska, wreszcie agenda biskupa Karnkowskiego, wprowadzona po przyjęciu uchwał soboru trydenckiego w całej Polsce.

Agendy protestanckie zawierają oprócz przepisów liturgicznych także przepisy o obsadzaniu urzędów, o prowadzeniu szkół, o zarządzaniu majątkiem kościelnym i t. p. Agendy te są: luterskie, melanchtońskie, kalwińskie, zwingljańskie i anglikańskie (ob. Liturgiczne prawo).

**Agni,** ob. Wedyzm.

**Agnoeci,** ob. Monofizyci.

**Agnostycyzm,** teorja filozoficzna, wyznająca niemożliwość poznania poza granicami sprawdzalnych doświadczeń i starająca się dowieść, że przedmiotem badań tak przyrodniczych, jak filozoficznych powinny być tylko zjawiska dostrzegalne zmysłami, natomiast wszelkie jestestwa pozazmysłowe, jak Bóg, duchy bezcielesne i życie zagrobowe, należą do dziedziny bytów niepoznawalnych.

**Agnus Dei** (Baranek Boży): 1) symbol Chrystusa według ewangelji św. Jana I.29. 2) Od tych słów zaczyna się ostatnia część mszy św. po Ojcze Nasz. 3) Agnus Dei czyli „agnusek", medal z wosku z wyobrażeniem Baranka, poświęcany przez papieża i rozdawany w sobotę przed Przewodnią Niedzielą.

**Agrikola** Jan, ob. Antynonizm.

**Ahmadija,** ruch religijny pomiędzy wyznawcami islamu w Indjach, wszczęty w r. 1891 przez Gulama Ahmada, który głosił, że jest oczekiwanym Madim islamu, powracającym duchem Chrystusa i Mesjaszem żydowskim. Ruch ten, skierowany głównie przeciwko formalizmowi islamu, liczy obecnie około 70,000 członków.

**Ahura-Mazda,** ob. Parsyzm.

**Akathistos,** hymn pochwalny Kościoła wschodniego, odmawiany w postawie stojącej.



**Akiba,** Ben Josef (syn Józefa), jeden z najsłynniejszych rabinów żydowskich. Żył w Syrji w I wieku po Chr. i został zabity z rozkazu cesarza Hadrjana ok. r. 135. Komentował prawo mojżeszowe i napisał trzy księgi kabalistyczne.

**Akolita,** kleryk, który otrzymał ostatnie z czterech mniejszych święceń (ob. Święcenia).

**Aktysteci,** ob. Monofizyci.

**Alba,** szata liturgiczna z białego płótna, używana przez duchowieństwo katolickie przy odprawianiu mszy św., wdziewana pod ornatem, i przy innych obrzędach.

**Albanja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Albati,** ob. Biczownicy.

**Albert Wielki,** teolog scholastyczny, jeden z najuczeńszych ludzi średniowiecza, nauczyciel św. Tomasza z Akwinu. Pochodził z niemieckiej rodziny Bollstädt, urodził się ok. r. 1193 w Szwabji, studjował w Padwie, gdzie wstąpił do zakonu dominikanów. Wykładał na uniwersytecie w Kolonji i w Paryżu i był biskupem w Regensburgu. Zrzekłszy się biskupstwa, wrócił do pracy naukowej w Kolonji, gdzie umarł w r. 1260.

Wprowadził dzieła Arystotelesa wraz ze znanemi wówczas komentarzami pochodzenia greckiego, arabskiego i żydowskiego do studjów teologicznych i filozoficznych i nadał przez to filozofji scholastycznej nowy kierunek. Z powodu niezwykłej swej wiedzy nazwany został przez współczesnych Wielkim albo Doktorem powszechnym (Doctor universalis). Kościół katolicki zalicza go do rzędu błogosławionych.

**Albertyni.** Adam Chmielowski, artysta-malarz, uczestnik powstania z r. 1863, jako członek III Zakonu św. Franciszka przybrał imię „brata Alberta" i założył w Krakowie w r. 1888 dom przytułkowy dla bezdomnych, obsługiwany przez niego samego i towarzyszów, związanych tą samą regułą św. Franciszka i zwanych albertynami. Domy przytułkowe braci albertynów (albertów) powstały następnie we Lwowie, Stanisławowie, Przemyślu, Tarnowie, Zakopanem i w innych miastach Małopolski. Celem tych zakładów jest udzielanie bezpłatnego przytułku bezdomnym, pielęgnowanie chorych, opieka i wychowanie opuszczonych dzieci i nauka rzemiosł. Podobne domy dla kobiet obsługują w Sokalu i w Jarosławiu siostry albertynki, zgromadzenie żeńskie tej samej reguły.

**Albigensi,** sekta szerząca się w XII i XIII wieku w południowej Francji. Nauka albigensów miała podstawy w manicheizmie (ob.). Odrzucali sakramenty, dogmat o zmartwychwstaniu i o Trójcy Św. Dzielili się na „początkujących, wierzących i doskonałych". Nauka ich została potępiona przez synod w Tour (1163) i sobór lateraneński (1179). Znaleźli opiekuna w Rajmundzie VI, hr. Tuluzy, przeciw któremu wystąpił, na wezwanie papieża Innocentego III, król francuski, Ludwik VIII. Walki orężne przeciwko albigensom trwały przez wiek XIII, a inkwizycja miała z nimi do czynienia jeszcze w początkach XV wieku.

**Albrechtanie** (niem. Albrechtsleute), sekta protestancka, założona w r. 1803 przez Jakóba Albrechta, kaznodzieję metodystów w Pensylwanji, jest odłamem sekty metodystów, głosi podobne im nauki i opiera swój ustrój na tych samych zasadach. Od r. 1816 ta sekta nazywa się w Ameryce „ewangelickiem stowarzyszeniem Północnej Ameryki" (Evangelical Association of North America) i posiada licznych zwolenników w Ameryce Północnej, tudzież w Wirtembergji i w Szwajcarji.

**Aleksander.** Było 11 papieży tego imienia. Wybitniejsi z nich są:

Aleksander I, biskup rzymski z początkiem II wieku ery chrześcijańskiej, męczennik.

Aleksander III (Roland Bandinelli), jeden z najznamienitszych papieży, panował od r. 1159 do 1181. Zakończył pomyślnie długotrwałe spory papiestwa z Fryderykiem Barbarossą i z Henrykiem II, królem angielskim. Opiekował się nauką i uniwersytetami.

Aleksander IV, był papieżem od r. 1254 do 1261 w czasie walk pomiędzy Gwelfami i Gibelinami. Zaliczał się do pierwszych, a gdy Gibelini wzięli

górę w Rzymie, zmuszony był uciekać do Viterbo.

Aleksander VI (Rodryg Lenzuoli-Borgia), 1492—1503, człowiek wielkich zdolności, położył znaczne zasługi na polu sztuki i kultury, ale przez swe niemoralne życie ściągnął wiele zarzutów na papiestwo.

Aleksander VII, 1655—1667, przyznał królowi Janowi Kazimierzowi tytuł „króla prawowiernego" (rex orthodoxus). Zatarg z królem francuskim, Ludwikiem XIV, zakończył podpisaniem traktatu w Pizie (1664).

**Aleksjanie,** średniowieczne stowarzyszenie pobożne, poświęcające się pielęgnowaniu chorych i grzebaniu zmarłych (ob. Lollardzi).

**Aljans ewangelicki,** ob. Ewangelicki aljans.

**Alkoran,** ob. Koran.

**Allah,** nazwa Boga u mahometan (ob. Islam).

**Alleluja,** ob. Halleluja.

**Alombrados,** kwietyści hiszpańscy, ob. Kwietyzm.

**Altruizm,** wyrażenie, utworzone przez filozofa francuskiego, Augusta Comte'a (1798—1857), oznacza zasadę moralną, która każe poświęcać się na usługi ludzkości i w ten sposób zwyciężać samolubstwo. Ta moralność, domagająca się poświęcenia siebie dla drugich i to nie w imię jakichś nakazów czy ideałów religijnych, lecz dla samej tylko teorji, jest według Comte'a prawdziwą religją.

**Amaterasu,** japońska bogini słońca, ob. Japonja.

**Ambona,** kazalnica, wzniesienie umieszczone zwykle po lewej stronie środkowej nawy kościoła, służy do prawienia kazań, odczytywania listów pasterskich, ogłoszeń parafjalnych i t. p. czynności duszpasterskich.

**Ambrozjanie,** zgromadzenia zakonne pod nazwą: bracia ambrozjańscy, ambrozjanki, mniszki zakonu św. Ambrożego, oblaci św. Ambrożego. Powstali we Włoszech w XIV wieku i wygaśli w XVI w.

**Ambrozjański hymn.** Hymn kościelny, zaczynający się od słów: Te Deum laudamus... (Ciebie Boże chwalimy), ułożony według legendy przez św. Ambrożego i św. Augustyna. Przetłumaczony został na wszystkie języki w krajach katolickich, już od wieku IX począwszy. Śpiewają go w kościołach jako liturgiczny hymn dziękczynny w czasie nabożeństw i procesyj. Uznany przez Lutra jako symbol (wyznanie wiary), śpiewany jest też w kościołach ewangelickich.

**Ambroży św.,** biskup medjolański i doktór Kościoła. Urodzony ok. r. 333, został w r. 369 namiestnikiem Włoch północnych z siedzibą w Medjolanie. W r. 374 został biskupem medjolańskim i działał z wielkim pożytkiem dla Kościoła jako organizator i pisarz kościelny. Najważniejsze jego dzieła są: trzy księgi „De officiis clericorum", które służyły przez całe wieki jako podręcznik etyki chrześcijańskiej, pięć ksiąg dogmatycznych „De fide", liczne hymny, listy i mowy. Wywarł wielki wpływ na rozwój śpiewu kościelnego jako autor hymnów i jako twórca muzyki kościelnej, zwanej „śpiewem gregorjańskim", łączącej pierwiastki rytmiczne i melodyczne Kościoła wschodniego z recytatywami muzyki starogreckiej. Zmarł w r. 397.

**Ameryka.** Statystyka wyznań. Urzędowe spisy ludności odbywają się tylko w niewielu państwach amerykańskich, a niektóre z nich, przeprowadzając spis ludności, nie uwzględniają wcale wyznań. Z tego powodu podanie dokładnych dat statystycznych co do ilości wyznawców poszczególnych religji we wszystkich państwach Ameryki nie jest możliwe. Najtrudniejszą zaś jest statystyka wyznań w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, gdyż przy tamtejszych spisach ludności od r. 1890 uwzględnia się wprawdzie wyznanie, ale w wykazach statystycznych nie podaje się liczby wszystkich wyznawców pewnej religji, lecz tylko liczbę pełnouprawnionych członków (members) danych organizacyj religijnych, czyli t. zw. komunikantów. Stąd pochodzi, że na podstawie spisu ludności z 1.I 1920 r. obliczono ilość członków wszystkich wyznań łącznie na 48,021,000, podczas gdy ludność Stanów Zjedn. wynosiła według tego spisu 132,112.400. Urzędowa statystyka podaje np. 357.000 żydów, podczas gdy w samym Nowym Jorku jest ich przeszło miljon. Liczbę pogan, nie podaną wcale w statystyce urzędowej, należy oceniać w Stanach Zjedn. co najmniej na 5 miljonów.



| PAŃSTWA | Katolicy | Protestanci *) | Żydzi | Poganie | Inne wyznania |
|---|---|---|---|---|---|
| Ameryka środkowa: Guatemala, Honduras, Salwador, Nikaragua i Kostarika | 3.770.700 | 18.055 | — | 40.224 | — |
| Argentyna | 10.538.310 | 60.000 | — | 30 000 | — |
| Boliwja | 3.463.945 | — | — | 250.000 | — |
| Chili | 3.598 000 | 20 000 | — | 50.000 | — |
| Ekwador | 1.200.000 | — | — | 200.000 | — |
| Gujana francuska | 47.340 | — | — | — | — |
| „ brytańska | 40.000 | 540.000 | — | — | 13.500 |
| „ holenderska | 11.700 | 34 400 | — | 180.000 | — |
| Kanada | 3.389 000 | 3.277.000 | 125.000 | — | 594.000 |
| Kolumbja | 6.759 550 | — | — | 150.000 | — |
| Meksyk | 13 921.000 | 74.000 | — | — | 340.000 |
| Panama | 268.000 | 37 000 | 500 | — | 41.500 |
| Paragwaj | 829.000 | — | — | 100 000 | — |
| Peru | 5 550 000 | 10.000 | — | 350.000 | — |
| Stany Zjednoczone | 18.879 000 | 28.267.000 | 357 000 | — | — |
| Urugwaj | 1.720.400 | 25 000 | — | — | — |
| Wenezuela | 1.020 400 | 3.500 | — | — | — |

*) Uwaga. W rubryce „Protestanci" pomieszczono wszystkich chrześcijan, którzy nie są ani katolikami, ani prawosławnymi, a więc nie tylko luteranów i kalwinistów, ale i anglikanów, presbiterjanów, metodystów, baptystów, kwakrów i inne liczne w Ameryce sekty protestanckie.

**Amerykanizm,** nazwa, nadana przez rektora kolegjum amerykańskiego w Rzymie, Mgr. O'Connella, na kongresie katolickich uczonych w Fryburgu w r. 1897 teorjom i metodom postępowania katolickiego duchowieństwa w Ameryce, które, dążąc do najskuteczniejszego szerzenia katolicyzmu, starało się oprzeć swą działalność na podstawie praktycznej, uwzględniającej właściwości charakteru amerykańskiego, a więc liberalizm, czyli dążność do największej swobody jednostki i naturalizm, czyli eksploatację sił przyrodzonych człowieka w celu jak najwydatniejszego zwiększania majątku. Początek teorji amerykanizmu dał Izaak Tomasz Hecker (ur. 1819, zm. 1888), pierwotnie metodysta, od r. 1844 katolik i członek zakonu redemptorystów, a w r. 1858 założyciel zakonu „Misjonarzy św. Pawła", zwanych paulinistami. W r. 1875 wydał bezimiennie zbiór swych myśli przewodnich, który nabrał rozgłosu dopiero po jego śmierci, a mianowicie we Francji wskutek tłumaczenia, dokonanego przez księdza francuskiego Feliksa Kleina, a w Ameryce wskutek entuzjastycznego życiorysu Heckera, pióra Elliota, ze wstępem arcybiskupa Irelanda. We Francji rozpowszechniło się szybko zwłaszcza 6-te wydanie tłumaczenia ks. Kleina, zaopatrzone listem polecającym kardynała Gibbonsa. Równocześnie jednak wystąpili przeciwnicy teoryj Heckera, zwalczający amerykanizm i jego zwolenników francuskich. Sporowi temu kres położył papież Leon XIII, ogłaszając w r. 1899 list do kardynała Gibbonsa „Testem benevolentiae", w którym odmówił swego przyzwolenia na rozszerzanie ogółu metod, zwanych amerykanizmem.

**Amoreici** (hebr. amorim), ob. Talmud.

**Amortyzacyjne ustawy,** ob. Manus mortua.

**Amulety.** Pochodzenie tego wyrazu wyprowadzają z arabskiego hama-

la = nosić, lub z łacińskiego amolimentum, amoletum = środek ochronny. W pojęciu potocznem amulet oznacza drobny przedmiot, którego noszenie ma przynosić pomyślność i ochronić od nieszczęść, od złego spojrzenia, choroby, nagłej śmierci i t. p. Amulety znane są w staroindyjskiej religji Wedy; są to najczęściej części zwierząt uważanych za święte, tak np. rogi gazeli, włosy słoni, kawałki kości słoniowej, muszle perłowe, skóry węży, części roślin, kawałki metalu. W Babilonji i Asyrji używano jako amuletów kości osłów i świń, noszone na barwnych wstęgach, pierścienie lub figurki bóstw. W starożytnym Egipcie najcenniejszemi amuletami były skarabeusze, t. j. wyobrażenia świętego żuka „oczy Horusa" i figurki bóstw. U Izraelitów pod wpływem Kabały weszły w użycie amulety pisane na papirusie, na skórze ryb lub węży, ryte na srebrze, na miedzi, na oniksie oraz t. zw. filaksaria. Natomiast nie są amuletami używane u żydów skórzane kapsle, zawierające wyjątki z biblji, pisane na pergaminie lub papierze (cicith i tephilim), mające uprzytamniać noszącemu przykazania Boskie. W średnich wiekach żydzi używali jako amuletów oznak chrześcijańskich.

Amulety znane były także u pierwotnych ludów Europy, Celtów i Germanów, Greków i Rzymian. Nauka chrześcijańska, zwalczając wszelki zabobon, zakazywała też noszenia amuletów, jako nie mających nic wspólnego z wiarą chrześcijańską. Nie można zaliczać do amuletów symboli chrześcijańskich, jak krzyże i medaliki, gdyż były to od początku chrześcijaństwa raczej wyobrażenia i przypomnienia najważniejszych faktów chrystjanizmu oraz oznaki przynależności do Kościoła. Mimo zakazów Kościoła i wpływów oświaty, wiara w amulety przetrwała do czasów najnowszych.

Należy odróżnić amulety od fetyszów. Różnica między temi pojęciami, łatwo się zacierająca, polega głównie na tem, że fetysz jest albo wyobrażeniem bóstwa, albo pośrednikiem między bóstwem a ludźmi, odbierającym cześć należną bóstwu, podczas gdy amulet nie jest przedmiotem kultu religijnego, lecz rzeczą, której posiadanie ma chronić od nieszczęść lub przynosić pomyślność (por. Fetyszyzm).

**Anabaptyści** (nowochrzczeńcy), sekta, wyrosła na gruncie reformacji w w. XVI. Odrzucali chrzest dzieci, a przyjmowali chrzest nowy, który uważali za symbol odrodzenia duchowego. Naukę ich, pierwotnie popieraną przez Zwingli'ego, zwalczał następnie sam Zwingli, Luter i Kalwin. Założycielem sekty był Tomasz Münzer w Zwickau (r. 1521). Po wypędzeniu z Zwickau zbiegł do Wittenbergi, a następnie osiedlił się w Altstädt, skąd głosił swą naukę, zwalczającą zarówno naukę Lutra, jako też i naukę Kościoła katolickiego. Następcami jego byli Melchjor Ring w Hesji, Melchjor Hofman w Strassburgu oraz Jan Bockhold (Bockelsohn) von Leiden (Jan z Lejdy) w Monasterze, gdzie rolę proroka odgrywał sprowadzony z Holandji Jan Mathys. Gdy Mathys zginął, zwierzchnictwo objął Jan z Lejdy. Wprowadził do sekty wielożeństwo i ogłosił się prorokiem i monarchą świata. Zwalczany przez katolików i protestantów, został w r. 1535 stracony. Sekta anabaptystów poczęła się rozpadać na hofmanianów, socynianów i mennonitów, którzy dotychczas istnieją.

**Anachoreci,** pustelnicy, którzy, wyrzekając się świata, albo uciekając przed prześladowaniem, z końcem III wieku osiadali na pustelni (por. Eremici). W początkach IV w. poczęli przy takich pustelnikach, zwanych w Egipcie „ojcami pustyni", gromadzić się towarzysze i uczniowie. Idealny obraz anachorety skreślił św. Hieronim w żywocie Pawła z Teb, a św. Atanazy w żywocie św. Antoniego, którego uważają za pierwowzór zakonnika.

**Anagnosmata,** w Kościele wschodnim zbiór lekcyj ze Starego Testamentu, odmawianych przy brewjarzu.

**Anagnosta,** w Kościele wschodnim kleryk, czytający Pismo św. w kościele (ob. Lektor).

**Anathema** (klątwa, hebrajskie herem), w biblijnym języku oznacza rzecz lub osobę, skazaną na zagładę. W Nowym Testamencie anathema



oznacza oddanie na wieczne potępienie, stąd pochodzi w dawnym języku kościelnym wyrażenie „Anathema esto" lub „Anathema sit", to zn. „niech będzie wyklęty". Anathema czyli klątwa była ogłaszana przez papieży i synody przeciw kacerzom i przekraczającym prawa kościelne (ob. Ekskomunika).

**Anglikanizm,** religja państwowa angielska, należąca co do nauki wiary do rzędu wyznań reformowanych (protestanckich) a ze względu na obrzędy i ustrój kościelny zajmująca stanowisko pośrednie pomiędzy katolicyzmem a protestantyzmem. Wprowadził ją król angielski, Henryk VIII, który w r. 1534 zerwał z katolicyzmem, nie mogąc uzyskać od papieża zatwierdzenia rozwodu z Katarzyną Aragońską i uznania swego małżeństwa z Anną Boleyn. Ogłosił się sam głową Kościoła i ustanowił 42 artykuły wiary, pozostawiając bez zmiany większość dogmatów oraz obrzędy katolickie. Za czasów małoletności jego syna, Edwarda VI, regencja usunęła naukę katolicką o 7 sakramentach, o czyśćcu i w. in., wprowadziła małżeństwo księży i przyjmowanie komunji pod dwiema postaciami. W r. 1559, za panowania królowej Elżbiety, parlament angielski uchwalił przyjęcie Księgi porządku służby Bożej czyli modlitewnika, (Book of Common Prayer), a w r. 1571 przyjął 39 artykułów wiary, ułożonych w r. 1562 przez synod londyński (konwokację) w miejsce 42 artykułów Henryka VIII. Główniejsze postanowienia tych obowiązujących dotychczas 39 artykułów są: 1) głową Kościoła (supreme governor) jest panujący (choćby był kobietą lub dzieckiem), 2) hierarchiczny ustrój, a mianowicie trzy stopnie hierarchiczne: diakonat, kapłaństwo i biskupstwo oraz liturgja i kult zewnętrzny katolicki pozostają, 3) odrzuca się wiarę w czyściec, we wstawiennictwo Świętych, w obecność Chrystusa Pana w Najśw. Sakramencie, 4) uznaje się tylko sakrament chrztu i komunji.

Już za panowania Elżbiety powstały w urzędowym Kościele anglikańskim z powodu pozostawienia w nim ceremonji i zwyczajów katolickich sekty (dissenters), od r. 1662 objęte nazwą non conformists—niezgadzających się (ob. Nonkonformiści), jako to prezbiterjanie, purytanie i independenci. Sekty te odrzucają zwierzchnictwo królewskie nad Kościołem, oraz ustrój episkopalny i inne pozostałości katolickie. Wyznawca najskrajniejszej z tych sekt, independentów, Oliwer Cromwell, piastował w latach 1649 — 1658 władzę teokratycznego dyktatora Anglji. Odnowienie monarchji przywróciło ustrój episkopalny, panujący tam dotychczas.

W nowszych czasach powstały w łonie anglikanizmu, prócz licznych sekt samodzielnych, dwa zwalczające się stronnictwa: High Church men, t. j. zwolennicy „Wysokiego Kościoła", do których należy arystokracja i kler wyższy, i Low Church men, t. j. zwolennicy „Niskiego Kościoła", do których zalicza się kler niższy i stan średni. Kierunek pośredni pomiędzy temi stronnictwami reprezentuje zwalczany przez obydwa Broad Church, t. j. „Szeroki Kościół", wprowadzający krytycyzm w czytaniu Pisma św. W związku z anglikanizmem wspomnieć należy, że religja katolicka w Anglji, prześladowana od czasów Henryka VIII, rozszerzyła się tam w ostatniem stuleciu do tego stopnia, że papież Pius IX przywrócił w r. 1850 hierarchję katolicką, która liczy obecnie (bez Irlandji) 22 biskupów, z arcybiskupem Westminsteru jako metropolitą i katolickim prymasem Anglji na czele, a liczba katolików w Anglji i Szkocji wynosi blisko 3 miljony, podczas gdy w r. 1767 wynosiła tylko 68 tysięcy (ob. Emancypacja katolików).

To odrodzenie katolicyzmu w Anglji zaznaczyło się szczególnie po wojnie europejskiej, nietylko przez wzrost liczby przejść na katolicyzm, ale także wyraźną zmianą opinji ogółu anglikańskiego o rzeczach wiary. Wzmożona pobożność wywołała w najszerszych kołach ludności angielskiej tak zwane „tendencje rzymskie", czyli skłonność do wielu wierzeń, zwyczajów i obrzędów, właściwych Kościołowi katolickiemu, a nie uznawanych przez oficjalny anglikanizm. Wobec tego liczni pastorowie zaczęli samodzielnie wprowadzać zmiany we mszy, tak że nieraz w jednym i tym

samym kościele odbywają się msze zasadniczo różne. Pod naciskiem tych faktów i ogólnej opinji biskupi anglikańscy postanowili przeprowadzić reformę przepisów kościelnych, zawartych we wspomnianym powyżej modlitewniku oficjalnym „Book of Common Prayer" z r. 1559. Uchwalone przez nich zmiany zezwalały na zakazane dotychczas przechowywanie poświęconego chleba i wina (bez wiary w przeistoczenie) dla celów komunji, wprowadzały modlitwy za umarłych, modlitwy za króla, za parlament, za misje zagraniczne, za przemysł i handel, a nawet za Ligę Narodów. Wszystkie te zmiany jednak, o ileby miały obowiązywać, musiały być poddane uchwale obu izb parlamentu, a następnie zatwierdzeniu przez króla. W czasie sesji jesiennej r. 1927 Izba lordów przyjęła znaczną większością głosów proponowane zmiany, przyczem 40 lordów katolickich wstrzymało się od głosowania, motywując to brakiem kompetencji parlamentu do rozstrzygania o rzeczach wiary. Natomiast Izba gmin na posiedzeniu dnia 16 grudnia 1927 r. odrzuciła proponowane zmiany większością 247 głosów przeciw 205.

Ten wynik obrad parlamentarnych nad reformą modlitewnika uwydatnił przedewszystkiem zaznaczaną przez lordów katolickich niekompetencję parlamentu do decydowania o rzeczach wiary, a następnie pozostawił Kościół anglikański na rozdrożu, które grozi jeszcze większem, niż dotychczas, rozbiciem się tego wyznania. A mianowicie biskupi anglikańscy, którzy uchwalili wspomniane zmiany modlitewnika, stanęli przed pytaniem, czy zmiany owe wprowadzić w życie bez aprobaty parlamentu i wbrew uchwale Izby gmin, czy też przeciwnie, usunąć z modlitewnika wszystko, coby odpowiadało „tendencjom rzymskim". Pójście w pierwszym kierunku oznaczałoby zerwanie z tradycją, sięgającą czasów Henryka VIII, który nakazał, aby wszelkie zmiany w liturgji i w artykułach wiary były zatwierdzane przez parlament. Odstąpienie od tej tradycji spowodowałoby utratę przez High Church charakteru Kościoła państwowego. Usunięcie zaś z modlitewnika wszystkiego, co przypomina Kościół katolicki, miałoby dla anglikanizmu jeszcze gorsze skutki, gdyż zmiany modlitewnika poczyniono pod naciskiem opinji, idącej w kierunku „tendencyj rzymskich", a więc zaniechanie ich pociągnęłoby za sobą dalszy wzrost przejść z anglikanizmu na katolicyzm. Wobec tego biskupi anglikańscy stanęli na stanowisku t. zw. ograniczonej rewizji, która oznacza w praktyce pozostawienie uchwalonych zmian dowolnemu uznaniu duchowieństwa. Jest to jednak chwilowe wyjście z trudnej sytuacji, nie załatwiające sprawy zasadniczo i nie kładące tamy dalszej ewolucji anglikanizmu. W ewolucji tej prócz „tendencyj rzymskich" poważną rolę odgrywają stosunki hierarchji anglikańskiej z dostojnikami cerkwi grecko-wschodniej. Obie strony zdążają do zbliżenia obrządków i zwyczajów kościelnych, oraz do kanonicznego połączenia Kościoła anglikańskiego z Kościołem wschodnim, czyli uznania wspólnoty wiary, sakramentów i hierarchji obydwu kościołów.

**Anglja.** Wprowadzenie chrześcijaństwa na wyspach Brytyjskich nastąpiło jeszcze za czasów panowania rzymskiego, a prześladowania za cesarza Dioklecjana zastały już tam chrześcijan. Pierwszym męczennikiem miał być tam św. Alban z Werulamu w r. 303. W soborze w Arles w r. 314 brało udział trzech biskupów angielskich: z Yorku, Londynu i Lincoln. Anglja była też ojczyzną sekty pelagjanizmu około r. 400. W półtora wieku po zdobyciu Anglji przez Anglosasów zdobywcy przyjęli religję tuziemców. W r. 595 przybyli z Galji do królestwa Kent misjonarze, a król Ethelberg pojął za żonę chrześcijankę, księżniczkę francuską i dozwolił swym poddanym na wyznawanie religji chrześcijańskiej. Z końcem VII w. cała Anglja i Szkocja była chrześcijańską. Rozłam z katolicyzmem nastąpił za panowania Henryka VIII (1509—1547), który odpadł od Kościoła i począł prześladować katolików (ob. Anglikanizm). Okres prześladowań katolicyzmu przez urzędowy Kościół anglikański trwał aż do r. 1829, w którym nastąpiła t. zw. „emancypacja katolików" (ob.). Papież Pius IX przywrócił w Anglji hierarchję katolicką i od tego czasu datuje się tam stały rozkwit katolicyzmu. Wyznawców Kościoła anglikańskiego jest tam 5.727 tysięcy, katolików (w Anglji, Walji, Szkocji i prowincji Ulster) 2.960 tysięcy, metodystów weslejańskich i kalwińskich około 3 miljony, independentów 1.727.000, prezbiterjanów (przeważnie w Szkocji i w Ulsterze) 931.000, baptystów 1.382.000 i 300.000 żydów. (Powyższe niezupełne dane cyfrowe, pochodzące z lat 1911, 1926 i 1927, w „Hübners geographisch-statistische Tabellen", 1929).



**Animizm,** teorja filozoficzna, wprowadzona w medycynie z początkiem XVIII w. przez G. E. Stahla, według której dusza (anima) jest zasadniczym pierwiastkiem życia. W czasach nowszych (1867) użył tej nazwy w antropologji E. B. Tylor, jako oznaczenie i wytłumaczenie pewnej kategorji objawów religji ludów pierwotnych, wierzących w posiadanie duszy przez zwierzęta, rośliny, góry, morze, słońce, niebo, przez zjawiska natury jak wiatr, noc, jutrzenka, tudzież przez wyobrażenia ludzi i zwierząt, jak obrazy, rzeźby, posągi, figury i fotografje oraz inne przedmioty martwe, jak np. instrumenty muzyczne. Wiara ta, połączona z mnóstwem formuł i praktyk magicznych, stanowi treść religji dzikich szczepów Afryki południowo-zachodniej, Australji i Polinezji. Wedle teorji t. zw. animistów, wiara w duchy, ożywiające zwierzęta, rośliny i inne zjawiska natury oraz przedmioty martwe, połączona z kultem duchów przodków (ob. Manizm), powstała jako następstwo przekonania człowieka, że posiada duszę, mogącą prowadzić życie niezależnie od ciała. Istnienie duszy rozciągnął człowiek, zdaniem animistów, na zwierzęta, zjawiska natury i przedmioty martwe i w ten sposób kult natury, połączony z kultem duchów przodków miał się stać punktem wyjścia wszelkiej formy religijnej. Teorja ta jest domysłem, pozbawionym podstawy realnej, nie rozwiązuje bowiem kwestji, na której się opiera, a mianowicie, w jaki sposób człowiek doszedł do przekonania o istnieniu duszy i to duszy tak doskonałej, aby mogła być przedmiotem kultu religijnego. Pojęcie takiej duszy wymaga, aby najpierw istniało pojęcie Istoty Najwyższej, pojęcie bóstwa, czyli idea religijna. Kult duchów, animizm i manizm, jest koncepcją intelektualną, powstałą pod wpływem istniejących już uprzednio idei religijnych i jest zjawiskiem wtórnem, stwierdzającem ich rozwój. Dowodzi tego między innemi fakt, że kult przodków istnieje wśród społeczeństw, stojących na wyższym stopniu kultury, jak np., w Chinach, w starożytnym Egipcie, Grecji i Rzymie, u bardzo wielu zaś ludów pierwotnych (np. w Australji południowej) istnieją stosunkowo czyste pojęcia Najwyższej Istoty a niema ani śladu czci przodków. Przeciwnie, u niektórych ludów pierwotnych istnieje zwyczaj zabijania starców a więc odwrotność kultu przodków.

(Edward Burnett Tylor, Primitive Culture, 2 vol., 4 ed. Londyn 1904; Goblet d'Alviella, L'idée de Dieu d'après l'anthropologie et l'histoire, Paris 1892; A. Borchert, Der Animismus, Fryburg 1900; ks. Idzi Radziszewski, Geneza religji. Włocławek, 1911).

**Anioł Pański,** zaczynająca się od tych słów modlitwa katolicka dla uczczenia tajemnicy Zwiastowania N. Marji Panny, odmawiana trzy razy dziennie. W Polsce jest zwyczaj po wieczornem „Anioł Pański" uderzać 9 razy w dzwon na intencję dusz zmarłych i to wedle tradycji za poległych w bitwie pod Warną lub za poległych pod Grunwaldem.

**Antoni św.,** pustelnik, urodzony w połowie II w. w Górnym Egipcie, założył w r. 305 w Tebaidzie pierwszy klasztor. W czasie chwilowego pobytu w Aleksandrji, dokąd udawał się kilkakrotnie, aby zwalczać sektę arjańską, poznał św. Atanazego, swego późniejszego biografa. Zmarł w r. 356, licząc lat 105. Jest czczony, jako patrjarcha mnichów.

**Antoni św. z Padwy,** ur. w Lizbonie w r. 1195, wstąpił do zakonu franciszkanów i zasłynął jako kaznodzieja. Działał we Francji i Włoszech, umarł w Padwie w r. 1231, gdzie grobowiec jego dotychczas słynie cudami.

**Antonici,** zgromadzenie zakonne, ob. Szpitalnicy.



BIBLIOTEKA 60 606

**Antonjanie.** 1. Zakon armeński, powstały na Libanie z końcem XVII w. i posiadający od r. 1753 klasztor w Rzymie. W czasie Soboru Watykańskiego antonjanie zawikłali się w spór kompetencyjny z patrjarchą ormiańsko-katolickim, odrzucili dogmat o nieomylności papieża i wyklęci opuścili Rzym, przenosząc swój klasztor do Konstantynopola. 2. Sekta szwajcarska, założona przez Antoniego Unternährera, który około roku 1801 począł głosić „odnowienie świata", przyczem żądał usunięcia nabożeństw kościelnych, szkół i wszelkiej zwierzchności. Głosił zasady komunistyczne wspólności dóbr i kobiet. Unternährer i jego następcy, Bendicht Schori i Chrystjan Michel wywoływali w latach 1802—1840 kilkakrotne rozruchy, a nocne zgromadzenia jego zwolenników musiały być z powodu jaskrawych wykroczeń przeciw moralności przez policję rozwiązywane.

**Antropomorfizm,** przypisywanie bóstwu i siłom natury postaci ludzkiej i właściwości ludzkich. Antropomorfizmami nazywają się też wyrażenia w Starym Testamencie, określające przez przenośnię przymioty Boga i przypisujące Bogu ciało i zmysły, oblicze, usta, głos, oczy, ramię i t. p.

**Antychryst,** osoba, która ma pojawić się jako wróg chrześcijaństwa i być jednym ze znaków zbliżającego się końca świata i ponownego przyjścia Chrystusa. O Antychryście wspomina św. Jan w Apokalipsie (rozdz. 13 i 17) i w obydwóch listach, oraz św. Piotr w drugim liście do Tessaloniczan (rozdz. 2, w. 3 i 4). Od pierwszych wieków chrześcijaństwa każde niemal pokolenie, przeżywające wrogie dla wiary zdarzenia, upatrywało Antychrysta w każdej osobie, będącej wyobrazicielem kierunku wrogiego chrześcijaństwu.

**Antydikomarjanici,** nazwa obejmująca wszystkie sekty, które zaprzeczają dziewictwa Najśw. Marji Panny. Należą do nich ebionici, ceryntjanie, apolinaryści, później socynjanie i arjanie.

**Antyfona,** krótka modlitwa lub zdanie, zawierające myśl pobożną. Antyfony śpiewa się w czasie obrzędów religijnych, jak np. procesje, lub odmawia w nabożeństwie prywatnem, jak np. godzinki, litanje i t. p. W antyfonie zawarta jest główna myśl i przewodnia intencja nabożeństwa, przy którem się ją śpiewa lub odmawia.

**Antykonkordatarjusze,** sekta galikańska, zwana także Małym kościołem. Po zawarciu w r. 1801 konkordatu między papieżem Piusem VII a Napoleonem zażądał papież rezygnacji od 81 istniejących wówczas we Francji biskupów. Temu żądaniu uczyniło zadość 45, a odmówiło 36 biskupów. Gdy papież bullą „Qui Christi domini" podzielił Francję na 60 diecezyj i upoważnił kardynała Lapierre do instytuowania nowych biskupów, 36 opozycyjnych biskupów wystąpiło z protestem. Po upadku Napoleona biskupi opozycyjni podpisali na żądanie Ludwika XVIII w roku 1816 akt zrzeczenia się bez zastrzeżeń. Ostatni z nich, biskup Thémines z Blois, poddał się w r. 1829 i na tem wygasła ta sekta.

**Antynomizm,** doktryna, zaprzeczająca potrzebie i obowiązkowi zachowywania jakichkolwiek pozytywnych przykazań religijnych. Doktryna ta znana była już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, gdy pod jej wpływem powstawały sekty nikolaitów, cerentynów, gnostyków i manichejczyków. W wiekach średnich wyznawali ją katarowie, waldensi i albigensi. Odżyła za czasów Lutra, wszczęta przez teologa protestanckiego, Jana Agrikolę (1492—1566), który utrzymywał, że dobre uczynki nie są potrzebne do zbawienia i że niema żadnego prawa pozytywnego, któreby zobowiązywało do ich pełnienia. Wskutek tego powstał t. zw. spór antynomistyczny między Agrikolą a Melanchtonem, któremu Agrikola zarzucał tendencje katolickie.

**Antytrynitarjusze,** sekty w II i III wieku, zaprzeczające dogmatowi o Trójcy Św. Dzielili się na monarchjanów, którzy odmawiali bóstwa Chrystusowi i patrypasjanów, którzy mniemali, że Chrystus był tylko objawieniem Boga Ojca, który cierpiał pod postacią Chrystusa. W XVI wieku doktryny przeciwne dogmatowi o Trójcy Św. powstały pod nazwą sekt



unitarjuszów, a w Polsce arjanów i socynjanów.

**Anubis,** bóstwo starożytnego Egiptu. Przedstawiany w postaci ludzkiej z głową szakala, zabalsamował zwłoki Ozyrysa i stał się jednem z głównych bóstw, mających władzę nad zmarłymi, ich przewodnikiem i sędzią, który waży serca zmarłych (ob. Egipska religja).

**Anuncjaci i anuncjatki,** nazwa kilku zgromadzeń zakonnych, mających szczególną cześć dla tajemnicy Zwiastowania Najśw. Marji Panny: 1) Zakon Zwiastowania N. M. P., założony we Francji przez Joannę Valois w r. 1501, 2) zakon żeński, zwany celestkami (Coelestes) od niebieskiego koloru odzienia zakonnego, założony przez Marję Wiktorję Ferrari w Genui w r. 1602, 3) anuncjaci lombardzcy, zgromadzenie zakonne, założone w Pawji w r. 1408, 4) zakon rycerski, założony w r. 1360 przez Amadeusza VI sabaudzkiego, zmieniony w r. 1720 na zakon świecki (włoski order Annunciaty), 5) arcybractwo anuncjatów, założone przez kardynała Torquemadę w Rzymie przy kościele Sta Maria sopra Minerva.

**Anzelm św.,** arcybiskup w Canterbury, doktór Kościoła i jeden z najwybitniejszych teologów średniowiecza (żył ok. r. 1033—1109 w Anglji). W sporach z królem Wilhelmem II i Henrykiem I o inwestyturę przeprowadził zwycięstwo stanowiska kościelnego.

**Apis,** w starożytnym Egipcie byk, poświęcony bogu słońca (ob. Egipska religja).

**Apokalipsa,** Objawienie św. Jana, księga prorocka, ostatnia z ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu (ob. Biblja). Napisał ją, według tradycji, św. Jan Apostoł na wyspie Patmos, miejscu wygnania za czasów Nerona, Galby i Domicjana (67 lub 68—96 r. ery chrześcijańskiej). Przepowiada upadek Starego Zakonu i bytu politycznego żydów, upadek pogaństwa i państwa rzymskiego, triumf chrześcijaństwa, wreszcie sąd ostateczny i szczęście wybranych w niebie.

**Apokryfy,** czyli księgi apokryficzne, t. j. tajne, u pogan księgi religijne o bogach i misterjach, ukrywane przed ogółem i dostępne tylko dla wtajemniczonych. Apokryfy zaś Starego i Nowego Testamentu są to księgi religijne, których bądźto ze względu na brak dowodu autentyczności, bądźto dla błędnej nauki, w nich zawartej, Kościół katolicki nie uznał za kanoniczne, t. j. za powstałe pod natchnieniem Ducha Św. i dlatego nie włączył do całości Pisma św. (ob. Ewangelje apokryficzne).

**Apolinaryści,** sekta, założona przez Apolinarego, biskupa Laodycei w Syrji, żyjącego w połowie IV wieku. Apolinary starał się określić podwójną naturę Chrystusa, boską i ludzką, w ten sposób, że przyznawał Chrystusowi ludzką duszę i ciało a miejsce ducha ludzkiego miała zastąpić boskość. Ta nauka została potępiona przez liczne synody i przez sobór powszechny w Konstantynopolu w roku 381. Po śmierci Apolinarego rozpadła się założona przez niego sekta na witaljanów i polemjanów i wygasła ok. r. 428.

**Apollo,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Apologetyka,** umiejętność teologiczna, mająca za zadanie obronę prawdziwości wiary chrześcijańskiej i dostarczenie dowodów rozumowych jej prawdziwości. Dzieli się na 3 części, a mianowicie na naukę o objawieniu prawd wiary, o kościele katolickim i o źródłach poznania wiary.

**Apostazja** (= odstępstwo). Katolickie prawo kanoniczne zna dwa rodzaje apostazji: odstępstwo od wiary czyli całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej i apostazję z zakonu. Apostatą z zakonu zowie się zakonnik, który nieprawnie opuścił klasztor z zamiarem niepowrócenia, oraz zakonnik, który, prawnie opuściwszy klasztor, nie wrócił doń, by się na zawsze uchylić od posłuszeństwa zakonnego.

**Apostolat.** Według nauki Kościoła katolickiego, ustanowił Chrystus Pan widzialną głową Kościoła św. Piotra apostoła, który był namiestnikiem Chrystusa z bezpośrednią władzą nad całym Kościołem. Pod jego władzą wypełniali inni apostołowie potrójny urząd: nauczycielski, kapłański i pasterski. Tak, jak władza św. Piotra, tak samo potrójny urząd apostołów trwa wiecznie. Prymat św. Piotra,

pierwszego biskupa rzymskiego, przeszedł po jego śmierci na jego następców, biskupów rzymskich a urząd wszystkich apostołów przeszedł z każdego z nich i przechodzi przez nieprzerwany ciąg święceń biskupich na biskupów, jako następców apostołów (ob. Papież).

**Apostolscy bracia** (apostolicy, dolcynjanie), sekta, założona w w. XIII przez Gerarda Segarellego z Parmy, prowadzona następnie przez Fra Dolcino i jego towarzyszkę Małgorzatę. Zwolennicy tej sekty, potępionej przez papieży w r. 1286 i 1290, chwycili za broń, zostali jednak w r. 1307 pobici i zniszczeni. Pod nazwą braci apostolskich, czyli apostolików, istniał we Włoszech w XIV wieku zakon pustelników, założony zapewne jako przeciwieństwo do powyższej sekty, dla naśladowania życia Apostołów. Wygasł w połowie XVII w.

**Apostolscy ojcowie,** nazwa powstała w XVII wieku na oznaczenie tych pisarzy kościelnych, którzy pozostawali w bezpośrednich stosunkach z apostołami. Do nich należą: Klemens Rzymski, Ignacy Antjocheński, Polikarp, biskup Smyrny, Barnaba, autor listu do cesarza Dioklecjana, Hermas, Papias, Dionizy Areopagita i autor Didachy.

**Apostolski skład wiary,** czyli Symbol apostolski (ob. Symbole wiary).

**Apostolski wikarjusz,** ob. Wikarjusz apostolski.

**Apostolskie kanony i konstytucje,** zbiory przepisów prawnych i liturgicznych, pochodzące z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Liczba kanonów apostolskich dochodzi do 85, z których 50 pochodzi z IV w. Konstytucje apostolskie powstały w końcu III i w ciągu IV wieku; spisane w formie listu apostolskiego, uznane zostały przez synod trulański (w Konstantynopolu r. 692) za apokryficzne. W Kościele zachodnim zbiór ten nigdy nie był używany.

**Apostolskie listy,** 1) w Nowym Testamencie 14 listów św. Pawła, dwa listy św. Piotra, trzy św. Jana, list św. Jakóba i św. Judy Tadeusza. 2) pisma papieskie, reskrypty, przywileje, rozkazy, nominacje, konstytucje i wyroki, w formie bulli, brewjów i motu proprio.

**Apoteoza** (= ubóstwienie), oddawanie czci boskiej ludziom lub ideom.

**Aramejski język,** syryjskie narzecze języka semickiego. Języka tego używali prorocy Starego Testamentu, jak Jeremjasz, Daniel i Ezdrasz, w tym języku też jest napisana parafraza chaldejska Starego Testamentu, zwana Targum (ob. Biblja).

**Archidiakon,** pierwszy z diakonów, czyli kleryków, posiadających najwyższy stopień święceń przed święceniami kapłańskiemi, godność kościelna, z którą pierwotnie było połączone prawo i obowiązek zastępowania biskupa w zarządzie majątku kościelnego. Od soboru trydenckiego archidiakonat jest w Kościele katolickim tylko godnością tytularną. W Kościele anglikańskim są archidiakoni dotychczas zastępcami biskupów w nadzorze nad diecezją.

**Archidiecezja,** ob. Arcybiskup.

**Archijerej,** w Kościele wschodnim, członek wyższego duchowieństwa, do którego należą patrjarchowie, metropolici, egzarchowie, arcybiskupi i biskupi.

**Archikonfraternia literacka** w Warszawie, bractwo, założone w XVI w., pierwotnie przy kościele Św. Jerzego, od r. 1575 przy kościele Św. Ducha a po zniszczeniu tego kościoła, podczas wojny szwedzkiej (1657), przeniesione do kolegjaty Św. Jana, obecnie kościoła katedralnego, gdzie członkowie bractwa utrzymują kaplicę pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marji Panny. Obowiązkiem członków bractwa jest uczestniczenie w nabożeństwach i obrzędach religijnych i wspieranie zubożałych członków, ich wdów i sierot. Do archikonfraterni literackiej, której ustawę zatwierdzono w r. 1856, mogą należeć urzędnicy, właściciele ziemscy i miejscy, emeryci, profesorowie, artyści, lekarze, kupcy, fabrykanci, dzierżawcy i oficjaliści prywatni.

**Archimandryta** w Kościele wschodnim: 1) przełożony większego klasztoru lub kilku klasztorów. Przełożeni mniejszych klasztorów nazywają się hegumenami (ihumenami); 2) tytuł wyższych, bezżennych duchownych.

**Archiprezbiter** (= pierwszy kapłan), godność kościelna. Był w pierwszych



czasach chrześcijaństwa pomocnikiem i zastępcą biskupa w pełnieniu funkcyj kapłańskich. Po utworzeniu kapituł (ob. Kapituła) biskup wyznaczał archiprezbitra z grona kanoników kapitulnych lub wybierała go kapituła a biskup wybór zatwierdzał. Obecnie w niektórych diecezjach archiprezbiter nazywa się dziekanem, w innych prepozytem kapituły, lub też jest to tytuł, przywiązany do pewnego beneficjum. Tak, np., proboszcz kościoła Marjackiego w Krakowie nosi tytuł archiprezbitra.

**Archontycy,** ob. Gnostycyzm.

**Arcybiskup** (metropolita), biskup, który posiada własną diecezję (archidiecezję, arcybiskupstwo) a oprócz tego wykonywa pewną władzę nad innymi biskupami diecezjalnymi na obszarze, zwanym metropolją albo prowincją kościelną. Władza ta polega obecnie tylko na rozstrzyganiu przez arcybiskupów w drugiej instancji niektórych spraw sądownictwa kościelnego. Gdy arcybiskup nie ma podwładnych diecezyj biskupich, nie jest metropolitą. Odznakami metropolity są: krzyż i paljusz. Krzyż metropolity ma jedno poprzeczne ramię. Przy procesjach i innych uroczystych obrzędach niosą ten krzyż przed metropolitą (ob. Paljusz).

**Arcybractwo,** ob. Bractwo.

**Ares,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Argentyna,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Ariman,** ob. Aryman.

**Arjanizm,** pierwsza wielka herezja w Kościele katolickim. Kapłan aleksandryjski Arjusz nauczał (ok. r. 318), że Syn Boży został stworzony przez Boga Ojca, że nie jest przeto współistotny Ojcu a raczej istotą pośrednią między Bogiem i stworzeniem. Na pierwszym soborze w Nicei (w r. 325) potępiono tę naukę i ułożono symbol wiary, t. zw. Credo Soboru Nicejskiego, wedle którego Chrystus jest Synem Bożym, zrodzonym przed wiekami z istoty Boga Ojca, zrodzonym a nie stworzonym, **współistotnym Ojcu.** Arjusz został skazany na wygnanie. Cesarz Konstantyn Wielki, który uznał głoszoną przez sobór nicejski zasadę współistotności czyli homouzji, skłonił się pod koniec swego panowania do stronnictwa t. zw. półarjanów, którzy sprzeciwiali się homouzji, twierdząc, że Syn Boży jest natury **podobnej** Ojcu (homojusios). Za panowania synów Konstantyna W. spór teologiczny trwał dalej. Władcy zachodniego państwa rzymskiego popierali naukę soboru nicejskiego, podczas gdy Konstancjusz, cesarz państwa wschodniego, był zwolennikiem półarjanów i osiągnąwszy w r. 351 władzę nad całem państwem rzymskiem, starał się prześladowaniem złamać opór wyznawców homojuzji. Chwilowo triumfująca herezja rozpadła się wkrótce na kilka grup: ścisłych arjanów (aecjanów, anomeistów, heterouzjastów) i półarjanów. Nauka soboru nicejskiego o współistotności odniosła zwycięstwo na soborze powszechnym w Konstantynopolu w r. 381 i od tego czasu arjanizm, który zresztą był zawsze tylko herezją teologów, a nigdy nie przeniknął do mas ludowych, w ciągu V wieku zaniknął na Wschodzie. Niektóre ludy germańskie w Italji, Galji, Hiszpanji i Afryce popierały arjanizm przez niechęć do państwa rzymskiego. I te jednak przeszły w ciągu VI wieku na katolicyzm, lub utraciły byt polityczny.

**Arjanizm w Polsce,** sekta krzewiąca się w latach 1560 do 1660 pomiędzy duchownymi kalwińskimi i szlachtą reformowaną, nie ma nic wspólnego z Arjuszem (ob. Arjanizm). Powstała we Włoszech i w Szwajcarji na tle sporów teologicznych między włoskimi zwolennikami Leljusza i Fausta Socyna, występującymi w imię racjonalizmu przeciw dogmatom o Trójcy Św., a kalwinami. Prześladowana w Szwajcarji, przeniosła się do Siedmiogrodu i do Polski i tu szerzyła się pomiędzy szlachtą kalwińską (ob. Reformacja w Polsce i Socynjanie). Zwalczani zarówno przez kalwinów jak i przez katolików, tułali się arjanie po Litwie, Podlasiu, Kujawach i Podgórzu, pośród ciągłych sporów między sobą i z duchownymi kalwińskimi. W r. 1658 sejm warszawski uchwalił nakaz powrotu arjan do religji katolickiej lub wydalenie ich z kraju w ciągu trzech lat. Gdy w krajach protestanckich groziły im jeszcze gwałtowniejsze represje, część szlachty arjań-

skiej z Wacławem Potockim na czele przeszła na katolicyzm, a część przeniosła się na Śląsk, do Prus Książęcych i do Holandji, gdzie wkrótce wygaśli.

**Arka:** 1) statek, wybudowany według Starego Testamentu (Genesis, VI. 14—26) przez Noego dla zachowania plemienia ludzi i zwierząt od potopu;

2) arka przymierza, skrzynia, zbudowana przez Mojżesza, w której były przechowane tablice przykazań;

3) skrzynia, w której żydzi przechowują w bożnicach księgi prawa, czyli rodały;

4) w kościele etjopskim (ob. Abisynja) skrzynia, służąca jako ołtarz.

**Armenja,** kraj w Azji, na południe od Kaukazu. Chrześcijaństwo w Armenji, wprowadzone w II wieku po nar. Chr., było tam w wieku III religją panującą. Pierwszym katolikosem, tj. najwyższym duchownym Armenji, był św. Grzegorz Oświeciciel (Illuminator), mianowany przez papieża Sylwestra patrjarchą, zmarły w r. 332. Kościół chrześcijański w Armenji ulegał ciągłym prześladowaniom przez Persów i Turków, a w VI wieku odłączył się od katolicyzmu. Przed powtórnem połączeniem z Kościołem katolickim na soborze florenckim (1438—1442) Armeńczycy (Ormianie) należeli do licznych sekt (monofizytów, paulicjanów i in.). Do utwierdzenia katolicyzmu w Armenji przyczyniło się najwięcej zgromadzenie zakonne mechitarzystów, założone według reguły św. Benedykta w początkach XVIII w. Nowe odszczepieństwo wybuchło wśród kościoła armeńskiego w r. 1870 w czasie soboru watykańskiego (ob. Antonjanie). W r. 1879 patrjarcha odszczepieńców, Kupelian, wraz z większością Armeńczyków poddał się papieżowi Leonowi XIII. Najsroższym prześladowaniom uległ Kościół w Armenji w latach 1895 i 1896, gdzie na rozkaz rządu tureckiego wymordowano setki tysięcy chrześcijan. Wiele ucierpiał także w czasie wojny europejskiej, a pięciu biskupów poniosło śmierć męczeńską.

Przed wojną było Armeńczyków 3,562,000, w tem około 145,000 unitów. Armeńczycy osiedlali się od XII wieku w Polsce, na Rusi Czerwonej, zyskali liczne przywileje i dokonali w XVII w. (1666 r.) osobnej unji z Rzymem (ob. Ormianie). Armeńczycy, pozostali w Armenji i Persji, podlegają katolikosowi w Eczmiadzynie. Grupa ta liczy obecnie około 1,810,000 wiernych. Inna grupa Armeńczyków, osiadła w Cylicji, licząca około 285,000 wiernych, podlegająca dawniej katolikosowi w Cis, została na podstawie konstytucji papieskiej „Reversurus" z r. 1867 połączona z grupą Armeńczyków, osiadłych w Bułgarji, Egipcie i na Cyprze i podlega patrjarsze konstantynopolitańskiemu. Grupa Ormian katolickich w Polsce i na Bukowinie liczy przeszło 2000 wiernych, narodowości polskiej, i podlega arcybiskupowi ormiańsko-katolickiemu we Lwowie. Wszyscy biskupi ormiańsko-katoliccy odbyli pod przewodnictwem patrjarchy Terzjana, pod protektoratem papieża, dwa synody w Rzymie, pierwszy w r. 1914, tuż przed wybuchem wojny, a drugi w czerwcu r. 1928.

**Arminjanizm,** sekta protestancka w Niderlandach, założona z końcem XVI w. przez Jakóba Arminiusa, profesora teologji w Leydzie (1560—1609). Arminius wyprowadzał ostateczne konsekwencje z nauki Kalwina o predestynacji (ob. Przeznaczenie) i głosił, że Bóg przeznaczył zgóry wszystkich wierzących na zbawienie, a niewierzących na potępienie. Po śmierci Arminiusa kierownikiem sekty został Jan Uytenbogaart, predykant w Hadze, który uformułował w r. 1610 wyznanie wiary arminjanów, zwane Remonstrantia, skutkiem czego zwolenników sekty zwano także remonstrantami. Ich przeciwnicy polityczni i dogmatyczni, zwani gomarystami lub kontrremonstrantami, przeprowadzili na synodzie w Dordrecht (1618—19) potępienie remonstantów, a głównego obrońcę tezy Arminiusa, Oldenbarnewelda, skazano na ścięcie (ob. Infralapsarii).

**Armja zbawienia** (ang. the Salvation Army), stowarzyszenie metodystów (ob.), mające na celu nawracanie upadłych na drogę cnoty i obowiązku, założone w Londynie w r. 1868 przez Wilhelma Bootha i zorganizowane na sposób wojskowy. Rozpada się na dywizje i korpusy, a na czele jej stoi generał, otoczony sztabem około 100 oficerów. Przeważnie należą do niej kobiety. Sposoby działania Armji zb. są bardzo jaskrawe i obliczone na tłumy. W niedziele i święta urządza pochody z trąbami i bębnami, odczyty i przemówienia publiczne. Członkowie jej mogą należeć do wszystkich wyznań, nawet niechrześcijańskich. Z Anglji rozszerzyła się na inne kraje europejskie, na Amerykę i Australję. W r. 1896 powstała w łonie Armji Zbawienia secesja pod wodzą „komendanta" Ballingtona Booth, który zorganizował amerykańską „dywizję" Armji pod nazwą „wolontarjuszów amerykańskich" (Volunteers of America), dzielącą się na trzy „subdywizje": wschodnią, centralną i zachodnią (New York, Chicago i San Francisco). W r. 1920 Armja zbawienia liczyła 10.591 korpusów i placówek, w tem 1217 korpusów w Wielkiej Brytanji, 935 w Stanach Zjednoczonych, 548 w Kanadzie, 1265 w Australji i 1947 w Skandynawji i Finlandji.

Program działalności Armji zbawienia zawiera książka jej założyciela, wyszła w licznych wydaniach p. n. William Booth: In Darkest England and the Way Out.



**Artemis,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Artomius,** Piotr Krzesichleb, pastor luterski w Wągrowie, potem w Toruniu, żyjący w połowie XVI wieku, autor kazań i kancjonału, używanego w zborach ewangelickich pruskich i śląskich przez wiek XVII i XVIII.

**Artykuły organiczne** (franc. articles organiques), postanowienia treści państwowo-kościelnej, ogłoszone przez Napoleona w r. 1802. W przeciwieństwie do stanu prawnego, sankcjonowanego przez konkordat, który Napoleon zawarł z papieżem Piusem VII w r. 1801, zawierały artykuły organiczne stwierdzenie dalszego istnienia t. zw. wolności galikańskich (ob. Galikanizm).

**Aryman** (Ahriman), uosobienie pierwiastku zła w perskiej religji Zoroastra, źródło grzechu, wszelkiego nieładu, choroby i śmierci. Jest siłą równorzędną z bogiem dobra Ahura Mazdą (Ormuzdem), lecz jest przeznaczony na upadek i zagładę przy końcu świata (ob. Parsyzm).

**Arystoteles,** filozof grecki, ur. 384, zm. 322 przed nar. Chr., uczeń Platona i wychowawca Aleksandra Wielkiego. Założył w r. 343 w Atenach szkołę filozoficzną, zwaną perypatetyczną. Gdy Ateny po śmierci Aleksandra W. zbuntowały się przeciw panowaniu macedońskiemu, wniósł niejaki Demofilos skargę przeciw Arystotelesowi, obwiniając go o naruszenie religji. Chcąc uniknąć losu Sokratesa, umknął do Chalcydy, gdzie mu towarzyszyła większość jego uczniów, i tam wkrótce umarł.

Teologja Arystotelesa, wyłożona w XII księdze jego Metafizyki, polega na uznaniu jedynego Boga, jako przyczyny wszelkiego ruchu. Bóg jest najwyższą energją. Jest jeden, bo jest najwyższem dobrem, a jedność świata i stałość jego prawd dowodzą, że i rządca świata może być tylko jeden. Nie mając w sobie żadnej materji ani ruchu, nic cielesnego, żadnych poruszeń ani pragnień, Bóg Arystotelesa tylko myśli, a szczęściem tego Boga jest nieustanna kontemplacja. Sam nie doznając ruchu, porusza wszystkiem „jako przedmiotem ukochanym". Jest przyczyną wszelkiego powstawania, ponieważ — choć sam pogrążony w bezruchu i kontemplacji samego siebie — jest celem dla ruchu i powstawania wszelkiej materji. Gdy jednak materja opiera się doskonałemu opanowaniu jej przez formę, przeto i cel boski nie może być nigdy całkowicie osiągnięty. W ten sposób według Arystotelesa powstaje w świecie niedoskonałość i zło.

**Ascetyzm.** Ascetami nazywano zakonników, praktykujących ostre pokuty, ścisłe posty, ciągłe milczenie i prawie bezustanną modlitwę. Książkami ascetycznemi nazywamy dzieła, zawierające ćwiczenia duchowne. Nauka zaś o drogach, prowadzących do doskonałości moralnej, nazywa się teologją ascetyczną, czyli ascetyką.

**Asmodeusz** (asmodi = król demonów), w języku chaldejskim i w literaturze żydowskiej nazwa złego ducha.

**Asperges,** nazwa modlitwy, zaczynającej się od słów psalmu „Asper-

ges me Domine hyssopo" (pokropisz mnie Panie hizopem). Modlitwę tę odmawia lub śpiewa w kościele katolickim kapłan w każdą niedzielę podczas kropienia ludu wodą święconą przed rozpoczęciem sumy czyli głównego nabożeństwa.

**Aspersja** (pokropienie), czynność liturgiczna w Kościele katolickim, a mianowicie kapłan przed odprawieniem mszy św. kropi lud wodą święconą na pamiątkę chrztu. U żydów, w Starym Testamencie znane było pokropienie nieczystych wodą lustralną, pokropienie krwią zwierząt ofiarowanych i pokropienie oliwą przy poświęcaniu ołtarza całopalnego oraz przy oczyszczaniu trędowatych.

**Assasyni,** ob. Izmaelidzi.

**Astarte,** nazwa grecka bóstwa chananejskiego, czczonego u Fenicjan, Filistynów, Babilończyków (Isztar) i Syryjczyków. Jak wiele staroorjentalnych bóstw, pojawia się Astarte w dwojakiej postaci: w astralnej, jako planeta Wenus i w mitologicznej, jako bogini płodności i życia zwierzęcego i roślinnego. Cześć Astarty (Asztoreth) była rozpowszechniona u żydów, mimo zakazów Starego Zakonu. Główne świątynie fenickiej Astarty znajdowały się w Tyrze i Sydonie (ob. Asyrja i Babilonja).

**Astrolatrja,** kult ciał niebieskich, ob. Mandaici.

**Asumpcjoniści,** zgromadzenie zakonne, zwane także augustjanami Wniebowzięcia Najśw. Marji Panny, założone w r. 1845 we Francji przez ks. d'Alzon, wikarjusza generalnego w Nimes. W chwili rozwiązania (w r. 1900) liczyło 800 członków i 20 zakładów. Trudniło się kształceniem chłopców, opieką duchowną nad marynarzami, posiadało własne okręty z księżmi i lekarzami dla bretońskich rybaków, organizowało pielgrzymki do Lourdes, do Rzymu i do Ziemi św. Najliczniejszy wpływ wywierało przez kierownictwo „Apostolatu prasy". Nakładem instytutu wydawniczego asumpcjonistów (Maison de la Bonne Presse) wychodziło przeszło 50 czasopism katolickich. W procesie politycznym, który rząd francuski wytoczył asumpcjonistom z powodu rzekomego przekroczenia ustawy o zgromadzeniach, zgromadzenie to zostało w r. 1900 we Francji rozwiązane. Na Wschodzie rozwijają asumpcjoniści działalność misyjną celem połączenia schizmatyków z Kościołem katolickim. Posiadają 20 zakładów w Adrjanopolu, Filipopolu, Konstantynopolu, w Azji Mniejszej i w Jerozolimie. Oprócz tego, posiadają klasztory w Belgji, w Rzymie, Nowym Jorku i w Chile. Bardzo owocną jest ich działalność pod względem naukowym przez wydawnictwo czasopism „Echo d'Orient" i „Revue Augustinienne". Przez tego samego założyciela, ks. d'Alzon, zostało powołane do życia zgromadzenie żeńskie asumpcjonistek (augustjanek od Wniebowzięcia, oblatek od Wniebowzięcia), trudniące się nauczaniem dzieci i opieką nad chorymi. Dla tego samego celu istnieje zgromadzenie Siostrzyczek od Wniebowzięcia (Petites Soeurs de l'Assomption), działające w dzielnicach robotniczych wielkich miast Francji, Anglji, Hiszpanji i Ameryki.

**Asyrja i Babilonja,** starożytne królestwa w Azji, położone nad Eufratem i Tygrysem, politycznie odrębne, pod względem kultury najściślej ze sobą połączone. Religja asyryjska i babilońska jest niemal ta sama, gdyż wszystkie koncepcje religijne i bóstwa asyryjskie przeszły do Babilonji. Tylko bóstwa naczelne są inne, a mianowicie w Asyrji jest niem Aszur, w Babilonji Marduk, obydwaj będący bóstwami stolic obydwu państw. W epoce najdawniejszej religja asyryjsko-babilońska polegała na personifikacji gwiazd i sił natury. W trzeciem tysiącleciu przed Chr. każde miasto babilońskie i asyryjskie miało swoje osobne bóstwo. Po dokonanem przez Hammurabiego (2123—2081 przed Chr.) zjednoczeniu wszystkich miast babilońskich w jedno królestwo Marduk stał się bóstwem całego państwa babilońskiego tak, jak Aszur był bóstwem państwa asyryjskiego, co nie przeszkadzało istnieniu w obydwu królestwach całego mnóstwa innych bóstw, z których w ciągu wieków formowały się kombinacje bóstw i systemy teologiczne. Na czele stoi trójca bóstw: Anu, król nieba, En-lil, później zwany Bel lub Baal, bóg ziemi i Ea, bóg oceanu, mistrz mądrości i opiekun sztuk pięknych. Drugą trójcę stanowili: Siu, bóg księżyca, Szamasz, bóg słońca, sprawiedliwości i prawodawstwa i Isztar (po grecku Astarte), bogini życia i wegetacji, u Asyryjczyków czczona także jako bogini wojny i uważana za żonę Aszura, ich najwyższego bóstwa. Prócz tego wybitniejszemi bóstwami byli: Niu-ib, bóg wojny, polowania i rolnictwa, Nergal, bóg chorób, zarazy i śmierci i bóg królestwa zmarłych, oraz Damuzi, czyli Tammuz (Adonis Fenicjan i Greków), bóg wegetacji. Jest kochankiem (mężem) Isztar (Astarty), co roku niknie, spalony skwarem letniego słońca i zstępuje do świata podziemnego, aby z wiosną powstać na nowo.



**Aszur,** ob. Asyrja i Babilonja.

**Atanazy św.,** doktór Kościoła, patrjarcha aleksandryjski, żył od 295 do 373 r. Całe życie poświęcił obronie wiary katolickiej przeciwko sekcie arjanów (ob. Arjanizm) i był z tego powodu pięciokrotnie skazywany na wygnanie. Pisał w języku greckim dzieła teologiczne i historyczne.

**Ateizm,** nieuznawanie istnienia Boga. Opozycja przeciwko jakiejkolwiek wierze w istnienie Boga wynika z najróżnorodniejszych przyczyn. Ateizmem teoretycznym nazywamy odrzucanie idei Boga i uznawanie jakiegoś abstrakcyjnego prawa moralnego jako regulatywu czynów i dążeń ludzkich. Ateizm praktyczny zaś pojawiał się zawsze w czasach upadku moralnego, jak np. w Grecji po epoce Peryklesa, w Rzymie za czasów cezarów, we Francji w latach poprzedzających rewolucję i zawsze był głoszony przez tych, którzy uważali prawo moralne nie za konieczność rozumową, lecz za nawyk myślowy, powstały przez tradycję i wychowanie (ob. Sekularyzm).

**Atena,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Athos,** po nowogrecku Hagion Oros, czyli Święta Góra, półwysep na południowem wybrzeżu Macedonji na morzu Egejskiem. Około r. 885 powstał tam klasztor reguły św. Bazylego a wkrótce potem cały półwysep zapełnił się klasztorami, tak że w r. 1046 liczono na górze Athos 180 klasztorów. Obecnie istnieje tam 20 klasztorów, w których mieszka około 5 tysięcy mnichów schizmatyckich, tworzących rodzaj republiki. Rządy sprawuje protaton, czyli rada, złożona z epistatów (igumenów) wybieranych przez wszystkie klasztory na lat 4. Mnisi żyją według reguły św. Bazylego i są przeważnie narodowości greckiej.

**Attis,** ob. Cybela.

**Augsburskie wyznanie** (Confessio Augustana), zbiór artykułów wiary, sformułowanych przez teologa protestanckiego Melanchtona (ob.) i przedstawiony cesarzowi Karolowi V na sejmie w Augsburgu r. 1530 przez książąt protestanckich. Artykuł X tego wyznania, odnoszący się do Wieczerzy Pańskiej, wywołał późniejszą opozycję Kalwina i spowodował rozłam protestantyzmu na luteranów i reformowanych (ob. Protestantyzm).

**Augurzy,** członkowie kolegjów kapłańskich w starożytnym Rzymie, przechowujących tajemnicę wróżenia ze zjawisk przyrody, jak grzmoty i błyskawice, z lotu i głosu ptaków, z zachowania się kur wobec rzuconego im jadła i t. p. Wróżby te, zwane augurja lub auspicja, miały wyrażać wolę bogów, a mianowicie czy bogowie zgadzają się z pewnem przedsięwzięciem państwowem, jak np. wypowiedzeniem wojny, i czy ono się uda. Za czasów Cicerona, w I wieku przed Chr., gdy już wiara w starych bogów znacznie osłabła, auspicja, wydawane przez augurów, stały się środkiem do przeprowadzania pewnych celów politycznych a kolegjum augurów, przechowujące sposoby układania auspicjów, zażywało wielkiej powagi.

**Augustjanie.** 1) Z kilku zgromadzeń zakonnych, jako to jan-bonitów, eremitów toskańskich, brytjan i braci pokutników, zwanych workowymi, powstał jeden zakon eremitów św. Augustyna, czyli augustjanów. Do Polski wprowadzeni w połowie XIII wieku, posiadali tu 36 klasztorów. Obecnie istnieje w Polsce tylko jeden klasztor augustjanów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie. Tamże istnieje również zakon augustjanek, założony przez Szymona Mniszka w r. 1665. 2) Augustjanie Wniebowzięcia N. M. P., ob. Asumpcjoniści.

**Augustyn św.,** jeden z czterech wielkich doktorów Kościoła, ur. w r. 354 w Tagaste w Afryce, należał przez 9 lat do sekty manichejczyków, był w r. 384 nauczycielem retoryki w Medjolanie. W r. 387 przyjął chrzest z rąk św. Ambrożego i powrócił do ojczyzny, gdzie w okolicach Kartaginy prowadził życie na sposób zakonny. W r. 391 wybrany został na prezbitra a w r. 395 wyświęcony na biskupa Hippony. Zwalczał herezje donatystów, manichejczyków, arjanów i pelagjanów. Zmarł w Hipponie w r. 430. Jest autorem licznych dzieł treści teologicznej. Słynne jest jego dzieło „De Civitate Dei" oraz „Confessiones".

**Auspicja,** ob. Augurzy.

**Australja.** Organizacje wyznaniowe w Australji zaczynają powstawać z początkiem XIX w. z powodu utworzenia tam przez Anglję kolonij karnych i napływu skazańców i wygnańców, którzy aż do r. 1820 byli pozbawieni duszpaterzy swego wyznania, zwłaszcza katolicy Irlandczycy, których rząd kolonjalny traktował z wielką nietolerancją. Zmuszał ich do słuchania kazań protestanckich a księżom katolickim wzbraniał wstępu do Australji. Od r. 1829, t. j. od ogłoszenia billu emancypacyjnego w Anglji (ob. Emancypacja katolików), rozpoczął się i w Australji pomyślny rozwój katolicyzmu. W r. 1842 powstały dwa biskupstwa w Sydney i Adelajdzie. Wkrótce potem Sydney podniesiono do godności arcybiskupstwa z dwoma podległemi biskupstwami a organizacja katolików australskich uzyskała, dzięki synodom prowincjonalnym, wysoki stopień rozwoju. Od r. 1873 zaczęły powstawać szkoły wyznaniowe katolickie. Obecnie (r. 1929) Australja katolicka dzieli się na 5 prowincyj kościelnych: Adelajda z 3 diecezjami, Melbourne z 4 diecezjami, Perth z 2 diecezjami, Sydney z 8 diecezjami i Wellington (na Nowej Zelandji) z 4 diecezjami. Nadto istnieje arcybiskupstwo w Hobart-Town na wyspie Tasmanji, prefektura apostolska Northern Territory, wikarjaty apostolskie w Cook-Town i Kimberley, oraz podlegające bezpośrednio papieżowi opactwo benedyktynów w Nowej Nursji, pełniące jurysdykcję kościelną nad 2600 katolikami. Grupy wysp, objęte nazwą Oceanji, podlegają 10 wikarjatom i 4 prefekturom apostolskim. Najwymowniejszym dowodem bujnego rozwoju katolicyzmu w Australji jest odbyty w Sydney w r. 1928 wszechświatowy kongres eucharystyczny.

Większość zaludnienia Australji, a mianowicie państw, należących do Związku Australijskiego (Nowa Południowa Walja, Wiktorja, Queensland, południowa Australja, zachodnia Australja i Tasmanja), tudzież Nowej Zelandji, wysp Fidżi i Tonga należy do episkopalnego Kościoła anglikańskiego, który liczy na tych terytorjach 2,903.000 wyznawców. Po nich najliczniejsi są katolicy, których liczba wynosi 1,342.000, czyli 25% całej ludności Australji. Do kościoła prezbiterjańskiego należy 937.000, do metodystów 823.000, do innych wyznań protestanckich (baptystów, independentów, kwakrów, luteranów i Armji Zbawienia) około 542.000; żydów jest 24.000. Około 4% ludności australijskiej, przeważnie Chińczycy, wyznaje buddyzm, około 1.2% islam a około 50.000 tubylców jest dotychczas poganami.

**Austrja,** republika, powstała po wojnie europejskiej z ósmej części obszarów dawnej monarchji austro-węgierskiej, liczy 6,664.139 mieszkańców, których większość (6,226.000) stanowią katolicy. Protestantów wyznania augsburskiego i helweckiego jest 206.000, żydów 195.000, zwolenników innych wyznań i bezwyznaniowych 19.000. Pod względem kościelnym Austrja dzieli się na dwie prowincje (metropolje): wiedeńską i salcburską, do których należą diecezje: Wiedeń, Linz, Sankt Pölten, Salcburg, Gurk i Seckau. Administrator apostolski w Feldkirch sprawuje władzę biskupią nad katolikami tej części diecezji Brixen, która została przy Austrji.

**Autocefalja** (= samoistność, niezależność). W Kościele wschodnim cerkwiami niezależnemi nazywają się terytorjalne organizacje kościelne wyznania prawosławnego (wschodniego), będące samoistnemi, równorzędnemi jednostkami we wspólnocie kościołów prawosławnych. Autocefalja cerkwi prawosławnej w Polsce, t. j. niezależ-



AZJA

| KRAJ | Katolicy | Schizmatycy | Protestanci | Żydzi | Mahometanie | Hindusi | Budyści | Konfucjaniści | Szyntoiści | Inni poganie | Różne inne wyznania |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Afganistan | — | — | — | — | 12.000 | — | — | — | — | — | — |
| Cejlon | 409.000 | — | 35.000 | — | 303.000 | 982.000 | 2.770.000 | — | — | — | — |
| Chiny | 2.428.000 | — | 360.000 | — | 20.000.000 | — | 105.000.000 | 267.000.000 | — | — | — |
| Cypr | — | 214.000 | — | — | 56.000 | — | — | — | — | 2.000 | 1.417.000 |
| Filipiny | 7.794.000 | — | 122.000 | — | 443.000 | — | 24.000 | — | — | — | — |
| Indje brytańskie | 2.200.000 | 500.000 | 2.000.000 | 22.000 | 68.735.000 | 221.153.000 | 11.600 | — | — | 9.755.000 | — |
| Irak (Mezopotamja) | 79.000 | — | — | 87.000 | 2.641.000 | — | — | — | — | — | — |
| Japonja | 100.000 | — | 72.000 | — | 1.000.000 | — | 48.420.000 | — | 16.216.000 | — | 40.000 |
| Jemen (Arabja) | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Korea | 70.000 | 20.000 | 5.000 | 84.000 | 591.000 | — | 3.000.000 | 6.500.000 | — | 10.000 | — |
| Palestyna | 45.000 | 30.000 | — | 40.000 | 8.350.000 | — | — | — | — | — | — |
| Persja | — | 80.000 | 5.000 | — | — | — | 9.000 | 573.000 | — | — | — |
| Syjam | 31.600 | — | — | 17.000 | 1.875.000 | — | — | — | — | — | — |
| Syrja i Libanon | 260.000 | 240.000 | 50.000 | — | 220.000 | — | — | — | — | — | — |
| Transjordanja | 8.000 | 2.000 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Angielskie posiadłości poza Indjami: Malaka, państwa malajskie, Hong-Kong półn., Borneo, Aden | 30.000 | — | 10.000 | — | 1.200.000 | 260.000 | 750.000 | 750.000 | — | — | — |
| Francuskie posiadłości (Pondichéry, Kambodża, Kochinchina, Anam i Macao) | 1.056.365 | — | — | — | — | — | 4.000.000 | 11.000.000 | — | — | — |
| Holenderskie posiadłości | 50.000 | — | 400.000 | — | 30.000.000 | — | 500.000 | — | — | 4.000.000 | — |
| Portugalskie posiadłości (Goa, Timor i Macao) | 350.000 | — | — | — | 151.000 | — | 200.000 | 150.000 | — | — | — |
| Rosja azjatycka | 91.232 | 11.821.600 | 66.000 | 105.700 | 10.325.500 | — | — | — | — | 500.000 | 325.184 |
| Turcja azjatycka | — | — | — | 500.000 | 13.000.000 | — | — | — | — | — | — |

ność jej od cerkwi rosyjskiej, istniejąca faktycznie od chwili odbudowania Państwa Polskiego, została ulegalizowana kościelnie tomosem (dekretem) patrjarchy ekumenicznego w Konstantynopolu z dn. 13 listopada 1924 r., który stwierdził, że zwierzchnią władzę Kościoła prawosławnego w Polsce stanowi synod biskupów z metropolitą na czele (ob. Grecko-wschodni Kościół).

**Auto-da-fe** (actus fidei = akt wiary), nazywano w Hiszpanji i w Portugalji w XVII i XVIII wieku wykonanie wyroku Inkwizycji.

**Ave Maria** (= Zdrowaś Marja), modlitwa katolicka, zwana Pozdrowieniem Anielskiem, składa się z trzech części: z pozdrowienia Anioła Gabrjela (Łuk. I. 28), pozdrowienia Elżbiety (Łuk. I. 42) i modlitwy dodanej przez Kościół, sankcjonowanej przez Piusa V w r. 1568.

**Awesta** (mylnie Zend-Awesta), święta księga wyznawców religji Zoroastra (ob. Parsyzm), używana dotychczas przez Parsów w Bombaju i okolicy, jako biblja i księga modlitw. Językiem Awesty jest starożytne narzecze aryjskie, zwane dawniej „zend", stąd Zend-Awesta, nazwa mylna, gdyż zend oznacza rodzaj komentarza do Awesty, napisanego w języku palewi. Miejscem powstania Awesty jest starożytny Iran (Medja i Persja). Czas powstania nie da się nawet w przybliżeniu oznaczyć, gdyż Awesta jest dziełem zbiorowem, które powstawało w ciągu wieków jako zbiór wiedzy licznych autorów. Księgi Awesty miały być spalone na rozkaz Aleksandra Wielkiego (333—331 przed Chr.), lecz dużo prawdopodobniejszą jest wersja, że uczynili to Arabowie, którzy w VII wieku po Chr. podbili Persję i w miejsce religji Zoroastra wprowadzili islam. Przechowana dotychczas Awesta, będąca zaledwo cząstką pierwotnej, dzieli się na pięć części: 1) Yasna (= ofiara) zawiera w 72 rozdziałach teksty modlitw oraz hymny (gathas), przypisywane samemu Zoroastrowi (ob.) i będące najstarożytniejszą i najświętszą częścią Awesty; 2) Wispered, zbiór modlitw, uzupełnienie Yasny; 3) Wendidad, prawo kapłańskie, zawierające przepisy postępowania kapłanów, zachowania czystości, a głównie przepisy wypędzania demonów z przedmiotów przez nie zanieczyszczonych; 4) Yaszt, krótkie modlitwy do poszczególnych bóstw, główne źródło wiadomości o mitologji irańskiej i 5) Khorda, modlitewnik dla wiernych w różnych okolicznościach życia codziennego.

K. F. Geldner: Avesta, die heiligen Bücher der Parsen; A. V. W. Jackson: Avesta-Reader, Stuttgart, 1893.

**Azja.** Poza chrześcijaństwem, którego wyznawcy stanowią nieznaczną część ludności Azji, rozróżniamy w tej części świata cztery wielkie systemy religijne: islam (mahometanizm), nowobramanizm czyli hinduizm, buddyzm i konfucjanizm. Ostatnia z tych grup składa się z dwu różnych pierwiastków, sinizmu i taoizmu, które nie dadzą się od siebie oddzielić, ponieważ brak ku temu wszelkich podstaw statystycznych. Konfucjanizm jest najwięcej rozpowszechniony w Chinach, krajach sąsiednich i w Indjach Zagangesowych. Hinduizm, który pierwotnie ograniczał się do Indyj Przedgangesowych, rozszerzył się w ciągu ostatniego stulecia przez t. zw. kulisów nietylko w innych częściach Azji, ale i w Ameryce, Afryce i Australji. Buddyzm, posiadający w swej ojczyźnie, t. j. w Indjach Przedgangesowych, bardzo licznych wyznawców, rozpostarł się już od wielu wieków na obszarach Azji wschodniej, Chin, Japonji, Korei i w Indjach Zagangesowych. Mahometanizm posiada pod berłem angielskiem w Azji więcej wyznawców, niż ich posiadał w b. państwie otomańskiem przed wojną. Miljony mahometan żyją też w Chinach, w posiadłościach holenderskich, w Persji, Afganistanie, Iraku i Arabji. Podanie ścisłych dat statystycznych co do wyznań w Azji jest niemożebne, gdyż spisy ludności z uwzględnieniem wyznań na wzór europejskich przeprowadza w Azji tylko Wielka Brytanja. W r. 1897 przeprowadziła takie spisy także Rosja. Japonja urządza wprawdzie spisy ludności na modłę europejską, nie uwzględnia jednak przy tem wyznań. Statystyka wyznaniowa olbrzymich obszarów Chin, Mandżurji i Tybetu jest dotychczas zdana na mniej lub więcej przybliżone do prawdy obliczenia.



Umieszczona na str. 27 tablica statystyczna wyznań w Azji oparta jest na tych obliczeniach. W rubryce „Katolicy" łączy członków Kościoła katolickiego wszystkich obrządków, w rubryce „Schizmatycy" — wyznawców kościołów wschodnich nieunickich, w rubryce „Protestanci" nie tylko luteranów i kalwinistów, ale i anglikanów, prezbiterjanów oraz wyznawców wszystkich sekt protestanckich. Rubryka „Hinduiści" mieści w sobie także dżainitów, sikhistów i inne sekty hinduskie, wreszcie rubryka „Konfucjaniści" — także wyznawców taoizmu.

**Azteków religja.** Za czasów zdobycia Meksyku przez Hiszpanów zamieszkiwał ten kraj lud Azteków, których ustrój państwowy był ściśle związany z religją. Aztekowie wierzyli w najwyższą, niewidzialną istotę, będącą panem wszechświata, zwaną Taotl. Jemu podlegał panteon, złożony z 13 bóstw większych i 200 podrzędnych, z których każde miało sobie poświęcony dzień lub nabożeństwo. Najważniejsi z nich byli: Huicilopochtli, bóg wojny, na którego ołtarzach zabijano jeńców wojennych, Quetcalkoatl, bożek powietrza i Teckatlipoka, bóstwo wszechświata, karzące za złe a wynagradzające za dobre. Aztekowie wierzyli w trojaki byt po śmierci: w niebie, w którem polegli wojownicy używali rajskich rozkoszy, w miejscu bezradosnego zadowolenia, przeznaczonem dla zmarłych śmiercią naturalną i w piekle, przeznaczonem dla bezbożnych.

**Azylum,** nienaruszalne miejsce schronienia dla osób ściganych. Prawo azylu, znane u ludów starożytnych, uważało za takie miejsce świątynię, pobliże posągu bóstwa, pobliże ołtarza i t. p. Kościelne prawo azylu uważało nie tylko kościoły, krużganki i zabudowania kościelne, ale według uchwał synodu w Toledo w roku 681, także obszar 30 kroków naokoło kościoła, jako miejsce schronienia dla ściganych niewolników, dłużników i mimowolnych zabójców. Częste nadużycia sprowadziły ograniczenie, a w nowszych czasach faktyczne zniesienie tego prawa. W konkordacie polskim z r. 1925 art. VII zastrzega wyraźnie, że nienaruszalność kościołów, kaplic i cmentarzy nie może czynić uszczerbku bezpieczeństwu publicznemu.

**Azymici.** W czasie powstania schizmy Kościoła Wschodniego zarzucał Cerularjusz, patrjarcha konstantynopolitański z XI wieku, Kościołowi Zachodniemu, że używa do ofiary mszy św. chleba niekwaszonego (przaśnego) i z tego powodu nazwał katolików „Azymitae" a schizmatyków, używających chleba kwaszonego „Fermentarii" (ob. Grecko-wschodni kościół).

# B

**Baal** (Beel lub Bel), nazwa bóstwa staro-semickiego, czczonego przez Babilończyków, Asyryjczyków, Fenicjan i Żydów, oznacza „pana i władcę". Baal był bogiem żyzności natury. Żeńskim odpowiednikiem jego była bogini Asztarot czyli Isztar, (ob. Astarte). Kult obojga odznaczał się najgrubszą zmysłowością i wyuzdaniem i był u żydów ostro zwalczany przez proroków Starego Testamentu (ob. Asyrja i Babilonja).

**Babilon i Biblja** (niem. „Babel und Bibel"). W dziele pod tym tytułem starał się asyrjolog niemiecki Fryderyk Delitzsch uzasadnić twierdzenie, wypowiedziane w wykładzie publicznym na posiedzeniu Towarzystwa Orjentalistów w Berlinie w r. 1902, że prawodawstwo Mojżesza nie jest oryginalne, lecz że jest przeróbką asyryjskiego prawodawstwa króla Hammurabi, żyjącego na tysiąc lat przed Mojżeszem. Twierdzenie to wywołało gwałtowną dyskusję oraz silne protesty ze strony orjentalistów i teologów, którzy wykazywali, że mimo niezaprzeczonych podobieństw pomiędzy prawodawstwem Hammurabiego i Mojżesza, zachodzą pomiędzy temi prawodawstwami zasadnicze różnice, z których najważniejszą jest monoteizm religji Mojżesza w porównaniu do politeizmu religji asyryjskiej.

(Fryderyk Delitzsch, Babilon i Biblja. przekład A. Niemojewskiego, Warszawa 1907, Stanisław Estreicher, Kodeks Hammurabiego, Kraków, 1904).

**Babilonja,** ob. Asyrja i Babilonja.

**Babiści** (babi), sekta mahometańska, powstała z początkiem XIX wieku w Persji na podłożu teoryj szyitów (ob. Islam), uważających zięcia Mahometa, Alego, oraz jego potomków za prawowitych następców proroka i wodzów islamu, zwanych imamami. Szyici dzielili się między sobą na stronnictwa „dwunastu" i „siedmiu", wierzących, że 12-ty lub 7-my imam jest madhim, czyli oczekiwanym mesjaszem. Mirza Ali Mohammed, ur. w r. 1820 w Sziraz, wyznawca sekty „dwunastu", utworzył na tle idei szyitycznych i neoplatońskich nową religję, mającą z islamem wspólną tylko wiarę w Mahometa jako proroka. Ogłosił się jako „bab", t. j. brama, przez którą 12-ty imam udziela się wiernym. Stąd zwolennicy jego zwali się „babi". Wkońcu Ali ogłosił się sam 12-ym imamem, czyli madhim, emanacją bóstwa. Z powodu występowania przeciw rządowi perskiemu został w r. 1850 stracony a jego zwolennicy rozproszyli się po Indjach i Turcji. Następca Alego, Mirza Yahya, zwany Subh-i-Ecel (=świt wieczności), uciekł z kilku przywódcami babistów do Turcji a jego brat, Husain-Ali, zwany Beha-ullah (=blask Boga), ogłosił się w r. 1866 zbawicielem i wydał w Palestynie nową biblję „Kitab-i-akdas" (=najświętsza księga), w której połączył teorje babizmu z chrześcijańskiemi ideami miłości i sprawiedliwości. Nauka ta, zawierająca bardzo wysokie pojęcia etyczne, rozumie koran i prawo islamu tylko w sposób alegoryczny i głosi powszechną równość i równouprawnienie kobiet. Zwolennicy jej rozpadli się na kilka sekt, z których najliczniejsi są behaici (bahaici), liczący około miljona wyznawców w Syrji i Palestynie. W czasie wystawy kolumbijskiej w r. 1893 w Chicago behaici rozpoczęli propagandę w Ameryce i zyskali w Stanach Zjednoczonych około 10.000 zwolenników.

**Badacze Pisma św.,** sekta protestancka, powstała w Ameryce. Główną jej siedzibą jest Pittsburg, New York i Lancaster Gale w hrabstwie Londynu. Wedle doktryny, wyznawanej przez tę sektę, zasady wiary wynikają z samodzielnego badania Pisma św. Wyznawcy jej nie uznają sakramentów ani żadnych oznak, jak np. obrazów. Powtórny chrzest, któremu musi się poddać każdy nowy członek sekty, choćby już był ochrzczony, uważają za obrządek, a nie za sakrament. Do Polski dostali się za rządów rosyjskich na podstawie ukazu z 17 października 1905 r. oraz zezwolenia gubernatora warszawskiego z 20 maja 1913 r. W r. 1924 podzielili się na dwie zwalczające się nawzajem grupy, z których jedna mieści się w Warszawie a druga we wsi Dawidy pod Warszawą. Prócz tego mają nielicznych zwolenników w Łodzi, Borysławiu, Lwowie, Wilnie, Białymstoku, Lublinie i innych miejscowościach.

**Bahaici,** ob. Babiści.

**Bairam** (beiram), nazwa dwu uroczystych świąt mahometańskich. T. zw. mały bairam, arab. id-ul-fitr, czyli „święto przełamania postu", tur. küczük-bairam, obchodzi się po zakończeniu miesięcznego postu ramadan (ob. Islam). W 70 dni potem ob chodzą mahometanie kurban-bairam, arab. id-ul-kabir, czyli „wielkie święto", na pamiątkę ofiary Abrahama.

**Baldachim,** osłona przenośna ze złotogłowiu, adamaszku lub atłasu, noszona na drzewcu w formie parasola lub na 4, 6 lub 8 laskach w formie namiotu lub też utwierdzona w kształcie dachu ponad tronem. W Kościele katolickim przepisane rytuałem jest noszenie baldachimu nad Najświętszym Sakramentem. Prawo kanoniczne zawiera także przepisy, ograniczające używanie baldachimu przez kardynałów, biskupów i opatów.

**Baldr** (Balder), bóstwo skandynawskie, ob. Germańska religja.

**Bałdzimierz św.** (po łacinie Baldomerus, po franc. Galmier), ur. w Forez przy końcu VI wieku, był z zawodu kowalem i cały swój zarobek rozdawał ubogim. Osiadł w klasztorze St. Just, a pod koniec życia został subdiakonem w Lionie. W czasach zamieszek religijnych w XVI w. we Francji hugonoci zniszczyli jego relikwje. Jest patronem kowali.



**Baptisterium** (=chrzcielnica). W pierwszych wiekach chrześcijaństwa baptisteria były to osobne domy, budowane zazwyczaj za kościołem w formie okrągłej, sześcio lub ośmiobocznej lub w formie krzyża, w których dokonywano aktu chrztu. Aż do czasów Konstantyna Wielkiego chrzczono w rzekach i strumieniach. Od wieku VII, t. j. od czasu, kiedy chrzest odbywa się przez polanie wodą, a nie przez zanurzanie lub wchodzenie do wody, zaczęto w miejsce osobnych budynków urządzać chrzcielnice wewnątrz kościołów.

**Baptyści,** wspólna nazwa sekt, odrzucających chrzest noworodków a uznających tylko chrzest dorosłych przez zanurzenie w wodzie. Baptyści powstali w Anglji, gdzie w r. 1689 uzyskali przez akty tolerancyjne Wilhelma III to samo stanowisko, co wszyscy inni dysydenci (ob. Dissenters). W r. 1691 podzielili się baptyści na „generalnych", wyznających arminjanizm i „partykularnych", trzymających się uchwał synodu w Dordrechcie (ob. Arminjanizm). W r. 1639 przeniósł naukę baptystów do Ameryki Północnej Roger Williams, założyciel stanu Rhode Island. Baptyści amerykańscy podzielili się wkrótce na ściśle kalwińskich czyli „regularnych" i na wyznających arminjanizm, zwanych Free-Will-Baptists. Te dwie główne sekty rozdzieliły się w w. XVIII na cały szereg drobniejszych sekt, jak Six-Principles-Baptists, którzy uznają jako symbol wiary 6 zasad, wypowiedzianych w liście św. Pawła do Żydów, Campbellitów, zwanych także Disciples of Christ (ob. Uczniowie Chrystusa), którzy odrzucają wszystko, co nie da się udowodnić słowami Chrystusa, Dunkards czyli Tunkers, uznających za ważny tylko chrzest przez zanurzenie w rzece lub w stawie, Hard-Shell-Baptists, odrzucających wszelkie stowarzyszenia i misje, Seventh Day Baptists, którzy święcą sobotę zamiast niedzieli, Snake-Baptists, którzy uważają niepredestynowanych za potomków Ewy i węża i wiele innych sekt. Baptyzm jest znacznie rozpowszechniony wśród murzynów amerykańskich, posiada także zwolenników w Azji, Afryce i Australji. W Europie prócz gmin w Anglji i Niemczech, istnieją gminy baptystów w Szwecji, Danji, Holandji i Szwajcarji. W Polsce uzyskali nielicznych zwolenników wśród ewangelików, Niemców i Litwinów.

**Baradäus** Jakób, ob. Jakobici.

**Baranek Boży,** ob. Agnus Dei.

**Baranek wielkanocny.** Rytualne spożywanie baranka w święto paschy i składanie krwi jego na ofiarę było obrzędem, nakazanym przez Mojżesza (Exod. XII. 3—11) na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu i ocalenia ich pierworodnych od śmierci. Ofiara ta, spełniana pierwotnie w domach a następnie w świątyni, ustała po zburzeniu świątyni jerozolimskiej (ob. Żydowskie święta: Pascha). W chrześcijaństwie Baranek wielkanocny jest symbolem Chrystusa (ob. Agnus Dei).

**Barbeljoci,** ob. Gnostycyzm.

**Barnabici,** zwani także pauljanami lub klerykami regularnymi św. Pawła, zgromadzenie zakonne, założone w r. 1530 w Medjolanie. Trudnią się duszpasterstwem, kształceniem młodzieży i misjami pośród innowierców. Ślubują przedewszystkiem nie ubiegać się o wyższe godności kościelne. Obecnie posiadają około 20 klasztorów we Włoszech, Hiszpanji i Austrji.

**Bartolomici,** 1) kongregacja księży świeckich, prowadzących życie wspólne, bez składania ślubów zakonnych, założona w r. 1640 przez kanonika salcburskiego Bartłomieja Holzhausera w celu kształcenia kleru w przeznaczonych na to zakładach. Papież Inocenty XI w r. 1680 zatwierdził ich ustawę, a wielu biskupów powierzało im prowadzenie seminarjów duchownych. Mieli zakłady w Niemczech, Czechach, na Węgrzech, we Włoszech i w Hiszpanji. Do Polski wprowadził ich w r. 1683 biskup poznański Wierzbowski i osadził ich w Górze Kalwarji, następnie zaś oddał im prowadzenie seminarjum duchownego przy kolegjacie Św. Jana w Warszawie. Bartolomici, zwani dawniej w Polsce od wspólnego życia „komunistami", oprócz seminarjum warszawskiego, które prowadzili do r. 1846, kierowali seminarjami duchownemi w Wągrowie (do r. 1812), w Janowie (do r. 1782) i w Kielcach (do r. 1816) i mieli

instytut w Łowiczu, którego wychowańców zwano bartoszkami. Z końcem XVIII w. wygaśli zagranicą a z początkiem XIX w. w Polsce.

2) Bartolomitami w średnich wiekach zwano osiedla wypędzonych z Armenji mnichów bazyljańskich a mianowicie w Genui przy kościele Św. Bartłomieja i w innych miastach włoskich. Przyjęli regułę benedyktynów a później dominikanów. Gdy liczba zakonników zmalała i do zakonu wdarły się nadużycia, Inocenty X zniósł ten zakon.

**Baudouin Piotr Gabrjel** (1689—1768), misjonarz francuski, osiadł w Warszawie w r. 1717 i oddał się pracy duszpasterskiej i miłosierdziu. Z uzbieranych osobiście składek założył w r. 1732 dom podrzutków a następnie szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie, istniejący dotychczas.

**Bazylejskie wyznanie.** Pod tem mianem znane są dwa pisma teologiczne, zawierające artykuły wiary reformowanych Szwajcarów, a mianowicie: 1) confessio Muelhusiana z r. 1537 i 2) confessio Helvetica prior (por. Helweckie wyznanie wiary).

**Bazylejski sobór,** zwołany przez papieża Marcina V, w r. 1431 miał za zadanie przyprowadzić czeskich zwolenników Jana Husa do zgody z Kościołem katolickim, przywrócić jedność z Kościołem greckim, wznowić dawną karność kościelną i przeprowadzić reformę Kościoła. Żadnego z tych zadań sobór bazylejski nie spełnił a przez cały czas swego trwania zajmował się walką z papieżem Eugenjuszem IV z powodu kwestji rzekomej wyższości soboru nad papieżem. Nie chcąc poddać się papieżowi, sobór postanowił złożyć go z urzędu i wybrał antypapieża w osobie ks. Sabaudzkiego Amadeusza VIII, który przybrał imię Feliksa V. Po śmierci papieża Eugenjusza IV sobór, przeniesiony do Lozanny, pojednał się z jego następcą, papieżem Mikołajem V, antypapież Felix V zrezygnował a sobór w r. 1449 się rozwiązał.

**Bazyli św.,** zwany Wielkim, doktór Kościoła, ur. ok. r. 330 w Cezarei w Kappadocji, został w r. 370 biskupem Cezarei. Zmarł w r. 379. Wraz z bratem swoim św. Grzegorzem nisseńskim i przyjacielem św. Grzegorzem nazjanzeńskim stanowi grupę trzech, zwaną w historji kościoła „Wielkimi z Kapadocji". Jest jednym z czterech ojców Kościoła greckiego. Wielki kaznodzieja i teolog ascetyczny zwalczał sektę arjańską i napisał liczne dzieła teologiczne oraz regułę założonego przez siebie zakonu bazyljanów. Do literatury klasycznej należy jego traktat „O sposobie korzystania z autorów świeckich", kilkakrotnie wydawany od czasów Odrodzenia.

**Bazylidjanie,** sekta, ob. Gnostycyzm.

**Bazylika,** czyli portyk królewski, w starożytnych Atenach budynek, w którym urzędował Archon Basileus, t. j. jeden z 9 najwyższych urzędników republiki ateńskiej. Obecnie bazylikami nazywają się kościoły katolickie ze względu na ich budowę o trzech lub pięciu nawach, oddzielonych szeregiem kolumn z półkrągłem sklepieniem na końcu nawy środkowej, zwanem absydą, albo też nazwę tę nadaje się kościołom znaczniejszym, szczególnie wyróżnionym pod względem liturgicznym na mocy przywileju papieskiego. Starodawny zwyczaj nadaje tytuł bazyliki katedrze krakowskiej na Wawelu a osobny dekret papieski z r. 1920 kościołowi OO. Franciszkanów w Krakowie. W Warszawie jest bazyliką kościół Serca Jezusowego na Michałowie na mocy przywileju papieskiego.

**Bazyljanie,** zakon według reguły ułożonej przez św. Bazylego (ob.), zatwierdzonej w IV i V wieku przez papieży Liberiusa, Damazego i Leona Wielkiego. Rozszerzał się głównie na Wschodzie. Po unji florenckiej w r. 1439 (ob. Florencki sobór) zostali bazyljanie uniccy wprowadzeni do Europy zachodniej. Bazyljanie schizmatyccy zaś pozostali na górze Athos (ob.) i w Rosji, gdzie jeszcze w r. 1917 posiadali 500 klasztorów z 13 tysiącami mnichów. W Polsce i na Litwie rozszerzyli się jeszcze przed unją brzeską (ob. Unici), a w r. 1617 zostali zorganizowani jako zakon unicki w Kongregację Przenajświętszej Trójcy pod zwierzchnictwem proto-archimandryty, czyli generała. W r. 1743 nastąpiła ponowna organizacja, a mianowicie połączenie bazyljanów polskich w kongregację, złożoną z dwóch prowincyj, t. j. dawnej litewskiej Przenajświętszej Trójcy i halickiej pod wezwaniem Opieki Najśw. Panny. Na czele kongregacji stał proto-archimandryta wybierany co 8 lat naprzemian z pośród Litwinów i koroniarzy. Tak zreformowany zakon bazyljanów położył wielkie zasługi na polu działalności kościelnej i szkolnictwa. Przy wszystkich klasztorach, których w połowie XVIII w. liczono 200, istniały szkoły elementarne, nadto w licznych miejscowościach, jak np. w Wilnie i we Lwowie, szkoły wyższe, teologiczne i filozoficzne. Po zniesieniu zakonu jezuitów (1773) przejęli bazyljanie przeszło 20 szkół jezuickich. W r. 1780 nastąpiła nowa organizacja zakonu, a mianowicie podział na 4 prowincje: litewską, białoruską, polską i halicką. Od r. 1786 klasztory bazyljańskie, położone na obszarze zaboru rosyjskiego, upadają lub przechodzą na prawosławie, ostatni przy ul. Miodowej w Warszawie istniał do r. 1872. Bazyljanie uniccy, pozostali we wschodniej Małopolsce, zostali w r. 1882 zreformowani przez pap. Leona XIII, który oddał kierunek ich nowicjatu w monasterze w Dobromilu czasowo w ręce jezuitów. Obecnie istnieje w Małopolsce wschodniej 15 klasztorów bazyljańskich obrządku grecko-rusińskiego, czyli unickich.



**Bazyljanki,** żeński zakon obrządku grecko-rusińskiego, posiadał klasztory na Litwie i Wołyniu. Obecnie istnieje 6 klasztorów bazyljanek w Małopolsce wschodniej, a mianowicie we Lwowie, w Słowicie, Jaworowie, Przemyślu, Stanisławowie i Kudryńcach.

**Beatyfikacja,** uznanie osoby zmarłej za błogosławioną, następuje po udowodnieniu w drodze procesu kanonicznego jej cnót heroicznych lub męczeństwa za wiarę i przynajmniej dwóch cudów. Beatyfikacja poprzedza zwykle kanonizację, czyli uznanie osoby zmarłej za świętą i różni się od niej rozciągłością czci. A mianowicie cześć dla błogosławionego nie jest powszechną w całym Kościele katolickim, lecz ograniczoną miejscowo i bez osobnego zezwolenia Stolicy Apostolskiej nie wolno obrazu lub posągu błogosławionego umieszczać w Kościele ani obchodzić jego święta.

**Begwardzi,** pobożne stowarzyszenia średniowieczne, powstałe na wzór begwinek (ob.). W XIII w. wkradły się do nich niezgodne z nauką Kościoła teorje o Trójcy Św. i o istocie sakramentów, co spowodowało wystąpienie przeciw nim władz kościelnych. Sobór w Vienne w r. 1312 uznał osiem ich tez za kacerskie, papież Jan XXII potępił stowarzyszenie begwardów bullami z r. 1317, 1318 i 1330 wraz z sektą fraticellich (ob.), z którymi się połączyli. Mimo tego begwardzi krzewili się dalej we Francji, Włoszech a zwłaszcza w Niemczech i wygaśli dopiero w XVI w. W Polsce osiedlili się w Złotorji, diecezji chełmińskiej, i również w XVI w. wygaśli.

**Begwinki,** najdawniejsze kobiece stowarzyszenie pobożne. Nazwa ich pochodzi od św. Begi, matki Pipina z Heristalu, lub od duchownego Lamberta de Bègue, który w r. 1180 założył w Leodjum pierwszy klasztor begwinek. Nie składały ślubów zakonnych i mogły każdej chwili wystąpić ze zgromadzenia. Luźność związku, których ich łączył, i cechująca to zgromadzenie skłonność do kontemplacji spowodowały częste u begwinek uleganie herezjom oraz represje ze strony władz kościelnych. Z końcem XIV wieku nazwa begwinek uchodziła za szyderczą i ubliżającą. W Niemczech północnych wszystkie begwinki przeszły na protestantyzm. Obecnie istnieją tam pod nazwą domów begwinek fundacje pobożne dla niezamężnych kobiet stanu mieszczańskiego.

**Behaici,** ob. Babiści.

**Belgijskie wyznanie,** symbol wiary reformowanych Belgijczyków i Holendrów, wydany w r. 1563 w języku francuskim, łacińskim i holenderskim, uznany w r. 1620 przez kalwiński synod w Dordrechcie.

**Belgja,** królestwo konstytucyjne, liczy (bez kolonij afrykańskich) około 7,932.000 mieszkańców, którzy z wyjątkiem 30.000 protestantów i 15.000 żydów są katolikami. Na czele hierarchji katolickiej w Belgji stoi arcybiskup w Mechlinie (Malines), któremu podlegają biskupstwa w Bruges, Gandawie, Leodjum (Liège), Namur

i Turnai oraz biskupstwo dla ludności katolickiej w Eupen i Malmedy, obszarów, przyłączonych do Belgji na mocy traktatu wersalskiego. Mimo że konstytucja belgijska z r. 1830 zawiera t. zw. rozdział kościoła od państwa, katolicyzm jest w Belgji faktycznie religją panującą a prowadzona od r. 1875 przez liberałów belgijskich agitacja w celu oderwania Belgji od Rzymu nie odniosła żadnego poważnego rezultatu. Liczba zakonów i kongregacyj stale wzrasta a działalność ich rozwija się głównie na polu szkolnictwa. Przeszło trzecia część szkół belgijskich jest założona i prowadzona przez duchowieństwo, a katolickie seminarja nauczycielskie kształcą czterokrotnie większą ilość sił nauczycielskich, niż seminarja państwowe. Uniwersytet katolicki w Lowanjum (Louvain) liczy więcej studentów, niż obydwa uniwersytety państwowe w Leodjum i Gandawie. Nieliczni protestanci belgijscy, należący głównie do francuskich Wallonów (w przeciwieństwie do Flamandów, którzy są przeważnie katolikami), tworzą dwie organizacje wyznaniowe: „Eglise chrétienne missionnaire“ (około 9 tys. członków) i „Union des Eglises évangéliques protestantes de la Belgique“ (około 20 tys. członków), subwencjonowana przez państwo, które opłaca pastorów.

**Belial,** w Nowym Testamencie jest imieniem własnem i oznacza złego ducha. W Starym Testamencie spotyka się tę nazwę w zastosowaniu do ludzi i rzeczy i oznacza ona osobę lub rzecz nieużyteczną, nierozumną, złą i przeciwną prawu.

**Belzebub,** u żydów nazwa szatana, którego imienia jako przeklętego nie wolno im było wymawiać.

**Benedykt,** imię 15 papieży. Najwybitniejszym z nich był Benedykt XV, Jakób della Chiesa, ur. w Genui w r. 1854, wybrany na papieża 3 września 1914, t. j. w drugim miesiącu wojny europejskiej, umarł 22 stycznia 1922 r. Wypełniał w czasie jej trwania gorliwie i z godnością rolę ojca wszystkich wiernych, potępiając w swych pismach i mowach publicznych pogwałcenie prawa i sprawiedliwości, pracując nad przywróceniem pokoju i nad złagodzeniem klęsk i nieszczęść wojny. Był pierwszym z suwerenów, który w tym czasie przypomniał światu nieprzedawnione prawa Polski. W r. 1917 ogłosił nowy „Kodeks prawa kanonicznego“. W sierpniu r. 1917 ofiarowując swoje pośrednictwo państwom, prowadzącym wojnę, wyraził doktrynę, wyznawaną zawsze przez Kościół katolicki, że państwa, tak jak ludzie, nie mogą zamykać się w ciasnych granicach indywidualizmu, ponieważ pomiędzy państwami istnieją także, jak pomiędzy ludźmi, węzły społeczne. Siła zbrojna państw winna być zastąpiona przez siłę moralną prawa a wojna przez instytucję sądu międzynarodowego (arbitrażu), któryby mógł orzekać sankcje karne przeciwko państwu, wzbraniającemu się poddać jego wyrokom. Wypowiadając te myśli, Benedykt XV stał się autorem projektów, które obecnie usiłuje zrealizować Liga Narodów.

(Por. Yves de la Brière, La Société des Nations. Paris, 1918).

**Benedyktyni,** zgromadzenie zakonne, założone według reguły św. Benedykta z Nursji. Św. Benedykt, urodzony ok. r. 480, żyjąc jako pustelnik w grocie pod Subiaco, zorganizował w r. 515 ascetów, którzy zgromadzili się przy nim, w małe zgromadzenie zakonne po 12 mnichów pod władzą opata. Sam osiadł w Monte Cassino, miejscowości między Rzymem a Neapolem i nadał założonemu przez się zgromadzeniu regułę zakonną. Umarł w r. 543.

Reguła św. Benedykta była podstawą zupełnego przeobrażenia życia zakonnego. Jej myślą zasadniczą jest, że życie prawdziwie ascetyczne można prowadzić tylko w klasztorze i że ćwiczenia ascetyczne winny być przeplatane pracą użyteczną. Działalności naukowej nie przewidywał św. Benedykt, zezwolił jednak na przyjmowanie chłopców na naukę, co dało początek powstaniu szkół zakonnych. W ciągu wieku VI rozszerzyła się reguła św. Benedykta w Sycylji i w Anglji, w w. VII w Hiszpanji, a w w. VIII we Francji i w Niemczech. Do niej należał św. Bonifacy, apostoł Niemiec (680—755). W tym okresie położył zakon benedyktynów wielkie zasługi w szerzeniu chrześcijaństwa i cywilizacji, zakładając szkoły i gromadząc zabytki starożytnej cywilizacji. Wielkie wzbogacenie się klasztorów benedyktyńskich sprowadziło upadek karności i obyczajów i wywołało liczne reformy oraz powstawanie nowych zakonów o zaostrzonej regule benedyktyńskiej, jak kameduli, cystersi, trapiści i cały szereg zakonów żebraczych (ob. Zakony).



Do Polski dostali się benedyktyni z Fuldy lub z Ratysbony za czasów Bolesława Chrobrego. Pierwszem ich osiedlem był klasztor w Międzyrzeczu z początkiem XI wieku. Kazimierz Odnowiciel sprowadził benedyktynów z Flandrji i wznowił założone przez Bolesława Chrobrego „arcyopactwo“ w Tyńcu pod Krakowem. Wkrótce potem powstały opactwa w Mogilnie, na Łysej Górze, w Sieciechowie i w Płocku. Na Litwę sprowadził ich z Tyńca w. ks. Witold i założył opactwo w Trokach. Prócz tego były opactwa benedyktyńskie w Horodyszczu pod Pińskiem i w Nieświeżu. Wszystkie te klasztory, począwszy od tynieckiego w r. 1816, upadły w ciągu w. XIX, zniesione przez rządy zaborcze.

**Benedyktynki,** zgromadzenie zakonne niewieście według reguły św. Benedykta, założone przez jego siostrę św. Scholastykę. W Polsce wprowadzone zostały w r. 1229 przez Klemensa z Ruszczy, kasztelana krakowskiego, i osadzone w Staniątkach pod Krakowem, gdzie dotychczas istnieją. Prócz tego posiadały klasztory w Krakowie, we Lwowie, Sandomierzu, Jarosławiu, Przemyślu, Sierpcu, Radomiu, Toruniu, Łomży, Poznaniu, Chełmnie, Wilnie, Nieświeżu, Drohiczynie, Kownie, Mińsku, Krożach, Orszy i Smoleńsku. W czasie wojen szwedzkich w XVII w., tudzież pod koniec XVIII i z początkiem XIX wieku wskutek przechodów wojsk austrjackich, pruskich i rosyjskich, a wreszcie wskutek zniesienia zakonów przez rządy zaborcze wiele tych klasztorów upadło. Istnieją obecnie w Staniątkach, Przemyślu i Lwowie, a od r. 1920 w Wilnie i Nieświeżu i utrzymują szkoły żeńskie. Klasztor benedyktynek w Staniątkach obchodził w r. 1929 siedemsetną rocznicę założenia.

**Beneficjat,** osoba duchowna, powołana do spełniania pewnych obowiązków kościelnych i uprawniona do pobierania dochodów, związanych z posiadaniem beneficjum.

**Beneficjum kościelne** (prebenda). Według kodeksu kanonicznego beneficjum nazywa się jednostka prawnicza (ens iuridicum), stale ustanowiona przez kompetentną władzę kościelną, a składająca się z urzędu (obowiązku) kościelnego i z prawa do poboru uposażenia, z tym urzędem związanego. Beneficja dzielą się: 1) na konsystorskie i niekonsystorskie (dawniej większe i mniejsze), t. j. nadawane na konsystorzu papieskim i nadawane w inny sposób, 2) świeckie i zakonne, 3) podwójne, czyli rezydencjalne i proste, czyli niepołączone z obowiązkiem przebywania w miejscu urzędu, 4) czasowe, t. j. nadawane aż do odwołania i dożywotnie, t. j. takie, które mogą być odjęte tylko w drodze procesu kanonicznego, 5) duszpasterskie, t. j. połączone z obowiązkiem duszpasterstwa i nieduszpasterskie, t. j. połączone ze spełnianiem innych funkcyj kościelnych. Prawo kanoniczne oznacza sposób nadawania beneficjów, okoliczności, w jakich beneficjum uważa się za opróżnione, oraz prawa i obowiązki ich posiadaczy czyli beneficjatów.

W Kościele anglikańskim beneficjum nazywa się prawo do dochodu kościelnego, ograniczone wyłącznie do sprawujących obowiązki duszpasterskie.

**Bennonici,** ob. Redemptoryści.

**Bereszyt,** ob. Pentateuch.

**Bernard św.,** urodzony w r. 1090 w Fontaines w Burgundji, wstąpił do zakonu cystersów i był pierwszym opatem nowo założonego klasztoru cystersów w Clairvaux. Mimo że odmawiał przyjęcia wyższych dostojeństw kościelnych, uzyskał, dzięki osobistym przymiotom, ogromny wpływ na życie kościelne i polityczne średniowiecza jako doradca papieży i sędzia rozjemczy w sporach politycznych. Kazania wypowiedziane przez św. Bernarda w r. 1146 w Vezelay i na sejmie w Spirze pobudziły rycerstwo zachodniej Europy do podjęcia drugiej wyprawy krzyżowej. Chłodnej dialektyce filozofów scholastycznych przeciwstawił św. Bernard

gorącą wiarę, miłość bliźniego, pokorę i gorliwość w dobrych uczynkach. Zmarł w r. 1153 i został przez papieża Aleksandra III kanonizowany a przez Piusa VIII zaliczony w poczet doktorów Kościoła.

**Bernardyn św.,** zwany Sienneńskim, ur. w r. 1380, mnich franciszkański, odznaczył się gorliwością w pielęgnowaniu chorych zwłaszcza w czasie zarazy panującej w Siennie w r. 1400. Zreformował klasztory włoskie, wprowadzając w nich ścisłą karność. Zasłynął wymową i surowością życia. Zmarł w r. 1444.

**Bernardyni.** Tak nazywano we Francji członków zakonu cystersów od św. Bernarda, opata cystersów w Clairvaux (ob. Bernard św.). W Polsce zaś bernardynami nazywają gałąź zakonu franciszkanów, którzy w wieku XIII oddzielili się jako obserwanci, t. j. zachowujący ostrzejszą regułę św. Franciszka (frates strictioris observantiae). Do Polski wprowadził bernardynów św. Jan Kapistran na prośbę Kazimierza Jagiellończyka i staraniem Zbigniewa Oleśnickiego, który wybudował dla nich w r. 1453 klasztor i kościół pod wezwaniem św. Bernarda w Krakowie. W Warszawie klasztor bernardynów ufundowała w r. 1454 księżna Anna Mazowiecka przy kościele św. Anny. W ciągu wieków XV i XVI zakon bernardynów rozpowszechnił się w Polsce do tego stopnia, że w r. 1628 liczył 57 klasztorów, podzielonych na cztery prowincje: małopolską, wielkopolską, litewską i ruską. Po reorganizacji zakonu w r. 1729 podzielono bernardynów w Polsce na trzy prowincje: małopolską z 31 klasztorami, litewską z 40 klasztorami i wielkopolską, która znów dzieliła się na dwie kustodje: warszawską z 17 klasztorami i poznańską z 18 klasztorami. Rządy zaborcze skasowały je wszędzie, prócz Małopolski, gdzie pozostawiono 14 klasztorów bernardyńskich. W r. 1897 papież Leon XIII połączył bernardynów z reformatami (ob.) w jeden „zakon braci mniejszych", którym Pius X nadał w r. 1910 miano „Fratres Minores unionis Leonianae".

**Bernardynki.** Zakon żeński, powstały z tercjarek, t. j. zgromadzeń pobożnych, żyjących według reguły św. Franciszka, założony w Warszawie w r. 1514, a następnie w Poznaniu, Kaliszu, Wieluniu, Przasnyszu, Łowiczu, Warcie, Krakowie, Lublinie, Bydgoszczy, Wilnie, Kownie, Słonimie, Mińsku i Brześciu. Obecnie istnieją w Krakowie i Zakliczynie.

**Beszterjanie,** ob. Chassydzi.

**Betleemici.** Trzy zakony nosiły to miano: 1) w XIII wieku zgromadzenie zakonne w Anglji, 2) w XV wieku założony przez papieża Piusa II zakon rycersko-szpitalny na wyspie Lemnos i 3) jedyny zakon pochodzenia amerykańskiego „braci betleemskich", założony przez Piotra Betheucourt w Guatemali, utrzymujący szpital i szkołę. Zakon ten rozszerzył się także w Meksyku, Peru i na wyspach Kanadyjskich. W r. 1820 został zniesiony przez Hiszpanję.

Betleemitami nazywano również zwolenników Jana Husa z powodu kaplicy betleemskiej w Pradze, w której Hus prawił kazania.

**Betyle,** nazwa aerolitów (kamieni meteorycznych), czczonych jako świętości w Syrji, Arabji i u Fenicjan. Ze Wschodu przeszła część betyli do Grecji i Rzymu. Najsłynniejszym z betyli jest t. zw. Czarny Kamień w świątyni Kaaba w Mecce, przyniesiony, według podania arabskiego, przez anioła Gabrjela Abrahamowi i czczony dotychczas przez wyznawców islamu, pielgrzymujących do Mekki.

**Beza** (de Bèze) Teodor, współpracownik i następca Kalwina, ur. w r. 1519 w Burgundji, studjował prawo i teologję w Orleanie i w Bourges, a następnie w Paryżu, gdzie prowadził życie gorszące i wydał zbiór poematów pornograficznych. W r. 1548 przeszedł na protestantyzm i przesiedlił się do Genewy, gdzie wkrótce stał się gorliwym wyznawcą i pomocnikiem Kalwina. Po jego śmierci w r. 1564 został jego następcą, jako prezydent konsystorza i pierwszy teolog. Był przywódcą kalwinów francuskich i szwajcarskich i wydał szereg pism polemicznych, zwracających się tak przeciw nauce Kościoła katolickiego, jak przeciw luteranizmowi. Wyznawał doktrynę Kalwina o przeznaczeniu (predestynacji) i braku wolnej woli oraz podzielał jego pogląd o konieczności karania kacerzy. Pogląd ten



przedstawił w traktacie „De haeretis a civili magistratu puniendis", w którym starał się usprawiedliwić stracenie Michała Serveta, spalonego na stosie w r. 1558 w Genewie na żądanie Kalwina, z powodu niezgodnych z nim zapatrywań teologicznych.

**Bezpopowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Bezwyznaniowość,** pojęcie prawnicze, oznaczające nieprzynależność do żadnego związku religijnego. Może mieć zastosowanie prawne, nawet bez wyraźnego wprowadzenia go do ustawodawstwa, tylko w tych państwach, które uważają wyznanie religijne swych obywateli za rzecz dla państwa obojętną i uznają tem samem możliwość nienależenia do żadnego związku religijnego. W państwach zaś, które określają swój stosunek do związków religijnych w sposób pozytywny, jak np. polska ustawa konstytucyjna to czyni, dzieląc w art. 116 związki religijne na uznane i nieuznane i powierzając w art. 120 związkom uznanym kierownictwo i nadzór nad nauką religji, będącą przedmiotem obowiązującym w szkołach państwowych, — bezwyznaniowość jako pojęcie prawne może mieć zastosowanie tylko wtedy, gdy je ustawodawstwo państwowe wyraźnie wprowadzi i kwestję bezwyznaniowości ureguluje, co dotychczas w Polsce nie nastąpiło.

(Piekarski Stanisław, Wyznania religijne w Polsce, Warszawa 1927).

**Bhagavad-Gita,** epizod szóstej księgi epopei indyjskiej Mahabharata, w którym Kriszna, to jest ósme wcielenie boga Wisznu, wykłada bohaterowi Ardżunie doktrynę filozoficzną braminów (ob. Hinduizm).

**Biali Ojcowie** (Pères Blancs), kongregacja misjonarzy katolickich, założona w r. 1868 przez kardynała Lavigerie w Algierze. Przez pierwsze 10 lat istnienia rozwijali działalność misyjną pośród Kabylów, a w r. 1878 udali się przez Aden i Zanzibar w głąb lądu afrykańskiego w okolicę Wielkich Jezior i w ciągu 50-letniej działalności utworzyli 10 wikarjatów apostolskich i jedną prefekturę apostolską z 11 biskupami, którym podlega 450 ojców białych i 59 księży tubylców. Liczba katolików krajowców w Afryce środkowej doszła w tym czasie do 452.000. Do szkół kierowanych przez ojców białych lub przez równocześnie z nimi założoną przez kard. Lavigerie kongregację sióstr misjonarek Najśw. Panny z Afryki, uczęszczało w r. 1928 172.000 dzieci. W r. 1927 szpitale misyjne pielęgnowały przeszło dwa miljony chorych. Ojcowie biali założyli 12 seminarjów, które przygotowują 800 aspirantów stanu duchownego, a 5 seminarjów wyższych kształci 128 krajowców na księży. Ojcowie biali czynni są również w seminarjum apostolskiem na Malcie, w seminarjum melchickiem w Jerozolimie, w seminarjach w Trewirze, Louvain i Binson, oraz w Ameryce Północnej, gdzie w roku 1928 kształcili 250 misjonarzy.

**Białe duchowieństwo.** W kościele prawosławnym (grecko-wschodnim) duchowieństwo świeckie nazywa się białem, w odróżnieniu od zakonnego, zwanego czarnem.

**Bianchi,** ob. Biczownicy.

**Biblijni chrześcijanie,** sekta, ob. Bryanici.

**Biblja,** zbiór ksiąg, będących podstawą wiary chrześcijańskiej i uważanych przez Kościół katolicki za pisane pod natchnieniem Bożem. Biblja nazywa się także Pismem św. Starego i Nowego Testamentu. Stary Testament zawiera, stosownie do sposobu liczenia, 43 do 46 ksiąg (według doktryny protestanckiej 39) podzielonych na 3 części, a mianowicie:

1) księgi historyczne, obejmujące Pięcioksiąg Mojżesza czyli Pentateuch, księgi Jozuego, Sędziów, Ruty, księgi królewskie, księgi kronik czyli Paralipomena, księgi Ezdrasza, Tobjasza, Judyty, Estery i księgi machabejskie.

2) Księgi dogmatyczne i poetyczne obejmują księgę Hioba, Psałterz Dawidowy, Przypowieści, Ekklesiastes, Pieśń nad pieśniami, księgi Mądrości i Ekklesiastyka.

3) Księgi prorockie, t. j. „czterech proroków większych" Izajasza, Jeremjasza wraz z księgą Barucha, Ezechjela i Daniela oraz 12 „proroków mniejszych".

Żydzi uznają tylko te księgi Starego Testamentu za kanoniczne, czyli święte, które dochowały się w języku

hebrajskim i dzielą je również na 3 części, a mianowicie:

1) Thorah, czyli prawo, Pięcioksiąg Mojżesza (ob. Pentateuch).

2) Nebiim, czyli księgi proroków (3 większych i 12 mniejszych).

3) Kethubim, czyli księgi hagjografów, t. j. pisarzy świętych.

Nowy Testament liczy 27 ksiąg i dzieli się na 3 części, a mianowicie:

1) księgi historyczne, t. j. 4 ewangelje św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana oraz Dzieje Apostolskie,

2) księgi naukowe, t. j. listy św. Pawła, Jakóba, Piotra, Jana i Judy Tadeusza, wreszcie

3) księga prorocka, czyli Objawienie św. Jana.

Księgi Starego Testamentu, z wyjątkiem kilku pisanych po aramejsku, były pisane w języku hebrajskim, Księgi Nowego Testamentu w języku greckim, z wyjątkiem ewangelji św. Mateusza, pisanej po syrochaldejsku. Najdawniejszym przekładem Starego Testamentu jest przekład na język grecki, dokonany w Aleksandrji na polecenie króla Ptolomeusza w latach od 284 do 247 przed nar. Chr. przez 70 (raczej 72) tłumaczy, zwany stąd Septuaginta, czyli przekładem Siedemdziesięciu. Tłumaczenie niektórych ksiąg na język aramejski, zwane Targumim, służyło żydom przy nabożeństwach już za czasów Chrystusa Pana.

Chrześcijańskiego pochodzenia jest przekład na język syryjski, t. zw. Peszyta, dokonany w II wieku po nar. Chr. i obejmujący całą Biblję, oraz najdawniejszy przekład łaciński, zwany Itala.

Uznane przez Kościół katolicki jest tłumaczenie na język łaciński, dokonane w latach 385—405 przez św. Hieronima i zwane Vulgata (t. j. „powszechnie używane"). Z tego łacińskiego tłumaczenia pochodzi przekład polski ks. Jakóba Wujka, jezuity z Wągrowca, który wydał w r. 1593 Nowy Testament, a w r. 1594 Psałterz. Cała biblja w tłumaczeniu ks. Wujka została wydana po jego śmierci w r. 1599 w Krakowie. Przekład ten, aprobowany przez Stolicę Apostolską, został przez prymasa Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, w r. 1599, oraz przez synod piotrkowski w r. 1607 polecony. Równocześnie zakazał prymas Karnkowski używania przekładów protestanckich, jak Biblji Brzeskiej (1563) i Nieświeskiej (1572), oraz tłumaczenia Seklucjana (1551), Budnego (1567) i arjańskiej biblji Czechowicza (1577). Czytanie biblji, na które protestantyzm i doktryny religijne na tle jego wyrosłe, kładą najwyższą wagę, nie jest przez Kościół katolicki nakazane, lecz tylko dozwolone i to z pewnemi ograniczeniami. A mianowicie według konstytucji Leona XIII z r. 1897 czytanie wydań i tłumaczeń biblji, dokonanych przez akatolików, jest dozwolone tylko tym, którzy oddają się studjom teologicznym i biblijnym. Wszystkim wiernym dozwolone jest czytanie tłumaczeń Pisma św. tylko w wydaniach, aprobowanych przez Stolicę Apostolską z objaśnieniami Ojców Kościoła i pisarzy katolickich. Zakazane zaś jest czytanie wydań biblji, rozpowszechnianych przez t. zw. towarzystwa biblijne.

Do studjów biblijnych istnieje ustanowiona przez Leona XIII komisja biblijna w Rzymie, złożona z 5 kardynałów i 40 konsultorów wszystkich narodowości. Zajmuje się omawianiem kwestyj biblijnych, odpowiedziami na nadesłane pytania i wydawaniem czasopism z zakresu umiejętności biblijnych.

**Biblja Ubogich** (łac. Biblia pauperum), wydawane w średnich wiekach po wynalezieniu drzeworytnictwa zbiory rycin, przedstawiających wydarzenia biblijne z krótkiemi objaśnieniami. Przed wynalezieniem druku, gdy pisane egzemplarze Pisma św. były dostępne tylko dla ludzi zamożnych, drzeworyty, odbijane wraz z napisami lub krótkiemi objaśnieniami, zastępowały dla uboższych biblję pisaną, a obrazkowy sposób przedstawiania dziejów biblijnych czynił Biblję Ubogich dostępną także dla nieoświeconych i nieumiejących czytać. Najdawniejsze Biblje Ubogich pochodzą z XIV wieku.

**Bibljolatrja,** czyli uwielbianie biblji, przesadna i zabobonna cześć dla słów biblji powstała w XVI wieku pod wpływem tak zwanej reformacji. Twórcy protestantyzmu, podnosząc przesadnie boski charakter biblji i rozciągając wiarę w natchnienie, pod wpływem którego biblja była pisana, do liter i znaków, tłumaczonych w sposób zabobonny, wywołali reakcję w postaci t. zw. racjonalizmu biblijnego, który odrzuca w biblji wszelki pierwiastek nadprzyrodzony.



W Niemczech też powstał na tle deizmu angielskiego i encyklopedyzmu francuskiego, jako reakcja przeciwko bibljolatrji, racjonalizm biblijny, odrzucający nietylko wszelki pierwiastek nadprzyrodzony w biblji, lecz upatrujący w niej wyłącznie tylko zbiór legend i mitów babilońskiego pochodzenia (ob. Babilon i Biblja).

**Biczownicy.** W połowie XIII wieku pojawiło się we Włoszech w czasie walk Gwelfów z Gibelinami bractwo, założone przez pustelnika Rajnera, który wzywał lud do pokuty, wskazując publiczne biczowanie się jako najlepszy środek do przebłagania gniewu Bożego. Biczownicy (flagellantes, crucifratres) odbywali pochody z krzyżem i chorągwią na czele i biczowali się w kościołach i na placach publicznych, śpiewając hymn o Męce Pańskiej.

W tym samym czasie (ok. r. 1261) zjawili się biczownicy w Polsce, gdzie jednak od samego początku zwalczało ich duchowieństwo z powodu wykroczeń przeciw moralności publicznej.

Ponownie pojawili się biczownicy w Europie w XIV wieku, w czasie panowania zarazy „czarnej śmierci", wywołali jednak wkrótce przez fanatyzm, sekciarstwo i szerzenie zgorszenia zakaz papieża Klemensa VI, który domagał się od panujących i od biskupów, aby sektę tę wypędzali.

W Polsce sekta biczowników, zwalczana przez Prandotę, biskupa krakowskiego, Jarosława, arcybiskupa gnieźnieńskiego i innych biskupów polskich XIII i XIV wieku, wkrótce wyginęła.

We Włoszech i w Turyngji istniały jeszcze do końca wieku XV gromady biczowników, pod nazwą bianchi lub albati.

**Bierzmowanie** (po łacinie confirmatio=umocnienie, utwierdzenie), w Kościele katolickim sakrament (ob.), przez który chrześcijanin, liczący około 7 lat życia, otrzymuje umocnienie w wierze i siłę, potrzebną do jej wyznawania. Bierzmowania udzielają biskupi lub kapłani, szczególnie do tego upoważnieni, a mianowicie kardynałowie, opaci, prałaci udzielni, wikarjusze i prefekci apostolscy. W Kościele wschodnim bierzmowania udziela się równocześnie ze chrztem.

Protestantyzm wprowadził w miejsce bierzmowania konfirmację (ob.).

**Bigamja** (dwużeństwo), w prawie karnem zawarcie powtórnego małżeństwa bez rozwiązania poprzedniego. W katolickiem prawie kanonicznem powtórne małżeństwo, choćby nawet zawarte po śmierci pierwszej żony (bigamia successiva), jest przeszkodą do otrzymania święceń kapłańskich, jako nieprawidłowość (irregularitas).

**Bigoterja,** według słownika Lindego „zabobonne przesadzanie w wierze i nabożeństwie". Bigotem nazywamy człowieka, który formalistycznie przestrzega praktyk religijnych, nie przejmując się równocześnie, z powodu małego oświecenia lub lenistwa myśli, ich duchem i treścią.

**Binacja,** odprawianie dwu mszy w jednym dniu przez jednego kapłana. Kościół katolicki zezwala na odprawianie trzech mszy tylko w dzień Bożego Narodzenia i w dzień zaduszny, poza tem na binację zezwala tylko w pewnych wyjątkowych okolicznościach (can. 806).

**Biret,** przykrycie głowy o czterech rogach, noszone przez księży katolickich przy wychodzeniu do ołtarza, w czasie kazania, słuchania spowiedzi, przez kanoników siedzących w chórze i przy innych okolicznościach. Chociaż biret nie należy do szat liturgicznych, istnieją ścisłe przepisy co do sposobu jego używania.

**Birkowski Fabjan** (1566—1636), znakomity kaznodzieja, należący jako pisarz do złotego wieku literatury polskiej, urodzony we Lwowie, kształcił się w akademji krakowskiej i wstąpił do zakonu dominikanów w Krakowie. Po ustąpieniu Skargi (ob.) został kaznodzieją królewskim w Warszawie i towarzyszył królewiczowi Władysławowi przez 20 lat w wyprawach wojennych. Odznaczał się odwagą i gorliwością w pełnieniu obowiązków duchownych tak na polu bitwy, jak w czasie morowego powietrza w

r. 1624 w Warszawie. Zmarł w Krakowie w r. 1636.

**Biskup** (z greck. episkopos = dozorca), w Kościele katolickim zwierzchnik kościelny, posiadający najwyższy stopień święceń oraz pełnię jurysdykcji, czyli władzy kościelnej, na obszarze, zwanym diecezją. Oprócz biskupów, rządzących diecezją faktycznie istniejącą, zwanych biskupami rezydencjalnymi lub diecezjalnymi, czyli ordynarjuszami, są także biskupi, zwani biskupami in partibus infidelium, t. j. biskupi tytularni, święceni z tytułem diecezji, istniejącej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, zniesionej z powodu zajęcia terytorjum przez niechrześcijan. Biskupi tytularni jako pomocnicy (koadjutorzy) biskupów rezydencjalnych zwani są potocznie biskupami sufraganami. W znaczeniu prawa kościelnego sufraganami są biskupi rezydencjalni, w stosunku do metropolity (arcybiskupa) jako zwierzchnika prowincji kościelnej.

Biskupi katoliccy są wskutek nieprzerwanego ciągu święceń następcami apostołów, którzy wyświęcali pierwszych biskupów (ob. Apostolat).

Jurysdykcja, czyli władza biskupia, jest w granicach diecezji jurysdykcją zwyczajną (ordinaria), t. j. połączoną stale z urzędem biskupim oraz własną (propria), t. j. wykonywaną we własnem imieniu. Biskupi nie są zatem wikarjuszami papieża, lecz podlegają mu jako zastępcy Chrystusa i widomej głowie Kościoła.

Prawa i obowiązki biskupów wynikają z trojakiego charakteru ich urzędu: kapłańskiego, nauczycielskiego i dyscyplinarnego. Z tytułu urzędu kapłańskiego przysługują biskupom, prócz praw wspólnych wszystkim kapłanom, jak prawa odprawiania mszy, mówienia kazań, spowiadania i t. p., także prawa właściwe urzędowi biskupiemu (iura pontificalia), jak udzielanie sakramentu bierzmowania i kapłaństwa, konsekrowania kościołów, święcenia chryzma i olejów św. i in.

Urząd nauczycielski wykonywają biskupi, głosząc słowo Boże, czuwając nad nauczaniem religji w szkołach, nadzorując licea i seminarja duchowne.

Z urzędu dyscyplinarnego biskupa wynika jego prawo i obowiązek wizytowania diecezji, wydawania rozporządzeń i postanowień w granicach powszechnego prawa kanonicznego, udzielania dyspens, wykonywania władzy sądowej w sprawach kościelnych oraz władzy administracyjnej, jak zarząd diecezji, nadawanie beneficjów, przestrzeganie karności kościelnej, cenzura wydawnictw religijnych, zwoływanie synodów diecezjalnych i inne. Biskupi mają też obowiązek składać papieżowi co pięć lat sprawozdanie o stanie diecezji i udawać się do Rzymu („visitare limina Apostolorum", t. j. odwiedzać progi Apostolskie).

Do przywilejów biskupa należy pierwszeństwo przed wszystkimi innymi prałatami, uroczysty ingres, t. j. objęcie urzędu, insygnja czyli ubiór pontyfikalny, t. j. suknia fioletowa, rękawiczki, pierścień, krzyż na piersiach, mitra czyli infuła, pastorał i tron z baldachimem po lewej stronie ołtarza, wreszcie prawo używania ołtarza przenośnego.

Wybór biskupów należy w zasadzie do papieża (can. 329 § 2). Drugim sposobem wyznaczenia biskupa jest wybór przez kolegjum kapitulne (art. 329 § 3). Trzeci sposób pochodzi z przywileju nominacji, udzielanego dawniej przez papieża panującym.

W Polsce na podstawie art. XI Konkordatu mianuje biskupów papież. Stolica Apostolska przyznała jednak Państwu Polskiemu wpływ na nominację biskupów, który polega na tem, że papież przed mianowaniem biskupa zwraca się do Prezydenta Rzeczypospolitej celem zapewnienia się, czy przeciw osobie kandydata nie przemawiają względy natury politycznej. Postanowienie to zapewnia rządowi polskiemu możność niedopuszczenia do nominacji osoby, której lojalność wobec państwa nasuwałaby wątpliwości.

Najdawniejszemi biskupstwami w Polsce są: poznańskie, powstałe w X w., oraz gnieźnieńskie, krakowskie i płockie, powstałe w w. XI. W wieku XII powstały biskupstwa: włocławskie, pomorskie, chełmińskie i warmińskie. W w. XIV halickie (lwowskie), przemyskie, kamienieckie, włodzimierskie (łuckie), chełmskie, wileńskie i kijowskie. W w. XVI wendeńskie i smoleńskie. W w. XVIII mohylowskie, tarnowskie, mińskie i warszawskie, założone w r. 1799, podniesione do rzędu arcybiskupstw w r. 1818. W wieku XIX powstały biskupstwa: kieleckie, lubelskie, augustowskie czyli sejneńskie, podlaskie i sandomierskie, wreszcie w XX wieku biskupstwa: częstochowskie, łódzkie i śląskie.



Biskupom przysługiwała w dawnej Rzeczypospolitej godność senatorska, a konstytucje sejmowe z r. 1569 i 1768 określały ich pierwszeństwo w następującym porządku: arcybiskupi: gnieźnieński i lwowski, biskupi: krakowski, włocławski, wileński naprzemian z poznańskim, płocki, warmiński naprzemian z łuckim, przemyski, żmudzki, chełmiński, chełmski, kijowski i kamieniecki. Biskupi krakowski i warmiński używali tytułu książęcego. Arcybiskup gnieźnieński, jako Prymas Polski, miał pierwszeństwo przed kardynałami, książę-biskup krakowski zasiadał po lewej stronie króla po arcybiskupie lwowskim, a biskup włocławski zastępował prymasa podczas bezkrólewia.

Obecnie, na podstawie konkordatu z r. 1925, istnieje w Polsce 20 diecezyj obrządku łacińskiego, 3 grecko-rusińskiego i 1 obrządku ormiańskiego. Na czele tych diecezyj stoi 7 arcybiskupów, a mianowicie: gnieźnieńsko-poznański, warszawski, krakowski, wileński i trzech lwowskich (t. j. obrządku łacińskiego, grecko-rusińskiego i ormiańskiego), oraz 17 biskupów: chełmiński, włocławski, płocki, sandomierski, lubelski, podlaski, łódzki, łomżyński, piński, przemyski (obrz. łacińskiego), łucki, tarnowski, kielecki, częstochowski, śląski, przemyski (obrz. grecko-rusińskiego) i stanisławowski (obrz. grecko-rusińskiego).

W kościele grecko-wschodnim (prawosławnym) biskupi mają podobne stanowisko, jak w Kościele katolickim, z wyjątkiem różnic ustrojowych, wynikających z nieistnienia zwierzchnika, któremuby podlegali wszyscy biskupi prawosławni, tak jak w Kościele katolickim podlegają papieżowi. Biskupi prawosławni mogą pochodzić tylko z kleru zakonnego. Polska autokefaliczna cerkiew prawosławna, pozostająca pod zwierzchnictwem metropolity warszawskiego, liczy oprócz niego czterech biskupów diecezjalnych: wołyńskiego, poleskiego, grodzieńskiego i wileńskiego (ob. Kościół grecko-wschodni).

Z kościołów i wyznań, które powstały na tle protestantyzmu, jeden tylko Kościół anglikański (ob. Anglikanizm) zachował trzy stopnie hierarchji katolickiej, t. j. diakonat, kapłaństwo i biskupstwo. Stąd Kościół ten nazywa się episkopalnym. W Danji i Szwecji zatrzymano również tytuł biskupa, lecz nie w znaczeniu hierarchicznem Kościoła anglikańskiego.

W Prusach luteranizm zachował tytuł biskupa tylko jako odznaczenie, które król pruski nadawał zasłużonym superintendentom i pastorom, jak np. Fryderyk I i Fryderyk Wilhelm IV nadali ten tytuł swym kaznodziejom dworskim.

W Polsce obowiązuje dotychczas (1929) ustawa rosyjska dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego, według której (§ 122) panujący może nadać „w znak szczególnej Monarszej łaski i w nagrodę długoletniej i gorliwej pracy" tytuł honorowy biskupa ewangelicko-augsburskiego.

**Bizantynizm,** objawy służalstwa i bezmyślnego formalizmu, którym odznaczał się stosunek kościoła do państwa w cesarstwie wschodniorzymskiem, a następnie w cesarstwie rosyjskiem, oraz w tych państwach, które w myśl hasła protestantyzmu: cuius regio, illius religio (to znaczy, że panujący decyduje o wyznaniu poddanych) wprowadziły t. zw. kościoły narodowe, czyli uznały Kościół za instytucję państwową, zależną od panującego i od jego urzędów, a urzędy te za powołane do rozstrzygania spraw kościelnych, a nawet kwestyj dogmatycznych (por. Cezaropapizm).

**Blasonki,** ob. Humiljatki.

**Bluźnierstwo,** wyrażenie, znieważające Boga bezpośrednio, albo obrażające osobę lub rzecz uznaną przez religję za świętą. Karane jest tak przez Kościół, jak przez większość ustawodawstw świeckich.

**Błogosławieństwo,** w liturgice kato-

lickiej ceremonja kościelna, w której wzywa się Imienia Bożego w celu ubłagania pewnej łaski lub nadania charakteru świętości osobom lub rzeczom. Osobom błogosławi Kościół, polecając je opiece Boskiej, jak np. małżeństwo przy ślubie, lud przy końcu mszy, pielgrzymów, osoby umierające lub mające spełnić jakieś trudne lub niebezpieczne zadanie i t. p. Błogosławieństwo otrzymują osoby duchowne przy przyjęciu obowiązków swego stanu, jak np. opaci i ksienie. Kościół błogosławi rzeczy, przeznaczone do zwykłego użytku, jak pokarmy i napoje, mieszkania, zakłady użyteczności publicznej lub też rzeczy, przeznaczone wyłącznie do służby Bożej, jak kościoły, naczynia i sprzęty kościelne, szaty kapłańskie, cmentarze, różańce i t. p.

**Bogarodzica,** najdawniejsza pieśń polska, zwana „pieśnią ojców", mylnie przypisywana św. Wojciechowi, arcybiskupowi praskiemu (956 — 997), powstała w drugiej połowie XIII wieku, napisana przez Boguchwała, spowiednika królowej Kingi. Była pieśnią nabożną i narodową, śpiewaną przy wszystkich uroczystościach publicznych, kościelnych i na polu bitwy. Dotychczas śpiewają ją w katedrze gnieźnieńskiej w każdą niedzielę.

**Bogumili,** sekta Kościoła greckiego w Tracji i Bułgarji, zwana tak od trackiego duchownego Bogumiła w X wieku. Nauka bogumiłów była dualistyczną (ob. Dualizm). Przypisywała Bogu dwóch synów, Satanaela i Logosa. Satanael zbuntował się przeciw ojcu, stworzył własny świat, uwiódł większość ludzi, udając Jehowę, nadał Mojżeszowi prawo i pogrążył ludzkość w niewolę. Aby ją wyzwolić, zesłał Bóg Logosa (Jezusa), którego obecnie między ludźmi zastępuje Duch Św. Bogumili uznawali tylko Nowy Testament, odrzucali zaś księgi prorockie i psalmy, a zwłaszcza Pięcioksiąg Mojżesza, jako dzieło czarta.

Cesarz bizantyński, Aleksander Komnenus, prześladował bogumiłów i kazał ich przywódcę, Bazylego, spalić na stosie. Z końcem XIX w. odżyła sekta bogumiłów w Rosji, gdzie we wsi Jamnoje gubernji charkowskiej głosił teorje dualistyczne kowal, który przebywał dłuższy czas na Kaukazie, blisko granicy perskiej. W jego nauce odzywa się też wschodnio-perski dualizm, będący walką między pierwiastkiem złym a dobrym. Uczył, że w każdym człowieku mieszka djabeł, którego można zwyciężyć tylko przez posty i modlitwę, właściwą bogumiłom.

**Böhme Jakób,** teozof luterański, zwany filozofem Niemiec (philosophus Teutonicus), urodził się w r. 1575 w Gorzelicach na Śląsku. Był z zawodu szewcem. Mimo braku wykształcenia, wydawał prace teozoficzne, odznaczające się pobożnością i oryginalnością poglądów, uważanych tak przez racjonalizm jak przez ortodoksyjną teologję protestancką za groteskowe. Jego nauka, rozpowszechniona w XVII wieku w Niemczech i w Anglji, dała początek powstaniu sekty mistyczno-marzycielskiej „braci anielskich", zwanych także gichteljanami od swego założyciela Jana Gichtla (ob.). Nauka ta uznana została przez teozofów nowoczesnych za podstawę systemu mistycznego, szukającego drogi między panteizmem a dualizmem.

**Boliwja,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Bollandyści,** uczeni jezuici, współpracownicy i wydawcy zbioru dokumentów o żywotach Świętych (ob. Acta Sanctorum). Nazwa ich pochodzi od jezuity, Jana Bollanda (1596 — 1665), który opracował zbiór, założony przez Heriberta Rosweyda z Utrechtu i założył muzeum bollandystów w Anvers, w którem mieściły się dokumenty, rękopisy i sprawozdania z podróży, odnoszące się do badania żywotów Świętych. Prace bollandystów, prowadzone od r. 1643, przerwało wkroczenie Francuzów do Belgji w r. 1794. Napoleon życzył sobie, aby bollandyści doprowadzili swe prace do końca, rokowania jednak, prowadzone w jego imieniu z bollandystami, nie doszły do skutku. Dopiero w r. 1836 grono księży, przeważnie jezuitów, podjęło na nowo wydawnictwo bollandystów, subwencjonowane przez rząd belgijski. Oprócz Acta Sanctorum wydają kwartalnik p. t. Analecta Bollandiana.

**Bonawentura św.,** jeden z najsłynniejszych teologów Kościoła katolickiego, ur. w r. 1221, wstąpił do zakonu franciszkanów, był generałem tego zakonu, a następnie kardynałem i biskupem Ostji. Zmarł w r. 1274, jako legat papieski na soborze lugduńskim, na którym był duszą stronnictwa, dążącego do unji z Kościołem wschodnim. Kanonizowany w r. 1587, zwany jest „doktorem serafickim".



**Bonifratrzy.** Tak nazywa się w Polsce zakon braci miłosierdzia, założony w r. 1540 przez św. Jana Bożego (Juan di Dio) w Granadzie, jako stowarzyszenie osób świeckich, zajmujące się pielęgnowaniem chorych. Stowarzyszenie to zostało w r. 1572 zamienione na zakon braci miłosierdzia, których Urban VIII zaliczył w r. 1624 do zakonów jałmużniczych. Celem zgromadzenia, które posiada wzorowo urządzone szpitale, jest pielęgnowanie chorych bez różnicy wyznania.

W Polsce bonifratrzy, wprowadzeni z początkiem XVII wieku, posiadali w Krakowie od r. 1609 klasztor, założony przez Walerjana Montelupi, kupca z Florencji i pocztmistrza królewskiego. W r. 1611 otrzymali klasztor w Zebrzydowicach a w r. 1615 w Pułtusku. W ciągu XVII w. osiedli w Wilnie, Łucku, Gdańsku, Lublinie, Zamościu, Lwowie i Warszawie, a w w. XVIII w Mińsku, Grodnie i w Wysokiem Mazowieckiem. Istnieją dotychczas w Krakowie i w Zebrzydowicach.

**Boni homines.** ob. Minimici.

**Bonza,** kapłan buddystyczny w Japonji i w Chinach. Nazwa japońska „bonzi", pochodzi z chińskiego „fanseng", znaczy „indyjski duchowny", lub też z japońskiego „bozi", znaczy „nauczyciel prawa".

**Book of Common Prayer,** w Kościele anglikańskim oficjalny modlitewnik i księga porządku służby Bożej. (Ob. Anglikanizm).

**Bordelumici** (Bordelumer Rotte), niemiecka sekta separatystów, nazwana od miejscowości Bordelum w Szlezwiku, gdzie powstała. Założona została w r. 1737 przez protestanckich kandydatów teologji Borseniusa i Dawida Bära. Odrzucali wszelki kościół, kazania i sakramenty a głosili zbawienie przez wiarę, wspólność dóbr i kobiet.

**Boromeuszki,** ob. Siostry miłosierdzia.

**Bosco Jan,** błogosławiony, ob. Salezjanie.

**Bosi zakonnicy i zakonnice,** ci, którzy albo całkiem nie używają obuwia, albo noszą sandały. Zwyczaj ten wprowadził św. Franciszek z Assyżu w r. 1221, a św. Teresa przepisała chodzenie boso dla założonego przez siebie w r. 1560 zgromadzenia karmelitanek bosych.

**Bossuet** Jakób Benignus, znakomity kaznodzieja francuski, jeden z największych mówców świata, pisarz kościelny i polemista, ur. w r. 1627 w Dijon, kształcił się w Paryżu. W r. 1669 dostał biskupstwo w Condom, z którego zrezygnował, zostawszy w r. 1670 nauczycielem i wychowawcą następcy tronu. Ludwik XIV zamianował go w r. 1681 biskupem w Meaux. Brał udział w zgromadzeniu kleru francuskiego, na którem ułożono cztery artykuły Deklaracji galikańskiej (ob. Galikanizm), przyznającej prawo regaljów w całej Francji królowi. Z wielką stanowczością zwalczał przeciwne nauce Kościoła poglądy jansenistów, kwietystów i protestantów, z których wielu nawrócił na katolicyzm. Zmarł w r. 1704.

**Boże Ciało.** Uroczyste święto Kościoła katolickiego, ustanowione w r. 1264 przez papieża Urbana IV ku czci Najświętszego Sakramentu. Wprowadzone zostało w Polsce i na Litwie przez synod piotrkowski w r. 1559.

**Boże Narodzenie,** uroczyste święto świata chrześcijańskiego, obchodzone do IV wieku dnia 6 stycznia, przypada od r. 354 na dzień 25 grudnia. W dniu tym każdy kapłan katolicki może odprawić trzy msze, z których pierwsza, odprawiana o północy, zwie się mszą pasterską.

**Bożnica,** w dawnej polszczyźnie świątynia, miejsce Bogu poświęcone. Później zastosowano tę nazwę do świątyń pogańskich a teraz oznacza ona w języku potocznym żydowski dom modlitwy. W Polsce istnieją starodawne bożnice żydowskie, jak np. na Kazimierzu w Krakowie, stara bóżnica w Szarogrodzie Podolskim, drewniane bożnice w Zabłudowiu

i Nasielsku, będące zabytkami architektury.

**Bożogrobcy,** kanonicy regularni, zwani w Polsce miechowitami, pierwotnie (w w. IX) bractwo, utworzone dla strzeżenia i ozdabiania Grobu św. w Jerozolimie. Z tego bractwa utworzył Gottfryd de Bouillon w r. 1099 kapitułę świecką, zmienioną w r. 1122 na zakon reguły św. Augustyna, który rozszerzył się w całej Europie. W Polsce klasztor bożogrobców w Miechowie, założony w r. 1162, przetrwał sześć stuleci aż do supresji zakonu w r. 1819. Inne osiedla tego zakonu, w Krakowie, Gnieźnie, Grodzisku, Sieradzu, Przeworsku, Leżajsku i wiele innych, zostały już wcześniej zniesione.

**Bóg.** Tak zwany zmysł bóstwa (sensus numinis) objawia się wprawdzie u dzieci i ludzi prostych, lecz dla większości ludzi istnienie Boga musi być rozumowo dowiedzione. Wedle nauki Kościoła katolickiego „Bóg, początek i koniec wszechrzeczy, może być na pewno poznany naturalnem światłem rozumu ludzkiego przy pomocy rzeczy stworzonych".

„Rzeczy stworzone", czyli fakta, stwierdzone przez doświadczenie, nie tłumaczą swego istnienia same przez się, nie zawierają w sobie wystarczającej racji bytu. Kto bada tylko je same, ten nie dowie się ani tego, dlaczego one istnieją, ani tego, dlaczego są takie a nie inne, zmuszają przeto uznać, że jest Istota, w której mieści się ostateczna przyczyna ich bytu i ich jakości.

Dowody istnienia Boga dzielą się na trzy grupy, wynikające z trzech zasadniczych myśli:

I. że wszechświat jest rządzony rozumnie a przeto istnieje rozum najwyższy (t. zw. dowody fizyczne),

II. że świat sumienia jest poddany porządkowi moralnemu, krępującemu wolę jednostki a przeto istnieje wola najwyższa (t. zw. dowody moralne) i

III. że świat zjawisk jest niekonieczny i niedoskonały a przeto istnieje jakiś byt konieczny i doskonały (dowody metafizyczne).

Podstawą dowodów pierwszej grupy jest następujące rozumowanie:

Zdawna dopatrywano się w porządku świata śladu działania Bożego. Nauka czasów nowszych odsłoniła nam całą precyzję porządku, który panuje w naturze. Nauka ta, której zasadą jest „niczego nie twierdzić, czego się nie sprawdzi", okazuje dobitnie, że ten porządek nie jest projekcją naszej myśli, któraby go narzucała faktom, lecz przeciwnie, że ten porządek jest faktem, który się narzuca naszej myśli.

Prawa tego porządku nie działają niezawiśle jedne od drugich. W miarę jak poszczególne gałęzie wiedzy zbadają właściwy sobie zakres, zdążają do kontaktu z zakresami sąsiedniemi, do zjednoczenia się w jeden system pod panowaniem zasad, które stają się coraz bardziej ogólne. Wiedza zdąża do syntezy, uważając, że całym światem zjawisk rządzi jedyne prawo. Ona też stwierdza istnienie Boga przez to samo, że sama istnieje, ponieważ nie byłoby wiedzy, gdyby jeden rozum twórczy nie nadał wszechświatu tych praw, nad których odkryciem mozoli się nasz umysł.

Podstawą drugiej grupy dowodów istnienia Boga, zwanych dowodami moralnemi, jest istnienie porządku moralnego. Każdy człowiek ma wrodzony zmysł moralny, który rozróżnia między złem a dobrem. Posiadanie tego zmysłu jest cechą normalnego człowieka a jego zanik lub brak zupełny uważa się za anomalję. Objawia się on ogólno-ludzkiem pragnieniem sprawiedliwości i jest koniecznym poprzednikiem i warunkiem powstania wszelkiego prawa pozytywnego, które ogranicza wolność działania jednostki. Sprawcą tego prawa pierwotnego może być tylko istota wyższa, różna od świata i człowieka, będąca źródłem wszelkiego prawa i doskonałej sprawiedliwości. Bez Boga porządek moralny nie miałby podstawy, bez Najwyższego Sędziego byłby tylko fikcją.

Trzecia grupa dowodów, czyli dowody metafizyczne są:

a) dowód kinezeologiczny uważa Boga za źródło i przyczynę wszelkiego ruchu, którą musi być istota niezmienna, niepodlegająca zmianom ruchu. W naturze wszystko podlega zmianie. Istota zaś, która staje się czemś, czem przedtem nie była, nie tłumaczy się sama przez się. To, co



okazuje się w niej nowem, nie pochodzi z niej, gdyż żadna rzecz nie może sobie dać czegoś, czego nie miała. Fizyczne prawo bezwładności, sprawiające, że żadne ciało nie może samo przez się zmienić stanu spoczynku lub stanu ruchu, w którym się znajduje, jest tylko powtórzeniem w terminach, właściwych nauce fizyki, prawa metafizycznego, że „to co się rusza, jest poruszane przez coś innego";

b) dowód kosmologiczny uważa Boga za pierwszą przyczynę istnienia wszechrzeczy. Aby jakaś istota poczęła istnieć, muszą być różne warunki, umożliwiające ten początek. Gdy zaś jakaś istota kontynuuje swój byt, trwałość jej bytu jest również związana ze stanem otaczającego ją świata. Niema zatem bytu, któryby nie był zależnym od bytu innego, czy przy zaczęciu istnienia, czy to przy jego trwaniu. W łańcuchu przyczyn i skutków, zawieszonym niejako w powietrzu, można widzieć tylko krótszy lub dłuższy szereg ogniw, z których każde trzyma się na ogniwie bezpośrednio wyższem; ale dla kogoś, kto rozważa całość łańcucha, jest jasne, że istnienie jego nie byłoby możliwe, gdyby ponad szeregiem ogniw nie było utwierdzenia, ostatniej przyczyny, którą jest Bóg;

c) dowód allojologiczny uważa Boga za istotę bezwzględnie konieczną w przeciwstawieniu do istnień przypadkowych i niekoniecznych, z których składa się wszechświat. Wszystko mija i znika. Czy można zaś nazwać koniecznem to, co każdej chwili może przestać istnieć? Wszystko, co mija, jest właśnie nicością, bo posiada byt zależny od upływu czasu. A jednak nicość absolutna jest niemożliwa, gdyż w razie przyjęcia hipotezy, że nicość da się pomyśleć, wali się wszelkie istnienie. Musimy przeto uznać istnienie Istoty koniecznej, bo inaczej nie istniałyby istoty niekonieczne;

d) dowód henologiczny uważa Boga za istotę nieskończenie doskonałą i przyczynę wszelkiej doskonałości, która stanowi węzeł wszelkich bytów, posiadających większą lub mniejszą doskonałość. Przez mnogość istot niedoskonałych i nietrwałych dochodzimy do Istoty jedynej, doskonałej, nieskończonej. Jeżeli prawda, piękno lub dobro rzeczy stworzonych istnieje nie tylko w naszej wyobraźni, lecz jest w nich istotnie — a z drugiej strony, jeśli rzeczy te nie są źródłem ani prawdy, ani piękna, ani dobra, lecz posiadają te przymioty w granicach aż nadto ciasnych, to musi istnieć źródło, w którem jednoczy się istnienie i doskonałość, prawda, dobro i piękno.

Z powyższych dowodów istnienia Boga wynikają Jego właściwości (atrybuty), a przedewszystkiem właściwość samoistności (asseitas), jako istoty, która istnieje sama z siebie. Z tego atrybutu wypływają wszystkie inne, które teologja katolicka dzieli na atrybuty bytowania i atrybuty działania. Do atrybutów bytowania należą: nieskończona doskonałość, jedność, osobowość, niezłożoność i duchowość, niezmienność, wieczność, niezmierzoność i wszędobytność, oraz atrybuty idealne, a mianowicie najwyższa prawda, dobro i piękno, niewidzialność, niepojętość i niewypowiedzialność. Najważniejszemi zaś atrybutami działania są: rozum nieskończony, najdoskonalsza wola i wszechmoc.

(Por. R. Cléré, Nécessité mathématique de l'éxistence de Dieu, Paris 1899; Villard, Dieu devant la science et la raison, Paris 1899; E Hello, Philosophie et athéisme, Paris 1903; Ks. Idzi Radziszewski, Bóg, w „Podręcznej encyklopedji Kościelnej", t. V, Warszawa 1905).

**Bracia anielscy,** sekta, ob. Gichtel Jan.

**Bracia czescy,** zwani także braćmi morawskimi (jednota braterska), sekta wytworzona przez husytyzm (ob. Husyci) w połowie XV w. Prześladowani w Czechach, przenieśli się w r. 1548 do Polski i tu połączywszy się z luteranami i kalwinami, odgrywali z początku znaczną rolę w ówczesnym ruchu dysydenckim. W Małopolsce nie uzyskali uznania, natomiast w Wielkopolsce osiedlili się na stałe, zyskawszy poparcie Ostroroga i Rafała Leszczyńskiego. W Lesznie utrzymywali zbór, drukarnię i szkoły aż do zburzenia tego miasta w r. 1656 za sprzyjanie Szwedom. Do braci czeskich należał Jan Amos Komensky, zwany Komenjuszem (1592—1671), pedagog i autor gramatyki, używanej

przez dwa wieki także i w szkołach polskich.

**Bracia miłosierdzia,** ob. Bonifratrzy.

**Bracia szkolni,** zgromadzenie zakonne, założone w r. 1684 we Francji przez św. Jana de la Salle. Celem tego zgromadzenia jest utrzymywanie szkół powszechnych. We Francji liczyli w 1875 r. 9000 członków, udzielających bezpłatnie nauki 325.000 uczniów. W r. 1882 usunął ich rząd francuski od prowadzenia szkół. Rozpowszechnili się we Włoszech, Niemczech i w Austrji. W r. 1903 osiedlili się we Lwowie.

Na wzór tego zakonu założono liczne zgromadzenia pokrewne, jak bracia nauki chrześcijańskiej w Ploezmel, bracia nauki chrześć. św. Gabrjela, bracia nauki chrześć. Serca Jezusowego i wiele innych.

**Bracia wspólnego żywota,** ob. Groote Gerhard.

**Bractwa kościelne.** Katolickie prawo kanoniczne rozróżnia związki pobożne (piae uniones), czyli stowarzyszenia wiernych w celu wykonywania dzieł pobożności i miłosierdzia i bractwa (confraternitates, sodalitiae), które są związkami pobożnemi, zorganizowanemi na podstawie dekretu władzy duchownej dla pomnożenia kultu publicznego (can. 707 — 708).

Dawniejsze bractwa miały za główny cel miłosierdzie chrześcijańskie, a za drugi nabożeństwo. Tak np. starożytne bractwa, powstałe w IV wieku w Konstantynopolu i w Aleksandrji, trudniły się pielęgnowaniem chorych i grzebaniem zmarłych. Począwszy od IX wieku, spotyka się wzmianki o bractwach we Włoszech i w zachodniej Europie. Bractwo Ducha Św., związane pod wpływem wojen krzyżowych w XII w. we Francji, trudniło się pielęgnowaniem chorych i wychowaniem podrzutków. W Polsce pierwsze bractwo istniało w XII w. przy klasztorze benedyktynów w Lublinie. W r. 1481 założono w Krakowie bractwo Wniebowzięcia N. Marji Panny, utrzymujące szpital dla starców i chorych. Pierwszym członkiem tego bractwa był Kazimierz Wielki, a po nim wszyscy królowie i królowe aż do Stefana Batorego i Anny Jagiellonki. Zygmunt III, Władysław IV i Jan Kazimierz należeli do Bractwa Męki Pańskiej, założonego w r. 1595 przy kościele franciszkanów w Krakowie. Najbardziej rozpowszechnione w Polsce było i jest dotychczas Bractwo Różańcowe, powstałe w Hiszpanji w r. 1221. Z obecnie istniejących, niezmiernie licznych bractw najpowszechniejsze są, poza Bractwem Różańcowem, Apostolstwo Modlitwy, założone w r. 1844 na cześć Najśw. Serca Jezusowego i Kongregacje Matki Boskiej, czyli Sodalicje Marjańskie, powstałe w XVI wieku w Rzymie (ob. Sodalicje).

Bractwa, mające prawo agregacji, czyli przyłączania do siebie innych stowarzyszeń tego samego rodzaju, nazywają się arcybractwami (can. 720). Dawniej nadawano ten tytuł przedniejszym bractwom. Najwięcej znane w Polsce jest Arcybractwo Miłosierdzia, założone w r. 1584 w Krakowie przez ks. Piotra Skargę. Członkami tego arcybractwa byli Zygmunt III, Jan Kazimierz, Michał Korybut i Jan Sobieski.

Protestantyzm wprowadził w nowszych czasach rodzaj bractw, mających służyć celom tak zwanej misji wewnętrznej. Mieszczą się one w domach, zwanych domami brackiemi (Brüderhäuser), z których najgłówniejszym jest „das Raue Haus" w Hamburgu, założony w r. 1833.

**Brahma,** wyraz sanskrycki, oznacza „tchnienie życia", duszę wszechświata, wiekuisty, bezcielesny i niezmienny absolut (ob. Upaniszady). Ten wyraz rodzaju nijakiego, mający w pierwotnej religji hinduskiej znaczenie magiczne, zmienia się w ciągu wieków na wyraz rodzaju męskiego, oznaczający najwyższe bóstwo, stwórcę świata i stanowi, wraz z Wisznu, zachowawcą świata, i Sziwą (Rudra Sziwa), burzycielem świata, trójcę bóstw (trimurti). Brahma bywa przedstawiany jako postać siedząca o czterech twarzach i czterech rękach. Małżonką Brahmy jest Saraswati, bóstwo opiekujące się nauką i sztuką (ob. Hinduizm).

**Brahma-Samaj** (Samadż), sekta deistyczna w Indjach. Założył ją w roku 1824 Râmmohun Roy (1774—1833), który usiłował na podstawie wierzeń starohinduskich wytworzyć religję narodową hinduską, opartą na wierze w jedynego Boga. Jego następca Debendranâth Tagore zerwał z autorytetem Wedy, księgi religijnej Hindusów i głosił wiarę w jedynego Boga. Po nim nastąpił Keszub Czunder Sen (1838—1884), który z reformy religijnej swych poprzedników wywnioskował reformę socjalną, a mianowicie zwalczał kastowość i małżeństwo dzieci oraz pogański rytuał hinduski. To spowodowało rozłam w sekcie: podczas gdy Debendranâth Tagore pozostał przywódcą sekty zwanej Adi (dawniejszą) Brahma Samaj, Keszub wraz ze swymi zwolennikami założył nową sektę pod nazwą Indyjskiej Brahma Samaj. W podróży do Europy wszedł Keszub w stosunki z teologami angielskimi i zapoznawszy się z nauką religjoznawstwa, zapragnął zbudować system religijny na fragmentach prawdy zawartej we wszystkich religjach świata. Po jego śmierci w r. 1884 nauka, którą głosił, przestała zyskiwać zwolenników a sekta Samaj rozpadła się na cały szereg drobnych sekt w Bombaju i Madrasie.



**Bramani** czyli bramini, najwyższa z pierwotnych czterech (późniejszych siedmiu) rodowych kast indyjskich, powstała w XX w. przed nar. Chr. z Arjów, którzy zdobyli półwysep Indyjski. Stanowią rodzaj arystokracji rodowej i dzielą się na dwie klasy: jedni są kapłanami, drudzy świeckimi (gryhaszta), którzy oddają się różnym zatrudnieniom i rzemiosłom. Pomiędzy kapłanami istnieją również klasy i stopnie, z których najwyższy zajmują uczeni dwóch szkół, teologicznej i filozoficznej, zwani sastri albo pandit, (ob. Bramanizm).

**Bramanizm,** system religijny indyjski, wypracowany przez bramanów, kastę kapłańską w drugim okresie rozwoju religji hinduskiej, który nastąpił między r. 1000 a 200 przed Chr., po okresie religji wedycznej a przed okresem trzecim, trwającym dotychczas (ob. Hinduizm). Od religji pierwszego okresu różni się bramanizm skomplikowanym rytualizmem, od trzeciego zaś brakiem kultu bóstwa osobowego, który bramani zastąpili przez rytualizm i teozofję, jako dwie główne drogi do zbawienia. Podstawą bramanizmu jest ustrój społeczny hinduski, polegający w tym okresie na ścisłem rozgraniczeniu społeczeństwa na cztery kasty a mianowicie: kastę kapłańską bramanów, powstałych z głowy Brahmy, kastę wojowników (kszatrija), powstałych z jego ramion, kastę rzemieślników, przemysłowców i robotników (vaisjas), powstałych z jego ud i kasty sług (sudras), powstałych z jego nóg. Parjasi, czyli czandalas, potomkowie małżeństw mieszanych, nie należeli do żadnej kasty i uważani byli zaledwo za ludzi. Członkom kast niższych nie było wolno brać udziału w obrzędach religijnych kast wyższych, które miały swoje osobne bóstwa.

Zasadą religji bramanów jest Brahma, nie będący bogiem osobowym, lecz ideą panteistyczną. Bramanizm jest zatem religją panteistycznego wielobóstwa. Brahma, który w późniejszym okresie hinduizmu przeobraził się w bóstwo osobowe, jest w epoce bramanizmu „duszą wszechświata", wyobrażeniem idei panteistycznej. Jest on stworzycielem świata, ojcem bogów i demonów, którzy się do niego zwracają jak do ojca i pana. Poza tem poziom bóstw z okresu religji wedycznej obniżył się. Pozostały one tylko nazwami, bezdusznemi schematami. Teozoficzne spekulacje bramanów, szukających poza wielością bóstw pierwiastka jedynego bóstwa, poza wielością zjawisk jedynej pra-istoty, będącej „duszą wszechświata", znalazły swój wyraz w Upaniszadach, najdawniejszem dziele teozoficznem. Zawarty w nich system bramanizmu jest raczej filozofją, niż religją.

(Por. L. D. Barnett: Brahma — knowledge, 1907; L. D. Barnett: Antiquities of India. London, 1913).

**Breve papieskie,** ob. Bulla.

**Brewjarz** (breviarium romanum), książka do nabożeństwa księży katolickich, zawierająca psalmy, lekcje i modlitwy, do których codziennego odmawiania obowiązany jest każdy ksiądz katolicki w przepisanych godzinach. Brewjarz rzymski, ułożony przez papieża Grzegorza VII w roku 1074, zmieniany później wielokrotnie, został przez Piusa V w r. 1568 wprowadzony w całym Kościele katolickim.

W Kościele grecko-wschodnim od-

mawianie brewjarza jest bardzo skomplikowane, gdyż odmawia się nie z jednej, lecz z jedenastu ksiąg. Zato obowiązek odmawiania nie jest tak ścisły, jak w Kościele katolickim.

**Brihaspati,** ob. Wedyzm.

**Broad Church** (ang. „szeroki kościół"), ob. Anglikanizm.

**Bruno** Giordano, filozof włoski, żył od r. 1548 do 1600. Należał do zakonu dominikanów. Z powodu starć i niepokojów, które wywoływał głoszeniem nauk przeciwnych wierze, podległ cenzurom kościelnym i uciekł z klasztoru. W r. 1576 opuścił Włochy i prowadził życie niestałe, przenosząc się z miasta do miasta. Był w Genewie, potem w Tuluzie, gdzie wykładał o Arystotelesie. W r. 1579 w Paryżu spory, prowadzone ze zwolennikami Arystotelesa, zmusiły go do opuszczenia miasta. Dwa lata przebywał w Londynie, w r. 1585 był ponownie w Paryżu, a w następnym roku wyjechał do Niemiec. Był w Marburgu, gdzie mu zabroniono wykładów, potem wykładał przez dwa lata w Wittemberdze, którą opuścił jako wielbiciel Lutra. W następnych latach przebywał w Pradze, Frankfurcie i w Zürichu, poczem powrócił do Włoch. W r. 1592 uwięziła go inkwizycja w Wenecji i odstawiła do Rzymu. Tu został po siedmioletniem więzieniu spalony na stosie jako kacerz i z powodu złamania ślubów zakonnych.

**Bruno św.,** apostoł Prus, ur. w r. 970, był kanonikiem w Magdeburgu, poczem wstąpił do benedyktynów, przybrał zakonne imię Bonifacego i poświęcił się misjom. W r. 1004 był na Węgrzech i na Rusi, a w r. 1008 w Polsce, skąd przedsięwziął, przy poparciu Bolesława Chrobrego, wyprawy misyjne do Prus i Szwecji. W r. 1009 został zamordowany wraz z 18 towarzyszami na granicy Prus i Litwy.

**Bruno św.** z Kolonji (1040 — 1101), założyciel zakonu kartuzów.

**Bruys** (Bruis, Brusius) Piotr, założyciel sekty bruzjanów w XII wieku, zwanych także petrobruzjanami. Występował przeciwko sakramentowi chrztu, przeciwko czci krzyża i nabożeństwom kościelnym. Naukę swą głosił przez 20 lat w Langwedocji i Prowancji, gdzie pod jego wpływem sekta jego w połączeniu z sektą henrycjanów (ob. Henryk z Lozanny) burzyła kościoły, niszczyła ołtarze i wypędzała księży. Bruys został w r. 1126 spalony na stosie.

**Bryanici,** czyli „chrześcijanie biblijni" (Bible Christians), sekta metodystyczna, założona w r. 1815 przez Williama O'Bryan, który pragnął przywrócić prostotę pierwotnego Kościoła i we wszystkiem stosować się do słów biblji. Sekta ta rozszerzyła się szybko w Anglji (Devonshire i Cornvalles).

**Brygidki,** zakon założony przez św. Brygidę (jedną z czterech świętych tego imienia) w r. 1344 w Szwecji. W Polsce pierwszy klasztor brygidek powstał w Lublinie w r. 1426, założony przez Władysława Jagiełłę na pamiątkę zwycięstwa pod Grunwaldem. Klasztory brygidek były również w Warszawie, w Brześciu Litewskim, Łucku, Grodnie i we Lwowie.

**Brzeska unja,** ob. Unici.

**Buddha** (w języku sanskryckim „oświecony"). Nazwę tę przybrał założyciel religji hinduskiej, buddyzmu, wywodzący swój ród od Gautamy, wielkiego świętego Hindusów, nazwany przy urodzeniu Siddharta, tj. Najdoskonalszy a zwący się później Sakya Muni, t. j. pustelnik (nauczyciel) z rodu Sakyów. Jest postacią historyczną, jakkolwiek czas, w którym żył, nie jest ustalony i ma przypadać na VI lub IV wiek przed nar. Chr. Ojcem Buddhy miał być Suddhodana, książę małego państwa nad środkowym Gangesem, a matką Maya. Według legend, któremi spowita jest postać Buddhy, miał on oddać się rozmyślaniom pod wpływem objawień trzech najgorszych nieszczęść ludzkich: ubóstwa, choroby i śmierci. Nauka, głoszona przez braminów, nie zadowoliła go, bo dzieliła ludzi na kasty i ukazywała im po śmierci nowe nieszczęście w postaci wędrówki dusz. Nauczał przeto, że wszelkie życie jest cierpieniem, które powstaje przez żądze. Należy przeto zwalczać żądze i dojść do stanu zobojętnienia na rozkosz i boleść, do zaniku wszelkiego czucia i istnienia. Ten stan nazywa się nirwaną. Kwestjami teologicznemi, istnieniem bóstwa i jego stosunkiem do świata i człowieka Buddha nie zajmował się, nauka jego zatem jest ateistyczną, cały zaś system religijny, zwany buddyzmem, pochodzi od jego uczniów i następców.



**Buddyzm,** system religijno-filozoficzny, zawarty w nauce Buddhy. Wychodzi z założenia, że wszelkie życie jest cierpieniem a wszelkie bytowanie boleścią, stara się przeto rozwiązać zagadnienie, jak należy zniszczyć byt subjektywny. Samobójstwo nie jest, wedle buddyzmu, przerwą bytowania, gdyż przez śmierć przechodzi samobójca tylko w inną formę bytu, a zatem w nowe cierpienie. Drugą zasadą buddyzmu jest, że źródłem cierpienia jest żądza, wszelkie chcenie, przez które człowiek przyczepia się do bytu, będącego tylko złudą, pozorem, fenomenem, a nie rzeczywistością. Pożądanie jest więc cierpieniem, ponieważ człowiek bierze złudę za rzeczywistość. Stąd wynika trzecia zasada buddyzmu: aby zniszczyć cierpienie, należy zniszczyć wszelkie pożądanie. Na pytanie, w jaki sposób można położyć kres wszelkiemu pożądaniu, odpowiada czwarta zasada buddyzmu, zawierająca jego etykę. Etyka ta nakazuje udać się na ośmioraką „ścieżkę", a mianowicie: 1) prawdziwe poznanie, 2) prawdziwe postanowienie, 3) prawdziwa mowa, 4) prawdziwy czyn, 5) prawdziwe życie, 6) prawdziwe dążenie, 7) prawdziwe myślenie i 8) prawdziwe zatopienie się w sobie. Człowiek musi się zwolnić ze wszystkich więzów, które nakłada nań życie przez pochodzenie, związki rodzinne, związki przyjaźni, zawód, zarobkowanie, pełnienie urzędu i wszelkie obcowanie z ludźmi. Wszystkie te więzy są przeszkodami na drodze do prawdziwego poznania. Dla ułatwienia dojścia do tego celu ustanowił Buddha swój zakon, którego członkowie muszą przestrzegać następujących przykazań: 1) nie zabijać żadnej istoty żywej, 2) nie kraść, 3) nie obcować cieleśnie, 4) nie kłamać, 5) nie pić napojów odurzających, 6) nie spożywać po południu żadnych pokarmów stałych, 7) nie brać udziału w żadnych zabawach, tańcu, śpiewie i t. p., 8) nie używać kwiatów ani żadnych wonności, 9) nie używać wygodnego łoża i 10) nie posiadać złota ani srebra. Życie, prowadzone w myśl powyższych przykazań, jest dla buddysty tylko przygotowaniem do pracy duchowej, polegającej na zatopieniu się w rozmyślaniach, przez które wszelkie szczególne wyobrażenia i idee roztapiają się w ogólnej syntezie, dotychczasowa treść myśli ludzkiej zanika, zastąpiona świadomością, że fenomen życia jest złudą. Na tej świadomości polega buddystyczne zbawienie czyli nirwana. Ciało może jeszcze żyć, ale jest to tylko byt pozorny. Nirwana znaczy „zagaśnięcie". Droga do nirwany otwarta jest tylko dla uczniów Buddhy, którzy chcą pójść drogą jego przykazań.

Buddha nie zostawił swojej nauki na piśmie. Uczniowie jego rozszerzali ją w Indjach północnych, jako uzupełnienie panującej tam religji braminów (ob. Bramanizm), a od połowy III wieku przed Chr. w krajach sąsiadujących z Indjami. W ciągu 200 lat po śmierci Buddhy zmieniła się jego nauka i zatraciła jedność. Już za czasów króla Asoki (270—233 przed Chr.) było 18 szkół, wykładających ją rozmaicie. Dwa główne odłamy tej nauki są: mahayana czyli „wielki okręt" i hinayana czyli „mały okręt". Terytorjalnie zaś dzieli się buddyzm na trzy strefy: 1) buddyzm południowy na Ceylonie i w Indochinach, 2) buddyzm tybetański, czyli lamaizm i 3) buddyzm chiński (ob. Chiny), zwany tam także foizmem (od wyrazu Fo, po chińsku zn. Buddha), krzewiący się od r. 65 po Chr. w Chinach, od r. 372 w Korei, a od r. 552 w Japonji (ob. Japonja).

(Por. Warren: Buddhism in translations, Cambridge Mass. 1896, T. Rhys Dawids: Buddhism. London 1906; Kern: Histoire du Buddhims dans l'Inde, Paris, Musée Guimet, 1903; L. de la Vallée Poussin: Opinion sur l'histoire du Bouddhism, Paris, 1909; Mariano Raffaele: Cristo e Budda. Firenze, 1900).

**Bugja** (łać. bugia palmatoria, grec. scotula), świeca woskowa w niskim lichtarzu srebrnym, używana w kościele katolickim przy obrzędach pontyfikalnych. Ministrant trzyma bugję albo po prawej stronie tronu biskupiego, lub też, gdy biskup jest przy ołtarzu, po tej stronie ołtarza, po której znajduje się mszał.

**Bukowińska metropolja** prawosławna, ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Bulla** (= pieczęć). Bulle papieskie są to urzędowe pisma papieskie a mianowicie konstytucje, dekrety, encykliki i reskrypty, pisane w formie uroczystej na pergaminie z pieczęcią z ołowiu, wiszącą na sznurkach lub paskach pergaminowych. Od bulli różni się breve papieskie, t. j. pismo urzędowe bądź to krótsze, bądź to odnoszące się do spraw mniejszej wagi, bez pieczęci wiszącej, którą zastępuje pieczęć lakowa, zwana Pieczęcią Rybaka. Od czasu Leona XIII (1878) pieczęcią wiszącą opatrzone są tylko bulle ważniejsze. Treścią bulli bywają decyzje w rzeczach wiary i obyczajów, wyroki kanonizacji i beatyfikacji, jubileusze, tworzenie, dzielenie, łączenie lub zniesienie biskupstw i metropolij, mianowanie biskupów i metropolitów i t. p.

**Bulla circumscriptionis,** bulla zawierająca podział na prowincje kościelne i diecezje pewnego państwa, ob. Konkordat.

**Bułgarja,** państwo bałkańskie, liczy ok. 5,713 tysięcy mieszkańców, których większość (4,062) należy do Kościoła grecko-wschodniego, stanowiącego w Bułgarji niezależny egzarchat (ob. Grecko-wschodni Kościół, 11). Mahometan jest 691, żydów 43, ormian-nieunitów 11, protestantów 6 tysięcy.

Do Kościoła katolickiego należy przeszło 34 tysiące Bułgarów. Hierarchja katolicka w Bułgarji składa się z biskupstwa w Nikopolis (rezydencja w Ruszczuku) i wikarjatu apostolskiego w Sofji i Filipopolu (rezyd. w Filipopolu). Katolicy obrządku grecko-bułgarskiego należą do wikarjatów Tracji i Macedonji z rezydencjami poza Bułgarją w Adrjanopolu i Saloniki.

**Bundehesz,** kosmologja Zoroastra, ob. Parsyzm.

**Buonarotti Michelangelo,** ob. Michał Anioł.

**Bursa,** przybór (aparat) kościelny, używany w Kościele katolickim: 1) teczka kwadratowa, szeroka i długa na ok. 18 cm, z materji jedwabnej na podszewce płóciennej białej. Służy do przechowywania korporału, chustki lnianej, na której w czasie mszy składa się hostja i kielich. Ksiądz, wychodzący ze mszą do ołtarza, kładzie bursę na kielichu a przyszedłszy do ołtarza, kładzie ją na nim otworem do środka. 2) Bursą nazywa się także okrycie na naczynie, mieszczące oleje św. do namaszczania chorych.

**Buttlarowska sekta,** utworzona z początkiem XVIII w. przez teologa protestanckiego Wintera i Ewę Buttlar w Eisenach. Założyli klub, rzekomo pietystyczny, pokrywający mrzonkami o tysiącleciu państwa Bożego na ziemi (ob. Chiljazm) zwyrodniałe wyuzdanie i bluźnierstwa o małżeństwach mistycznych, zawieranych między członkami sekty. Członkowie jej zdradzali w swych wierzeniach pewne pokrewieństwo z gnostykami i pryscyljanami a w swych praktykach z marjawitami.

# C

**Cadyk,** ob. Chassydzi.

**Calarita Lucifer,** ob. Lucifer z Cagljari.

**Calderon** de la Barca, Pedro, słynny dramaturg hiszpański, ur. w r. 1600, w r. 1661 został księdzem a następnie zakonnikiem kongregacji św. Piotra, której był superjorem. Pozostawił 108 utworów teatralnych, przepojonych ideą religijną oraz 73 widowiska na uroczystość Bożego Ciała (autos sacramentales), zajmujących pierwsze miejsce w jego twórczości poetyckiej.

**Calixtus** Jerzy (1586—1656), jeden z najwybitniejszych teologów protestanckich XVII stulecia, profesor teologji w Helmstädt. W przeciwieństwie do ortodoksji Lutra starał się znaleźć drogę pośrednią do połączenia różnic wiary, powstałych w łonie protestantyzmu. Uważał naukę wiary, przyjętą w ciągu pierwszych pięciu wieków chrześcijaństwa, za naukę podstawową, mogącą zjednoczyć wszystkie wyznania protestanckie (ob. Fundamentalne artykuły wiary). Usiłowania jego nie doprowadziły do rezultatu. Luteranie zwalczali go jako podejrzanego o sprzyjanie katolicyzmowi (kryptopapizm) i o kryptokalwinizm oraz o synkretyzm.



**Calvin Jean,** ob. Kalwin.

**Camera apostolica,** ob. Camerlengo.

**Camera secreta pontificia,** najbliższe otoczenie papieża, do którego należą: maggiordomo (majordomus), maestro di camera (mistrz kamery), jałmużnik, zakrystjan i tajni podkomorzowie (camerieri secreti), którzy są albo rzeczywiści (partecipanti), albo honorowi.

**Camerlengo** (kamerling), tytuł kardynała, który stoi na czele Kamery Apostolskiej (Reverenda camera apostolica), będącej w Państwie Kościelnem najwyższą władzą skarbową. W razie opróżnienia Stolicy Apostolskiej obowiązkiem kamerlinga i Kamery Apostolskiej jest sprawdzić urzędownie śmierć papieża i spisać akt skonu. Następnie kamerling obejmuje straż nad pałacami apostolskiemi i zawiadamia kardynała-dziekana o śmierci papieża, aby zawiadomił o tem innych kardynałów i wezwał ich na konklawe. Aż do wyboru nowego papieża kamerling sprawuje władzę wykonawczą, t. j. czuwa nad wykonaniem rozkazów Kolegjum kardynalskiego, które jednak nie ma prawa ograniczać jego atrybucyj.

**Campbellici,** ob. Uczniowie Chrystusa.

**Canisius** Piotr, ob. Kanizjusz.

**Canterbury,** miasto w Anglji, dawniej siedziba prymasa Anglji katolickiej, obecnie siedziba arcybiskupa anglikańskiego, noszącego tytuł „Primate of all England and Metropolitan".

**Cantica,** ob. Kantyki.

**Capitula regum Frankorum,** ob. Kapitularze królów frankońskich.

**Cassander** Jerzy (1513—1566), teolog flamandzki, przedstawiciel usiłowań unjonistycznych z protestantyzmem, podejmowanych przez cesarzy niemieckich. W r. 1564 wysłał do Wiednia na żądanie cesarza Ferdynanda I opinję o możliwości porozumienia między katolikami a protestantami. Z powodu zawartych w tej opinji poglądów, niezgodnych z nauką Kościoła katolickiego, pisma jego zostały umieszczone na indeksie.

**Cathedraticum,** danina na rzecz biskupa diecezjalnego, składana przez wszystkie kościoły i beneficja, podległe jego jurysdykcji, oraz przez bractwa świeckie, mające własne kościoły.

**Cecylja św.,** męczenniczka, rzymianka z rodu Cecyljuszów, żyła w III wieku ery chrześcijańskiej. Cześć jej datuje się od IV wieku. Wedle legendy śpiewała często hymny religijne przy towarzyszeniu instrumentu muzycznego w rodzaju organów i miała sobie przed męczeństwem wyprosić łaskę, że jeszcze raz przed śmiercią zaśpiewa hymn ku czci Chrystusa przy wtórze organów, które potem będą zniszczone. Jest patronką muzyki kościelnej.

**Cecyljańskie stowarzyszenia,** zrzeszenia świeckie lub duchowne, poświęcone muzyce kościelnej i uprawiające przedewszystkiem śpiew chóralny a capella. Palestrina założył w Rzymie Stowarzyszenie św. Cecylji, które papież Grzegorz XIII zatwierdził, jako bractwo, a Pius IX przekształcił na akademję i ustanowił order św. Cecylji, jako odznakę dla przełożonych tej akademji. Londyńskie Towarzystwo św. Cecylji (Caecilian Society) założone w r. 1785, wykonywało do r. 1861 utwory muzyki kościelnej a głównie oratorja Händla i Haydna. W Niemczech istnieją liczne „Cäcilienvereine", między któremi założone w Ratysbonie w r. 1867 i zatwierdzone przez papieża w roku 1870 „Stowarzyszenie św. Cecylji dla wszystkich krajów niemieckiego języka" uzyskało wielkie znaczenie w świecie muzycznym przez wskrzeszenie polifonicznej muzyki kościelnej z epoki Palestriny.

**Celebrować,** spełniać ceremonje kościelne, a przedewszystkiem odprawiać mszę św. Celebret jest to pismo biskupa, zawierające zezwolenie na odprawianie mszy, którem muszą się legitymować księża, chcący odprawiać mszę w obcej diecezji.

**Celestjusz,** ob. Pelagjanizm.

**Celestki,** ob. Anuncjaci i anuncjatki.

**Celestyni.** Są dwa zgromadzenia zakonne tej nazwy: 1) założone w r. 1254 przez Piotra z Murrhone, późniejszego papieża Celestyna V, jako odłam benedyktynów, rozszerzyło się

we Francji, Włoszech i Niemczech, posiada obecnie kilka klasztorów we Włoszech. 2) Celestyni eremici, odłam minorytów (franciszkanów), zakon założony w r. 1294 i rozwiązany przez papieża Jana XXII w r. 1317.

**Celibat** (= bezżenność) księży katolickich, mieści w sobie dwie zasady prawa kościelnego: duchowni nie mogą zawierać małżeństwa, żonaci nie mogą być duchownymi. Kto otrzymał święcenia wyższe, t. j. subdiakońskie, diakońskie, kapłańskie lub biskupie, bezwzględnie obowiązany jest do celibatu a małżeństwo, wbrew temu zakazowi zawarte, jest nieważne. Duchowni niższych święceń mogą wprawdzie zawrzeć ważne małżeństwo, lecz zawarłszy je, przestają należeć do stanu duchownego.

W Kościele wschodnim duchowni wyższych święceń również nie mogą zawrzeć ważnego małżeństwa, ale ci, którzy przed przyjęciem wyższych święceń zawarli ślub małżeński, mogą być dopuszczeni do święceń, a po ich przyjęciu żyć dalej z żoną; tylko biskupi i zakonnicy obowiązani są do celibatu.

**Celtycka religja.** Celtowie, szczep indoeuropejski, w starożytności rozmieszczony w całej Europie, obecnie wygasający, pozostawił ślady swej kultury i języka w Bretanji, Irlandji, Szkocji, Walji i na wyspie Man. Religja starożytnych Celtów polegała na kulcie sił przyrody. Czcili lasy i drzewa, góry, rzeki i źródła. Kapłani celtyccy, zwani druidami, nie stanowili kasty kapłańskiej, opartej na dziedziczności. Byli to mędrcy, znający tajemnice przyrody i wywierający przez to silny wpływ, zwłaszcza u Celtów, zamieszkałych w Galji. Głosili wiarę w wędrówkę dusz, wykonywali praktyki magiczne i przewodniczyli przy odprawianiu nabożeństw ofiarnych. Trudnili się także medycyną i kształceniem młodzieży.

(G. Dottin, La religion des Celtes, Paris 1904; J. A. Macculloch, The Religion of the Ancient Celts, Edinburgh 1911).

**Cenobici,** zakonnicy, prowadzący życie wspólne, w odróżnieniu od zakonników eremitów i anachoretów, wiodących życie pustelnicze.

**Cenotycy,** ob. Ubikwizm.

**Centurje magdeburskie.** Związek teologów protestanckich pod przewodnictwem Matjasa Flaciusa wydał w latach 1559 do 1574 w Bazylei 13 tomów historji Kościoła chrześcijańskiego do r. 1300, zwane centurjami, ponieważ każdy tom obejmował jedno stulecie. Usiłowaniem tego dzieła było udowodnienie, że doktryna Lutra nie była nowością, lecz powstała za czasów Ojców Kościoła.

**Cenzura kościelna książek.** We władzy duszpasterskiej Kościoła katolickiego mieści się także prawo cenzury książek i pism treści religijnej. Bez cenzury uprzedniej (censura praevia) nie wolno katolikom wydawać Pisma św. i jego przekładów, książek i pism treści religijnej, książek do modlitwy i obrazków świętych. Cenzurę karną (censura repressiva) wykonywa Kościół, zakazując czytania książek i pism, umieszczonych na t. zw. indeksie (ob.).

**Cenzury kościelne,** ob. Kary kościelne.

**Ceremonja,** porządek czynności, zachowywany przy modlitwach i innych uroczystych aktach kościelnych. Sposób, w jaki ten akt się spełnia, nazywa się obrzędem (ob. Rytuał). Ceremonje, przepisane przez Kościół katolicki przy poszczególnych aktach kościelnych, zawarte są w księgach liturgicznych jako to: mszał, brewjarz, rytuał, ceremonjał biskupi, pontyfikał i inne.

**Ceres** (Cerera), ob. Rzymska religja.

**Cerkiew.** Wyraz ten wywodzono z greckiego „kyrikon", t. j. dom Pański. Wedle Brücknera (Słownik etymologiczny języka polskiego) słowo cerkiew pochodzi od „kiricha", wyrazu górno-niemieckiego, który Słowieńcy a następnie inni Słowianie przyjęli od Bawarów i z Salzburga. Pierwotnie nazwa ta była w polszczyźnie używana narówni z wyrazem „kościół", od XV wieku służy tylko na oznaczenie Kościoła wschodniego.

**Cerkiew prawosławna** w Polsce, ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Cerkiewno-słowiański język,** język południowo-słowiański, obecnie martwy, wprowadzony w IX wieku jako język kościelny przez św. Cyryla i Metodego za zezwoleniem papieży Hadrjana II i Jana VIII do nabożeństw Słowian południowych i wschodnich.



**Cerularjusz** Michał, patrjarcha konstantynopolitański od r. 1043, sprowadził schizmę Kościoła wschodniego. Skazany na wygnanie przez cesarza Izaaka I Komnena zmarł na wygnaniu w r. 1059 (ob. Grecko-wschodni kościół).

**Ceryntjanie,** sekta zwolenników Cerynta, gnostyka, który żył w Azji Mniejszej w I wieku po Chr. i głosił naukę, że Jezus był zwykłym człowiekiem, synem Józefa i Marji, na którego dopiero przez chrzest w Jordanie spłynął duch Boży, czyli Chrystus.

**Ceylon,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Cezaropapizm.** Podczas gdy Kościół katolicki dążył zawsze zasadniczo do wolności wobec państwa, wytworzyło się kilkakrotnie w historji zjawisko, że państwo poddało Kościół w zupełną zależność, tak że panujący w państwie czyli cezar stał się równocześnie panującym w Kościele, stąd nazwa cezaropapizm. Początki cezaropapizmu sięgają czasów wschodniego cesarstwa rzymskiego. Już Konstantyn Wielki nazwał się „episkopos ton ektos", t. j. biskupem dla spraw zewnętrznych. Synod w Konstantynopolu w r. 448 nazwał Teodozjusza II „archiereus basileus" (królem kapłanem) a synod w Chalcedonie w r. 451 cesarza Marcjana „sacerdos imperator" (cesarzem kapłanem). Kościół wschodni rozwijał zawarty w tych nazwach system aż do najnowszych czasów, w których kraje prawosławne są właściwą ojczyzną cezaropapizmu (por. Bizantynizm).

W Europie zachodniej spotykamy się z zakusami cezaropapizmu jako reakcją przeciw głoszonej przez papieża Bonifacego VIII w bulli „Unam Sanctam" z r. 1302 zasadzie wyższości władzy duchownej nad świecką. Pewne cechy cezaropapizmu nosił t. zw. galikanizm, febronjanizm i józefinizm.

Protestantyzm wprowadził system cezaropapizmu, głosząc hasło krajowości kościoła: cuius regio, illius religio, to znaczy, że panujący decyduje o wyznaniu poddanych. W myśl tego systemu, zwanego w Niemczech „das landesherrliche Kirchenregiment", panujący, względnie państwo, rządzi także w wewnętrznem życiu kościelnem. Nie wydaje wprawdzie wyroków w kwestjach dogmatycznych, ale jego urzędy wykonywają nadzór nad nauką wiary, czuwają nad porządkiem nabożeństw, a przez swój wpływ na wykształcenie duchowieństwa i dopuszczanie do stanu duchownego, na obsadzanie stanowisk duchownych i usuwanie duchownych decydują także o tem, jak władza duchowna jest wykonywaną. Wskutek tego systemu kościół protestancki stał się instytucją państwową, a wszelkie próby wyswobodzenia się od tego nowoczesnego cezaropapizmu rozbijają się o zależność polityczną i majątkową protestantyzmu od państwa.

**Chalcedoński sobór,** czwarty sobór powszechny, odbyty w r. 451 w Chalcedonie, potępił herezję Eutychesa i Dioskura i ogłosił naukę o podwójnej naturze Chrystusa, boskiej i ludzkiej, połączonej t. zw. unją hipostatyczną. Różność tych natur nie jest wcale zniesiona przez ich połączenie, lecz każda z nich zachowuje swą odrębność, stanowiąc razem jedną osobę. Przeciwko tej nauce wystąpiła sekta monofizytów.

**Chaldejscy chrześcijanie,** ob. Nestorjanie.

**Chanuka,** ob. Hanukkah.

**Charakter sakramentalny.** Według nauki Kościoła katolickiego, niektóre sakramenta, jak chrzest, bierzmowanie i sakrament kapłaństwa, wyciskają na przyjmującym piętno duchowe niezmazalne (charakter indelebilis) i dlatego te sakramenta można tylko raz w życiu przyjąć.

**Charismata,** w teologji katolickiej dary i łaski boże, wyliczone w liście św. Pawła do Koryntjan (I. Kor. 12, 4-11), potęgujące naturalne uzdolnienia człowieka do własnego uświątobliwienia lub na pożytek bliźnich.

**Chartularium,** spis zmarłych, odczytywany przez księdza z wezwaniem do modlitwy za ich dusze, stąd białoruskie chałtury, w Polsce spominki (pominki).

**Chassydzi** (chassidim, po hebr. pobożni) w historji żydów stronnictwo religijno-polityczne, powstałe w czasie walk Machabeuszów, odznaczające się szczególną surowością w prze-

strzeganiu prawa mojżeszowego i zwalczające wpływy hellenistyczne, które wówczas szerzyły się wśród liberalnych warstw narodu żydowskiego. Z tego stronnictwa powstali późniejsi faryzeusze. W Polsce powstała pod tą nazwą w połowie XVIII wieku, istniejąca dotychczas, sekta żydowska mistyczno-kabalistyczna, założona przez zwolenników rabina-cudotwórcy Izraela z Międzyboża, zwanego Baal-Szem, w skróceniu Beszt, stąd także nazwa sekty „Beszterjanie", w której wybitną rolę odgrywają t. zw. cudotwórcy, czyli cadycy (caddikim zn. po hebr. sprawiedliwy).

**Chateaubriand,** pisarz francuski (1768—1848) stał na czele odrodzenia myśli i sztuki katolickiej we Francji z początkiem XIX wieku. W dziele swem p. t. „Génie du Christianisme" wykazuje, że religja chrześcijańska jest głęboko ludzką, wzniosłą przez swe dogmaty, dobroczynną przez zasady etyki, które głosi, majestatyczną i wzruszającą przez swe obrzędy. Mimo braków pod względem dogmatycznym i historycznym, dzieła Chateaubrianda wywarły znaczny wpływ na współczesnych.

**Cherubini** (cheruby, po hebr. cherubim), istoty mityczne uskrzydlone, znane w mitologjach wschodnich i u żydów. W teologji chrześcijańskiej nazywa się tak jeden z dziesięciu chórów anielskich. Czterech cherubinów pod postaciami człowieka, lwa, orła i wołu, opisywanych w proroctwie Ezechjela (Ez. I. 5-11), symbolizuje czterech ewangelistów.

**Chiesa evangelica italiana** (włoski kościół ewangelicki). Protestantyzm we Włoszech nie miał powodzenia. W Toskanji, gdzie szerzył się najwięcej, miał w XVIII w. ok. 10.000 zwolenników. W XIX w. przyszły mu w pomoc sekty darbystów i waldensów i przez krótki czas ok. r. 1884 doszło do połączenia z niemi pod wspólną nazwą Chiesa libera („wolny kościół"). Już w r. 1887 jednak unja ta rozpadła się, znaczna część zwolenników „wolnego kościoła" przyłączyła się do sekty metodystów, tak że przy „kościele ewangelickim włoskim" pozostały tylko dwie nieliczne gminy wyznawców w Florencji i w Rzymie.

**Chili,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Chiljazm** (od greck. hilioi, zn. tysiąc), wiara w przyszłe tysiącletnie panowanie szczęśliwości na ziemi, powstała u żydów wskutek wyobrażeń o przyjściu Mesjasza jako wodza i króla, który miał podźwignąć państwo żydowskie z upadku i zapewnić mu potęgę i panowanie nad światem. Wiara ta, wskutek błędnego tłumaczenia przepowiedni proroków i Apokalipsy, przeszła od żydów do niektórych sekt pierwszych wieków chrześcijaństwa, jak ebionici i nazaretanie, jako wiara w przyjście królestwa radości czysto zmysłowej i ziemskiej (chiliasmus crassus). Zwolennikami chiljazmu idealnego (chiliasmus subtilis) byli niektórzy teologowie kościelni, wierzący w przyjście Królestwa Bożego, które założyć miał Chrystus Pan na ziemi bezpośrednio przed sądem ostatecznym. Upadek chiljazmu rozpoczął się od czasów Konstantyna Wielkiego, gdy chrześcijaństwo stało się religją panującą i gdy zaczęto mniemać, że szczęśliwe tysiąclecie panowania Chrystusa już się rozpoczęło.

Chiljazm odżył pod wpływem t. zw. reformacji Husa i Lutra. Teologowie protestanccy odrzucali wprawdzie naukę anabaptystów (ob.) w powtórne przyjście Chrystusa, ale niektórzy z nich, jak Bengel (1687—1752) i Oetinger (1702—1782), wprowadzili chiljazm do teologji protestanckiej. Sekty, wyrosłe na tle husytyzmu i protestantyzmu, jak bracia czescy i hugenoci, a w nowszych czasach irwingjanie, mormoni, adwentyści, darbyści i russelici oraz sekta buttlerowska, oddają się nadziejom chiljastycznym. Całkiem nowożytną formą chiljazmu, nie religijnego, lecz ekonomicznego, jest ideał państwa socjalistycznego.

**Chiny,** kraj o starożytnej kulturze, liczący około 440 miljonów mieszkańców, którzy wyznają trzy religje rodzime: sinizm, konfucjanizm i taoizm. Z wyznań religijnych, powstałych poza Chinami, najliczniejszych wyznawców w Chinach ma buddyzm. Prócz tego islam liczy przeszło 20 miljonów wyznawców, a chrześcijan w Chinach jest obecnie około 2,428,000



katolików i około 268,000 protestantów.

Podstawą pierwotnej religji chińskiej w okresie od XXIV wieku przed nar. Chr. aż do reformy Konfucjusza i Lao-tse w VI wieku przed nar. Chr. była cześć przodków i cześć nieba. Nie była to religja monoteistyczna, jakkolwiek są w niej ślady czci jakiejś Najwyższej Istoty, władcy nieba (Szang-ti), z którą jednak narówni czczono samo niebo (Thian), cesarza (Ti) oraz przeróżne rodzaje duchów (Szan), pomiędzy któremi najwyższą cześć oddawano duchom przodków (Tsu). Na tem tle rozwinęła się u Chińczyków wiara w nieśmiertelność duszy.

Podstawy konfucjanizmu, który liczy obecnie w Chinach, obok taoizmu i buddyzmu, największą ilość wyznawców, zawarte są w księgach King i Szu, opracowanych przez Kong-tse (Kong-futse czyli Konfucjusza) i jego szkołę z końcem VI i z początkiem V wieku przed Chr. Najważniejszą z tych ksiąg jest Yi-King, t. j. Księga Zmian, Li-ki, t. j. Księga Obyczajów oraz księga Czung-jung, zawierająca charakterystyczną ideę Konfucjusza, ideę równowagi.

Trzy potęgi zasadnicze: niebo, ziemia i człowiek, winny ze sobą harmonizować. Szczęście jest to równowaga sił, gdy wszystko odbywa się we właściwym czasie i we właściwych rozmiarach. Zbytek lub brak oznaczają nieszczęście. Religja ta, będąca raczej doktryną filozoficzną niż religijną, nie posiada żadnej mitologji ani kapłanów. Ceremonje religijne spełniają urzędnicy państwowi, którzy wcale nie stanowią kleru.

Od konfucjanizmu różni się taoizm, który posiada stan kapłański i mnichów. Za założyciela tej religji uchodzi żyjący współcześnie z Konfucjuszem filozof Lao-tse, ur. w r. 604 przed Chr., autor księgi Tao-te-King, t. j. księgi o prawdzie i cnocie. Taoizm jednak, którego nazwa pochodzi od tej księgi, ma niewiele z nią wspólnego, polega raczej na dwóch księgach świętych, powstałych w XV w. przed Chr. Ideą zasadniczą pierwszej z nich, Księgi nagród i kar, jest teza, że dobre i złe uczynki ludzkie są nagradzane lub karane przez duchy Nieba i Ziemi. Taoizm nie zna jednak, równie jak konfucjanizm, piekła ani kar po śmierci. Jedyną karą za grzech jest skrócenie życia człowieka, który popełnił występek, albo też jego potomków. Jako nagrodę za dobre czyny obiecuje taoizm znaczne przedłużenie życia na ziemi, a za wielką ich ilość (1300 dobrych czynów) nieśmiertelność w niebie.

Konfucjanizm jest religją oficjalną Chin, wyznawaną przez warstwy inteligentne oraz sceptyków, pogardzających sinizmem i taoizmem.

Około r. 65 po nar. Chr. został wprowadzony do Chin buddyzm. Obecnie niektórzy zwolennicy Konfucjusza wyznają jego doktrynę zmieszaną z buddyzmem: niema w niej ani bóstwa, ani opatrzności, ani najwyższego sędziego. Świat składa się z dwóch pierwiastków: normy „li" i materji „ki". Wszystkie istoty wychodzą z wielkiego Wszechbytu i wracają doń. Jest to panteizm naturalistyczny.

Chrześcijaństwo w Chinach pojawiło się około r. 781 po Chr., wprowadzone tam przez nestorjanów, następnie w XIII wieku przez zakon franciszkanów, a z końcem XVI wieku przez św. Franciszka Ksawerego i jego towarzyszów. W r. 1700 było w Chinach 300.000 chrześcijan. Cyfra ta obniżyła się wskutek prześladowań w XVIII wieku do 180.000. W ciągu wieku XIX wzrosła do 740.000, według obliczenia z r. 1927 wynosi 2.427.331 wiernych. Chiny katolickie są podzielone na 70 wikarjatów i prefektur apostolskich oraz 56 biskupstw, w których pracuje 2764 księży (w tem 1132 Chińczyków). Do tych rezultatów doprowadziła praca misyjna licznych zgromadzeń zakonnych wszelkich narodowości, jak łazarzyści, jezuici, franciszkanie, dominikanie, salezjanie, pasjoniści i wiele innych.

Od r. 1842 pracują w Chinach różne protestanckie towarzystwa misyjne, w tem 18 angielskich, 13 amerykańskich i 5 niemieckich. Według obliczeń z r. 1916 misje te uzyskały około 268.000 wyznawców.

**Chorał,** 1) melodja kościelna, rytmiczna ale nie miarowa, śpiewana jednym głosem przez zespół śpiewających. Nazwa ta powstała w średniowieczu i oznaczała jako „musica cho-

ralis" ustanowiony przez papieża Grzegorza Wielkiego sposób śpiewania przez duchowieństwo psalmów, hymnów, responsorjów i innych śpiewów liturgicznych, w odróżnieniu od „musica figuralis" (w Polsce „figurał") czyli utworów harmonizowanych, wielogłosowych. 2) Chorałem nazywa się również księga, zawierająca zbiór melodyj choralnych, używanych w kościele. Chorał polski, zatwierdzony przez synod w Piotrkowie w r. 1577, zawiera śpiewy kościelne polskie, pochodzące z XV wieku, wydany przez Collegium majus uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. 3) Chorał protestancki stanowią pieśni religijne, wprowadzone przez Lutra, które śpiewa cały zbór przy towarzyszeniu organów.

**Chór,** w budownictwie kościelnem część nawy głównej przed wielkim ołtarzem, w kościołach klasztornych, po prawej stronie wielkiego ołtarza, oddzielona od reszty nawy głównej balustradą, w kościołach klasztornych kratą (ob. Presbiterjum). Miejsce to jest przeznaczone dla duchowieństwa lub dla zakonników, asystujących przy ceremonjach kościelnych. Chórem nazywają także wzniesienie, umieszczone w kościele, zwykle nad głównem wejściem, także z boku wielkiego ołtarza, na którem mieszczą się organy i inne instrumenty muzyczne, muzycy i śpiewacy.

**Chrystologja,** nauka teologiczno-dogmatyczna o Wcieleniu Syna Bożego. Treścią jej jest udowodnienie, że Chrystus Pan jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem oraz soterologja, t. j. nauka o dziele Odkupienia. T. zw. reformacja nie naruszała podstawowej nauki o dwoistej naturze Chrystusa, lecz między lutеranami a reformowanymi istnieje spór co do rodzaju tego połączenia.

**Chrystus,** greckie tłumaczenie hebrajskiego wyrazu messias (mesziach), zn. „namaszczony", w Nowym Testamencie nazwa Jezusa, który został przez Ducha Św. namaszczony na króla, kapłana i proroka (ob. Jezus Chrystus).

**Chrystusa zakon.** Zakon rycerski, założony przez króla portugalskiego, Dionizego I w r. 1318 dla obrony państwa przeciw Maurom. Zatwierdzony przez papieża Jana XXII jako zakon reguły św. Benedykta, został w r. 1797 sekularyzowany i zamieniony na order świecki.

**Chryzma,** ob. Oleje święte.

**Chrzcielnica,** ob. Baptisterium.

**Chrześcijan prześladowanie.** Gdy państwo uważa religję chrześcijańską za sprzeczną ze swemi interesami, uznaje ją za niedozwoloną a wyznawców jej stara się wytępić lub zmusić do zmiany religji. Przy każdem takiem prześladowaniu powtarza się zjawisko, że wykonawcy woli państwowej podstawiają jako interes państwa swój własny interes lub interes bliskiej sobie grupy społecznej i starają się go zaspokoić na koszt prześladowanych.

W pierwszych dziesiątkach lat ery chrześcijańskiej państwo rzymskie, które wszystkim podbitym przez siebie narodom pozostawiało wolność wyznania, uważało chrześcijaństwo za sektę żydowską i tolerowało je jako religję dozwoloną (religio licita). Wkrótce jednak rozpoznały władze rzymskie, głównie wskutek skarg zanoszonych przez żydów na chrześcijan, różnice dzielące obie te religje i uznały chrześcijaństwo za religję zakazaną (religio illicita). Wyznawanie i rozszerzanie takiej religji uchodziło za występek przeciw prawom państwowym, zwłaszcza gdy jej wyznawcy wzbraniali się oddawać cześć boską posągom cesarzy i brać udział w publicznych uroczystościach pogańskich. Chrześcijan uważano za uczestników tajnych zgromadzeń (collegia illicita) i za winnych braku czci dla cesarza (inpietas in principes), za co groziła kara tortur, wydanie na pożarcie dzikim zwierzętom lub spalenie żywcem. Oddawanie przez chrześcijan czci bóstwu duchowemu i niewidzialnemu uważały władze rzymskie za bezbożność (sacrilegium), występek taki zaś karało prawo również rzucaniem na pastwę dzikim zwierzętom lub karę krzyża. Wreszcie obwiniano chrześcijan o czarnoksięstwo, także zagrożone ukrzyżowaniem lub karą spalenia żywcem. Oprócz tych rzekomych naruszeń prawa państwowego przez chrześcijan, grał już wówczas znaczną rolę interes bliskich władzom państwowym jednostek,



czerpiących dochody z kultów pogańskich lub chciwych na majątki chrześcijan.

Z tych wszystkich powodów wybuchnęło pierwsze prześladowanie chrześcijan za Nerona (54—68 po nar. Chr.), który zrzucił na nich winę spalenia Rzymu i skazał na śmierć ogromną ilość chrześcijan, między nimi apostołów Piotra i Pawła.

Domicjan (81—96) użył skargi, obwiniającej dwie osoby z jego rodziny o chrześcijaństwo, jako dowód zdrady państwa z ich strony a to w celu konfiskaty ich dóbr. Systematyczne prześladowanie chrześcijan zaczęło się za cesarza Trajana (98—117) wskutek zapytania Plinjusza Młodszego, namiestnika Bitynji, jak postępować wobec chrześcijan. Trajan odpowiedział, że nie należy ich wyszukiwać, ale trzeba karać śmiercią tych, którzy zostaną legalnie oskarżeni przez powołanych do tego funkcjonarjuszów państwowych.

Za cesarza Hadrjana (117—138), który wprawdzie zatwierdził reguły Trajana, ale zresztą w sprawach religji był obojętny, stali się chrześcijanie w Palestynie pastwą terroru żydów, zbuntowanych pod wodzą rzekomego mesjasza Bar-Kochby przeciw Rzymianom w r. 133.

W ostatnich latach panowania Marka Aureljusza (160—180) wybuchnęło gwałtowne prześladowanie chrześcijan w kilku prowincjach państwa rzymskiego, w Galji, Grecji i na Wschodzie. Cesarz Commodus (180 — 192) powrócił do stosunkowo łagodniejszej formy prześladowania według procedury, przepisanej przez Trajana. Septimus Severus (193—211), który w pierwszych latach panowania zachowywał pewną tolerancję, wydał w r. 202 zakaz przechodzenia na żydostwo lub chrześcijaństwo, co spowodowało liczne prześladowania chrześcijan w różnych dzielnicach państwa. Okres powszechnego prześladowania chrześcijan zaczął się za czasów cesarza Decjusza (249—251), który uważał pogańską religję państwową za podstawę dobrobytu państwa. Aby ją utwierdzić, rozpoczął walkę z chrześcijaństwem i zagrażał surowemi karami namiestnikom, nie dość gorliwym w tępieniu chrześcijan. Liczba ofiar była też za czasów Decjusza większa, niż w czasie poprzednich prześladowań. Następne wybuchały za cesarza Walerjana (253—260), Aureljana (275) i Dioklecjana (284 — 305). W r. 303 rozpoczęło się ostatnie za czasów rzymskich, okrutne prześladowanie. Wywołał je Galerius, panujący równocześnie z Dioklecjanem, uważając, że tylko zupełne wytępienie chrześcijan przywróci państwu łaskę zagniewanych bogów. W całem państwie zburzono kościoły, spalono księgi święte i karano śmiercią wszystkich, którzy nie chcieli składać ofiary bogom. Okrucieństwa tego okresu przeszły wszystkie poprzednie. Mimo tego wszelkie próby wytępienia chrześcijaństwa okazały się daremnemi. Od r. 305 prześladowania w państwie zachodniem zupełnie ustały. We wschodniej części cesarstwa, po ustąpieniu Dioklecjana, prowadzili Galerius i Maximus w dalszym ciągu system ucisku i osiągnęli tylko przeświadczenie o własnej bezsilności wobec chrześcijaństwa. Sam Galerius uznał wreszcie w r. 310 konieczność cofnięcia swych edyktów prześladowczych. Potem nastąpiły edykty tolerancyjne z r. 312 i 313 Konstantyna i Liciniusa. W szczególności edykt medjolański cesarza Konstantyna przyznawał chrześcijanom zupełną wolność religijną i przywrócił im zrabowane kościoły i majątki.

Od tego czasu doznawali chrześcijanie prześladowań tylko poza granicami państwa rzymskiego a mianowicie w r. 343 i 414 w Persji, od r. 437 aż do początków VI wieku w afrykańskiem państwie Wandalów oraz pośród plemion germańskich w pierwszych czasach misyj chrześcijańskich. W wieku XVIII prześladowano chrześcijan w Chinach. W czasach najnowszych represje, stosowane przez władze sowieckie przeciw wszelkiej religji a w Meksyku przeciwko katolicyzmowi, mają wszystkie właściwości dawnych prześladowań chrześcijan.

**Chrzest** jest pierwszym z pomiędzy sakramentów Kościoła katolickiego, ponieważ przez przyjęcie chrztu otrzymuje ochrzczony przyjęcie do Kościoła i możność otrzymania innych sakramentów. Skutkiem jego, według

nauki Kościoła, jest zgładzenie grzechu pierworodnego oraz wszystkich grzechów, któreby ochrzczony popełnił do chwili chrztu.

Chrztu udziela się przez polanie wodą i wymówienie słów: „Ja ciebie chrzczę w imię Ojca i Syna i Ducha św.". Ceremonja chrztu obejmuje nadto szereg czynności symbolicznych, jak włożenie do ust chrzczonego soli jako symbolu mądrości, wyrzeczenie się szatana i wyznanie wiary, czynione w imieniu chrzczonego przez rodziców chrzestnych, podanie im płonącej świecy na znak żywej wiary, namaszczenie olejem katechumenów i chryzmem. Inne są ceremonje przy chrzcie dzieci, a inne przy chrzcie dorosłych. Chrztu udziela proboszcz lub jego zastępca. Gdy zachodzi niebezpieczeństwo śmierci mającego być ochrzczonym, każdy chrześcijanin może mu udzielić chrztu.

Doktryna Lutra, zawarta w t. zw. księgach symbolicznych, zachowała wiarę w skutki chrztu, a mianowicie odpuszczenie grzechów, odrodzenie i skłonienie woli do dobrego. U Zwinglego jest chrzest tylko symbolem i obowiązkowym znakiem przynależności do kościoła reformowanego. Tak wyznanie ewangelicko-augsburskie (luterskie) jak i reformowane zachowały chrzest dzieci, który odrzucali anabaptyści, kwakrzy i baptyści. W krajach zarówno katolickich jak protestanckich, w których nie nastąpił tak zwany rozdział kościoła od państwa, ma chrzest także skutki prawne, ponieważ akt chrztu, przy którym ochrzczony otrzymuje imię chrzestne, zapisuje się w księgach metrykalnych, będących dokumentem publicznym.

**Ciemna jutrznia,** nabożeństwo, odprawiane w kościołach katolickich we środę, czwartek i piątek Wielkiego Tygodnia na pamiątkę pojmania Chrystusa Pana i Jego znieważania i dręczenia w ciągu nocy po pojmaniu. Ciemną jutrznię nazywają także lamentacjami od śpiewanych w czasie tego nabożeństwa trenów Jeremjasza, czyli lamentacyj.

**Cieszkowski August,** filozof i ekonomista polski (1814—1894), przepowiada w najznakomitszem ze swych dzieł p. t. „Ojcze Nasz" rozpoczęcie w obecnych czasach trzeciej epoki dziejów ludzkości, epoki Ducha św., która jako spełnienie harmonji życia ma skojarzyć sporne żywioły, wznieść poniżonych i złączyć, co było rozerwane.

**Claver Piotr** św., kanonizowany przez Leona XIII jezuita hiszpański, żyjący od r. 1583 do 1654, patron misyj afrykańskich, poświęcił całe życie nawracaniu i uwalnianiu murzynów. Dalsze spełnianie jego dzieła jest celem „Sodalicji św. Piotra Klawera", założonej w r. 1894.

**Cmentarz.** Wskutek wierzeń w życie pozagrobowe, zawartych we wszystkich niemal religjach świata, grzebanie zmarłych połączone jest z obrzędami religijnemi, a miejsce grzebania, czyli cmentarz, nosi cechy instytucji wyznaniowej. Dążenie nowoczesnych prawodawstw do zupełnego zlaicyzowania cmentarzy i nadania im charakteru bezwyznaniowego jest tylko częściowo podyktowane względami higjeny, którym zresztą uczyniono już zadość, usuwając grzebanie zmarłych w kościołach i zakładanie cmentarzy koło kościołów i pośród domów mieszkalnych. Względów tych przestrzegał Kościół już od IX wieku, dbając o to, aby chowano zmarłych poza miastem i czyniąc wyjątek od tej reguły tylko dla biskupów, książąt panujących i osób szczególnie Kościołowi zasłużonych. Przeprowadzenie tej zasady w Polsce napotykało trudności z powodu zakorzenionego od czasów wprowadzenia chrześcijaństwa zwyczaju grzebania zmarłych przy kościele. Na pierwszym cmentarzu poza miastem, założonym w Warszawie w r. 1781 przez Księży Misjonarzy dla parafjan św. Krzyża, przez dłuższy czas grzebano tylko duchowieństwo. Według obecnego prawa kanonicznego winni biskupi starać się, aby tam, gdzie niema wyznaniowego cmentarza katolickiego, a większość ludności jest katolicką, cmentarz gminny był poświęcony lub przynajmniej część jego, przeznaczona dla katolików. W Polsce były dotychczas cmentarze prawie wyłącznie instytucjami wyznaniowemi. Gdy zaś art. 113 Konstytucji pozostawia „każdy związek religijny, uznany przez Państwo" w posiadaniu i używaniu „zakładów wy-



znaniowych", gwarantuje tem samem i Kościołowi katolickiemu posiadanie i używanie cmentarzy, będących dotychczas w posiadaniu Kościoła. Według art. XVII Konkordatu, zawartego ze Stolicą Apostolską w r. 1925, Kościół katolicki w Polsce, a mianowicie osoby prawne kościelne i zakonne mają prawo zakładania, posiadania i zarządzania cmentarzy.

**Cnota.** Religja, głosząca prawa etyczne, uważa cnotę za siłę wewnętrzną, skłaniającą człowieka stale i ciągle do czynienia dobrego a unikania złego. Platon uważał cnotę za stawanie się podobnym Bogu i wymieniał cztery formy cnoty, nazwane potem w teologji chrześcijańskiej cnotami kardynalnemi: roztropność, męstwo, wstrzemięźliwość i sprawiedliwość. Cnotami teologicznemi zaś, mającemi samego Boga na celu, są: wiara, nadzieja i miłość.

**Cocceius,** ob. Federalna teologja.

**Codex iuris canonici,** ob. Kodeks prawa kanonicznego.

**Colloquium charitativum** (rozmowa przyjacielska), nazwa zjazdu katolików i dysydentów (lutrów i kalwinów, z wykluczeniem arjanów), który odbył się z inicjatywy króla Władysława IV w r. 1645 w Toruniu. Wedle zamierzeń królewskich celem zjazdu było doprowadzenie do zgody między katolikami a dysydentami. Cel ten jednak nie został osiągnięty wskutek obustronnego zaognienia i zjazd wywołał jeszcze większe poważnienie umysłów.

**Communicatio in sacris** (uczestniczenie w obrzędach religijnych). Kościół katolicki zabrania wiernym czynnego uczestniczenia lub brania udziału w nabożeństwach niekatolickich i dozwala tylko wyjątkowo na bierny w nich udział, t. j. na obecność (praesentia passiva) na pogrzebach lub ślubach akatolickich, jeśli jest powód dostateczny a niema niebezpieczeństwa dla samego uczestniczącego lub zgorszenia dla innych.

Branie udziału w nabożeństwach katolików innego obrządku jest dozwolone, ponieważ wszystkie obrządki wschodnie unickie zostały równouprawnione z łacińskim (ob. Unici). Niemniej jednak każdy winien brać udział w nabożeństwach i przyjmować sakramenta według swego obrządku.

**Comte** Izydor August (1798—1857) filozof francuski, twórca t. zw. pozytywizmu, wyłączał w swej filozofji i socjologji wszelki pierwiastek religijny, wszelką teologję i metafizykę. Mimo tego na sześć lat przed śmiercią założył własną religję. Przedmiotem jej miała być „Wielka Istota", której należy się cześć boska. Tą Wielką Istotą jest ludzkość. Obok niej istnieją w teorji religijno-społecznej Comte'a dwa inne bóstwa, a mianowicie „Wielki Fetysz" czyli ziemia i „Wielkie Środowisko", czyli przestrzeń.

**Conclave,** ob. Konklawe.

**Confiteor** (łac. „spowiadam się"), formuła ogólnego i publicznego wyznania grzechów, którą na początku mszy wypowiada kapłan, a następnie ministrant u stopni ołtarza.

**Congrua,** ob. Kongrua.

**Consensus Genevensis,** ob. Genewska zgoda.

**Consensus Helveticus,** ob. Helwecka formuła zgody.

**Consensus Sandomiriensis,** ob. Zgoda Sandomierska.

**Consensus Tigurinus,** ob. Tyguryńska zgoda.

**Corpus doctrinae,** zbiory nauk i wyznań protestanckich, powstałe w latach 1560—1580, mające służyć za normy wiary dla poszczególnych „kościołów krajowych" w Niemczech. Celem ich było załatwienie sporów, powstałych między radykalniejszem stronnictwem Lutra a łagodniejszem Melanchtona (ob. Protestantyzm). Między temi zbiorami najważniejsze są: 1) C. d. Philippicum, wydane przez zwolenników Melanchtona, zwanych filipistami albo kryptokalwinami, 2) C. d. Prutenicum, wydane w r. 1567 na życzenie księcia Albrechta pruskiego, 3) C. d. Wilhelminum, wydane w r. 1576 na rozkaz Wilhelma, księcia Brunświku i Lüneburga i 4) C. d. Julium, wydane przez Juljusza, księcia Brunświku i Wolfenbüttel, jako zasady wiary dla jego poddanych.

**Corpus iuris canonici.** Źródłem prawa kościelnego katolickiego, ujętego obecnie w kodeksie prawa kanonicznego (wydanym w r. 1917, obowiązującym od 19 maja 1918 r.) jest między

innemi t. zw. Corpus iuris canonici. Jest to ogólny zbiór praw, składający się z 6 kolekcyj, z których pierwsza t. zw. Decretum Gratiani i dwie ostatnie t. zw. Extravagantes są zbiorami prywatnemi, a trzy inne, t. j. Dekretaty Grzegorza IX, Liber sextus Bonifacego VIII i t. zw. Clementinae są zbiorami autentycznemi praw wydanych przez papieży.

**Credo** (łac. „wierzę") 1) wyznanie wiary (ob. Symbole wiary); 2) w czasie mszy św. po ewangelji kapłan odmawia i chór śpiewa „credo", czyli symbol wiary, wedle formuły soborów nicejskiego i konstantynopolitańskiego, pochodzącej z IV wieku.

**Cud** w znaczeniu teologicznem, fakt nadzwyczajny, ponad prawa i siły natury, podpadający pod zmysły, zdziałany przez Boga. Według tego określenia cud winien mieć trzy cechy: 1) być zjawiskiem nadzwyczajnem, 2) być faktem dostrzegalnym w świecie zmysłowym i 3) być zjawiskiem nadprzyrodzonem. Dogmat katolicki, sformułowany przez sobór watykański, nie podaje prawdziwości wszystkich cudów jako artykułu wiary i nie ogłasza żadnego cudu w szczególności za artykuł wiary, lecz tylko każe wierzyć, że cuda są możliwe i że są to znaki objawienia bożego.

**Cudowne obrazy.** Wyobrażenia Chrystusa na krzyżu i Matki Boskiej, otaczane od wieków nadzwyczajną czcią wiernych i słynne z otrzymanych przy nich łask i cudów, są też najczęściej celem pielgrzymek pobożnych. Niema prawie kraju, gdzieby nie było takich obrazów lub innych wyobrażeń plastycznych, a szczególnie obrazów Matki Boskiej. Gdy w IV wieku wprowadzono do ikonografji chrześcijańskiej zwyczaj wieńczenia takich obrazów złotą koroną, od wieków aż do dni dzisiejszych odbywają się koronacje cudownych obrazów za osobnem zezwoleniem Stolicy Apostolskiej w każdym poszczególnym wypadku.

W Polsce jest przeszło 40 koronowanych obrazów cudownych. Najsłynniejszemi z nich są: obraz Matki Boskiej Częstochowskiej na Jasnej Górze, Matki Boskiej Ostrobramskiej w Wilnie, Matki Boskiej Kodeńskiej na Podlasiu, obraz w kościele katedralnym w Łucku, w Gostyniu (diec. poznańska), w Piekarach (diec. katowicka), w Kochawinie (diec. lwowska), w archikatedrze we Lwowie, w Leżajsku (diec. przemyska), w Kalwarji Pacławskiej (diec. przemyska), w Kalwarji Zebrzydowskiej (diec. krakowska), w Krakowie w kościele karmelitów „na Piasku" i w kościele franciszkanów.

(O. Wacław kapucyn: O cudownych obrazach w Polsce. Kraków 1902, ks. Alojzy Fridrich: Historja cudownych obrazów N. Marji Panny w Polsce, Kraków 1911).

We Włoszech słynne są obrazy: Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w kościele św. Alfonsa w Rzymie, Matki Boskiej Dobrej Rady w Gennazzano, Matki Boskiej Różańcowej w Pompei, Madonna della lettera w Messynie; we Francji w Chartres, w Puy - en - Velay wizerunek Matki Boskiej, umieszczony tam w r. 1254 przez św. Ludwika, Notre Dame de la Délivrence pod Caën w Normandji, statua Matki Boskiej Zwycięskiej w kościele N. D. des Victoires w Paryżu, statua w Lourdes; w Hiszpanji Nuestra Senora del Pilar w Saragossie, w Toledo, w Guadalupe, w Kordowie, w Teneryfie na wyspach Kanaryjskich; w Austrji w Maria-Zell, Maria-Hilf w Innsbruku, w Szwajcarji w klasztorze Notre Dame des Ermites w Einsiedeln i wiele innych.

**Cybela** (grec. Kybele), starożytna frygijska bogini urodzajności, czczona w Azji Mniejszej, a mian. w Lidji, Bitynji i Galacji. Towarzyszyli jej korybanci i kureci, a jej kochankiem był Attis, postać mitologiczna, której śmierć wyobrażała coroczne zamieranie życia roślinnego z nadejściem zimy. Z Azji Mniejszej kult Cybeli dostał się do Grecji, gdzie istniały poświęcone jej świątynie w Atenach i w Tebach, a stamtąd ok. r. 204 przed Chr. do Rzymu, gdzie Cybelę nazwano Mater magna („wielka matka") i oddawano jej cześć przez kapłana i kapłankę frygijskiego pochodzenia. W sztuce wyobrażano Cybelę jako bogato ubraną matronę w koronie z wieżyc, trzymającą w ręku kłosy lub berło, siedzącą na lwie lub na wozie, ciągnionym przez lwy.

**Cyborjum** (zw. także tabernaculum) w kościołach katolickich ozdobna



szafka, stojąca na środku ołtarza, przeznaczona do przechowywania Najśw. Sakramentu. Jest zwykle drewniana, wybita wewnątrz białą jedwabną materją i winna być zamykana na kluczyk. Cyborjum nazywa się także puszka w kształcie kielicha, ze srebra, miedzi lub cyny, pozłacana wewnątrz, zawierająca konsekrowane komunikanty.

**Cynicy,** sekta filozoficzna grecka, założona w Atenach ok. r. 380 przed nar. Chr. przez Antistenesa, ucznia Sokratesa. Nazwa jej powstała od miejsca zebrań Kynosarges, a zapewne także od słowa kyon (po grecku pies). Cynicy uważali sprowadzenie życia do elementarnych potrzeb i pogardę dla wszelkich konwencjonalnych form życia za najwyższą cnotę, przez którą człowiek staje się podobnym bóstwu.

**Cypr,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Cypryjska cerkiew** autocefaliczna, ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Cyrenejczycy,** szkoła filozoficzna, założona przez Arystyppa, ucznia Sokratesa, ok. r. 430 przed Chr. w Cyrene w Afryce, stąd nazwa jego zwolenników. Uważali użycie w najszerszem znaczeniu, t. j. rozkosz umysłową i zmysłową, kulturę i wykwint życia za jedyne dobro i najwyższy cel życia (ob. Eudemonizm).

**Cyryl i Metody** święci, apostołowie Słowian. Na prośbę Rościsława, księcia morawskiego, o przysłanie nauczycieli, którzyby w języku słowiańskim oświecali w chrześcijaństwie lud na Morawach, cesarz Wschodniego Państwa rzymskiego Michał III wysłał w r. 863 na Morawy braci Cyryla i Metodego, duchownych pochodzących z Solunia (Tessalonik). Od r. 864 do 867 działali obydwaj pośród ludu morawskiego, odprawiali nabożeństwo w języku słowiańskim i przełożyli na ten język Ewangelję, Dzieje i Listy Apostolskie oraz Psałterz. Tłumaczem był św. Cyryl, którego dzieło uważają za początek piśmiennictwa słowiańskiego. Na Morawach napotkała misja św. Cyryla i Metodego trudności z powodu misyj niemieckich. Dla załagodzenia sporu powołał papież Mikołaj I w r. 867 obydwu braci do Rzymu. W czasie podróży rozszerzyli swą działalność misyjną na Słoweńców. Św. Cyryl zmarł w Rzymie w r. 869. Brat jego św. Metody otrzymał od papieży Hadrjana II i Jana VIII potwierdzenie przywileju na używanie języka słowiańskiego w nabożeństwie (ob. Cerkiewno-słowiański język), został mianowany arcybiskupem Moraw i działał tamże jako misjonarz do śmierci (r. 885).

**Cyrylica,** nazwa jednego z dwu alfabetów, w których spisane są najstarsze księgi liturgiczne słowiańskie (ob. Cerkiewno-słowiański język). Drugim z tych alfabetów jest Głagolica. Nazwa Cyrylicy pochodzi od św. Cyryla, który według tradycji pismo to wynalazł w Konstantynopolu przed wyruszeniem na misje na Morawach (ob. Cyryl i Metody), zastosowując znaki pisma greckiego do brzmień języka starosłowiańskiego.

**Cystersi,** zakon założony w XI wieku przez Roberta, opata benedyktynów (ob.) w miejscowości francuskiej Citeaux (Cistersium); stąd nazwa zakonu. W r. 1113 wstąpił do tego zakonu św. Bernard z Clairvaux z 30 towarzyszami (ob. Bernard św.). Wkrótce potem zakon otrzymał nową regułę (Charta charitatis), uzupełnioną w r. 1134 przez t. zw. Liber usuum antiquorum. Poza Francją rozszerzył się zakon cystersów w XIII wieku w Hiszpanji, Portugalji i innych krajach Europy i liczył już wówczas 2000 opactw. Wskutek wielkiego zbogacenia tych klasztorów zaczęło się równocześnie objawiać rozluźnienie karności klasztornej, zwalczane przez papieży Klemensa IV, Benedykta XII, Eugenjusza IV i Mikołaja V. Hiszpańskie opactwa cystersów oderwały się w XV wieku od pnia macierzystego w Citeaux, a we Francji i we Włoszech powstały osobne kongregacje feilantów i trapistów. Papieże Grzegorz XV (1622) i Urban VIII (1632) podjęli nowe starania około reformy zakonu cystersów, poparte przez kardynała Richelieu, którego cystersi, broniący się przed reformami, obrali opatem w Citeaux. Reformy dokonał ostatecznie papież Aleksander VII na kapitule generalnej, odbytej w Rzymie w r. 1664.

W Polsce pojawili się cystersi już w XII wieku i przybywali w następnem stuleciu coraz liczniej z Niemiec,

Francji i Włoch. Wyłączność narodowa zakonników, zwłaszcza Niemców, utrzymujących cudzoziemski skład klasztoru, wywołała konstytucje królewskie Zygmunta Starego z r. 1511 i 1538, zabraniające im uprawiania tej wyłączności. Ostatecznie spolszczyły się klasztory cysterskie w Polsce dopiero za czasów t. zw. reformacji w XVI wieku. Reforma tego zakonu, zarządzona za staraniem Stefana Batorego przez papieża Grzegorza XIII, oczyściła i podniosła ducha zakonnego polskich cystersów. W ciągu XVII w. mieli swoje seminarjum w Poznaniu, a od r. 1720 w Mogile pod Krakowem własne „studium generalne", w którem wykładano filozofję, teologję i prawo kanoniczne. Gdy Komisja Edukacyjna zarządziła konfiskatę ich majątku w Mogile, przenieśli studjum generalne do Krakowa. Znoszenie klasztorów cysterskich rozpoczął Józef II w Austrji, następnie znoszono je we Francji i w Prusach. W Polsce skasował ich klasztory w b. Galicji Józef II, w Kongresówce i na Litwie Mikołaj I, a w b. zaborze pruskim rząd pruski. Obecnie istnieją w Polsce dwa klasztory cystersów: w Mogile pod Krakowem i w Szczyrzycu (diecezji tarnowskiej), gdzie wznowiono opactwo.

**Cysterski,** zwane także benedyktynkami, zakon żeński, powstały w XII wieku, rozszerzył się znacznie we Francji, Belgji, Włoszech, Szwajcarji i w Niemczech. W Polsce zakon ten, wprowadzony w r. 1208, posiadał 8 klasztorów.

**Czarnogórska** cerkiew prawosławna, ob. Grecko-wschodni kościół.

**Czary i czarodziejstwo.** Wyraz czar pochodzi według Brücknera (Słownik etymologiczny jęz. pol., 1927) od zachowanego w języku czeskim pierwotnego słowa czára znaczy linja, czarati, znaczy kreślić, od linij, kreślonych przez czarodzieja. Czarodziejstwo oznacza sztukę używania sił tajemnych do osiągania nadzwyczajnych skutków, rzekomo niezgodnych z prawami natury. Jedna z najdawniejszych form czarodziejstwa, pochodząca od Chaldejczyków w Babilonji, polegała na mniemaniu, że gwiazdy, kierowane przez demonów, mają wpływ na bieg ludzkich przeznaczeń i że można oddziaływać za pośrednictwem tych demonów na sprawy i rzeczy, podlegające ich wpływom. Z czarodziejstwem łączy się wiara, że przez pewne formułki, zaklęcia i obrzędy lub przez pewien sposób życia można zawładnąć tajemnie działającemi siłami i użyć ich do własnych celów. Panowanie nad zjawiskami atmosferycznemi, sprowadzanie nieurodzaju i chorób u ludzi i bydła, wywoływanie zmarłych, wróżenie z linij na ręce, rzucanie uroku przez spojrzenie (włoska jettatura), sztuka czynienia się niewidzialnym lub dowolnego zmieniania postaci, umiejętność sporządzania amuletów, sztuka robienia złota z nieszlachetnych kruszców, dostarczanie napojów miłosnych i innych środków sprowadzania miłości, zamawianie ognia, władza nad ludźmi, których podobiznę woskową czarodziej posiada i wiele innych do dnia dzisiejszego będących w użyciu środków sympatetycznych, — to wszystko należy do zakresu działań czarodziejskich. Czarodziejstwo jest w dziejach ludzkości tak dawne, jak religja i u niektórych ludów pierwotnych zastępuje jej miejsce (por. Magja). Stąd też ludzie, stojący na niskim stopniu intelektualnym, nie umieją rozpoznać granicy między zabobonem a religją. Przyczyną tego jest, że tak czarodziejstwo jak i religja posługuje się pewnemi zewnętrznemi znakami i obrzędami, które w czarodziejstwie są wyłączną jego treścią, a w religji tylko formą, wyrażeniem pewnej myśli.

Czarodziejstwo u ludów chrześcijańskich różni się od religji zasadniczo także i tem, że religja jest objawem wiary w Boga i czci dla Boga, czarodziejstwo zaś objawem wiary w szatana i używaniem jego pomocy. Najgorszym skutkiem czarodziejstwa były prześladowania t. zw. czarownic, czyli kobiet, które podejrzewano o szkodzenie drugim przy pomocy djabła. Wiara w czarodziejstwo i prześladowanie czarownic dosięgła szczytu w czasie t. zw. reformacji i bezpośrednio po niej, t. j. w XVI i XVII wieku, do czego przyczyniła się nauka protestancka o czarach i potędze szatana wobec zupełnej bezradności człowieka. Luter i Melanchton podlegali zupełnie wierze w czarownice



i ich stosunki z djabłem, Kalwin spowodował w czasie od 17 lutego do 15 maja 1545 r. skazanie na śmierć 34 ofiar, podejrzewanych o stosunki z djabłem, a Carpzow, wybitny teolog protestancki, starał się uzasadnić w sposób naukowy procesy przeciw czarownicom i dziełem swem „Practica nova rerum criminalium" przewyższył osławioną książkę p. t. „Malleus maleficarum" („młot czarownic"), dzieło, przypisywane inkwizycji. Pierwszymi przeciwnikami prześladowania czarownic byli w Niemczech katolicy, jak Molitor (1487), Geiler (1510), Weyer (1563), Cornelius Loos (1586), jezuici Adam Tanner (1586) i Fryderyk Spee (1631), którego książka „Cautio criminalis", zwalczana przez teologów protestanckich Carpzowa i Rimhoffa, znamienicie wpłynęła na zmniejszenie się liczby procesów przeciwko czarownicom.

We Francji postępowanie przeciwko czarownicom należało od r. 1390 do jurysdykcji parlamentu, w Anglji rozpoczęły się te procesy za panowania królowej Elżbiety i trwały do r. 1712. W Szkocji, w Danji i Szwecji panowało srogie prześladowanie czarownic, przeniesione przez anglikańskich pastorów także do Ameryki. W Polsce sejm krakowski w r. 1543 poddawał wprawdzie sprawy czarownic jurysdykcji duchownej, ale z zastrzeżeniem współudziału sądów świeckich w śledztwie, skutkiem czego te procesy przeszły prawie całkiem pod jurysdykcję świecką, co też zgodnie ze statutem litewskim (1546), który oddawał je pod jurysdykcję starostów, obowiązywało w całej Polsce. Dochodzenie sądowe czarnoksięstwa jako zbrodni przeszło do Polski z Niemiec — a podręcznikiem do tej procedury był wspomniany powyżej „Młot czarownic", przetłumaczony na język polski w r. 1614. Od wieku XVIII wiara w czary słabnie i procesy o czarodziejstwo są w Polsce coraz rzadsze, wreszcie sejm z r. 1776 zabronił dochodzenia czarów zapomocą tortur i zniósł karę śmierci za czarodziejstwo.

**Czechosłowacja,** republika, powstała po wojnie europejskiej z części monarchji austro-węgierskiej, liczy (r. 1921) 13.613.170 mieszkańców, w tem katolików obrządku łacińskiego 10.385.000, katolików obrzędku grecko-rusińskiego 536.000, ewangelików 990.000, wyznawców kościoła narodowego czesko-słowackiego (husytów) 525.000, prawosławnych 73.000, żydów 370.000, innych wyznań 25.000, bezwyznaniowych 725.000. Pod względem kościelnym katolicka Czechosłowacja podzielona jest na dwie prowincje kościelne: Praga i Ołomuniec. Do pierwszej należą biskupstwa w Budziejowicach, Hradcu Kralowem (Königgrätz) i Litomierzycach. Do prowincji ołomunickiej należy diecezja w Brnie. Diecezje słowackie w Koszycach, Roznawie (Rosenau) i w Spiszu należą do metropolji węgierskiej w Erlau, do węgierskiej metropolji w Ostrzygomiu (Erztergom, Gran) diecezje w Nitrze i w Banskiej Bystrzycy. Katolicy obrządku grecko-rusińskiego należą do diecezji w Preszowie i Munkaczu.

**Częstochowa.** Celem pielgrzymek pobożnych z całej Polski jest cudowny obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, znajdujący się w kaplicy kościoła klasztornego paulinów na Jasnej Górze. Został tam umieszczony w r. 1382 przy fundacji klasztoru przez Władysława, księcia opolskiego. Pochodzenie obrazu nie jest znane. Wedle legendy miał go malować św. Łukasz w Nazarecie, poczem znalazł się w Jerozolimie. Ocalony podczas zburzenia Jerozolimy miał być przewieziony do Konstantynopola i darowany przez cesarza Nicefora Karolowi Wielkiemu, który znów miał go darować księciu ruskiemu, Leonowi. Przed umieszczeniem go na Jasnej Górze, t. j. aż do XIV w., miał się znajdować w Bełzie, skąd go zabrał Władysław, książę opolski, i przypisując mu łaskę swego zwycięstwa nad księciem bełskim Jerzym, uwiózł go w r. 1377, zdaje się do Lwowa, a następnie dla większego bezpieczeństwa dalej na zachód, do Częstochowy. Fundując klasztor paulinów na Jasnej Górze, pozostawił tam cudowny obraz, będący od tego czasu narodowo-religijnem paladjum Polski.

**Czterdziestogodzinne nabożeństwo,** w Kościele katolickim nabożeństwo ku czci Najśw. Sakramentu, wprowadzone w XVI wieku, na przypomnienie 40 godzin, przez które ciało Chry-

stusa spoczywało w grobie. Odprawia się je przez 40 godzin z przerwami nocnemi, to jest przez trzy dni.

**Czwartek Wielki.** Czwartek przed świętem Wielkanocy poświęcony jest w Kościele katolickim pamiątce ustanowienia Najśw. Sakramentu. W czasie mszy św. na „Gloria" odzywają się organy i wszystkie dzwony, milknące następnie aż do Wielkiej Soboty. Podczas mszy wielkoczwartkowej biskup poświęca oleje św. (ob.) oraz dopełnia obrzędu umywania nóg 12 ubogim starcom, a po mszy następuje przeniesienie Najśw. Hostji do osobnej kaplicy lub ołtarza, zwanego grobem lub ciemnicą, gdzie spoczywa aż do rezurekcji (ob.).

**Czyściec** w terminologji kościelnej oznacza pozaświatowy pobyt lub stan dusz ludzkich, które nie mogą wnijść do nieba przed zupełną ekspiacją za grzechy powszednie i przed odcierpieniem tej kary doczesnej, której nie zdołali odcierpieć za życia. Dogmat katolicki nakazuje wiarę w istnienie czyśćca i w możność niesienia pomocy duszom w czyśćcu cierpiącym przez modlitwę i dobre uczynki. Konsekwencją nauki Lutra o usprawiedliwieniu przez samą wiarę i o bezskuteczności dobrych uczynków jest także odrzucenie wiary w czyściec, jakkolwiek i pod tym względem zdania teologów protestanckich są podzielone, a mianowicie Melanchton i jego szkoła, niektórzy t. zw. ortodoksi i nowoluteranie, jak Harless i Vilmar, zbliżają się do nauki katolickiej o czyśćcu.

# D

**Dagde,** bóstwo starożytnych Celtów w Irlandji, zwane także Dago-devos („dobry bóg") albo Eochu, Ollathair („ojciec wszechświata", „ pan wszechwiedzy"). Jest to prawdopodobnie celtycki bóg urodzaju, opiekujący się zbożem i owocami, wspomniany przez Cezara jako praojciec Celtów i zwany po łacinie Dis-pater.

**Dagon,** w Starym Testamencie bożek Filistynów, prawdopodobnie jedno z najwyższych bóstw kosmogonji fenickiej. Miał postać człowieka z kadłubem i ogonem ryby, stąd wyprowadzają jego nazwę od wyrazu d a g, zn. ryba. Inni uważają go za bóstwo fenickie, opiekujące się rolnictwem, od wyrazu d a g a n, zn. zboże.

**Dajbutsu,** kolosalne posągi Buddhy (ob.) w Japonji. Najwięcej znany jest posąg w Nara, wzniesiony w r. 750 przed nar. Chr., wysoki na 53 stopy i w Kamakura z r. 1252 przed nar. Chr., liczący 49 stóp wysokości.

**Dakhma,** czyli „wieże milczenia", budynki w kształcie wież bez dachu, w których wyznawcy religji Zoroastra składają ciała zmarłych na pożarcie sępom, krukom i innym „zwierzętom nieczystym", ponieważ według przepisów religji Zoroastra ziemia, ani ogień, ani woda nie mogą być skażone przez zwłoki ludzkie (ob. Parsyzm).

**Dalaj-Lama,** najwyższy kapłan lamaitów w Tybecie. Rezyduje na górze Potala pod Lassą. W razie śmierci Dalaj-Lamy mnisi tybetańscy wybierają jego następcę pośród nowonarodzonych dzieci, a nowo wybrany Dalaj-Lama uchodzi za ponowne wcielenie (reinkarnację) poprzednika.

**Dalmatyka,** szata liturgiczna, noszona pod ornatem przez biskupa, celebrującego nabożeństwo pontyfikalne. Od IV wieku począwszy, jest także zwierzchnią szatą diakonów.

**Damjanici,** ob. Sabeljanie.

**Daniel,** prorok Starego Testamentu, autor księgi historycznej i proroczej zwanej Księgą Daniela (ob. Biblja). Pierwsza część jej (rozdziały 1—6) zawiera historję życia proroka, spisaną jakby przez trzecią osobę; druga (rozdz. 7—12) jest proroczą i zapowiada koniec niewoli i przyjście Mesjasza, założenie nowego kościoła i zburzenie świątyni jerozolimskiej; część trzecia (rozdz. 13 i 14) zawiera historję Zuzanny, zniszczenia bożka Bela i zabicia smoka.

**Danja.** Religją państwową w Danji jest luteranizm, który liczy tam



3.222.000, a różne sekty protestanckie około 15.000 wyznawców. Żydów jest 6.000, a bezwyznaniowych 13.000.

Kościół katolicki, liczący w Danji obecnie około 22.000 członków, usunięty w XVI w. przez t. zw. reformację, rozpoczął się tam napowrót rozwijać w połowie XIX w., t. j. od czasu, gdy konstytucja duńska zapewniła wszystkim wyznaniom swobodę religijną. W r. 1869 powstała prefektura apostolska w Kopenhadze, podniesiona w r. 1892 przez Leona XIII do rzędu wikarjatu apostolskiego. Poważnym czynnikiem propagandy katolickiej w Danji są osiadłe tam zakony i kongregacje, zwłaszcza wypędzeni z Niemiec jezuici, oraz redemptoryści, maryści, łazarzyści, premonstratensi, kamiljanie, jozefitki, elżbietanki i siostry miłości chrześcijańskiej. Kongregacje te oddają się pielęgnowaniu chorych i utrzymują zakłady dobroczynne, dostępne dla ubogich i chorych bez różnicy wyznania. W Danji powstała również wybitnie katolicka literatura (Jan Jörgensen) oraz prasa katolicka („Katholiken", „Ugeblad for Katholske Kristne" i miesięcznik „Varden").

**Dante Alighieri** (1265—1321), genjalny poeta włoski, którego dzieło Divina Comedia (Boska Komedja), napisane u schyłku XIII wieku, jest bezsprzecznie największym poematem chrześcijaństwa i niedorównanem arcydziełem poezji. Zwane przez autora „poematem świętym", jest opisem wędrówki, którą poeta odbywa przez Piekło i Czyściec pod przewodnictwem Wergiljusza, jako przedstawiciela ludzkiego rozumu, następnie wiedzie go Beatrycze przez Raj, a św. Bernard przed tron Boga. Oprócz alegoryj, pojęć teologicznych i kosmologicznych, Boska Komedja zawiera — jako obraz średniowiecznego społeczeństwa włoskiego — szereg sądów o współczesnych ludziach i wydarzeniach historycznych. Mimo zarzutów, które Dante, jako gorący zwolennik cesarstwa, wytacza przeciwko polityce papieskiej i przeciw nadużyciom duchowieństwa, Boska Komedja nie narusza w niczem dogmatu katolickiego, a raczej jest wspaniałą poetycką apoteozą tego dogmatu.

La chiesa militante alcun figliuolo,
Non ha con piú speranza. (Paradiso XXV. 52, 53)

(Nie ma nad niego Kościół wojujący Syna, któryby miał nadzieję większą), powiada Dante o sobie przez usta Beatryczy w 25 pieśni „Raju".

**Danu,** matka bogów w starożytnej religji irlandzkich Celtów. Była prawdopodobnie bóstwem podziemnem, symbolem urodzajnej Ziemi-żywicielki, dawczynią dostatków i obfitości.

**Darbyści,** zwani także braćmi z Plymouth (Plymouth Brethren), sekta protestancka, założona między r. 1820 a 1830 w Anglji przez Irlandczyka Jana Darby, pastora anglikańskiego. Nauka darbystów, zbliżona do kalwinizmu, odrzuca wszelką organizację kościelną i wyznaje wiarę w ponowne przyjście Chrystusa. Założyciel sekty, John Darby, uciskany przez duchowieństwo anglikańskie, udał się do Szwajcarji i tam w latach 1838 do 1840 zyskał licznych zwolenników. Sekta ta rozszerzyła się także w Niemczech, a mianowicie w Wirtembergji i w Wupperthal. W Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej liczy około 14.000 zwolenników. W Polsce pozostały po niej ślady między Niemcami w zachodnich dzielnicach państwa.

**Dary Ducha Św.,** według nauki Kościoła katolickiego wpływy nadprzyrodzone, które czynią duszę zdolną do udoskonalenia. Jest ich siedm, a mianowicie: dar mądrości, rozumu, rady, mocy, umiejętności, bogobojności i bojaźni (czujności).

**Datarja apostolska,** urząd papieski, stojący pod przewodnictwem kardynała datarjusza. Nazwa ta pochodzi od datowania t. j. naznaczania dat na pismach papieskich. Zadaniem datarji jest badanie zdatności kandydatów na beneficja konsystorskie, których nadanie zastrzeżone jest Stolicy Apostolskiej, sporządzanie i wysyłanie pism papieskich, nadających te beneficja i udzielanie dyspens od warunków, przepisanych dla kandydatów na beneficja, których nadanie nie należy do biskupa.

**Dawid,** król żydowski, panował od r. 1055 do r. 1015 przed nar. Chr. i doprowadził państwo żydowskie, które

za jego rządów rozciągało się od Damaszku i Eufratu aż do granic Egiptu, do niebywałej potęgi. Zdobył Jerozolimę, ustanowił w niej stolicę państwa i przeniósł tam arkę przymierza. Był nie tylko wielkim wodzem i administratorem swego państwa, ale i wielkim poetą, a jego psalmy posiadają obok znaczenia religijnego wysoką wartość literacką jako zabytek starożytnej poezji lirycznej. W Kościele czczony jest jak prorok, który przepowiedział przyjście Chrystusa Pana i Jego Królestwo.

**Dawid Jorissoon,** ob. Joris Jan.

**Dawidis** Franciszek, założyciel sekty unitarjuszów w Siedmiogrodzie (ob. Unitarjusze).

**Dawidyści,** ob. Joris Jan.

**Dażbog,** ob. Słowiańska religja.

**Debora** w Starym Testamencie prorokini, poetka i bohaterka biblijna. Żyła w pierwszym okresie epoki, w której rządzili ludem izraelskim t. zw. Sędziowie, to jest przed wprowadzeniem królestwa i sprawowała sądy na górze Efraim. Aby oswobodzić swój naród od ucisku Kanaanitów, zebrała wojsko i wyruszyła na wojnę. Po zwycięstwie Izraela nad Sisserą, wodzem Kanaanitów, Debora opiewała to zwycięstwo w pieśni, zawartej w V rozdziale Księgi Sędziów.

**Defensor fidei,** łac. obrońca wiary, tytuł królów angielskich, nadany przez papieża Leona X w r. 1521 Henrykowi VIII za napisanie rozprawy teologicznej p. t. Assertio septem sacramentorum („Obrona 7 sakramentów"), skierowanej przeciwko Lutrowi. Mimo odpadnięcia od Kościoła katolickiego zatrzymał Henryk VIII ten tytuł, a uchwała parlamentu z r. 1543 uczyniła go dziedzicznym. Dotychczas na angielskiej monecie kruszcowej figuruje znak D. F., co znaczy Defender of the Faith (obrońca wiary).

**Defensor matrimonii** (defensor vinculi) (obrońca małżeństwa). Przy sądzie biskupim, powołanym do rozstrzygania o ważności małżeństwa i o rozerwaniu węzła małżeńskiego, ustanowiony jest funkcjonarjusz duchowny z wykształceniem prawniczem, zwany obrońcą węzła małżeńskiego. Mianuje go biskup-ordynarjusz. W sprawach małżeńskich wszelkie akta sądowe, zdziałane w jego nieobecności, są nieważne, o ile nie został wezwany do rozprawy.

**Definitor.** 1) Definitorowie z duchowieństwa świeckiego, dawniej ustanawiani przez biskupów proboszczowie, pełniący w dekanatach wiejskich funkcje teraźniejszych dziekanów. 2) Definitor zakonny — dawniej przełożony kilku lub kilkunastu klasztorów, tworzących razem tak zwaną definicję zakonną. Przełożeni poszczególnych klasztorów (u benedyktynów opaci, u franciszkanów i kapucynów gwardjanie, u dominikanów przeorzy) podlegali definitorowi, definitorzy prowincjałom a prowincjałowie generałowi zakonu. 3) Obecnie definitor jest doradcą prowincjała zakonnego.

**Degradacja,** w znaczeniu kościelnem najcięższa z kar dyscyplinarnych, która wyklucza dotkniętego nią ze stanu duchownego zostawiając mu tylko „charakter" ze święceń nabyty (ob. Character indelebilis). Degradacja mieści w sobie depozycję, t. j. pozbawienie duchownego piastowanego przezeń urzędu, uznanie go za niezdatnego do wszelkich urzędów, beneficjów, godności i zajęć kościelnych oraz pozbawienie sukni duchownej na zawsze. Degradacja może być werbalna (słowna) czyli edyktalna, t. j. polegająca na samym wyroku degradacji albo realna, czyli połączona z przepisanym ceremonjałem kościelnym.

**Dei gratia, Dei misericordia** (=z bożej łaski, z bożego miłosierdzia), formuły, używane pierwotnie przez biskupów w tytule na znak pokory. Przeciwnie zaś formuła „z bożej łaski", używana przez władców świeckich począwszy od Karolingów, oznacza dumne stwierdzenie, że władzę swą zawdzięczają tylko Bogu. Od XIII wieku począwszy biskupi używają w tytule formuły: „Divina miseratione et Apostolicae Sedis gratia", zn. „ze zmiłowania bożego i z łaski Stolicy Apostolskiej".

**Deizm** jest teorją filozoficzną, według której Bóg jest wprawdzie pierwszą przyczyną czyli stwórcą świata ale nie wywiera wpływu na życie i porządek świata. Deiści wykluczają zatem wszelki pierwiastek nadprzyrodzony w kierownictwie świata, nie



uznają rządów boskich nad nim, twierdzą raczej, że Bóg, stworzywszy świat, nie troszczy się o niego, tak jak zegarmistrz, nakręciwszy zegarek, przestaje być dalszą przyczyną jego funkcjonowania.

Doktryna ta rozwinęła się w Anglji w XVII i XVIII wieku jako reakcja przeciw ortodoksji urzędowego kościoła anglikańskiego na tle sekt (dissenters), stojących w opozycji do urzędowego High Church (ob. Anglinizm). Historyczne prawo do nazwy deistów mają ci filozofowie angielscy, którzy się sami tak nazwali, jak Cherbury (1581—1648), Locke 1632—1704), Blount (1654 — 1693), Toland (1670—1722), Tindal (1656—1733), Morgan (zm. w r. 1743) i inni. Z Anglji doktryna ta przeszczepiła się do Francji, gdzie zwolennikami jej byli tak zwani encyklopedyści, Diderot i d'Alembert, Voltaire i Rousseau, oraz do Niemiec, gdzie cieszyła się poparciem Fryderyka II, króla pruskiego, i racjonalistów.

Deizm nie jest religją, lecz tylko teorją filozoficzną, produktem „mechanicznego światopoglądu", widzącego w Bogu nie ojca lecz mechanika wszechświata. Mimo tego nie brakło prób wprowadzenia kultu deistycznego. I tak Toland, jeden z twórców deizmu, przepisał dla założonego przez się stowarzyszenia deistów, zwanego Socraticum Sodalitium, osobną liturgję, rytuał zwany Panteisticon. Wolnomularstwo wprowadziło kult deistyczny w r. 1717 w Londynie, w r. 1725 w Paryżu a w r. 1733 w Hamburgu i innych miastach niemieckich.

(Lechler, Geschichte des englischen Deismus. Stuttgart, 1841).

**Dekalog,** czyli dziesięcioro przykazań boskich, danych Mojżeszowi na górze Synaj (ob. Żydowska religja). Miały one być spisane na dwu kamiennych tablicach, które przechowywano jeszcze za czasów Salomona w arce przymierza w świątyni jerozolimskiej. Dekalog, podany w Starym Testamencie (Exodus XX, 2—17 i Deuteronomium V 6—21), różni się co do wysłowienia od używanego obecnie w nauce kościelnej dekalogu, przyjętego przez Kościół katolicki.

Dekalog katolicki przyjął także Luter do swego katechizmu. W dekalogu kalwińskim dodano specjalny zakaz sporządzania wizerunków Boga.

**Dekanat** (z greckiego deka, zn. „dziesięć"), oznacza okręg administracji kościelnej, złożony z kilku lub kilkunastu (w zasadzie z dziesięciu) parafij (ob. Dziekan).

**Deklaracja tolerancyjna** (Declaration of Indulgence), akt Karola II, króla angielskiego, ogłoszony w r. 1632, który zawierał zawieszenie ustaw wyjątkowych, wydanych przeciwko katolikom i nonkonformistom (ob. Emancypacja katolików).

**Dekret Gracjana,** ob. Corpus iuris canonici.

**Dekretały Grzegorza IX,** ob. Corpus iuris canonici.

**Delficka wyrocznia,** ob. Wróżbiarstwo.

**Demeryci,** duchowni, którzy za karę utracili urząd kościelny lub beneficjum. Otrzymują niezbędne utrzymanie w klasztorach lub istniejących w tym celu zakładach, zwanych domami demerytów (domus demeritorum).

**Demeter,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Demiurg** (z greckiego, znaczy rzemieślnik, majster, budowniczy). 1. W kosmologji gnostyków (ob. Gnostycyzm) zwano stwórcę świata zmysłowego demiurgiem. Z myśli, że najwyższe bóstwo, jako czysty duch, nie może wejść w styczność z materją, zrodziło się mniemanie gnostyków, że istnieje jakaś istota pośrednia pomiędzy duchem a materją, która łącznie z podwładnemi sobie duchami planetarnemi wytworzyła z chaosu świat dotykalny. Naukę o demiurgu najszerzej rozwinęli walentynjanie. Według tej nauki Demiurg jest synem Mądrości (Sophia), spadłej z państwa światła, i Wodza (Archon) gwiaździstego nieba. Demiurg mógł dać stworzonym przez siebie ludziom tylko swój własny wątły pierwiastek „psyche", natomiast matka jego Sophia tchnęła w nich wyższy pierwiastek duchowy „pneuma". Lecz potęga złego, tkwiąca w materjalnych ciałach ludzkich, nie dała rozwinąć się temu wyższemu pierwiastkowi. Demiurg zaś, uważając się sam za najwyższe bóstwo, nie

mógł doprowadzić ludzi do poznania prawdziwego Boga i dał im prawo mojżeszowe, które obiecuje tylko szczęście zmysłowe i to nie osiągalne, oraz zesłał przeciw duchom materji (chyle) tylko psychicznego a więc niedostatecznie silnego Mesjasza - człowieka.

2. W najdawniejszej konstytucji starożytnej Attyki demiurgami nazywano stan rzemieślniczy, w przeciwstawieniu do eupatrydów (szlachty) i geomorów (rolników).

**Demokryt,** filozof grecki, zmarły ok. r. 350 przed Chr., uważał za cel życia osiągnięcie jak największej sumy rozkoszy i wesołości. Stąd zwany jest „śmiejącym się filozofem z Abdery" (ob. Eudemonizm).

**Demon.** Grecy nazywali demonami bogów lub też istoty pośrednie między bogami a ludźmi. Rozróżnienie wśród demonów duchów dobrych i złych pochodzi ze Wschodu. Persowie, Chaldejczycy, Hindusi i Egipcjanie uważają za demony wszelkie duchy, oddziaływające na człowieka, bądź w dobrym, bądź w złym kierunku. Żydowska nauka o demonach, która wytworzyła się prawdopodobnie za czasów niewoli babilońskiej nazywa demonami tylko złe duchy, będące na usługach szatana (ob. Djabeł).

**Demonjacy,** ob. Opętani.

**Demonologja,** nauka o demonach.

**Denominacja,** w Ameryce Północnej i w Anglji wyznania protestanckie, niezgodne z anglikanizmem, jak nonkonformiści, metodyści i dysydenci. Wyraz ten w Niemczech używany jest w miejsce wyrazu: sekta.

**Depositum fidei,** po grecku paratheke = depozyt, w listach św. Pawła do Tymoteusza oznacza „skarb wiary", czyli ogół prawd, na których opiera się religja chrześcijańska, powierzony przez Chrystusa Kościołowi, który go strzeże (ob. Dogmat).

**Depozycja,** ob. Degradacja.

**De profundis** (= z głębokości). Tak nazywa się, od słów początkowych, psalm pokutny, śpiewany w Kościele katolickim na znak pokuty i żałoby.

**Deputaci.** Dawniej zwano deputatami w Kościele katolickim przełożonych okręgów, na które władza diecezjalna dzieliła dekanaty. Do deputatów należało czuwanie nad sposobem życia i spełnianiem obowiązków proboszczów i innych duchownych, zamieszkałych w okręgu deputata. Według obecnego prawa kanonicznego biskup ustanawia dla seminarjum diecezjalnego dwie komisje deputatów, jedną dla karności, drugą dla zarządu majątkowego. Każda z tych komisyj składa się z dwóch kapłanów, wybranych przez biskupa na sześć lat, poczem mogą być wybrani ponownie. Biskup ma się radzić deputatów w sprawach większej wagi, dotyczących seminarjum.

**Derwisz** (po persku „ubogi"), mnich mahometański. Jakkolwiek Mahomet nie uznawał życia zakonnego, utworzyły się w Arabji wkrótce po jego śmierci związki religijne mężczyzn, którzy życiem surowem i ścisłem wykonywaniem przepisów Koranu odróżniali się od reszty współwyznawców. Najwięcej takich związków powstało w XII wieku, obecnie istnieje ich około 70. Różnią się między sobą odzieżą i zwyczajami; wspólnemi dla wszystkich są dziwaczne praktyki mistyczno-religijne, jak np. taniec. Mieszkają wspólnie w klasztorach (Tekieh, Tekke, Chaukah), jeśli są żonaci, wolno im mieszkać poza klasztorem, w którym jednak muszą spędzać dwie lub trzy noce tygodniowo. Reguły swych związków i zasady wiary utrzymują w ścisłej tajemnicy. Najczęściej są równocześnie rzemieślnikami, kramarzami lub rolnikami. Każdy klasztor derwiszów pozostaje pod władzą szeika a najwyższym przełożonym związku jest Reis-al Meszaich, rezydujący w miejscu, gdzie przebywał założyciel związku. Najwięcej znanemi związkami derwiszów są Mewlewi (derwisze tańczący), Kadiri, Rifa'i (derwisze wyjący), Ahmedi i Senusi. Republikański rząd turecki zamknął wszystkie Tekke (klasztory derwiszów) w Turcji i derwiszów rozpędził.

**De salute animarum,** tak się nazywa od słów początkowych bulla cyrkumskrypcyjna dla Prus, wydana przez papieża Piusa VII z 16 lipca 1821, zawierająca określenie granic diecezyj na obszarze ówczesnych Prus oraz sposób obsadzania biskupstw i innych wyższych stanowisk duchownych. Zawarte w niej postanowienia polegały na umowie między Stolicą Apostolską a państwem pruskiem. Ogłoszona przez króla pruskiego jako ustawa państwowa, miała znaczenie konkordatu i obowiązywała jako konkordat także w leżących wtedy na obszarze państwa pruskiego diecezjach gnieźnieńsko-poznańskiej i chełmińskiej.



**Determinizm,** teorja filozoficzna, która zaprzecza istnienia wolności woli. Według tej teorji wszystkie akty woli ludzkiej są wymuszone przez przyczyny zewnętrzne lub pobudki wewnętrzne. Najsurowszą formą determinizmu jest determinizm fatalistyczny, który głosi, że losy ludzi są zgóry postanowione i że żaden akt woli ludzkiej zmienić ich nie może. Taką jest wiara Mahometan. Także zwolennicy Kalwina nauczają, że Bóg przeznacza ludzi, bez względu na ich przyszłe zasługi lub występki, jednych na zbawienie, drugich na potępienie. Determinizm panteistyczny wyklucza wolność woli z innych przyczyn. Według Spinozy dusza ludzka jest jedną falą oceanu — Bóstwa a przeto nie może postąpić inaczej jak tylko według woli owej boskiej prasubstancji. Determinizm materjalistyczny uważa człowieka za produkt sił chemiczno-fizycznych, jak urodzenie, pokarm, sposób życia a siły te za wykluczające wszelki objaw wolnej woli człowieka. Wreszcie determinizm, zwany psychologicznym, czyni decyzję ludzką zawisłą od rozmaitych stanów wewnętrznych duszy, które również mają wykluczać wolność woli.

Według wszystkich tych teoryj człowiek miałby być automatem, poruszanym ręką natury czy Stwórcy, a więc nieodpowiedzialnym za swoje czyny, niegodnym nagrody za dobre ani nie zasługującym na karę za złe.

W drugą ostateczność wpada indeterminizm, wedle którego akt woli ludzkiej nie ma wogóle żadnej przyczyny, wola nie ulega żadnym wpływom ani pobudkom, jest tylko „chceniem dla chcenia".

**Deuterokanoniczne księgi,** ob. Kanon ksiąg świętych.

**Deuteronomium,** księga powtórzonego prawa, ostatnia księga Pentateuchu, czyli Pięcioksięgu Mojżesza (ob. Pentateuch).

**Deutschkatholiken,** ob. Niemieccy katolicy.

**Dewocja** (= pobożność). Wyrazu tego używa się często na oznaczenie fałszywej pobożności, zwanej także bigoterją.

**Dewolucja,** w prawie kanonicznem: uprawnienie do obsadzenia beneficjum kościelnego, przechodzące na wyższego zwierzchnika kościelnego w razie, gdyby powołany do wykonania dotyczącego prawa, nie wykonał go w sposób przepisany. A mianowicie jeżeli biskup-ordynarjusz w ciągu sześciu miesięcy od odebrania wiadomości, że beneficjum zawakowało, nie nada go bez słusznych powodów zwłoki, prawo nadania przechodzi drogą dewolucji na Stolicę Apostolską. Także jeżeli duchowne kolegjum wyborcze nie wybierze beneficjata w czasie przepisanym, prawo wyboru przechodzi na tego przełożonego kościelnego, któremu przysługuje prawo potwierdzenia ewentualnego wyboru lub na tego, kto ma sukcesywne prawo obsadzenia tego beneficjum.

**Diakon,** ob. Diakonat.

**Diakonat,** obecnie godność tytularna, dawniej urząd kościelny, do którego należało w pierwszych wiekach chrześcijaństwa usługiwanie przy ofierze mszy św., opowiadanie słowa bożego i udzielanie chrztu. Obecnie jest to najniższy stopień hierarchji kościelnej, który otrzymuje się przez przyjęcie święcenia, poprzedzającego święcenia kapłańskie. Do uprawnień diakonów należy, według obecnego prawa kanonicznego, udzielanie chrztu, o ile niema kapłana, udzielanie komunji św. za zezwoleniem biskupa lub proboszcza, wystawianie i chowanie Najśw. Sakramentu i prawo głoszenia kazań.

**Diakonisy,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa kobiety niezamężne, tj. dziewice lub wdowy, którym powierzano niektóre pomocnicze czynności w kościele, jak np. dozór przy wejściu do kościoła, przeznaczonem dla kobiet, nauczanie katechumenek przed chrztem, funkcje pomocnicze przy chrzcie kobiet i t. p. Ich obowiązkiem było także odwiedzanie i pielęgnowanie chorych kobiet. W IV

wieku zniesiono ten urząd w Galji, a w XVIII w całym Kościele.

Diakoniski protestanckie nie są żadnym urzędem kościelnym lecz stowarzyszeniem kobiet świeckich, założonem przez pastora Fliednera w Kaiserwerth nad Renem w r. 1836 na wzór katolickich sióstr miłosierdzia, od których jednak różnią się, prócz wyznania, tem, że nie składają ślubu czystości. Po półrocznym czasie próby zobowiązują się przez pięć lat pełnić funkcje pielęgniarki w jednym z zakładów diakonis, trudniących się pielęgnowaniem chorych, wychowaniem dzieci i kształceniem nauczycielek.

**Diana,** ob. Rzymska religja.

**Diario Romano,** rodzaj kalendarza, wychodzącego corocznie w Rzymie za zezwoleniem papieskiem, zawierającego spis codziennych, tygodniowych, miesięcznych i dorocznych nabożeństw i uroczystości we wszystkich kościołach Rzymu. Mieści także przepisy co do zachowywania postu i inne wskazówki kościelne związane z kalendarzem.

**Diaspora** (= rozproszenie). Wyrazu tego używa biblja w Starym Testamencie na oznaczenie żydów, żyjących na wygnaniu. Później nazywano diasporą także chrześcijan, żyjących w rozproszeniu pośród pogan. Obecnie zaś niektóre związki wyznaniowe nazywają tak swoich członków, mieszkających w rozproszeniu pośród innowierców poza granicami terytorjum, na które rozciąga się władza duchowna przełożonych związku. Diasporą nazywają się także katolicy obrządku grecko-rusińskiego, żyjący poza obrębem swoich diecezyj pośród katolików obrządku łacińskiego.

**Didache** (= nauka), nazwa zabytku piśmiennictwa starochrześcijańskiego, zatytułowanego „Nauka dwunastu Apostołów" albo „Dwie drogi", pochodzącego z XI wieku a znalezionego w r. 1875 w bibljotece patrjarchatu greckiego w Konstantynopolu. Dokument ten podaje streszczenie nauki chrześcijańskiej, które, jak się zdaje, było przeznaczone dla katechumenów w celu przygotowania ich do przyjęcia chrztu.

**Diecezja,** ob. Biskup.

**Dies irae** (= dzień gniewu), hymn kościelny, zwany tak od pierwszych jego słów. Opiewa w sposób przejmujący Sąd Ostateczny. Pochodzi prawdopodobnie z XIII wieku i jest pod względem literackim jednym z najwspanialszych pomników poezji średniowiecznej. Śpiewają go lub odmawiają w czasie nabożeństw żałobnych.

**Diofizyci.** Na soborze chalcedońskim w r. 451 i konstantynopolitańskim w r. 553 uznano za prawdziwą naukę diofizytów o podwójnej naturze Chrystusa, boskiej i ludzkiej a za błędną naukę monofizytów (ob.).

**Dionizy Areopagita,** członek areopagu ateńskiego, nawrócony przez św. Pawła, pierwszy biskup ateński, poniósł śmierć męczeńską w czasie prześladowania chrześcijan za cesarza Hadrjana. Przypisywano mu autorstwo czterech traktatów teologicznych: o hierarchji niebiańskiej, o hierarchji kościelnej, o imieniu Boga i o teologji mistycznej. Pisma te jednak powstały znacznie później, prawdopodobnie w V wieku. Przetłumaczone na język łaciński i przesłane w VIII w. do Francji wywarły wielki wpływ na mistykę średniowieczną. We Francji przypisywano ich autorstwo św. Dionizemu, pierwszemu biskupowi Paryża, którego uważano przez długi czas za jedną osobę z Dionizym Areopagitą.

**Dionizy św.,** pierwszy biskup Paryża, męczennik, przybył w III wieku z Rzymu do Galji i prowadził prace apostolskie w okolicach Paryża, gdzie poniósł śmierć męczeńską przez ścięcie. Uważano go za autora pism teologicznych, przypisywanych Dionizemu Areopagicie, z którym go identyfikowano. Dopiero w r. 1629 dowiódł jezuita Jakób Sirmond, że autor tych pism i św. Dionizy nie mogą być tą samą osobą.

**Dionizy św.,** był papieżem od 259 do 268 r. i dożył edyktu tolerancyjnego cesarza Galliena po prześladowaniu chrześcijan za cesarza Walerjana. Potępił sabeljanizm.

**Dionysos,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Dioteleci** twierdzili, że Chrystus ma podwójną wolę, boską i ludzką, odpowiednio do swej podwójnej natury (ob. Diofizyci). Naukę tę wypowiedział oficjalnie szósty sobór ekumeniczny w Konstantynopolu w r. 680, podczas gdy przeciwna jej nauka monoteletów została potępiona.



**Dissenters.** Tak nazywają w Anglji nienależących do liczebnie przeważającego wyznania anglikańskiego zwolenników sekt jak prezbiterjanie, independenci, metodyści, baptyści, kwakrzy, irwingjanie, unitarjusze i t. p. Przeciwnie zaś w Szkocji, gdzie przeważają prezbiterjanie, nazwę „dissenters" nadają członkom wyznania anglikańskiego.

**Djabeł,** oskarżyciel, oszczerca, także szatan lub czart, nazwa złego ducha, uosobienie zła. W religji dualistycznej Zoroastra (ob. Parsyzm) zło, uosobione w Arymanie, jest równie potężne, jak pierwiastek dobra, Ahura-Mazda. Według religji chrześcijańskiej djabeł, czyli szatan, jest uosobieniem zgubnej potęgi grzechu, a początkiem jego jest bunt aniołów, opisany w Apokalipsie. Działa tylko z dopuszczenia bożego. Prawie równorzędną moc z Bogiem przypisywały mu w pierwszych wiekach chrześcijaństwa sekty gnostyków i manichejczyków. Także Luter, odrzucając wiarę w czyściec, w łaskę Bożą, we wstawiennictwo Matki Boskiej i świętych, wyolbrzymił moc djabła do wysokości prawie równej Bogu, do rozmiarów perskiego Arymana. Za to racjonalizm protestancki od XVIII wieku usiłował ośmieszyć i zniszczyć wiarę w djabła. Wraca do niej nowoczesna ortodoksja protestancka.

**Długosz Jan,** kanonik katedralny krakowski, dziejopis i polski mąż stanu. Urodzony w r. 1415 w Brzeźnicy, był od r. 1431 dworzaninem Zbigniewa Oleśnickiego, biskupa krakowskiego i późniejszego kardynała, jego sekretarzem i gorliwym stronnikiem w zatargach z królem Kazimierzem Jagiellończykiem. Brał czynny udział w rokowaniach dyplomatycznych z Litwą i krzyżakami. W czasie konfliktu Kazimierza Jagiellończyka ze Stolicą Apostolską o obsadzenie biskupstwa krakowskiego po śmierci Zbigniewa Oleśnickiego (1455) popadł w niełaskę królewską za popieranie Jakóba z Sienna, kandydata papieskiego na to stanowisko. Po rezygnacji Jakóba został przywrócony do łask królewskich i prowadził z polecenia króla rokowania dyplomatyczne z krzyżakami, zakończone w r. 1466 pokojem w Toruniu i odzyskaniem Pomorza dla Polski. W r. 1467 został wychowawcą i nauczycielem synów Kazimierza Jagiellończyka i pozostawał dalej w dyplomatycznej służbie królewskiej, posłując do Czech w r. 1471 i biorąc udział w układach czesko-węgierskich w r. 1473 i 1478. Obrany arcybiskupem lwowskim nie dożył objęcia tej godności. Umarł w Krakowie w r. 1480. Prócz wiekopomnego dzieła p. t. „Historia polonica", zawierającego w 12 księgach dzieje Polski od czasów najdawniejszych aż do ostatnich dni życia autora, pozostawił Długosz cały szereg prac historycznych i politycznych oraz liczne fundacje.

**Dni krzyżowe** (łac. dies rogationum, dni próśb), w kalendarzu kościelnym trzy dni przed świętem Wniebowstąpienia. W dni te odprawia się kościołach katolickich nabożeństwo z procesją i modłami o zachowanie urodzajów i odwrócenie klęsk i nieszczęść. W Polsce, w parafjach wiejskich, procesje w te dni wychodzą na pola aż do krzyża przydrożnego i stąd pochodzi nazwa dni krzyżowych.

**Dni kwartalne,** ob. Suche dni.

**Dobre uczynki** (łac. bona opera). Znaczenie dobrych uczynków stanowiło w czasie t. zw. reformacji przedmiot sporu między teologami katolickimi a protestanckimi. Kościół katolicki uznaje samą tylko wiarę za niewystarczającą do zbawienia i żąda dobrych uczynków, bez których wiara jest „wiarą martwą". Protestantyzm zaś odrzuca tę naukę i głosi, że sama wiara, jako podporządkowanie rozumu pod naukę kościelną, wystarcza do zbawienia, a niektórzy z gorliwszych zwolenników Lutra (jak Amsdorf, generalny superintendent w Magdeburgu i w Eisenach, zm. w r. 1565) twierdzili, że dobre uczynki są szkodliwe dla zbawienia.

**Dobrzyńscy bracia.** Konrad mazowiecki ustanowił w r. 1222 zakon rycerski, mający bronić Mazowsza przeciw pogańskim Prusakom i oddał temu zakonowi twierdzę w Dobrzyniu, stąd powstała nazwa „braci dobrzyńskich". Pierwszymi zakonnikami byli sami Niemcy, a po bitwie pod Brod-

nicą (1225) i sprowadzeniu przez Konrada krzyżaków w r. 1235 połączyli się z nimi.

**Dogmat,** z greckiego dogma, znaczy: zdanie, mniemanie, nauka. Zbiór objawionych prawd wiary, przekazany przez Chrystusa Apostołom i Kościołowi, zwany depositum fidei, nazywano także w pierwszych wiekach chrześcijaństwa dogmatem chrześcijańskim. Dogmatem w rozumieniu Kościoła katolickiego jest prawda wiary i moralności, objawiona przez Boga, w słowie bożem pisanem lub w tradycji i ogłoszona przez Kościół. Dogmaty Kościoła katolickiego są to więc prawdy wiary, bądźto ogłoszone przez sobory, bądźto podane przez tradycję i mogące być w razie potrzeby przez papieża „ex cathedra" ogłoszone jako obowiązujące (ob. Wiara).

Co do treści rozróżniamy dogmaty ogólne, t. j. zasadnicze pojęcie wiary, i dogmaty pojedyńcze czyli specjalne, t. j. szczegóły dogmatów ogólnych. Ze względu na stosunek dogmatów do rozumu ludzkiego rozróżnia się je na dogmaty czyste, czyli „tajemnice wiary", t. j. prawdy wiary polegające tylko na objawieniu, jak np. dogmat o Trójcy Najśw., o Wcieleniu, o Eucharystji i t. d., i dogmaty mieszane, t. j. prawdy, które także rozumem ludzkim mogą być poznane, jak np. dogmat o istnieniu Boga, o nieśmiertelności duszy i t. p. Protestantyzm odrzucił wszystkie dogmaty, ogłoszone przez sobory i papieży i podane przez tradycję kościelną, — przyznając natomiast biblji absolutny autorytet uznał za dogmat wszystko, co się zawiera w biblji (ob. Bibljolatrja).

W nowoczesnym protestantyzmie racjonalistycznym, który odrzuca powagę Pisma św., niema wcale dogmatów w znaczeniu kościelnem, są tylko wyobrażenia religijne, zależne od fantazji wierzącego i mające być regulowane rozumem jednostki. Stąd pochodzi ta niezwykła w innych systemach religijnych ruchomość i różnorodność wierzeń protestanckich, których nie jednoczy żadna wspólność dogmatu, lecz co najwyżej czysto praktyczny miejscowy zwyczaj religijny.

**Dogmatów historja,** naukowe przedstawienie rozwoju prawd objawionych, czyli dogmatów. Rozwój ten nie polega oczywiście na zmianach w treści dogmatów, lecz na coraz to dokładniejszem i doskonalszem wykładaniu, rozwijaniu i formułowaniu tych prawd, których istotna niezmienność wcale nie wyłącza ich rozwoju, natomiast wymagają go nie tylko bezustannie pojawiające się błędne mniemania i herezje, lecz przedewszystkiem dążność ducha ludzkiego do coraz to większej wiedzy.

Od historji dogmatów należy odróżnić **historję dogmatyki,** która zajmuje się postępem umiejętności nauczania wiary.

**Dogmatyka,** systematyczne przedstawienie nauki o Bogu na podstawie dogmatów kościelnych, a zatem zasadnicza umiejętność teologiczna, mająca za zadanie dowieść, że dogmaty kościelne i wiara w nie są uzasadnione. Ze względu na ten cel zwie się dogmatyka ogólną albo fundamentalną. Nadto zadaniem tej umiejętności jest ścisłe przedstawienie treści objawionych i przez Kościół ogłoszonych dogmatów, a ten rodzaj dogmatyki nazywa się dogmatyką pozytywną. Wreszcie dogmatyka spekulatywna czyli scholastyczna jest umiejętnością zgłębiania dogmatów zapomocą filozoficznego rozważania i wykazywania ich logicznej nierozerwalności.

**Dokeci,** zwolennicy herezji, głoszącej, że ciało Chrystusa było tylko pozornem, a śmierć jego na krzyżu złudzeniem. Niektórzy z nich mniemali, że Chrystus jako „eon Soter" narodził się z Marji Panny, ale na krzyżu pozbył się człowieczeństwa. Naukę doketów wyznawały przeróżne starożytne sekty, jak symonjanie, walentynjanie, marcjonici, ofici, manichejczycy i późniejsze jak pryscyljanie, bogomili i katarowie.

**Doktor.** U żydów wykładacze Pisma św., „biegli w Piśmie", nazywali się soferim, co łaciński przekład biblji, zwany Wulgatą, tłumaczy przez „doctores legis". W Kościele chrześcijańskim doktorat należał do szczególnych przymiotów urzędu kapłańskiego i biskupiego. Nazwę „doktorów kościoła" nadawano tym, którzy naukę kościelną szczególnie jasno wykładali. W wiekach średnich zaś, w czasie powstawania uniwersytetów, tytuł ten



nadawali uczniowie wybitnym nauczycielom, łącząc z nim charakterystyczne przydomki. I tak np. św. Anzelma z Canterbury zwano „Doctor Marianus", św. Tomasza z Akwinu „Doctor Angelicus", św. Bonawenturę „Doctor seraphicus" i t. p.

**Doktrynarjanie,** nazwa stowarzyszeń duchownych (bractw i kongregacyj), poświęcających się nauczaniu prawd wiary katolickiej, jak Arcybractwo nauki chrześcijańskiej, włoska Kongregacja kapłanów świeckich nauki chrześcijańskiej, założ. w r. 1586, francuscy doktrynarjanie (Pères doctrinaires), powst. w r. 1597, połączeni w r. 1747 z kongregacją włoską i Bractwo nauki chrześcijańskiej we Florencji, założone przez Hipolita Galantini z końcem XVI wieku.

**Dolcynjanie,** ob. Apostolscy bracia.

**Döllinger Jan,** ob. Starokatolicy.

**Dominik św.,** założyciel zakonu dominikanów, ur. w r. 1170 w Starej Kastylji. W uniwersytecie w Walencji studjował filozofję i prawo, a w r. 1195 poświęcił się stanowi duchownemu. Jako kanonik kapituły w Osma, przybył w r. 1203 w towarzystwie swego biskupa Diego do Francji i tu znalazł zadanie swego życia, t. j. nawracanie heretyków. Południowa Francja była wówczas zalana przez sektę albigensów, z którą bezskutecznie walczyło miejscowe duchowieństwo. Św. Dominik, który już przedtem zasłynął jako gorliwy kaznodzieja, rozpoczął wraz z biskupem Diego gorliwą działalność misyjną jako kaznodzieja wędrowny w Langwedocji. W tym czasie wprowadził nabożeństwo różańcowe (ob. Różaniec) w formie obecnie używanej. Po śmierci biskupa Diego prowadził dalej pośród licznych niebezpieczeństw dzieło nawracania albigensów i założył w r. 1215 zakon, któremu z powodu odmówienia przez papieża Inocentego III zatwierdzenia nowej reguły, nadał regułę św. Augustyna. W r. 1216 uzyskał od papieża Honorjusza III zatwierdzenie zakonu dominikańskiego, nazwanego w bulli papieskiej „zakonem kaznodziejskim" (Ordo Praedicatorum, stąd litery O. P. oznaczają przynależność do tego zakonu). Od r. 1219 żył przeważnie w Rzymie i w Bolonji, gdzie założył klasztory San Sisto i Santa Sabina. Zmarł w Bolonji w r. 1221 i został w r. 1234 kanonizowany.

Dante opiewa w „Boskiej Komedji" jego chwałę (Raj, Pieśń XII, 55—114).

**Dominikanie,** zakon kaznodziejski, założony w r. 1215 przez św. Dominika, zwany także „ordo veritatis" (zakon prawdy), rozprzestrzenił się wkrótce po swem założeniu w całej Europie. Celem zakonu jest głoszenie nauki katolickiej i jej obrona, oraz nawracanie inowierców przez głoszenie kazań i pogłębianie studjów teologicznych. Zakonnicy dzielą się na kapłanów (sacerdotes) i braci (laici). Po roku nowicjatu odbywają 8-letnie studja teologiczne we własnych zakładach (studium domesticum), poczem składają egzamin na lektorów. Po pięcioletniej działalności lektorskiej otrzymują tytuł magister studentium, po dwóch następnych bakalaureat, następnie tytuł regens studiorum, a ostatecznie doktorat. Zakon dzieli się na prowincje pod przewodnictwem prowincjałów, którzy podlegają generałowi zakonu, rezydującemu w Rzymie przy kościele S-ta Maria sopra Minerva.

W Polsce powstało już w ciągu XIII wieku przeszło 20 klasztorów dominikańskich, z których pierwszym był klasztor założony w Krakowie w r. 1223 przez biskupa Iwona Odrowąża. Pierwszymi dominikanami w Polsce byli bracia św. Jacek i błogosławiony Czesław z rodziny Odrowążów. Około r. 1228 utworzono prowincję polską, do której należały pierwotnie także Czechy i Morawy. W r. 1594 wyłączono z niej prowincję śląską i ruską, a w r. 1647 prowincję litewską. W r. 1720 liczyła prowincja polska 65 klasztorów dominikańskich (męskich i żeńskich) i 3 rezydencje, prowincja ruska 72 klasztory, prowincja litewska 38 klasztorów i 4 rezydencje.

Od XIII wieku dominikanie wykładali na uniwersytetach w Paryżu, Bolonji, Padwie, później w Kolonji, Pradze i w Wiedniu. Szczególnie pielęgnowali studja biblijne. Ustalenie tekstów biblijnych, wydania krytyczne tekstów oryginalnych, przekłady biblji na języki i narzecza ludowe oraz liczne komentarze biblji są w znacznej mierze zasługą dominikanów. W

r. 1892 założyli w Jerozolimie akademję studjów biblijnych.

Do zakonu dominikanów należeli najwięksi filozofowie i teologowie średniowieczni, jak Albert Wielki i św. Tomasz z Akwinu, mistycy jak Rajmund de Penaforte, Jakób de Voragine, autor Złotej Legendy, Wincenty Orsini, późniejszy papież Benedykt XIII i wielu innych. Pielęgnowali także architekturę i sztukę malarską.

W Polsce prowadzili bardzo ożywioną działalność na kresach wschodnich. Idea misyjna dominikanów na kresach rozwinęła się szczególnie w XVII wieku pod wpływem unji brzeskiej i sięgała poza kraje ruskie. Na Litwie utrzymywali 3 gimnazja i 4 szkoły powiatowe, a w jednej z nich, w Nowogródku, uczył się w latach 1808—1816 Adam Mickiewicz.

Obecnie istnieją w Polsce dwa konwenty generalne dominikańskie: w Krakowie, założony w r. 1223, podlegający bezpośrednio generałowi zakonu, i we Lwowie, założony w r. 1270, będący siedzibą prowincjała, któremu podlegają klasztory dominikańskie w Podkamieniu, Żółkwi, Czortkowie, Tarnopolu, Bohorodczanach, Jezupolu, Potoku Złotym, Tyśmienicy, Jarosławiu, Borku Starym, Dzikowie i Wielkich Oczach.

**Dominikanki,** czyli Drugi zakon św. Dominika. Jeszcze przed powstaniem męskiego zakonu dominikanów założył św. Dominik w r. 1205 w Prouille we Francji na stoku Pirenejów dom przytułkowy dla niewiast, który wkrótce zamienił się na klasztor żeński z obostrzoną regułą św. Augustyna. Po zatwierdzeniu reguły dominikanów utworzył św. Dominik w r. 1219 drugi klasztor żeński przy kościele San Sisto w Rzymie. Wkrótce potem rozszerzył się zakon dominikanek w całej Europie. Do Polski sprowadzono ten zakon z końcem XIII wieku, a w XVII w. liczono już 15 klasztorów dominikanek.

**Dominikańscy tercjarze i tercjarki,** czyli Trzeci zakon św. Dominika. Było to pierwotnie stowarzyszenie mężczyzn, założone przez św. Dominika pod nazwą „Militia Jesu Christi“ z początkiem XIII wieku w czasie walk z sektą albigensów. W r. 1405 stowarzyszenia te, męskie i żeńskie, otrzymały osobną regułę. Kongregacja żeńska rozpowszechniła się w Europie i Ameryce, gdzie zajmuje się głównie wychowaniem dziewcząt. Z pośród tej kongregacji wyszło wiele świętych i błogosławionych, jak św. Katarzyna Sienneńska, św. Róża z Limy i inne. W Krakowie istniały dwa domy tercjarek św. Dominika: jeden, założony w r. 1230, do którego należały babka i matka św. Jacka i drugi, założony w r. 1455. Obydwie te kongregacje przeniosły się w XVII w. do klasztoru krakowskiego „na Gródku“, gdzie dotychczas istnieją, przyjąwszy regułę „drugiego zakonu“.

**Dominus vobiscum** (Pan z wami), pozdrowienie ludu przez kapłana, odprawiającego mszę św.; pierwotnie wypowiadane było tylko przez biskupa na początku mszy. Pochodzi ze Starego Testamentu (księga Rut II.14), gdzie temi słowami pozdrawia Boos swoich żeńców.

**Donatyści,** zwolennicy ruchu separatystycznego kościelnego w IV wieku po Chr., powstałego w Afryce północnej jako odszczepieństwo (schizma) od Kościoła katolickiego. W czasie prześladowań chrześcijan przez Dioklecjana, niektórzy chrześcijanie ze zbytniej gorliwości oskarżali się sami wobec władz rzymskich i wydawali w ich ręce księgi święte. Przeciw temu wystąpił biskup kartagiński Mensurius wraz ze swym diakonem Cecyljanem, który ganił nieroztropne szukanie męczeństwa. Gdy Cecyljan w r. 311 został wybrany biskupem kartagińskim, stronnictwo gorliwców nie uznało go i wybrało ze swej strony biskupa, najpierw Majorinusa, a następnie Donatusa. Od tego Donatusa, biskupa Kartaginy i jego stronnika i imiennika Donatusa, biskupa w Casae Nigrae, nazwano odszczepieńców donatystami. Głosili oni naukę, że w Kościele nie może być cierpianym żaden grzesznik i że Kościół przez tolerowanie grzeszników przestaje być prawdziwym, a czynności sakramentalne, dokonywane przez niegodnych kapłanów, są nieważne. Spór pomiędzy Cecyljanem a Donatusem rozstrzygnęły synody w Rzymie (313) i w Arles (314) na korzyść Cecyljana. Gdy także osobiste wdanie



się cesarza Konstantyna W. w spór wykazało niewinność Cecyljana, ale nie przekonało donatystów, kazał Konstantyn pozamykać ich kościoły i skazał ich biskupów na wygnanie. Wkrótce odwołał te postanowienia, tem jednak nie załagodził sporu, który za czasów panowania jego następcy przybrał cechy ruchu socjalnego, gdy donatyści połączyli się z t. zw. cyrkumceljonami, którzy włócząc się po kraju, żebrząc i rabując, wywoływali zaburzenia. Przez to donatyści sprowadzili na siebie represje ze strony cesarza Konstansa. Cios ostateczny zadał temu odszczepieństwu św. Augustyn przez swoje pisma i przez dysputę trzydniową w r. 411 w Kartaginie, po której komisarz cesarza Honorjusza uznał donatystów za zwyciężonych. Donatyści, którzy poza granicami Afryki mieli bardzo nielicznych zwolenników, zaginęli zupełne po zdobyciu Afryki północnej przez Wandalów, którzy prześladowali ich tak samo jak prawowiernych chrześcijan.

**Dordrecht,** miasto w Holandji. Synod w Dordrechcie (1618—1619) było to zebranie kalwinistów, celem załatwienia sporu między arminjanami, t. j. stronnikami Arminjusza, a gomarystami (ob. Infralapsarii) co do tłumaczenia nauki Kalwina o przeznaczeniu (predestynacji). Odrzucenie nauki Arminjusza było zgóry postanowione, a urządzenie synodu miało tylko cel polityczny. A mianowicie Maurycy Orański, namiestnik Holandji, był po stronie gomarystów i chciał wykorzystać spór ich z arminjanami dla celów wzmocnienia swej władzy. Spowodował więc Stany Generalne do urządzenia zjazdu, na który zaproszono przedstawicieli kościołów reformowanych z Anglji, Szkocji, Niemiec i Szwajcarji. Obydwie strony, arminjanie i gomaryści, wysłali swych najtęższych teologów. Po półrocznych dysputach uznano naukę Arminjusza za błędną, a jako wyłącznie obowiązującą naukę Kalwina, wyznawaną przez gomarystów, w szczególności naukę o predestynacji, że Chrystus umarł tylko dla wybranych. Około 200 pastorów, zwolenników Arminjusza, usunięto, przywódców uwięziono, a główny obrońca tezy Arminjusza, Oldenbarneweld, został ścięty.

Uchwały synodu w Dordrechcie mają w historji protestantyzmu to zasadnicze znaczenie, że potępiły panujący w nim subjektywizm i uznały niezbędną potrzebę wyższego autorytetu w rzeczach wiary.

**Dotacja** (uposażenie). Dotacją w obszerniejszem znaczeniu nazywa się w prawie kanonicznem ogół dochodów, połączonych z pewnem stanowiskiem kościelnem. W Polsce konkordat z r. 1925 przewiduje i uznaje trzy źródła uposażenia stanowisk duchownych katolickich:

1) dochody z majątku kościelnego (ob Beneficjum kościelne),

2) dochody z tak zwanych praw stuły (ob. Jura stolae) i

3) dotacje, wypłacane Kościołowi ze Skarbu Państwa na podstawie konkordatu jako tymczasowa rekompensata za dochody z dóbr kościelnych, zabranych przez b. rządy zaborcze, a posiadanych obecnie przez Państwo Polskie.

Część uposażenia duchownych, płynąca z tego trzeciego źródła, nazywa się dotacją w ściślejszem znaczeniu.

**Dozór kościelny,** instytucja wprowadzona w Polsce w b. zaborze rosyjskim, komisja, złożona z kolatora, plebana i trzech parafjan, mająca obowiązek czuwania nad całością budynków kościelnych i plebańskich oraz dozór nad cmentarzami i domami przedpogrzebowemi. Wobec postanowienia Konkordatu (art. XXV) o ustaniu mocy prawnej wszystkich ustaw, rozporządzeń lub dekretów, sprzecznych z postanowieniami Konkordatu, uznano przepisy o dozorach kościelnych za nieobowiązujące.

**Dragonady** (franc. dragonades, la mission bottée, les conversions par logements), środki przymusowe, używane przez Ludwika XIV i jego ministra Louvois w celu nawrócenia hugenotów. W r. 1681 obsadzono dragonami mieszkania hugenotów w Poitou i zmuszano ich przez ten kwaterunek do zmiany wyznania. Tego samego środka użyto w r. 1684 w okolicy Béarn w południowej Francji, a następnie w całej Francji, gdzie w miejscowościach, zamieszkałych przez hugenotów, wzywano ludność na trzy

dni przed wkroczeniem wojska do zmiany wyznania.

**Drakon,** 1) wąż lub smok, czczony jako bóstwo złe lub dobre w Chinach i Japonji. 2) W przekładach biblji tłumaczenie wyrazu hebrajskiego, oznaczającego zwierzęta rzeczywiste lub bajeczne, jak np. tannim (wąż), tan (szakal), lewjatan i t. p. 3) Św. Jan nazywa drakonem złego ducha, węża-kusiciela.

**Dramat religijny,** ob. Misterja.

**Droga krzyżowa.** Tradycja oznacza w Jerozolimie ulice, przez które przechodził Chrystus w dniu męki od pretorjum Piłata, gdzie ogłoszono wyrok śmierci krzyżowej, aż do Golgoty i złożenia do grobu. Od pierwszych czasów chrześcijaństwa istniał pobożny zwyczaj rozpamiętywania tej drogi, które Kościół katolicki ujął w formę nabożeństwa odpustowego. Franciszkanie, będący od r. 1219 stróżami Grobu Pańskiego, rozpoczęli w swych klasztorach i kościołach w Europie odtwarzać drogę krzyżową zapomocą odpowiednich kaplic, figur i napisów, dzieląc ją na stacje, których było w XV wieku sześć, w XVI jedenaście a obecnie jest czternaście. Nabożeństwo drogi krzyżowej odbywa się przez przechodzenie od jednej stacji do drugiej, połączone z odprawianiem przy każdej z nich odpowiednich rozmyślań i odmawianiem przepisanych modlitw.

**„Droit de regard",** ob. Ekskluzywa.

**Druidów związek,** sekta, zorganizowana na wzór masonerji (ob.) „dla dobra duchowego i moralnego swoich członków, krzewienia powszechnej miłości ludzi i dobroczynności". Związek ten, założony w Londynie w r. 1782, rozprzestrzenił się w Ameryce, Australji i Afryce a od r. 1872 w Niemczech, gdzie istnieje 56 lóż i około 3000 członków. W każdym kraju stoi na czele związku „Najwyższa Loża Państwowa" (ang. Supreme Grande-Lodge), której podlegają „wielkie loże dystryktualne" a pod ich kierunkiem stoją pojedyńcze loże, zwane w Ameryce „gajami" (groves). Znaki rozpoznawcze członków, hasła i rytuał sekty są ściśle tajne.

**Druidzi,** kapłani celtyccy w starożytnej Galji i na wyspach Brytyjskich. Rzymianie, zdobywszy Galję, zakazali Druidom odbywania nabożeństw, natomiast w Irlandji utrzymali się najdłużej i stawiali opór misji św. Patryka, apostoła Irlandji w V stuleciu. Dzieli się na drysidów, czyli właściwych kapłanów, bardów, czyli śpiewaków i watów, wieszczów, znających tajemnice przyrody. Wiedzę przekazywali w drodze tradycji ustnej. Nabożeństwa odprawiali na górach i w gajach dębowych (ob. Celtycka religja).

**Druzowie.** Szczep syryjski, zamieszkujący południowy stok Libanu i Hauran (Hanuan). Zasady ich religji, zawierające się w 7 tajemniczych księgach, są mieszaniną pojęć chrześcijańskich, gnostyckich i mahometańskich. Wierzą w inkarnację jedynego Boga i w wędrówkę dusz. Za założyciela swej religji uważają Hakima, kalifa Egiptu w XI wieku, w którego miał się wcielić Bóg i który zniknął, aby doświadczyć wiarę swych wyznawców. Dzielą się na wtajemniczonych (akkal) i nieświadomych (dżahil). Miłosierdzia i sprawiedliwości przestrzegają tylko wobec współwyznawców.

**Drzewa.** Kult drzew świętych pojawia się u ludów semickich i indoeuropejskich, prawie we wszystkich religjach. W Babilonji czczono palmę daktylową, w Palestynie u Chananejczyków i żydów drzewo oliwne i winograd. Stary Testament wymienia dęby, cedry i inne drzewa jako drzewa poświęcone Jehowie. Ten kult dochował się dotychczas w Palestynie, gdzie każde niemal drzewo, dziko wyrosłe, poświęcone jest jakiemuś świętemu. Mistyczne znaczenie miały wyrażenia jak „drzewo wiadomości złego i dobrego", i „drzewo żywota", wspomniane w Starym Testamencie (Genesis II 9.17 i III 3) i były u żydów symbolem doskonałości, którą ludzkość utraciła przez grzech.

**Drzewo Krzyża św.** Cząstki z Krzyża, na którym umarł Chrystus Pan, przechowywane są w wielu kościołach Europy. Największa cząstka znajduje się w kościele Notre Dame de Bruges. Nie jest prawdą, jakoby ilość tych relikwij przewyższała objętość wielkiego krzyża, gdyż obliczono na centymetry kubiczne, że wszystkie znane relikwje Krzyża św., złożone razem, wyniosłyby zaledwo trzecią część objętości Krzyża, używanego przez Rzymian do zadawania śmierci krzyżowej (ob. Krzyż).



**Dualizm,** sposób tłumaczenia sprzeczności, dostrzegalnych w różnych zakresach myślenia, przez istnienie dwu przeciwnych sobie zasad czy pierwiastków, jak np. światło i ciemność, dobro i zło, duch i materja i t. p. Tak w niektórych systemach religijnych, np. w religji Zoroastra dobre bóstwo Ormazd jest przyczyną wszystkiego dobrego a złe bóstwo Aryman przyczyną wszelkiego zła. Dualizm antropologiczny, zwany także psychologicznym, uważa człowieka za złożonego z ciała i duszy. Dualizm metafizyczny zaś głosi, że wogóle istnieją w świecie dwie substancje, a mianowicie substancje przestrzenne, czyli ciało, i substancje myślące, czyli duchy. Wreszcie dualizm kosmonomiczy uznaje różnicę bytu względnego i bezwzględnego, rzeczywistości skończonej i nieskończonej. Takim jest dualizm chrześcijański, uznający istotną różnicę między Bogiem jako pierwotną przyczyną, niezłożoną, niezmienną i absolutną koniecznością, a stworzonym przezeń światem, złożonym z wielu bytów zmiennych i niekoniecznych. Temu dualizmowi sprzeciwia się monizm, który albo utożsamia Boga ze światem (monizm panteistyczny) albo uznaje materję jako jedyny byt (monizm materjalistyczny).

**Duch.** Dualizm uznaje dwie, niezależnie od siebie istniejące substancje: ducha i ciało. Materjalizm zaprzecza istnienia pierwszego, spirytualizm istnienia drugiego. Filozofja chrześcijańska określa ducha jako substancję, różną od materji, niezależnie od niej istniejącą. Jeżeli duch łączy się z ciałem ludzkiem, nazywa się duszą ludzką.

**Duch św.,** wedle katolickiego dogmatu wiary trzecia osoba Trójcy Przenajśw., pochodząca od Ojca i Syna i współistotna Ojcu i Synowi. Według ewangelji Duch św. objawił się podczas chrztu Chrystusa w postaci gołębicy, podczas Przemienienia Pańskiego jako obłok jasny a w dniu Zielonych Świąt, czyli Zesłania Ducha św. w postaci ognistych języków.

**Ducha św. zakony i kongregacje.** Były dwa zakony rycerskie Ducha św.: 1) włoski, założony w r. 1352 przez Joannę, królowę Sycylji, wkrótce wygasły i 2) francuski „Ordre du Saint-Esprit", założony przez Henryka III na pamiątkę jego wyboru na króla polskiego w dzień Zielonych Świątek r. 1573 i wstąpienia na tron francuski w to samo święto r. 1574. Zakon ten zniosła rewolucja w r. 1792 a odnowił go Ludwik XVIII w r. 1814. W 1831 został ostatecznie zniesiony.

Kongregacje pod wezwaniem Ducha św. są następujące: 1) zakon braci szpitalnych Ducha św. w Montpellier i Santa Maria di Sassia w Rzymie. Założony przez Gwidona z Montpellier, zatwierdzony jako fundacja szpitalna przez Inocentego III w r. 1198, został w r. 1700 przemieniony w zakon kanoników regularnych.

2) Szpitalniczki św. Ducha, zakon „kanoniczek regularnych od św. Ducha de Saxia", założony we Francji, pierwotnie (1212) przy szpitalu w Poligny, był poświęcony szczególnie pielęgnowaniu chorych dzieci. We Francji usunęła go Rewolucja, a istniejąca tam kongregacja „Hospitalières de St. Esprit" nie jest zakonem kanoniczek. Ostatni klasztor tego zakonu istnieje dotychczas w Krakowie, założony w r. 1618 pod wezwaniem „św. Ducha de Saxia". Siostry, zwane pospolicie duchaczkami, mają klasztor przy kościele św. Tomasza i utrzymują szkołę dla dziewcząt.

3) Kongregacja misyjna św. Ducha, założona w r. 1703 przez Ojca Grignon w Paryżu w celu kształcenia młodzieży, zniesiona przez Rewolucję i przywrócona przez Ludwika XVIII, połączyła się w r. 1848 z kongregacją Niepokalanego Serca Marji.

**Duchoborcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Duchowieństwa uposażenie w Polsce,** ob. Dotacja.

**Duchowieństwo.** W najobszerniejszem znaczeniu przez wyraz ten rozumiemy osoby, które z powołania lub z zawodu, w myśl przepisów swojej religji spełniają pewne funkcje religijne, im szczególnie poruczone, lub tylko przewodniczą w funkcjach religijnych ogółu współwyznawców. W tem znaczeniu mówi się o „duchowieństwie wszystkich wyznań", t. j.

nietylko chrześcijańskich, jako o reprezentacji związków wyznaniowych. Nazwę tę stosuje się jednak zwykle tylko do duchownych wyznań chrześcijańskich. Duchowieństwem w najściślejszem znaczeniu, czyli klerem, nazywamy osoby, które przez pewien akt uroczysty wyższej władzy kościelnej zostały wyłączone z ogółu wiernych i poświęcone szczególnie i stale służbie bożej. Do duchowieństwa w tem znaczeniu można zaliczyć tylko duchownych Kościoła rzymsko-katolickiego i Wschodniego. Według nauki Kościoła Chrystus powierzył władzę kościelną nie ogółowi wiernych, jak twierdzi protestantyzm, lecz św. Piotrowi i apostołom, którzy przelali ją na swoich następców (ob. Kapłaństwo, III). Władza kościelna zatem spoczywa w rękach papieży jako następców św. Piotra i biskupów, jako następców apostołów oraz wyświęconych przez nich osób stanu duchownego. W ten sposób powstała hierarchja, obejmująca diakonat, prezbiterat i episkopat z papieżem jako głową Kościoła (ob. Hierarchja). Prawo kanoniczne katolickie rozróżnia trzy stany w Kościele: duchowny, świecki i zakonny (can. 107), a duchownymi (clerici) nazywa tych, którzy zostali oddani, przynajmniej przez pierwszą tonsurę, na służbę bożą (can. 108 § 1). Duchowieństwo zatem nie jest kastą lub stanem, do którego się należy przez urodzenie, lecz stanem z powołania. Powołanie zaś w znaczeniu objektywnem polega nietylko na uznaniu ze strony władzy kościelnej, że osoba czująca je (powołanie w znaczeniu subjektywnem) posiada warunki do wstąpienia do stanu duchownego, lecz także na pewnym akcie tej władzy, mocą którego osoba wyświęcona zostaje stale wyłączoną ze stanu świeckiego i przyjętą do stanu duchownego. Akt ten nazywa się święceniem. Ma w Kościele rzymsko-katolickim i Wschodnim znaczenie sakramentu, pozostawiającego charakter niezmazalny i tem różni się od ordynacji protestanckiej, która nie jest sakramentem, lecz tylko stwierdzeniem (świadectwem), że kandydat posiada kwalifikacje do nauczania w kościele i do administrowania sakramentów.

**Duchowny tytuł,** ob. Tytuł święcenia.

**Dulja,** ob. Adoracja.

**Dunkersi,** ob. Baptyści.

**Duns Scotus** Jan, słynny teolog scholastyczny z zakonu dominikanów, zwany przez współczesnych Doctor subtilis lub Doctor marianus. Urodził się w Dun w Irlandji, albo w Dunston w Anglji, ok. r. 1265, kształcił się w Oxfordzie i w Paryżu, gdzie otrzymał stopień doktorski i wykładał na uniwersytetach w Oxfordzie, Paryżu i Kolonji. Umarł w Kolonji w r. 1308. Jest założycielem szkoły filozoficzno-teologicznej, zwanej szkołą skotystów, w przeciwstawieniu do tomistów, t. j. uczniów św. Tomasza z Akwinu.

**Dusza.** Ze stanowiska religji chrześcijańskiej duszą nazywa się ożywiający ciało ludzkie pierwiastek życia, rozumu i woli, substancja, mająca byt ciągły, od ciała niezależny, niematerjalny, pojedyńczy (niezłożony) i nieśmiertelny. Różne wierzenia rozmaicie przedstawiały sobie duszę, jak np. Egipcjanie pod postacią szarańczy lub jastrzębia z głową i rękami ludzkiemi, Persowie jako twarz ludzką uskrzydloną i t. p. Również rozmaicie przedstawiano sobie siedzibę duszy: we krwi, w sercu, w mózgu, w całem ciele. Co do początku duszy istnieją cztery teorje: panteiści twierdzą, że dusza wyłania się z substancji bożej, traducjaniści przypisują początek duszy rodzicom, Rosmini utrzymuje, że rodzice dają dziecku duszę zmysłową a Bóg zamienia ją na rozumną, wreszcie kreacjanizm uczy, że Bóg stwarza bezpośrednio duszę ludzką, która łączy się z ciałem w chwili poczęcia.

**Duszpasterstwo,** ogół obowiązków, których spełnianie należy do duchowieństwa w stosunku do wiernych. W Kościele katolickim duszpasterstwo (cura animarum) może być albo wyższe, połączone z władzą sądowniczą i prawodawczą, w zakresie kościelnym, sprawowane przez papieża i biskupów, albo niższe, sprawowane przez duchowieństwo, podwładne biskupowi. Do czynności duszpasterskich należy udzielanie sakramentów, odprawianie nabożeństw, głoszenie kazań, nauczanie religji i t. p.



**Dusz wędrówka,** ob. Metempsychoza.

**Dwużeństwo,** ob. Bigamja.

**Dynamizm,** sposób filozoficznego tłumaczenia zjawisk materjalnych przez działanie siły jako przyczyny tych zjawisk. Według teorji dynamizmu, materja jest to tylko wynik dostrzegalny działania siły, a wszystkie objawy materji są dziełem sił.

**Dyplomatyka papieska,** umiejętność krytycznego badania dawnych dokumentów urzędowych, pochodzących z kancelarji papieskiej, a mianowicie badania ich autentyczności, dat, podpisów oraz należytego zrozumienia ich treści. Umiejętność ta dzieli historję kancelarji papieskiej na cztery okresy: pierwszy od początku istnienia papiestwa do pontyfikatu Leona IX (1048), drugi do Inocentego III (1198), kiedy zaczynają się ustalać formy aktów papieskich, trzeci, obejmujący wieki XIII i XIV oraz początek XV (do r. 1431), wreszcie czwarty okres, od r. 1431 do pontyfikatu Leona XIII, okres charakterystyczny przez powstawanie nowych rodzajów aktów papieskich.

**Dyptychy** (diptycha ecclesiastica, matriculae ecclesiae), w pierwszych czasach chrześcijaństwa zapiski kościelne, umieszczane na dwóch lub więcej razem połączonych tabliczkach. Od III wieku zaczęto używać dyptychów do publicznego użytku, zapisując w nich imiona osób, które przynosiły do kościoła chleb i wino, potrzebne do ofiary mszy św., imiona biskupów, męczenników i wyznawców, tudzież dobrodziejów kościoła. Rozróżniają dyptychy żyjących i dyptychy zmarłych. Jedne i drugie odczytywano przy nabożeństwie, a wykreślenie z dyptychów równało się karze wykluczenia z Kościoła, która spotykała heretyków, schizmatyków i zbrodniarzy. W Kościele zachodnim zaniechano użytku liturgicznego dyptychów od XII wieku, w Kościele wschodnim trwa on dotychczas.

**Dysmembracja** beneficjów kościelnych, akt prawny, mocą którego zmienia się uposażenie lub obszar terytorjalny jednego beneficjum na korzyść drugiego. Przy parafjach dysmembracja następuje zwykle przez zmianę ich granic, t. j. przez odjęcie jednemu beneficjatowi części obszaru parafji i przyłączenie jej do innej parafji, ewentualnie w drodze zamiany. Dysmembracji beneficjów może dokonać ta władza kościelna, która jest powołana do ich tworzenia a więc co do parafji tylko biskup, przy beneficjach zastrzeżonych papieżowi tylko papież.

**Dyspensa,** akt wyższej władzy kościelnej, zwalniający w pewnym poszczególnym wypadku od ścisłego zastosowania obowiązującego przepisu prawa kościelnego. Tak np. może być udzielona dyspensa od kar kościelnych, od wadliwości będących przeszkodami przy otrzymaniu święceń, od przeszkód do zawarcia małżeństwa lub do wstąpienia do zakonu, od przysięgi, popierającej przyrzeczenie, od postu, od ślubów zakonnych i t. p. Prawo udzielania dyspens od wszystkich ustaw kościelnych przysługuje w zasadzie tylko papieżowi, jako ustawodawcy. Biskup może dyspensować od ustaw diecezjalnych i od ustaw synodu diecezjalnego. Od ustaw powszechno-kościelnych i ustaw partykularnych, wydanych przez papieża, może biskup udzielać dyspensy tylko wtedy, gdy ma do tego upoważnienie lub gdy udanie się do papieża jest trudne, a zwłoka grozi niebezpieczeństwem. Proboszcz może udzielać dyspensy tylko w wypadkach, wyraźnie w prawie oznaczonych, a więc od niektórych przeszkód przy zawarciu małżeństwa w razie niebezpieczeństwa śmierci i w innych wypadkach naglących, jeżeli nie można odnieść się do biskupa, oraz od zachowywania świąt i postów. Przełożeni zakonów mają wobec swoich podwładnych prawo dyspensowania, równe biskupowi. Wreszcie spowiednicy mogą udzielać dyspens w pewnych, ściśle określonych wypadkach.

**Dysputy religijne.** Od pierwszych wieków chrześcijaństwa usiłowano wielokrotnie wyrównywać różnice wierzeń i wyznań zapomocą dysput teologicznych, urządzanych najczęściej publicznie i pod patronatem władzy państwowej. Taką była np. dysputa w Kartaginie w r. 411 pomiędzy św. Augustynem a zwolennikami sekty donatystów, dysputa w Konstantyno-

polu w r. 553, wywołana przez błędy nauki monofizytów, w r. 645 dysputa św. Maksyma z monoteletami. W czasie t. zw. reformacji odbył się, począwszy od dysputy w Heidelbergu w r. 1518, cały szereg dysput między katolikami i protestantami, tudzież między protestantami wszelkich odcieni. W czasach nowszych głośną była dysputa rzymska w r. 1872, którą wywołał metodysta, Franciszek Sciarelli, starając się udowodnić, że św. Piotr nigdy nie był w Rzymie.

**Dysydenci.** Dissidentes in religione (różniący się w wierze) nazywali się w Niemczech i w Polsce do r. 1632 tak katolicy jak protestanci. W tem znaczeniu użyto tej nazwy po raz pierwszy w Polsce w czasie sejmu konwokacyjnego w r. 1573 w tak zwanej konfederacji jeneralnej warszawskiej. Później nazywano w Polsce dysydentami tylko niekatolików z wyjątkiem arjanów, menonitów, kwakrów i anabaptystów, a zatem obejmowano tą nazwą głównie luteranów, reformowanych czyli kalwinów i braci czeskich, następnie zaś także tych zwolenników Kościoła grecko-wschodniego, którzy nie przystąpili do unji, czyli t. zw. schizmatyków (ob. Dyzunici).

Ustawodawstwo polskie w sprawach wyznaniowych było, począwszy od dekretu wieluńskiego Władysława Jagiełły z r. 1424, uznającego herezję jako obrazę majestatu, dość surowe. Tak np. umowa korczyńska w r. 1438 uważa heretyków za nieprzyjaciół kraju. Postanowienia takie powtarzano wielokrotnie w ciągu wieku XV, ale w praktyce ich nie stosowano. W wieku XVI synod łęczycki (1527) wprowadził inkwizycję, która nigdy nie weszła w życie. Synody piotrkowski (1530), łęczycki drugi (1532) i piotrkowski drugi (1540) obostrzyły nawet kary na nowatorów religijnych, którzy jednak mimo tego cieszyli się w Polsce wolnością i tolerancją, większą niż gdziekolwiek indziej w ówczesnej Europie. Rozporządzenia króla Zygmunta Augusta, wydane w Wilnie w r. 1563 i w Grodnie w r. 1568, zapewniały nowatorom religijnym zupełną wolność religijną i możność zajmowania urzędów publicznych. Po śmierci Zygmunta Augusta nowatorzy pod wpływem wieści o prześladowaniu heretyków zagranicą postanowili się zabezpieczyć i na sejmie konwokacyjnym podali projekt „pokoju religijnego", który został uchwalony i ogłoszony 28 stycznia 1573 r. pod nazwą „konfederacji jeneralnej warszawskiej". Na mocy tej umowy, katolicy i protestanci zobowiązali się wzajemnie do utrzymywania pokoju religijnego, przyczem zapewniono dysydentom zupełną wolność w rzeczach wiary. Na żądanie ich zostały artykuły konfederacji, dotyczące pokoju religijnego, umieszczone w „pacta conventa" i w rocie przysięgi Henryka Walezjusza. Pomimo usilnych starań Stefana Batorego, Władysława IV i Jana Kazimierza o pogodzenie dysydentów, pokój religijny, naruszany obustronnie, nie dał się utrzymać. W czasie wojen szwedzkich dysydenci, t. j. luteranie, kalwini i bracia czescy, stawali stale po stronie Szwedów, razem z nimi łupili kościoły i grabili mienie katolików. Mimo tego konfederacja warszawska z r. 1704 zaręczała im wolność stawiania nowych zborów i szkół i uwalniała ich od stawania w sądach duchownych. Do reakcji przyszło dopiero w t. zw. „Ugodzie Warszawskiej" z 3-go listopada 1716, w której zakazano dysydentom budowy nowych zborów i publicznego odprawiania nabożeństw. Wobec tego dysydenci odbyli w r. 1718 synod w Gdańsku, na którym uchwalili zwrócić się o pomoc do rządów obcych. Od tego czasu sprawa dysydentów służyła rządowi pruskiemu i rosyjskiemu stale za powód mieszania się w sprawy polskie a pośrednio upozorowała rozbiór Polski. Jakkolwiek ostatni sejm konwokacyjny w r. 1764 zapewnił dysydentom zupełny pokój co do osób i mienia, zniósł wszelkie bezprawia i zapewnił wymiar sprawiedliwości w razie ich powtórzenia, niezadowoleni dysydenci uzyskali w r. 1767 na sejmie warszawskim, po którym nastąpiło wywiezienie biskupów Sołtyka i Załuskiego przez Rosjan, uchwałę, powziętą pod presją rządu rosyjskiego i pruskiego, dopuszczającą dysydentów i dyzunitów do wszystkich godności i urzędów i znoszącą wszelkie wydane przeciw nim kiedykolwiek ustawy wyjątkowe.



Konstytucja 3-go Maja uznała religję katolicką za panującą, zapewniła jednak wolność wszystkich wyznań. Konstytucja W. Księstwa Warszawskiego, konstytucja Królestwa z r. 1825 i statut organiczny z r. 1832 głosiły, że różność wyznań chrześcijańskich nie będzie przeszkodą w używaniu praw cywilnych i politycznych.

Obecnie obowiązująca w Polsce ustawa konstytucyjna z 17 marca 1921 r. zapewnia w art. 111 wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania. „Żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach przysługujących innym obywatelom. Wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mają prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie jak prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religji lub obrządku, o ile to nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej".

**Dyzunici.** Dyzunitami zwano w Polsce wyznawców Kościoła grecko-wschodniego, czyli schizmatyków (zwanych od r. 1837 z rozkazu rządu rosyjskiego prawosławnymi), którzy nie przystąpili do unji z Kościołem rzymsko-katolickim (por. Unici). W dziejach politycznych Polski odegrali dyzunici znaczną rolę, najpierw przez gwałtowne spory i walki, które prowadzili z unitami, a w których rządy Władysława IV usiłowały, bez korzyści dla państwa, doprowadzić do zgody a następnie od czasów wojen kozackich za Jana Kazimierza przez nienawistne stanowisko wobec Polski i katolicyzmu, zwłaszcza od czasu, gdy wraz z dysydentami (ob.) oddali się pod protektorat państw zaborczych.

**Dzeus** (Zeus)), ob. Grecka mitologja i religja.

**Dzieci Marji.** Stowarzyszenie pobożne, czyli bractwo dzieci Marji, ustanowione w Lyonie w r. 1831 jako kongregacja pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia N. M. P. przez siostry Najśw. Serca Jezusowego, w r. 1847 w domach sióstr miłosierdzia, a w r. 1886 przez O. Passeri w Rzymie pod wezwaniem Niepokalanej Bogarodzicy i św. Agnieszki. Do bractw tych należą kobiety ze wszystkich sfer społecznych a celem ich jest udoskonalenie własne i szerzenie pobożności i moralności katolickiej.

**Dzieciątka Jezus Córki,** zgromadzenie zakonne, założone w Rzymie w r. 1561, liczące zawsze 33 sióstr. Zajmowały się wychowaniem dziewcząt.

**Dzieciątka Jezus szpital** w Warszawie, zawdzięcza swoje powstanie misjonarzowi ks. Piotrowi Baudouin (ob.), który wybudował ten szpital w latach 1732—1761 i był jego pierwszym rektorem.

**Dzieje Apostolskie,** nazwa piątej księgi Nowego Testamentu (ob. Biblja). Autorem jej jest św. Łukasz ewangelista, który ją napisał prawdopodobnie w Rzymie w r. 64 po nar. Chr. w języku greckim. Opisuje pierwsze lata dziejów Kościoła począwszy od Wniebowstąpienia Pańskiego aż do pierwszego uwięzienia św. Pawła w Rzymie.

**Dziekan.** Urząd dziekana, czyli nadzorcy nad dziesięciu (z gr. deka, zn. dziesięć), powstał w Kościele najpierw w zakonach, gdzie przełożeni klasztorów powierzali starszym zakonnikom dozór nad kilkoma (9—10) innymi zakonnikami. Obecnie dziekanem w kapitule katedralnej jest najstarszy z kanoników. W kolegjum kardynalskiem w Rzymie dziekanem jest najstarszy z kardynałów, do którego należy przewodnictwo w konklawe i koronacja nowowybranego papieża.

Według prawa kanonicznego biskup diecezjalny ma podzielić swą diecezję na obwody, złożone z kilku parafij, zwane dziekanatami (ob. Dekanat). Na czele dziekanatu stoi kapłan, wybrany przez biskupa z pomiędzy rządców kościołów parafjalnych. Oprócz uprawnień, które dziekanowi może nadać synod prowincjonalny lub diecezjalny i władzy, szczególnie mu zleconej przez biskupa, dziekan ma prawo i obowiązek czuwać nad życiem duchownych swego okręgu, a mianowicie baczyć na to, czy urzędy swoje kościelne sprawują pilnie i zgodnie z przepisami kościelnemi. W tym celu ma dziekan wizytować parafje swego okręgu w czasie oznaczonym przez biskupa. W razie śmierci proboszcza ma starać się o to, aby

nie zginęły księgi parafjalne, dokumenty, sprzęty kościelne i inne rzeczy należące do kościoła. Ma zwoływać księży swego okręgu na konferencje dekanalne, na których przewodniczy. Przynajmniej raz na rok winien zdawać sprawę biskupowi ze stanu swego dziekanatu.

**Dzień pojednania,** święto żydowskie, obchodzone w dziesiątym dniu 7 miesiąca zw. Tiszra, t. j. we wrześniu lub w październiku. Obowiązuje do wstrzymania się od wszelkiej pracy i do zachowania postu. Za czasów istnienia świątyni jerozolimskiej było to najwspanialsze święto żydowskie, połączone ze składaniem ofiary błagalnej, którą były dwa kozły, ofiarowywane za grzechy ludu, jeden Bogu, a drugi złemu duchowi pustyni. Po upadku państwa żydowskiego i rozproszeniu żydów, dzień ten pozostał świętem pokuty, spędzanym wśród postu, modlitwy i rozmyślań nad minioną wielkością. U żydów w Polsce nazywa się sądnym dniem.

**Dzień zaduszny,** ob. Zaduszny dzień.

**Dziesięciny.** W Starym Testamencie były to daniny dziesiątej części płodów rolnych, które Żydzi składali lewitom. Pierwsze ślady pobierania dziesięcin w chrześcijaństwie na rzecz duchowieństwa napotykamy w IV wieku. Synod w Mâcon w r. 585, powołując się na postanowienia Starego Testamentu, sformułował prawo Kościoła do pobierania dziesięcin. Prawo to uznali cesarze frankońscy w VIII wieku, a następnie inni panujący świeccy. W Polsce zaprowadzenie dziesięcin polegało na nadaniu książęcem i były one w wieku XII obowiązkiem powszechnym. Dziesięciny rozróżniano na osobiste, płacone od dochodu i na rzeczowe, z płodów rolnych i inwentarza.

W Polsce istniały prawie wyłącznie dziesięciny rzeczowe, czyli gruntowe. Według sposobu pobierania dziesięciny rozróżniano dziesięcinę snopową, czyli wytyczną, sepową, t. j. pobieraną w ziarnie i pieniężną, czyli małdratową. Od XIII wieku umawiano się o zmianę dziesięciny wytycznej na pieniężną w drodze ugody między plebanem a dziedzicem.

Nowsze ustawodawstwo świeckie zniosło dziesięciny, a mianowicie we Francji w okresie rewolucji zniesiono je bez odszkodowania. Inne ustawodawstwa starały się pogodzić wymagania słuszności z względami ekonomicznemi i znosząc ciężary wyznaczały uprawnionym odpowiednie wynagrodzenie. Kodeks kanoniczny pozostawia dziesięciny ustawodawstwu partykularnemu i prawu zwyczajowemu.

**Dziesięcioro przykazań,** ob. Dekalog.

**Dziewica Orleańska,** ob. Joanna d'Arc.

**Dziurniki,** sekta rosyjska, stanowiąca gałąź bezpopowców (ob. Rosyjskie sekty).

**Dzwony.** Używanie dzwonów do celów kultu religijnego znane było już u starożytnych Greków i Egipcjan. Pierwsza wzmianka o używaniu dzwonów w Kościele zachodnim znajduje się w końcu VI wieku. W Kościele wschodnim wprowadzono dzwony dopiero z końcem IX wieku. Do liturgicznego użytku służą mianowicie w kościele małe dzwonki ręczne i dzwony większe, zawieszane na wieży kościelnej lub w osobnych dzwonnicach. Ceremonjał katolicki przepisuje szczegółowo obrzędy przy poświęceniu dzwonów, zwane powszechnie chrztem dzwonu. Poświęcenia tego dokonywa biskup, który rozpoczyna ceremonję, intonując psalmy. Potem następuje obmycie i namaszczenie dzwonu przez biskupa oraz nadanie mu imienia jednego lub kilku świętych. Okadzenie dzwonu i uroczyste odśpiewanie ewangelji o Marji i Marcie (Łuk. X 38—42) kończy ceremonję.

Najstarszym dzwonem w Polsce jest dzwon w Czersku z XII wieku, najsłynniejszym z artystycznego wykonania i harmonijnego dźwięku jest historyczny „Zygmunt" w katedrze na Wawelu w Krakowie, fundowany przez króla Zygmunta Starego w r. 1520.

**Dżainizm** (w ang. pisowni jainism), sekta religijna, rozpowszechniona w Indjach najwięcej w wiekach VIII do XI, a licząca tam obecnie przeszło miljon wyznawców. Nazwa sekty pochodzi od **dżina** (jina), znaczy „zwycięzca", t. j. nazwy nadanej jej założycielowi. Czas powstania sekty nie jest ustalony i waha się pomiędzy r. 850 a 600 przed nar. Chr. W tym czasie miał żyć w Indjach najwybitniejszy z 24 dżinów (zwycięzców) czyli proroków, Vardhamana, zwany także Mahavira, czyli „wielki bohater". Jego doktryna jest zupełnie ateistyczną. Uznaje istnienie świata, złożonego z materji i z dusz, wędrujących wiekuiście przez rozmaite formy materji. Owocem działania duszy w ciele jest „karman", czyli czynność, ruch. Życie obyczajne sprowadza wcielenie w wyższe formy cielesne, skutkiem zaś życia grzesznego jest to, że dusza wciela się w formy coraz niższe zwierząt, roślin, lub nawet przedmiotów martwych. Dążeniem człowieka winno być wedle dżainizmu wyswobodzenie się z „karman", z więzów duszy z materją i przejście do nirwany. Do tego celu prowadzi „triratna" („potrójny klejnot"), którą stanowi: 1) prawdziwa wiara, że Dżina zwyciężył świat, 2) prawdziwa wiedza o tem, jaki jest świat i jak go przezwyciężać i 3) prawdziwa obyczajność, polegająca na wyniszczeniu tego, co powoduje „karman", a więc na poskromieniu żądz i wszelkiego popędu do działania. Dżainici dzielą się na dwa odłamy: swetambaras, t. j. noszących białe szaty, i digambaras, t. j. chodzących nago. Obecnie (1927) liczą w Indjach 1,250,000 wyznawców tej sekty. Mimo ateistycznego charakteru swej religji, posiadają świątynie, cenione jako zabytki architektury hinduskiej, obchodzą dni świąteczne i składają ofiary z kwiatów i kadzideł (por. Hinduizm).



# E

**Ea,** bóstwo babilońskie, król oceanu, ojciec Marduka, opiekun mądrości, sztuk i rękodzieł. (Ob. Asyrja i Babilonja).

**Ebjonici,** sekta żydowsko-chrześcijańska. Nazwa pochodzi od wyrazu hebrajskiego ebionim, znaczy „ubodzy". Ebjonici trzymali się nauki i zwyczajów religijnych żydowskich, uważali św. Pawła za odstępcę i zaprzeczali bóstwa Chrystusa, uznawali jednak ewangelję św. Mateusza w apokryficznej formie, zwaną ewangelją ebjonitów. Żyli w Palestynie i krajach sąsiednich. W V wieku po Chr. zanika ślad o nich.

**Ebner,** nazwisko dwóch zakonnic, żyjących z końcem XIII i z początkiem XIV wieku, niespokrewnionych z sobą, lecz głośnych jednako z powodu ascetycznego sposobu życia. 1) Starsza z nich Krystyna (1277—1355) była dominikanką w Norymberdze i doznawała widzeń i objawień. Wskutek sławy jej świątobliwego życia cesarz Karol IV odwiedził ją w klasztorze i przyjął jej błogosławieństwo. Zostawiła notatki, przechowane w odpisie z XV wieku, będące ważnym zabytkiem mistyki średniowiecznej. 2) Małgorzata Ebner (1291—1351), zwana św. Małgorzatą z Kortony, była dominikanką z Donauwörth i doznawała również objawień. Przeświadczenie o jej świętości utrwaliło się wśród ludu i dotychczas jej grób jest celem pobożnych pielgrzymek.

**Ecce Agnus Dei** (= „Oto Baranek Boży") słowa, które wymawia kapłan przy ołtarzu przed udzieleniem komunji, odwrócony twarzą do komunikujących się, trzymając Hostję w dwóch palcach prawej ręki ponad cyborjum, trzymanem w lewej ręce.

**Ecce homo** (= „oto człowiek") wyrazy, które według ewangelji św. Jana (XIX. 5) wymówił Piłat, ukazując Żydom ubiczowanego Chrystusa w cierniowej koronie. Jest to również od średnich wieków nazwa licznych obrazów, przedstawiających tę scenę Męki Pańskiej.

**Ecclesia,** wyraz grecki, oznaczał zwołane przez herolda zebranie wolnych obywateli. Tłumaczenie aleksandryjskie biblji na język grecki używa tego wyrazu jako przekład żydowskiej nazwy zebrania członków gminy. W łacińskim przekładzie Nowego Testamentu „ecclesia" znaczy „kościół".

**„Ecclesia Christi",** tak nazywa się od słów początkowych bulla papieża Piusa VII, ogłaszająca konkordat, zawarty w r. 1801 z Napoleonem (ob. Konkordat).

**Echternach,** miejscowość w W. Księstwie Luksemburskiem, gdzie dawniej znajdowało się opactwo benedyktyńskie, a obecnie kościół, odbudowany w r. 1868, w którym umieszczone są relikwje św. Willibrorda (658—738). W niezwykły sposób odbywa się procesja ku czci tego świętego, przy której uczestnicy postępują pięć kroków naprzód a dwa wstecz. Cesarz Józef II w r. 1786 zakazał odbywania tej procesji, mimo tego od r. 1802 rozpoczęto ponownie ją odprawiać, a w r. 1888 brało w niej udział 11 tysięcy osób.

**Eckhart** (Eccart), najwybitniejszy mistyk niemiecki XIII wieku, znany pod nazwą „mistrza Eckharta". Był przeorem a następnie prowincjałem dominikanów w Saksonji i wykładał w akademji w Paryżu, Strassburgu i w Kolonji. Dociekania teoretyczno-mistyczne, którym się oddawał, doprowadziły go do kolizji z nauką Kościoła katolickiego.

W XIX wieku odnaleziono jego pisma łacińskie i uznano go w Niemczech za najbardziej oryginalnego myśliciela niemieckiego średniowiecza, za ojca niemieckiej mistyki.

**Eck Jan,** teolog katolicki (1486 — 1543), słynny przeciwnik Lutra i protestantyzmu. Wyświęcony w r. 1508 na kapłana, otrzymał w r. 1510 doktorat teologji i był przez 32 lata profesorem uniwersytetu w Ingolstadzie. Wystąpił przeciw nauce Lutra w piśmie pod tytułem „Obeliski", odbył w r. 1519 trwającą trzy tygodnie dysputę z Lutrem w Lipsku i wyszedł z niej zwycięsko. W r. 1520 udał się do Rzymu i wyjednał bullę, potępiającą tezy Lutra. Działał bezustannie słowem i piórem, zwalczając protestantyzm. Na sejmie augsburskim był współautorem t. zw. konfutacji, zbijającej błędy wyznania luterskiego, a w latach 1540 i 1541 brał udział w dysputach, zaczętych w Wormacji, a dokończonych w Ratysbonie.

W r. 1537 przetłumaczył biblję na język niemiecki.

**Ecolatra,** ob. Scholastyk.

**Eden,** oznacza w biblji miejsce, w którem żyli pierwsi rodzice przed upadkiem grzechowym (ob. Raj).

**Edessa,** miasto w północnej Mezopotamji, od drugiej połowy IV stulecia siedziba słynnej szkoły edeskiej. Była to szkoła katechetyczna i biblijna, posiadająca własną metodę egzegetyczną w wykładzie biblji. Założona przez św. Efrema Syryjczyka (ob.), odznaczała się wysokim poziomem i nastrojem mistyczno-poetycznym.

**Edmund św.,** arcybiskup w Canterbury, ur. w r. 1175, zmarł w r. 1240, kanonizowany w r. 1247. Studjował w Paryżu i Oxfordzie, z powodu nadzwyczajnego daru wymowy wybrany został na kaznodzieję angielskiej wyprawy krzyżowej. Zmuszony do usunięcia się do Francji, umarł w Pontigny.

**Edmund św.** (840—870), król angielski, wzięty do niewoli przez Duńczyków, został przywiązany do drzewa i zabity strzałami z łuku. Jest patronem królów angielskich, a jego święto zaliczono w r. 1122 do uroczystości narodowych.

**Edward (Eadweard) Wyznawca,** ostatni anglosaski władca Anglji, powołany na tron w r. 1042, umarł w r. 1066. Zaliczony w poczet świętych, otrzymał od papieża przydomek „Wyznawca". Pozostawił zbiór praw, będący podstawą prawodawstwa angielskiego.

**Edykt medjolański,** zwany także edyktem tolerancyjnym, wydany w r. 313 przez cesarza Konstantyna i Licynjusza, położył kres prześladowaniom chrześcijan w państwie rzymskiem. Wprowadzony w życie w zachodniem państwie rzymskiem przez Konstantyna Wielkiego zaraz po wydaniu, zapewniał chrześcijanom wolność publicznego wyznawania religji, a Kościołowi prawa korporacji publicznej (ob. Chrześcijan prześladowanie).

**Edykt nantejski,** wydany w r. 1598 przez Henryka IV, króla francuskiego, zapewniał protestantom francuskim, czyli hugenotom, zupełną wolność religijną, własność posiadanych kościołów, przystęp do powszechnych uczelni i szpitali, możność piastowania publicznych urzędów i godności, oraz równe z katolikami prawa ławnicze we wszystkich trybunałach francuskich. Edykt ten został przez Ludwika XIV w r. 1685 odwołany (ob. Hugenoci).

**Edykt restytucyjny.** W czasie wojny trzydziestoletniej wydał cesarz Ferdynand II w r. 1629 edykt, mocą którego przywrócono katolikom posiadanie dóbr kościelnych, zabranych przez protestantów, przyznano tak katolikom jak i protestantom t. zw. ius reformandi, a swobodę religijną uznano jako przywilej katolików i protestantów wyznania augsburskiego. Ten edykt, wykluczający protestantów wyznania reformowanego, czyli kalwinów, od swobody religijnej i wywołujący zatargi co do dóbr duchownych, dał powód do dalszej wojny. W r. 1635 zmuszono cesarza do odwołania edyktu restytucyjnego.



**Edykt wormacki** wydał cesarz Karol V w r. 1521. Za zgodą stanów Rzeszy orzekł w nim banicję Lutra i jego stronników oraz nakazał zniszczenie jego pism. Edykt ten został odwołany na sejmie w Spirze w r. 1526.

**Efez,** miasto w Azji Mniejszej, jedno z 12 miast jońskich, słynne w świecie starożytnym z powodu wspaniałej świątyni Artemidy (Diany efeskiej), zbudowanej w VII wieku przed Chr., spalonej przez Herostratesa w noc urodzenia Aleksandra W. (356 przed Chr.), wkrótce potem odbudowanej z wielkim przepychem, złupionej przez wysłańców Nerona w roku 65 po Chr. i ponownie spalony przez Gotów w r. 262. Św. Paweł przybył do Efezu w r. 53 i założył tam gminę chrześcijańską. W r. 431 odbył się w Efezie trzeci sobór powszechny z powodu herezji Nestorjusza, a w r. 449 tak zwany „synod rozbójników", zwołany przez cesarza Teodozjusza II pod przewodnictwem zwolennika herezji Eutychesa, patrjarchy aleksandryjskiego Dioskura, który terorem zmusił zebranych biskupów do potępienia nauki, przeciwnej herezji Eutychesa. Na synodzie w Rzymie, zwołanym przez papieża Leona w październiku 449 r., uznano uchwały synodu efeskiego za nieprawne i odtąd zwano ten synod „synodem rozbójników", albo „rozbojem efeskim".

**Efrem Syryjczyk,** jeden z najwybitniejszych Ojców Kościoła, zwany prorokiem Syryjczyków. Wskutek wojen perskich opuścił w r. 363 swe miasto rodzinne Nisibis i zamieszkał w Edessie, gdzie założył szkołę teologiczną, której był najsłynniejszym nauczycielem. Umarł jako diakon ok. r. 378. Zaliczony w poczet świętych, czczony jest tak w Kościele rzymsko-katolickim jako też i w greckim i maronickim. Pozostawił pisma treści egzegetycznej, dogmatycznej i moralnej oraz hymny, pisane w języku syryjskim.

**Egede Hans** (1686—1758), misjonarz protestancki Grenlandji. W r. 1721 założył dla chrześcijan grenlandzkich kolonję Godthaab na zachodniem wybrzeżu Grenlandji, a w Kopenhadze seminarjum misjonarskie dla Grenlandji i otrzymał od króla duńskiego tytuł superintendenta Grenlandji. Jego syn Paweł Egede wykończył zaczęte przez ojca tłumaczenie Nowego Testamentu na język grenlandzki i napisał w tym języku katechizm i rytuał grenlandzko-duński. Zmarł w Kopenhadze w r. 1789.

**Egipska religja.** Przyczyną szczególnego stanowiska, jakie zajmuje religja starożytnego Egiptu w porównawczej historji religji, jest przedewszystkiem jej starożytność. Według pomników i zabytków, które egiptologja zdołała odczytać i wyjaśnić w ostatnich 80 latach, początki tej religji sięgają czterech tysięcy lat przed Chr., a pierwiastki, z których się składa, są tak różnorodne, że niepodobna jej przedstawić jako jednolitego i skończonego w sobie systemu religijnego. Wszystkie formuły, przyjęte przez religjoznawstwo, któremi próbowano określić religję egipską, a mianowicie monoteizm, henoteizm, panteizm, kult słońca, kult natury, animizm czy fetyszyzm, okazują się niewystarczające, gdyż w religji tej znajdują się pierwiastki, należące do wszystkich powyższych kategoryj. Najmniej jest pierwiastków monoteistycznych, których niektórzy badacze (De Rongé, Pierret) dopatrują się w religji egipskiej na podstawie nazw, nadawanych bóstwu, jak „jedyny", „nieskończony", „przedwieczny" i t. p. Bardziej wyczerpujące jest określenie religji egipskiej jako kultu słońca, który będąc religją państwową, przeobraził się w drodze ewolucji i wskutek wpływów religji ludów postronnych w panteistyczny kult sił przyrody: słońca, księżyca, nieba, ziemi,

rzeki Nilu, zwierząt i roślin. Bogiem najwięcej czczonym w całym Egipcie i we wszystkich okresach przeobrażeń religijnych było słońce, Râ. Również bogiem słonecznym jest Horus, uważany za duszę lub syna boga Râ. Jego symbolem jest uskrzydlona tarcza słoneczna, a krogulec ptakiem jemu poświęconym. Seb — ziemia, Nuit — niebo, Ah — księżyc i Hapi — Nil, są też bóstwami, czczonemi w całym Egipcie. Szeroko rozpowszechniony był kult Ozyrysa, który jest także bogiem słońca, synem Seb i Nuit, ziemi i nieba. Żoną jego była Isis (Izyda), Horus jego synem, a Set, po grecku Typhon, jego bratem. Wedle legendy, podanej przez Plutarcha, Ozyrys był królem Egiptu, mądrym i dobroczynnym. Brat jego Set podstępem złowił go w zasadzkę, zabił i zwłoki zamknął do trumny, którą rzucił do morza. Isis odnalazła zwłoki męża, ożywiła je a syn jej Horus zwyciężył Seta i pomścił śmierć ojca. Mimo tego Set, choć zwyciężony, nie stracił władzy. Jest on, według jednych, uosobieniem zła, podczas gdy walczący z nim Horus przedstawia pierwiastek dobra. Inni uważają Seta za personifikację nieurodzajnej pustyni i niszczącej siły wiatru pustynnego w przeciwstawieniu do dobroczynnego działania słońca, urodzajnej ziemi i wód Nilu.

Prócz tych głównych bóstw, czczonych w całym Egpcie, było mnóstwo bóstw lokalnych jak Ptah (Ftaa), Bastet, Neith, Hator i Mut. Szczególną cześć oddawano niektórym zwierzętom, jak kotom, krokodylom, wężom, ibisom i in. Cześć boską odbierał Apis, byk, poświęcony bogu słońca Amon-Râ, krowa bogini Hator, sęp bogini Mut i wiele innych. Najwspanialszą świątynią była świątynia boga Amon-Râ w Karnaku.

Według wierzeń egipskich człowiek składa się z ciała (khet), duszy (ba), przedstawianej w postaci szarańczy lub ptaka, ulatującego w chwili śmierci człowieka, nazwiska (ren) i z pierwiastka, zwanego „ka“, co oznacza wierne odbicie osobistości człowieka, jego widmo, które nie umiera, lecz towarzyszy człowiekowi do grobu, a dalsze jego istnienie zawisło od konserwacji ciała zmarłego. Z temi wierzeniami było w związku balsamowanie ciał i obrzędy pogrzebowe, których celem było zapewnienie zmarłemu życia zagrobowego. W tym celu też wkładano do grobowca „księgę zmarłych“ lub wyjątki z niej, pisane lub ryte w kamieniu. „Księga zmarłych“, przechowana dotychczas w kilkunastu egzemplarzach, różnych co do treści, składa się ze 150—165 rozdziałów, zawierających modlitwy i formuły i jest rodzajem przewodnika dla zmarłych, który ma im ułatwić drogę pozagrobową i odnalezienie krainy Ozyrysa, pole Jalu, będące przybytkiem szczęśliwych. Rozdział 125 „księgi zmarłych“ mieści w sobie wyobrażenie sądu nad duszami zmarłych. Sąd ten sprawuje Ozyrys z 42 sędziami, przyczem Anubis waży serce zmarłego, a Thot zapisuje wyrok. W rozdziałach 76 — 78 „Księgi zmarłych“ są ustępy, z których wynika, że zmarli mogli się przeobrażać, a mianowicie przybierać postać złotego krogulca, lilji, ptaka, zwanego bennu, barana, krokodyla i t. p. Nie jest to jednak wędrówka dusz w znaczeniu metempsychozy hinduskiej, gdyż oznacza dowolną możność przeobrażania się w postaci boga albo czczonego narówni z bóstwem zwierzęcia lub rośliny dla dostąpienia zupełnej szczęśliwości.

(G. Maspero, Les Inscriptions der pyramides de Saqqarah, Paris 1894; Ed. Naville, Das ägyptische Totenbuch, Berlin 1886; Le Page-Renouf, The Book of the Dead, translation and commentary, Leipzig 1907; E. Schiaparelli, Il libro dei funerali dei antichi Egiziani, Torino 1881 — 1890; I. H. Breasted, The Development of Religion and Thought in Ancient Egipt. New York. 1918).

**Egipt** współczesny, królestwo konstytucyjne, od r. 1922 zwalniające się coraz bardziej z pod protektoratu Anglji, liczy wraz z Sudanem anglo-egipskim około 20 miljonów mieszkańców. Pod względem wyznaniowym najliczniejsi są wyznawcy islamu (mahometanie), których liczba w samym Egipcie wynosi 11.624.000, a z Sudanem przeszło 18 miljonów. Wyznawców Kościoła grecko-wschodniego jest w Egipcie 856.000, katolików 108.000, protestantów 47.000, innych wyznań chrześcijańskich 14.000, żydów 60.000.



**Egzamina duchownych.** I. W Kościele katolickim klerycy, mający przyjąć święcenia, muszą się poddać egzaminowi z nauk teologicznych w zakresie odpowiednim do stopnia święcenia, które mają otrzymać. Ponadto istnieje egzamin, zwany konkursowym dla duchownych, ubiegających się o beneficjum duszpasterskie. Gdy opróżni się takie beneficjum, biskup ogłasza konkurs i rozpatruje wraz z trzema egzaminatorami podania zgłaszających się kandydatów, a następnie egzaminuje ich co do wieku, obyczajów, nauki, roztropności i innych warunków, potrzebnych na ten urząd, poczem egzaminatorzy wydają ocenę, czy kandydat jest godny i zdolny. W diecezjach polskich, które były pod zaborem austrjackim lub pruskim, odbywa się dwa razy na rok dla kandydatów na proboszczów egzamin z nauki, który ma ważność na pięć lat. Kto złożywszy taki egzamin stara się o wakujące probostwo, podlega jeszcze egzaminowi co do przymiotów, które oprócz nauki, potrzebne są na tę parafję. W diecezjach polskich, które były pod zaborem rosyjskim, doktorzy i magistrzy teologji lub prawa kanonicznego wolni są od wszystkich egzaminów konkursowych. Do konkursu na probostwo mogą stawać księża, którzy odbyli przedtem egzamin wikarjuszowski.

II. Kandydaci na urząd pastorów ewangelickich muszą się poddawać dwukrotnemu egzaminowi. Jeden z nich składa kandydat po ukończeniu trzechletnich studjów teologicznych i po złożeniu go uzyskuje „licentiam concionandi“, t. j. prawo miewania kazań. Drugi egzamin składa kandydat na pastora w rok, a najwyżej dwa lata po pierwszym. Nazywa się ten egzamin „pro ministerio“ i nadaje kandydatowi prawo być wybranym i powołanym na pastora. Pierwszy z tych egzaminów ma charakter naukowy, drugi praktyczny. Z powodu racjonalistycznego kierunku nowoczesnych studjów teologji protestanckiej istnieje we wszystkich wyznaniach protestanckich naprężenie pomiędzy teorją a praktyką, między teologją racjonalistyczną, nieuznającą żadnych prawd stałych a religją praktyczną, której ma służyć pastor w zetknięciu ze zborem i wymaganiami, które stawia swoim sługom każdy zorganizowany związek wyznaniowy.

**Egzaminatorowie synodalni i prosynodalni.** W Kościele katolickim ustanawia ich synod diecezjalny na wniosek biskupa, a jeśli synod nie odbywa się, mianuje ich biskup. W każdej diecezji jest ich najmniej 4 a najwyżej 12. Zadaniem ich jest egzaminować kandydatów na parafje, kleryków przed święceniami, kapłanów na spowiedników i kaznodziejów.

**Egzamin przedślubny.** Proboszcz katolicki, zanim udzieli ślubu, ma obowiązek zbadać, czy nie zachodzą przeszkody ważnego i godziwego zawarcia małżeństwa, czy obydwie strony a zwłaszcza narzeczona godzi się dobrowolnie i bez przymusu na małżeństwo oraz czy obie strony są dostatecznie obznajmione z zasadami wiary. Od egzaminu z katechizmu może proboszcz uwolnić tych, którzy ukończyli szkoły, o ile w nich udziela się nauki religji.

**Egzarcha,** biskup Kościoła wschodniego, mający władzę metropolitalną nad resztą biskupów swej prowincji, którą nazywano eparchją. Byli nimi w pierwszych wiekach chrześcijaństwa biskupi Aleksandrji, Antjochji, Efezu, Cezarei i Heraklei. Gdy dwaj pierwsi oraz biskupi Jerozolimy i Konstantynopola otrzymali tytuł patrjarchów, egzarchami pozostali biskupi Efezu, Cezarei i Heraklei. Byli niezależni od żadnego patrjarchy i mieli władzę nad kilkoma prowincjami, np. egzarcha efeski nad Azją Prokonsularną, cezarejski nad Pontem, heraklejski nad Tracją. We Włoszech egzarchą był biskup Rawenny. W Polsce w r. 1919 tytuł egzarchy nosił zwierzchnik Kościoła prawosławnego, zanim otrzymał tytuł metropolity, którego obecnie używa (ob. Grecko-wschodni Kościół).

**Egzegeza,** ob. Hermeneutyka.

**Egzekwje.** W Kościele katolickim egzekwjami nazywają się w znaczeniu obszerniejszem wszelkie obrzędy przy zmarłych, a w znaczeniu ściślejszem nabożeństwo żałobne. Katolickie nabożeństwo za dusze zmarłych opiera się na dogmacie o „Świętych obcowaniu“, t. j. na wspólnictwie

wszystkich członków Kościoła, żywych i zmarłych. Dlatego Kościół katolicki odprawia egzekwje tylko za dusze zmarłych katolików. (Ob. Obcowanie świętych).

**Egzempcja,** (= wyjęcie), w prawie kanonicznem przywilej, polegający na tem, że niektórzy duchowni świeccy lub zakonni są wyjęci z pod władzy bezpośredniego zwierzchnika duchownego a poddani pod władzę innego, zazwyczaj wyższego zwierzchnika. Tak np. mogą być niektórzy biskupi wyjęci z pod władzy arcybiskupa i poddani bezpośrednio papieżowi. Członkowie zakonów regularnych są wyjęci z pod jurysdykcji biskupa i podlegają papieżowi i swoim przełożonym zakonnym. Według art. VII konkordatu polskiego z r. 1925 są kapelani wojskowi wyjęci z pod władzy właściwego biskupa - ordynarjusza, a poddani pod władzę biskupa polowego i posiadają prawa proboszczowskie wobec wojskowych i ich rodzin, wyjętych z pod jurysdykcji miejscowego proboszcza.

**Egzodus** (Exodus), ob. Pentateuch.

**Egzogamja** (exogamia), znajdujący się w niektórych pierwotnych religjach zakaz zawierania małżeństwa między osobami, należącemi do tego samego pokolenia (ob. Totemizm). Zakaz ten, rozszerzony do osób spokrewnionych, wszedł z prawa zwyczajowego do prawa kanonicznego i państwowego.

**Egzomologesis** w pierwotnym Kościele chrześcijańskim grecka nazwa spowiedzi.

**Egzorcysta,** ob. Egzorcyzm.

**Egzorcyzm,** w liturgice chrześcijańskiej uroczyste zaklęcie szatana i wypędzenie go w imię Boga. W III wieku ery chrześcijańskiej ustanowiono osobne święcenie niższe, dotychczas istniejące, kleryków — egzorcystów, którym jednak nie wolno egzorcyzmować bez zezwolenia biskupa. Najwięcej znany jest egzorcyzm, wchodzący w skład ceremonji chrztu. Luteranie zachowali egzorcyzm i bronili go przed zwolennikami wyznania helweckiego, a berliński ceremonjał protestancki (Berliner Dom = und Hofagende) z r. 1882 przepisuje formę egzorcyzmu przy chrzcie.

**Egzorta** (exhorta, exordium) przemówienie duchownego, nie będące kazaniem, lecz raczej przemową okolicznościową, mającą na celu pouczenie i zbudowanie wiernych.

**Egzoteryzm,** ob. Ezoteryzm.

**Einsiedeln,** opactwo benedyktynów w Szwajcarji i miejsce odpustowe z kościołem, zwanym „Notre Dame des Ermites", podlega bezpośrednio papieżowi i jest jedynym klasztorem konsystorjalnym, t. j. takim, którego opata prekonizuje papież na publicznym konsystorzu. Opat klasztoru w Einsiedeln wykonywa na terytorjum przyległem, liczącem około 17 tysięcy katolików, władzę duchowną, niezależną od biskupiej.

**Eisenach,** miasto w Turyngji, jest od r. 1852 miejscem perjodycznych zjazdów niemieckich duchownych protestanckich. Na konferencje te, które od r. 1854 powtarzają się co dwa lata, wysyłają naczelne władze ewangelickich „kościołów krajowych" w Niemczech swych delegatów, którzy mają za zadanie omawiać sprawy życia kościelnego i uzgadniać zachodzące między nimi kolizje, „nie uwłaczając samoistności poszczególnych kościołów krajowych". Na tych konferencjach, na których bywa reprezentowanych 25 „kościołów krajowych", wskutek różnorodności zapatrywań i wierzeń religijnych, panujących w każdym z nich, mogą być rozważane tylko kwestje kościelne o charakterze zewnętrznym, jak np. wydanie wspólnego śpiewnika, traktowanie sekt protestanckich, wizytacje pastoratów, rewizja tekstu tłumaczenia biblji, dokonanego przez Lutra, ujednostajnienie dnia obchodu święta reformacji, ustanowienie wspólnego święta pokuty i modlitwy i t. p. Różnice zasadnicze, zachodzące pomiędzy poszczególnemi „kościołami krajowemi", omija się starannie.

**Eklektycyzm,** metoda niektórych filozofów, polityków, artystów i t. p., którzy starają się wybrać z różnorodnych systemów czy sposobów swych poprzedników lub współczesnych pewne szczegóły, wedle ich mniemania najlepsze, czy też najwięcej zbliżone do prawdy, aby z tych szczegółów zbudować nowy system, nową doktrynę, czy też nowy sposób (manierę). W III wieku przed Chr. istniała



w Aleksandrji szkoła filozoficzna eklektyków, założona przez filozofa Potamona. Eklektycyzm filozoficzny wprowadził do nauki w XIX w. zbliżoną do eklektycyzmu jest synkretyzm (ob.).

**Eklesiastes,** po łacinie concionator, po żyd. kohelet, oznacza mówcę, zapowiadacza, kaznodzieję. Jest to tytuł jednej z ksiąg Starego Testamentu, przypisywanej Salomonowi. Treścią tej księgi są wywody o znikomości rzeczy ludzkich i o tem, że dobra świata, mimo swej znikomości, używane według praw bożych, są podstawą szczęścia na ziemi, do którego człowiek winien dążyć.

**Eklezjastyk** (po łac. ecclesiasticus znaczy duchowny, ecclesia — kościół) tytuł jednej z ksiąg Starego Testamentu, której autorem miał być Jezus, syn Siracha, mieszkaniec Jerozolimy, żyjący około r. 300 przed nar. Chr. Treścią jej są refleksje na temat prawdziwej mądrości życia i wskazówki postępowania w różnych okolicznościach życia na polu etycznem, politycznem i gospodarczem.

**Ekonom biskupi.** Po śmierci biskupa, kapituła katedralna wybiera wikarjusza kapitulnego dla zastępstwa biskupa co do praw duchownych i doczesnych, równocześnie jednak zarządcę dóbr, zwanego ekonomem, który ma mieć staranie o rzeczy kościelne, tudzież o dobra i dochody biskupstwa. Urząd ten, który ustaje z chwilą objęcia rządów diecezji przez nowego biskupa, sprawuje ekonom w zależności od wikarjusza kapitulnego i jest wraz z nim zobowiązany do złożenia biskupowi sprawozdania ze swego urzędu.

**Ekskardynacja,** zezwolenie, udzielone duchownemu na przejście do innej diecezji. Na mocy takiego zezwolenia, które nazywa się litterae dimissoriae albo exeat, duchowny zostaje zwolniony z pod władzy swego dotychczasowego biskupa.

**Ekskluzywa** w znaczeniu prawa kanonicznego jest to uprawnienie do uznania niektórych osób za wykluczone od zajęcia pewnego urzędu kościelnego. W szczególności jest ekskluzywą t. zw. prawo veta, posiadane przez długi czas przez monarchów Austrji, Francji i Hiszpanji odnośnie do wyboru papieża. Monarchowie ci mieli prawo zgłosić przed wyborem deklarację, wykluczającą jednego z kandydatów od wyboru. Ostatni raz to prawo wykonała Austrja w r. 1903 za pośrednictwem kardynała Puzyny, który w czasie konklawe złożył deklarację, wykluczającą od wyboru kardynała Rampollę. Wybrany został wtedy na papieża Pius X, który zniósł prawo ekskluzywy czy veta, zakazując konstytucją „Commissum Nobis" z 20 stycznia 1904 kardynałom i konklawistom pod zagrożeniem ekskomuniki zakładać veto lub ekskluzywę z polecenia jakiegokolwiek monarchy czy państwa, nawet pod postacią prostego życzenia.

Niektóre rządy posiadały na podstawie konkordatu lub przez przywłaszczenie prawo veta przy obsadzaniu biskupstw i probostw. Polski konkordat z r. 1925 przyznaje w art. XI Państwu Polskiemu wpływ na nominację biskupów przez to, że papież przed mianowaniem biskupa zwraca się do prezydenta Rzeczypospolitej celem upewnienia się, czy przeciw osobie kandydata nie przemawiają względy natury politycznej. Prawo to, przyznane Polsce, którego skutek równa się skutkowi ekskluzywy, nazywa się technicznie: „droit de regard". Podobne prawo posiada rząd polski odnośnie do nominacji proboszczów. A mianowicie na podstawie art. XIX konkordatu biskup przed dokonaniem nominacji proboszcza ma zasięgać wiadomości u właściwego ministra, czy kandydat jest obywatelem polskim, czy odbył studja teologiczne w Polsce lub w instytucjach papieskich i czy jego działalność nie jest sprzeczna z bezpieczeństwem Państwa. Jeżeli minister stwierdzi, że kandydat nie posiada którego z tych warunków, nominacja nie może nastąpić, chyba tylko za wyraźnem zezwoleniem rządu.

**Ekskomunika,** kara kościelna, polegająca na wykluczeniu dotkniętego nią ze społeczności kościelnej i z uczestnictwa wiernych, t. j. pozbawienia go praw, wynikających z łączności z Kościołem. Ekskomunika nazywa się klątwą, czyli anathema, jeśli orzeczenie jej następuje w sposób uroczysty

z ceremonjami podanemi w Pontyfikale rzymskim. Dawniej prócz klątwy istniała t. zw. ekskomunika mniejsza, zniesiona konstytucją papieską z r. 1869. Ekskomunikowani dzielą się na tolerowanych (tolerati) i nietolerowanych czyli takich, których należy unikać (vitandi). Ekskomunikowanym, którego katolicy winni unikać, jest tylko ten, którego Stolica Apostolska po imieniu ekskomunikowała i to tylko wtedy, jeśli ekskomunika została publicznie ogłoszona i jeśli w wyroku wyraźnie powiedziano, że go należy unikać. Ekskomunika pozbawia prawa udziału w nabożeństwie, wyklucza od przyjmowania sakramentów i jeśli ekskomunikowany umarł bez pokuty, pozbawia pogrzebu kościelnego. Dotknięty tą karą duchowny nie może godziwie sprawować sakramentów i nie może otrzymać żadnej godności lub jakiejkolwiek funkcji kościelnej.

**Ekspedyt św.,** ob. Expedyt św.

**Ekspektatywa,** czyli prawo oczekiwania, sposób nadania beneficjum kościelnego jeszcze nieopróżnionego drogą t. zw. prewencji, która polega na tem, że papież uprzedza wakans i nadaje beneficjum niewakujące, t. j. jeszcze prawnie posiadane, duchownemu, który w ten sposób otrzymuje ekspektatywę, czyli prawo oczekiwania na opróżnienie beneficjum i zajęcia go, skoro się opróżni. Prawo kanoniczne zakazuje nadawania ekspektatyw, czyli że ekspektatywę może nadać tylko papież i to w ten sposób, że w razie zachodzących warunków prawnych, np. niezdolności biskupa wskutek choroby lub podeszłego wieku do wykonywania obowiązków, ustanawia przy nim koadjutora „cum iure succedendi", t. j. pomocnika z prawem następstwa.

**Eksporta,** obrzędy pogrzebowe kościelne przy wyniesieniu ciała z domu do kościoła lub na cmentarz (ob. Pogrzeb).

**Ekspozytura parafjalna,** stanowisko duszpasterskie przy kościele, który był filjalnym, lecz został wyłączony ze związku z kościołem macierzystym i wyposażony w pewne prawa samoistne, jakkolwiek nie został jeszcze kościołem parafjalnym. Zwierzchnik takiego kościoła, zwany ekspozytem, ma stanowisko mniej lub więcej niezawisłe od proboszcza, od którego różni się tylko tem, że nie mając parafji nie ma prawa nieusuwalności, lecz jest „ad nutum amovibilis", t. j. może być każdej chwili przeniesiony wedle uznania biskupa.

**Ekstaza,** stan zachwytu i skupienia władz umysłowych na jednej myśli, powodujący niemal zupełną utratę świadomości. Ekstazy nie należy mieszać ze stanem hipnotycznym, ponieważ człowiek będący w tym stanie ma przed sobą jeden obraz, wzrokowy lub dźwiękowy, który absorbuje jego umysł; będący w ekstazie zaś nie widzi prawie żadnych obrazów a jego zdolność myślenia abstrakcyjnego nie jest ograniczona, jak w stanie hipnotycznym, lecz przeciwnie spotęgowana do najwyższego stopnia. Nie jest także ekstazą stan odrętwienia, w który wprawiają się sztucznie t. zw. derwisze tańczący. Będąc stanem zupełnego stępienia umysłowego jest on raczej przeciwieństwem ekstazy. Teologowie chrześcijańscy rozróżniają wślad za św. Augustynem trzy rodzaje ekstazy: ekstazę naturalną, będącą stanem chorobliwym nerwozy, ekstazę nadnaturalną czyli zachwycenie, będące nadzwyczajnym darem Boga i ekstazę szatańską czyli opętanie.

**Ekstenja,** czyli modlitwa bezustanna, odmawia się w Kościele wschodnim między Ewangelją a Ofiarowaniem, w Kościele rzymsko-katolickim zaś w Wielki Piątek.

**Ekumeniczny** (= powszechny), odnoszący się do całego zamieszkałego obszaru (oikomene). Ekumenicznemi nazywają się niektóre sobory, symbole wiary i patrjarchowie Kościoła grecko-wschodniego w Konstantynopolu (ob. Grecko-wschodni Kościół).

**Ekwador,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**El,** w hebrajskim tekście biblji nazwa Boga. Według ewangelji Chrystus na krzyżu zawołał: Eli, Eli lamma sabachtani, co znaczy „Boże, Boże, czemuś mnie opuścił".

**Eleazar** (hebr. „Bóg pomaga"), imię hebrajskie, to samo co Lazarus, Łazarz. Imię to nosiło kilka postaci biblijnych: 1) trzeci syn Aarona, który po śmierci ojca i starszych braci został arcykapłanem i protoplastą po-



kolenia arcykapłanów żydowskich aż do czasów Machabeuszów, 2) brat Judy Machabeusza, który poległ dobrowolnie w bitwie pod Bethzacharia (163 przed Chr.), 3) pradziad św. Józefa i wielu innych.

**Elekcja** (= wybór), jest w organizacji Kościoła katolickiego jednym ze sposobów wyznaczenia osoby, mającej zająć opróżnione stanowisko kościelne. Elekcja następuje przez prawowite głosowanie kompetentnego kolegjum duchownego. A mianowicie papieża wybiera kolegjum kardynałów, biskupa kapituła katedralna, o ile ma to prawo (pozostawione obecnie tylko kapitułom katedralnym w Szwajcarji, w Prusach, w Salzburgu i Ołomuńcu), opata lub ksienię wybiera konwent klasztorny, generała i prowincjała zakonu kapituła generalna i prowincjalna (ob. Postulacja).

**Elgot Jan,** kanonik katedralny i profesor Akademji krakowskiej w XV wieku, uczestniczył jako delegat polski w rozprawach soboru bazylejskiego i brał udział w słynnej dyspucie krakowskiej z husytami w r. 1431 w obecności Władysława Jagiełły, dworu królewskiego i licznych biskupów. Gdy cesarz Zygmunt oskarżył niesłusznie Jagiełłę o sprzyjanie ruchowi husyckiemu, Elgot udał się powtórnie do Bazylei i tam w imieniu króla i państwa polskiego bronił sprawy wytoczonej przez Krzyżaków. Wraz z Janem Długoszem odbył podróż do Ziemi św. Zmarł w r. 1452 i pochowany został w katedrze wawelskiej.

**Eligjusz św.,** apostoł Fryzów flandryjskich, ur. 588 r. wpobliżu Limoges, przybył jako złotnik do Paryża i uzyskał na dworze Chlotara II i Dagoberta I wielkie wpływy, których używał na korzyść Kościoła, klasztorów i ubogich. Po śmierci króla Dagoberta poświęcił się stanowi duchownemu, został biskupem w Noyon i opowiadał ewengelję pośród Fryzów we Flandrji. Zmarł w r. 660 i jest patronem złotników.

**Eljasz,** prorok Starego Testamentu, walczący w imieniu jedynego Boga z bałwochwalstwem a mianowicie z kultem Baala i Astarty, wprowadzonym przez króla Achaba. Jako surowy pokutnik i zwiastun kary bożej przepowiada głód i posuchę, która trwała 3 i pół roku, i modłami swojemi sprowadza deszcz. Miał być porwany do nieba na wozie ognistym. Bohaterską i proroczą postać Eljasza, którego historja zawarta jest w Księgach królewskich Starego Testamentu, otacza mnóstwo legend żydowskich, chrześcijańskich i mahometańskich. U Persów uchodzi za nauczyciela religji Zoroastra.

**Eljasz z Kortony,** uczeń św. Franciszka z Assyżu i generał zakonu franciszkanów, ur. ok. r. 1180, wstąpił w r. 1215 do zakonu i był misjonarzem w Syrji. W r. 1221 wybrany przez św. Franciszka na zastępcę, został po jego śmierci kierownikiem a w r. 1232 generalnym ministrem zakonu. Na tem stanowisku nie odpowiedział swojemu zadaniu, przyczynił się do rozluźnienia dyscypliny zakonnej, wprowadzenia zbytków i wystawności, wdał się w zatargi pomiędzy papiestwem a cesarzem niemieckim Fryderykiem II i stanął po stronie cesarza. W r. 1239 został złożony z urzędu a w r. 1244 wyklęty. Zmarł w r. 1253 uzyskawszy przebaczenie papieskie.

**Elkezaici,** sekta chrześcijańsko-żydowska, zbliżona do sekty ebjonitów. Nazwę tej sekty wywodzą niektórzy od jej założyciela Elksai, pochodzi ona jednak raczej od tytułu księgi magicznej, rzekomo spadłej z nieba, zwanej Chel-Kesai, zn. „ukryta siła". Księga ta powstała ok. r. 100 po nar. Chr. i miała uzupełniać ewangelje. Nauka elkezaitów jest mieszaniną pierwiastków chrześcijańskich z religją żydowską z dodatkiem wschodnich praktyk magicznych i astrologicznych. Elkezaici uważają Chrystusa za olbrzymiego (96 mil wysokości a 24 szerokości) anioła „eona", który wcielał się kolejno w Adama, Mojżesza i innych patrjarchów. Wierzyli w ciągłą walkę ze złem, pierwiastka męskiego z żeńskim, prawdy z błędem, Chrystusa z szatanem. Ślady tej sekty pozostały u Sabijczyków (ob. Mandaici), zamieszkałych w południowej Mezopotamji.

**Eller Eljasz,** rzemieślnik w Elberfeldzie, założył w r. 1741 wraz z kaznodzieją reformowanym Danielem Scheiermacherem i z Anną Buchel,

córką piekarza, sektę, której zwolenników nazywano syjonistami z Ronsdorf. Anna Buchel, późniejsza żona Ellera, miewała widzenia i ogłosiła się „matką Syjonu", „narzeczoną Baranka", Eller zaś „ojcem Syjonu". Przy pomocy rządu pruskiego Eller założył gminę, zwaną urzędownie Ronsdorf a przez członków sekty „Nową Jerozolimą". Eller umarł w r. 1750 a sekta jego, prowadzona przez jego pasierba Bolckhausa, trwała do roku 1765.

**Elohim,** hebrajska nazwa Boga, jest formą liczby mnogiej, t. zw. plurale majestatis, od słowa Eloah (ob. El).

**Elwira,** miejscowość w Hiszpanji, w której odbył się ok. r. 306 synod biskupów hiszpańskich, zwany synodem w Elwirze. Uchwały tego soboru dotyczyły celibatu duchownych, obrazów kościelnych, postów i kar kościelnych.

**Elżbieta św.,** córka króla węgierskiego Andrzeja II, ur. w r. 1207, żona Henryka, landgrafa heskiego, który zmarł w czasie wyprawy krzyżowej w Otranto w r. 1227. Słynęła z pobożności, życia ascetycznego i dobroczynności. W czasie głodu w Turyngji karmiła 900 ludzi dziennie. Po śmierci męża wygnana wraz z dziećmi z Wartburga przez jego brata Henryka Raspe, tułała się w zimie z dziećmi po ulicach Eisenach, zanim znalazła przytułek u swego wuja, biskupa w Bambergu. Zmarła w Marburgu w r. 1231 jako tercjarka franciszkańska w założonym przez siebie szpitalu. W r. 1235 została zaliczona w poczet świętych.

**Elżbietanki,** kongregacje zakonne, trudniące się pielęgnowaniem chorych. Tak nazywają 1) siostry reguły św. Franciszka, w XIII wieku tercjarki pod wezwaniem św. Elżbiety węgierskiej, zbierające się dla spełniania dzieł miłosierdzia. W r. 1421 założyła błog. Aniela z Corbora kongregację tej nazwy, trudniącą się pielęgnowaniem chorych i opieką nad ubogimi. Z początkiem XVII wieku kongregacja ta liczyła 135 klasztorów. Rewolucja francuska i późniejsze sekularyzacje zmniejszyły ilość tych klasztorów do 20.

2) T. zw. „szare siostry św. Elżbiety", kongregacja założona w r. 1848 na Górnym Śląsku, przez Marję Merkert. Głównem ich zadaniem jest pielęgnowanie chorych w szpitalach i w domach prywatnych oraz opieka nad chorymi i kalekami. Posiadają około 100 klasztorów z domem macierzystym w Wrocławiu.

3) Członkinie orderu Elżbiety, arystokratycznej kongregacji dam w Bawarji, ustanowionej w r. 1766 przez księżniczkę bawarską Elżbietę Augustę. Celem tej kongregacji jest dobroczynność dla ubogich chorych.

**Emanatyzm,** teorja religijno-filozoficzna, pojawiająca się od najdawniejszych czasów ludzkości, wedle której wszystkie rzeczy wypływają z istnienia najwyższej istoty. Podczas gdy wedle nowoczesnej teorji ewolucji wszechświat postępuje ciągle od form niższych ku wyższym i doskonalszym, emanatyzm utrzymuje, że wszystkie rzeczy, oddalając się od źródła, z którego pochodzą, stają się coraz lichsze i gorsze. Emanatyzm pojawia się głównie w religjach Wschodu. U Hindusów z Brahmy, duszy wszechświata, wypłynęły inne bóstwa; u Persów Ormazd, bóg dobra, jest stworzycielem nieba, ziemi, bogów i genjuszów; u Egipcjan z praboga Amona wytworzyły się inne bóstwa. Emanatyzm jest również u neoplatoników, w kabale i w filozofji arabskiej.

**Emancypacja katolików,** tak nazwano w Anglji zniesienie ustaw wyjątkowych angielskich, ograniczających prawa cywilne i polityczne katolików. Działalność katolików irlandzkich pod przewództwem O'Connela (zm. 1847), mająca na celu zniesienie tych krzywdzących postanowień, odniosła pierwsze zwycięstwo w r. 1828, gdy lord John Russel przeprowadził w parlamencie angielskim zniesienie t. zw. Test Act, czyli prawa z r. 1673, mocą którego każdy urzędnik publiczny musiał złożyć przysięgę, że nie wierzy w katolicki dogmat o przeistoczeniu (transsubstancjacji) i że przyjmuje komunję według przepisów urzędowego kościoła anglikańskiego. Prawo to, zniesione w r. 1828, wykluczało zatem przez przeszło półtora wieku katolików od piastowania wszelkich godności obywatelskich. W r. 1829 uchwalono przy



poparciu Wellingtona i Peela t. zw. bill emancypacyjny, umożliwiający katolikom wstęp do parlamentu i piastowanie publicznych urzędów przez to, że w miejsce t. zw. przysięgi supremacyjnej, której formuła, uznająca króla za głowę Kościoła, naruszała przekonania religijne katolików, wprowadzono formułę ogólnej przysięgi lojalności obywatelskiej. Dalszym krokiem na drodze „emancypacji katolików" były w r. 1836 uchwalone prawa, któremi postawiono katolików w sprawach małżeńskich i regestracyjnych narówni z anglikanami. W r. 1845, gdy Peel stał na czele rządu, uzyskali katolicy bill, mocą którego Kościół katolicki mógł przyjmować uczynione na jego korzyść zapisy i legaty oraz bill w sprawie katolickiego seminarjum duchownego w Maynooth w Irlandji, t. zw. Maynooth-Bill, w którym przyznano zasiłek państwowy w kwocie 26360 funtów szterlingów rocznie na rzecz tego seminarjum. Zniesienie ustaw wyjątkowych, zmuszających katolików do płacenia osobnych danin na utrzymanie państwowego Kościoła anglikańskiego nastąpiło dopiero w r. 1868. Wreszcie w r. 1869 słynny angielski mąż stanu Gladstone wniósł w parlamencie i pośród zaciętych walk przeprowadził t. zw. irlandzką ustawę kościelną (Irish-Church-Act), mocą której cofnięto wprawdzie przyznany w r. 1845 zasiłek roczny na rzecz seminarjum w Maynooth i przyznano w jego miejsce kompensację w kwocie 372.331 funtów szt., ale równocześnie odebrano Kościołowi anglikańskiemu w Irlandji przysługujące mu dotychczas przywileje kościoła państwowego oraz zabrane przezeń dobra katolickie.

Równocześnie z tą ewolucją prawodawstwa wyznaniowego w Anglji postępowało odrodzenie katolicyzmu i wzmaganie się jego sił. To spowodowało w r. 1850 Piusa IX do przywrócenia hierarchji katolickiej w Anglji a w r. 1878 w Szkocji. Obydwa te kraje dzielą się obecnie na 6 prowincyj kościelnych, obejmujących 22 diecezje i 2,331.073 katolików (r. 1927). Dnia 15 września 1929 r. odbył się na placu przed katedrą Westminsterską w Londynie uroczysty obchód stulecia aktu emancypacyjnego. Mszę celebrował arcybiskup Birminghamu a arcybiskup Liverpoolu podniósł w kazaniu postępy, poczynione przez katolicyzm w Anglji od chwili ogłoszenia bilu emancypacyjnego. W czasie od 8 do 15 września 1929 r. obradował w Londynie 9-ty narodowy kongres katolików angielskich, w którym brało udział 6 arcybiskupów, 20 biskupów, 6 opatów i 8000 delegatów z całej Anglji.

**Emeryci.** Duchowni katoliccy, którzy wskutek starości lub choroby nie są już zdolni do pełnienia obowiązków, nie mogą być według prawa kościelnego pozbawieni utrzymania. Zaopatrzenie emerytalne otrzymują albo w gotówce, albo też znajdują przytułek w osobnych zakładach, zwanych domami emerytów (domus bene meritorum). Sposób zaopatrzenia księży emerytów nie jest uregulowany powszechnem prawem kanonicznem i przybiera w każdem państwie, w każdej niemal diecezji odmienną formę, tem bardziej, że zawisł w znacznej mierze od przepisów państwowych. W Polsce na podstawie „Załącznika" do Konkordatu z r. 1925 państwo przyjęło obowiązek wypłacania na pensje emerytalne duchowieństwa katolickiego rocznie 254.117 zł., t. j. kwotę wypłacaną faktycznie na ten cel przez b. państwa zaborcze.

**Eminencja,** tytuł honorowy kardynałów. Nadał go w r. 1630 papież Urban VIII kardynałom, duchownym książętom elektorom niemieckim i wielkiemu mistrzowi zakonu joannitów.

**Emmanuel,** znaczy „Bóg z nami", imię, którem nazwał Zbawiciela prorok Izajasz (VII. 14).

**Emmeram św.,** misjonarz Bawarów, był biskupem w Poitiers i udał się w r. 649 na wyprawę misyjną, aby głosić ewengelję pośród Awarów. Gdy przybył do Ratysbony (Regensburga), skłonił go ówczesny książę bawarski Theodo (ok. 640—680) do pozostania w Bawarji, aby tam utwierdzić religję chrześcijańską. Został zamordowany w czasie pielgrzymki do Rzymu. Miało się to stać w r. 652, prawdopodobnie jednak data jego śmierci przypada na rok 714. Ciało jego spoczywa w Ratysbonie w kościele pod

jego wezwaniem, gdzie istniało również opactwo benedyktynów, używające od XIII wieku tytułu książęcego a w r. 1803 sekularyzowane. Bibljotekę, liczne rękopisy i zabytki opactwa wcielono do bibljoteki królewskiej w Monachjum.

**Empirejskie niebo,** według Arystotelesa najwyższa sfera niebieska, pełna światłości. Św. Augustyn, Tomasz z Akwinu i inni teologowie katoliccy uważają niebo empiryjskie jako miejsce wiecznej szczęśliwości, będące miejscem pobytu świętych. Pojęcie nieba empirejskiego spotykamy u Dantego a także w naszych pieśniach kościelnych.

**Empiryzm,** ob. Idealizm.

**Emski kongres.** W sierpniu r. 1786 odbył się w Ems, miejscowości kąpielowej w prowincji pruskiej Hessen-Nassau, zjazd delegatów arcybiskupów mogunckiego, trewirskiego, kolońskiego i salcburskiego, na którym ułożono t. zw. punktację emską, pismo, będące przedmiotem sporów w łonie Kościoła katolickiego w Niemczech aż do r. 1790. Przyczyną zjazdu i uchwalenia punktacji emskiej były zasady febronjanizmu, głoszone przez sufragana trewirskiego Hontheima (ob.) o stosunku biskupów do papieża a bezpośrednim powodem było ustanowienie nuncjatury papieskiej w Monachjum i nadanie jej prawa udzielania dyspens i innych praw, wykonywanych przedtem przez arcybiskupów. Przeciwko temu zaprotestowali arcybiskupi w „punktacji emskiej", złożonej z 23 artykułów, w których odmawiali papieżowi prawa wysyłałania nuncjuszów i wyliczyli różne sprawy kościelne, podlegające rzekomo kompetencji biskupów. Cesarz Józef II, któremu arcybiskupi przesłali punktację emską z odwołaniem się do jego opieki, oświadczył gotowość poparcia ich protestu pod warunkiem, że na „punktację" zgodzą się biskupi im podlegli. Pierwszym z biskupów, którzy sprzeciwili się punktacji był książę-biskup Spiry hr. Styrum. Napiętnował w piśmie do cesarza jednostronne postępowanie arcybiskupów i prosił cesarza o niezatwierdzanie uchwał emskich. Na ten temat wywiązała się zacięta polemika i wybuchnął zatarg arcybiskupa kolońskiego z Rzymem. Papież Pius VII w piśmie z r. 1789 odrzucił uroszczenia arcybiskupów, zawarte w uchwałach emskich, od których odstąpił najpierw arcybiskup trewirski (w r. 1790) a następnie trzej inni arcybiskupi. Nie bez wpływu na ten krok arcybiskupów był wybuch rewolucji francuskiej i wkroczenie Francuzów na terytorjum arcybiskupstwa mogunckiego.

**Enakim,** hebr. „ludzie z rodu Enaka", biblijny ród olbrzymów, zamieszkały w okolicach Hebronu. Z rodu tego pochodził Goljat, zabity przez Dawida. Według Starego Testamentu byli oni postrachem żydów w okresie zdobywania ziemi Kanaan i zostali zwyciężeni przez króla Dawida.

**Encyklika,** pismo okólne papieskie. Przedmiotem encyklik papieskich są sprawy nauki wiary i obyczajów, jako też ogólne upomnienia, przestrogi przed grożącemi Kościołowi niebezpieczeństwami, karcenie wykroczeń i t. p. (ob. Bulla).

**Encyklopedja teologiczna,** nauka, mająca za zadanie przedstawić całokształt wiedzy teologicznej. Encyklopedja może być alfabetyczną, gdy poszczególne przedmioty ułożone są w porządku abecadłowym, albo systematyczną, jeśli całość wiedzy teologicznej uporządkowano według pewnego systemu. Pierwszy rodzaj nazywa się encyklopedją realną, drugi encyklopedją formalną. Teologja systematyczna obejmuje nauki teoretyczne i praktyczne. Do nauk teoretycznych zaliczają dogmatykę i teologję moralną, do nauk praktycznych teologję pasterską i prawo kanoniczne.

**Encyklopedyści.** Tak nazwano kilku filozofów francuskich z XVIII wieku, którzy opracowali głośne naówczas dzieło p. t. „Encyclopédie ou Dictionaire raisonné des sciences, des arts et des métiers". Encyklopedja ta wychodziła w pierwszem wydaniu w Paryżu od r. 1751 do r. 1763 pod redakcją Diderot'a i d'Alemberta. Współpracownikami byli: Rousseau (przez krótki czas), następnie Grimm, Dumarsais, Voltaire, baron Holbach, Jaucourt, Turgot i inni. Jest ona wspólnem dziełem ludzi o różnorodnych kwalifikacjach naukowych i zajmuje w dziejach umysłowości francuskiej wybitne miejsce nie tylko dlatego, że była pierwszą próbą przedstawienia całego zakresu wiedzy ludzkiej, z jednakowem uwzględnieniem umiejętności realnych jak historja, nauki przyrodnicze i matematyka, tudzież sztuk pięknych, literatury, rękodzieł i przemysłu, ale również dlatego, że była wyrazem przekonań, panujących we Francji w przededniu rewolucji, na polu filozofji, etyki, umiejętności politycznych a w szczególności religji. Wspólną cechą encyklopedystów był, przechodzący w pozę, kult wiedzy i kult natury oraz dążenie do podkopania wszelkiej wiary w pierwiastek nadzmysłowy. Ich racjonalistyczny ateizm, ukryty pod maską filozoficznego deizmu, zapożyczonego z Anglji, wespół z libertynizmem myśli i obyczajów, rozszerzył się na ówczesnym dworze królewskim i w ówczesnych salonach a stamtąd przesiąkał do wszystkich sfer społecznych, przygotowując grunt dla rewolucji i panowania terroru.



**Endemiczne synody** (po grecku synodoi endemusai), odbywane w Konstantynopolu konferencje przebywających tam biskupów i patrjarchów. Przedmiotem konferencyj były pilne sprawy kościelne, w szczególności spory między biskupami Kościoła wschod-

**Energumeni,** ob. Opętani.

**Enfantin Prosper** (1796—1864), założył w r. 1829 gminę religijną, rodzaj sekty, mającej wprowadzić w życie nauki społeczno-ekonomiczne Saint-Simona (ob. Saint-Simonizm). Gmin takich powstało pięć: w Tuluzie, Montpellier, Lyonie, Dijon i w Metzu. Enfantin, który przybrał tytuł „ojca najwyższego", pisał do tych gmin listy apostolskie. Propagował wolną miłość i został w r. 1832 wraz z kilkoma zwolennikami skazany na więzienie za występki przeciwko moralności. Będąc w Egipcie pracował przy kopaniu kanału sueskiego i propagował połączenie chrystjanizmu z mahometanizmem.

**Engelbert św.,** arcybiskup koloński i męczennik, ur. ok. r. 1185 jako syn hr. de Berry. Został w r. 1215 arcybiskupem w Kolonji a w r. 1220, gdy cesarz Fryderyk II udał się na wyprawę do Włoch, był regentem państwa (Staatsverweser) i w tym charakterze bronił energicznie ładu i porządku w kraju. W r. 1225 został zamordowany przez Fryderyka, hr. Isenburga.

**Engelbrecht Jan** (1599 — 1642), marzyciel i wizjoner niemiecki w Brunświku. Nawoływał do pokuty i karcił nadużycia i występki predykantów luterskich.

**Enkolpion,** relikwiarzyk noszony na piersiach przez pierwszych chrześcijan. Miał formę czworoboczną, owalną lub formę krzyża. Stąd też i krzyże, które noszą biskupi na piersiach, nazywano dawniej enkolpionami.

**Enkratyci** (= wstrzemięźliwi), nazwa sekty w II wieku po Chr. Twierdzili, że udoskonalenie chrześcijańskie można osiągnąć tylko przez zupełne powstrzymanie się od mięsa i wina. Małżeństwo uznawali za ustawę szatana. Odrzucali Stary Testament i unikali używania wina nawet przy mszy, stąd zwano ich hydroparastami albo akwarjanami. Za założyciela tej sekty uchodzi Tacjan, uczeń św. Justyna a następnie przewódcą ich był Severus, stąd sektę tę nazywają także sewerjanami.

**Ennodjusz** Magnus Feliks (473 — 521), biskup Pawji, pisarz kościelny. Brał udział w synodzie palmarskim w Rzymie, od którego otrzymał polecenie bronienia ważności jego uchwał oraz praw uznanego przezeń papieża Symmachusa przeciwko roszczeniom antypapieża Wawrzyńca. W apologji tej, wydanej w r. 503, broni Ennodjusz prymatu papieża, t. j. wyższości jego nad synodem i nad wszystkimi innymi biskupami. Pisma jego, ważne pod względem dogmatyczno-historycznym, odznaczają się wyszukaną formą literacką. Pozostawił także poezje, listy i panegiryk ku czci Teodoryka, łączące ducha chrześcijańskiego z reminiscencjami literatury pogańskiej.

**Enoch,** ob. Henoch.

**Entuzjaści.** Entuzjazm (z greck. entheos, zn. pełen Boga), jest to podniecenie sił duchowych, powstałe przez myśl skupioną z upodobaniem na pewnym przedmiocie. Stan ten, wywołany zapomocą gorącej modlitwy, czyli entuzjazm religijny, nie wyklucza pełnej świadomości modlącego się, czem różni się od ekstazy. W historji Kościoła pojawiło się jednak kilka sekt, zwanych entuzjastami,

przeceniających znaczenie entuzjazmu religijnego. Niektórzy z nich, jak np. massaljanie twierdzili, że cała pobożność polega tylko na modlitwie, w której dusza ludzka łączy się bezpośrednio z Bogiem i że wszelkie nabożeństwo zewnętrzne jest zbyteczne a praca ręczna poniża ludzi duchowych.

**Eon,** ob. Gnostycyzm.

**Eparchja.** Według uchwał soboru nicejskiego (r. 325) eparchją nazywała się prowincja kościelna, poddana władzy metropolity. Eparchja dzieliła się na parafje (paroikia), na czele których stali biskupi, podwładni metropolity. Nazwa eparchji używana jest obecnie tylko w Kościele greckowschodnim. W Rosji carskiej podział na eparchje, których było 62, odpowiadał administracyjnemu podziałowi na gubernje.

**Epifanes,** ob. Gnostycyzm.

**Epifanja** (= ukazanie czyli objawienie), w pierwotnym Kościele chrześcijańskim nazwa święta ukazania się Chrystusa wśród ludzi. Do III wieku święcono na Wschodzie 6 stycznia dzień chrztu Chrystusa, zwany epifanją, na pamiątkę głosu z nieba, który w czasie chrztu w Jordanie obwieścił światu, że Chrystus jest Synem Bożym. Stąd obrząd święcenia wody, obchodzony obecnie 19 stycznia, zwany jest w obrządku grecko - rusińskim świętem Jordanu albo Epifanją (Bohojawlenje Hospodne). W Kościele rzymsko-katolickim Epifanją nazywa się święto Trzech Króli na pamiątkę ukazania się Chrystusa światu pogańskiemu.

**Epigrafika** chrześcijańska, nauka pomocnicza historji Kościoła, mająca na celu naukowe badanie przechowanych na pomnikach i zabytkach sztuki starożytnej napisów, które mają znaczenie jako uzupełnienie źródeł pisemnych, odnoszących się do historji chrześcijaństwa, stosunków kościelnych, położenia społecznego chrześcijan w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i t. p.

**Epikleza,** formuła liturgiczna przy mszy św., zawierająca modlitwę do Ducha św., aby przemienił chleb i wino w ciało i krew Chrystusa Pana. Mieści się w liturgji Kościoła greckowschodniego, który wymawia ją po słowach ustanowienia Sakramentu Ołtarza i przypisuje jej właściwą moc konsekracyjną. W liturgji Kościoła katolickiego istniała dawniej epikleza, lecz zawsze poprzedzała słowa ustanowienia, które według dogmatu katolickiego mają wyłączną moc konsekracyjną.

**Epikureizm.** Epikurejczykiem nazywamy w mowie potocznej człowieka, lubującego się w wybrednem używaniu zmysłowem. Nazwa ta pochodzi od Epikura, filozofa greckiego, którego nauka jednak niewiele ma wspólnego z tak pojętym epikureizmem. Epikur, nauczyciel filozofji w Atenach (ur. 341, zm. 270 r. przed Chr.) uważał etykę za naukę wyższą ponad fizykę i logikę a za przedmiot jej naukę o życiu szczęśliwem. Za cel życia uważał używanie szczęścia, czyli trwały i niewzruszony stan spokoju umysłu, do którego prowadzi cnota. Rozkosz umysłową przekładał nad zmysłową, ponieważ jest trwalszą. Cenił przyjaźń, umiarkowanie, pobłażliwość i umiejętność spokojnego pożycia z ludźmi. Nauka Epikura pozyskała w Rzymie, po śmierci swego twórcy, licznych zwolenników, z których najwybitniejszym był poeta Lucretius.

**Episkopalny kościół.** W Ameryce i w Szkocji nazywa się tak kościół anglikański (ob. Anglikanizm) w przeciwstawieniu do sekt protestanckich, nie uznających biskupów, jak prezbiterjanie, baptyści, independenci, kwakrzy i inne sekty zwane w Anglji dissenters.

W Ameryce kościół episkopalny został założony w r. 1607 i przyjął z małemi różnicami naukę i ustrój kościoła anglikańskiego. Dopiero z końcem XVIII wieku otrzymał trzech anglikańskich biskupów. Obecnie liczy w Ameryce około 3000 parafij i blisko półtora miljona wyznawców.

W Szkocji kościół episkopalny wprowadzony został w r. 1610, przez długie lata jednak wegetował i dotychczas jest liczebnie słabszy od prezbiterjanizmu, który od r. 1707 jest tam kościołem urzędowym.

**Episkopalny kościół metodystyczny,** ob. Metodyści.

**Episkopalny system,** I. W katolicyzmie oznacza teorję, według której biskupi są przez Boga a nie przez papieża ustanowionymi rządcami swych diecezyj, papież zaś jest pomiędzy nimi tylko „pierwszym między równymi“ (primus inter pares). Teorja ta została potępiona przez piąty sobór lateraneński w r. 1512 oraz przez sobór watykański w r. 1870, który uznał wyłączną prawowitość systemu papalnego (ob. Papież). System episkopalny doprowadziła do ostatecznych konsekwencyj teorja febronjańska (ob. Hontheim) oraz tak zwana punktacja emska (ob. Emski kongres).



II. Episkopalny system w protestantyzmie. Dokonane przez t. zw. reformację przejście władzy duchownej w ręce panujących świeckich starano się w Niemczech uzasadnić zapomocą trzech różnych systemów. Pierwszym z nich jest system episkopalny, skonstruowany w początkach XVII wieku. Tłumaczy on władzę kościelną książąt świeckich (das landesherrliche Kirchenregiment) w ten sposób, że na mocy uchwał pokoju augsburskiego z r. 1555 władza duchowna, wykonywana przez papieża i biskupów, przeszła w krajach protestanckich w ręce panujących świeckich. Panujący ma prawo sankcjonowania i wykonywania postanowień zborów. Zwolennicy systemu episkopalnego uzasadniali go też teoretycznie w ten sposób, że społeczeństwo dzieli się na trzy stany: status politicus, czyli zwierzchność, status ecclesiasticus, czyli duchowieństwo i status oeconomicus, czyli stan gminny a do stanu pierwszego należą wszelkie prawa zwierzchnicze a więc i władza duchowna. Teorja ta, broniona przez teologa protestanckiego Carpzowa, nie mogła się ostać i ustąpiła miejsca systemowi terytorjalnemu.

System terytorjalny, uzasadniony przez Thomasiusa w r. 1696, uważa kościół za część państwa a władzę kościelną za część władzy świeckiej panujących, którzy zatem mają na swem terytorjum nieograniczoną władzę nad wyznaniem swych poddanych.

Wreszcie system kolegjalny, rozwinięty przez Pufendorfa (1687) i Pfaffa (1719) uważa wszelkie związki wyznaniowe jako wolne, od państwa niezależne stowarzyszenia (kolegja), które posiadaną przez się władzę duchowną przelewają na mocy milczącego układu na panującego. Wszystkie te systemy usiłowały teoretycznie uzasadnić stan rzeczy wytworzony samowolnie przez książąt protestanckich, którzy przystępując do t. zw. reformacji przyjęli tytuły najwyższych biskupów (summus episcopus) na swojem terytorjum i przywłaszczyli sobie władzę kościelną (ius in sacra) i t. zw. ius reformandi, t. j. prawo wyznaczania konfesji na swojem terytorjum. Poddani, niechcący się zastosować do woli panującego, musieli emigrować z kraju.

**Epistolae enthronisticae,** tak nazywano od III wieku listy, któremi nowy biskup zawiadamiał innych biskupów o swojej intronizacji.

**Epistolae formatae,** listy polecające, które w pierwszych wiekach chrześcijaństwa dawał biskup na drogę duchownym swojej diecezji, udającym się w podróż (clerici peregrini). W liście takim biskup poświadczał, że okaziciel listu jest wolnym od cenzur kościelnych i może być dopuszczony do odprawiania mszy św. Listy te, zwane epistolae (litterae) formatae od pewnej stale w nich zachowywanej formy, nazwano później litterae commendatitiae a obecnie „celebret“ (ob. Celebrować).

**Epistolae obscurorum virorum** (łać. „listy ciemnych mężów“), pamflet przeciwko duchowieństwu zakonnemu, wydany w formie listów satyrycznych w r. 1515 przez humanistów Muciana Rufusa, Krotusa Rubiana, Ulryka von Hutten i innych. Była to jedna z zapowiedzi t. zw. reformacji Lutra. W drugiem wydaniu pomnożono zbiór tych listów do 48, w trzeciem w r. 1517 do 70. Mimo powodzenia, które listy te miały w czasie reformacji, Luter nazwał ich autora błaznem (Hanswurst). Od r. 1556 wydawali je wielokrotnie protestanci, używając ich do walki z Kościołem katolickim.

**Epistoła** w czasie mszy św., ob. Lekcja.

**Epistomonarcha,** w Kościele wschodnim duchowny cenzor, czuwający nad czystością nauki kościelnej. W Kościele katolickim podobną funkcję pełni w Rzymie dostojnik Watykanu, zwany Magister Sacri Palatii.

**Epitafium** (zn. nagrobek, napis nagrobny), zwano w Grecji nie tylko nagrobki lecz także mowy i uroczystości pogrzebowe na cześć poległych. Pochodzące z pierwszych wieków chrześcijaństwa epitafja, czyli napisy nagrobne w katakumbach, oraz epitafja średniowieczne i późniejsze są źródłem wielu wiadomości i przedmiotem osobnej nauki, zwanej epigrafiką.

**Epithalamium,** w Grecji i u Rzymian pieśń weselna, śpiewana przez chór przy drzwiach nowożeńców.

**Epitrachil** (epitrachelion) w Kościele wschodnim ubiór liturgiczny, noszony przez duchowieństwo przy wykonywaniu czynności obrzędowych, podobny do stuły księży katolickich.

**Epternacum,** ob. Echternach.

**Epulones,** nazywali się w Rzymie od r. 196 przed nar. Chr. kapłani, urządzający uczty na cześć bogów. Pierwotnie było ich trzech, później siedmiu, a Cezar pomnożył ich liczbę do dziesięciu. Urządzali uczty publiczne na Kapitolu (epulae), w których brał udział senat i lud rzymski w niektóre dni świąteczne i przy okazji igrzysk w dni uroczystości państwowych, triumfów, pogrzebów, urodzin w familji cesarskiej i t. p. Urząd epulonów istniał do IV wieku po Chr.

**Erastjanizm,** teorja, rozpowszechniona zwłaszcza w Anglji, poświęcająca autonomję ustrojów kościelnych na rzecz wszechwładzy państwa, które ma wykonywać również władzę kościelną. Nazwa tej teorji pochodzi od Tomasza Erastusa (1524—1583), profesora medycyny w Heidelbergu, a następnie w Bazylei. Jako gorliwy zwolennik Zwinglego zwalczał Kalwina i głosił zupełne poddanie władzy kościelnej pod zwierzchnictwo świeckie. Jako przyrodnik występował przeciwko alchemji i zapatrywaniom przyrodniczo-filozoficznym Paracelsusa, niemniej jednak był gorliwym zwolennikiem procesów czarownic i palenia ich na stosie.

**Erazm z Rotterdamu,** wybitny humanista, ur. ok. r. 1464 w Rotterdamie, poświęcił się stanowi duchownemu jako zakonnik w Steyn. W r. 1464 opuścił klasztor i wstąpił na służbę biskupa w Cambray, który dopomógł mu do odbycia studjów teologicznych na uniwersytecie paryskim. W latach 1497—1506 przebywał kolejno w Anglji na dworze lorda-kanclerza Tomasza Morus, we Francji i w Niderlandach, a w r. 1506 przedsięwziął podróż do Włoch w celu pogłębienia studjów klasycznej starożytności. W czasie tej podróży przejął się zasadami humanizmu, które starał się spożytkować na polu nauk teologicznych. Na wezwanie króla Henryka VIII udał się do Anglji i był profesorem uniwersytetu w Cambridge. W r. 1516 udał się do Bazylei i będąc w służbie cesarza Karola V, zwracał się w początkach t. zw. reformacji Lutra przeciwko Kościołowi katolickiemu, później jednak (1524) wystąpił do walki z Lutrem. Z Bazylei, która przyjęła reformację, przeniósł się do katolickiego Fryburga, gdzie wydawał pisma Ojców Kościoła, grecki tekst Nowego Testamentu i pisma treści teologicznej i filozoficznej. Zmarł w r. 1536 w Bazylei. Należał do najuczeńszych i najpoczytniejszych pisarzy ówczesnej Europy i najwybitniejszych głosicieli humanizmu. Wywarł też znaczny wpływ na rozwój humanizmu w Polsce. Z humanistami polskimi łączyły go osobiste stosunki i miał między nimi licznych wielbicieli. Pisma jego drukowano w XVI wieku w Krakowie.

**Erekcja,** akt prawny ustanowienia urzędu lub beneficjum kościelnego, zdziałany przez kompetentnego zwierzchnika kościelnego, określający zakres praw i obowiązków, które mają być w pewnem oznaczonem miejscu stale wykonywane w imieniu Kościoła. Według katolickiego prawa kanonicznego warunki prawnej erekcji są następujące: 1) Przyzwolenie właściwej władzy kościelnej. Sam tylko papież może erygować beneficja konsystorskie, kapituły katedralne i kolegjackie, nowe prelatury i kanonje nadliczbowe i honorowe. Beneficja niekonsystorskie eryguje biskup diecezjalny. 2) Słuszna przyczyna, t. j. rzeczywista potrzeba. 3) Odpowiednie miejsce. 4) Wyposażenie, wystarczające na utrzymanie beneficjata i na pokrycie wydatków na służbę bożą. 5) Formalności, a mianowicie przesłuchanie stron zainteresowanych i spisanie aktu erekcyjnego, czyli dokumentu, który zawiera ustanowienie beneficjum, t. j. oznaczenie miejsca, zakresu praw i obowiązków, określenie dochodów, ewentualnie także warunków postawionych przez fundatora, które, o ile są przyjęte przez biskupa, nie mogą być przez niego cofnięte ani zmienione bez zgody fundatora lub patrona, o ile beneficjum podlega patronatowi.



**Eremici.** Zgromadzenia zakonne dzielą się ze względu na sposób życia na dwie grupy: cenobitów, t. j. zakonników, prowadzących życie wspólne, i eremitów, czyli anachoretów (pustelników), którzy zachowują wspólną regułę zakonną, lecz prowadzą życie odosobnione i to albo stale, albo też schodzą się tylko na wspólną modlitwę codzień lub w niedziele i święta, a pracownie i sypialnie mają oddzielne. Do grupy eremitów należą zatem przedewszystkiem kartuzi i kameduli, mieszkający w osobnych domkach, następnie bazyljanie, hieronimici, karmelici, serwici, eremici zakonu św. Franciszka, zwani obserwantami i wiele innych.

**Erigena** (Eriugena), Jan Scotus, zwany też Scotigena, głośny filozof i teolog IX wieku. Urodzony w Irlandji ok. r. 810, zasłynął w Anglji jako filozof, a ok. r. 845 sprowadzony przez Karola Łysego do Paryża, był kierownikiem tamtejszej Schola palatina i wykładał filozofję i teologję. Zmarł we Francji ok. r. 877. Według źródeł protestanckich Erigena umarł znacznie później, a ok. r. 882 wrócił do Anglji, został opatem w Mahnesbury i profesorem w Oxfordzie, gdzie rzekomo miał zostać zabity przez mnichów. Dzieła jego: „De divisione naturae", „De divina praedestinatione" i inne, zostały z powodu błędnej nauki (panteizmu) potępione przez synod w Walencji. Teologja protestancka uważa Erigenę za najoryginalniejszą postać na polu teologji i filozofji średniowiecza.

**Eryk IX,** król szwedzki, powołany na tron ok. r. 1150, utwierdził chrześcijaństwo w Szwecji i położył wielkie zasługi jako prawodawca. Podjął w latach 1156 i 1157 wyprawę krzyżową do południowej Finlandji, którą nawrócił. Zamordowany został w r. 1161 w kościele przez spiskowców. Jakkolwiek formalnie nie kanonizowany, czczony był w Szwecji jako święty męczennik, patron Szwecji. Jego zwłoki znajdują się w katedrze w Upsali. Od czasu królów polskich z dynastji Wazów św. Eryk liczy się też do patronów Polski.

**Eryk de Winsen,** drugi zkolei biskup przemyski w latach 1377 do 1390, był franciszkaninem pochodzenia saskiego. Wydał statut dla kapituły przemyskiej, będący podstawą organizacji Kościoła rzymsko-katolickiego na Rusi.

**Eschatologja,** dział teologji dogmatycznej, nauka o rzeczach ostatecznych. Jako wyraz wierzeń chrześcijańskich o przyszłości pozagrobowej eschatologja mieści w sobie naukę o śmierci, o sądzie, o piekle, czyśćcu i niebie, o końcu świata i sądzie ostatecznym, o zmartwychwstaniu ciał i o wieczności. Błędne nauki eschatologiczne zawiera chiljazm. Racjonalistyczna teologja protestancka odrzucała pierwotnie całą eschatologję, następnie uznawała w niej tylko naukę o nieśmiertelności duszy, którą znów uchylił panteizm, tak że nowożytny protestantyzm uważa eschatologję tylko jako dodatek do nauk teologicznych, zawierający przypuszczenia o końcu Kościoła chrześcijańskiego.

**Escobar y Mendoza** Antoni (1589—1669), jezuita hiszpański, autor głośnego dzieła p. t. Liber theologiae moralis, które spalone zostało na rozkaz parlamentu w Paryżu, Tuluzie, Rennes, Rouen i Bordeaux z powodu zbyt łagodnych reguł moralności. Gdy reguły te stały w sprzeczności z bardzo surowem życiem Escobara, powiedzieli o nim współcześni, że drogo kupuje niebo dla siebie, a tanio daje je innym. Pascal w swych słynnych „Prowincjałkach" potępił kazuistyczną moralistykę Escobara i utworzył słowo „escobarder" na oznaczenie płytkiej moralności.

**Espen,** Bernard Zeger van Espen (1646—1728), kanonista niderlandzki, profesor uniwersytetu w Louvain, przeciwnik prymatu papieża, a głosiciel systemu episkopalnego (ob. Episkopalny system w katolicyzmie). Jego dzieło „Prawo kościelne" umieściła kurja rzymska na indeksie w r. 1704, a jego samego uniwersytet lo-

wański zawiesił w wykonywaniu czynności duchownych i pozbawił prawa wykładania. Espen uciekł z Louvain i umarł w Amersfort jako zwolennik schizmy utrechckiej (ob. Schizma).

**Essenczycy,** sekta żydowska w Palestynie, powstała za czasów Machabeuszów, liczyła w czasach Chrystusa około 4000 wyznawców. Był to jakby zakon ascetów, dążących do doskonałości przez surowe przestrzeganie wstrzemięźliwości, czystości, milczenia, ubóstwa i posłuszeństwa dla przełożonych. Nie składali krwawych ofiar i odrzucali literalne pojmowanie przepisów Starego Testamentu o składaniu ofiar. Za to zabroniono im wstępu do świątyni Jerozolimskiej. Trudnili się rolnictwem, a zarobki ich stanowiły wspólną własność. Po zajęciu Judei przez Rzymian żyli w zespołach zakonnych w okolicy morza Martwego, a po zburzeniu Jerozolimy przyjęli niektóre zasady religji chrześcijańskiej, wytwarzając z niej system ascetyczno-filozoficzny o charakterze sekciarskim. Dali początek sekcie ebjonitów.

**Estera** (Esther, babilońskie Istar, hebrajskie Hadassah zn. mirt), według opowiadania biblijnego imię żydówki, żony Ahaswera (Asswerus), króla Persji i Medji, t. j. prawdopodobnie Kserksesa, lub Artakserksa, lub może Darjusza Hystaspesa. Miała udaremnić zamach jego ministra Hamana na lud izraelski, wyjednać u króla powieszenie Hamana i wyniesienie swego wuja Mardochai na stanowisko pierwszego ministra, który znów wyzyskał sposobność i kazał żydom wymordować 75.000 Persów. Na tę pamiątkę żydzi obchodzą dotychczas święto Purim, przypadające na 14 i 15 miesiąca Adar, t. j. z początkiem marca. Niektórzy egzegeci Starego Testamentu uważają Księgę Estery za pół zmyśloną.

**Estonja,** republika nadbałtycka, liczy 1.107.059 mieszkańców, w tem 867.000 luteranów, 209.000 prawosławnych, 3.000 katolików, 5.000 baptystów, 11.000 innych sekt i 5.000 żydów.

**Etyka,** nauka moralności, czyli nauka o obowiązku spełniania dobra a unikania zła. Etyka katolicka opiera się na nakazach i zakazach, zawartych w religji objawionej. Punktem wyjścia tej etyki jest wolna wola, gdyż etyka jest nauką o tem, jakiem powinno być postępowanie człowieka, nie zaś o tem, jakie ono być musi. Przymus moralny wyłącza odpowiedzialność, a postępowanie pod przymusem usuwa się z pod kwalifikacji etycznej.

Etyka naturalna, zaczerpnięta wyłącznie z rozumu, różni się od etyki teologicznej (katolickiej), czerpiącej swą treść z objawienia, tak co do celu, jak co do motywów. Przedmiotem etyki naturalnej jest porządek moralny, skierowany ku celom doczesnym, czyli ku osiągnięciu szczęścia doczesnego, przedmiotem zaś etyki teologicznej jest porządek moralny, dążący do celu nadprzyrodzonego, którym jest nadprzyrodzone oglądanie Boga, czyli szczęście wieczne. Wobec tego motywem postępowania moralnego według etyki naturalnej jest tylko utylitaryzm, mniej lub więcej egoistyczny, motywem tym zaś według etyki teologicznej jest umiłowanie Boga.

Twórcami etyki, jako nauki, byli Sokrates i Platon, którzy utożsamiali cnotę z wiedzą, dobro z rozumem, a postępowanie moralne uważali za opanowanie zmysłów przez rozum. Arystoteles nie utożsamia wprawdzie cnoty z wiedzą, ale jego etyka jest właściwie nauką mądrości, celem jej szczęśliwość, a najwyższą szczęśliwością czysta kontemplacja. Tak naukę Sokratesa i Platona jak i Arystotelesa pojmowali w sposób wprost przeciwny hedonicy i epikurejczycy z jednej, a cynicy i stoicy z drugiej strony. Pierwsi uważali używanie przyjemności i zmysłowe zadowolenie za dobro najwyższe, ostatni zaś wyrzeczenie się i pogardę wszelkich uciech jako jedyną cnotę.

Etykę chrześcijańską doprowadzili do najwyższego rozwoju św. Tomasz z Akwinu i Duns Scotus, który kładł nacisk na pojęcie wolnej woli, uznając ją za podstawę etyki. Kant nie wyprowadzał etyki z teologji, lecz przeciwnie pojęcia teologiczne wyprowadzał i opierał na etyce (ob. Etykoteologja). Wreszcie nowożytna etyka racjonalistyczna nie uznaje stałych



zasad moralnych i jest przeważnie opartą na utylitaryzmie, t. j. uważa za działanie etyczne wszelkie działanie pożyteczne, bądź to dla działającego, bądź to dla społeczeństwa (etyka socjologiczna).

**Etykoteologja,** nazwa wprowadzona przez Kanta, mająca oznaczać sposób filozoficznego uzasadnienia religji przez oparcie teologji na pojęciach etycznych, nie zaś przeciwnie. Wynika to z zapatrywania Kanta, jakoby filozofja religji nie mogła być teoretycznie uzasadnioną, wobec tego, że metafizyka przekracza sferę doświadczalności (ob. Kant).

**Eucharystja,** według dogmatu wiary katolickiej prawdziwa, rzeczywista i istotna obecność Jezusa Chrystusa pod postaciami chleba i wina w Przenajświętszym Sakramencie (Sanctissimum), powtórzenie ofiary krzyżowej we mszy św. i oddanie się Chrystusa na pokarm duszy jako komunja św., czyli Sakrament Ołtarza. Sakrament ten został ustanowiony przez Jezusa Chrystusa przy Ostatniej Wieczerzy w przeddzień męki.

**Eucharystyczne spory,** dyskusje między teologami katolickimi IX wieku, św. Paschazym, benedyktynem z Korbei z jednej strony, a Rhabanem Maurem i Szkotem Erigeną z drugiej co do pojęcia eucharystji. Obie walczące strony głosiły naukę katolicką i nie różniły się ze sobą rzeczowo, tylko formalnie wskutek nieustalonej w owym czasie terminologji eucharystycznej. Dobrym skutkiem sporu było podniesienie poziomu nauk teologicznych.

**Eucharystyczne stowarzyszenia** istnieją trzy, założone przez ks. Piotra Eymard: 1) „Kapłani Najśw. Sakramentu", zwani Eucharystjanami, kongregacja bezustannej adoracji Najśw. Sakramentu i rozpowszechniania tego nabożeństwa. Klasztory tej kongregacji, we Francji obecnie zamknięte, znajdują się we Włoszech, Austrji, Niemczech, Belgji, Holandji i Ameryce. 2) Służebnice Najśw. Sakramentu, kongregacja żeńska i 3) „Stowarzyszenie eucharystyczne kapłanów świeckich", założone w r. 1858 jako bractwo, a zatwierdzone przez Stolicę Apostolską w r. 1887, liczy przeszło 60.000 członków.

**Eucharystyczny Kongres,** perjodycznie powtarzający się zjazd czcicieli Najśw. Sakramentu. Pierwszy zjazd taki urządzono w r. 1881 w Lille, następny w r. 1882 w Avignon, potem w Leodjum (1883) i w Fryburgu szwajcarskim (1884). Począwszy od r. 1886 kongresy eucharystyczne odbywają się przeważnie co dwa lata w największych centrach kultury chrześcijańskiej, jak w Paryżu (1888), w Brukseli (1898), w Rzymie (1905), w Londynie (1908), w Kolonji (1909), w Madrycie (1911), w Wiedniu (1912), w Lourdes (1914), w Rzymie (1922), w Amsterdamie (1924), Chicago (1926) i w Sidney w Australji (1928). Ostatni dotychczas (1930) kongres eucharystyczny odbył się w maju r. 1930 w Kartaginie. Kongresy te są wszechświatowemi manifestacjami katolicyzmu i ściągają setki tysięcy uczestników z całego świata, biorących udział w licznych konferencjach, uroczystych nabożeństwach i publicznych procesjach ku czci Najśw. Sakramentu. Oprócz kongresów wszechświatowych odbywają się w krajach katolickich kongresy eucharystyczne krajowe.

**Eucheci** (Euchici) ob. Massaljanie.

**Euchologjum,** w Kościele grecko-wschodnim księga liturgiczna, obejmująca liturgję czyli obrzęd mszy według św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego, obrzędy przy mszy pontyfikalnej oraz obrzędy przy udzielaniu sakramentów i sakramentaljów. Jest to zatem połączenie tego, co w Kościele katolickim zawiera mszał, pontyfikał i rytuał.

**Eudemonizm,** system filozoficzny, wedle którego jedynym rozumnym celem wszelkiego ludzkiego działania może być tylko osiągnięcie możliwie najwyższego szczęścia. Eudemonizm subjektywny nazywa się hedonizmem, jeśli ma na celu tylko własne osobiste szczęście przez zaspokajanie żądz i namiętności (horacjuszowskie „carpe diem", cyrenejczycy, epikurejczycy, Demokryt, z nowszych Helvetius, De la Mettrie, Bentham, Spencer). Eudemonizm objektywny, czerpiący pełne zadowolenie życia w działaniu, nazywają energizmem. Wreszcie eudemonizm, dążący do zapewnienia największego szczęścia całemu społeczeństwu (Comte, Cumberland,

Puffendorf, John Stuart Mill, Baine, Lotze i inni) nazywa się altruizmem.

**Eudyści** (Eudyci, Misjonarze Jezusa i Marji), francuska kongregacja księży świeckich, założona w Caen w r. 1643 przez św. Jana Eudes. Zadaniem kongregacji było wychowywanie młodych kapłanów w seminarjach i podnoszenie ducha religijnego przez misje. Prześladowania przez rewolucję francuską, w czasie której rozstrzelano superjora eudystów w Paryżu wraz w ośmioma towarzyszami, spowodowały rozwiązanie się kongregacji w r. 1794. Wskrzesił ją na nowo O. Blanchard w r. 1826. W r. 1880 eudyści, wydaleni z Francji, objęli kierownictwo seminarjów katolickich w Ameryce Północnej.

**Eufemici,** ob. Massaljanie.

**Eugenjusz,** imię czterech papieży: Św. Eugenjusz I (654—657), wybrany papieżem w r. 652 za życia swego poprzednika św. Marcina, papieża wygnanego przez cesarza Konstansa. Usiłował załagodzić spory monoteletyczne i pojednać cesarstwo bizantyńskie z Kościołem. Został zaliczony w poczet świętych.

Eugenjusz II (824—827). W czasie jego pontyfikatu wyszło postanowienie, zakazujące duchownym nosić suknie świeckie i oddawać się świeckim zawodom.

Eugenjusz III (1145—1153), uczeń św. Bernarda z Clairvaux, musiał opuścić Rzym wskutek rozruchów, wywołanych przez Arnolda z Brescji, głoszącego republikę. Przebywał w Viterbo, w Trewirze i we Francji. Spowodował drugą wyprawę krzyżową, w której brali udział królowie Ludwik VII francuski i Konrad III niemiecki. Powrócił do Rzymu w r. 1149, lecz wkrótce musiał go znowu opuścić wskutek rozruchów rewolucyjnych. Umarł w Tivoli i został zaliczony do rzędu błogosławionych.

Eugenjusz IV (1431—1447) od początku swego pontyfikatu musiał zwalczać tendencje soboru bazylejskiego, który głosił wyższość soboru nad papieżem (ob. Bazylejski sobór), złożył go z urzędu i wybrał antypapieża. Papież Eugenjusz zwyciężył i przeniósł sobór do Ferrary, a następnie do Florencji, gdzie w r. 1439 przyszła do skutku t. zw. unja florencka z Kościołem greckim.

**Euhemeryzm,** doktryna filozofa greckiego Euhemera (ok. r. 300 przed Chr.), który wprowadził metodę tłumaczenia mitów w ten sposób, że osoby mitologiczne są to ludzie zasłużeni i otoczeni przez współczesnych czcią powszechną, która u potomnych staje się ubóstwieniem.

**Eulogja.** 1) W pierwszych czasach chrześcijaństwa nazywano tak błogosławieństwo, czyli modlitwę pochwalną, odmawianą przez biskupa lub kapłana nad zgromadzonym ludem, a nawet używano tego wyrazu narówni z eucharystją na oznaczenie Najśw. Sakramentu. 2) Później nazywano tak chleby ofiarne, nie użyte do konsekracji i rozdawane po mszy pomiędzy wiernych. Chleby takie, zwane eulogja, posyłały sobie nawzajem gminy chrześcijańskie i klasztory, skąd pochodzi zachowany do naszych czasów zwyczaj posyłania opłatków w okresie świąt Bożego Narodzenia. 3) Wreszcie eulogjami nazywano także różne przedmioty, błogosławione w kościele, które wierni przynosili do domu, jak np. olej z lamp, palonych na grobie męczenników, kadzidło, sól poświęcaną i t. p.

**Europa.** Podana poniżej tablica statystyczna, która uwidocznia rozkład ludności Europy na poszczególne kraje według wyznań, mieści w rubryce: „Katolicy" członków Kościoła rzymsko-katolickiego wszystkich obrządków, a więc łacińskiego, grecko-rusińskiego, ormiańskiego i wschodnio-katolickiego. W rubryce: „Protestanci" pomieszczono wszystkich chrześcijan, którzy nie są ani katolikami, ani prawosławnymi: a więc nietylko luteranów i kalwinów ale i anglikanów, prezbiterjanów, metodystów, kwakrów, hernhutów, czeskich husytów i inne sekty protestanckie.

**Eustacjanie,** sekta arjańska w IV wieku, powstała pod wpływem Eustacjusza, biskupa z Sebasty w Armenji (zm. r. 380). Potępiali małżeństwo, stronili od zamożnych i żonatych, których uważali za wykluczonych od zbawienia. Mimo pozorów ascetyzmu oddawali się rozpuście. Kobiety należące do tej sekty nosiły suknie męskie. Liczne ich wykroczenia doprowadziły do wyklęcia sekty przez synod w Gangra ok. r. 368.



| PAŃSTWO | Katolicy | Protestanci | Prawosław. | Żydzi | Mahometan. | Inne wyz. i bezwyzn. |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Albanja | 89.000 | — | 181.000 | 100 | 564.000 | — |
| Anglja (daty niezupełne) | 2.960.000 | 12.968.000 | — | 300.000 | — | 52.000 |
| Austrja | 6.226.000 | 206.000 | — | 195.000 | — | 19.000 |
| Belgja | 7.887 000 | 30.000 | — | 15.000 | — | — |
| Bułgarja | 45.000 | 6.000 | 4.062.000 | 43.000 | 691.000 | 600 |
| Czechosłowacja | 10.921.000 | 1.515.000 | 73.000 | 354.000 | — | 750.000 |
| Danja | 22.000 | 3.222.000 | — | 6.000 | — | 13.000 |
| Estonja | 3.000 | 883.000 | 209.000 | 5.000 | — | — |
| Finlandja | 600 | 3.435.500 | 60.000 | 1.700 | — | 29.000 |
| Francja | 39.933.000 | 650.000 | — | 100.000 | — | 102.000 |
| Gdańsk (Wolne Miasto) | 140.800 | 229.500 | — | 9.200 | — | 4.495 |
| Grecja (obszar przedwojen.) | 19.000 | 2.000 | 2.873.000 | 5.000 | 8.000 | — |
| Hiszpanja | 23.240.000 | 20.000 | — | 1.200 | — | 28.000 |
| Holandja | 2 245.000 | 3.659.000 | — | 115.000 | — | 847.000 |
| Irlandja (wolne państwo) | 2.813.000 | 311.000 | — | — | — | 16.000 |
| Jugosławja | 4 748 000 | 217.000 | 5.593.000 | 65.000 | 1.345.000 | — |
| Liechtenstein (księstwo) | 10.600 | — | — | — | — | — |
| Litwa | 1.739.000 | 78.000 | 55.000 | 155.000 | — | 1.000 |
| Luksemburg (księstwo) | 276.000 | 4.300 | — | 1.800 | — | 3.800 |
| Łotwa | 417.000 | 1.055.000 | 168.000 | 96.000 | — | 109.000 |
| Niemcy (Rzesza) | 20.193.300 | 40.102.300 | — | 564.400 | — | 1.550.619 |
| Norwegja | 3 000 | 2.596 000 | — | 1.000 | — | 48.000 |
| Polska (r. 1929) | 22.780.000 | 839.000 | 3.738.000 | 2.968.000 | 6.000 | 81.000 |
| Portugalja | 6.000 000 | — | — | — | — | 33.000 |
| Rosja*) | — | — | — | — | — | — |
| Rumunja | 2.595.000 | 1.204.000 | 11.603.000 | 810.000 | — | — |
| San Marino | 13 013 | — | — | — | — | — |
| Szwajcarja | 1.585.000 | 2.231.000 | — | 21.000 | — | — |
| Szwecja | 3.425 | 6.062 717 | — | 6.469 | — | — |
| Turcja*) | — | — | — | — | — | — |
| Węgry | 5.524.000 | 2.073 000 | 51.000 | 473.000 | — | 28.000 |
| Włochy (Italja) | 33.000.000 | 123.000 | — | 34.000 | — | 1.528.000 |
| Razem | 195.431.738 | 83.722 017 | 28.966.000 | 6.345.869 | 2.614.000 | 5.250.504 |

*) W rubrykach: Rosja i Turcja nie podano żadnych cyfr co do wyznania mieszkańców, z tego powodu, że w tych państwach nie istnieje urzędowa statystyka wyznaniowa. Wskutek niewypełnienia tych rubryk sumy członków poszczególnych grup wyznaniowych są niekompletne zwłaszcza co do liczby prawosławnych, których na obszarze cesarstwa rosyjskiego było przed wojną europejską przeszło 77 miljonów, z czego przeważna większość (70 miljonów) pozostała na obszarze Rosji sowieckiej.

**Eustacjusz,** arcybiskup Tessaloniki w XII wieku, jeden z najwybitniejszych teologów i pisarzy greckich średniowiecza. Urodzony w Konstantynopolu, był mnichem, diakonem w kościele św. Zofji, mistrzem szkoły retorów a od r. 1175 arcybiskupem Tessaloniki. Wydał komentarz Home-

ra i innych autorów starożytnych, będący dotychczas skarbnicą wiedzy filologicznej. Na stanowisku arcybiskupa odznaczał się wielką gorliwością i energją w utrzymywaniu karności kościelnej, zwłaszcza wśród zakonników. Zmarł w r. 1194.

**Euthymios Zigabenus,** wybitny teolog Kościoła greckiego, żył z początkiem XII wieku w Konstantynopolu. Zostawił pisma egzegetyczne, a mianowicie komentarze psalmów i czterech ewangelij oraz pisma polemiczne („Panoplia dogmatica") zwalczające herezje.

**Eutyches,** ob. Monofizyci.

**Euzebjanie,** sekta, ob. Euzebjusz 1 i 3.

**Euzebjusz.** Jest kilkunastu pisarzy kościelnych tego imienia. Najwybitniejszymi z nich są:

1. E. z Cezarei, zwany ojcem historji kościelnej, ur. w Palestynie ok. r. 270, był biskupem w Cezarei i zm. ok. r. 340. W sporach arjańskich był zwolennikiem kierunku pośredniego i uchodził za półarjanina. Zostawił historję Kościoła w 10 księgach i zarys historji świata, p. t. Chronicon, dzieło wielce cenione w wiekach średnich.

2. E. z Emezy, grecki pisarz kościelny z IV w., przyjaciel poprzedniego. Odrzucił ofiarowaną mu godność patrjarchy i został biskupem Emezy, musiał jednak opuścić biskupstwo, będąc z powodu swej wiedzy astronomicznej podejrzany o czarnoksięstwo. Zm. w Antjochji w r. 360 i zostawił liczne pisma egzegetyczne, dogmatyczne i polemiczne.

3. E. z Nikodemji, patrjarcha w Konstantynopolu, wychowawca cesarza Juljana, przyjaciel i protektor Arjusza. Był wraz z E. z Cezarei (ob. wyżej) przywódcą t. zw. semiarjanów, którzy od nich obydwu nazywali się euzebjanami. Zm. w r. 342.

4. E. biskup Laodycei w Syrji, zm. w r. 269, odznaczył się jako diakon kościoła w Aleksandrji nieustraszoną odwagą w czasie prześladowań chrześcijan oraz ofiarną działalnością podczas panującej tam zarazy.

5. Św. E. z Samozaty, zm. ok. r. 379, jeden z najgorliwszych zwolenników uchwał soboru nicejskiego, zwalczał t. zw. semiarjanów.

6. Św. E., biskup w Vercelli, zm. ok. r. 371, wytrwały obrońca uchwał soboru nicejskiego, wygnany w r. 355, wrócił do Vercelli w r. 363. Pierwszy począł używać zakonników do odprawiania nabożeństw.

**Evangeliarium.** W pierwszych wiekach chrześcijaństwa nazywała się tak księga, zawierająca ustępy z ewangelji, przeznaczone do publicznego odczytywania. Księgi te przepisywano ze szczególną starannością i częstokroć wspaniale ozdabiano. Używano ich na synodach, przy składaniu przysięgi, przy koronacjach, przy wyświęcaniu biskupów i innych uroczystościach.

**Ewangelicki Aljans** (ang. Evangelical Alliance), związek protestanckich „kościołów krajowych" i sekt, założony w celu krzewienia protestantyzmu i walki z Kościołem katolickim. Myśl założenia tego związku wyszła od Tomasza Chalmersa (1780—1847), teologa angielskiego i założyciela „wolnego kościoła prezbiterjańskiego" w Szkocji. Pierwsze zgromadzenie związku odbyło się w Londynie (1846) i uchwaliło 9 zasad wiary, nie będących jednak wyznaniem wiary, lecz określeniem warunków co do przekonań dla przystępujących do związku. Pomiędzy temi 9 punktami jest także „prawo i obowiązek każdego do tłumaczenia sobie Pisma św. według własnego sądu" (punkt 2) oraz wiara w usprawiedliwienie przez samą tylko wiarę (punkt 6). Najmniej uznania znalazł Aljans ewangelicki z początku w Niemczech, gdzie ortodoksja protestancka zarzucała mu braki w określeniach wiary w owych 9 punktach, a partja liberalna przeciwnie uważała je za idące zbyt daleko w ograniczeniu swobody przekonań członków. Mimo tego na kongresie Aljansu w Berlinie (1847) było zgromadzonych 1254 członków, którzy uchwalili adres do króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV. Następne zgromadzenie odbyło się w r. 1861 w Genewie, lecz nie zdołało pogodzić różnicy przekonań, powstałej już na kongresie w Berlinie, między zasadami metodystów Anglji i Ameryki a zwolennikami liberalnej teologji Niemiec, Holandji i Szwajcarji. Wobec tego na konferencjach w Amsterdamie (1867), w N. Yorku (1873), Bazylei



(1879), Kopenhadze (1884) i późniejszych Aljans przedstawiał się już jako związek ortodoksów rozmaitych wyznań protestanckich ale nie jako związek wszystkich protestantów.

**Ewangelicki związek.** Są trzy związki tej nazwy:

1. Związek ewangelicki w Niemczech (Evangelischer Bund) powstał jako reakcja protestantyzmu po klęsce pruskiego „Kulturkampfu" (ob.). W r. 1886 zebrali się w Erfurcie przedstawiciele wszystkich odcieni protestantyzmu od liberałów do skrajnych konfesjonalistów włącznie i wydali w styczniu 1887 odezwę, zachęcającą do przystąpienia do związku. Odezwa zawierała streszczenie wyznania wiary oraz określała jako cel związku „walkę przeciwko rosnącej potędze Rzymu". Zgromadzenie ogólne związku odbyło się w r. 1887 w Frankfurcie nad Menem i przyjęło szereg rezolucyj, z których pierwsza domaga się od rządów należytego uposażenia ewangelickich „kościołów krajowych", druga reformy ustawodawstwa co do małżeństw mieszanych, trzecia usunięcia rzekomego ucisku protestantów ze strony ludności katolickiej, czwarta zakazu zakładania klasztorów katolickich a piąta ustanowienia święta narodowego na cześć Marcina Lutra. Związek liczy około 300.000 członków i wydaje liczne czasopisma i broszury, polemizujące przeciw Kościołowi katolickiemu.

2. Związek ewangelicki w Ameryce (Evangelical Association), sekta protestancka założona w Pensylwanji przez Jakóba Albright (1759 — 1808), niemieckiego luteranina, który został metodystą. Ustrój i nauka tej sekty zbliżona jest do metodyzmu (ob.). W r. 1891 powstał w niej rozłam na część zachodnią i wschodnią, która przybrała nazwę United Evangelical Church („Zjednoczony kościół ewangelicki"). Ta część liczy około 88.000 wyznawców, podczas gdy przy pierwotnej sekcie zostało ich ok. 160.000.

3. Związek ewangelicki francuski (Société évangélique), założony w r. 1830 w Szwajcarji i przeniesiony do Francji. Jest to stowarzyszenie pastorów i nauczycieli, założone w celu szerzenia protestantyzmu. Działało również w kierunku rozdziału kościoła od państwa i założyło w tym celu w r. 1848 „wolny kościół".

**Ewangelicki związek laików,** ob. Laików związek.

**Ewangelicy.** Nazwę „ewangelików" przybrali zwolennicy Lutra i Kalwina, uzasadniając ją tem, że czerpią swą wiarę wyłącznie z „ewangelji w obszerniejszem znaczeniu" czyli z biblji, którą ich zdaniem wolno każdemu tłumaczyć wedle własnego upodobania, a odrzucają tradycję Ojców Kościoła, uznaną w Kościele katolickim jako jedno ze źródeł wiary. Co do nazwy „ewangelików" i ustalenia, kto ma do niej prawo, sami protestanci między sobą nie są zgodni. Jedni obejmują tą nazwą wszystkie t. zw. „kościoły krajowe", inni zaś tylko te, które należą do t. zw. unji ewangelickiej, wprowadzonej przez Hohenzollernów w XIX wieku, w przeciwstawieniu do tych gmin luterskich i reformowanych, które do unji nie przystąpiły (ob. Unja II). Wreszcie zwolennicy najnowszego kierunku ortodoksyjno-pietystycznego w protestantyzmie uważają używanie tej nazwy za wyłączny swój przywilej, czemu sprzeciwiają się zwolennicy kierunku liberalnego (ob. Protestantyzm).

**Ewangelij harmonja.** Tak nazwano niedokonane dotychczas ułożenie z czterech ewangelij kanonicznych (ob.) jednej całości, przedstawiającej żywot Chrystusa w chronologicznym układzie faktów. Pierwsze usiłowania w tym kierunku podjął w II wieku teolog chrześcijański Tatianus a w III wieku Ammonjusz z Aleksandrji. Pod wpływem wskazówek św. Augustyna w dziele „De consensu evangelistarum" powstały w IX wieku harmonistyczne opracowania ewangelij w języku łacińskim i niemieckim. W czasach poreformacyjnych zaniechano tych usiłowań.

**Ewangelja.** W znaczeniu kanonicznem istnieją cztery ewangelje, będące główną podstawą wiary chrześcijańskiej (ob. Ewangelje kanoniczne). W znaczeniu liturgicznem ewangelja oznacza czytanie w czasie mszy św., pomiędzy Graduałem a Credo lub Offertorium, po lewej stronie ołtarza, ustępu z ewangelij kanonicznych, przepisanego na każdy dzień roku kościelnego. W pierwszych czasach

chrześcijaństwa czytali ewangelję przeznaczeni do tego klerycy niższych święceń zwani lektorami, od IV wieku diakoni. Obecnie czyta lub śpiewa ewangelję kapłan, odprawiający mszę a przy mszach uroczystych diakon. W czasie czytania ewangelji wszyscy obecni wstają. W Polsce był starodawny zwyczaj wydobywania szabel z pochwy w czasie czytania ewangelji na znak gotowości bronienia wiary Chrystusowej.

**Ewangelja wieczna.** Twórcą teorji o wiecznej ewangelji był przedstawiciel mistycyzmu apokaliptycznego w wiekach średnich Joachim z Celico (1130—1202), opat zakonu cystersów w Fiore w Kalabrji, zwany stąd Joachimem de Floris. W pismach swoich „Concordia Veteris et Novi Testamenti", „Psalterium" i „Expositio in Apocalypsin" przedstawił naukę o trzech epokach w dziejach świata. Pierwsza, od stworzenia świata do przyjścia Chrystusa, jest okresem Boga-Ojca, w którym panuje litera Starego Testamentu. Druga, epoka Syna Bożego, miała się skończyć w r. 1260 i oznaczać panowanie litery Nowego Testamentu. Trzecia, epoka Ducha św., kończy się udoskonaleniem świata pod panowaniem „wiecznej ewangelji", której nazwa wzięta jest z Apokalipsy (14.6). Za tę wieczną ewangelję uważał Joachim nie jakąś nową pisaną ewangelję, lecz wynikającą z ewangelji Chrystusowej jej treść, zawartą w jego nauce. Uczniowie Joachima, spirytualiści i członkowie skrajnej partji franciszkanów (zw. Fratricelli) uważali wspomniane trzy pisma Joachima za wieczną ewangelję. W tym duchu napisał franciszkanin Gerard de Borgo (Gherardinus) w r. 1254 „wstęp do wiecznej ewangelji", t. j. do owych trzech pism Joachima. Profesorowie akademji paryskiej wyjęli z tych pism i ze wstępu Gerarda 31 zdań i przedstawili papieżowi Aleksandrowi IV, który je w r. 1255 potępił. Pisma Joachima zaś zostały potępione na synodzie w Arles w r. 1263. Mimo tego błędna nauka jego miała swoich naśladowców wśród sekciarzy i wśród skrajnej partji franciszkanów, do której należał Jan Piotr Olivi, rozróżniający aż 7 epok rozwoju kościoła (1312). Myśli o „wiecznej ewangelji" i epoce „Ducha św." przedostały się do pism różnych filozofów i marzycieli; z polskich szerzył je Towiański i Cieszkowski w dziele p. t. „Ojcze Nasz".

**Ewangelje kanoniczne.** Głównem źródłem wiadomości o życiu, męce, śmierci i nauce Chrystusa Pana i główną podstawą wiary chrześcijańskiej jest ewangelja. Nazwa ta pochodzi z greckiego e u a g g e l i o n, czyli „dobra nowina", lub „radosna wiadomość" i oznacza wiadomość o zbawieniu. W tem znaczeniu ewangelja jest tylko jedna, głoszona przez Chrystusa i spisana przez czterech ewangelistów nauka o zbawieniu. Kościół katolicki uznaje za kanoniczne, t. j. wliczone do „kanonu", czyli spisu ksiąg świętych, pisanych pod natchnieniem Ducha św., cztery ewangelje, zatytułowane: ewangelja według Mateusza, według Marka, według Łukasza i według Jana. Wyraz „według" w tytule każdej z nich nie oznacza odmiennej nauki ani odmiennego zdania autora, lecz właśnie zaznacza, że jest tylko jedna ewangelja, głoszona przez Chrystusa a spisana przez czterech ewangelistów, którymi są dwaj apostołowie św. Mateusz i św. Jan, oraz dwaj uczniowie apostolscy św. Marek i św. Łukasz. Porządek w wyliczaniu tych czterech ewangelij jest chronologiczny, według czasu ich powstania, a mianowicie najdawniejszą jest ewangelja św. Mateusza, powstała ok. r. 45, następna św. Marka ok. r. 55, potem św. Łukasza ok. r. 63, wreszcie najpóźniejsza ewangelja św. Jana, powstała ok. r. 100. Protestancka krytyka ewangelji, zwana literacko-historyczną, a zwłaszcza t. zw. szkoła w Tübingen z Ferdynandem Baurem (zm. 1860) na czele, podnosi liczne wątpliwości tak co do autorstwa ewangelij jak co do czasu ich powstania, za który uważa II wiek po Chr. Nowsze badania jednak, nie pochodzące od katolików, jak np. historyka protestanckiego Adolfa Harnacka (1897), zbliżają się coraz więcej do teoryj, bronionych oddawna przez historyków katolickich.

Czterej ewangeliści, pisząc niezależnie od siebie, opowiedzieli tę samą historję i nakreślili tę samą postać Chrystusa. Nieuniknione wskutek



tego różnice co do uporządkowania opowiedzianych zdarzeń i szczegółów a zwłaszcza różnice formy literackiej i różnice co do treści, polegające tylko na tem, że niektóre zdarzenia i szczegóły, wymienione są przez jednych a opuszczone przez drugich, dowodzą tylko tem silniej prawdziwości ewangelij. Największe takie różnice zachodzą pomiędzy trzema pierwszymi ewangelistami z jednej strony a ewangelją św. Jana z drugiej. Tak np. zdarzeń opisanych przez wszystkich czterech ewangelistów jest 17, zdarzeń zaś, opisanych przez trzech pierwszych, a pominiętych przez św. Jana jest 65. Trzej pierwsi ewangeliści są przedewszystkiem historykami, św. Jan zaś równocześnie teologiem, który pisząc ewangelję znacznie później od nich, uważał większość faktów, wymienionych w trzech pierwszych ewangeljach za ogólnie znaną a opowiedział tylko te, które najwięcej odpowiadały teologicznemu charakterowi jego dzieła.

Trzy pierwsze ewangelje, św. Mateusza, św. Marka i św. Łukasza, mające najwięcej wspólnych ustępów, zestawiono przez wydrukowanie równoległe (synoptyczne), i stąd nazwano te ewangelje od XVIII wieku synoptycznemi. Porównanie ustępów, odnoszących się do tego samego faktu w ewangeljach synoptycznych i wyjaśnienie zachodzących pomiędzy niemi podobieństw i różnic wytworzyło zagadnienie, zwane „kwestją synoptyczną". Jedynym sposobem rozwiązania tego zagadnienia jest hipoteza, mająca podstawy historyczne, której myślą zasadniczą jest, że ewangelje te zostały spisane na podstawie ustnego głoszenia ewangelij przez uczniów Chrystusa, czyli t. zw. katechezy apostolskiej. Dwie inne hipotezy, a mianowicie hipoteza wzajemnego oddziaływania na siebie ewangelistów i hipoteza, że pisali oni ewangelje na podstawie jakiegoś wspólnego źródła, zwanego przez teologów protestanckich praewangelją (Urevangelium), nie mają żadnego uzasadnienia historycznego.

Pierwotny tekst ewangelji św. Mateusza był napisany w języku syrochaldejskim, teksty trzech innych w języku greckim. Rękopisy oryginałów uważają za zaginione; istnieją tylko odpisy i to najstarożytniejsze, pisane dużemi głoskami (zw. unciales lub maiuscula manuscripta), których jest 34 i pisane małemi głoskami (cursiva, minuscula), których jest 601. Różnic i warjantów między temi odpisami naliczono 150.000, lecz olbrzymia większość tych różnic polega na błędach ortograficznych, przestawieniach słów lub użyciu synonimów. Najdawniejszym zabytkiem ewangelji w języku polskim jest urywek ewangelji św. Mateusza spisany ok. r. 1450. Pierwszy druk ewangelji polskiej wyszedł w Królewcu w r. 1550, drugi w Krakowie w r. 1556, wreszcie przekład Wujka w r. 1593 (ob. Biblja).

**Ewangelje apokryficzne.** Pragnienie zadowolenia ciekawości pierwszych chrześcijan, których dziwiły przemilczenia niektórych okresów życia Chrystusa w ewangeljach kanonicznych, wywołało różne opowiadania o życiu dziecięcem Chrystusa i o Jego ostatnich chwilach na ziemi. Wspólną cechą tych opowiadań jest fantastyczność i skłonność do wyolbrzymiania. Odnaleźć można w nich też wiele motywów zaczerpniętych z literatury pogańskiej. Przy porównaniu ich z ewangeljami autentycznemi (kanonicznemi) okazuje się jasno nieporównana prostota tych ostatnich i brak jakiejkolwiek innej dążności ponad przedstawienie prawdy, podczas gdy w ewangeljach apokryficznych głównym celem jest zaspokojenie ciekawości czytających a niekiedy specjalne urojenia dogmatyczne autorów. Najgłówniejsze z nich są:

Protoewangelja św. Jakóba, pochodząca z II wieku, opowiada o narodzinach Matki Bożej i Chrystusa Pana aż do rzezi niewiniątek.

Ewangelja narodzenia N. Marji Panny i apokryficzna ewangelja św. Mateusza opisują życie Matki Bożej, narodzenie i dzieciństwo Chrystusa.

„Historja Józefa Cieśli" opisuje żywot św. Józefa.

Ewangelja Tomasza i Ewangelja arabska opisują życie Chrystusa od 5 do 12 roku życia,

Ewangelja Nikodema, pojawiająca się jeszcze w XIII wieku, opisuje przebieg procesu Chrystusa i Jego zstąpienie do piekieł.

„Akta Piłata“ i jego rzekome listy do Heroda i Tyberjusza, listy Tyberjusza do senatu rzymskiego i do matki odnoszą się do życia i męki Chrystusa.

Apokryficzna ewangelja św. Piotra opisuje mękę, śmierć i zstąpienie Chrystusa do piekieł.

(Z literatury apokryficznej w Polsce wymienić należy druki z XVI w.: „Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołtem grubym“, „Żywot Chrystusowy“ ks. Opcia z r. 1522, tudzież zaginiony rękopis przemyski p. t. „Rozmyślanie o Męce Pana Jezusa“ i „Sprawa Chędoga o Męce Pana Chrystusowej“, przepisana w r. 1544 przez Wawrzyńca z Łasku. Aleksander Brückner: Z literatury zapomnianej. Szkic z dziejów dawnej umysłowości. Bibljoteka Warszawska. Rok 1900, tom III).

**Ewolucjonizm,** teorja, że w całym wszechświecie odbywa się nieustanny proces rozwojowy, któremu ulega każdy stan bytu i wszystkie formy zjawisk przyrody organicznej i nieorganicznej. W filozofji systemem ewolucjonistycznym nazywa się system, który uważa obecny stan rzeczy za wynik stopniowych przemian, ciągłego rozwoju i nieustannego ruchu. Ewolucjonizm może być teleologiczny, t. j. wymagający pierwszej przyczyny tego ruchu i upatrujący ją w bycie samoistnym, rozumnym i obdarzonym samowiedzą, albo mechaniczny czyli ateleologiczny, przypisujący powstanie i doskonalenie się ustrojów przypadkowi drogą czysto mechaniczną.

**Ex cathedra,** wyrażenie łacińskie, oznaczające mówienie z katedry, z kazalnicy, wogóle mówienie z powagą. Wyrażenie to użyte jest w dogmacie o nieomylności papieża, który jest nieomylny, kiedy przemawia „ex cathedra“ jako głowa Kościoła w rzeczach wiary i obyczajów (ob. Nieomylność).

**Expedyt św.** Cześć tego świętego, który był męczennikiem za czasów Dioklecjana w IV wieku po Chr., jest bardzo rozpowszechniona we Włoszech, Francji i w Niemczech. Z początkiem bieżącego stulecia weszła w życie i w Polsce. Przedstawiają go w zbroi rzymskiej, trzymającego krzyż z napisem „hodie“ (= dziś) a u jego nóg umieszczają kruka wołającego „cras“ (= jutro). Ma to oznaczać, że święty napomina, aby nawrócenia nie odkładać do jutra, podczas gdy kruk, będący obrazem złego ducha, odciąga od modlitwy i nawrócenia. Św. Expedyta nazwano także „świętym jedenastej godziny“, który pomaga udającym się do niego w ostatniej chwili. Stolica Apostolska zabroniła zabobonnych mniemań, fałszywych dewocyj i mylnego komentowania wyobrażeń tego świętego, ale nie uchyliła jego czci.

**Expozyt,** ob. Ekspozytura.

**Extaza,** ob. Ekstaza.

**Extispicium,** u Rzymian wróżenie z wnętrzności zwierząt zabitych na ofiarę.

**Exultet,** starożytny hymn Kościoła katolickiego, śpiewany w Wielką Sobotę przy poświęceniu Paschału. Jest uroczystem i pełnem wspaniałych zwrotów głoszeniem radości z powodu Zmartwychwstania i dokonanego odkupienia. Tekst przypisują św. Augustynowi lub św. Ambrożemu, domniemanym twórcom hymnu Te Deum. Znany był już na początku VIII wieku. Melodja tego hymnu należy do najpiękniejszych melodyj gregorjańskich.

**Ex-voto,** ob. Wota.

**Ezdrasz,** kapłan i reformator żydowski, autor jednej z ksiąg, zwanych księgami Ezdrasza, które należą do ksiąg kanonicznych Starego Testamentu. W sześćdziesiąt kilka lat po powrocie żydów z niewoli babilońskiej powrócił Ezdrasz (ok. r. 458 przed Chr.) z Persji do Judei na czele 1700 żydów, mając zezwolenie Artakserksesa Longimana i jego pełnomocnictwa. Na podstawie tych pełnomocnictw przeprowadził reformę pomiędzy żydami, zdemoralizowanymi przez małżeństwa z kobietami ludów pogańskich, i nakazał bezwzględne wydalenie tych kobiet wraz z ich potomstwem. (ob. Żydowska religja).

**Ezechjel,** jeden z czterech wielkich proroków Starego Testamentu. W końcu VI wieku przed Chr. wzięty wraz z 10 tysiącami żydów do niewoli babilońskiej, spełniał wśród nich urząd proroka (594—572 przed Chr.). Proroctwa jego, zawarte w Starym Testamencie pod nazwą księgi Ezechjela, dzielą się na trzy części:



pierwsza zapowiada zburzenie Jerozolimy, druga zawiera proroctwa, grożące karą bożą narodom sąsiednim, radującym się z upadku państwa judzkiego a trzecia zapowiada wyzwolenie żydów przez Mesjasza.

**Ezoteryzm,** nauka tajemna, czyli nauka dla wtajemniczonych w przeciwstawieniu do egzoteryzmu, czyli nauki jawnie głoszonej, przeznaczonej dla niewtajemniczonych. Wyrażenia te przeszły z greckich misterjów do greckich szkół filozoficznych Pitagorasa, Platona, Arystotelesa i innych, w tem znaczeniu, że niektóre nauki wykładano tylko uczniom, przypuszczonym do poufnego stosunku z mistrzem i zwano ich ezoterykami, inne zaś słuchaczom przygodnym, zwanym egzoterykami. Wyrażeń tych używa również nowoczesna teozofja.

# F

**Faber** Fryderyk Wilhelm, angielski pisarz i działacz katolicki (1814—1863). Studjował teologję w Oxfordzie, poczem został duchownym anglikańskim. W r. 1845 przeszedł na katolicyzm, a w dwa lata później otrzymał święcenia kapłańskie i wstąpił do zgromadzenia oratorjanów. Przez 14 lat pracował w Londynie, odznaczając się wielką pobożnością i niezwykłym talentem kaznodziejskim. Założył bractwa Krwi Przenajświętszej i św. Patryka i napisał liczne dzieła treści ascetycznej.

**Faber Stapuleusis,** tego miana używał Jakób Lefèvre d'Etaples, humanista francuski, komentator i tłumacz Pisma św. na język francuski (ur. 1450, zm. 1536). Był profesorem języków klasycznych w Sorbonie, która go wykluczyła ze swego grona wskutek podejrzeń o sprzyjanie protestantyzmowi. Król francuski, Franciszek I, powołał go na nauczyciela swego syna.

**Fabrica ecclesiae** według prawa kościelnego budowa kościoła, a w szerszem znaczeniu wszystkie związane z budową czynności administracyjne, mianowicie zarząd funduszu, na budowę przeznaczonego, oraz sam fundusz lub majątek, przeznaczony na budowę i utrzymanie budynku kościelnego. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa przeznaczano na ten cel ze wspólnych funduszów gminy chrześcijańskiej czwartą część, po powstaniu zaś samoistnych beneficjów kościelnych istniał przy wielu kościołach osobny fundusz na potrzeby ściśle kościelne. Gdzie takiego funduszu nie było, lub gdy był niewystarczający, trzymano się zasady, że obowiązek ponoszenia kosztów budowy i utrzymania budynku kościelnego, zwany obowiązkiem fabrycznym, ciąży na całym majątku kościelnym, a więc na beneficjacie i tych wszystkich, którzy z niego wskutek sekularyzacji korzystali. W myśl obecnie obowiązującego prawa kanonicznego obowiązek naprawiania kościoła parafjalnego ciąży: a) na majątku na ten cel przeznaczonym, b) na patronie kościoła, c) na pobierających dochody z tego kościoła oraz d) na parafjanach (por. Konkurencja kościelna i Forenses).

**Facultates** w znaczeniu katolickiego prawa kanonicznego są to upoważnienia, ogólne lub specjalne pełnomocnictwa, których udzielają ze swego zakresu działania duchowni wyższych stopni hierarchicznych swoim podwładnym. Papież może udzielać biskupom przeróżnych upoważnień do wykonywania praw, nie należących do zakresu ich władzy, biskupi zaś mogą udzielać upoważnień wikarjuszom generalnym, dziekanom, proboszczom i innym duchownym, pracującym w duszpasterstwie. Tak np. wikarjusz generalny potrzebuje specjalnego upoważnienia biskupa do wizytowania diecezji, do nadawania beneficjów, do postępowania karnego w ważniejszych wypadkach i t. p.

**Fakir,** po arabsku zn. ubogi, asceta. 1) Fakirzy mahometańscy dzielą się na dwie kategorje: Ba-szar (znaczy „z ustawą“), albo salik (zn. „pielgrzymujący do nieba“), są to fakirzy żyjący według przepisów islamu i należący do pewnego zakonu derwiszów

z przepisaną regułą i ceremonjałem, oraz Bi-szar (znaczy „bez ustawy") albo azad („wolni"), zwani także madżzub („zachwyceni"), będący mahometanami, ale nie mający żadnych ustaw religijnych ani przepisanych obrzędów. Fakirzy żyją z jałmużny, a ustawy swe i obrzędy zachowują w najściślejszej tajemnicy.

2) Pod nazwą fakirów znani są także fanatyczni pokutnicy hinduscy, zadający sobie niezwykłe udręczenia i dochodzący w znoszeniu ich i w umiejętności powstrzymywania i zamierania wszelkich funkcyj życiowych do niewiarogodnej doskonałości. Niektórzy z nich znoszą np. kilkotygodniowe zakopanie w zamkniętej trumnie.

**Falansterjanie** lub **Falanganjanie,** zwolennicy systemu socjalistycznego Karola Fourier'a (1772—1837), który pragnął całe społeczeństwo zorganizować w „falangi", złożone zasadniczo z 1620 osób różnego wieku, płci, zawodów i zdolności, które miały zamieszkać jeden „falanster", czyli wspólny budynek mieszkalny i wzajemnie uzupełniać się swemi zdolnościami. Zasadą furjeryzmu była bezwzględna wolność wszelkich naturalnych popędów (passions), z której miała wyniknąć naturalna harmonja społeczna. Pierwszy taki falanster, założony w Condé sur Vesgres, musiał się w bardzo krótkim czasie rozwiązać.

**Faldistorium** (faldistolium, z niemieckiego Faltstuhl), żelazne, składane krzesło biskupie, używane przy rytualnem ubieraniu się biskupa w kościele do mszy nie uroczystej i przy tych obrzędach, przy których biskup ma wedle ceremonjału siedzieć zwrócony twarzą do ludu, oraz w wypadkach, gdzie niema tronu biskupiego. Faldistorium nazywają także ruchomy klęcznik biskupi, ustawiany przed tronem.

**Familiares** nazywali się w klasztorach robotnicy, rzemieślnicy, ogrodnicy i należący do służby klasztornej, nie będący zakonnikami. Za spełniane prace otrzymywali mieszkanie, odzież i pożywienie i z tego tytułu należeli do związku klasztornego. Zazwyczaj byli obowiązani do pewnych ćwiczeń religijnych. Niektórym zakonom zabroniono przyjmować familiares.

Do familiares biskupa liczyły się osoby, przebywające na jego dworze, jego domownicy i słudzy. Familiares papieża są to dostojnicy kościelni, zajmujący godności honorowe na dworze papieskim, a również domownicy, duchowni i świeccy, należący do osobistej służby papieskiej.

**Familiści,** sekta fanatyczna, założona w drugiej połowie XVI wieku przez Hansa Niclaes (Nikolai) z Monasteru, który głosił swą naukę w Holandji i w Anglji. Familiści nie uznawali żadnych dogmatów religijnych, ani żadnych obrzędów i twierdzili, że jedyną religją jest miłość. Zrzeszenie swoje w Amsterdamie nazywali „domem miłości" (Huis der Liefde), albo „familją miłości" (familia charitatis). Pisma ich założyciela zostały na rozkaz królowej Elżbiety w Anglji spalone (1580). Sekta ta znikła w połowie XVII wieku.

**Fanar,** dzielnica Konstantynopola, w której po zdobyciu tego miasta przez Turków w XV wieku osiadły liczne rody greckiej arystokracji, których potomków zwano fanarjotami. Z pomiędzy fanarjotów pochodziło wielu polityków, wywierających znaczny wpływ na rządy tureckie i na losy Grecji, hospodarowie wołoscy i patrjarchowie greccy w Konstantynopolu. Od roku 1591 (1601) Fanar jest siedzibą patrjarchatu (ob. Grecko-wschodni Kościół.).

**Fanatyzm** (z łac. fanum, „miejsce święte") oznacza gwałtowną i ślepą, często fałszywą gorliwość w szerzeniu jakiejś idei, a zwłaszcza w zwalczaniu idei przeciwnej. Fanatykiem można być na każdem polu myśli i działalności ludzkiej. Najczęściej fanatyzmem nazywają zbytnią gorliwość religijną, połączoną z brakiem tolerancji. Równie ujemny i społecznie szkodliwy jest fanatyzm antyreligijny, prześladujący zawzięcie wszelkie objawy życia religijnego.

**Fanon,** szata liturgiczna papieska. Wdziewa ją papież przy odprawianiu uroczystych nabożeństw na ornat.

**Fara** (z niemieck. Pfarre), parafja, diecezja, okrąg władzy duszpasterskiej, także nazwa kościoła parafjalnego lub katedralnego.



**Farmazon,** z francuskiego „franc maçon", wolny mularz. Ob. Masonerja.

**Faryzeusze,** z hebrajskiego feruszim, zn. „odosobnieni", religijno-polityczne stronnictwo żydowskie za czasów Chrystusa. Powstało po walkach Machabeuszów jako stronnictwo narodowe żydowskie w przeciwstawieniu do saduceuszów i jako opozycja t. zw. „uczonych w Piśmie" przeciwko kaście kapłańskiej. Faryzeim przejął od chassydów (ob.) tradycyjne żydowskie praktyki religijne i wcielił w nie pojęcie „sprawiedliwości", czyli uważał za „człowieka sprawiedliwego" tylko tego, kto spełniał te praktyki z drobiazgową ścisłością. Faryzeusze przywiązywali największą wagę do zewnętrznych objawów pobożności, odznaczali się pychą, obłudą i mściwością. Stąd dotychczas w mowie potocznej nazywamy faryzeizmem wszelkie objawy obłudy. Po zburzeniu świątyni jerozolimskiej i zupełnym upadku hierarchji saduceuszów cała władza duchowna żydowska przeszła w ręce faryzeuszów, którzy jako uczeni dali początek późniejszej literaturze rabinistycznej.

**Faszyzm a religja.** Stanowisko faszyzmu, sprawującego od r. 1922 rządy Włoch powojennych, wobec religji wogóle, a wobec katolicyzmu w szczególności, spowodowało w stosunku tego państwa do Kościoła katolickiego zwrot zasadniczy. Stosunek ten ukształtował się po zdobyciu Rzymu i zajęciu Państwa kościelnego przez wojska zjednoczonej Italji w r. 1870 wprost wrogo, a dla katolików włoskich tragicznie wskutek rozbieżności między patrjotycznem dążeniem do zjednoczenia Włoch a polityką papieską, zmierzającą do utrzymania Państwa kościelnego. Przez dłuższy czas panowało między Watykanem a Kwirynałem obustronne uprzedzenie i niechęć, wyrażająca się ze strony państwowej przez zawzięty antyklerykalizm, zwalczający każdą myśl porozumienia. W miarę jednak jak utrwalała się pozycja Włoch, a po stronie Watykanu znikała nadzieja restytucji Państwa kościelnego w dawnych granicach, szczególnie zaś wskutek odrodzonej po wojnie w narodzie włoskim tradycyjnej religijności i przywiązania do Kościoła, stosunki te zaczęły łagodnieć. Radykalna zmiana nastąpiła jednak dopiero od czasu objęcia władzy przez faszyzm. Mussolini zrozumiał, że papiestwo nie zagraża całości terytorjalnej Włoch, że zatem nie ma powodu do zwalczania go, a przeciwnie Kościół katolicki może się stać pożądanym sprzymierzeńcem dla rządu, gdyż stanowi najpewniejszą ostoję przeciwko wszelkiej wywrotowej propagandzie. Ideałem faszyzmu jest możliwie największy rozrost potęgi państwa narodowego. Do tego celu zdąża faszyzm, wzmacniając autorytet państwa, religji i rodziny, a tępiąc wszystkie czynniki, które osłabiają spoistość frontu narodowego nawewnątrz i paraliżują jego działalność nazewnątrz. W szczególności zatem faszyzm zwalcza masonerję, pragnie usunąć walkę klas przez odpowiednią organizację pracy i stara się załagodzić tarcia na tle religijnem przez kompromis z Kościołem w t. zw. kwestji rzymskiej. Kompromis ten przybrał konkretną formę w t. zw. traktacie lateraneńskim, zawartym dnia 11 lutego 1929 r. (ob. Kościelne państwo). Jeszcze przed zawarciem tego traktatu wielkie zadowolenie w szerokich kołach katolików włoskich obudziły zarządzenia Mussoliniego w dziedzinie innych zagadnień kościelno-politycznych. Przedewszystkiem nastąpiła zasadnicza zmiana w zewnętrznych formach postępowania władz państwowych wobec Kościoła. Władze państwowe wzięły udział w kongresach eucharystycznych w Ankonie i w Bolonji, oraz w obchodzie 700-lecia św. Franciszka z Assyżu, którego uznano za patrona narodowego Włoch. Ustawodawstwo faszystowskie wyznaczyło wyższą karę za obrazę religji katolickiej, niż jakiejkolwiek innej. Nauka religji, której przedtem udzielano w szkołach powszechnych tylko na życzenie rodziców, jest od czasu tak zwanej reformy Gentilego, t. j. od października r. 1923, przedmiotem obowiązkowym. Wychowanie młodzieży oparto na zasadach religijnych i odpowiednio zreformowano lekturę obowiązującą przy nauce literatury, filologji klasycznej i historji filozofji. Jako ze-

wnętrzny wyraz ducha religijnego, który ma panować w szkole, zawieszono w salach szkolnych krucyfiks. Prywatne szkoły katolickie, dawniej szykanowane, posiadają obecnie pełne prawa, a uniwersytet katolicki w Medjolanie uzyskał stanowisko równorzędne z uniwersytetami państwowemi. Największe zadowolenie w kołach katolickich obudził Mussolini przez stanowczy opór przeciwko rozwodom. Faszyzm nie poprzestaje bowiem na utrzymaniu dawnego prawa małżeńskiego, które nie uznaje rozwodów, ale utrudnia w dotkliwy sposób obchodzenie tej ustawy. Wreszcie bardzo charakterystyczna dla faszyzmu jest pomoc, której udziela rząd stowarzyszeniom katolickim przy wykorzenianiu nawyczki przeklinania.

Wspomniany traktat lateraneński z 11 lutego 1929 r., czyli konkordat między Stolicą Apostolską a państwem włoskiem, uskutecznił w sprawie nauczania religji tylko tę zmianę, że wprowadził wykład religji także do wszystkich szkół średnich, nawet technicznych i artystycznych. Doniosłą zmianę wprowadził traktat lateraneński na polu prawa małżeńskiego. Podczas gdy dotychczas obowiązywały w Italji tylko śluby cywilne, a śluby kościelne uważało państwo za pozbawione znaczenia prawnego, przyznaje art. 34 konkordatu ślubowi kościelnemu, zawartemu wyłącznie według przepisów prawa kanonicznego, wszystkie skutki cywilno-prawne narówni ze ślubem cywilnym.

**Fatalizm,** teorja, będąca zaprzeczeniem wolnej woli człowieka i uważająca fatum, czyli przeznaczenie, za wszechmoc, której postanowień wola ludzka nie jest w stanie odmienić. Fatalizm należał do elementów religji starożytnych Greków (moira) i Mahometan (kiszmet) i wszedł w doktrynę reformatorów XVI wieku. Luter odmawia człowiekowi pełnej wolności etycznej, twierdząc, że wszystko dzieje się na mocy niezmiennej woli bożej. Kalwin i Zwingli uważają, że niektórzy ludzie są zgóry przeznaczeni do zbawienia, a inni na potępienie (por. Determinizm i Przeznaczenie).

**Faun,** wedle mitologji rzymskiej starodawny król Latynów, których nauczył rolnictwa i chowu bydła, za co po śmierci czczono go jako bóstwo polne i leśne. Na jego cześć obchodzono święto, zwane faunaljami, w czasie którego ofiarowywano mu kozły i puszczano bydło na wolność. Jako bóstwo leśne i pasterskie jest podobny do greckiego Pana i tak jak on rozmnażał się w twory leśne, zwane faunami.

**Faustus Socinus,** ob. Socyn Faust.

**Febronjanizm,** ob. Hontheim.

**Federacja kościołów,** w Ameryce zespolenie miejscowych sekt protestanckich, czyli t. zw. denominacyj. Takie zespolenie nie jest unją organiczną, gdyż połączone organizacje kościelne, różniące się między sobą wyznaniem i urządzeniami, zatrzymują nadal samoistność i każda z nich może na własną rękę przyjmować członków i pobierać od nich składki. Takie lokalne federacje zdarzają się najczęściej w mniejszych miastach amerykańskich, gdzie wskutek konkurencji między różnemi sektami koszta administracji są bardzo wysokie, a działalność pod względem duchownym bardzo nikła.

W znaczeniu nieco ogólniejszem rozumie się w Ameryce przez federację kościołów zespolenie sekt, działających w różnych miastach lub w różnych krajach. W tego rodzaju związkach chodzi o współdziałanie różnych organizacyj kościelnych pod kierunkiem mniej lub więcej ściśle zorganizowanych zarządów centralnych, które służą poszczególnym celom religijnym lub społecznym, wspólnym dla wszystkich zrzeszonych organizacyj. Takim związkiem jest powstała w r. 1908 Rada federacyjna kościołów chrześcijańskich w Ameryce, będąca owocem długoletnich wysiłków ku zespoleniu różnych wyznań ewangelickich. Wysiłki te przedsiębrane były przez dwie organizacje: Evangelical Alliance (ob. Ewangelicki Aljans) i National Federation of Churches for Christian Workers („Narodowa federacja kościołów dla robotników chrześcijańskich"). Rada federacyjna składa się z komitetu administracyjnego i licznych komisyj, z których najważniejsze są: komisja służby społecznej, komisja kościołów wiejskich, komisja rozjemcza i komisja wstrzemięźliwości. W r. 1920 było w Radzie reprezentowanych 30 denominacyj i protestancki Kościół Episkopalny, współpracujący z komisją służby społecznej.



**Federalna teologja,** czyli teologja przymierza, nazwa protestanckiej doktryny teologicznej, powstałej w czasie t. zw. reformacji, a rozwiniętej przez teologa holenderskiego Kokcejusza (Cocceius, 1603—1669). Jego nauka opiera się na rozróżnieniu „przymierza stworzeń" (foedus naturae seu operum), które miało istnieć przed grzechem pierworodnym a „przymierzem łaski" (feodus gratiae seu fidei) między Bogiem a ludzkością, które rozwijało się w okresach od grzechu pierworodnego do Starego Zakonu, od prawa Mojżeszowego do przyjścia Chrystusa i według Nowego Zakonu w Królestwie Bożem. Z powodu tej teorji Kokcejusza wyniknął pomiędzy teologami protestanckimi spór na tle dogmatycznem, który w okresie synodu w Dordrechcie (1618—1619) przybrał charakter polityczny, gdy zwolennicy Kokcejusza zajęli stanowisko opozycyjne wobec namiestnika Niderlandów, popierając przeciw niemu stronnictwo Stanów Generalnych (ob. Dordrecht).

**Fejlanci,** kongregacja, będąca odłamem cystersów, założona w r. 1577 przez Jana de la Barrière, opata cysterskiego w miejscowości Les Feuillans. Zreformował rozluźnioną przez wpływy protestantyzmu karność klasztorną, wprowadził do życia zakonnego pracę ręczną i liczne obostrzenia. Jeszcze za życia założyciela papież Klemens VIII uwolnił fejlantów od zależności od opata cystersów w Cisteaux (ob. Cystersi), polecił jednak nieco złagodzić zbyt ostrą ich regułę, poczem ją zatwierdził (1595). Liczba klasztorów fejlantów liczyła w XVII wieku we Francji i Włoszech około 70. Urban VIII podzielił te klasztory na dwie prowincje: francuską, zwaną „Congregation de Notre Dame de Feuillans" i włoską, zwaną „I riformati di San Bernardo". Po skasowaniu ich klasztoru paryskiego przez rewolucję francuską, budynek klasztorny był przez jakiś czas miejscem zebrań klubu politycznego tak zwanych fejlantów, który dążył do wprowadzenia we Francji konstytucji na wzór angielski.

Według tej samej ostrej reguły co zgromadzenie zakonne fejlantów powstała w r. 1588 kongregacja żeńska, zwana fejlantkami we Francji i w Rzymie.

**Felicjanki,** polskie zgromadzenie zakonne, powstałe w Warszawie w połowie XIX wieku. W r. 1855 otrzymały regulamin, a ich regułę zakonną zatwierdził dopiero Leon XIII w r. 1899. Od r. 1862 dzieliły się na dwa chóry: pierwszy, klauzurowy, oddany modlitwie i kontemplacji i drugi, pracujący w ochronach. W czasie powstania w r. 1863 oddawały się z poświęceniem pielęgnowaniu rannych, za co po upadku powstania cierpiały prześladowania rządu rosyjskiego, który w r. 1864 wydalił je z Warszawy. Część ich osiadła w Łowiczu, a część w Krakowie, gdzie obecnie posiadają dom macierzysty i kościół. Wkrótce zgromadzenie rozszerzyło się w całej b. Galicji, gdzie w czasie obchodu 50-letniego jubileuszu w r. 1905 liczyły 43 domy i 425 sióstr. Celem zgromadzenia jest wychowanie drobnych dzieci, utrzymywanie ochronek i opieka nad chorymi i ubogimi. Od r. 1874 pracują także wśród emigracji polskiej w Ameryce Północnej, gdzie posiadają 280 domów zakonnych, podzielonych na pięć prowincyj i uczą w 280 szkołach polskich około 150.000 dzieci polskich.

**Feliks,** imię kilku papieży:

Feliks I, św., papież od r. 269 do 274, męczennik w czasie prześladowań chrześcijan za cesarza Aureljana, zatwierdził uchwały soboru w Antjochji (269), potępiając herezję Pawła z Samozaty.

Feliks II, wybrany w r. 355 na życzenie cesarza Konstancjusza antypapieżem w miejsce wygnanego papieża Liberjusza. Gdy Liberjusz wrócił z wygnania, ustąpił mu i zmarł w r. 365, rzekomo męczeńską śmiercią.

Feliks III, papież od r. 483 do 492, zwalczał herezję monofizytów i odrzucił napisaną przez patrjarchę konstantynopolitańskiego Akacjusza i i przedłożone cesarzowi Zenonowi pismo p. t. Henoticon, zawierające wy-

znanie wiary, które miało na celu pozyskanie monofizytów. Feliks III przeklął Akacjusza jako odstępcę od wiary i z tego powstała pierwsza schizma wschodnia, trwająca do r. 519.

Feliks IV, papież od r. 526 do 530, osadzony na tronie przez Teodoryka Wielkiego, zapytany przez św. Cezarego z Arles w kwestji semi-pelagjanizmu, odpowiedział listem pouczającym, który został ogłoszony na synodzie w Oranże (529) jako obowiązujące prawo Kościoła.

Książę Amadeusz Sabaudzki, wybrany w r. 1439 przez sobór bazylejski antypapieżem, przyjął imię Feliksa V. Zrezygnował w r. 1449 na rzecz prawowitego papieża Mikołaja V.

**Fenicja,** w starożytności kraj nadbrzeżny w obecnej Syrji, obejmujący miasta Tyr, Sydon, Berut, Gebul (Byblos) i Arvad (Aradus), z których każde stanowiło odrębne państwo, oraz wyspy położone wzdłuż wybrzeża. Fenicjanie byli w świecie starożytnym największą potęgą morską i handlową i weszli już z początkiem epoki historycznej w zetknięcie z Grekami i innemi narodami ościennemi. Religja ich, nosząca wyraźne ślady wpływów greckich, egipskich, syryjskich, filistyńskich i asyryjsko-babilońskich, polegała na kulcie natury, której siły, dobroczynne i szkodliwe, były uosobione przez dwa bóstwa, męskie i żeńskie: Baal (= pan, władca), albo Melek (= król) i Baalat (= władczyni), albo Milkat (= królowa). Nie są to imiona własne tych bóstw, lecz ogólne oznaczenie najwyższego bóstwa, z którem w każdej miejscowości w Fenicji łączono inne wyobrażenie bóstwa, np. byka lub lwa, i do którego stosowano swoiste formy kultu. Tak np. w Tyrze Baal nazywał się Milkart (= król miasta) i był bogiem wiatru wiosennego, a Baalat nazywała się Astartą i była boginią miłości zmysłowej i płodności. W Gebal (Byblos) czczono Adonisa, kochanka Astarty, na wyspach fenickich zaś ośmiu Kabirów, których uważano za opiekunów żeglugi morskiej. Prócz tego czczono w Fenicji wiele innych bóstw lokalnych, a także słońce, księżyc, rzeki, źródła, ogień i inne siły natury.

**Feniks,** grecka nazwa mitycznego ptaka Egipcjan, który, wedle legendy, czując się starym, palił się wraz ze swem gniazdem, a z popiołów powstawał nowy feniks. Na pomnikach starochrześcijańskich spotyka się wyobrażenie feniksa, jako symbolu nieśmiertelności duszy na nagrobkach, na wizerunkach św. Pawła i przy wyobrażeniu chrztu, jako symbol odrodzenia.

**Feretron** (greck. = nosze, nosidło, mary), sprzęt kościelny, obraz dwustronny lub posąg z podstawą, urządzoną do noszenia przez cztery osoby na drążkach poziomych, wpuszczanych w podstawę. Feretrony nosi się w czasie procesyj kościelnych.

**Ferje kościelne,** ob. Święta.

**Ferrier św. Wincenty,** dominikanin hiszpański, jeden z największych kaznodziejów średniowiecznych (1350—1419). Przedsiębrał pielgrzymki kaznodziejskie po Hiszpanji, Francji i Włoszech. Miał siłą swojej wymowy nawrócić przeszło sto tysięcy kacerzy, żydów i saracenów. Kanonizowany w r. 1453.

**Fesch** Józef, arcybiskup Lyonu i kardynał, przyrodni brat Letycji Bonaparte, matki Napoleona. Ur. w r. 1763 w Ajaccio, wstąpił do seminarjum w Aix i został archidiakonem kapituły katedralnej w Ajaccio. Po zniesieniu jej przez konwent rewolucji francuskiej porzucił stan duchowny i został komisarzem wojennym w armji Napoleona. Po zawarciu przez Napoleona w r. 1801 konkordatu ze Stolicą Apostolską powrócił do stanu duchownego i został w r. 1802 arcybiskupem w Lyon, w r. 1803 kardynałem i posłem francuskim w Rzymie. Nakłonił papieża Piusa VII do podróży do Paryża i koronacji Napoleona. Gdy jako kardynał uważał za swój obowiązek bronić sprawy Kościoła katolickiego przeciwko gwałtownym uroszczeniom Napoleona, został w r. 1806 odwołany z Rzymu. Odrzuciwszy ofiarowane mu przez Napoleona stanowisko koadjutora kanclerza niemieckiego, elektora Rzeszy Dalberga, udał się na swe kościelne stanowisko arcybiskupa Lyonu i nie chciał go zamienić na ofiarowane mu arcybiskupstwo w Paryżu. Gdy w r. 1811 jako przewodniczący soboru narodowego w Paryżu stanął w zupełności



po stronie papieża i złożył wraz z innymi biskupami przepisaną przez papieża przysięgę, popadł w niełaskę u Napoleona. Po upadku Napoleona zamieszkał wraz z jego matką, Letycją Bonaparte, w Rzymie, gdzie zmarł w r. 1839.

**Fetyszyzm,** cześć religijna, oddawana przez ludy pierwotne, głównie przez murzynów afrykańskich i brazylijskich, różnym przedmiotom martwym, jak np. kamień, pień drzewa, muszla, skrawek pstrej tkaniny, figurka wyrzeźbiona z drzewa lub ulepiona z gliny. Nazwę „fetysz" z portugalskiego „fetiço (łac. factitius — wyrób) lub też „feitico", zn. czary, wprowadził w XVIII wieku Karol de Brosse w dziele p. n. „Du culte des dieux Fétiches (Dijon 1760), uważając fetysze za bóstwa. Nowsze badania wykazały, że fetysze nie są bóstwami, lecz przedmiotami mającemi łączność z wykonywaniem kultu religijnego.

Rozróżniają trzy rodzaje fetyszów. Do pierwszej kategorji należą posążki z drzewa, kamienia, metalu lub gliny, mające wyobrażać bóstwa dobre albo złe. Do drugiej kategorji fetysze, mające wyobrażać duchy dawnych przodków. Do tych fetyszów przyczepiają szczątki ciała zmarłego przodka, jak kawałek czaszki, kości, włosy, paznokcie i t. p. Trzecią kategorję fetyszów stanowią różne przedmioty, używane do praktyk czarodziejskich, uzdrowień, zażegnywań, zaklinań i t. p. Wszystkie te trzy rodzaje fetyszów różnią się od amuletów (ob.) tem, że są bezpośrednim przedmiotem kultu religijnego jako pośrednicy między bogami lub duszami zmarłych przodków a ludźmi. Fetyszyzm nie jest osobnym i samoistnym okresem w rozwoju religji, za jaki go uważano dawniej, gdyż fetysze nie są bóstwami. Ludy, uprawiające fetyszyzm, wyznają religje politeistyczne, przypisują swoim bogom różne funkcje i obdarzają ich różnemi przymiotami. Każde z tych bóstw ma swego fetysza i za jego pośrednictwem odbiera cześć. Fetysz więc jest na usługach bóstwa, bynajmniej zaś samem bóstwem.

(Por. Ks. Dr. Józef Kruszyński, Studja nad porównawczą historją religji. Poznań 1926, art. p. t. Fetyszyzm i literaturę tam podaną).

**Feuerbach** Ludwik, filozof niemiecki (1804—1872), pierwotnie wyznawca idealizmu Hegla, przeszedł na teorje naturalistyczne i skończył jako skrajny materjalista. Jego zdaniem „der Mensch ist, was er isst" („człowiek jest tem, co zje"). W pismach swych „Das Wesen des Christentums" i „Das Wesen der Religion", które wywołały w czasie swego pojawienia się (1841—1845) żywą polemikę, ujmował problem religji ze stanowiska wyłącznie antropologicznego i przedstawiał religję jako obłęd egoistyczny wyobrażania sobie bóstwa we własnej wyidealizowanej postaci.

**Fideizm,** teorja, uznająca wiarę jako jedyne kryterjum dojścia do pewności prawdy. Teorję tę, przedstawioną między innymi przez ks. Ludwika Bautain (1796—1867), uznał Kościół katolicki za błędną, gdyż ceniąc wysoko znaczenie i godność ludzkiego rozumu, nie chce bynajmniej narzucać swoich prawd ślepym niewolnikom, lecz pragnie, aby były przyjmowane przez istoty wolne i rozumne. Dlatego też sobór watykański orzekł, że „Bóg, początek i koniec wszechrzeczy może być na pewno poznany naturalnem światłem rozumu ludzkiego".

**Fiesole** (Fra Giovanni Beato Angelico da Fiesole), dominikanin, zwany także Fra Angelico. Urodzony koło Florencji w r. 1387, wstąpił do zakonu dominikanów w Fiesole w r. 1407, potem był w klasztorze św. Marka we Florencji, a następnie w Rzymie, gdzie umarł w r. 1455. Jest jednym z największych malarzy włoskich, nieporównanym pod względem czystości rysunku i kolorytu, a przedewszystkiem pod względem natężenia liryzmu religijnego.

**Filioque** (po łacinie zn. „i od Syna") formuła dogmatyczna, która była pozorną przyczyną schizmy wschodniej, czyli rozłamu między Kościołem Wschodnim a Zachodnim. Od początku chrześcijaństwa cały Kościół wierzył w pochodzenie Ducha św. od Ojca i od Syna. Między Kościołem Wschodnim a Zachodnim zachodziła tylko różnica w wyrażeniu tego dogmatu, a mianowicie Kościół Wschodni oznaczał to pochodzenie wyrazem „przez Syna", a Kościół Zachodni wy-

razem „od Syna“ (a Filio, Filioque). Obie te formuły miały to samo znaczenie dogmatyczne i wedle świadectwa św. Bazylego nie zachodziła między niemi żadna istotna różnica. Spór o te formuły między Kościołem Wschodnim a Zachodnim nie był też początkowo sporem dogmatycznym, lecz tylko rytualnym, a wszczął się w r. 808, gdy mnisi łacińscy z klasztoru na Górze Oliwnej w Jerozolimie, powróciwszy z Zachodu, gdzie byli przyjmowani na dworze Karola Wielkiego, wprowadzili zachowany w kościołach frankońskich od VI wieku zwyczaj śpiewania w Credo podczas mszy św. formuły „Filioque“. Mnisi greccy uznali to za herezję. Łacinnicy zwrócili się do papieża Leona III z prośbą o zbadanie sprawy i powoływali się na Karola Wielkiego, na którego dworze będąc, słyszeli w kaplicy dworskiej „Filioque“, śpiewane w Credo. Karol W. ujął się za mnichami łacińskimi i zwołał w tej sprawie synod akwizgrański (809), który uznał formułę Filioque za obowiązującą. Zwołany zaś przez papieża Leona III synod rzymski (810) uznał wprawdzie, że nauka o pochodzeniu Ducha św. od Ojca „i od Syna“ jest prawowierna, ale śpiewania formuły Filioque w czasie mszy św. nie polecał dla uniknięcia dalszych waśni. Mimo to duchowieństwo frankońskie i niemieckie obstawało przy swym zwyczaju i zawzięcie broniło dodatku Filioque. Ten szczegół czysto rytualny dał powód Focjuszowi i Cerularjuszowi do zmiany charakteru sporu z rytualnego na dogmatyczny, ponieważ poczęli głosić naukę, że Duch św. pochodzi tylko od Ojca a nie „i od Syna“. W ten sposób dzięki obustronnej zawziętości w ciągu wieków IX, X i XI doszło do wielkiej schizmy wschodniej (ob. „Florencki sobór“ i „Grecko-wschodni Kościół“).

**Filipini,** czyli oratorjanie, kongregacja kapłanów, założona w r. 1558 przez św. Filipa z Neri. Kongregacja ta, zwana oratorjanami, w Polsce zaś i we Włoszech filipinami, rozwija działalność głównie na polu duszpasterstwa oraz piśmiennictwa kościelnego i wydała wielu wybitnych pisarzy, jak Baronius, Raynaldus, kardynał Newman i wielu innych. Do Polski wprowadził filipinów ks. St. Grudowicz w r. 1658. Osiedlili się w Poznańskiem w Świętej Górze Gostyńskiej, w Zdzieszu pod Borkiem i w Biechowie, w Królestwie zaś mieli klasztory w Studziannej i w Górze Kalwarji. Najdłużej z tych klasztorów istniała kongregacja Świętogórska. Wskutek pruskich ustaw majowych z r. 1876 zmuszona opuścić Poznańskie, kongregacja przeniosła się do Krakowa, a w r. 1878 osiadła w Tarnowie, gdzie dotychczas istnieje.

**Filipiny,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Filipizm,** ob. Melanchton.

**Filiponi,** ob. Rosyjskie sekty.

**Filiponici,** ob. Monofizyci.

**Filipowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Filistyni,** szczep wojowniczy pochodzenia pelazgijskiego, zamieszkały w południowo-zachodniej Palestynie, której nazwa od nich pochodzi. Znani są ze Starego Testamentu z powodu wojen, prowadzonych z Izraelitami. Do nich należały wspomniane w biblji miasta Gaza, Azdod, Askalon, Gath i Ekron. Religją ich był zbliżony do greckiego pogodny kult przyrody. Główne ich bóstwa, Dagon i Derketo, których wyobrażenia łączyły kształty ludzkie z kształtami ryby, były symbolami płodnych sił natury.

**Filjalny kościół.** Filjalnym nazywa się kościół, wybudowany na terytorjum istniejącej parafji, w stosunku do kościoła parafjalnego, który wtedy nazywa się macierzystym. Stosunek zależności kościoła filjalnego od kościoła macierzystego określa akt fundacyjny nowego kościoła. Zależność ta może polegać tylko na prawach honorowych kościoła macierzystego, lub także na prawach materjalnych, a mianowicie mogą parafjanie nowego kościoła zobowiązać się do świadczeń na rzecz kościoła macierzystego.

**Filon** (Philo Iudaeus), przedstawiciel grecko-żydowskiej filozofji religijnej, ur. ok. r. 20 przed Chr., zm. ok. r. 54 po Chr. Stał na czele delegacji, wysłanej ok. r. 40 do cesarza Kaliguli dla obrony żydów przed prześladowaniami, spowodowanemi przez to, że odmawiali umieszczania posągu cesarza w synagogach. Delegacja nie odniosła żadnego skutku, a Filon zaledwie uniknął śmierci.



Filozofja jego polega na alegorycznem tłumaczeniu Starego Testamentu, który w ten sposób stara się uzgodnić z filozofją Platona, uważając go za proroka, równego Mojżeszowi. Filon był wielbicielem Hellady i sam był z mowy i kultury Grekiem, a przytem gorliwym i wierzącym żydem, najwybitniejszym przedstawicielem i obrońcą swego narodu wobec pogańskiego świata. Podania o jego stosunkach ze św. Pawłem i o przyjęciu chrztu nie mają żadnej podstawy historycznej.

**Filozofja religji** jest tą częścią filozofji, której zadaniem jest badanie istoty religji w związku z innemi zjawiskami życia ludzkiego zapomocą myślenia, kierowanego zasadami rozumu. Filozofja religji stara się wyrozumieć, czem jest religja i dlaczego jest. Winna dowieść istnienia Boga, wyjaśnić rozumowo stosunek Boga do stworzenia, a w szczególności do człowieka, uzasadnić na drodze rozumowej nieśmiertelność duszy i inne istotne zagadnienia religji. Samo istnienie filozofji religji jako umiejętności dowodzi, że rozum ludzki jest w stanie w powyższych zagadnieniach osiągnąć pewność, bez uciekania się do źródeł nadprzyrodzonych.

Od teologji dogmatycznej różni się filozofja religji tem, że ujmuje zjawiska życia religijnego nie jako przedmiot uświadomienia religijnego czyli pobożności, lecz wyłącznie tylko jako przedmiot filozoficznego poznania. Przez to jednak wcale nie wyklucza się, że myślenie religijno-filozoficzne może wyrastać na gruncie pobożności, ani też że teologja dogmatyczna posługuje się metodami filozoficznemi. Gruntowne wykształcenie filozoficzne jest zawsze najlepszym środkiem ochronnym przed nieopatrznem lekceważeniem religji w fałszywie pojętym interesie oświaty.

(J. Maritain, Réflexions sur l'Intelligence, Paris 1924. R. Eucken, Der Wahrheitsgehalt der Religion, 1920).

**Finlandja,** republika nadbałtycka, na 3,364.807 mieszkańców liczy (w tysiącach) 3.426 luteranów, 60 prawosławnych, 5.3 baptystów, 2.1 metodystów, 2 innych sekt, 1.7 żydów, 0.600 katolików i 29 bezwyznaniowych.

**Fisher John,** kardynał, arcybiskup Rochesteru, zwany z łacińska Joannes Roffensis (1459—1535), był kanclerzem uniwersytetu w Cambridge. Król angielski Henryk VII wielbił go i czcił jak ojca. Henrykowi VIII, który również wysoko go cenił, pomagał w napisaniu jego dzieła przeciwko Lutrowi. Stracił jego łaski dopiero wskutek tego, że w sprawie jego rozwodu z Katarzyną hiszpańską stanął po stronie papieża przeciwko uroszczeniom królewskim. Został skazany na dożywotnie więzienie, a gdy wzbraniał się złożyć przysięgę, uznającą króla za głowę Kościoła i gdy w tym czasie papież zamianował go kardynałem, Henryk VIII skazał go na ścięcie, a pisma jego na spalenie.

**Flabellum,** wachlarz z piór na długiej rękojeści. W czasach starożytnych trzymano go nad tronem królewskim jako godło potęgi królewskiej, w Kościele Wschodnim używa się go dotychczas przy uroczystej liturgji. W Kościele łacińskim używa się flabellum tylko w bazylice Św. Piotra w Rzymie i w Watykanie przy uroczystych procesjach, a mianowicie trzyma się dwa flabella z obu stron nad przenośnym tronem papieskim (sedia gestatoria), na którym papieża wnoszą i wynoszą z bazyliki.

**Flacius** Maciej (1520—1575), teolog protestancki i najżarliwszy obrońca ścisłego luteranizmu wobec zwolenników Melanchtona. Jako profesor luterskiego uniwersytetu w Jenie, wdał się w spory zwalczających się wzajemnie teologów protestanckich. Złożony z urzędu udał się do Antwerpji, skąd wypędzony uszedł do Strassburga, potem do Frankfurtu, gdzie popadł u przeciwnej partji protestanckiej w podejrzenie o manicheizm. Zewsząd wypędzany tułał się po różnych miejscowościach, jak Berlin, Mansfeld i Bazylea, gdzie wydał 16 tomów tak zwanych Centuryj magdeburskich.

**Flagellanci,** ob. Biczownicy.

**Flavius,** ob. Józef Flawjusz.

**Flawjan św.,** biskup i patrjarcha konstantynopolitański od r. 446 do 449. Występował przeciwko herezji monofizytów i przeciw ich przywódcy Eutychesowi i zwołał synod do Konstantynopola, który potępił herezję, a Eutychesa wyłączył z Kościoła.

Na synodzie efeskim w r. 449, zwanym synodem rozbójników (ob. Efez), został złożony z urzędu, znieważony, pobity i wysłany na wygnanie, na którem umarł. Synod chalcedoński w r. 451 rehabilitował go i uznał za męczennika.

**Flectamus genua** (łac. = zginajmy kolana) w liturgji Kościoła katolickiego wezwania kapłana do uklęknięcia. Śpiewa je diakon przy mszy uroczystej oraz w niektóre dni roku, jak np. w Popielec, w środę przed niedzielą Męki Pańskiej, w Wielkim Tygodniu, a zwłaszcza w czasie ceremonij wielkopiątkowych.

**Florencki sobór powszechny,** zebrany pierwotnie w Ferrarze, obradujący we Florencji od r. 1439 do 1442, a zakończony w Rzymie w r. 1445, słynny z powodu zawarcia porozumienia z Kościołem grecko-wschodnim i uznania przez Greków prymatu papieża. Myślą tego porozumienia zajmowali się papieże od Aleksandra III począwszy (1072), t. j. od czasu powstania schizmy wschodniej. Grecy opierali się porozumieniu, a powód przybycia ich na sobór florencki wraz z cesarzem bizantyńskim Janem VII Paleologiem był raczej polityczny, gdyż było nim zagrożenie Konstantynopola przez Turków i chęć uzyskania pomocy Zachodu. Papież zaś, Eugenjusz IV, pragnął przez zwołanie tego soboru zakończyć istnienie nieprawnego soboru bazylejskiego (ob. Bazylejski sobór).

Na posiedzeniach soboru we Florencji od 2 do 24 marca 1439 r. obradowano nad zagadnieniem formuły „Filioque" (ob.), poczem sprawa przekazana została komisji, do której obydwie strony wydelegowały po 10 członków. Wreszcie zgodzili się Grecy 4 czerwca 1439 r. na formułę łacinników, że „Duch św. pochodzi od Ojca i od Syna". Następne punkty sporne. a mianowicie nauka o czyśćcu, o mszach za dusze zmarłych, o siedmiu sakramentach i o używaniu chleba kwaszonego do mszy oraz o prymacie papieża zostały również zgodnie załatwione, poczem zredagowano dekret unji z dn. 5 lipca 1439 r. Nazajutrz dekret ten odczytano uroczyście w kościele w języku łacińskim i greckim i podpisano (z wyjątkiem dwóch Greków, którzy podpisu odmówili), poczem Grecy złożyli hołd papieżowi i opuścili Florencję. W jesieni tegoż roku sobór uchwalił unję z Ormianami, a w r. 1441 z jakobitami. W r. 1442 sobór przeniesiono do Rzymu, gdzie w r. 1444 i 1445 zawarto unję z nestorjanami i z maronitami. O udziale Polski w soborze florenckim ob. Unici.

**Florjacenzi** (Florenzi), zakon we Fiore w Kalabrji, założony w r. 1189 przez Joachima z Celico, zakonnika z klasztoru cystersów w Corazzo. Papież Celestyn III zatwierdził bardzo surową regułę Joachima, który zmarł w r. 1202. Upadek tego zakonu sprowadził sam założyciel, szerząc potępioną przez Kościół naukę o wiecznej ewangelji (ob. Ewangelja wieczna).

**Florjan św.,** żołnierz rzymski i męczennik za czasów Dioklecjana, był dowódcą wojskowym w Noricum (dzisiejszej Austrji). Gdy odmówił złożenia ofiary bogom, został wraz z 40 żołnierzami chrześcijańskimi poddany torturom i zamordowany (ok. r. 303). Ciało jego przechowywano w miejscu, gdzie obecnie stoi klasztor St. Florian w Austrji Górnej. Benedyktyni, do których ten klasztor pierwotnie należał, uciekając przed Węgrami, zabrali ciało św. Florjana do Rzymu. Na prośbę króla Kazimierza Sprawiedliwego papież Aleksander III darował w r. 1183 relikwje św. Florjana Polsce. Uroczyście sprowadzone do Polski w listopadzie 1184 r., spoczywają w kościele kolegjackim św. Florjana w Krakowie na Kleparzu. Od tego czasu jest św. Florjan jednym z patronów Polski.

**Florjański psałterz,** aż do znalezienia biblji królowej Zofji uważany za najdawniejszy pomnik języka polskiego, napisany w XIII lub XIV wieku dla królewny Marji lub Jadwigi, a odnaleziony z początkiem XIX wieku w opactwie St. Florian w Austrji Górnej. Zawiera cały psałterz w języku łacińskim, polskim i niemieckim.

**Florus,** zwany Magister Florus, pisarz teologiczny, diakon w Lyonie, zmarły ok. r. 860. Bronił wolności kościoła galikańskiego i starej liturgji francuskiej oraz niezależności kleru. Pisarz bardzo płodny, wydał zbiór kanonów i dekretaljów, komentarz kanonu mszy św., listów św. Pawła oraz utwory poetyczne, będące przeważnie parafrazami psalmów i hymnów kościelnych.



**Florynjanie,** ob. Gnostycyzm.

**Focjusz,** patrjarcha carogrodzki, ur. w początkach wieku IX w Konstantynopolu, był tajnym sekretarzem dworu cesarskiego. Przez swe intrygi spowodował wygnanie patrjarchy Ignacego, poczem wyświęcony na biskupa objął w r. 857 stolicę patrjarszą w Konstantynopolu. Dla osądzenia sporu między Focjuszem a Ignacym wysłał papież legatów na synod w Konstantynopolu (861), których jednak Focjusz przekupił i skłonił do oświadczenia się za nim. Mimo tego papież Mikołaj I ekskomunikował Focjusza, a Ignacego uznał za prawego patrjarchę Konstantynopola. Focjusz postanowił zerwać z Kościołem. Wystosował w r. 866 pismo okólne do arcybiskupów i biskupów Wschodu, w którem podniósł przeciw papieżowi i Kościołowi Zachodniemu oskarżenie o kacerstwo, zarzucając mu, że zezwala w pierwszym tygodniu Wielkiego Postu na spożywanie nabiału, że odrzuca małżeństwo księży i że dodaje w wyznaniu wiary (Credo) słowo „Filioque" (ob.). Był to manifest wojenny Wschodu przeciw Kościołowi katolickiemu i podstawa schizmy (ob. Grecko-wschodni Kościół). Focjusz zdołał podstępem, oszustwem i licznemi gwałtami utrzymać się na patrjarchacie i zwołał w r. 867 synod do Konstantynopola, uważany przez Greków za sobór ekumeniczny, a zwany przez łacinników Pseudo-Synodus Photiana. Podrobił listy papieskie i zmusił legatów rzymskich do uznania go patrjarchą. Wskutek tego papież Jan VIII rzucił ponowną klątwę na Focjusza (881). Po śmierci jego opiekuna, cesarza Bazylego, cesarz Leon VI usunął Focjusza z patrjarchatu i zamknął w klasztorze ormiańskim, gdzie Focjusz zmarł w r. 891.

**Fontevraud** (Fontevrault, Fons Ebraldi) obecnie miasto we Francji w departamencie Maine-Loire, w średnich wiekach nazwa zakonu reguły benedyktyńskiej, założonego przez Roberta z Arbrissel w r. 1094. Papież Paschalis II zatwierdził ten zakon, którego członkowie nazywali się „Pauperes Christi" i podlegali regule św. Benedykta w jej pierwotnej surowości. Zakon ten posiadał liczne klasztory męskie i żeńskie w całej Francji i znikł z widowni w czasie rewolucji francuskiej.

**Forenses,** według prawa kościelnego osoby, niezamieszkałe w parafji, w której posiadają majątek nieruchomy. O ile obowiązek przyczyniania się do pokrywania kosztów budowy i utrzymywania budynków kościelnych ma według ustaw miejscowych charakter ciężaru gruntowego, forenses są zobowiązani do ponoszenia części tych kosztów wraz z parafjanami w stosunku do podatków państwowych, które opłacają od nieruchomości, położonych na obszarze parafji (ob. Fabrica ecclesiae).

**Formatae,** ob. Epistolae formatae.

**Formosus,** papież od r. 891 do 896. Przed wyniesieniem na Stolicę Piotrową był kardynałem-biskupem w Porto. Wysłany został w r. 866 przez papieża Mikołaja I na misje do Bułgarji, ekskomunikowany przez Jana VIII z powodu rzekomo samowolnego opuszczenia diecezji w Porto, zrehabilitowany przez Marcina II, został w r. 891 papieżem. Zwalczał energicznie Focjusza w jego dążeniach do schizmy oraz uroszczenia kościołów niemieckich i frankońskich. Zmarł w r. 896, a niespełna w rok po śmierci został z powodów politycznych sądzony, uznany winnym, poczem zwłoki jego odarto z szat papieskich i wrzucono do Tybru. Rehabilitował go papież Teodor II w r. 897.

**Formula concordiae** (formuła zgody), jedno z tak zwanych pism symbolicznych luteranizmu, ułożone na rozkaz księcia elektora Augusta saskiego w r. 1576. Celem jej było wyrównanie sporów, powstałych po śmierci Lutra głównie z powodu różnic pomiędzy jego nauką a nauką Melanchtona. W celu wyrównania tych różnic teologowie protestanccy, zebrani w Torgau, wypracowali t. zw. księgę torgawską, którą następnie przerobiono w Klosterbergen i nazwano księgą bergeńską (das Bergische Buch), albo też formułą konkordji. Przez tę formułę, która wyłączała możność zbliżenia się luteranizmu do „kościoła reformowanego" i wywołała

skutkiem tego gorącą polemikę ze strony kalwinistów, nie osiągnięto zgody w świecie protestanckim. Znalazła w nim tylko częściowe uznanie, wiele zaś państw protestanckich, jak Szwecja, Danja, Holsztyn i Hesja, oraz miast, jak Magdeburg, Brema, Gdańsk, Wormacja i inne odrzuciły ją.

**Forum**, u Rzymian rynek, targowisko i miejsce sądów. W znaczeniu prawniczem forum jest to sąd właściwy dla pewnej osoby lub sprawy, lub dla pewnej kategorji osób i spraw. Jeżeli właściwym jest sąd świecki, wtedy mówimy, że sprawa należy do forum świeckiego, jeśli sąd duchowny, mówimy o forum kościelnem. Kwestja właściwości sądów kościelnych lub świeckich dla pewnych kategoryj osób czy spraw jest tak dawną, jak kwestja stosunku Kościoła do państwa.

Kościół katolicki uważa za należące do swej kompetencji przedewszystkiem sprawy duchowne, jak np. sprawy wiary, moralności, sakramentów, kultu, świąt, ślubów, urzędów kościelnych, obowiązków zakonnych i duchownych i t. p., następnie sprawy osób, mających przywilej sądu kościelnego (ob. Przywileje duchowieństwa). Zewnętrzny zakres działalności sądu kościelnego, który obejmuje sprawy ogółu wiernych, nazywa się forum zewnętrznem (f. externum). Zakres zaś, obejmujący jedynie życie wewnętrzne jednostek, t. j. sprawy i przekroczenia, w których zachodzi „wzgląd grzechu" (ratio peccati), nazywa się forum wewnętrznem (f. internum lub f. conscientiae, f. sumienia). Sprawy, do których sądzenia Kościół uważa się za powołany narówni z władzą świecką, nazywają się sprawami forum mieszanego (causae mixtifori). Według prawa kanonicznego właściwość sądu uzasadnia się jednym z następujących tytułów: 1) tytułem zamieszkania (forum domicilii), 2) tytułem znajdującej się w obrębie sądu rzeczy spornej (forum rei sitae), 3) tytułem zawarcia umowy (forum contractus), 4) tytułem popełnionego przestępstwa (forum delicti), 5) tytułem łączności spraw (forum connexionis causarum) i 6) tytułem wyprzedzenia w sprawach t. zw. forum mieszanego. Niekiedy zachodzi sąd wyłączny (forum necessarium), czyli sąd zgóry ściśle oznaczony, ograniczający wolność wyboru z powyższych tytułów.

**Fossores,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa grabarze, którzy stanowili osobny stan w niższej hierarchji duchownej. Byli to klerycy niższego stopnia, trudniący się przytem częstokroć snycerstwem i rzeźbiarstwem, sporządzający nagrobki.

**Fotynus i fotynjanie,** ob. Photinus.

**Franciszek z Asyżu,** święty, założyciel zakonu franciszkanów. Urodził się w r. 1182 w Asyżu we Włoszech (Umbria) jako syn bogatego kupca Piotra Bernardone i matki Francuzki, rodem z Prowancji. Na chrzcie otrzymał imię Jan, a gdy dorastał nazwano go Franciszkiem, z powodu łatwości wyrażania się w języku francuskim. Usposobienia wesołego i wrażliwego, prowadził z początku życie hulaszcze. Po powrocie z niewoli, do której dostał się w czasie wojny między Asyżem a Perudżją, zapadł w ciężką chorobę, a jako rekonwalescent rozpoczął życie nowe, oddane uczynkom miłosierdzia. Odepchnięty przez ojca, żył dwa lata na pustelni, poświęcając się wraz z kilku towarzyszami służbie nędzarzy i trędowatych. Dla swych towarzyszów przepisał w r. 1209 regułę życia wspólnego i w ten sposób powołał do życia zakon franciszkanów. W r. 1219 udał się z kilku towarzyszami na Wschód, gdzie krzyżowcy oblegali Damiettę, i starał się nawrócić sułtana Kamela. Wskutek zatargów, powstałych między członkami zakonu, pozostałymi we Włoszech, powrócił do ojczyzny w r. 1224 i powierzywszy kierownictwo zakonu Eljaszowi z Kortony, usunął się na pustelnię na górze Alverno, gdzie otrzymał stygmata Chrystusowe. Przed śmiercią wrócił do swego pierwszego klasztoru przy kościele zwanym przez niego Porcjunkułą („cząsteczką", „jedynem dziedzictwem"), w którym umarł w r. 1226. W r. 1228 zaliczony został w poczet świętych.

Św. Franciszek z Asyżu wywarł przez dzieło swego życia olbrzymi wpływ na życie ludzkości. Heroiczne zastosowanie życia do nauk Ewangelji, nadludzka mądrość w zachowaniu równowagi między „literą, która zabija, a duchem, który ożywia", najgorętsza miłość Chrystusa złączona w jedno z miłością ludzi i całej przyrody, to cechy św. Franciszka, którego powszechnie uważają za jedną z najwznioślejszych i najbardziej świetlanych postaci, wydanych przez ludzkość i nazywają twórcą najżywotniejszego renesansu ducha ludzkiego. Pisma, które zostawił i których autorstwo jego jest niezaprzeczone, a mianowicie reguły zakonne, testament i tak zwana Pieśń słoneczna, są dopełnieniem dzieła jego życia, opisanego w rok po jego śmierci przez Tomasza de Celano w dziele p. t. Vita prima, uzupełnionem w r. 1246 i wydanem p. t. Vita secunda. Powszechnie znany jest zbiór legend o św. Franciszku, spisany z początkiem XIV wieku przez Brata Hugolina, pod tytułem „Kwiatki św. Franciszka" (Fioretti), jedna z najpiękniejszych książek, jakie zna literatura. W r. 1926 obchodził świat chrześcijański 700-letnią rocznicę jego zgonu, a Włochy uznały go patronem narodowym.



**Franciszek Borgjasz** (de Borgia), święty, drugi następca św. Ignacego Lojoli jako generał zakonu jezuitów. Urodzony w r. 1510 jako syn Jana II de Borgia, księcia Gandji, był wicekrólem Katalonji, a po śmierci swego ojca — księciem Gandji. Po śmierci żony porzucił sprawy świeckie i wstąpił w r. 1548 do zakonu jezuitów. Kilkakrotnie odmawiał przyjęcia godności kardynalskiej. Jako misjonarz głosił słowo boże w miastach Hiszpanji, Portugalji i Francji. Zmarł w Rzymie w r. 1572. Szczególnie zajmował się misjami w Indjach i powiększył zakon jezuitów o trzy prowincje.

**Franciszek Caraciollo,** święty, założyciel zakonu kleryków regularnych mniejszych, ur. w r. 1563 w Abruzzach, zmarł w r. 1608. Kanonizowany w r. 1807.

**Franciszek Ksawery** św., apostoł Indyj, Japonji i Chin, urodzony w r. 1506 w Xavier w Hiszpanji, złożył w r. 1534 śluby zakonne wraz z pierwszymi towarzyszami św. Ignacego Lojoli i oddawał się pielęgnowaniu chorych. W r. 1537 otrzymał święcenia kapłańskie i pracował w Bolonji i w Rzymie. Jako nuncjusz papieski udał się do Lizbony, a stamtąd wraz z towarzyszami na misje do Indyj portugalskich, gdzie głosił ewangelję od r. 1542. W r. 1549 rozpoczął prace apostolskie w Japonji, a w r. 1551 przedsięwziął podróż misyjną do Chin. Zmarł w r. 1552 na wyspie Sancian i został kanonizowany w r. 1622.

**Franciszek Salezy,** św., ur. w Sales w r. 1567, kaznodzieja i misjonarz, umarł w Lyonie w r. 1622, kanonizowany w r. 1665. Pius IX ogłosił go w r. 1877 doktorem Kościoła. Z dzieł jego najwięcej znaną jest „Filotea" (Introduction à la vie dévote), gdzie wykazuje, że prawdziwa pobożność nie jest przywilejem żadnego stanu, lecz może być udziałem wszystkich. Pod jego wezwaniem założył ks. Jan Bosko w Turynie w r. 1846 zakład wychowawczy „Oratorjum św. Franciszka Salezego" oraz powołał do życia zgromadzenie księży salezjanów.

**Franciszek z Pauli,** św. (1416—1507), założyciel zakonu minimitów czyli „najmniejszych". Zakon ten rozszerzył się szczególnie we Francji, Hiszpanji i w Niemczech. Członków tego zakonu nazywano boni homines („dobrzy ludzie") od ich założyciela, który na dworze Ludwika XI otrzymał nazwę „bon homme".

**Franciszkanie,** zakon, założony przez św. Franciszka z Asyżu i nazwany przez niego zakonem braci mniejszych (fratres minores, minoryci). Regułę zakonu, ułożoną przez św. Franciszka w r. 1209, zatwierdził ustnie papież Inocenty III, następnie czwarty sobór lateraneński w r. 1215 oraz papież Honorjusz III w r. 1223. Najważniejszemi obowiązkami, które zawiera ta reguła, jest pokora, miłość bliźniego, życie umartwione, umiłowanie ubóstwa, praca i bezwzględne posłuszeństwo wobec przełożonych. Organizację zakonu wykończył św. Bonawentura, trzeci generał zakonu (1257—1274).

Różnice w wykonywaniu zawartego w regule zakonnej nakazu ubóstwa spowodowały wkrótce rozłam i potrzebę reformy zakonu. Już w r. 1274 powstały dwa kierunki: ściślejszy, t. zw. obserwantów, zwanych w Polsce bernardynami, i łagodniejszy, t. zw. konwentualnych. Wkrótce po-

wstały dalsze odgałęzienia obserwantów, a mianowicie reformaci czyli rekolekci (ob. Reformaci), a w r. 1619 kapucyni oraz bracia bosi czyli diskalceaci (ob. Bosi).

Ostateczny rozdział braci mniejszych na obserwantów i konwentualnych, t. j. na dwa zakony pod wspólnym generalnym przełożonym nastąpił w r. 1517. W czasach najnowszych zaś (1897) połączono wszystkie odgałęzienia obserwantów pod wspólnym tytułem „Ordo Minorum". Wskutek tego obecnie zakon św. Franciszka stanowią trzy grupy zakonów:

1) obserwanci, t. j. reformaci i bernardyni, zwani według dekretu Piusa X z r. 1909 „fratres minores ab unione Leoniana"; 2) konwentualni, zwani w Polsce franciszkanami i 3) kapucyni.

Oprócz tego istnieje „drugi zakon św. Franciszka", czyli klaryski, „trzeci zakon św. Franciszka", czyli tercjarze i tercjarki, bractwa ludzi świeckich, związanych regułą.

Już za życia św. Franciszka powstało 12 prowincyj zakonu franciszkanów, a wkrótce po jego śmierci było 33 prowincje z 200.000 zakonników. Z końcem XVIII wieku zakon składał się z 1677 klasztorów i 67.870 zakonników. Rewolucja francuska i inne prześladowania klasztorów zmniejszyły do r. 1862 tę liczbę do 1424 klasztorów i 23.000 zakonników, późniejsze kasaty zakonów zniosły je niemal w zupełności.

Czas wprowadzenia franciszkanów do Polski przypada na lata 1231—1237. Pierwszy konwent powstał w Krakowie w r. 1237, fundowany przez Bolesława Wstydliwego. W ciągu XIII wieku powstawały klasztory franciszkańskie w Gnieźnie, Kaliszu, Pyzdrach, Śremie, Obornikach, Nowym Sączu i Radomsku, a w XIV wieku we Lwowie, Gródku, Haliczu i Kołomyi. Od czasów prowincjała Walentego z Krosna (1513—1517) istniała osobna prowincja polska, obejmująca Polskę, Ruś i Litwę. W r. 1625 oddzielono Ruś i Litwę, tworząc z nich osobną prowincję, którą znowu w r. 1686 podzielono na dwie prowincje, litewską i ruską. Prowincja polska dzieliła się na 4 kustodje: gnieźnieńską, krakowską, lubelską i chełmińską; prowincja ruska na kustodje: lwowską, przemyską, zamoyską i merecko-wołoską, a prowincja litewska na kustodje: wileńską, grodzieńską, kowieńską i połocką.

W r. 1832 rząd rosyjski skasował 29 klasztorów franciszkańskich na Litwie, a w r. 1864 wszystkie inne prócz kaliskiego. W b. zaborze austrjackim ostały się klasztory franciszkańskie we Lwowie, Haliczu, Horyńcu, Przemyślu, Sanoku, Krośnie, Kalwarji Pacławskiej, Jaśle i w Krakowie.

Według obliczeń z r. 1928 zakon św. Franciszka liczy obecnie na całym świecie 1.863 klasztory i 18.739 zakonników. W tej liczbie jest 9.414 kapłanów, 2.685 kleryków, 741 nowicjuszów i 5.899 braci.

**Francja.** Do starożytnych Gallów, zamieszkujących dzisiejszą Francję, dotarło chrześcijaństwo prawdopodobnie już w I wieku po Chr. i to ze Wschodu przez Marsylję, której pierwszym biskupem miał być według podania Łazarz, brat Marji i Marty, wskrzeszony przez Chrystusa. Pewne jest, że w połowie II w. istniały gminy chrześcijańskie w Lyonie i Vienne i że w czasie prześladowania chrześcijan za Marka Aurelijusza w r. 177 znaczna ilość chrześcijan w Galji poniosła śmierć męczeńską. Z końcem III w. istniało już 19 biskupstw, w ciągu IV w. przybyło nowych 34, w V w. 28. Po zdobyciu Galji w VI w. przez pogańskich Franków pierwszy ich król Chlodwig w r. 507 przyjął chrześcijaństwo wraz ze swym ludem. Dynastja Karolingów (751—987) pozostawała w ścisłem przymierzu z papiestwem i popierała rozwój życia kościelnego i klasztornego. W tym czasie powstała w Frankonji herezja Gotszalka (ob.), zażegnana na synodzie w Touzey (860 r.).

Za czasów czterech pierwszych Kapetyngów (987—1108) system feudalny szkodził tak powadze Kościoła jak i władzy królewskiej, gdyż przy obsadzaniu biskupstw, które w średniowieczu było probierzem ustosunkowania się sił Kościoła i państwa, wskutek zawisłości biskupów od pana lennego, zaczęła się szerzyć symonja. Życie religijne ożywiło się wskutek wypraw krzyżowych, a wiedza teologiczna i filozoficzna zakwitła w nowo



założonym uniwersytecie paryskim. W ciągu XII i XIII wieku powstały we Francji nowe zakony (cystersi, kartuzi i norbertanie). Szerząca się w tych czasach sekta albigensów wywołała długoletnie i krwawe wojny domowe. Powstały u schyłku XIII w. spór pomiędzy królem Filipem Pięknym a papieżem Bonifacym VIII o stosunek władzy duchownej do świeckiej, przeniesienie stolicy papieskiej do Awinjonu i t. zw. schizma papieska zadały dotkliwy cios powadze papiestwa we Francji i były początkiem rozrostu t. zw. galikanizmu (ob.). Rewolucja kościelna, która wybuchła w Niemczech w XVI w. pod nazwą reformacji, nie znalazła we Francji odpowiedniego gruntu politycznego, przedewszystkiem dlatego, że biskupi francuscy nie posiadali władzy terytorjalnej, która w Niemczech budziła u książąt świeckich żądzę rozszerzenia władzy i posiadłości kosztem biskupów. Protestantyzm pod formą kalwinizmu zdobył jednak i we Francji wielu zwolenników i był powodem długich i krwawych wojen religijnych (ob. Hugenoci). Groźnym dla Kościoła we Francji okazał się w XVII w. jansenizm. Obok jansenistów jako wrogowie Kościoła występują w XVIII w. głoszący ateizm encyklopedyści. Wybuchła przygotowana przez nich burza rewolucji, która zniszczyła na kilkadziesiąt lat organizację Kościoła francuskiego. Przywrócił ją dopiero zawarty przez Napoleona z Piusem VII konkordat, chociaż wykonanie jego spaczyły wydane jednostronnie przez Napoleona t. zw. artykuły organiczne. Epoka restauracji Burbonów i czasy drugiego cesarstwa były dla Kościoła we Francji pomyślne, a upadek państwa kościelnego w r. 1870 był w bezpośrednim związku z upadkiem Napoleona III. Na soborze watykańskim biskupi francuscy stali najsilniej po stronie papieża, przyjęli też bez zastrzeżeń dogmat o nieomylności papieskiej, a powstały w tym czasie „starokatolicyzm" nie miał we Francji powodzenia. Stosunek kleru francuskiego do trzeciej republiki, z początku nieprzychylny, doznał istotnego zwrotu od czasu wystąpienia kardynała Lavigerie w r. 1890, który wbrew oburzeniu francuskich monarchistów ogłosił uznanie republiki przez katolików i pogodzenie się z nią. Dobre stosunki pomiędzy rządem francuskim a Watykanem, mające coprawda po stronie francuskiej główną przyczynę w antagonizmie do ówczesnych Włoch, należących do trójprzymierza, zepsuły się z początkiem XX w. wskutek wzrostu radykalnych nastrojów we Francji i wskutek polepszenia stosunków z Włochami. Gabinet Waldeck-Rousseau przeprowadził w izbie deputowanych dn. 1 lipca 1901 ustawę, która poddała wszystkie zakony i kongregacje pod postanowienia ustawy o stowarzyszeniach, uzależniła ich byt od zatwierdzenia państwowego, a członkom kongregacyj niezatwierdzonych zabroniła nauczania w szkołach. Następnie minister Combes przeprowadził zniesienie wszystkich nieuznanych kongregacyj i zamknięcie prowadzonych przez nie szkół. Ustawa z 7 lipca 1904 zakazała wszystkim kongregacjom nauczania i postanowiła zniesienie tych zakonów, których celem było nauczanie. W maju i lipcu 1904 r. nastąpiło zerwanie stosunków dyplomatycznych między Watykanem a Francją. Wprawdzie projekt ustawy o rozdziale Kościoła od państwa, opracowany przez Combes'a, upadł wraz ze swym twórcą, ale jego następca Bienvenu-Martin wniósł w izbie deputowanych w lutym r. 1905 inny, opracowany przez Brianda projekt, który stał się ustawą z dn. 9 grudnia 1905 r.

Wedle tej ustawy państwo zapewnia wprawdzie wolność wiary i kultu religijnego, ale odmawia uznania jakiegokolwiek związku religijnego. Odmawia też subwencjonowania celów wyznaniowych i znosi budżet wyznań. Majątki kościelne i wszelkich instytucyj wyznaniowych mają być zinwentaryzowane i oddane na ten cel utworzyć się mającym stowarzyszeniom. Budowle kościelne stanowią własność państwa, które je oddaje bezpłatnie stowarzyszeniom wyznaniowym na cele kultu.

Papież Pius X, który już w marcu 1905 r. protestował przeciwko projektowi tej ustawy, potępił ją w encyklice „Vehementer", a w encyklice „Gravissimo officii" z 10 sierpnia 1906 r. zakazał tworzenia poleconych przez

nią stowarzyszeń. Rząd francuski przystąpił do likwidacji majątków kościelnych i zakonnych (2 stycznia 1907 r.).

Wkrótce jednak przyszło otrzeźwienie. Rabunkowa gospodarka rządowych likwidatorów, którzy roztrwonili t. zw. „miljard kongregacyj", upadek wpływów Francji na Wschodzie, posiadanych z tytułu protekcji nad misjami katolickiemi, trudne położenie szkolnictwa, wywołane zamknięciem mnóstwa wzorowych szkół i zakładów wychowawczych prowadzonych przez kongregacje, wreszcie skutki wojny europejskiej i bohaterskie zachowanie się „księży-kombatantów" na froncie spowodowały zmianę nastrojów na niekorzyść wojującej masonerji. Nowe orjentacje myśli francuskiej, a zwłaszcza względy polityczne, uznanie działalności kongregacyj misyjnych, krzewiących nietylko wiarę ale i kulturę francuską, a wypieranych przez misje włoskie, niemieckie i amerykańskie, wpłynęły na ostudzenie antyreligijnego fanatyzmu radykałów. Zaczęto szukać kompromisu pomiędzy ustawami z r. 1901 i 1904 a postulatami życia praktycznego. Ustawa z 27 marca 1929 r. uznała kongregację białych ojców, kongregacje Picpus, marystów, braci szkolnych, misje wschodnie, misje afrykańskie i zakon sióstr Najśw. Marji Panny w Lyonie, ustawa zaś z 28 marca 1929 r. uznała zakon franciszkanów i upoważniła go do wysyłania misyj zagranicznych.

Podanie dokładnych dat statystycznych co do liczebności poszczególnych wyznań we Francji jest niemożliwe, gdyż państwowe spisy ludności nie uwzględniają wyznania. Źródła katolickie odliczają z 40 miljonów Francuzów około 650.000 ewangelików, 100.000 żydów i 102.000 zwolenników różnych sekt i bezwyznaniowych. W ten sposób pozostaje około 39 miljonów jako przybliżona ilość katolików francuskich.

Hierarchja katolicka składa się z 17 arcybiskupów we Francji, w Algerze, Kartaginie i Pondichery, oraz 75 biskupów diecezjalnych, z których biskupi w Strassburgu i w Metzu podlegają bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Francja posiada pięć uniwersytetów i fakultetów katolickich, a mianowicie: w Paryżu, Tuluzie, Angers, Lyonie i w Lille.

Protestanci francuscy (około 650.000) dzielą się na reformowanych, którzy posiadają 101 konsystorzy z radą centralną na czele, i luteranów z 6 konsystorzami i synodem generalnym (ob. Wolne kościoły, 3).

**Frank** Jakób Józef, polsko-żydowski reformator, ur. w r. 1726 na Podolu, należał do żydowskiej sekty Sabataja Cwi i będąc w Smyrnie oddawał się studjom magji. Wróciwszy do kraju wędrował po Litwie, Rusi i Wołoszczyźnie, gdzie wpadł w zatarg z talmudystami i po licznych przejściach przyjął chrzest z wody we Lwowie wraz z 30 zwolennikami, a następnie (1759) uroczysty chrzest w Warszawie. Liczba frankistów, t. j. żydów ochrzczonych pod wpływem Franka, mnożyła się zwłaszcza od czasu sejmu konwokacyjnego w r. 1764, który nadał szlachectwo polskie 48 rodzinom frankistów. Wskutek niesprawdzonych podejrzeń o tajemnicze schadzki został Frank osadzony w klasztorze na Bielanach a następnie w Częstochowie, dokąd za nim podążyło wielu zwolenników. W r. 1772 odzyskał wolność i osiadł w Bernie morawskim, bawił w Wiedniu, a wreszcie w Offenbach pod Frankfurtem, gdzie umarł w r. 1791.

**Fraticelli** lub Fratricelli (zdrobniałe od fratres, zn. „braciszkowie"). Tak zwano w XIII wieku wszystkich zakonników, żyjących według reguły św. Franciszka z Asyżu, następnie także i świeckich, którzy sposobem życia przypominali zakonników. Później jednak z tą nazwą zaczęto łączyć istnienie różnych sekt, jako to zwolenników Gerharda z Segarelli, Fra Dolcino, Michała z Cezeny oraz skrajnego odłamu franciszkanów-fanatyków, którzy zerwali z Kościołem. Ci ostatni uważali się za prawdziwych franciszkanów, mających jedynie prawo odpuszczania grzechów i oddawali się mrzonkom o „wiecznej ewangelji" (ob. Ewangelja wieczna). Sekta ta przetrwała we Włoszech do drugiej połowy XV wieku.

**Freja** (Fria), ob. Germańska religja.

**Fry** Elżbieta, filantropka angielska, działająca w początkach XIX wieku.



Należała do sekty kwakrów. Ur. w r. 1780 jako córka właściciela dóbr w Norfolku, Gurney'a of Earlham, zamężna za kupcem londyńskim Fry, rozpoczęła w r. 1813 działalność humanitarną, założywszy związek kobiet, mający za zadanie opiekę nad więźniami. W r. 1818 zwiedzała więzienia Anglji i Szkocji, w r. 1827 w Irlandji, a od r. 1838 odbywała podróże do Francji, Szwajcarji, Holandji, Belgji, Danji i Niemiec, rozwijając gorliwą działalność dla dobra więźniów, szczególne zaś kobiet, opuszczających więzienie, dla podniesienia poziomu moralności służby żeńskiej, reformy opieki nad ubogimi i chorymi umysłowo, zwalczania handlu opjum itp. Zmarła w r. 1845.

**Frygijczycy,** ob. Montaniści.

**Ftartolatrzy,** ob. Monofizyci.

**Fundamentalizm,** ruch religijny, znany w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Jego zwolennicy dążą do tego, aby Pismo Św., rozumiane dosłownie, stało się podstawą całego współczesnego życia, domagają się też od władz państwowych wydania zakazu wykładania w szkołach wyższych teoryj biologicznych o pochodzeniu gatunków.

**Fundamentalne artykuły wiary.** Wyrażenie to pojawia się w historji religji dwukrotnie: najpierw pod wpływem dążeń do znalezienia wspólnych zasad, mogących doprowadzić do zgody między katolikami a protestantami, następnie zaś jako poszukiwanie formuły zgody między zwalczającemi się wzajemnie zapatrywaniami samych protestantów.

Przedstawicielem pierwszego kierunku był humanista Jerzy Cassander (ob.). W swych dziełach, wydanych w połowie XVI wieku, za „fundamentalne artykuły wiary", na któreby mogli zgodzić się katolicy i protestanci, uważał prawdy, zawarte w Składzie Apostolskim (ob. Symbole wiary).

Na to jednak nie zgodzili się ani katolicy, ani protestanci.

W drugim kierunku, a mianowicie ku doprowadzeniu do zgody różnych wyznań protestanckich między sobą, działał teolog protestancki Jerzy Calixtus (ob.). Jego zdaniem fundamentalnemi artykułami wiary są tylko te prawdy, które wyznawał Kościół chrześcijański w ciągu pierwszych pięciu wieków swego istnienia. Na to zapatrywanie Calixtusa nie zgodzili się ani zwolennicy Lutra, który uważał wszystkie prawdy wiary, zawarte w biblji, za fundamentalne, ani zwolennicy Melanchtona, który za fundamentalne uznaje tylko prawdy, zawarte w Składzie Apostolskim i w Dekalogu. Stąd też usiłowania Calixtusa nie odniosły żadnego skutku, a spór między protestantami o fundamentalne artykuły wiary potoczył się dalej. Chodziło w nim nietylko o to, aby znaleźć formułę zgody dla różnych wyznań protestanckich, ale i o to, które artykuły wiary są fundamentalnemi. Do jakiego zamieszania pojęć o tem, co jest prawdą wiary, doszło u protestantów, daje miarę teolog protestancki Mikołaj Hunnius (1585—1643), który wynalazł kilka stopni takich prawd. Wedle niego „fundamentum fidei dogmaticum", t. j. zasadniczą prawdą wiary jest tylko to, że Bóg postanowił odkupić wszystkich grzeszników za pośrednictwem Chrystusa. Poza tym dogmatem jednak fundamentalnemi pierwszego stopnia są prawdy, będące przesłankami tego dogmatu. Fundamentalnemi drugiego stopnia mają być te artykuły wiary, o których chrześcijanin nie potrzebuje wcale wiedzieć, ale jeżeli o nich wie, nie powinien im zaprzeczać. Nie są zaś fundamentalnemi — wedle Hunniusa — te „prawdy", których nietylko nie potrzeba znać, ale w które wolno powątpiewać i im zaprzeczać. Następcy Hunniusa rozwijali jego doktrynę, albo ograniczali ją, ale do zgody nie doprowadzili, gdyż doktryna ortodoksyjnych luteranów nie znalazła uznania ani u kalwinistów, ani u synkretystów i pietystów.

Aljans ewangelicki zaproponował uznanie uchwalonych na zjeździe w Londynie w r. 1846 dziewięciu prawd wiary za fundamentalne, ale i to nie zadowoliło żadnej ze stron walczących (ob. Ewangelicki Aljans).

W nowszych czasach spór o fundamentalne artykuły wiary potoczył się innym torem, a mianowicie przedstawia się jako charakterystyczne dla

protestantyzmu zagadnienie wyrównania różnicy między religją prywatną teologów naukowych a religją urzędową, przeznaczoną dla ogółu (ob. Egzamina duchownych. II).

**Fundusz religijny,** fundusz przeznaczony na pokrywanie potrzeb kościelnych, powstał w Austrji w r. 1782 za cesarza Józefa II z majątku zniesionych przez niego klasztorów, beneficjów, prebend kapitulnych, kościołów i kaplic, oraz z kwot, uzyskanych ze sprzedaży kosztowniejszych wotów. Do funduszu tego wcielał rząd austrjacki na podstawie tak zwanego prawa kaduka, czyli puścizny (Heimfallsrecht) majątki wszelkich beneficjów, korporacyj i instytucyj kościelnych, któreby z jakiego bądź powodu przestały istnieć. Nadto wpływały do funduszu religijnego dochody z opróżnionych beneficjów, czyli t. zw. interkalarja oraz osobny podatek (Religionsfondsbeitrag). Podatek ten opłacali posiadacze beneficjów kościelnych i zakony od majątku, którego dochód przewyższał ustalone w ustawie minimum dochodu duchownego, zwane kongrua albo kompetencją. Do ważniejszych ciężarów, które fundusz religijny miał ponosić, należało dostarczenie lub uzupełnienie dotacji dla duchowieństwa, nie mającego odpowiedniego utrzymania (ob. Kongrua i Tytuł święcenia), emerytury duchowieństwa, całkowite lub częściowe koszta utrzymania seminarjów duchownych, zasiłki dla zakonów żebrzących i t. p. Każda prowincja byłej monarchji austrjackiej miała swój osobny fundusz religijny, a oprócz galicyjskiego istniał osobny fundusz religijny krakowski. Temi funduszami administrował rząd austrjacki w ten sposób, że np. fundusz religijny galicyjski w ciągu 130 lat istnienia został w znacznej części roztrwoniony przez złą gospodarkę lub rozgrabiony na rzecz innych prowincyj i pokrywał zaledwo znikomy procent wydatków, na których pokrycie miał służyć.

**Furieryzm,** ob. Falansterjanie.

# G

**Gabbatha,** wyraz syro-chaldejski, znaczy „stolica sądowa", po grecku lithostrotos, według ewangelji św. Jana (XIX.13) miejsce, z którego Piłat ogłosił wyrok na Chrystusa.

**Gabrjel** archanioł, według Starego Testamentu objawił prorokowi Danielowi przyjście Mesjasza a według ewangelji św. Łukasza (I. 11-20) zapowiedział Zacharjaszowi narodzenie św. Jana Chrzciciela i zwiastował Najśw. Marji Pannie, że zostanie matką Zbawiciela (I. 26-38). Mahometanie wierzą, że archanioł Gabrjel ukazał się Mahometowi i że go zawiódł do raju.

**Gagarin** Jan książę (1814—1882), sekretarz ambasady rosyjskiej w Paryżu, w r. 1842 przyjął katolicyzm, skutkiem czego musiał wystąpić ze służby państwowej, a majątek jego uległ konfiskacie. Wstąpił do zakonu jezuitów i przez całe życie pracował dla idei nawrócenia Rosji na katolicyzm. W tym celu wydał cały szereg pism (między innemi p. t. „La Russie sera-t-elle catholique?") i był współzałożycielem dzieła propagandy św. Cyryla i Metodego.

**Gaja,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Galaci,** Gallowie celtyccy, którzy przybyli w III w. przed Chr. z Grecji do Azji Mniejszej i osiedli w krainie, leżącej między Pontem, Kapadocją a Bitynją. Po zlaniu się w jeden naród z tamtejszymi osadnikami greckimi przyjęli nazwę Galatów. Mieli swój własny język i religję, pokrewną religji greckiej. W r. 49 św. Paweł przybył do Galacji, będącej już wówczas prowincją rzymską i wprowadził tam naukę Chrystusa. Tak powstał Kościół galacki, do którego św. Paweł napisał ok. r. 55 list, będący jedną z ksiąg kanonicznych N. Testamentu.

**Galikanizm,** zbiór teoryj prawnokościelnych, mających regulować stosunek Stolicy Apostolskiej do Kościoła we Francji i do państwa francuskiego za czasów monarchji. Przyczyną pięciowiekowego trwania tych teoryj (od XV do XIX wieku) było połączenie w nich dwóch idei, w tym wypadku wzajemnie się wspierających, t. j. nacjonalizmu i absolutyzmu, dążenia do wytworzenia kościoła narodowego i do uzależnienia go w zupełności od władzy świeckiej.



Teorje galikańskie wyrosły na gruncie szczególnej życzliwości, którą papieże od czasów wprowadzenia chrześcijaństwa w Galji otaczali Francję, „pierworodną córkę Kościoła", udzielając Kościołowi francuskiemu licznych swobód i przywilejów, z których korzystali przedewszystkiem królowie, wyzyskując je dla powiększenia swej władzy.

Pierwsze ujęcie t. zw. wolności galikańskich, które wykluczały wpływ papieża na obsadzenie urzędów kościelnych we Francji, znalazło się w sankcji pragmatycznej Karola VII z r. 1438, zwanej „sankcją pragmatyczną z Bourges", za podstawę której użyto sfałszowanej w tym celu rzekomej sankcji pragmatycznej św. Ludwika (Ludwika IX) z r. 1268. Prócz sankcji pragmatycznej formalną podstawę galikanizmu stanowiła praktyka parlamentów, które współzawodniczyły z królami w gorliwości o ukrócenie wpływu Kościoła. Wytworzone tą drogą zasady prawne zestawił w 83 artykułach Piotr Pithou, adwokat parlamentu, w piśmie p. t. „Les libertés de l'église gallicane" (r. 1594). W piśmie tem wysnuł Pithou z dwóch zasad naczelnych, że król francuski jest w rzeczach świeckich niezależny od papieża i że władzę papieską we Francji ograniczają postanowienia dawnych soborów, specjalne prawa króla w dziedzinie prawno-kościelnej, jak np. prawo zwoływania soborów i placetum regium, i ograniczył prawa papieża do rządów kościelnych we Francji, uznając go równocześnie za podległego soborom powszechnym.

Dla utrwalenia zasad, głoszonych w piśmie Piotra Pithou, wydał Du Puy w r. 1639 pismo p. t. „Preuve des libertés de l'église gallicane". Pismo to zostało wprawdzie przez 22 biskupów, obecnych wówczas w Paryżu, potępione i uznane za zamach na wolność Kościoła, ale parlament oświadczył się za dziełem Du Puy, które wyszło ponownie w r. 1651, opatrzone przywilejem królewskim. Po licznych walkach, do których wciągnięto powagę naukową Sorbony, Ludwik XIV chcąc w sporze z papieżem Inocentym XI o rozciągłość przysługującego królom francuskim prawa, zwanego regale (t. j. prawa do zabierania dochodów z opróżnionych beneficjów kościelnych), pozyskać punkt oparcia w duchowieństwie francuskiem, zwołał w r. 1681 zgromadzenie duchowieństwa, aby orzekło, jak daleko sięgają atrybucje papieskie. Zgromadzeniu temu, złożonemu z 34 biskupów i 34 delegatów kleru, przedstawił zausznik królewski Choiseul, biskup z Tournay, projekt, zawierający wyraźną schizmę, odszczepieństwo od Kościoła rzymskiego. Że do uchwalenia tego projektu nie przyszło, jest zasługą Bossueta oraz właściwej Francuzom trzeźwości i jasności sądu, która odrzuciła zakusy Choiseul'a i nie dopuściła do schizmy. Na tem zgromadzeniu sformułowano w „Deklaracji kleru francuskiego" z 19 marca 1682 zasadnicze prawa kościoła francuskiego w czterech artykułach, z których pierwszy orzekał, że królowie w rzeczach doczesnych nie podlegają żadnej władzy kościelnej, trzeci zaś utrzymał w mocy obowiązujące prawidła, zwyczaje i urządzenia, przyjęte przez państwo i kościół galikański; drugi i czwarty określały zakres władzy papieskiej w sprawach duchownych. Edykt królewski z r. 1682, nadający tej deklaracji sankcję prawa, został w r. 1693 przez Ludwika XIV odwołany, potem znowu przywrócony przez Ludwika XV w r. 1782. Rewolucja, zburzywszy na czas jakiś organizację kościelną we Francji i zerwawszy wszelką łączność między Kościołem a państwem, zniweczyła tem samem znaczenie galikanizmu. W konkordacie, zawartym w r. 1801 przez Piusa VII z Napoleonem, nie było wzmianki o deklaracji z r. 1682. Ale w rok po zawarciu konkordatu wydał Napoleon t. zw. „artykuły organiczne", t. j. ustawę, regulującą stosunki kościelne w zupełnej sprzeczności z konkordatem. W tych to artykułach organicznych odżyły ideje galikanizmu, wskrzeszone przez Napoleona, który w dekrecie z 25 lutego 1810 ogłosił deklarację z r. 1682 jako ustawę (loi générale de l'empi-

re). Z nastaniem republiki utracił galikanizm podporę, którą miał w panujących, u kleru francuskiego zaś nastąpił w ciągu XIX wieku, zwłaszcza pod wpływem dzieł Józefa de Maistre, Lamennais'go i Veuillota zwrot ku prawdziwej wolności Kościoła, którą ugruntował sobór watykański (1869), zadając tem samem ostateczny cios ideom galikańskim.

**Galilea,** po hebrajsku Gelilah, albo Gelil Haggoim, znaczy „dzielnica pogan" północna prowincja Palestyny między Jordanem, Samarją, morzem Śródziemnem, Fenicją i Syrją, zamieszkała przez ludność mieszaną, której żydzi z Judei nie uważali za żydów czystej krwi. Chrystus spędził w Galilei lata dziecięce i młodzieńcze i tam przeważnie nauczał. Z Galilei powołał wszystkch apostołów z wyjątkiem Judasza. Faryzeusze uważali Galilejczyków za nieuków, pogardzali ich narzeczem i dla okazania lekceważenia nauki Chrystusa, nazywali Go i Jego uczniów Galilejczykami. Nazwa ta w stosunku do chrześcijan przyjęła się w państwie rzymskiem, gdzie rozkazano ich nazywać Galilejczykami, dla przypodobania się żydom.

**Galilejskie morze,** ob. Genezaret.

**Galileo Galilei** (1564—1642) słynny matematyk i astronom włoski, był profesorem w Pizie, Padwie i Florencji. Jako zwolennik systemu Kopernika o ruchu ciał niebieskich, przeciwnego geocentrycznemu systemowi Ptolomeusza, wdał się w spór z dominikanami, którzy oskarżyli go przed trybunałem Inkwizycji w Rzymie z powodu rzekomej sprzeczności jego nauki z Pismem św. Galileo udał się dobrowolnie do Rzymu, aby dowieść zgodności swej wiary z nauką Kościoła, a zarazem wyjednać uznanie władzy kościelnej dla systemu Kopernika. Wskutek nieprzychylnej opinji rzymskiego Officium zażądano od niego przyrzeczenia, że nie będzie głosił teorji Kopernika. Do żadnego odwołania go nie zmuszano, ani nie nakładano nań kar kościelnych, a papież Urban VIII oświadczył, że jego teorja nie jest heretycka. W r. 1632 ogłosił Galileo „Dialog o dwóch największych systemach" („Dialogo sopra i due massimi sistemi"), w którym Simplicius, jako przedstawiciel systemu geocentrycznego Ptolomeusza, broni go przeciw systemowi Kopernika w sposób karykaturalnie niedołężny i niedorzeczny, a mimo tego autor, ironizując Simpliciusa, przyznaje mu zwycięstwo w dyspucie. Satyrę tę zrozumiano jako złamanie złożonego przyrzeczenia, któremu Galileo zobowiązał się nie głosić systemu Kopernika, i wezwano go do Rzymu. Wyrokiem Kongregacji rzymskiej z 22 czerwca 1633 uznano za fałszywą naukę, jakoby słońce było punktem środkowym wszechświata oraz orzeczono, że Galileo, głosząc tę naukę, stał się mocno podejrzanym o herezję, za co go skazano na bezterminowe więzienie. Wskutek tego wyroku, Galileo wyrzekł się głoszonej przez siebie teorji i uznał ją za fałszywą. Wymysłem późniejszych czasów jest, jakoby Galileo był zmuszany do tego odwołania przez tortury i jakoby odwołanie swoje miał wygłosić w pokutnym stroju skazanego na śmierć. Również wiadomość, jakoby zaraz po wygłoszeniu formuły odwołania miał zawołać „E pur si muove" („a jednak się obraca") jest anegdotą, która się pojawiła dopiero w r. 1762, t. j. w 120 lat po śmierci G. Natomiast jest faktem, że Galileo, mimo wyroku Kongregacji, wcale nie był w więzieniu, gdyż papież Urban VIII bezpośrednio po wyroku zamienił mu karę więzienia na zamieszkanie w willi posła w. księcia Toskany w Rzymie. W niecały miesiąc potem, w lipcu r. 1633 zezwolono Galileuszowi zamieszkać u swego przyjaciela Piccolominiego, biskupa Sienny, następnie zaś w swojej własnej willi w Arcetri pod Florencją, a wreszcie w samej Florencji. Galileo zmarł we własnym domu w Arcetri w r. 1642, otrzymawszy błogosławieństwo papieskie. Oprócz wymysłów o torturach i zniewagach, któremi rzekomo zmuszano Galileusza do wyrzeczenia się swej nauki, starano się wyzyskać proces jego przed Kongregacją rzymską oraz oczywisty błąd, zawarty w jej wyroku z r. 1633, w zamiarze przedstawienia Galileusza jako męczennika wiedzy i jako rzekomy argument przeciw dogmatowi o nieomylności papieskiej. Ścisłe badania historyczne dowiodły jednak,



że Galileo wcale nie był męczennikiem, t. j. nie był ani torturowany, ani znieważany, ani więziony. Dogmat zaś o nieomylności papieża wcale nie wchodzi w grę w jego sprawie, gdyż wyrok przeciwko niemu ogłosiła Kongregacja, której orzeczenia są odwołalne, a nie papież, którego nieomylność bywa tylko wtedy, gdy głosi naukę wiary i obyczajów w sposób uroczysty „ex cathedra".

**Gamaliel,** zwany Starszym, jeden z najznakomitszych doktorów zakonu mojżeszowego, nauczyciel św. Pawła, był członkiem synedrium (ob. Sanhedryn), przed którym obronił Apostołów od wyroku śmierci. Wedle podania miał być ukrytym chrześcijaninem i miał pogrześć zwłoki św. Szczepana, pierwszego męczennika.

**Gammadium,** znak krzyża, złożony z greckich liter gamma, umieszczano na sprzętach kościelnych i na szatach liturgicznych, zwanych vestes gammadiae.

**Gandharva,** nazwa bóstwa Hindusów. W późniejszej mitologji indyjskiej znani są liczni Gandharvas'owie, którzy wraz ze swemi małżonkami Apsarasami są śpiewakami na dworze Indry i biorą udział w jego walkach z demonami (ob. Wedyzm).

**Gangra,** miasto w Azji Mniejszej. W drugiej połowie IV w. (360—380) odbył się synod w Gangra, na którym potępiono sektę eustacjanów (ob.).

**Gaon,** w liczbie mnogiej geonim, tytuł honorowy uczonych żydowskich, przełożonych akademij talmudycznych i naczelników gmin żydowskich w miastach babilońskich Sura i Pumbaditha od VII do XI wieku. Okres ten nazywa się w historji literatury talmudycznej epoką geonejską, na którą przypada ostateczne zakończenie talmudu. Najsłynniejszymi z gaonów byli: Gaon Jehudai, który napisał ok. r. 760 kompendjum talmudyczne, Gaon Zemach, autor słownika talmudycznego i Gaon Amram (ok. r. 870), który napisał modlitewnik żydowski, przesłany w IX wieku do Hiszpanji, a stamtąd rozpowszechniony pośród żydów jako podstawa ksiąg rytualnych żydowskich.

**Gardiner** Stefan, biskup Winchesteru, angielski mąż stanu (1483 — 1555). W r. 1528 wysłał go Henryk VIII do Rzymu, aby uzyskać od papieża uznanie rozwodu z Katarzyną Aragońską. Papież rozwodu odmówił, co było przyczyną powstania kościoła anglikańskiego (ob. Anglikanizm). Gardiner po nieudałej misji do Rzymu zwalczał prymat papieża, za co w nagrodę został sekretarzem państwa i biskupem Winchesteru. Był jednak przeciwnikiem luteranizmu i za jego radą Henryk VIII odrzucił projekt wprowadzenia do Anglji wyznania augsburskiego. Gdy w r. 1547 objął rządy Edward VI, Gardiner w dalszym ciągu zwalczał luteranizm, za co go partja protestancka z Cranmerem i Somersetem na czele wtrąciła do więzienia, w którem przebył pięć lat. Z Tower, ówczesnego więzienia przestępców politycznych, uwolniła go dopiero reakcja katolicka, powstała po wstąpieniu na tron królowej Marji (1553). Gardiner, mianowany lordem-kanclerzem państwa, odwołał swe błędy i wypowiedział przekonania katolickie.

**Gasparin** Agenor hr. (1810 — 1871), protestant francuski i założyciel francuskiego „wolnego kościoła reformowanego". Gdy w r. 1848 synod ewangelicki w Paryżu wzbraniał się ogłosić wyznanie wiary, Gasparin wraz z Fryderykiem Monod założył wolny kościół pod nazwą „Union des libres églises évangéliques de France".

**Gassendi Piotr,** matematyk i filozof francuski (1592 — 1655). Był proboszczem w Paryżu i profesorem matematyki w Collège de France (1645 — 1648). Jako filozof wystąpił przeciwko arystotelizmowi i starał się pogodzić doktrynę Epikura z nauką chrześcijańską. Uznaje wolność woli jako niezbity pewnik, celowość w naturze i Opatrzność, kierującą wszechświatem. Położył wielkie zasługi dla astronomji i nauk przyrodniczych.

**Gaudenty,** brat św. Wojciecha, benedyktyn. Bolesław Chrobry wysłał go w r. 990 do Rzymu w poselstwie do papieża w celu wyjednania erekcji arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Gdy w r. 1000 na zjeździe w Gnieźnie nastąpiło zorganizowanie pierwszej kościelnej metropolji polskiej, Gaudenty, który otrzymał w Rzymie święcenia i paljusz arcybiskupi, został

pierwszym arcybiskupem w Gnieźnie i metropolitą polskim.

**Gautama,** ob. Buddha.

**Gdańsk,** wolne miasto, liczy (w r. 1928) 390.000 mieszkańców, w tem 222.800 protestantów, 140.800 katolików, dla których od r. 1926 istnieje w Gdańsku biskupstwo, nie należące do żadnej prowincji kościelnej, lecz podległe bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, 9.200 żydów, 5.600 menonitów, 1.100 baptystów i 4.490 zwolenników innych wyznań.

**Gehenna,** po hebr. Ge-Hinnom, zn. dolina Hinnom, nazwa doliny pod Jerozolimą, gdzie wyrzucano padlinę i zwłoki złoczyńców. Miał tam znajdować się ołtarz na cześć bożka Molocha, któremu ofiarowywano dzieci na całopalenie. W Nowym Testamencie (Mat. V 22.29) i w księgach talmudycznych Gehenną nazwano piekło.

**Gelazy.** Było dwóch papieży tego imienia: św. Gelazy I, papież od 492 do 496 r. zwalczał arjanizm, manicheizm i pelagjanizm. Wobec arjańskiego rządu Teodoryka Wielkiego występował w obronie niezależności Kościoła, a wobec uroszczeń Greków bronił prymatu Stolicy Apostolskiej. Ustalił kanon mszy św., ustanowił święto Oczyszczenia Najśw. Marji Panny w miejsce pogańskich luperkaljów i wydał komentarz do listów św. Pawła.

Gelazy II, papież od 1118 do stycznia 1119 r., wybrany przez przeciwników cesarza Henryka V, został zaraz po wyborze wtrącony do więzienia przez Frangipaniego. Uwolniony przez lud rzymski, musiał uchodzić z Rzymu przed wkroczeniem cesarza Henryka V, który wybrał antypapieża Burdinusa. Gdy Henryk V opuścił Rzym, Gelazy powrócił tam potajemnie, lecz wkrótce opuścił go znowu i udał się do Pizy, potem na Korsykę, a stąd przez Genuę do Francji, gdzie umarł w Clugny w r. 1119.

**Gemara,** ob. Talmud.

**Gembicki.** W XVII wieku było czterech biskupów i polskich mężów stanu tego nazwiska:

1. Gembicki Jan, biskup kujawsko-pomorski, zm. w r. 1675, pisarz wielki koronny i kanclerz królowej Marji Ludwiki.

2. Gembicki Piotr (1584—1657) od r. 1642 biskup krakowski i kanclerz wielki koronny. Stłumił bunt Napierskiego, a na wojnę kozacką przysłał królowi dwie chorągwie husarskie i oddział piechoty. Mecenas sztuki i nauki, łożył wiele na odnowienie katedry wawelskiej i innych kościołów krakowskich, zniszczonych podczas wojny szwedzkiej.

3. Gembicki Wawrzyniec (1559—1624), prymas, arcybiskup gnieźnieński. Podczas wyprawy smoleńskiej i chocimskiej był namiestnikiem królewskim. W r. 1621 zwołał synod prowincjonalny w Piotrkowie, na którym uchwalono 42 artykuły o wyznaniu wiary.

4. Gembicki Jędrzej, kustosz kruszwicki, zmarł w r. 1654 jako biskup łucki. W r. 1633 był członkiem poselstwa Ossolińskiego do Rzymu. W r. 1647 w czasie sejmu warszawskiego pośredniczył między królem Władysławem IV a Izbą poselską. Jako biskup łucki odznaczał się gorliwością w zwalczaniu arjanów i dyzunitów. W r. 1641 odbył synod w Łucku.

**Generalna spowiedź,** ob. Spowiedź.

**Generał zakonu** (superior generalis), tytuł najwyższego przełożonego w niektórych zakonach. Generała zakonu obiera kapituła generalna, stosownie do reguły zakonu, dożywotnio lub na kilka lat. Generał zakonu jest wyjęty z pod władzy biskupa i podlega bezpośrednio papieżowi (ob. Egzempcja). Warunkiem obieralności na generała zakonu jest według prawa kanonicznego: ślubne pochodzenie, wiek 40 lat ukończonych i co najmniej 10 lat spędzonych w zakonie po złożeniu pierwszych ślubów zakonnych. Generałowi zakonu podlegają prowincje zakonne (prowincjałowie), domy zakonne (superjorowie, przeorowie, gwardjani) i wszyscy członkowie zakonu. Najwyższe przełożone zakonów żeńskich nazywają się przełożonemi generalnemi.

**Genesis,** ob. Pentateuch.

**Genewska zgoda** (Consensus Genevensis), zwana także „zgodą pastorów", pismo teologiczne Kalwina z r. 1552, zawierające jego naukę o predestynacji (ob. Przeznaczenie) w ściśle kalwińskiem ujęciu, na którą prócz Genewy nie zgodził się żaden inny



związek reformowanych w Szwajcarji.

**Genewski katechizm,** wydany przez Kalwina w r. 1537 po francusku, a w r. 1538 po łacinie, zawierał zasady jego doktryny religijnej. Rozpowszechnił się zwłaszcza w drugiem wydaniu francuskiem z r. 1542 i drugiem łacińskiem z r. 1545. Synody generalne reformowane we Francji przyjęły go i uznały jako księgę symboliczną (ob. Kalwin).

**Genezaret** (Kinnereth) jezioro w Galilei, zwane także morzem Galilejskiem albo jeziorem Tyberjadzkiem jest rozszerzonem na 11 km łożyskiem Jordanu, który przez nie przepływa. Wybrzeża tego jeziora, ozdobione od listopada do maja bujną wegetacją, były główną widownią wypadków, opisanych w ewangelji.

**Genezjusz św.,** męczennik, przed nawróceniem był aktorem w Rzymie i parodjował ceremonje kościelne, przyjął chrześcijaństwo i został ścięty w r. 286 lub 303.

**Gennadjusz II,** patrjarcha konstantynopolitański, jeden z najwybitniejszych teologów Kościoła greckiego, ur. ok. r. 1400, brał udział w soborze florenckim, na którym występował za unją z Kościołem Zachodnim (ob. Florencki sobór). Powróciwszy z soboru zdradził unję i zwalczał ją wraz z najzaciętszym jej wrogiem, Markiem Eugenikiem, biskupem Efezu. Wpadłszy wskutek tego w niełaskę u cesarza Konstantyna, wstąpił do klasztoru Pantokratos. Po zdobyciu Konstantynopola przez Turków Gennadjusz został na rozkaz sułtana, Mahometa II, obrany patrjarchą i napisał dla sułtana obszerny wykład nauki chrześcijańskiej, zwany Confessio Gennadii („wyznanie Gennadjusza"). Wskutek trudności, stawianych mu przez władze tureckie, złożył godność patrjarchy i zmarł w klasztorze w Macedonji. Jego dwulicowe stanowisko wobec unji było powodem przypuszczenia, że było dwóch Gennadjuszów. Większość jednak teologów greckich, którzy na soborze florenckim zgodzili się na unję, zachowała się w ten sam sposób, co Gennadjusz.

**Genowefa św.,** patronka Paryża, urodzona między r. 419 a 425, miała wedle legendy w 15 roku życia złożyć śluby zakonne na ręce św. Germana, biskupa z Auxerre. W czasie najścia Attyli we Francji powstrzymywała mieszkańców Paryża od ucieczki, przepowiadając, że Attyla go nie zdobędzie. Gdy przepowiednia się sprawdziła, powstała w Paryżu cześć dla św. Genowefy jako dla obrońcielki miasta. W r. 460 wybudowała nad grobami św. Dionizego i Eleuterjusza kościół, w którym została w r. 512 pochowana. Kościół ten, zwany kościołem świętych Apostołów, a następnie kościołem św. Genowefy, przezwano w czasie rewolucji Panteonem (ob.) i przeznaczono dla celów świeckich. Zwłoki zaś św. Genewefy wyrzucono z kościoła i spalono na placu de Grève w r. 1793.

**Genowefki** („córki św. Genowefy"), kongregacja zakonna, założona w r. 1636 w Paryżu przez Franciszkę de Blosse, mająca za zadanie opiekę nad chorymi i ubogimi oraz wychowywanie dziewcząt. Z kongregacją imienia św. Genowefy połączyła się w r. 1665 kongregacja, mająca te same cele, założona przez Marję de Miramion-Bonneau. Połączone te kongregacje cieszyły się wielkim rozkwitem i położyły znaczne zasługi na polu oświaty. Prześladowane w okresie rewolucji francuskiej, doszły później do wielkiego znaczenia i jeszcze w r. 1882 kierowały 821 szkołami. Skasował je rząd francuski w r. 1905.

**Gentile** Jan Walenty (zwany Gentilis), włoski zwolennik sekty antytrynitarjuszów z XVI w., prześladowanej w Niemczech i Szwajcarji przez Kalwina. Skazany w Genewie na śmierć w r. 1556, uciekł do Lyonu, gdzie wydawał skierowane przeciw Kalwinowi pismo p. t. Antidota. Wskutek tego został uwięziony. Wypuszczony na wolność, przybył do Polski, gdzie na synodzie pinczowskim głosił swoją naukę, zgodnie z Faustem Socynem (ob. Socynjanie). W r. 1566 wrócił do Szwajcarji i wyzwał na dysputę jednego z pastorów kalwińskich. Ten spowodował jego uwięzienie, a gdy Beza i inni teologowie kalwińscy nie zdołali go przekonać, został skazany na śmierć i ścięty.

**Gerard z Wrocławia,** biskup kijowski w pierwszej połowie XIII wieku. Był prowincjałem dominikanów w

Polsce i apostołował na Rusi. Chrzcił Bolesława Wstydliwego. Współcześni uważali go za błogosławionego.

**Gerhoh** z Reichersbergu, teolog niemiecki z XII wieku. Jako kanonik katedralny w Augsburgu występował przeciwko zeświecczeniu członków kapituły i widząc bezowocność swoich starań, złożył swą godność (1124). Arcybiskup salzburski, Konrad I zamianował go prepozytem kanoników regularnych w Reichersbergu, gdzie rozwijał niestrudzoną działalność przeciwko rozluźnieniu życia wśród kleru. Zmarł w r. 1169.

**Gerle** Krzysztof Antoni (1704—1805), religijno-polityczny marzyciel w czasie rewolucji francuskiej. Był przeorem klasztoru kartuzów i deputowanym. W czasach terroru został oskarżony o sprzysiężenie teokratyczne i uwięziony. Po uwolnieniu pracował w dziennikarstwie i jako urzędnik ministerstwa spraw wewnętrznych. Umarł w zapomnieniu.

**Germańska religja.** Źródła wiadomości o mitologji germańskiej, zawarte w dziełach autorów rzymskich (Cezar, Tacyt, Ammianus Marcellinus), pisarzy z czasów wprowadzenia chrześcijaństwa wśród Germanów (Jordanes, Grzegorz z Tour, Paweł Diakon, Beda), w zabytkach piśmienniczych, jak odkryte w r. 1841 w Merseburgu formuły zaklęć (Merseburger Sprüche) i na starogermańskich nagrobkach, są tak szczupłe, że nie pozwalają na odtworzenie całości systemu mitologji germańskiej, a dawniejsze próby takiej rekonstrukcji nie ostały się wobec ścisłych badań. Również pozbawioną podstawy okazała się teorja, doniedawna panująca, jakoby główne postacie z ludowych podań germańskich o bohaterach i wojownikach były postaciami dawnych bogów.

Najbardziej rozpowszechnione u ludów germańskich nazwy bóstw dadzą się odtworzyć z nazw dni tygodnia w językach germańskich: wtorku, środy, czwartku i piątku. A mianowicie z nazwy wtorku (staroniem. Zistag, ang. Tuesday) wyprowadza filologja niemiecka nazwę bóstwa, starogermańskiego Tiu (Tiwaz), staroangielskiego Things, którego porównywają z greckim Zeusem i rzymskim Jowiszem. Miał to być jeden z najwyższych bogów germańskich, bóg wojny, porównywany również z rzymskim Marsem, któremu był poświęcony wtorek (dies Martis). Z nazwy środy w językach germańskich wyprowadzają Wotana, skandynawskiego Odina, którego porównywają z rzymskim Merkurym. Według Tacyta miało to być u Germanów bóstwo najwięcej czczone, któremu składano ofiary z ludzi. Wotan miał być także bogiem wojny i przywódcą zastępów dusz zmarłych wojowników. Czwartek, po niem. Donnerstag, ma świadczyć o istnieniu bóstwa Donar, skandynawskiego Thorr. Miał to być bóg nieokiełznanych sił natury, burzy, grzmotów i piorunów, rzucający młotem, który po każdym rzucie wraca mu do ręki. Szósty dzień tygodnia, piątek (niem. Freitag), był poświęcony bogini miłości, zwanej Fria (Frigg, Frea, niem. Frau), germańskiej Venus. W skandynawskich księgach Eddy głównemi bóstwami są: Odin, ojciec i pan świata, jego syn Baldr (Balder), bóg światła, czystości i piękna, zabity podstępnie przez Lokiego, złośliwe bóstwo ognia, i Thorr, dowódca wojsk Odina, walczących przeciwko olbrzymom, którymi dowodził Loki.

Wedle germańskich wierzeń, dusza ludzka, mieszkająca w ciele, głównie w krwi, oddziela się w czasie snu od ciała w postaci węża lub myszy, a po śmierci może przenosić się w inne ciała. Zastępy dusz zmarłych krążą same lub pod dowództwem Wotana po świecie, szczególnie w czasie około Nowego Roku. Zwykle przebywają pod ziemią, we wspólnem państwie umarłych, zwanem Helle (niem. Hölle — piekło). O aktach kultu, modlitwie i rytuałach pogrzebowych germańskich nic niewiadomo. Składali bogom ofiary z ludzi, koni, wołów, świń i innych zwierząt domowych. Znaczenie liturgiczne miał napój odurzający, zwany napojem bogów, porównywany z wedyjskim soma (ob. Wedyzm).

(J. Grimm: Deutsche Mytologie, 4-te wydanie, Berlin 1878; E. H. Meyer: Germanische Mythologie, Berlin 1891; E. Mogk: Germanische Mythologie w 3-cim tomie dzieła: Grundriss der germanischen Philologie, Strassburg 1900).



**Gerson** (Charlerius de Gerson), teolog i mistyk francuski. Właściwe imię jego było Jan Charlier; ur. w r. 1363, studjował w Paryżu i należał do poselstwa, które uniwersytet paryski wysłał w r. 1387 do papieża Klemensa VII w Avignon z powodu sporów z dominikanami o dogmat o Niepokalanem Poczęciu Najśw. Marji Panny. W r. 1395 został kanclerzem uniwersytetu i w ówczesnych sporach z powodu panującej t. zw. schizmy papieskiej był gorliwym zwolennikiem teorji usunięcia tej schizmy zapomocą cesji czyli ustąpienia jednego z dwóch papieży. Na synod w Pizie (1409), który miał za zadanie schizmę usunąć, wysłał Gerson pisemną rozprawę „De unione ecclesiastica“, w której uzasadniał możność zwołania soboru bez papieża. Przez to wcale nie zamierzał uwłaczać prymatowi papieskiemu i uznawał za herezję twierdzenie, jakoby Kościół mógł się obyć bez papieża. Mniemał jednak, że w pewnych okolicznościach, tak szkodliwych dla Kościoła, jak schizma papieska, dla jej usunięcia papież może być pozbawiony władzy przez sobór powszechny. Gdy synod w Pizie schizmy papieskiej nie usunął, lecz raczej ją powiększył, zwołano w r. 1414 sobór w Konstancji. Na soborze tym Gerson popierał teorję, że wszyscy katolicy wraz z papieżem podlegają soborowi. Dążył przez to do usunięcia schizmy papieskiej i zgorszenia, które za sobą pociągała. Dążył też do reformy Kościoła „in capite et in membris“ („w głowie i w członkach“), t. j. do reformy, którą o wiek później (1545—1563) przeprowadził sobór trydencki.

Po zamknięciu soboru w Konstancji Gerson nie mogąc wrócić do ojczyzny, znalazł gościnę u księcia Albrechta bawarskiego na zamku Rattenberg w Austrji. Gdy w r. 1419 wrócił do Francji, nie objął już urzędu kanclerza uniwersytetu w Paryżu, lecz osiadł w Lyonie, w klasztorze celestynów St. Paul, gdzie umarł w r. 1429.

Jako teolog był Gerson przeciwnikiem kierunku niektórych teologów scholastycznych, gubiących się w roztrząsaniu jałowych subtelności, natomiast pragnął uprzystępnić teologję najszerszym kołom wiernych i nadać jej kierunek praktyczny. Wielkie znaczenie nadawał mistyce, twierdząc, że Boga poznaje się lepiej przez ducha pokuty, niż przez chłodne rozumowanie. Przed śmiercią skończył w r. 1429 swój traktat o „Pieśni nad pieśniami“. Współczesna ludność Lyonu czciła go jako świętego. W nowszych czasach pojawiła się teorja, przypisująca Gersonowi autorstwo słynnego dzieła „O naśladowaniu Chrystusa“ (ob. Tomasz à Kempis).

**Gerszom ben Jehuda,** wielki talmudysta, ur. ok. r. 960 w Lotaryngji, zm. w r. 1040 w Moguncji. Był kierownikiem szkoły talmudycznej w Mezu i Moguncji. Zyskał trwały wpływ na rozwój nauk judaistycznych jako bystry egzegeta Talmudu przez swoje przepisy i rozporządzenia (takkanot), które zreformowały życie żydów na Zachodzie. Na synodzie żydowskim w Wormacji przeprowadził zasadę monogamji i zakazał żydom wielożeństwa. Pisał poezje synagogalne i zwany był przez współczesnych żydów „Meor ha-Gola“ czyli „Światłem wygnańców“.

**Gethsemane,** po hebr. gath-szemen, czyli „tłocznia oleju“, folwark z ogrodem oliwnym („ogrojcem“) u stóp Góry Oliwnej pod Jerozolimą na lewym brzegu potoku Cedron, miejsce znane z historji Męki Chrystusa Pana. W czasie oblężenia Jerozolimy w r. 70 po Chr. ogród został zniszczony, pozostało jednak 7 czy 8 drzew oliwnych. Od r. 1392 miejsce to jest w posiadaniu franciszkanów, którzy w t. zw. grocie konania, gdzie Chrystus modlił się przed męką, urządzili kaplicę a ogród w r. 1848 otoczyli murem.

**Ghazali** (Abu Hamid Muhamed al Ghazali), najwybitniejszy teolog mahometański i filozof arabski (1059 — 1112). Był profesorem w Bagdadzie a następnie w Susi w Syrji. Największe jego dzieło „Ihia el-ulum“ (zn. odrodzenie nauk religijnych) zawiera filozoficznie przemyślany system teologji mahometańskiej. Ghazali uchodzi za filar teologji i filozofji islamu.

**Giaur,** z arabskiego kafir, po turecku kiafir, oznacza zaprzańca czyli tego, który się zapiera Boga. Nazwę tę nadają mahometanie wszystkim tym,

którzy nie wyznają nauki Mahometa, a zwłaszcza chrześcijanom.

**Giberti** Gian Matteo, biskup weroneński, żył od 1495 do 1543. Był sekretarzem kardynała Juljusza Medici, doradcą papieża Leona X (Jana Medici) i datarjuszem Klemensa VII (Juljusza Medici) a od r. 1524 biskupem Werony. Jako biskup i członek utworzonej przez papieża Pawła III komisji reform kościelnych występował przeciwko nadużyciom kleru i rozluźnieniu życia klasztornego i poczynił energiczne zarządzenia ku poprawie obyczajów i podniesieniu poziomu naukowego wśród kleru. W Rzymie i w Weronie utrzymywał akademję, która wydała pod jego kierunkiem greckich Ojców Kościoła.

**Gichtel** Jan Jerzy, marzyciel i teozof protestancki, założyciel sekty gichteljanów. Żył od 1638 do 1710. Wskutek sporu z superintendentem Ursinusem w Ratysbonie, gdzie był adwokatem, został wygnany z rodzinnego miasta i udał się do Holandji. W Zwolle został za zwalczanie ortodoksyjnych nauk luterskich skazany na pręgierz i więzienie. Uciekł do Amsterdamu, gdzie oddawał się studjom teozoficznym i mistyce i wydał pisma mistyka niemieckiego Jakóba Böhme. Pod wpływem tych pism założył sektę, której członkowie zwali się gichteljanami albo braćmi anielskimi i dzielili sę na „doskonałych“ czyli „kapłanów Melchizedecha“, obowiązanych do bezwzględnej wstrzemięźliwości i na „cielesnych“. Sekta ta utrzymała się w Niemczech północnych do XIX wieku.

**Gimnozofiści** (gymnosophoi) czyli „nadzy mędrcy“. Tak nazywali Grecy dawnych mędrców hinduskich, którzy prowadzili życie pustelnicze, zamiast odzienia używali kory drzewnej i oddawali się rozmyślaniu i ostrym ćwiczeniom ascetycznym. Niektórzy badacze zaliczają do gimnozofistów pokutników bramińskich, inni także ascetów buddyjskich, zwanych Bikszu.

**Ginny** (czyt. dżinny) nazwa duchów i demonów w arabskiej wierze ludowej, która działaniu dżinnów przypisuje wszystko to, czego nie może wytłumaczyć drogą naturalną. Według tej wiary dżinny są dwojakiej płci i mnożą się w sposób naturalny. Przybierają postać kozłów, strusiów i wężów. Bywają złe i dobre, ale człowiek najwięcej odczuwa działanie złych.

**Giordano Bruno,** ob. Bruno (Giordano).

**Girowaganci** (gyrovagi), powstała w V wieku nazwa zakonników, lub udających zakonników, włóczących się od klasztoru do klasztoru na sposób duchownych, nie mających beneficjum (clerici vagantes). Przyjmowali gościnę na 3 do 4 dni, ale nie dawali się skłonić do stałego zamieszkania. Reguła św. Benedykta ukróciła to włóczęgostwo, żądając od mnicha złożenia obietnicy stałego zamieszkania w klasztorze i nie opuszczania go bez zezwolenia opata. Wielu girowagantów nie było wcale zakonnikami i przywdziewało habit tylko dla wyzysku lub dla łatwiejszego szerzenia nauk heretyckich. Inną rolę niż na kontynencie odgrywali girowaganci w Anglji i Irlandji, gdzie „monachi girovagi“ przyczynili się do rozszerzenia chrześcijaństwa i kultury.

**Giżewski** Herman Marcin Gustaw (Gizewjusz), pastor ewangelicki w Ostrodzie, żył od r. 1810 do 1848. Gorliwy obrońca polskości w Prusach wschodnich, wydawał pisma dla ludu i dążył do utworzenia generalnej intendentury w Ełku, aby zabezpieczyć Mazurów pruskich od wpływów germanizacyjnych intendentury w Królewcu.

**Glasyci,** sekta protestancka, ob. Sandemanjanie.

**Gloria.** 1. W Kościele katolickim śpiewa się lub odmawia w czasie mszy św. hymn, zaczynający się od słów: Gloria in exelsis Deo („Chwała na wysokości Bogu“). Hymn ten, zwany doksologją większą, jest bardzo starożytny, nieznany jest jego twórca i czas, w którym wszedł do mszy św. w obecnej formie. Jako pieśń uroczysta i radosna, nie odmawia się przy mszach żałobnych, w Wielkim Poście i adwencie.

2. Hymn: Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto („Chwała Ojcu i Synowi i Duchowi św.“) czyli doksologję mniejszą powtarza się kilkakrotnie w czasie mszy św., przy pacierzach kościelnych i przy końcu każdego psalmu.



3. Słowa Gloria Tibi Domine („Chwała Tobie Panie“) śpiewa w czasie mszy św. chór lub odpowiada ministrant na słowa kapłana, będące wstępem do czytania ewangelji.

**Glosa** (glossa, po grecku: język, mowa), oznacza w szczególnym sensie wyrazy, wymagające wyjaśnienia, oraz samo wyjaśnienie lub tłumaczenie wyrażeń niejasnych w tekście Pisma św. lub prawa kanonicznego. Wyjaśnienia takie dodawano między wierszami (glossae interlineares) lub na marginesie manuskryptu (glossae marginales). Zbiory glos, wydane osobno, nazywano glosarjuszami, a autorów lub zbieraczy i wydawców — glosatorami. Najsłynniejszą z glos średniowiecznych Pisma św. jest t. zw. glossa ordinaria Walafrida Strabo.

**Głagolica,** nazwa najstarszego pisma słowiańskiego, bułgarskiego lub panońsko-słoweńskiego, pochodząca od starosłowiańskiego wyrazu „głagoł“, znaczy głos, słowo, mowa. Czas powstania głagolicy nie da się bliżej oznaczyć, a legenda o ułożeniu jej przez św. Hieronima nie ma żadnych podstaw historycznych. Używaną była przez Bułgarów i Kroatów. U Bułgarów wyszła z użycia już w XII wieku, a u Kroatów, którzy ją przyjęli od uczniów śś. Cyryla i Metodego, znacznie później. Najstarszemi zabytkami głagolicy są: t. zw. ewangeljarz Assemaniego (Evangelium Vaticanum), znaleziony w Jerozolimie, obecnie przechowywany w bibljotece watykańskiej, ewangeljarz zografski (Codex Zographensis), znaleziony w klasztorze zografskim na górze Atos, ewangeljarz marjański (Codex Marianus), znaleziony tamże w klasztorze marjańskim i psałterz synajski z IX wieku, znaleziony w klasztorze św. Katarzyny na górze Synaj.

**Gnieźnieńskie arcybiskupstwo** powstało dzięki porozumieniu Bolesława Chrobrego z papieżem Sylwestrem II i cesarzem Ottonem III w r. 1000 jako pierwsza metropolja kościelna w Polsce wraz z poddanemi sobie biskupstwami w Kołobrzegu, Wrocławiu i w Krakowie, podczas gdy utworzone w r. 996 biskupstwo poznańskie podlegało jeszcze do XII wieku metropolji w Magdeburgu. W XVII i XVIII wieku należały do prowincji kościelnej gnieźnieńskiej diecezje: poznańska, krakowska, kujawska, płocka, chełmińska, wileńska, żmudzka, łucka, inflancka i smoleńska. Wskutek zmian w organizacji kościelnej, zaszłych w czasie rozbiorów, arcybiskupstwo gnieźnieńskie połączone zostało z arcybiskupstwem poznańskiem, ale straciło w r. 1821 wszystkie sufraganje, z wyjątkiem biskupstwa chełmińskiego. Stan ten trwał aż do czasów najnowszych, kiedy wskutek konkordatu, zawartego w r. 1925 między Stolicą Apostolską a Polską, do metropolji gnieźnieńsko-poznańskiej należą diecezje: chełmińska ze stolicą biskupią w Pelplinie, w woj. pomorskiem, i włocławska, ze stolicą biskupią w Włocławku, w województwie warszawskiem.

Z arcybiskupstwem gnieźnieńskiem połączona jest od r. 1418 godność prymasa Polski, a od r. 1515 tytuł „legata urodzonego“ (ob. Legatus natus). Prócz tych uprawnień kościelnych posiadali arcybiskupi gnieźnieńscy wyjątkowe prawa polityczne. A mianowicie arcybiskup gnieźnieński zajmował pierwsze miejsce w senacie, któremu przewodniczył i miał prawo zwołania sejmu po porozumieniu się z senatem. Jako prymas był arcybiskup gnieźnieński zastępcą króla w jego nieobecności i piastował władzę królewską w czasie bezkrólewia (ob. Prymas).

**Gnom.** Pochodzenie tego wyrazu jest nieznane; miał go wynaleźć Paracelsus, alchemik i lekarz szwajcarski (1493—1541). Nazwę tę nadawano w pismach kabalistycznych średniowiecza duchom i siłom tajemnym, żyjącym we wnętrzu ziemi i strzegącym tam pokładów złota, srebra i drogich kamieni. Duchy te mogły stawać się widzialne w postaci karzełków, zamieszkujących groty i otchłanie. Wobec ludzi zachowują się przychylnie, a szczególną opieką otaczają górników. Według talmudu gnom pod postacią robaka wielkości ziarnka jęczmiennego oddał Salomonowi znaczne usługi przy budowie świątyni, rozłupując skały i obrabiając bloki granitowe. Z literatury kabalistycznej żydowskiej podania o gnomach przedostały się do Europy, a następnie do Indyj i Ameryki, gdzie w kopalniach

złota w Chili i w Meksyku rozpowszechniona jest wiara w gnomy męskie i żeńskie, zwane gnomidami.

**Gnostycyzm,** pierwsza herezja w chrześcijaństwie, rozwinięta w szeregu systemów religijnych, powstałych pod wpływem kosmologji i mitów wschodnich (perskich, babilońskich, syryjskich i egipskich) oraz filozofji greckiej, której nieumiejętne przystosowywanie do nauki chrześcijańskiej wytworzyło szereg błędnych systemów filozoficzno-religijnych, objętych nazwą gnostycyzmu. Wspólną ich cechą jest przeciwstawianie wiary (pistis) naukowemu jej poznaniu (gnosis) i przypisywanie temu poznaniu wyższości nad wiarą; stąd nazwa gnostyków.

Główne zasady gnostycyzmu są: 1) tak zwany dualizm wschodni, czyli przeciwstawianie idei Boga, jako istoty pierwotnej, bezimiennej i niezbadanej, — materji, jako pierwiastka również odwiecznego, bezwzględnie złego, wrogiego Bogu. Gnostycyzm odróżnia bóstwo od „twórcy świata", demiurga, którego oddziela od bóstwa cały szereg istot pośrednich, emanacyj bóstwa, zwanych Eonami, któremi są: Myśl, Słowo, Życie, Mądrość, Sprawiedliwość, Siła i t. p. Ogół tych eonów stanowi pełnię życia bożego (pleroma), królestwa światłości i dobra, w przeciwstawieniu do chaosu materji, królestwa ciemności i zła.

2) Z tego absolutnego przeciwieństwa między duchem i materją, pojmowaną jako pierwiastek zła, wynikało u gnostyków odrzucanie wiary w rzeczywiste człowieczeństwo Chrystusa, któremu przypisywano ciało pozorne (ob. Dokeci) i zaprzeczanie dogmatowi o ciał zmartwychwstaniu.

3) Etykę gnostyków cechowała skrajność: albo przesadzony, zwyrodniały ascetyzm, albo zupełna luźność obyczajów i t. zw. antynomizm, czyli odrzucanie wszelkich praw moralnych.

4) Fałszywe tłumaczenie Pisma św. i powoływanie się na rzekomą, tajną tradycję kościelną utorowało u gnostyków drogę panującemu w świecie pogańskim arystokratyzmowi religji i filozofji, dzielącemu naukę na ezoteryczną, przeznaczoną tylko dla wybranych, i egzoteryczną, przeznaczoną dla pospólstwa.

Jako początek herezji gnostyckiej i praojca wszelkich herezyj uważają Ojcowie Kościoła Szymona Maga („Czarnoksiężnika"), żyjącego za czasów apostolskich, który dał się ochrzcić, chcąc posiąść moc czynienia cudów i usiłował ją kupić od śś. Piotra i Pawła. Głosił nauki gnostyczne na obszarze ówczesnego państwa rzymskiego, a jego zwolennicy zwali się symonjanami lub helenjanami.

Odrębne sekty gnostyckie, żydowsko-chrześcijańskie, stanowili za czasów apostolskich nikolaici w Efezie, Pergamum i innych miastach Azji Mniejszej, odznaczający się wyuzdanym antynomizmem, ebionici i elkazaici. Przedstawicielem gnostycyzmu syryjskiego był Justyn, wedle którego istnieją trzy pierwiastki wszechrzeczy: dwa męskie, Agathos i Elohim, i jeden żeński, Edema, czyli matka ziemia. Wyraźny dualizm wschodni cechuje cały szereg sekt ofickich. Ofici („bracia wężowi") czyli naaseńczycy, których nazwa pochodzi od węża, odgrywającego w ich systemie religijnym główną rolę, dzielą się na kilka sekt, jak setjanie, upatrujący w Secie swego praojca, kainici, którzy czcili Kaina i wszystkich potępionych w Starym Testamencie, a Judasza z Karjotu uważali za jedynego prawdziwego apostoła, peryci (peraci, peretycy), uznający istnienie trzech bogów, barbeljoci, zwani tak od Barbelo, czyli „matki żyjących", zwolennicy Monoimosa, Araba, który połączył doktrynę ofícką z pitagorejską nauką liczb i hołdował astrologji, i archontycy w Palestynie i Armenji, wierzący w istnienie siedmiu niebios, z których każde miało swojego księcia (archonta) z otaczającymi go aniołami.

Gnostykami helleńsko-aleksandryjskimi są: Bazylides i jego sekta bazylidjanie, która trwała do V wieku i Walentyn z Aleksandrji, który szerzył swe nauki w latach 140 do 161 po nar. Chr. w Egipcie, Azji i Rzymie. Zwolennicy jego, walentynjanie, dzielili się na szkołę włoską, do której należą Ptolomeusz (150—175) i Herakleon (170—200), i szkołę



anatolijską, do której należą Aksionik z Antjochji i Barderanes z Edesy. Z Ptolomeuszem łączą się dwaj inni walentynjanie: Kolorbasus i jego uczeń Marek Czarnoksiężnik, od którego pochodzi sekta markozjanów, pielęgnująca symbolikę liter i liczb. Przedstawicielem antynonizmu gnostyków był Karpokrates z Aleksandrji, ojciec komunizmu, który głosił, że cnota powinna być wolna, wszelkie prawo zniesione, a wszystko, co wydaje ziemia i co służy do użytku ludzkiego, powinno być wspólne. Syn Karpokratesa, Epifanes, szerzył jego naukę na wyspie Kefalonji i wprowadził tam wspólność kobiet. Cechy wspólne z karpokracjanami posiada sekta antytaktyków i prodikjanów, czyli adamitów, którzy również uznawali wspólność kobiet.

Nauka „gnostyków katolicyzujących", których przedstawicielem jest Marcjon (ok. r. 170), zbliża się do pozytywnej treści chrześcijaństwa bardziej niż wszystkie wymienione wyżej sekty gnostyckie. Uważał on chrześcijaństwo za religję absolutnie nową, pozostającą w zupełnem przeciwieństwie do wszystkich religij przedchrześcijańskich, dlatego odrzucał Stary Testament. Jako wyznawca dualizmu i przeciwieństwa między duchem i materją, odrzucał dogmat o zmartwychwstaniu i wiele innych dogmatów, a Mękę Pańską uważał za pozór. Sekta marcjonistów była zorganizowana na sposób kościelny, miała swe gminy z biskupami i kapłanami i utrzymała się aż do VI wieku. Miała swoich wyznawców we Włoszech, w Egipcie, Palestynie, w Azji Mniejszej i na Cyprze. Pokrewną nauce Marcjona jest nauka Hermogenesa, wykształconego w szkole platońskiej malarza, który uczył w II wieku w Kartaginie. Odrzucał on emanacje gnostyckie, a istnienie dusz ludzkich wyprowadzał z materji odwiecznej, którą uważał za pierwiastek równorzędny z Bogiem. Był racjonalistą i dialetykiem i nie zdołał wytworzyć stronnictwa ani sekty.

**Gnozymachowie,** po grecku gnosimachoi (nieprzyjaciele wiedzy), sekta w VII wieku. Potępiali wszelkie naukowe badania w rzeczach wiary, wszelkie dociekania prawdy i rozmyślania religijne i twierdzili, że wystarcza pełnić dobre uczynki.

**Gobat** Samuel, anglikański misjonarz Wschodu. Urodzony w r. 1799 w Crémines w Szwajcarji, odbył w r. 1826 w usługach Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego pierwszą podróż misyjną do Egiptu i Abisynji, gdzie przebył 6 lat, poczem powrócił do Europy. W r. 1836 udał się na Maltę i brał tam udział w tłumaczeniu biblji na język arabski. Gdy w r. 1841 utworzono z inicjatywy króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV protestanckie biskupstwo w Jerozolimie, został Gobat ustanowiony przez Prusy biskupem Jerozolimy. Znienawidzony przez Mahometan, Greków i Żydów w Jerozolimie, których starał się nawracać, zmarł tamże w r. 1879.

**Godła.** Godłem czyli odznaką zewnętrzną pierwszych chrześcijan (tesserae sacrae) był monogram Chrystusa, rzeźbiony na pierścieniach lub na kryształach i innych kamieniach, noszonych na piersiach. Godłem takiem bywały także małe rybki z bronzu lub kryształu, noszone na piersiach.

**Godności kościelne,** ob. Prałaci.

**Godzinki,** nabożeństwo do Matki Boskiej, podzielone jak brewjarz na 7 części, czyli godzin, t. j. jutrznię, prymę, tercję, sekstę, nonę, nieszpory i kompletę i stąd zwane godzinkami, w odróżnieniu od godzin kanonicznych, czyli brewjarza. Powstały prawdopodobnie w XIV lub XV wieku w czasie sporu skotystów z tomistami o dogmat Niepokalanego Poczęcia, który jest przewodnią myślą tego nabożeństwa. Polski przekład godzinek przypisują ks. Wujkowi, tłumaczowi Pisma św. Wprowadzone w XVI wieku do Polski, były godzinki najbardziej popularnem nabożeństwem polskiem. Śpiewano je w domach i kościołach, w obozach, w czasie pochodów i pielgrzymek, a Zygmunt III codziennie je odmawiał.

**Gog i Magog,** nazwy książąt ludów scytyjskich, których najazd na ziemię Izraela i pogrom przepowiadał Ezechjel (rozdz. 38 i 39), określając ich jako barbarzyńców z północy i przedstawicieli pogaństwa. Apokalipsa św. Jana (rozdz. 20, w. 7) wspomina o nich, jako o wrogach Króle-

stwa Bożego i sprzymierzeńcach Antychrysta. Do nazwy Gog i Magog, znanej w literaturach rabinicznej i arabskiej, dodano w czasach rewolucyjnych w XIX w. wyraz „Demagog", jako trzeci i najwyższy stopień wroga ludzkości.

**Goj,** po hebrajsku w liczbie mnogiej gojim, znaczy naród, pierwotnie „naród wybrany", w szczególnem znaczeniu nazwa żydowska, nadawana wszystkim, nie będącym żydami, chrześcijanom i poganom. Wyrażenie szabbes-goj jest nazwaniem chrześcijan, którzy służąc żydom, spełniają za nich wszelkie prace, zakazane im w dzień sobotni.

**Golgota** (Golgatha), grecka forma wyrazu hebrajskiego Golgolet, po łacinie calvaria, znaczy „czaszka", miejsce stracenia, na którem ukrzyżowano Chrystusa Pana. Jest to pagórek skalisty blisko dawnych murów Jerozolimy. Niedaleko tego miejsca znajduje się grób Chrystusa, będący obecnie wraz z Golgotą jednym kościołem (ob. Grób święty).

**Gołąb** w Starym Testamencie oznaczał narówni z jagnięciem czystość, zgodę i pokój. Gołębica zwiastowała Noemu ustanie potopu (Genesis VIII, 11). W mitologji greckiej gołąb jest ptakiem Afrodyty. Babilon nazywał się „miastem gołębia", ponieważ w nim panowała Semiramis, zrodzona z jaja gołębiego. W hieroglifach egipskich gołąb, feniks i palma są wyobrażeniem czasu i płodności. Prawo mojżeszowe nakazywało niewiastom po urodzeniu dziecka składać na ofiarę oczyszczającą baranka, parę gołębi lub synogarlic. W symbolice starochrześcijańskiej gołąb, jako zwiastun pokoju, symbolizuje Ducha św. Na niektórych pomnikach starochrześcijańskich gołąb z krzyżem i gałązką oliwną jest symbolem Zbawiciela. Znajdujące się na grobach pierwszych chrześcijan wyobrażenie gołębia, który dziobie winne grono, oznacza duszę zmarłego, cieszącą się szczęściem wiecznem.

**Gołębica eucharystyczna,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa naczynie złote lub srebrne w kształcie gołębicy, służące do przechowywania Przenajśw. Sakramentu (ob. Cyborjum).

**Gomaryści,** zwolennicy nauki Franciszka Gomara, teologa kalwińskiego (1563—1641), ob. Infralapsarii.

**Gomora,** ob. Sodoma.

**Gomółka Mikołaj,** polski kompozytor melodyj kościelnych w XVI wieku. Pochodził z Krakowa, zmarł w Jazłowcu w r. 1609. Był muzykiem nadwornym króla Zygmunta Augusta. Napisał „Melodje na psałterz polski" do słów Jana Kochanowskiego, drukowane w Krakowie w r. 1580. Większość psalmów Gomółki pisana jest w duchu muzyki narodowej polskiej, a niektóre z nich przypominają polskie pieśni ludowe.

**Gonezius** czyli Piotr z Goniądza, ur. w Goniądzu w r. 1525, odegrał wybitną rolę w dziejach reformacji w Polsce. W r. 1555 wróciwszy do kraju z Wittembergi, gdzie przejął się naukami Lutra i Melanchtona, wystąpił na zjeździe ewangelików reformowanych w Secyminie (w pow. sochaczewskim) z doktryną antytrynitarską. Potępiony przez zebranych, odwołał się do Melanchtona, który jednak uznał jego doktrynę za bluźnierczą. Potępił go również zjazd ewangelicki w Pinczowie w r. 1556. Mimo tego został kaznodzieją w Wągrowie, powołany na to stanowisko przez Jana Kiszkę, w. krajczego litewskiego. Zyskał wielu zwolenników na Litwie i Podlasiu i wywołał liczne spory i rozdwojenie pośród polskich kalwinistów. Zjazd w Brześciu Litewskim (1558) potępił jego naukę, a zwolennicy jego poczęli go opuszczać. Opuścił go także jego protektor Kiszka, kazał zniszczyć jego dzieła i zamknąć jego drukarnię w Wągrowie.

**Gonfalon** (gonfalone, sztandar). We Florencji za czasów Machjawela (1469—1527) gonfalonierem zwano urzędnika, czuwającego nad porządkiem publicznym, stąd gonfalonier znaczyło tyle, co opiekun i obrońca. W Rzymie gonfalonier nosił sztandar z wizerunkiem św. Piotra i miał obowiązek bronienia papieża. Był to urząd honorowy, powierzany panującym. Bractwo Gonfalonów (Compagnia del Gonfalone), założone w Rzymie w r. 1264, zajmowało się wykupem jeńców z rąk Saracenów i dawało w Colosseum przedstawienia Męki Pańskiej w czasie Wielkiego Tygodnia. Przedstawień tych zakazał papież Paweł III w r. 1549. Obecnie istnieje to bractwo przy kościele św. Łucji del Gonfalone w Rzymie i zajmuje się pielęgnowaniem chorych i grzebaniem ubogich zmarłych.



**Gorgona,** w mitologji greckiej nazwa potwornej istoty niewieściej z głową pokrytą rojowiskiem węży, której sam widok zabijał. Hezjod wymienia trzy Gorgony: Steno, Euryale i Meduzę, córki Fokisa i Ketony. Z pomiędzy nich tylko Meduza była śmiertelną. Perseusz odciął jej głowę, która miała własność zamieniania w kamień każdego, kto na nią spojrzał. Istnieją różne tłumaczenia tego mitu: wedle jednych oznacza on zgubne skutki wpatrywania się w tarczę księżyca, inni uważają Gorgonę za uosobienie burzy.

**Görres** Jan Józef, publicysta i działacz katolicki w Niemczech (1776 — 1848). Był profesorem fizyki w Koblencji, od r. 1806 profesorem historji i literatury w Heidelbergu, a od r. 1827 profesorem historji na uniwersytecie w Monachjum. Występował przeciw biurokracji pruskiej i przeciw protestantyzmowi i zwalczał biurokratyczny mechanizm władz pruskich w traktowaniu zagadnień kościelno-politycznych. Za to groziło mu w r. 1820 uwięzienie, przed którem schronił się do Francji. Przebywał w Strassburgu a następnie w Szwajcarji. W r. 1845 został mianowany członkiem Akademji monachijskiej. Był jednym z najgłośniejszych publicystów niemieckich i stojąc na gruncie katolickim, przyczynił się do osłabienia wpływów racjonalizmu w Niemczech.

W stuletnią rocznicę jego urodzin (1876) założono w Bonn stowarzyszenie katolickie jego imienia (Görres-Gesellschaft), mające na celu pielęgnowanie nauk i umiejętności pośród katolików niemieckich. Towarzystwo to wspomaga uczonych i wydawnictwa katolickie i utrzymuje od r. 1889 w Rzymie własny instytut umiejętności historycznych.

**Gorzkie żale,** w Polsce nabożeństwo wielkopostne, złożone z kilku pieśni i rozmyślań o Męce Pańskiej. Początek tego nabożeństwa sięga prawdopodobnie wieków średnich, kiedy w czasie wielkopostnym odprawiano w kościołach widowiska pasyjne (ob. Misterja), przyczem śpiewano hymny łacińskie. Pierwsze wydanie nabożeństwa pasyjnego wyłącznie w języku polskim nastąpiło w r. 1707 pod tytułem „Snopek Mirry", poczem to nabożeństwo ustaliło się i rozszerzyło w Polsce w formie obecnie używanej.

**Gossner** Jan Ewangelista (1773—1846), mistyk niemiecki, pierwotnie ksiądz katolicki, następnie pastor ewangelicki w Berlinie. W r. 1820 powołany przez cara Aleksandra I do Petersburga jako kaznodzieja kościoła Maltańskiego, zyskał wielu zwolenników pośród prawosławnych. Jego tajemniczy mistycyzm dał powód duchowieństwu prawosławnemu do oskarżenia go o należenie do tajnych związków, poczem został wydalony z Rosji. Powróciwszy do Niemiec, przeszedł w r. 1826 na protestantyzm i został pastorem przy kościele Betleemskim w Berlinie. Powziąwszy myśl odłączenia się od konsystorza luterskiego, jako złożonego „z racjonalistów, wolnomularzy i iluminatów" i założenia osobnej gminy wyznaniowej na wzór Hernhutów, złożył w r. 1846 urząd pastora i oddał się pracy misyjnej, którą trudnił się aż do śmierci, walcząc z racjonalizmem i indyferentyzmem protestantów niemieckich.

**Gotszalk** (Gottschalk, Gottescalcus), teolog niemiecki w IX wieku, uznany za heretyka, poprzednik Kalwina w głoszeniu nauki o predestynacji, był mnichem benedyktyńskim w Fuldzie a następnie w Orbais. Z pism św. Augustyna wysnuł błędną naukę o „podwójnej predestynacji" (gemina praedestinatio), wedle której Bóg przeznaczył niektórych ludzi na potępienie i ci muszą grzeszyć, a niektórych na zbawienie. Dobre uczynki tych ostatnich nie są zatem wynikiem ich dobrej woli i nie stanowią żadnej zasługi, gdyż wola ludzka po grzechu pierworodnym może tylko grzeszyć. Tę naukę Gotszalka potępiły synody w Moguncji (848) i w Quiercy (853), a Gotszalkowi kazano podpisać odwołanie i złożyć wyznanie wiary. Nie chcąc tego uczynić, domagał się t. zw. próby ognia, na co nie zezwolono, lecz spalono jego pisma, a jego skazano na chłostę według reguły św. Benedykta,

której podlegał, i na dożywotnie więzienie w klasztorze w Hautvilliers, gdzie umarł w r. 868.

**Gougenot** de Mousseu Henryk Roger (1805—1876), pisarz francuski, zajmujący się magją, spirytyzmem i kwestją żydowską. Ważniejsze jego dzieła są: La Magie au XIX siècle, Hauts Phénomènes de la Magie, Moeurs et pratiques de démons, Le Juif, le Judaïsme et la Judaïsation des peuples chrétiennes (1869).

**Grabianka** Tadeusz, mistyk polski XVIII wieku. Studjował w Paryżu, gdzie spędził znaczną część swego życia. Pod wpływem pseudo-mistycyzmu St. Martina, Martineza Pasqualisa i doktryny wizjonerskiej Svedenborga utworzył w łonie sekty martynistów (ob.) osobną grupę. Marzył o zdobyciu Palestyny i części Afryki, o opanowaniu tronu polskiego i o założeniu w Jerozolimie uniwersalnej stolicy swej sekty i odrodzonej przez siebie ludzkości. W r. 1789 przyjechał do Polski, gdzie jednak mimo licznych koligacyj nie miał powodzenia. Po powrocie do Francji osiadł w Avignonie i pozyskał jego mieszkańców, którzy chcieli się pozbyć zależności od papieża i obrać Grabiankę swym panującym. Przeszkodziło temu paryskie Zgromadzenie narodowe w r. 1791, które ogłosiło aneksję Avignonu. Grabianka przeniósł się do Paryża, a następnie do Londynu. Zyskawszy tam środki pieniężne, przybył do Lwowa, aby być bliżej Rosji, którą wybrał na główny teren działania. Po dwóch latach udał się do Petersburga, gdzie przy pomocy przyjaciół, zyskanych w Avignonie, doznał wielkiej wziętości w tamtejszych towarzystwach. Działalność jego jednak wkrótce się skończyła, gdyż podejrzany o knowania przeciwko państwu rosyjskiemu, został uwięziony i umarł we wrześniu r. 1809.

**Grabowiecki** Sebastjan (1540—1607), teolog i poeta XVI wieku, był sekretarzem Zygmunta Augusta, a następnie opatem cystersów w Bledzewie. Napisał dzieło p. t. Martinus Lauter, skierowane przeciwko Lutrowi, po łacinie i po polsku, w którem zebrał i zestawił sprzeciwiające się sobie opinje teologiczne Lutra, Melanchtona, Kalwina, Bezy i innych teologów protestanckich, wykazując rzeczowo ich sprzeczność. W r. 1590 wydał „Setnik rymów duchownych", w których wprowadził nowe formy poezji lirycznej.

**Graduał.** 1. Śpiew liturgiczny w czasie mszy św. między lekcją a ewangelją. Nazwa graduał pochodzi stąd, że śpiewano go na stopniach ołtarza lub ambony. Tekst graduału składa się najczęściej z dwóch wierszy, wyjętych z psalmów.

2. Śpiewnik kościelny, zwany także cantatorius albo antiphonarius, księga liturgiczna, zawierająca melodje, śpiewane w czasie mszy św.

**Gral.** Istnieje cały szereg legend, podań i poematów średniowiecznych, w których Gral oznacza albo kamień cudowny, spadły z nieba, będący pierwszą monstrancją, albo kielich, z którego pił Chrystus w czasie Ostatniej Wieczerzy, lub wreszcie naczynie, do którego Józef z Arymatei zebrał krew, płynącą z ran Chrystusa na krzyżu. Podania i poematy, których przedmiotem jest Gral, dzielą się na dwie grupy, różne charakterem i tendencją: do pierwszej grupy, o charakterze wybitnie religijno-ascetycznym, należy wierszowana legenda o Józefie z Arymatei Roberta Borrona, oraz zbiór legend o Gralu w prozie „Grand Saint Graal", „Merlin" i „Suite de Merlin"; do drugiej grupy o charakterze romansów rycerskich należy niedokończony poemat poety francuskiego z XII wieku, Chrétien de Troyes p. t. „Perceval", poety niemieckiego Wolframa von Eschenbach „Parsival", oraz poemat angielski „Sir Perceval". Wszystkie te dzieła powstały w czasie między r. 1180 a 1270. Traktują legendę o Gralu bądź jako historję jego pochodzenia, bądź jako dzieje jego poszukiwań. Legendę o Gralu osnuła wyobraźnia wieków średnich mnóstwem motywów baśniowych i uczyniła ją ośrodkiem romansów rycerskich, z których najbardziej znanym jest wspomniany Parsival Wolframa von Eschenbach; na podstawie tego poematu stworzył Ryszard Wagner opery Parsival i Lohengrin.

**Grammont,** także Grandmont, nazwa zakonu pustelniczego, założonego w r. 1073 przez św. Stefana z Thiers



na pustelni Muret. Nazwa pustelników z Grammont powstała wskutek tego, że z powodu roszczeń benedyktynów do miejscowości Muret zakonnicy przenieśli się do pustelni w Grammont. Zakon ten, założony na podstawie znacznie zaostrzonej reguły benedyktyńskiej, zażywał we Francji wielkiego poważania, a jego członków nazywano „boni homines".

Wskutek wewnętrznych sporów między kapłanami a laikami zakon powoli upadał, a rewolucja go zniosła.

**Gratry** August Józef Alfons (1805—1872), zwany „ojcem Gratry", teolog i apologeta francuski. Należał do kongregacji oratorjanów, którą pragnął uczynić ogniskiem wiedzy religijnej. W r. 1863 został profesorem Sorbony, a w r. 1868 członkiem Akademji francuskiej. Gdy w ówczesnym świecie naukowym było modnem wykazywanie rzekomych sprzeczności między wiedzą a wiarą, Gratry w swojej działalności naukowej dążył do uzgodnienia tych sprzeczności. W okresie przed soborem watykańskim zwalczał nieomylność papieską w listach do arcybiskupa Deschamps, potępionych przez biskupa w Strassburgu i 95 innych biskupów. Gdy jednak sobór watykański ogłosił dogmat o nieomylności papieża, Gratry poddał się jego uchwałom i odwołał swoje poprzednie poglądy.

**Grecja,** od r. 1924 republika, liczy przeszło 6 miljonów mieszkańców, należących przeważnie do Kościoła grecko-wschodniego, który po uzyskaniu przez Greków niezależności państwowej w r. 1822 ogłosił się kościołem państwowym i zerwał łączność z patrjarchatem w Konstantynopolu, a na synodzie w Nauplji w r. 1833 zorganizował się jako Kościół autokefalny (ob. Grecko-wschodni Kościół, 9).

Kościół katolicki w Grecji liczy około 44.000 wyznawców i posiada arcybiskupstwa w Atenach, Naksos i Korfu oraz biskupstwa: Kefalonja, Zante, Santorin, Syra, Tynos, Andros i Mykeny.

**Grecka mitologja i religja.** Grecką mitologją nazywamy ogół mitów czyli podań i opowieści starożytnych Greków o bogach, półbogach i bohaterach, oraz umiejętność, mającą za przedmiot te mity. Ponieważ w mitach zawiera się także wiara Greków, można uważać mitologję również za naukę o ich religji. Te dwa pojęcia jednak, mitologja i religja grecka, nie pokrywają się wzajemnie, ponieważ religja objawia się także w kulcie, t. j. w sposobie oddawania czci bogom, a nietylko w tem, co o nich opowiadają mity.

Naukowe badania odkryć, poczynionych przez Schliemanna w latach 1871 do 1876, odsłaniających cywilizację grecką z epoki około 2000 r. przed Chr., doprowadziły do tego nieoczekiwanego rezultatu, że religja Greków była pierwotnie całkiem inna niż ta, do której wyobrażeń przyzwyczaiły nas znane dotychczas mity i pomniki greckiej sztuki. A mianowicie w najdawniejszej religji Greków znajdują się wszystkie pierwiastki religji ludów prymitywnych: wiara w demony natury, kult kamieni, drzew i zwierząt. Wyobrażanie bóstw w postaci ludzkiej i nadawanie im wszystkich własności natury ludzkiej (antropomorfizm) przypada na okres znacznie późniejszy. Iljada i Odysea, poematy homeryckie, powstałe prawdopodobnie w IX w. przed Chr., zawierają jeszcze ślady pojęć pierwotnej religji naturystycznej, jak Gaja, ziemia, Hestja, ognisko domowe i t. p., ale naogół wszyscy bogowie Homera są już antropomorficzni. Są to ludzie ubóstwieni. Mają ciała ludzkie, ale specjalny fluid czyni ich nieśmiertelnymi, mogą być widzialni lub niewidzialni, przyjmują pożywienie, podlegają zranieniu, bólowi i namiętnościom ludzkim. Na Olimpie istnieje porządek hierarchiczny: Zeus (Dzeus) jest najwyższym panem, podlegają mu jego małżonka Hera, jego córka Atena, Ares, Febus, Apollo, Hermes, Hefajstos, Afrodite, Posejdon, Hades i inne podrzędniejsze bóstwa. Ponad Zeusem i wszystkimi bogami panuje Mojra, czyli Przeznaczenie. Dusze ludzi umierających uchodzą z ciał przez usta lub otwory ran. Opuszczają ciała po spaleniu zwłok i ulatują do Hadesu, który mieści się w podziemiu. Winowajcy, jak Tantal i Syzyf, ponoszą tam karę, inni prowadzą jako cienie dalej to samo życie, co na

ziemi, ale przyćmione i smutne. Ulisses, zwiedziwszy Hades, powiada, że woli być na ziemi sługą żebraka, niż królem wszystkich zmarłych w podziemiu.

Poematy Hezjoda (800—700 przed Chr.), a przedewszystkiem przypisywana mu Theogonia zawiera zestawienie mitów o powstaniu świata i o pochodzeniu bogów. Na początku był Chaos, Gaja, Tartar i Eros. Uranos wraz z Gają rodzą Kronosa, ojca bogów i bogiń: Demetry, Hestji, Hery, Hadesa, Posejdona i Zeusa. Hezjod opowiada mit o Tytanach i o Prometeuszu.

Religja grecka obywa się zupełnie bez dogmatyzmu. Mity greckie nie były nigdy zebrane w jakieś księgi święte, będące przedmiotem wiary. Kapłani greccy nie byli teologami ani nauczycielami wiary, lecz tylko kierownikami obrzędów religijnych i misterjów (ob. Misterja i Orfizm). Święta i uroczystości miały charakter lokalny i ludowy, a większość ich odpowiadała zmianom pór roku, jako okresom życia rolniczego i pasterskiego. Charakter uroczystości religijnych nosiły igrzyska olimpijskie, pytyjskie, nemejskie i istmijskie. Związki społeczne: rodzina, ród, szczep, gmina, miasto, państwo miały na sobie sankcję religijną, a nie przestawały mimo tego być świeckiemi. Tak samo mity, opowiadane przez poetów, roztrząsane przez filozofów, miały cechę świecką, choć zawierały treść religijną.

Zeus (Dzeus) jest najwyższem bóstwem helleńskiem, panem nieba, zamieszkującym eter ponad chmurami. Z tej sfery światłości rządzi zjawiskami nieba: sprawuje deszcze i burze, rzuca pioruny, sypie śniegiem. Jest opiekunem ogniska domowego, rodziny i miasta, jest mądry i wszechpotężny. Mity ludowe zawierają wiele opisów jego przygód miłosnych, wybitnie niemoralnych. Wyobraźnia poetów i filozofów idealizuje go mimo tego tak dalece, że w hymnie Kleanta (w III w. przed Chr.) Zeus jest jedynym bogiem filozofji stoików. Żona jego i siostra, Hera, jest opiekunką małżeństw. Atena (Pallas Athene), córka Zeusa, wyskoczyła z jego głowy w pełnej zbroi. Jest protektorką miast i zamków, opiekuje się państwem, handlem, przemysłem i sztuką. Apollo, syn Zeusa i Latony, posiada różne właściwości, stosownie do miejsca, gdzie jest czczony. W Arkadji i Lakonji jest bogiem pasterzy, u Jończyków bogiem poezji i sztuki, mistrzem Muz i Gracyj, w Delfach prorokiem Zeusa. Łączą go z wyobrażeniem Heljosa, boga słońca. Artemis, jego siostra, jest w Grecji bóstwem dziewiczem i oddaje się myślistwu. W Azji Mniejszej zaś pod wpływem Wschodu Artemis z Efezu staje się boginią płodności, a kult jej odznacza się zmysłowością. Ten wpływ Wschodu na religję grecką jest jeszcze wyraźniejszy w kulcie Afrodyty, bogini miłości, którą utożsamiają z Astartą Fenicjan i Babilończyków. Ares jest bogiem wojny, Hermes bogiem pasterzy i przewodnikiem dusz, wędrujących w świat zagrobowy, posłańcem Zeusa. Hades i Persefona (Prozerpina) królują w świecie podziemnym. Demeter jest boginią ziemi żywicielki, jej córka Kora (Persofona), porwana przez Hadesa, władcę podziemia, powracająca co pół roku na ziemię, symbolizuje obudzenie się natury na wiosnę. Dionysos jest bóstwem wegetacji roślinnej, a w szczególności winobrania. Morzami rządzi Posejdon. Oprócz tych głównych bóstw jest mnóstwo podrzędnych, jak bóstwo leśne Pan z orszakiem Sylenów i Satyrów, Nimfy, Nereidy, Oceanidy i Furje.

W VII wieku przed Chr. powstaje kult herosów, z których najsławniejszym jest Herakles, bohater narodowy Doryjczyków. Cały ten panteon podlega w ciągu wieków zmianom wyobrażeń, czy to pod wpływem Wschodu, czy to skutkiem przeobrażeń społecznych. Solon widzi w Zeusie bóstwo, które wynagradza za dobro, a zło karze, ale już Theognis (545—500) skarży się, że kara Zeusa dotyka złoczyńców dopiero poza grobem. Poeci Eschylos (525—456) i Sofokles (496—405) uważają również bogów za mścicieli zła. Euripides (480—406) zrywa z tradycją: tłumaczy namiętności ludzkie w sposób naturalny, krytykuje mity o bogach i ich historje skandaliczne i posuwa się aż do pytania, czy sprawami ludzkiemi



nie rządzi tylko przypadek. Aristofanes (445—388) szyderstwem wstrząsa wiarę religijną, ośmieszając bogów. Sofiści V wieku niszczą wiarę. Sokrates (470—399) stał się ofiarą reakcji przeciw sofistom jako bezbożnikom, mimo że nie był sofistą, nie zaprzeczał istnieniu bogów i z religijną gorliwością głosił prawdy moralne. Platon (428—347) uważał porządek rzeczy jako zawisły od idei wiekuistych, opanowanych przez ideę dobra. Aristoteles (384—322) umieszcza ponad bogami pierwszą i jedyną przyczynę wszelkiego ruchu, najwyższą energję, najwyższe dobro. Epikur (342—370) oddziela bogów od natury. W przeciwieństwie do ateizmu i jego szkoły stoicyzm (ob.) uznaje istnienie bogów, lecz tłumaczy ich w sposób panteistyczny, wreszcie Euhemeros (ok. r. 300) tłumaczy postacie mitologiczne istnieniem ubóstwianych ludzi.

(Ob. Tadeusz Zieliński. Religja hellenizmu. Warszawa, 1925).

**Grecko-wschodni Kościół.** Nazwa ta obejmuje cały szereg samoistnych, terytorjalnych organizacyj kościelnych, wyłączonych z Kościoła katolickiego przez schizmę, czyli odszczepieństwo. Ze stanowiska katolickiego nazywa się ogół tych organizacyj kościelnych Kościołem schizmatyckim. Nieścisłą jest nazwa „Kościół grecko-katolicki", określenie to bowiem przysługa raczej części Kościoła rzymsko-katolickiego, zachowującej obrządek grecki (ob. Unici). Kościół grecko-wschodni oznacza się sam jako ortodoksyjny (z rosyjska „prawosławny"), przybierając tytuł, który w języku greckim brzmi: He ortodoxos katolike kai apostolike ekklesia tes anatoles, t. j. „Prawosławny, powszechny i apostolski Kościół Wschodu".

Odłączanie się Kościoła grecko wschodniego od Kościoła zachodniego, czyli rzymskiego rozpoczęło się już w II wieku wskutek powstania sekt monofizyckich i nestorjańskich, z któremi razem Kościół grecko-wschodni stanowi grupę kościołów wschodnich (ob. Wschodnie kościoły). Gdy jednak sekty te wyłączyły się z Kościoła rzymsko-katolickiego wskutek zasadniczych różnic dogmatycznych, to powodem oddzielenia się Kościoła grecko-wschodniego były w pierwszym rzędzie względy polityczne, upozorowane przez teologów greckich w IX w. sztucznie skonstruowanemi różnicami dogmatycznemi (ob. Filioque).

Właściwym powodem schizmy była rywalizacja między cesarstwem bizantyńskiem a zachodnio-rzymskiem i odrębność kultury, powstałej na wschodzie pod wpływem języka i cywilizacji greckiej, na zachodzie zaś pod wpływem języka i cywilizacji łacińskiej. Rywalizacja Rzymu i Bizancjum, ambicje patrjarchów wschodnich, zwłaszcza patrjarchy w Konstantynopolu, który nie chcąc uznawać prymatu papieża, nazwał się w r. 518 ekumenicznym czyli powszechnym, żale łacinników do Greków z powodu oderwania południowych Włoch i Ilirji i zabrania położonych tam majątków kościelnych, wytworzyły nastrój obustronnej zawziętości, z którego skorzystali patrjarchowie „ekumeniczni", aby oderwać się od jedności z Kościołem rzymsko-katolickim. Do czasów patrjarchy Focjusza zatargi te nie dotykały zasad wiary. Dopiero Focjusz z powodu nieuznania go przez papieża patrjarchą w Konstantynopolu w sporze z Ignacym, uznanym za prawowitego patrjarchę, w swym liście okólnym z r. 866 określił niektóre zwyczaje Kościoła zachodniego, jak np. spożywanie nabiału w pierwszym tygodniu wielkiego postu, wyłączne prawo biskupa do udzielania sakramentu bierzmowania, zakaz małżeństwa księży, a przedewszystkiem dodanie w wyznaniu wiary słowa „Filioque" o pochodzeniu Ducha św. „i od Syna", — jako kacerstwo i położył przez to podwalinę do schizmy. Do tego dołączył patrjarcha Michał Cerularjusz w orędziu z r. 1053 dalsze zarzuty przeciwko prawowierności Kościoła zachodniego, jak np. używanie niekwaszonego chleba przy ofierze mszy św., opuszczanie śpiewu Alleluja w czasie wielkopostnym itp. Wobec tego wysłańcy papiescy złożyli dn. 16 lipca 1054 r. na wielkim ołtarzu kościoła św. Zofji w Konstantynopolu bullę papieską, zawierającą wyklęcie Cerularjusza. Na tę bullę odpowiedział Cerularjusz wraz z innymi patrjarchami Wschodu klątwą, rzuconą na Rzym. Od tego czasu nie

brakło ze strony papieży usiłowań ku zjednoczeniu obydwu Kościołów. Usiłowania te znalazły poparcie ze strony cesarzy greckich, powodowanych względami politycznemi, a mianowicie celem zyskania pomocy Zachodu przeciw niebezpieczeństwu ze strony Turków. W ten sposób przyszła do skutku w r. 1439 unja florencka (ob. Florencki sobór), która jednak zawarta przez duchowieństwo greckie pod naciskiem politycznym, a zatem nieszczerze, nie została przyjęta przez lud. Po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w r. 1453 Kościół wschodni popadł w niewolę turecką, t. j. zupełną zawisłość od sułtana. Patrjarcha Gennadjusz II (ob.) przedstawił Mahometowi II wyznanie wiary, został mianowany baszą i otrzymał zapewnienie opieki sułtana. Opieka ta, objawiająca się bezwzględną zależnością Kościoła wschodniego od władz państwowych, była wtórą formą cezaropapizmu, tworu bizantyńskiego, stanowiącego charakterystyczną cechę Kościoła wschodniego.

Ten charakter kościoła państwowego i terytorjalnego, który zachował Kościół wschodni we wszystkich swoich odłamach, oraz wrogi jego stosunek do Kościoła katolickiego, spowodował już w XVI wieku próby zbliżenia się z protestantyzmem, trwające dotychczas. Za czasów patrjarchy Joazafa II próbował Melanchton uzgodnić protestantyzm z doktryną grecką, a patrjarcha Cyryl Lukaris próbował kalwinizować Kościół wschodni. Dotychczas utrzymuje Kościół ten przyjazne stosunki z anglikanizmem i starokatolicyzmem. Wpływ protestantyzmu objawia się także w ten sposób, że wykształceni w Niemczech greccy duchowni wprowadzili w kilku gminach zwanych „helleńsko-ewangelickiemi“ kazania niedzielne według wzorów protestanckich.

Wprowadzenie Kościoła grecko-wschodniego do Rosji nastąpiło w r. 988, gdy Włodzimierz Wielki, zawarłszy pokój z cesarzem bizantyńskim Bazylim II, dał się ochrzcić. Stanowisko patrjarchy moskiewskiego, utworzone w r. 1589, wydawało się jednak Piotrowi Wielkiemu zbyt potężne, przeto od r. 1700 nie dopuścił do jego obsadzenia, a w r. 1721 ustanowił w Petersburgu „najświętszy synod“, który, pozostając w zupełnej zależności od władzy świeckiej, był aż do upadku cesarstwa rosyjskiego zewnętrznym wyrazem cezaropapizmu.

Pod względem dogmatycznym właściwością Kościoła grecko-wschodniego jest trzymanie się uchwał pierwszych 7 soborów powszechnych, które odbyły się w latach od 325 do 787, a odrzucanie wszelkich dalszych, z czego wynika pewna skostniałość w egzegezie Pisma św. i stosowaniu tradycyj. Różnica dogmatyczna istnieje tylko we wspomnianym dodatku „Filioque“, którego Kościół grecko-wschodni nie uznaje. Sakramentu bierzmowania udziela się równocześnie z sakramentem chrztu. Nie uznaje się celibatu duchownych. Nabożeństwa tego Kościoła cechuje tajemniczość, którego zewnętrznym wyrazem jest przedzielenie wnętrza cerkwi przez ikonostas na dwie części: przybytek święty (wima), w którym stoi ołtarz, i nawa (naos), w której zgromadzeni są wierni. Główne nabożeństwo, czyli liturgja, składa się z trzech części: 1) proskomidja czyli przygotowanie, które odbywa się za ikonostasem bez żadnego współudziału wiernych, 2) liturgja katechumenów, odpowiadająca pierwszej części mszy według obrządku łacińskiego i 3) liturgja wiernych, czyli właściwa ofiara wraz z komunją, przyjmowaną pod dwiema postaciami także i przez wiernych.

Pod względem prawnym rządzi się Kościół grecko-wschodni zbiorem prawa kanonicznego, zwanym Nomokanon, zawierającym tak kościelne kanony, jako też i państwowe „nomoi“, wyjęte z Corpus iuris civilis cesarza Justynjana. Kanony dzielą się na „apostolskie“, kanony 7 soborów powszechnych i szeregu synodów prowincjonalnych, oraz na „kanony 13 Ojców św.“.

Mimo wspólności dogmatycznej i ustrojowej nie stanowi Kościół grecko-wschodni niepodzielnej jednostki jak Kościół rzymsko-katolicki, lecz dzieli się na cały szereg terytorjalnych, samoistnych (autocefalnych) kościołów. A mianowicie:

1. Patrjarchat w Konstantynopolu, zwany ekumenicznym. Przywilejem



tego patrjarchatu, stawiającym go ponad inne grecko-wschodnie kościoły autocefalne, jest święcenie oleju, zwanego myron (chrisam), który zobowiązane są od niego pobierać wszystkie inne kościoły. Obowiązku tego dopełniają tylko niektóre, jak grecki, aleksandryjski, jerozolimski, serbski, cypryjski, synaicki oraz na podstawie układu z r. 1924 także Kościół prawosławny w Polsce.

2. Patrjarchat w Aleksandrji, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa najwybitniejszy z patrjarchatów Wschodu. Po zdobyciu Egiptu przez Omara upadło jego znaczenie i przez dwa wieki patrjarchowie aleksandryjscy rezydowali w Konstantynopolu.

3. Patrjarchat w Antjochji.

4. Patrjarchat w Jerozolimie.

5. Patrjarchat w Moskwie, wskrzeszony po upadku caratu.

6. Patrjarchat w Karłowicach.

7. Kościół w klasztorze na górze Synaj, którego opat nosi tytuł arcybiskupa. Wskutek sporu między patrjarchatem aleksandryjskim i jerozolimskim o władzę nad tym klasztorem, synod w Konstantynopolu ogłosił go kościołem autocefalnym.

8. Kościół na wyspie Cypr. Jest samoistnym od r. 431.

9. Kościół grecki. Otrzymał prawa kościoła autocefalnego w r. 1833 równocześnie z odzyskaniem przez Grecję niezawisłości państwowej.

10. Kościół rumuński, niezawisły od r. 1882.

11. Kościół bułgarski. Domagał się samoistności od r. 1850, a gdy patrjarcha w Konstantynopolu nie chciał mu jej przyznać, sułtan ogłosił w r. 1870 egzarchę w Sofji egzarchą samoistnym. Od tego czasu Kościół bułgarski nie utrzymuje stosunków z patrjarchatem ekumenicznym, który uważa go za odstępczy.

12. Kościół serbski. W XIV wieku istniał samoistny patrjarchat serbski z siedzibą w Ipeku, który w r. 1766 połączono z Konstantynopolem. W r. 1879 odzyskał samoistność.

13. Kościół czarnogórski z metropolitą w Cetynje.

14. Kościół siedmiogrodzki, od r. 1864 samoistny, z metropolitą w Hermanstadzie na czele.

15. Metropolja bukowińska i metropolitą w Czerniowcach.

16. Kościół prawosławny w Polsce. Wyznawcy Kościoła grecko-wschodniego w Polsce, zwani dyzunitami, zależeli pod względem religijnym od patrjarchy w Konstantynopolu. W czasach przedrozbiorowych, wskutek rosnących wpływów rosyjskich, przyłączyli się do cerkwi rosyjskiej, będącej, jak wyżej wspomniano, pod kierownictwem „najświętszego synodu“ w Petersburgu, kościołem państwowym rosyjskim. Po upadku caratu, a w czasie odbudowy państwowości polskiej, synod ten i państwowa cerkiew rosyjska przestała istnieć, stosownie więc do zasady terytorjalności, na podstawie której wspomniane kościoły wyznania grecko-wschodniego, jak grecki, bułgarski, serbski i rumuński, uzyskiwały niezależność z chwilą odzyskania niezależności przez państwo, na którego terenie istnieją, także i polski kościół prawosławny musiał uzyskać niezależność. Ten stan faktycznej niezależności polskiego prawosławia stwierdził synod polskich biskupów prawosławnych w Warszawie uchwałą z dn. 14 czerwca 1922 r., ogłaszając „Kościół prawosławny w Polsce“ jako autocefaliczny. Uchwałę tę ze stanowiska kościelnego ulegalizował patrjarcha ekumeniczny w Konstantynopolu Grzegorz VII w tomosie z dn. 13 listopada 1924, uznając ten Kościół jako jednostkę równorzędną we wspólnocie kościołów grecko-wschodnich i stwierdził, że zwierzchnią władzę w tym Kościele stanowi synod biskupów diecezjalnych pod przewodnictwem metropolity warszawskiego jako głowy Kościoła.

Obecny stan organizacji hierarchicznej jest następujący: Zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Polsce jest „Metropolita warszawski i całej Polski“. Władzę swą sprawuje przy pomocy synodu, złożonego z biskupów diecezjalnych w Polsce. Diecezyj jest pięć: wołyńska z siedzibą biskupa w Pińsku, poleska z siedzibą w Pińsku, grodzieńsko-nowogrodzka z siedzibą w Grodnie, wileńska z siedzibą w Wilnie i warszawska z siedzibą w Warszawie.

Ogół kościołów wyznania grecko-

wschodniego liczy obecnie około 122 miljonów wyznawców, z czego na Europę wypada 98 miljonów. W Polsce zaś mieszka przeszło 3 miljony prawosławnych.

(Por. Janin: Les églises orientales et les rites orientaux, Paris, 1922).

**Gregoire** Henryk (1750—1831), proboszcz w Embermesnil w Lotaryngji, deputowany do Stanów Generalnych, był w czasie rewolucji francuskiej pierwszym z kleru francuskiego, który w r. 1791 złożył przysięgę na konstytucję. W nagrodę za to został według praw rewolucyjnych wybrany biskupem w Blois. W zgromadzeniu narodowem, któremu przewodniczył w dniach zdobywania Bastylji, przemawiał za swobodą nabożeństw, za zniesieniem nietykalności osoby króla i za wytoczeniem mu procesu. W r. 1799 został członkiem ciała prawodawczego. Po zawarciu konkordatu, którego nie chciał uznać, zrezygnował w r. 1803 z biskupstwa i otrzymał tytuł hrabiowski. Jako członek senatu przemawiał przeciw zaborowi Państwa Kościelnego, a w r. 1814 za detronizacją Napoleona. Za czasów Restauracji usunięty z senatu, poświęcił się nauce i opracował projekt unji Kościoła grecko-wschodniego z Kościołem katolickim. Dla projektu tego wszakże nie mógł zjednać ani Ludwika XVIII, ani Aleksandra I. Napisał historję sekt p. t. „Histoire des sectes religieuses", II wydanie w 5 tomach w Paryżu 1828.

**Gregorjanki.** Na pamiątkę św. Grzegorza, papieża, który według tradycji wykupował dzieci niewolników i umieszczał je w szkołach, ustanowił papież Grzegorz IV w r. 830 święto dzieci szkolnych, obchodzone w dniu 12 marca, w którym oddawano dzieci do szkół. W Polsce panował zwyczaj, że w dniu tym chłopcy szkolni przebierali się, śpiewali pieśni, wypowiadali oracje, a zabawy te zwały się gregorjankami. Tak nazywano także chłopców, oddawanych do szkół.

**Gregorjańska woda.** Przy konsekracji kościołów biskup używa wody rytualnej, osobno poświęconej, zmieszanej z winem, popiołem i solą. Woda ta nazywa się wodą gregorjańską.

**Gregorjańskie msze,** msze św. za dusze zmarłych, odprawiane przez 30 dni z rzędu. Nazwa pochodzi od św. Grzegorza, papieża, i związana jest z legendą z życia tego świętego.

**Gregorjański kalendarz,** ob. Kalendarz.

**Gregorjański ołtarz,** ołtarz uprzywilejowany przez papieża do odprawiania przy nim mszy świętych za dusze zmarłych. Nazwa powstała od ołtarza, znajdującego się w kościele św. Grzegorza Wielkiego na Monte Celio w Rzymie.

**Gregorjański śpiew,** rodzaj muzyki kościelnej, wprowadzony przez papieża św. Grzegorza Wielkiego (590—604), który zreformował śpiew kościelny. Założył szkołę śpiewaków (Scola cantorum), którą sam kierował i ułożył Antiphonarium, czyli zbiór wszystkich śpiewów, przepisanych przy mszy św. (por. Chorał).

**Gregorius Thaumaturgus,** św. Grzegorz Cudotwórca (213—275), uczeń Origenesa, był biskupem Cezarei. Napisał formułę wiary o dogmacie Trójcy Przenajśw. i list kanoniczny o pokucie kościelnej.

**Gremjał,** okrycie rytualne, które kładzie się na kolana biskupa, siedzącego na tronie, w czasie mszy biskupiej. Jest to czworoboczny kawałek materji jedwabnej tego koloru, co ornat, obszyty złotym galonem, często ozdobiony haftem.

**Grób św.,** 1) w którym złożono zdjęte z krzyża Ciało Chrystusa, znajduje się w Jerozolimie w kościele Grobu św., który obejmuje także miejsce ukrzyżowania (ob. Golgotha). W miejscu tem wybudował Konstantyn W. bazylikę, spaloną w r. 614 przez Persów. W 15 lat potem na miejscu ruin powstały cztery kościoły: kościół Grobu św., zwany Anastasis, kościół Golgoty, kościół zw. Martyrium i kościół N. Marji Panny. Kościoły te w r. 1010 zburzono, a w r. 1048 znowu odrestaurowano. Krzyżowcy połączyli je w jeden kościół, który dotrwał aż do pożaru w r. 1818. Obecny kościół Grobu św. obejmuje oprócz miejsca Grobu św. pod ogromną kopułą i miejsca ukrzyżowania, wiele kaplic i trzy kościoły: rzymsko-katolicki oo. franciszkanów, grecko-wschodni i ormiański.

2) **Grób św.** w Wielkim Tygodniu jest to ołtarz lub kaplica, w której jest wystawiony Najśw. Sakrament od wielkiego piątku przez wielką sobotę aż do rezurekcji. Według pobożnego zwyczaju katolicy odwiedzają w te dni kościoły, co nazywa się „odwiedzaniem grobów".



**Grobu św. zakony.** 1) Kongregacja jerozolimska kanoników regularnych św. Grobu, powstała w r. 1114. Po zajęciu Jerozolimy przez Saracenów kongregacja przeniosła się do Ptolemaidy, a po zdobyciu i tego miasta rozproszyła się po Niemczech i Włoszech. Członkowie jej byli także w Polsce.

2) Rycerze Grobu św., order rycerski, wznowiony przez Piusa IX w r. 1868, składa się z komturów, komandorów i rycerzy. Od lutego 1928 r. order ten nadaje patrjarcha Jerozolimy.

3) Kanoniczki Grobu św., kongregacja żeńska, założona w r. 1622 w Chareville. Obecnie dom tej kongregacji istnieje w Baden-Baden.

**Gromnice,** świece woskowe, poświęcane w dniu święta Oczyszczenia Najśw. Marji Panny (2 lutego), stąd i święto samo nazywa się świętem Matki Boskiej Gromnicznej. Nazwa gromnicy pochodzi od słowa grom (piorun), gdyż wedle starodawnego zwyczaju polskiego świecę tę zapalano w czasie burzy. Gromnicę zapalają także przy umierających.

**Groote** (Groot) Gerhard, zwany Gerhardus Magnus (1340—1384), założyciel kongregacji „braci wspólnego żywota". Studjował teologję, medycynę i prawo kanoniczne w Akwizgranie i w Paryżu, był nauczycielem szkoły kapitulnej w Deventer, następnie kanonikiem w Utrechcie. Pod wpływem prjora kartuzów, Henryka de Calkar, porzucił życie świeckie, zrzekł się kanonikatu i począł działać w diecezji utrechckiej jako kaznodzieja pokutny. Pod jego kierownictwem zgromadził Florencjusz Radewyns we wspólnym domu w Deventer młodych księży, trudniących się przepisywaniem rękopisów, i w ten sposób powstała kongregacja „braci wspólnego żywota", mająca na celu krzewienie zasad praktycznego życia chrześcijańskiego. W szkole, utrzymywanej przez tę kongregację w klasztorze w Windesheim, założonym w r. 1385, miał się kształcić Tomasz à Kempis, słynny autor dzieła „O naśladowaniu Chrystusa" (ob. Tomasz à Kempis).

**Grotius** Hugo (de Groot), holenderski mąż stanu, prawnik i teolog (1583—1645). W dziele swem De iure belli et pacis („o prawie wojny i pokoju") ustalił zasady prawa narodów. Jako teolog reformowany dążył do pogodzenia protestantów z katolikami i w dziełach swoich Via ad pacem ecclesiasticam („droga do pokoju kościelnego"), De dogmatibus („o dogmatach") i innych oceniał bardzo przychylnie naukę Kościoła katolickiego, co dało powód do pogłosek o jego przejściu na katolicyzm. W sporze między arminjanami a gomarystami (ob. Dordrecht) stał po stronie arminjanów, za co gomaryści, będący partją rządową, skazali go na dożywotnie więzienie i konfiskatę majątku. Uciekając przed prześladowaniami fanatycznych kalwinistów, musiał dwukrotnie opuszczać ojczyznę.

**Grotta ferrata,** unicki klasztor bazyljanów w okolicy Rzymu z opatem, podlegającym biskupowi w Frascati. Opactwo to założył św. Nil, opat bazyljański z Kalabrji w r. 1004.

**Grundtvig** Mikołaj, teolog protestancki, historyk i poeta duński (1783—1812). W sporach z teologami duńskimi zwalczał racjonalizm kościoła urzędowego, jako instytucji państwowej. Był zwolennikiem kierunku narodowo-religijnego i twórcą systemu, zwanego grundtwigjanizmem, w którym domagał się zupełnej wolności sumienia i niezależności kościoła od państwa.

**Grzebanie zmarłych,** ob. Pogrzeb.

**Grzech** w pojęciu teologji katolickiej jest aktem woli ludzkiej, przeciwnym woli boskiej, która objawia się zewnętrznie przez prawo etyczne, a wewnętrznie przez sumienie. Nauka Kościoła odróżnia grzech osobisty od grzechu pierworodnego, odziedziczonego po pierwszych rodzicach, od którego uwalnia sakrament chrztu. Według dogmatu katolickiego o Niepokalanem Poczęciu Matka Boska urodziła się wolną od grzechu pierworodnego.

Do istoty grzechu osobistego należą trzy czynniki: 1) czyn zły, czyli sprzeciwiający się prawu bożemu, 2) świa-

domość złego czynu i 3) zezwolenie wolnej woli. Grzech może być „śmiertelnym", gdy jest zupełnie świadomem nieposłuszeństwem prawu bożemu w rzeczy ważnej, lub „powszednim", gdy jest przekroczeniem prawa bożego w rzeczy mniej ważnej lub bez dokładnej świadomości lub też bez zupełnej zgody woli na grzech. Prócz tego rozróżnia nauka katolicka: grzechy główne, czyli rodzące inne grzechy, grzechy myślne i uczynkowe, grzechy z opuszczenia czyli niedopełnienia nakazu i grzechy przekroczenia zakazu, grzechy wołające o pomstę do nieba i grzechy przeciw Duchowi św., grzechy własne, czyli spełnione bez współudziału drugich i grzechy cudze, czyli polegające na uczestnictwie i spowodowaniu grzechu drugich. Wedle dogmatu katolickiego o grzechów odpuszczeniu, sakrament pokuty czyli spowiedź zmywa wszelkie grzechy (ob. Spowiedź).

**Grzegorz.** Było 16 papieży tego imienia:

**Św. Grzegorz I Wielki.** Jeden z największych papieży, ur. ok. r. 540, pochodził z senatorskiej rodziny rzymskiej Anicjuszów i został w r. 574 mianowany przez cesarza Justyna pretorem w Rzymie. Po śmierci ojca odziedziczywszy znaczne dobra, założył sześć klasztorów benedyktyńskich w Sycylji oraz jeden w swoim domu w Rzymie na Monte Celio i do tego klasztoru sam wstąpił. Wyświęcony przez papieża Paschalisa II na diakona, był jego posłem (apocrisiarius) w Konstantynopolu, gdzie przyczynił się do pogodzenia cesarza z papieżem. Powróciwszy w r. 585 do Rzymu, został opatem założonego przez siebie klasztoru. W r. 590 wybrał go kler, senat i lud rzymski jednomyślnie papieżem. W czasie swego pontyfikatu (590—604) zdziałał bardzo wiele dla organizacji Kościoła katolickiego i utrwalenia prymatu papieskiego. Ustalił ostatecznie tekst kanonu mszy św., zreformował muzykę kościelną (ob. Gregorjański śpiew), zwalczał symonję, herezje i pogaństwo w Sycylji, Korsyce i Sardynji i wprowadził chrześcijaństwo w Anglji. Pozostawił dzieła dogmatyczne i ascetyczne, któremi żyło średniowiecze. W czasie klęsk powodzi, cholery i głodu, które nawiedziły Włochy, rozwinął szeroką działalność dobroczynną. Przybrał tytuł Servus servorum Dei („sługa sług bożych") będący odtąd tytułem papieży.

**Św. Grzegorz II,** papież od r. 715 do 731, zwalczał szerzone przez cesarza Leona III obrazobórstwo, w r. 729 odwrócił od Rzymu niebezpieczeństwo inwazji Longobardów, przyczynił się wiele do rozszerzenia i utrwalenia chrześcijaństwa w Niemczech i w Anglji.

**Św. Grzegorz III** (papież 731—741), prowadził wślad za swoim poprzednikiem Grzegorzem II walkę przeciwko obrazobórcom (ikonoklastom) i zwołał do Rzymu w r. 732 sobór, który potępił to kacerstwo.

**Grzegorz IV** (papież 827 — 844), w czasie upadku państwa frankońskiego wdał się w spór Ludwika Pobożnego z synami stając po stronie Lotara (833). Wprowadził do kalendarza rzymskiego uroczystość Wszystkich Świętych.

**Grzegorz V** (papież 996—999), pierwszy papież niemieckiego pochodzenia, krewny cesarza Ottona III, którego koronował. Zwalczał symonję.

**Grzegorz VI** (papież 1045—1046), nabył godność papieską przez symonję. Synod w Sutri, na którym sam się o symonję oskarżył, złożył go z urzędu. Umarł w Kolonji w r. 1048.

**Św. Grzegorz VII** (papież 1073 — 1085). Jeden z największych papieży, przedtem mnich benedyktyński Hildebrand, urodzony w Toskanji, był kanclerzem Grzegorza VI i zanim został papieżem sprawował jako subdiakon i archidiakon Kościoła rzymskiego od r. 1049 faktyczne rządy Kościoła za papieży Leona IX, Wiktora II, Stefana X, Mikołaja II i Aleksandra II. Zostawszy w r. 1073 papieżem podjął plan uwolnienia papiestwa od wpływu władzy świeckiej przy obsadzaniu stanowisk duchownych i przeprowadził w tym celu z królem niemieckim Henrykiem IV słynny spór o inwestyturę. Król, dotknięty ekskomuniką papieską, udał się do Kanossy (1077), gdzie przyjął wszelkie warunki, stawiane mu przez Grzegorza, odbył trzydniową pokutę i został zwolniony z klątwy. Gdy jednak obietnic nie dotrzymał, papież wyklął go



powtórnie i zatwierdził wybór Rudolfa Szwabskiego na króla niemieckiego. Walki polityczne, które Grzegorz VII do końca życia prowadził, nie przeszkodziły mu w wszechstronnej działalności kościelnej, której głównym celem było ukrzepienie karności kościelnej. W tym celu Grzegorz VII bezwzględnie zwalczał symonję i przeprowadzał celibat duchowieństwa, a zwołane przez niego sobory rzymskie w r. 1074 i 1075 uchwaliły surowe kary za symonję i łamanie celibatu. Umarł na wygnaniu w Salerno i umierając powiedział: Dilexi iustitiam et odivi iniquitatem, propterea morior in exilio („Miłowałem sprawiedliwość a brzydziłem się nieprawością, dlatego umieram na wygnaniu).

**Grzegorz VIII,** papież przez 57 dni w r. 1187, po zdobyciu Jerozolimy przez sułtana Saladyna wzywał świat chrześcijański do nowej wyprawy krzyżowej.

**Grzegorz IX** (papież 1227—1241), wybrany papieżem jako starzec 80-letni, okazał wielką energję w sporze z cesarzem Fryderykiem II, którego zmusił do pokoju w San Germano (1230), ekskomunikował go powtórnie i nie dożył końca sporu. Kanonizował św. Franciszka i św. Dominika i ogłosił zbiór dekretaljów, będący wówczas oficjalnym kodeksem prawa kanonicznego.

**Św. Grzegorz X** (papież 1271—1276), zakończył zatargi papiestwa z cesarstwem, koronując w r. 1273 Rudolfa z Habsburga; zwołał w r. 1274 sobór do Lyonu, na którym uchwalono prawo o konklawe, regulujące wybór papieża.

**Grzegorz XI** (papież 1370 — 1378), ostatni papież pochodzenia francuskiego. Rezydował w Awinjonie i na prośby św. Katarzyny Sienneńskiej powrócił do Rzymu. Był jednym z największych uczonych swego czasu.

**Grzegorz XII** (papież 1406 — 1415). Jego pontyfikat przypadł na czas t. zw. wielkiej schizmy papieskiej, zakończonej na soborze w Konstancji w r. 1415.

**Grzegorz XIII** (papież 1572 — 1585), założył i uposażył 23 seminarja, t. zw. collegia nationalia, dla kształcenia kapłanów, między innemi Collegium Romanum czyli uniwersytet gregorjański w Rzymie. Dokładał starań około odrodzenia katolicyzmu w Anglji i Szwecji i około unji z Kościołem wschodnim. W r. 1581 wysłał jezuitę Possevini do Polski celem pośrednictwa między Stefanem Batorym a Iwanem Groźnym. Zreformował kalendarz bullą z 24 lutego 1582 (ob. Kalendarz).

**Grzegorz XIV,** był papieżem od 1590 do 1591 r.

**Grzegorz XV** (papież 1621—1623), kanonizował św. Stanisława Kostkę, św. Ignacego Lojolę, św. Franciszka Ksawerego i św. Ludwika Gonzagę. W r. 1621 wydał obowiązujące przepisy co do wyboru papieża. W r. 1622 założył kongregację de propaganda fide.

**Grzegorz XVI** (papież 1831 — 1846), walczył z rewolucją w krajach należących do Państwa kościelnego. Bronił praw Kościoła przeciw Prusom w sprawie małżeństw mieszanych i przeciw Rosji w sprawie unitów i Polaków pod zaborem rosyjskim.

**Grzegorz nazjanzeński,** święty, ur. w r. 329, studjował w Cezarei, w Aleksandrji i w Atenach. Zaprzyjaźniwszy się z św. Bazylim przyjął chrzest w r. 357, został kapłanem a w r. 372 biskupem w Sazymie. W r. 379 powołany przez przeciwników Arjusza do Konstantynopola, zwalczał jego naukę z taką energją i wymową, że otrzymał tytuł „teologa" a w r. 380 został patrjarchą. Brał udział w drugim soborze powszechnym w Konstantynopolu w r. 381, a wkrótce potem złożył godność i umarł jako pustelnik w r. 390. Jest jednym z ojców Kościoła greckiego i należy wraz z św. Grzegorzem niseńskim i św. Bazylim do „Trzech wielkich z Kappadocji". Pozostawił mowy, listy i poematy, odznaczające się wytwornością języka i głębokością myśli. Jego mowę żałobną na śmierć św. Bazylego naśladował Bossuet w swej słynnej mowie pogrzebowej na śmierć księcia Kondeusza.

**Grzegorz niseński** (z Nissy), święty, brat św. Bazylego Wielkiego, był od r. 371 biskupem w Nissie w Kappadocji. Wybitny mówca i gorliwy obrońca niceańskiego wyznania wiary, musiał w r. 375 uciekać przed arjanami, których zwalczał. W r. 379 wrócił na swoje stanowisko i zmarł w r. 394.

Zostawił liczne dzieła teologiczne (Hexameron), pisane językiem wyszukanym, pełnym metafor i kombinacyj rytmicznych na sposób współczesnych sofistów. Wraz z swym bratem św. Bazylim i z św. Grzegorzem nazjanzeńskim należy do grupy, zwanej w historji Kościoła grupą trzech „Wielkich z Kappadocji".

**Grzegorz św.** Iluminator czyli Oświeciciel, apostoł Armenji, żył w końcu III a z początkiem IV w. Nazywał się Grigor Lusaworycz i pochodził z perskiego rodu Arsakidów. Gdy jego ojciec Anag zranił śmiertelnie króla Ormian, Chozroesa I, miał być Grzegorz, wówczas dwuletnie dziecko, zabity. Ocalony przez mamkę i wychowany po chrześcijańsku w Cezarei, dostał się na dwór syna Chozroesa, króla Tyrydata III, który w r. 286 na czele armji rzymskiej odzyskał państwo swego ojca. Gdy Grzegorz odmówił składania ofiar bogom, Tyrydat wtrącił go do więzienia. Po 14 latach został uwolniony z powodu choroby umysłowej Tyrydata, którego uleczył i nawrócił na chrześcijaństwo. Arcybiskup Cezarei wyświęcił go na biskupa, a papież Sylwester I mianował patrjarchą Armenji. Grzegorz zorganizował kościół armeński, odbywał podróże misyjne, budował kościoły, zakładał klasztory, szpitale i szkoły. Pod koniec życia złożył godność patrjarchy i umarł w r. 331 jako pokutnik w grocie u stóp góry Sebuh.

**Grzegorz** z Sanoka, humanista polski w XV wieku. Kształcił się, wędrując po Niemczech, potem w Akademji krakowskiej, gdzie wykładał Bukoliki Wirgiljusza. Był proboszczem w Wieliczce i spowiednikiem Władysława Warneńczyka. Po bitwie pod Warną przebywał na Węgrzech, wróciwszy do kraju został konsekrowany na arcybiskupa lwowskiego. Umarł ok. r. 1478. Postać Grzegorza z Sanoka, doniedawna otoczona wielkim blaskiem jako wybitnego uczonego, poety i filozofa humanistycznego, za jakiego go uważano na podstawie panegiryku współczesnego mu Kallimacha (Buonacorsiego), została przez nowsze badania odarta z uroku. Okazało się, że przypisywane mu wyrażenie „somnia vigilantium" („marzenia na jawie"), którego miał użyć o metodach bakałarzy scholastycznych, poczytywanie poezji za główny czynnik wychowawczy, krytyka alegoryj i przypowieści Pisma św., narzekanie na utrudnione rozwody w Kościele katolickim i inne tym podobne pomysły liberalne nie są jego wynalazkiem, lecz odpowiadają typowym poglądom współczesnych mu humanistów.

**Grzegorz** z Szamotuł, archidiakon poznański, profesor prawa kanonicznego w Akademji krakowskiej w XVI wieku, napisał podręcznik prawa małżeńskiego p. t. „Enchiridion impedimentorum quae iuxta canonicas constitutiones in matrimoniis contingunt". Kraków 1529.

**Grzegorz** z Żarnowca, ob. Koszarski.

**Grzegorza order**, ustanowiony w r. 1831 przez Grzegorza XVI order papieski Grzegorza Wielkiego (ob. św. Grzegorz I). Posiada trzy klasy: rycerzy wielkiego krzyża, których może być tylko 30, komandorów (70) i rycerzy (300). Odznakę orderową stanowi krzyż ośmiokątny z wizerunkiem św. Grzegorza Wielkiego i z napisem: Pro Deo et principe. Mundur zielony z białemi wypustkami ustanowił Pius X w r. 1905.

**Guizot** Franciszek Piotr Wilhelm, francuski mąż stanu i minister (1787 do 1874). W r. 1812 był profesorem historji w Sorbonie. W r. 1830 wstąpił do pierwszego gabinetu Ludwika Filipa i jako minister oświaty (1832—1836) położył wielkie zasługi na polu szkolnictwa. W r. 1840 był posłem francuskim w Londynie. Rewolucja z r. 1848 pozbawiła go stanowiska i zmusiła do ucieczki z kraju. Po powrocie w r. 1849 pracował na rzecz przywrócenia monarchji. Mimo że był protestantem, występował jako minister na rzecz protektoratu Francji nad misjami katolickiemi. Protestanci zarzucają mu, że jako członek paryskiego konsystorza reformowanego spowodował w r. 1864 usunięcie Atanazego Coquerela, liberalnego pastora paryskiego i że na synodzie w r. 1872 przeprowadził uchwałę, że nietylko duchowni, obejmujący swój urząd, ale i wyborcy członków konsystorza reformowanego muszą złożyć ortodoksyjne wyznanie wiary. Przez to Guizot stał się twórcą ortodoksji w łonie protestantyzmu francuskiego.



**Gujana,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Gusła,** ob. Zabobon.

**Gustav - Adolf - Verein,** ewangelicki związek imienia Gustawa Adolfa, stowarzyszenie wyznaniowo-polityczne, rozpowszechnione w Niemczech i w Austrji, działające także w Polsce na obszarach dawnego zaboru pruskiego i austrjackiego w kierunku wspierania protestantyzmu i niemieckości u Niemców-protestantów, żyjących w t. zw. diasporze czyli w rozproszeniu a mianowicie w krajach katolickich. Stowarzyszenie to, założone w r. 1832 w 200-letnią rocznicę śmierci Gustawa Adolfa, ograniczało się pierwotnie na Saksonję a po r. 1840 rozszerzyło się na całe Niemcy. W Bawarji było do r. 1849 zabronione a w Austrji dopuszczono je dopiero w r. 1862 wskutek t. zw. patentu protestanckiego z r. 1861. Z końcem ubiegłego stulecia rozwinęło żywą działalność propagandową w Austrji, znaną pod nazwą „Los von Rom-Bewegung", t. j. ruchu pod hasłem „precz z Rzymem", popieraną politycznie przez stronnictwo wszechniemieckie.

Stowarzyszenie obejmuje gminy protestanckie wyznania luterskiego, reformowanego i unijnego, które mogą w sposób wiarogodny wylegitymować się przynależnością do protestantyzmu, i składa się ze związków głównych (Hauptvereine, w r. 1909 było ich—45), związków filjalnych (Zweigvereine — 2045), związków kobiecych (Frauenvereine — 671) i związków studenckich (4). Stowarzyszenie udziela wsparć pieniężnych gminom protestanckim lub przechodzącym na protestantyzm, buduje kościoły i domy modlitwy, nabywa grunta, tworzy fundusze dotacyjne dla pastorów, kościołów i szkół wyznaniowych, utrzymuje pastorów stałych i wędrownych kaznodziejów. Kosztem stowarzyszenia im. Gustawa - Adolfa do r. 1909 wzniesiono 2512 nowych budynków kościelnych, 916 szkół, 954 plebanij i dokonano 945 remontów.

Wewnątrz związku pojawiają się częstokroć różnice na punkcie większego lub mniejszego liberalizmu w badaniu legitymacji członków pod względem wyznaniowym, przyczem powstają zarzuty o obskurantyzm z jednej strony a o bezbożność z drugiej. Dotychczas istnieją gminy protestanckie, które bojkotują związek, jako zarażony indyferentyzmem religijnym. Głośne są też narzekania na trudności, które związek napotyka w miastach północno-niemieckich, jak Berlin, Charlottenburg i Hamburg o ludności niemal wyłącznie protestanckiej, która objawia zupełną obojętność dla spraw związku i tak np. w Hamburgu związek liczy członków zaledwie $^1/_{50}$% ludności protestanckiej, podczas gdy w krajach o ludności przeważnie katolickiej, jak np. w Styrji, 33% miejscowych protestantów. Jest to również dowodem wojowniczego charakteru związku jako propagandowego. Związek im. Gustawa Adolfa należy odróżnić od „związku ewangelickiego" (evangelischer Bund) ob. Ewangelicki Związek.

**Günther** Antoni, filozof i teolog (1785—1863), studjował w Pradze filozofję i prawo a w Raab teologję. Wyświęcony na kapłana w r. 1820 wstąpił do zakonu jezuitów. Po dwóch latach opuścił zakon i był do r. 1848 cenzorem książek teologicznych i prawniczych w Wiedniu, odrzuciwszy w tym czasie ofiarowane mu katedry teologji i filozofji na uniwersytetach w Monachjum, Bonn i Tübingen. Stworzył system filozoficzny, zwany günterjanizmem, skierowany głównie przeciw współczesnemu panteizmowi Schellinga i Hegla, noszący znamię dualizmu metafizycznego. Günther uważa świat stworzony jako „kontrapozycję" Boga. Chcąc wytłumaczyć dogmaty o Trójcy Przenajśw., o stworzeniu, wcieleniu i odkupieniu w drodze spekulatywnej filozofji i pogodzić rzekome sprzeczności wiary z nauką, wpadł w t. zw. semiracjonalizm, czyli pomieszał porządek naturalny z porządkiem nadnaturalnym. Uważał człowieka za złożonego z ducha i z „natury", którą stanowi dusza i ciało. Nauka jego zyskała wielu zwolenników w sferach uczonych katolickich, które z początku nie dostrzegły słabych stron jego filozofji. Wywiązała się długa polemika, która oparła się o kongregację indeksu w Rzymie i zakończyła się w r. 1857 zatwierdzonym przez papieża zakazem pism Günthe-

ra. G. poddał się tej decyzji i umarł pojednany z Kościołem.

**Gützlaff** Karol Fryderyk, misjonarz protestancki w Chinach (1803—1851). Wychowanek berlińskiego zakładu misyjnego, wysłany został przez holenderskie towarzystwo misyjne na Sumatrę, gdzie nie dotarł lecz osiadł w Batawji. Tam nauczywszy się po chińsku, udał się w r. 1831 z angielskim misjonarzem Tomlinem do Bangkoku a następnie do Makao. Przebrany za Chińczyka i naturalizowany jako Chińczyk pod nazwiskiem Szi-li, rozwijał działalność misyjną głównie przez wysyłanie płatnych kolporterów, którym dawał wydane przez siebie w języku chińskim biblje, celem rozszerzania ich po kraju. Ci wysłańcy prowadzili handel danemi im książkami, odprzedając je drukarzowi chińskiemu, od którego Gützlaff kilkakrotnie zpowrotem je kupował. Przy pomocy rządu angielskiego założył w r. 1844 „związek chiński", dla którego zbierał fundusze w czasie swych podróży po Anglji i Niemczech w r. 1849. Po jego śmierci okazało się, jak mały był wynik jego pracy misyjnej w stosunku do udzielonego mu przez rząd angielski poparcia i w stosunku do wielkości funduszów, któremi rozporządzał.

**Gwardjan,** z włoskiego guardare, zn. uważać, tytuł przełożonego w klasztorach reguły franciszkańskiej, t. j. u franciszkanów, bernardynów, reformatów, kapucynów i braci bosych. Wybierają ich prowincjali, w niektórych klasztorach sami zakonnicy, na lat trzy. Gwardjani biorą udział w wyborze prowincjała, któremu podlegają, oraz jego doradców, czyli definitorów.

**Gwido d'Arezzo,** reformator śpiewu kościelnego w XI wieku, był zakonnikiem benedyktyńskim w Pompozie. Wynaleziona przez niego metoda śpiewu kościelnego wzbudziła taką zazdrość u braci zakonnych, że musiał uciekać z klasztoru. Na wezwanie papieża Jana XIX (1024—1033) przybył do Rzymu i zjednał papieża dla swej metody. Na prośbę opata z Pompozy wrócił do tego klasztoru.

**Gyrovagi,** ob. Girowaganci.

# H

**Habakuk,** jeden z dwunastu „proroków mniejszych" Starego Testamentu, żył między 645 a 630 r. przed Chr. (wedle krytyki racjonalistycznej 615—590). Księga Habakuka zawiera przepowiednię najazdu Chaldejczyków i ich upadku oraz modlitwę za naród wybrany. Odznacza się bogactwem języka i polotem lirycznym, dzięki czemu zalicza się do najwybitniejszych dzieł poezji hebrajskiej.

**Habdala** (hebr. = odróżnienie), żydowski obrzęd religijny, kończący dzień sobotni lub inne święto. Składa się z szeregu błogosławieństw, w których wyrażona jest różnica pomiędzy zakończonym dniem świątecznym a dniem powszednim.

**Habit,** przepisany regułą zakonną ubiór, który nosić zobowiązani są zakonnicy i zakonnice po wstąpieniu do nowicjatu i to przynajmniej przez rok przed złożeniem ślubów zakonnych. Reguła niektórych zakonów, jak np. jezuitów, nie przepisuje noszenia habitu. Kształt i kolor habitu w różnych zakonach jest różny. W XVI wieku głośne były spory pomiędzy franciszkanami a kapucynami o prawdziwy kształt habitu św. Franciszka. Sporom tym koniec położył papież Urban VIII w r. 1630, zakazując pisać o tem a papież Aleksander VII w r. 1663 zakazał napisów na obrazach, przedstawiających św. Franciszka lub św. Antoniego z Padwy, z wyrażeniem, że taki był prawdziwy habit tego świętego.

**Hadad** (Adad), bóstwo babilońsko-asyryjskie, pierwotnie bóstwo burzy, przedstawiane z wiązką piorunów w ręku, następnie bóstwo słoneczne, czczone w Heliopolis (Baalbek). Cześć jego była rozpowszechniona w całej Syrji i północnej Arabji, oraz na wyspie Delos. W Starym Testamencie Adad wspomniany jest w nazwach złożonych, Benhadad lub Chenadad.

**Hades,** oznacza w mitologji greckiej albo osobę władcy świata podziemnego, czyli bóstwo śmierci, albo też sam świat podziemny, jako miejsce pobytu dusz ludzi zmarłych. W tem ostatniem znaczeniu Hades dzielił się na Elisium, czyli miejsce pobytu błogosławionych i Tartarus, miejsce pobytu potępionych. (ob. Grecka mitologja i religja).



**Hadrjan,** ob. Adrjan.

**Hadż** (Hadjdj), pielgrzymka do Mekki, obowiązująca prawowiernych wyznawców Islamu przynajmniej raz w życiu (ob. Islam).

**Haftaraoh** (hebr. = zakończenie), w rytuale synagogalnym wyjątek z proroków Starego Testamentu, czytany w dzień sobotni lub inny dzień świąteczny po zakończeniu czytania paraszy, t. j. przeznaczonego na ten dzień wyjątku z pięcioksięgu mojżeszowego.

**Hagar** (hebr. = ucieczka), egipska nałożnica Abrahama, matka jego najstarszego syna Izmaela. Wypędzona wraz z dzieckiem przez Sarę, prawowitą żonę Abrahama, wywędrowała na południe od Palestyny, a syn jej Izmael został protoplastą szczepów arabskich. Podanie to odnosi się do odłączenia Hebrajczyków od pokrewnych im szczepów północno-arabskich. Wiele podań o Hagarze znajduje się u mahometan, którzy czczą ją jako matkę rodu izmaelickich Arabów „Hagarytów" i odbywają pielgrzymki do rzekomego jej grobu w Mecce.

**Haggada,** w języku rabinicznym ta część żydowskiej tradycji, która tłumaczy Stary Testament w sposób dogmatyczny lub teozoficzny w odróżnieniu od prawnej części tradycji, zw. Halacha. Haggada Paschy nazywa się rytuał nabożeństwa domowego, które żydzi odprawiają w pierwsze dwa wieczory święta Paschy (ob. Talmud).

**Hagjografa** (grec. = święte pisma), nazywa się trzecia część Pisma św. Starego Testamentu, wedle podziału żydowskiego. Część ta zwana po hebrajsku Kethubim, obejmuje Psalmy, Przypowieści, Pieśń nad pieśniami, księgę Hioba, Ruty, Skargi Jeremjasza, księgę Eklesiastes, Estery, Daniela, Nehemjasza i księgi kronik (ob. Biblja).

**Hagjografja,** czyli hagjologja, dział piśmiennictwa kościelnego, traktujący o życiu świętych. Najdawniejszemi zbiorami hagjograficznemi są Martyria, czyli akta męczeńskie, spisy świętych w dyptychach, kroniki kościołów, oraz roczniki powszechne męczeństw, spisane staraniem Euzebjusza z Cezarei za czasów Konstantyna Wielkiego (por. Acta Sanctorum, Bollandyści i Dyptychy).

**Hakeldama** (hebr. = rola krwi), nazwa cmentarza pielgrzymów, zakupionego według ewangelji za cenę 30 srebrników, które Judasz otrzymał za zdradę Chrystusa i zrozpaczony rzucił w świątyni. Według innego podania Judasz miał za te pieniądze kupić kawałek roli pod Jerozolimą i na tem miejscu umarł gwałtowną śmiercią.

**Halacha** czyli halakha, w języku rabinicznym oznacza tę część żydowskiej tradycji religijnej, w której mieści się wykład postanowień prawnych, nie mających wprawdzie wyraźnej podstawy w prawie mojżeszowem, ale uważanych za obowiązujące w drodze tradycji (ob. Talmud).

**Halevi Jehuda,** ben Samuel, czyli Juda ha-Levi, żydowski poeta i filozof, żyjący w Kastylji w czasie od r. 1085 do 1145, napisał po arabsku dzieło p. t. Al-Chazari (Kuzari) w obronie wiary żydowskiej przeciw karaimom, przeciw chrześcijaństwu i islamowi. Jego poezje, zwłaszcza hymny synagogalne, znajdujące się w modlitewnikach żydowskich, stawiają go w rzędzie najwybitniejszych poetów sefardyjskich t. j. wschodnio-żydowskich.

**Halleluja** (Alleluja) hebr. hallel lejachve, zn. „chwalcie Pana", okrzyk radosny często używany w psalmach żydowskich. W czasie obrzędów w świątyni jerozolimskiej odpowiadał nim lud na pienia religijne kapłanów i lewitów. W przekładach biblji wyrażenie to, pozostawone w oryginalnem brzmieniu, przeszło do liturgiki chrześcijańskiej. W Kościele wschodnim śpiewa się alleluja przy liturgji przez cały rok, w Kościele łacińskim opuszcza się je w czasie Wielkiego Postu i przy mszach żałobnych.

**Hamadrjady,** w mitologji greckiej bóstwa leśne, nimfy mieszkające w drzewach i ginące wraz z niemi.

**Haman,** według opowiadania księgi Estery w Starym Testamencie minister króla perskiego Ahasverusa. Chciał wytracić wszystkich żydów, ale zdemaskowany przez Esterę popadł w

niełaskę i został powieszony. Jak dowodzi święto żydowskie, zwane Purim albo Haman, jest on dotychczas wyobrazicielem wroga żydostwa i przedmiotem żydowskiej nienawiści narodowej.

**Hammurabiego kodeks,** zbiór praw, wydany na rozkaz Hammurabiego, szóstego króla pierwszej dynastji babilońskiej, który panował od r. 2123 do 2081 (wedle innej hipotezy 1958—1916) przed Chr. Prawodawstwo mojżeszowe, o 600—1000 lat od niego późniejsze, jest w niektórych ustępach uderzająco podobne do praw Hammurabiego, co dało powód niektórym orjentalistom (Delitzsch) do hipotezy, że prawodawstwo mojżeszowe pochodzi z Babilonji (ob. Babilon i Biblja).

**Hampton Court,** zamek królewski nad Tamizą, niedaleko Londynu, w którym król Jakób I (1603—1625) zwołał konferencję teologów celem załatwienia zatargów między purytanami a urzędowym kościołem anglikańskim, High Church (ob. Anglikanizm). Najważniejszym wynikiem konferencji był t. zw. przekład króla Jakóba (King James version), purytańskie tłumaczenie biblji.

**Hanefici,** zwolennicy jednej ze szkół ortodoksji mahometańskiej, ob. Islam.

**Hanukkah** (Chanuka), (hebr. = poświęcenie), święta żydowskie, obchodzone przez ośm dni w miesiącu Kislew, t. j. w pierwszej połowie grudnia, na pamiątkę zwycięstwa Machabeuszów nad Syryjczykami w r. 165 przed nar. Chr. i powtórnego poświęcenia świątyni.

**Harmoniści** czyli harmonici, sekta założona w Wirtembergji przez Jana Jerzego Rappa (1757—1847). Nauka ich, zbliżona do chiljazmu (ob.), łączy pietystyczne marzycielstwo niemieckie z wpływami rewolucji francuskiej i ideami komunizmu. Z powodu wystąpień przeciwko państwu, kościołowi i szkole sekta ta została w r. 1803 wydalona z Niemiec. Jej założyciel Rapp wraz z 700 zwolennikami, których nazwał gwardją przyboczną Zbawiciela, założył w Ameryce koło Pittsburga, miasta Harmony, New Harmony i Economy, przyczem uzbierał ogromny majątek. Gminy tej sekty są obecnie na wymarciu.

**Harmonja ewangelij,** ob. Ewangelij harmonja.

**Harnack** Adolf (ur. 1851), historyk i teolog liberalnego protestantyzmu. Nabrał rozgłosu przez swoje dzieło p. t. „Dogmengeschichte“ („historja dogmatów“) i został w r. 1889 powołany przez Bismarcka z Giessen, gdzie był profesorem uniwersytetu, na profesora teologji w uniwersytecie berlińskim, wbrew protestom berlińskiej Rady kościelnej czyli najwyższej zwierzchności duchownej ewangelickiej. Za to uniwersytet w Giessen nadał Bismarckowi godność doktora teologji. Działalność naukowa Harnacka wywołała w świecie protestanckim gwałtowne spory a zwolennicy ortodoksyjnego luteranizmu uważają go za sekciarza. Jego dzieło p. t. „Geschichte der altchristlichen Litteratur“ (Lipsk, 1893) uważane jest za arcydzieło nowoczesnej erudycji.

**Harpje,** w mitologji greckiej i rzymskiej istoty szkodliwe, przynoszące ludziom zarazę i śmierć. Były pierwotnie uosobieniem gwałtownych wichrów. Według Wirgiljusza miejscem zamieszkania Harpij były wyspy Strofadyjskie lub wejście do świata podziemnego. Harpje wyobrażano i opisywano zwykle jako postacie kobiece ze skrzydłami. Wirgiljusz opisuje je jako ptaki z ludzkiemi twarzami.

**Hartmann** Edward (1842—1906) filozof niemiecki, głośny z końcem XIX wieku przez swoje dzieło p. t. „Philosophie des Unbewussten“ („filozofja pierwiastka nieświadomego“). Odrzuca pojęcie osobowego Boga i uznaje jakąś najwyższą istotę, wszechwiedną i myślącą ale nie wiedzącą o sobie („allwissende Unbewusste“), gdyż świadomość o sobie jest zdaniem Hartmanna wyłącznie zawisła od działania mózgu, którego owa najwyższa istota nie posiada. Świadomość jest wedle niego nieszczęściem a ideałem szczęścia jest unicestwienie. Filozofja Hartmanna łączy w sobie pierwiastki buddyzmu (ob.) i gnostycyzmu (ob.), monizm Spinozy i pesymizm Schopenhauera. Celem współczesnych walk filozoficzno-religijnych w Niemczech ma być według Hartmanna wytępienie chrystjanizmu, który jego zdaniem przeżył się, jak tego



ma dowodzić rozkład współczesnego protestantyzmu.

**Hassydzi,** ob. Chassydzi.

**Hattemiści,** sekta holenderska, założona przez kaznodzieję protestanckiego Pontiaana van Hattem (1641—1706), który głosił determinizm Kalwina, połączony z biernym kwietyzmem i antynomizmem. Sekta ta, prześladowana w XVIII wieku przez urzędowy kościół reformowany holenderski, wygasła.

**Hauge** Hans Nilsen (1771—1824), kaznodzieja protestancki i działacz społeczny w Norwegji. Zwalczał racjonalizm oficjalnego duchowieństwa protestanckiego, co sprowadziło nań liczne prześladowania. Był dziesięciokrotnie więziony a lata od 1804 do 1811 spędził w więzieniu śledczem, z powodu procesu, który zakończył się w r. 1814 skazaniem go jako sekciarza i niebezpiecznego demagoga na dwa lata robót fortecznych. Karę tę zamieniono potem na wysoką grzywnę. Zjednał sobie wielu zwolenników, zwanych haugjanami, a wpływ jego na rozwój religijności w Norwegji trwa dotychczas.

**Hebrajska religja,** ob. Żydowska religja.

**Hebron,** starożytne miasto w południowej Palestynie, dawniej Kirjat-Arba, którą to nazwę tłumaczą albo „miasto olbrzymie“, albo „miasto Arby“, ojca Enaka, albo wreszcie „miasto czterech“, t. j. czterech patrjarchów biblijnych. Było stolicą Dawida w pierwszych 7 latach jego panowania i miejscem rokoszu Absalona. Rehabeam zamienił je w twierdzę, następnie należało do Edomitów, potem zdobył je Juda Machabeusz, potem Rzymianie a wreszcie przeszło w posiadanie muzułmanów. Obecnie nazywa się po arabsku el-Khalil, t. j. „przyjaciel Boga“, jako miasto Abrahama, któremu islam nadaje ten tytuł. Mieści się w nim świętość mahometan „el-Haram“, grób patrjarchów w grocie Makpelah, w której mieli być pochowani Abraham, Sara, Izaak, Rebeka, Lea i Jakób.

**Hecker** Izaak Tomasz, misjonarz katolicki i założyciel kongregacji paulinistów w New Yorku, ob. Amerykanizm.

**Hedonizm** (z grec. hedoné, zn. przyjemność, rozkosz) teorja filozoficzna, opierająca etykę na pierwiastku przyjemności (ob. Eudemonizm).

**Hedżra** (Hidżra albo Hedira), po arabsku „odejście“, „ucieczka“, oznacza ucieczkę Mahometa z Mekki do Medyny w r. 622; od tego faktu liczą mahometanie swoją erę, tak jak era chrześcijańska liczy się od narodzenia Chrystusa (ob. Islam).

**Hefajstos,** w mitologji greckiej bóg ognia i kowalstwa, przedstawiany jako ułomny, silny i brzydki, wedle Iljady mąż Charyty, a według Odysei Afrodyty, którą za wiarołomstwo ukarał, uchwyciwszy ją z Aresem w sieć przez siebie sporządzoną. Jego dziełem miały być także strzały Erosa, wóz Heljosa, zbroja Achillesa itp.

**Hefele** Karol Józef (1809—1893), teolog i historyk prawa kościelnego, był od r. 1869 biskupem w Rotenburgu. Najważniejszem jego dziełem jest historja soborów „Konziliengeschichte“ wydana w 7 tomach w Fryburgu (1855—1876), uzupełniona przez kardynała Hergenröthera. Przed soborem watykańskim (1869) był Hefele przeciwnikiem ogłaszania dogmatu nieomylności papieża, który jednak uznał w liście pasterskim z r. 1872, poddając się w zupełności uchwałom soboru.

**Hegel** Jerzy Wilhelm Fryderyk (1770—1831) filozof niemiecki, typowy przedstawiciel nowożytnego panteizmu. Uważał państwo za najwyższy objaw Absolutu, zastępujący Boga, a raczej będący samym Bogiem. Jego nauka o wszechpotędze państwa (Staatsomnipotenzlehre) wywarła wpływ na ukształtowanie idei państwa nowożytnego. Religję określa jako „wiedzę boskiego ducha o sobie za pośrednictwem ducha skończonego“, jako pojednanie skończoności z nieskończonością. Odkupienie polega zdaniem Hegla na uświadomieniu, że przeciwieństwo między jednostką a wszechświatem, pomiędzy skończonością a nieskończonością, pomiędzy człowieczeństwem a bóstwem, jest zniesione. Hegel klasyfikuje religje na trzy stopnie: na najniższym stoją religje naturystyczne Wschodu, których bogiem jest potęga natury; na wyższym stopniu stoją religje (żydowska, grecka i rzymska), w których

Bóg jest uważany za indywiduum duchowe a na najwyższym religja absolutna (chrześcijańska), w której Absolut dochodzi w człowieku do zupełnej świadomości samego siebie.

Szerzycielami filozofji Hegla w Polsce byli Kremer, Trentowski, Libelt i Cieszkowski, autor „Ojcze Nasz".

**Hegumeni,** ob. Archimandryta.

**Heidelberski katechizm** (Catechesis palatina), wykład doktryny kościoła reformowanego, napisany na rozkaz kurfirsta Palatynatu, Fryderyka III, przez Zacharjasza Ursina i Kaspra Oleviana w r. 1563. Synod w Dordrechcie uznał ten katechizm za księgę symboliczną. Nauka Kalwina o przeznaczeniu jest w tym katechizmie przedstawiona w bardzo złagodzonej formie.

**Hejnał,** z węgierskiego hajnal (=jutrzenka), oznaczał w Polsce pobudkę poranną, wygrywaną na trąbach. Były to pieśni nabożne, których melodje z XVI wieku dotychczas się zachowały. Wygrywano je na wieży kościoła Marjackiego w Krakowie o wschodzie słońca, w czasie adwentu zaś od północy do świtu. Obecnie pieśni te grają tylko w niektórych miesiącach, np. w maju, o świcie, co godzinę zaś samą tylko pobudkę, zwaną hejnałem krakowskim.

**Hekate,** nieznana u Homera, była według Hezjoda w najdawniejszej mitologji greckiej córką Tytana Persesa i Asterji, boginią księżyca, której składano ofiary na nowiu. Z biegiem czasu zaczęto utożsamiać Hekatę z Persefoną i Selene i czczono ją jako boginię nocy, świata podziemnego, czarów, widm i upiorów. Ażeby uchronić się przed jej czarami, stawiano jej ołtarze przed domami i na rozstajnych drogach. Nazywano ją Trioditis (Trivia) i wyobrażano jako posąg złożony z trzech postaci niewieścich, opierających się o siebie plecami.

**Heksameron,** czyli hexahemeron, po grecku „dzieło sześciu dni", biblijna historja stworzenia świata w ciągu 6 dni, zawarta w Genesis, t. j. pierwszej księdze pentateuchu mojżeszowego. Istnieje kilka sposobów tłumaczenia heksameronu a mianowicie tłumaczenie dosłowne, czyli literalne, przenośne czyli idealistyczne, teorje współczesności i perjodyczności oraz hipotezy: alegoryczna, poematyczna, liturgiczna i wizjonerska.

**Helena św.** (247—328), matka Konstantyna Wielkiego, żona Konstancjusza Chlorusa, który ją porzucił, gdy został cesarzem. Mając lat 64, została chrześcijanką i odbyła pielgrzymkę do Palestyny w celu znalezienia Krzyża św. Odnalazłszy go, wybudowała w r. 325 kościół Grobu św. i kościół na Górze Oliwnej w Jerozolimie, oraz kościół w Betleem.

**Helenjanie,** ob. Gnostycyzm.

**Heliand,** poemat starosaski z IX w. o życiu i śmierci Zbawiciela, napisany na polecenie Henryka Pobożnego przez zakonników niemieckich. W przedstawieniu wypadków ewangelicznych trzyma się ewangelji i jej komentatorów Tacjana, Hrabana Maura, Bedy i Alkuina. Poemat ten, będący najdawniejszem epos niemieckiem, powstał między r. 822 a 840. Przedstawiano w nim Chrystusa jako panującego germańskiego a stosunek do apostołów na podobieństwo do stosunków lennych wczesnego średniowiecza. Z opowiadaniem łączy wykład moralny i egzegetyczny nauki Chrystusa.

**Heliolatrae,** zn. „czciciele słońca", tak nazywali Grecy i Rzymianie pierwszych chrześcijan, prawdopodobnie z powodu, że przy modlitwie zwracali się do wschodu lub że Chrystusa nazywali „słońcem sprawiedliwości".

**Heljolatrja,** kult słońca, napotykany we wszystkich religjach naturystycznych, objawia się u ludów pierwotnych przez hałaśliwe obrzędy w czasie zaćmienia słońca w celu odstraszenia demona (wilka), który chce pożreć słońce. Na wyższym stopniu rozwoju heljolatrji stoją ofiary i obrzędy, będące w związku z mitami, według których pierwiastek słoneczny, jak Surja u Hindusów, Ormazd (Ahura Mazda) Persów, Izdubar Asyryjczyków, Osiris Egipcjan, Herakles i Apollo Greków i Baldr Germanów, prowadzi walkę z mocami ciemności jak Ariman, Pyton, Tyfon i Loki. Według tych mitów bóg słońca na czas zimy ulega przeciwnikowi i dostaje się do niewoli a z powrotem wiosny odzyskuje siły i triumfuje nad przeciwnikiem. Z tego powodu obchodzono w czasie zamierania życia natury uroczystości żałobne a w czasie wiosennym radosne. Takiemi były święta Adonisa u Asyryjczyków, Osirisa u Egipcjan, święta dionizyjskie u Greków i święta Bachusa u Rzymian. U Persów, Germanów i Meksykańczyków kult słońca łączył się z kultem ognia. W mitologji greckiej i germańskiej znane są wyobrażenia rumaków i wozów słonecznych oraz tarczy, symbolizującej słońce.



**Hello** Ernest (1828—1885), myśliciel i pisarz francuski, zwalczający ateizm, głoszony przez Renana. Pisma jego, w których mistycyzm i głębia myśli łączą się częstokroć z tonem satyrycznym a szczególnie jego książki p. t. „L'homme" i „Du Néant à Dieu", znalazły wielu zwolenników i w Polsce.

**Helvetius** Claude Adrien (1715 — 1771), filozof francuski, z zawodu poborca podatkowy. Należał do t. zw. encyklopedystów (ob.). W kwestjach religijnych był wyznawcą angielskiego deizmu i zwalczał Kościół katolicki. We Francji nie miał powodzenia, natomiast cieszył się poparciem króla pruskiego Fryderyka II, który używał go do misyj dyplomatycznych.

**Helwecka formuła zgody** (Consensus Helveticus), 26 artykułów wiary wedle wyznania reformowanego, opracowanych w r. 1675 przez Heideggera i Turretina, teologów protestanckich w Zürichu i w Genewie, którzy wystąpili przeciwko uchwałom synodu w Dordrechcie. Wprowadzona w r. 1675 i 1676 w niektórych kantonach szwajcarskich, wywołała opozycję innych związków reformowanych szwajcarskich oraz Prus i Anglji. Z początkiem XVIII wieku straciła znaczenie protestanckiej księgi symbolicznej.

**Helweckie wyznanie wiary.** W łonie protestantyzmu szwajcarskiego powstały dwa wyznania wiary, czyli t. zw. symbole, zwane także konfesjami szwajcarskiemi. Pierwszą ułożyli w Bazylei w r. 1536 Bullinger, Leon Judä, Megander, Myconius, Grynäus, Bucer i Capito. Składa się z 28 artykułów wiary i zajmuje co do nauki o Wieczerzy Pańskiej stanowisko pośrednie między Lutrem a Zwinglim.

Drugą konfesję helwecką napisał w r. 1564 w Zürichu teolog tamtejszy Bullinger na polecenie kurfirsta Palatynatu Fryderyka III, który się obawiał, że na sejmie w Augsburgu, zwołanym na r. 1566, będzie atakowany jako heretyk tak ze strony protestantów jak i katolików. Konfesja Bullingera, sankcjonowana przez kurfirsta, została przyjęta przez kościoły reformowane: w Szwajcarji i w Szkocji w r. 1566, we Francji w roku 1571, w Polsce w r. 1571 i 1578 oraz na Węgrzech w r. 1567. W nauce o sakramentach opiera się na nauce Kalwina, odstępując jednak znacznie od jego surowej doktryny o predestynacji (ob. Protestantyzm).

**Hematyci** (z greckiego = krwawi), tajemnicza sekta w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, prawdopodobnie odłam sekty montanistów, mieli w czasie świąt Paschy używać krwi dziecięcej. Inni wywodzą nazwę tej sekty stąd, że używali mięsa zwierząt duszonych, nie zarzynanych.

**Hemerobaptyści** (= „codziennie się myjący"), sekta żydowska, której nazwa pochodzi od ciągłego rytualnego obmywania ciała, będącego właściwością Faryzeuszów i Esseńczyków.

**Henoteizm** lub katenoteizm, nazwa użyta w nauce religjoznawstwa przez historyka religij Fryderyka Maks-Müllera (1869). Ma oznaczać formę religji, pośrednią między politeizmem czyli wielobóstwem a monoteizmem (jedynobóstwem), która istnieje wtedy, gdy jakieś bóstwo nie posiada jeszcze ściśle określonych cech, jako np. bóstwo nieba, ziemi, słońca i t. p., lecz jest najwyższem bóstwem dla swoich czcicieli, którzy nie zaprzeczają zresztą istnienia innych bóstw. Jest to więc względny monoteizm, którego niektórzy dopatrują się w religji starożydowskiej i staroegipskiej. Wyrażenie to, nie odpowiadające ściśle określonej treści, pojmują też różni badacze w dziedzinie religjoznawstwa w sposób rozmaity. I tak np. E. von Hartmann w dziele p. t. „Das religiöse Bewusstsein der Menschheit" (1882) nadaje henoteizmowi treść filozoficzną, uważając go nie za określenie szczególnego objawu religijnego, lecz jako punkt wyjścia wszelkiego rozwoju religijnego.

**Henotikon** (= formuła pojednania), tytuł edyktu cesarza wschodnio-rzymskiego Zenona z r. 482, mającego na celu pogodzenie monofizytów i nesto-

rjanów z Kościołem katolickim. Celu swego edykt ten nie osiągnął i mimo że w Egipcie przeprowadzano go drogą przymusową, przyjęła go tylko drobna część monofizytów. Zamieszanie, wywołane przez Henotikon, charakterystyczne dla podejmowanych przez władze świeckie poczynań w rzeczach wiary, ustało dopiero w roku 519, gdy patrjarcha w Konstantynopolu, Jan II, przyjął uroczyście formułę wiary przysłaną mu przez papieża Hormizdasa.

**Henrycjanie,** sekta, ob. Henryk z Lozanny.

**Henryk z Lozanny,** demagog i sekciarz z XII wieku. Jako mnich benedyktyński z Clugny zaczął w r. 1114 w Lozannie głosić pokutę, występując przy tem gwałtownie przeciwko zbytkom, zwłaszcza w ubraniu, i przeciwko wyższemu duchowieństwu. Wydalony z Le Mano przez biskupa Hildeberta, przeniósł się do Prowancji, gdzie wywołał wraz z Piotrem de Bruys ruch ludowy, skierowany przeciw Kościołowi i jego obrzędom i utworzył rodzaj sekty, której zwolenników zwano henrycjanami albo brusjanami. W r. 1135 wobec synodu w Pizie odwołał i wyprzysiągł się swej nauki. Odzyskawszy wolność, głosił ją na nowo w okolicach Tuluzy, gdzie zwolennicy jego burzyli kościoły i niszczyli ołtarze. Na pokonanie sekty wysłał papież Eugenjusz III kardynała Alberycha z Ostji i św. Bernarda z Clairveaux, którego wpływ uspokoił ludność i pokonał henrycjanów. Henryk z Lozanny umarł w więzieniu ok. r. 1148. Historycy protestanccy zaliczają go do tak zwanych przedreformatorów, ponieważ zwalczał hierarchję katolicką i sakramenta.

**Henryk z Nördlingen,** mistyk niemiecki z XIV wieku, był księdzem świeckim w Nördlingen, działał jako kaznodzieja i spowiednik a w czasie dżumy w r. 1349 jako misjonarz. Znany jest głównie z powodu korespondencji religijno-mistycznej, prowadzonej w latach 1332—1350 z Krystyną Ebnerówną (ob. Ebner). Zbiór tych listów jest jednym z najdawniejszych zabytków niemieckiego mistycyzmu.

**Henryk z Zütphen,** zwany także Mollerem, uważany przez protestantów za „męczennika reformacji", był mnichem augustjańskim w Dordrecht i rozszerzał naukę Lutra w Antwerpji. Jako kaznodzieja wysłany do Meldorf pod Dithamar, został tam przez okolicznych chłopów bez sądu spalony w r. 1524.

**Heortologja,** nauka o powstawaniu, rozwoju historycznym i znaczeniu świąt kościelnych. Najczęściej wykłada się heortologję jako część liturgiki. Jako samoistna, systematyczna nauka istnieje tylko w katolicyzmie.

**Hera,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Herakleon,** ob. Gnostycyzm.

**Herakles,** u Rzymian Herkules, w mitologji greckiej półbożek i heros, przedstawiany w sztuce jako ideał siły fizycznej. Miał jednak w mitologji także znaczenie ideału moralnego, jako wzór męstwa, nieustraszonej odwagi i pokornego bohaterstwa, które posłuszne prawom boskim gładzi swe winy przez pokutę.

**Herbart** Jan Fryderyk (1776—1841), filozof niemiecki, nie traktował zagadnień filozoficzno-religijnych odrębnie, lecz w związku z całokształtem swojej filozofji, którą dzieli na logikę, metafizykę i estetykę. Pojęcie Boga wywodzi z moralnej celowości a istnienie Boga udowadnia za przykładem Kanta jako moralną konieczność. Zdaniem Herbarta nie można w drodze filozoficznego poznania określić istoty Boga, bo to jest rzeczą wiary.

**Herbert** Benedykt (1531—1593), teolog polski i polemista, wykształcony w Akademji krakowskiej, był kierownikiem szkoły nadwornej arcybiskupa gnieźnieńskiego w Skierniewicach a następnie rektorem szkoły Lubrańskiego w Poznaniu i kanonikiem poznańskim. W r. 1571 wstąpił do zakonu jezuitów. Był spowiednikiem Katarzyny Jagiellonki. W pismach swoich walczył z sekciarstwem, które wówczas zaczęło się krzewić w Polsce i nawrócił wielu, hołdujących nowiniarstwu, na wiarę katolicką.

**Herbert** (Edwards, Lord Herbert of Cherbury), filozof angielski (1581—1648), założyciel angielskiego deizmu (ob. Deizm).

**Herem,** klątwa, ob. Anathema.

**Heretycy,** ob. Herezja.

**Herezja.** Po grecku „hairesis" znaczy: wybór, przedmiot wyboru, zapatrywanie, które się podziela, wspólnota, do której się należy, dobrowolnie obrana doktryna lub sekta.



W Nowym Testamencie a mianowicie w listach św. Pawła (1. Kor. XI, 19, Gal. V. 20) i w drugim liście św. Piotra (II. 1) znajdujemy wyraz grecki hairesis, w tłumaczeniu łacińskiem haeresis (w przekładzie polskim „kacerstwo"), użyty w znaczeniu błędnej nauki a greccy komentatorowie Pisma św. nie czynią różnicy pomiędzy „hairesis" a „schisma". Rozróżnienie tych dwu pojęć poczyna się od św. Augustyna, który nazywa herezję „zastarzałą schizmą".

Według nauki Kościoła katolickiego (can. 1325 § 2 kodeksu prawa kanonicznego) heretykiem nazywa się ten, „kto przyjąwszy chrzest i zatrzymując nazwę chrześcijanina, uporczywie zaprzecza jednej z prawd, w które wierzyć należy wiarą boską i katolicką". Kto wiary chrześcijańskiej całkowicie odstępuje, nazywa się apostatą a kto wzbrania się podlegać papieżowi i być w łączności z podległemi mu członkami Kościoła, nazywa się schizmatykiem.

Od XII wieku poczęto w Niemczech herezję nazywać „kacerstwem" (Ketzerei) a heretyków kacerzami.

Kościół katolicki rozróżnia herezję formalną od materjalnej, a mianowicie heretykami formalnymi są ci, którzy świadomie trwają w błędnej nauce i ci podlegają karom kościelnym (ob. Interdykt). Heretykami materjalnymi zaś nazywa Kościół tych, którzy wprawdzie wyznają błędną naukę, lecz z powodu „nieprzezwyciężonej nieświadomości" (ignorantia invincibilis) są przekonani, że dobrze wierzą. Ci są przez Kościół tolerowani. Obcowanie z heretykami było dawniej katolikom zakazane pod każdym względem. Obecnie ogólny zwyczaj pozwala przestawać z heretykami w sprawach świeckich a zakaz obcowania (komunikacji) trwa tylko w sprawach religijnych (communicatio in sacris). A mianowicie nie wolno ani heretyków dopuszczać do uczestniczenia w rzeczach świętych (sakramentach i obrzędach), ani też nie wolno katolikom brać czynnego udziału w obrzędach religijnych heretyków.

**Hergenröther** Józef (1824—1890), historyk kościelny. W r. 1848 został księdzem, w r. 1851 był docentem uniwersytetu w Monachjum a w r. 1852 profesorem prawa kanonicznego i historji kościelnej w Würzburgu. W roku 1868 powołał go papież Pius IX na członka watykańskiej komisji kanonistów, przygotowującej sobór watykański. W r. 1879 został kardynałem i najwyższym kierownikiem archiwum watykańskiego. Najważniejszemi jego dziełami są historja schizmy Focjusza oraz słynny podręcznik historji Kościoła. Jest także autorem dalszego ciągu dzieła Hefelego „Historja soborów", którą doprowadził do epoki soboru trydenckiego.

**Herkules,** ob. Herakles.

**Hermas.** W połowie drugiego wieku po Chr. (140—155) powstało w Rzymie dzieło p. t. Pasterz („Hermae Pastor") znane pierwotnie w języku łacińskim i etjopskim a napisane w języku greckim. Dzieło to, którego oryginał w nowszych czasach odkryto, napisał Hermas, brat papieża Piusa I (141—155). Jest ono jednym z najdawniejszych zabytków piśmiennictwa chrześcijańskiego. Dzieli się na trzy części: pierwsza zawiera 5 wizyj, druga 12 przykazań, trzecia 10 porównań (parabol). Głównym przedmiotem „wizyj" są napomnienia do pokuty, których udziela autorowi Kościół, objawiający się mu pod różnemi postaciami. W „przykazaniach" mieści się moralistyka starochrześcijańska a w „porównaniach" porusza autor różne tematy, będące w związku z pokutą i końcem świata. Hermas nie był teologiem i posługuje się językiem trudnym do przetłumaczenia na formuły teologiczne ale dzieło jego było wysoko cenione w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

**Hermeneutyka,** umiejętność zasad i sposobów wykładania i wyjaśniania pewnej mowy lub pisma przez odnalezienie tej treści, którą autor chciał przez nie wyrazić. Oprócz hermeneutyki prawnej, wyjaśniającej treść prawa w duchu ustawodawcy i hermeneutyki dyplomatycznej, odnoszącej się do aktów dyplomatycznych, szczególne znaczenie ma hermeneutyka biblijna, mająca na celu wyszukanie zasad należytego zrozumienia Pisma św. Od egzegezy biblijnej różni się

hermeneutyka tem, że podaje teoretyczne zasady zrozumienia tekstów Pisma św., podczas gdy egzegeza, czyli wykład tekstów biblijnych, jest praktycznem zastosowaniem tych zasad.

**Hermes,** w mitologji greckiej poseł Zeusa, przewodnik dusz zmarłych w drodze do Hadesu, bożek handlu (ob. Grecka mitologja i religja).

**Hermes** Jerzy (1775—1831), teolog niemiecki, profesor dogmatyki katolickiej na uniwersytecie w Monasterze a następnie w Bonn. Przez swoje wykłady i pisma treści dogmatycznej wywołał kierunek naukowy, zwany hermezjanizmem, głoszący odmienne od nauki Kościoła katolickiego zapatrywania na stosunek wiary do rozumu. A mianowicie Hermes usiłował zastosować filozofję nowoczesną do teologji, uważał wiarę za wynik poznania rozumowego, sądził zatem, że przyjęcie religji objawionej zależy wyłącznie od rozumu. Wskutek tej nauki hermezjanizm został w r. 1835 (po śmierci swego twórcy) potępiony przez papieża Grzegorza XVI w breve „Dum acerbissime" a profesorowie teologji, którzy nie chcieli poddać się temu wyrokowi, zostali usunięci. Hermezjanizm jest duchowym poprzednikiem starokatolicyzmu i modernizmu.

**Hermes Trismegistos** (z greck. zn. „trzykroć największy Hermes"), grecka nazwa egipskiego boga Tot, który opiekował się sztukami i umiejętnościami. Przypisywano mu autorstwo licznych ksiąg świętych, zawierających całą encyklopedję wiedzy egipskiej. Pod nazwą „Hermetica" czyli „ksiąg hermetycznych" przechował się zbiór 16 pism greckich, powstałych w Egipcie w III lub IV wieku po Chr., treści religijno-filozoficznej, mieszaniny mistycyzmu, filozofji neoplatońskiej i spekulacyj teozoficznych. Od tych pism nazwano hermetykami teozofów, zwolenników tajemniczości a także „hermetycznych wolnomularzy" (ob. Masonerja). W średnich wiekach przypisywano Hermesowi wszelkie tajemnice magji a w szczególności moc zamykania skarbców pieczęcią magiczną.

(Zieliński Tadeusz, Hermes trzykroć wielki, 2 wyd. Zamość, 1921).

**Hermetycy,** ob. Hermes Trismegistos.

**Hermezjanizm,** ob. Hermes Jerzy.

**Hermogenes,** malarz w Kartaginie na początku III wieku. Głosił herezję gnostyczną. Naukę jego zwalczał Tertuljan i Teofil z Antjochji (ob. Gnostycyzm).

**Hernhuci,** sekta protestancka, powstała z początkiem XVIII w. Niektórzy członkowie sekty „braci czeskich" czyli morawskich osiedli w r. 1722 wpobliżu miejscowości Herrnhut w dobrach hr. Ludwika Zinzendorfa w Saksonji, który w r. 1727 zorganizował ich wraz z miejscowymi protestantami w nową sektę i założył pierwszą gminę „hernhutów" w Bertelsdorf. Różnice wyznania pomiędzy zjednoczonymi w tej sekcie luteranami, reformowanymi i braćmi morawskimi nie miały dzielić nowej gminy, która według zamiarów swego założyciela miała należeć do związku „kościoła krajowego" luterskiego w Saksonji. Mimo tych tendencyj pojednawczych stała się gmina hernhutów i ich założyciel przedmiotem nienawiści i posądzeń ze strony ortodoksyjnego protestantyzmu, tak że hr. Zinzendorf zmuszony był złożyć urząd państwowy, który przedtem piastował. Założone przez niego gminy hernhutów w Bertelsdorf, w Łużycach górnych i na Śląsku (Gnadenberg i Gnadenfrei) uzyskały uznanie państwowe czyli t. zw. koncesję generalną w Niemczech w latach 1742 do 1748, do czego przyczyniło się otrzymanie przez Zinzendorfa w Berlinie „święceń biskupich" na biskupa braci morawskich. Sekta rozpowszechniła się w Anglji i w Ameryce i odbyła w r. 1756 pierwszy „synod powszechny" w Herrnhut, na którym ostatecznie zorganizowała się na zasadzie synodalno-prezbiterjalnej. Władza kościelna należy w niej do dyrektorjum, zwanego Aeltestenkonferenz der Unität („konferencja najstarszych jednoty"), złożonego z 12 członków z siedzibą w Bertelsdorf. Wyższą władzę ponad dyrektorjum stanowi synod, złożony z delegatów czterech „prowincyj", któremi są: kontynent europejski, Anglja, Ameryka i zachodnio-indyjska prowincja misyjna. Nauka wiary i nabożeństwo są te same, co u ewangelików. Właściwością sekty są codzienne zebrania



wieczorne i nabożeństwo na cmentarzu w poranek święta Wielkanocy. Hernhuci rozwinęli żywą działalność misyjną w Laponji, Grenlandji, w Afryce południowej i w Indjach wschodnich.

**Hestja,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Heterodoksja,** innowierstwo, w przeciwstawieniu do ortodoksji czyli prawowierności. Obydwa te wyrażenia odnoszą się do kwestyj religijno-dogmatycznych. W znaczeniu heterodoksji używa Kościół katolicki wyrażenia herezja lub schizma.

**Hezychaści** czyli kwietyści, „odpoczywający", mistyczna sekta mnichów greckich w XIV i XV wieku, przeważnie na górze Atos. Prowadzili życie wyłącznie kontemplacyjne, polegające na bezustannej modlitwie i rozmyślaniach, którym oddawali się siedząc w osobnych celach z podbródkiem opartym na piersiach i wzrokiem utkwionym we własny pępek, stąd zwani omfalopsychoi, czyli dusze pępkowe. Jako główny przeciwnik hezychastów występował mnich Barlaam, który ich oskarżał przed cesarzem i patrjarchą w Konstantynopolu o herezję. Obrońca ich Palamas, arcybiskup Tessalonik, przeprowadził uznanie ich prawowierności na synodach w Konstantynopolu w r. 1341 i 1351.

**Hierakici,** zwolennicy Hierakasa, lekarza koptyjskiego w Leontopolis w Egipcie, stanowili w III wieku po Chr. sektę, zwalczaną przez św. Epifanjusza. Nie wierzyli w zmartwychwstanie ciał i wymagali surowej powściągliwości, uważając ją za najważniejszą różnicę pomiędzy Starym Zakonem a religją chrześcijańską.

**Hierarchja** czyli „święte zwierzchnictwo", w znaczeniu przedmiotowem władza duchowna wykonywana przez Kościół, w znaczeniu podmiotowem zaś osoby, wykonywające tę władzę stosownie do ustroju kościelnego, który polega na stopniowaniu zakresu władzy według stopnia otrzymanych święceń lub otrzymanej misji kanonicznej. Wedle tego rozróżnia się w Kościele katolickim hierarchja święceń (h. ordinis) od hierarchji jurysdykcji (h. iurisdictionis). Do pierwszej należą duchowni, którzy otrzymali święcenia wyższe (z prawa bożego) i niższe (z prawa kanonicznego). Do hierarchji jurysdykcyjnej należy z prawa bożego papież i biskupi, z prawa kanonicznego zaś ci, którzy otrzymali jakąś misję, jak np. legaci apostolscy, patrjarchowie, prymasi, opaci, generałowie zakonów, wikarjusze generalni i t. d. Do hierarchji katolickiej zatem wciela się kandydatów nie przez zezwolenie lub powołanie ludu lub władzy świeckiej lecz przez wyświęcenie lub misję kanoniczną. Hierarchja protestancka zaś jest szeregiem osób lub instytucyj, z przewagą elementu świeckiego, które wykonywają władzę duchowną na podstawie wyboru, zezwolenia lub nominacji otrzymanej od władzy świeckiej, nawet w tych odłamach protestantyzmu, które, jak np. anglikanizm, zatrzymały ustrój episkopalny, (ob. Episkopalny system w protestantyzmie).

**Hierokles,** namiestnik Bitynji i prefekt Egiptu, prześladowca chrześcijan za czasów Dioklecjana (303—311). Do prześladowań przyczynił się także przez swoje pisma, w których starał się udowodnić, że księgi chrześcijan zawierają sprzeczności, że apostołowie byli ludźmi nieokrzesanymi, że Chrystus wypędzony przez żydów prowadził życie rozbójnicze i t. p.

**Hieronim z Pragi** (1363—1416), przyjaciel i zwolennik nauki Jana Husa. Kształcił się w Heidelbergu, Kolonji, Paryżu i Oksfordzie, gdzie przejął się doktryną Wikleffa, zwłaszcza w zaznaczaniu wyższości Pisma św. nad tradycją i głosił tę naukę jako profesor uniwersytetu w Pradze. W r. 1413 bawił w Polsce i na Litwie, gdzie również rozszerzał naukę Wikleffa. Dowiedziawszy się o uwięzieniu Husa, pojechał do Konstancji i starał się u cesarza o list żelazny i posłuchanie przed soborem. Gdy glejtu nie dostał, powrócił do Czech, gdzie został uwięziony i stawiony przed soborem w Konstancji. Na publicznem posiedzeniu soboru dn. 23 września 1415 r. wyparł się uroczyście swojej nauki, ale gdy mimo tego nie odzyskał wolności, w maju 1416 r. cofnął swoje odwołanie. Wobec tego sobór uznał go za heretyka i wydał władzy świeckiej, która go stosownie do obo-

wiązującego w południowych Niemczech prawa (Schwabenspiegel) spaliła na stosie.

**Hieronim św.,** uczony i asceta, doktor Kościoła, ur. ok. r. 340 w Strydonie w Dalmacji, kształcił się w Rzymie, gdzie został ochrzczony przez papieża Liberjusza, następnie w Trewirze i w Akwilei. Był także uczniem św. Grzegorza Nazjanzeńskiego w Konstantynopolu. Około r. 373 udał się z towarzyszami na Wschód i spędził pięć lat na pustyni w Chalkidzie, poddając się najsurowszym umartwieniom. W r. 382 przybył do Rzymu i został sekretarzem papieża Damazego, który go używał do prac polemicznych w stosunkach ze Wschodem i polecił mu rewizję łacińskiego tekstu Pisma św. Po śmierci papieża Damazego opuścił Rzym i po krótkim pobycie w Egipcie osiadł w Palestynie wpobliżu Betleem i tam umarł w roku 420.

Obeznany z literaturą łacińską, grecką i hebrajską, był św. Hieronim najuczeńszym z ojców Kościoła, wykształconym na klasycznej kulturze. Jego niezmiernie rozległa działalność pisarska obejmuje dzieła treści polemiczno-dogmatycznej, egzegetycznej i historycznej. Pomnikowem dziełem jego życia jest przekład Pisma św. na język łaciński, zwany Wulgatą (ob. Biblja), będący od VII wieku na Zachodzie w ogólnem użyciu i uznany przez sobór trydencki za jedyny przekład łaciński aprobowany przez Kościół.

**Hieronimici,** kilka zakonów pustelniczych, męskich i żeńskich, które sobie obrały św. Hieronima za patrona:

1) Hiszpańska kongregacja eremitów św. Hieronima, założona przez włoskich franciszkanów w górach w okolicy Toledo, zatwierdzona przez papieża Grzegorza XI w r. 1373. Reguła zakonu jest podobna do reguły św. Augustyna, z obowiązkiem składania ślubów uroczystych. Największe znaczenie uzyskały klasztory hieronimitów w Guadalupie, Eskorialu i w Estremadura, gdzie spędził ostatnie lata życia cesarz Karol V. Zakon ten utrzymał się dotychczas tylko w Ameryce.

2) Ubodzy eremici św. Hieronima, czyli kongregacja błogosławionego Piotra Gambacorti z Pizy, założona w r. 1377 na górze Montebello pod Urbino z bardzo surową regułą, zastąpioną w r. 1568 przez regułę św. Augustyna. Zakon ten, który szybko rozpowszechniał się w Tyrolu i Bawarji, posiada obecnie tylko dwa klasztory we Włoszech: w Viterbo i San Onofrio w Rzymie, gdzie umarł Torquato Tasso.

3) Hieronimici obserwanci, odłam hieronimitów hiszpańskich (wyżej pod 1) założony przez Lope de Olmedo (1370—1433), który był trzecim generałem zakonu hieronimitów hiszpańskich i pragnąc zreformować ten zakon, natrafił na opór w jego łonie; uzyskał od pap. Marcina V w r. 1426 zezwolenie na założenie nowej kongregacji o obostrzonej regule, do której przyłączyło się 7 hiszpańskich i 17 włoskich klasztorów, przeważnie położonych w Lombardji. Hiszpańskie powróciły do pierwotnej reguły, podczas gdy włoskie utworzyły nowy zakon, zwany od r. 1595 kongregacją lombardzką obserwantów.

4) Pustelnicy św. Hieronima, kongregacja w Fiesole, założona ok. r. 1360 przez hr. Karola Montegranelli, posiadała w czasach rozkwitu 40 klasztorów. Wskutek wewnętrznych sporów została przez pap. Klemensa IX rozwiązana.

**High-Church** (= wysoki kościół), ob. Anglikanizm.

**Hilarion św.,** krzewiciel życia pustelniczego w Palestynie i Syrji. Urodzony w r. 292 w Gazie w Palestynie, ochrzczony w Aleksandrji, przebył jakiś czas na pustyni obok św. Antoniego, w r. 306 wrócił do ojczyzny, rozdał majątek ubogim i osiadł jako pustelnik na pustyni między Gazą a Egiptem, gdzie przebył 22 lata. Umarł na wyspie Cypr w r. 372. Św. Hieronim napisał jego życiorys.

**Hilary św.** z Poitiers (Hilarius Pictaviensis), ur. w r. 313 z rodziców pogańskich, przyjął chrzest w wieku dojrzałym i został biskupem w Poitiers. Jako obrońca nicejskiego wyznania wiary przeciw arjanom został przez cesarza Konstancjusza skazany na wygnanie do Frygji, powrócił w r. 360 na swoje stanowisko w Poitiers i umarł tamże w r. 367. Napisał dzieło o Najśw. Trójcy w XII księgach, dzieło o synodach, traktat o misterjach, komentarze do Pisma św. i hymny. W r. 1851 został zaliczony w poczet doktorów Kościoła.



**Hildebrand,** ob. Grzegorz VII.

**Hildegarda św.** (1098 — 1179), benedyktynka z klasztoru Disibodenberg, którego była ksienią. Założyła w r. 1147 nowy klasztor benedyktynek na górze św. Ruperta pod Bingen. Około r. 1114 poczęła dyktować swoje wizje, nazwane Scivias (t. j. sciens vias, zn. wiedzący drogę), uznane przez papieża Eugenjusza III za prorocze. Ganiła w nich wkradające się do Kościoła zepsucie i przepowiadała prześladowania Kościoła i duchowieństwa.

**Hinduizm.** Indje Wschodnie ze swą przeszło 300 miljonową ludnością są klasycznym krajem teozofji. W charakterze Hindusów, ludu będącego mieszaniną dwóch ras, aryjskiej i ciemnoskórej, tkwi, obok silnie rozwiniętej zmysłowości, pociąg do kontemplacji religijnej i bezczynnego marzycielstwa. Ten pociąg objawia się na wszystkich polach kultury hinduskiej: w literaturze, sztuce, umiejętnościach, zwłaszcza w filozofji, oraz w ustroju społecznym.

Wszystkie systemy religijne Hindusów biorą początek w starej literaturze sanskryckiej, znanej pod nazwą ksiąg Wedy a najdawniejszy okres religji hinduskiej nazywamy religją wedyczną (ob. Wedyzm).

Drugim okresem jest bramanizm (ob.), w ciągu którego pojawili się wielcy reformatorowie religijni, jak Buddha i Dżina (ob. Dżainizm).

Najpóźniejszym i trwającym dotąd okresem jest nowobramanizm czyli hinduizm. Powstał on z połączenia pojęcia Brahmy, jako stwórcy świata, z dwiema innemi postaciami bóstw: Wisznu i Sziwa. Cześć tych dwóch bóstw była już na 300 lat przed Chr. w pełnym rozwoju a bramani dodali do niej formalny kult Brahmy, tworząc w ten sposób trójcę bóstw czyli Trimurti. W tej trójcy najwyższym bogiem jest Brahma, stwórzyciel i kierownik wszechświata, ojciec wszelkiej wiedzy, nauczyciel bogów, twórca ksiąg Wedy, uosobienie losu i przeznaczenia ludzi i świata, którego odnowienie lub zatrata spoczywa w jego rękach. Mieszka we własnem niebie, wyższem ponad niebo innych bogów. Przedstawiają go jako postać ludzką o czterech głowach i czterech rękach, w których trzyma berło, łuk i księgi Wedy. Jeździ na łabędziu a kwiatem mu poświęconym jest kwiat lotosu.

Cześć Brahmy nie była nigdy popularna, dla najszerszych warstw ludowych istniał tylko kult Wisznu albo kult Sziwy.

Wisznu jest zachowawcą świata. Przedstawiają go również z czterema rękami, w których trzyma topór, diskus, muszlę i kwiat lotosu. Jego właściwością jest pojawianie się na świecie w całym szeregu wcieleń, amavataras, których liczą dziewięć. Jednem z nich jest Buddha. Wcielenie Wisznu w postaci Kriszny porównywano z wcieleniem Chrystusa, ale porównanie to nie wytrzymuje krytyki, gdyż rzekome podobieństwa są czysto pozorne i powstały pod wpływem chrystjanizmu a zatem później niż ewangelja.

Sziwa jest pod każdym względem przeciwieństwem boga Wisznu. Jest to niszczyciel świata, odnawiający świat przez zniszczenie. Wyobrażają go w postaci pełnej grozy, z wieńcem wężów i czaszek na szyi. Jest władcą demonów i upiorów, przebywających na cmentarzach. Jest okrutny i gwałtowny. Inna jego postać, wyobrażająca siłę twórczą natury, ma troje oczu i sierp księżyca na głowie. Jego symbolem jest fallus (lingam), symbol siły męskiej. Kult Sziwy jest zwyrodniały i orgjastyczny. Cechą sziwaizmu jest także kult siły niewieściej Szakti. Żoną Brahmy jest Saraswati, bogini mądrości i sztuk pięknych, żoną Wisznu jest Lakszmi czyli Szri, hinduska Afrodyta, bogini piękna i miłości, a żoną Sziwy jest Parwati, „największa bogini“, mająca tak jak Sziwa dwie postacie, jedną straszliwą (Durga lub Kali) a drugą łaskawą (Szakti). Te trzy boginie stanowią tak jak ich mężowie trójcę, której cześć oddaje osobna sekta, zwana Szaktas, odbywająca orgjastyczne obrzędy i mająca osobną literaturę, zwaną Tantras, w której główną rzeczą jest mistyka, czary i sztuka posiadania sił nadnaturalnych.

Nowszy kierunek hinduizmu, dzie-

lącego się na wielką liczbę sekt, przedstawia ruch religijny, znany pod nazwą Brahma-Samadż (ob.)

(Ob. Crooke. Hinduim — Hastings Encyklopaedia of Religion and Ethles, VI, 1913. L. D. Barnett, Hinduism, 1906; J. N. Farquhar, The Crown of Hinduism, 1913.

**Hiob,** ob. Job.

**Hiperdulja,** ob. Adoracja.

**Hipolit św.,** postać zagadkowa w hagjografji, miał być w r. 212 kapłanem Kościoła rzymskiego, cenionym jako uczony pisarz kościelny. Po śmierci papieża Zefiryna (217) został wybrany antipapą Kaliksta I i był nim nawet po śmierci tego papieża (222). W r. 235 wygnany do Sardynji, zmarł tam powróciwszy do jedności z Kościołem. Uchodzi za autora licznych dzieł dogmatycznych, pisanych w obronie nauki Kościoła przeciw gnostykom.

**Hiram,** król Tyru w r. 1031—997 przed Chr., współczesny z Salomonem, królem Izraelitów, któremu miał dostarczać drzew cedrowych z gór Libanon oraz budowniczych i rzemieślników przy budowie świątyni jerozolimskiej. Miał także zbudować w Tyrze świątynie dla fenickich bóstw Milkarta i Astarty (ob. Fenicja). Hiramem miał się nazywać także jeden z budowniczych świątyni Salomona i stąd masonerja, wywodząca swoje pochodzenie od templarjuszów, wprowadziła w niektórych obrzędach t. zw. „zemstę za Hirama", który ma symbolizować ostatniego mistrza zakonu templarjuszów, Jakóba Molaya, spalonego na stosie.

**Hirschau,** kongregacja benedyktynów, założona w Wirtembergji w XI wieku przez opata Wilhelma na wzór opactwa benedyktynów w Clugny. Rozpowszechniła się zwłaszcza w południowych Niemczech i w Austrji. Opactwo w Hirschau zostało zniesione przez reformację a klasztor obrócony na rezydencję książęcą.

**Hiszpanja** jest krajem przeważnie katolickim, gdyż na przeszło 23 miljony mieszkańców, innowierców jest zaledwo 11 tysięcy a mianowicie około 7000 protestantów i 4000 żydów. Na podstawie konkordatu z r. 1851 i konstytucji hiszpańskiej z r. 1876 katolicyzm jest w Hiszpanji religją państwową. Pod względem kościelnym Hiszpanja dzieli się na 9 prowincyj i 56 diecezyj.

**Hodurowcy,** jedna z licznych sekt amerykańskich, mianująca się „Polskim katolickim Kościołem narodowym", założona przez byłego duchownego katolickiego Hodura, posiada wedle statystyki Departamentu Handlu w Waszyngtonie z r. 1926 w Stanach Zjednoczonych około 60.000 parafjan i 91 świątyń. Władzę prawodawczą tego wyznania stanowi Synod, zwoływany co 5 lat, władza wykonawcza zaś należy do Rady kościelnej z biskupem na czele. W Polsce „Kościół narodowy" rozpoczął zjednywanie wyznawców w Krakowie, następnie uzyskiwał zwolenników w Jaćmierzu i Bażanówce (powiat sanocki) i w Mstyczowie (powiat jędrzejowski) i liczy ich (wedle statystyki z r. 1927) ponad 16.000, z czego na województwo lubelskie przypada około 5000, lwowskie 4800, pomorskie 4300, krakowskie 1158 a na Warszawę około 200 zwolenników. Odłam „Kościoła narodowego" pod przywództwem ks. Huszny z Dąbrowy Górniczej zerwał z „Kościołem narodowym" i przystąpił w r. 1926 do związku z Kościołem prawosławnym (ob. Narodowa polska Cerkiew prawosławna).

**Hofbauer Klemens-Marja,** święty, zwany apostołem Warszawy, ur. w r. 1751 na Morawach, wstąpił w r. 1784 do zakonu redemptorystów i miał udać się na misje do Stralsundu. Zatrzymał się w r. 1787 w Warszawie i objął kierownictwo kościoła i szkoły niemieckiej. W najuciążliwszych warunkach rozwinął gorliwą i owocną działalność duszpasterską i humanitarną: opiekował się młodzieżą, uczył religji i rzemiosł, głosił słowo boże w Warszawie i na misjach. Za czasów rządów pruskich w Warszawie doznawał prześladowań, nie chcąc być narzędziem polityki pruskiej. W r. 1795 udał się do Czech, następnie do Badenji i do Rzymu, poczem w r. 1806 wrócił do Polski. Ówczesne rządy francuskie w Warszawie okazywały redemptorystom, do których należał, tę samą nienawiść, co pruskie i wyjednały u Napoleona zniesienie tego zakonu w Polsce i wywiezienie Klemensa wraz z 36 zakonnikami do Prus, gdzie był więziony w twierdzy



kistrzyńskiej. Po uwolnieniu osiadł w Wiedniu, był tam kapelanem przy kościele włoskim a następnie kapelanem urszulanek. W ciągu całego życia prześladowany, podejrzewany i śledzony, umarł w r. 1820, otoczony u współczesnych nimbem świętości. W r. 1880 został beatyfikowany a w r. 1909 zaliczony w poczet świętych.

**Holandja** (Niderlandy). Ludność Holandji (bez kolonij) wynosi około 7 miljonów, w tem 60% protestantów różnych wyznań, 36% katolików i 2% żydów. A mianowicie ewangelików „holendersko - reformowanych" jest 2,827.000, innych wyznań reformowanych (wallońsko - reformowanych, chrześcijańsko - reformowanych, remonstrantów i menonitów) 730.000, luteranów 102.000, katolików 2,245,000, żydów 115.000, innych wyznań i bezwyznaniowych 847.000.

Katolicyzm w Holandji, przez długi czas prześladowany, rozwija się pomyślnie od czasu ustawy z r. 1853, głoszącej wolność wyznań. W tymże roku przywrócona została w Holandji normalna hierarchja katolicka, która składa się z arcybiskupstwa w Utrechcie i biskupstw w Hertogenbosch (Bois-le-Duc), w Bréda i w Haarlem. Internuncjatura w Hadze została w r. 1925 podniesiona do rzędu nuncjatur.

**Holofernes,** ob. Judyta.

**Homagium,** w średniowiecznem prawie lennem hołd poddaństwa oraz przysięga wierności, składana przez wasala panu lennemu, na znak zależności feudalnej. Obecnie nazywają tak hołd, składany przez podwładne duchowieństwo biskupowi po intronizacji.

**Homiletyka,** z greck. homilia (=rozmowa), nauka kaznodziejstwa. Nie jest wyłącznie nauką wymowy, retoryką, lecz raczej umiejętnością przedstawiania słuchaczom prawd wiary w sposób, odpowiadający celowi kaznodziejstwa.

**Homilja,** w języku kościelnym przemowa duchownego do ludu, zawierająca treściwy wykład pewnego tekstu Pisma św. Różni się od kazania tem, że trzyma się słów i myśli danego tekstu w ich porządku kolejnym, podczas gdy kaznodzieja wybiera z tekstu jedną myśl i bierze ją za temat kazania. Zbiory homilij ojców Kościoła i znakomitych pisarzy kościelnych nazywają homiljarzami (homiliaria). Najdawniejsze homiljarze powstały za czasów Karola Wielkiego, późniejsze drukowano w Bazylei i Kolonji w latach 1530 do 1620.

**Homologja,** w Kościele wschodnim wyznanie wiary; homologetą nazywa ten Kościół świętego wyznawcę.

**Honorjusz** papież (625—638), w sporze patrjarchy Sergjusza w Konstantynopolu i Cyrusa w Aleksandrji, zwolenników monoteletyzmu, z Sofronjuszem, patrjarchą jerozolimskim, przeciwnikiem tej herezji, zwiedziony fałszywem przedstawieniem sprawy przez Sergjusza, wysłał do niego dwa listy, w których zaleca „roztropne milczenie" (oeconomia silentii) i wypowiada życzenie, aby zaniechano sporu. Dwa te listy stały się powodem oskarżenia Honorjusza po jego śmierci przed soborem powszechnym w Konstantynopolu (680—681), który potępił Honorjusza a papież Leon II zatwierdził to potępienie. Sprawa ta była poruszana w IX wieku przez Focjusza i Greków a w XVII i XVIII w. oraz w okresie soboru watykańskiego przez protestantów, galikanów i innych przeciwników dogmatu nieomylności papieża jako argument przeciw temu dogmatowi. Obrońcy Honorjusza twierdzili, że akta soboru zostały podrobione a obrońcy dogmatu nieomylności dowiedli, że listy Honorjusza, które stały się powodem jego potępienia, miały charakter prywatny a nie były aktem nauczania apostolskiego, głoszonego ex cathedra oraz że winą Honorjusza nie było kacerstwo, czyli głoszenie błędnej nauki, lecz tylko niedbałość, iż zamiast ją potępić, zalecał „roztropne milczenie".

**Hontheim** Jan Mikołaj, zwany Febronjuszem (1701—1790), biskup sufragan trewirski, ogłosił w r. 1763 pod pseudonimem Justyna Febronjusza dzieło p. t. De statu Ecclesiae et de legitima potestate Romani ponficis („o stanie kościoła i prawowitej władzy papieża rzymskiego"), w której przedstawił teorję, zwaną później febronjanizmem, potępioną przez Kościół. Jako uczeń kanonisty Bernarda Zegera van Espen, Hontheim rozwinął głoszony przez niego system epi-

skopalny (ob. Episkopalny system w katolicyzmie) i doprowadził go do ostatecznych konsekwencyj. W szczególności uczy Hontheim, że Chrystus dał władzę całemu Kościołowi a Kościół jako całość przelał wykonywanie jej na biskupów, którzy wszyscy między sobą są równi. Dla utrzymania jedności Kościoła ustanowiony jest wprawdzie prymat papieża, ale jest to tylko pierwszeństwo honorowe, z którego nie wynika żadna jurysdykcja papieża nad biskupami ani jego wyższość nad soborem powszechnym. Zwoływanie soborów i zatwierdzanie ich uchwał nie należy do papieża, któremu nie przysługuje żadne prawo monarchiczne nad całym Kościołem. Równie radykalnym okazał się Hontheim w swych zapatrywaniach na stosunek Kościoła do Państwa. Wszechwładztwo papieża winno, jego zdaniem, ustąpić uprawnionej władzy biskupów, ale sam Kościół nie jest w stanie przeprowadzić tej reformy. Panujący świeccy winni jąć się tego zadania i uporządkować sprawy Kościoła tak jak tego wymaga jego dobro i interes Państwa.

Przeciw teorjom febronjańskim wystąpił papież Klemens XIII a dzieło Hontheima znalazło się na indeksie (1764). Hontheim odwołał swe błędy w liście pasterskim z r. 1779, ale teorja jego na podatnym gruncie ówczesnego „oświeconego absolutyzmu" przyjęła się zwłaszcza we Francji, Hiszpanji, Portugalji, Neapolu i innych ówczesnych państwach włoskich. W Niemczech owocem febronjanizmu była t. zw. punktacja emska (ob. Emski kongres) a w Austrji system rządowy, zwany jozefinizmem.

**Hormisdas św.,** papież od r. 514 do 523, usunął w r. 519 t. zw. schizmę akacjańską, trwającą przez 35 lat w Konstantynopolu i wydał formułę wiary, zwaną formula Hormisdae, przyjętą przez cesarza Justyna I i patrjarchę w Konstantynopolu Jana II, która zakończyła zamieszanie monofizyckie, wywołane przez henotikon cesarza Zenona (ob. Henotikon).

**Horus,** ob. Egipska religja.

**Hosanna,** z aramejskiego hoszianna, znaczy „ratuj", „zbaw", okrzyk wyjęty z psalmu 117, śpiewanego przez żydów w czasie święta namiotów. Według ewangelji św. Marka (XI, 9—10) tym okrzykiem witali żydzi Chrystusa, wjeżdżającego do Jerozolimy na pięć dni przed Męką.

**Hostja** (po łacinie hostia zn. ofiara), opłatek okrągły z mąki pszennej, którego w obecnej formie używa Kościół katolicki od XII wieku jako materji do przeistoczenia przy mszy św. na Ciało Chrystusa. Kościół wschodni używa na ten cel prosfory.

**Hozjusz Stanisław,** kardynał, książę biskup warmiński, ur. w Krakowie w r. 1504, kształcił się w akademji krakowskiej, gdzie uzyskał bakalaureat. Był sekretarzem biskupów krakowskich Jana Konarskiego i Piotra Tomickiego, który go wysłał na studja w Bolonji i w Padwie. Uzyskawszy w r. 1533 w Bolonji doktorat obojga praw, Hozjusz wrócił do Polski i został regensem kancelarji królewskiej, a jako beneficjum otrzymał kolejno probostwa w Wieluniu, Wiślicy, Gołębiu i Radłowie. W r. 1538 został kanonikiem warmińskim, a w r. 1551 biskupem warmińskim, przyczem papież Juljusz III polecił mu administrację biskupstwa poznańskiego.

Hozjusz przeprowadził t. zw. kontrreformację w Polsce, to jest zwalczył skutecznie wpływy protestantyzmu i przeszkodził utworzeniu „kościoła krajowego". A mianowicie na synodzie piotrkowskim w r. 1551 wystąpił ze swojem wyznaniem wiary, które zostało przez ogół zgromadzonych jednomyślnie przyjęte i zaprzysiężone. W ten sposób przeciął agitację protestancką, dążącą do utworzenia w Polsce wedle niemieckiego wzoru „kościoła krajowego", popieraną przez dwór i wielu możnowładców. Na podstawie swego „wyznania wiary" opracował Hozjusz dzieło p. t. „Confessio fidei catholicae christianae", które zostało przetłumaczone na wszystkie niemal języki europejskie i za życia autora doczekało się 30 wydań. W r. 1560 udał się Hozjusz jako delegat apostolski do Wiednia w celu przeprowadzenia z cesarzem Ferdynandem I rokowań co do ponownego otwarcia soboru trydenckiego. Załatwiwszy pomyślnie tę sprawę, został kardynałem i legatem papieża Piusa IV na sobór trydencki, któremu przewodniczył i wywierał silny wpływ na



jego przebieg i uchwały. Znaczenie jego wzrosło do tego stopnia, że po śmierci Piusa IV otrzymał przy wyborze papieża znaczną ilość głosów jako najsilniejszy kontrkandydat Piusa V. Powróciwszy do Polski, przeprowadził wraz z nuncjuszem papieskim Commendonim na sejmie parczowskim w r. 1564 przyjęcie uchwał soboru trydenckiego, potępienie projektu soboru narodowego przez króla Zygmunta Augusta i wyrzeczenie się przezeń myśli rozwodu, poddawanych mu przez protestantów. W r. 1569 Hozjusz złożył rządy diecezji w ręce swego koadjutora, biskupa Marcina Kromera, sławnego dziejopisarza, i udał się do Rzymu, gdzie założył schronisko dla polskich pielgrzymów i wybudował kościół św. Stanisława, oddając te instytucje w posiadanie biskupów krakowskich. Zmarł w Rzymie w r. 1579.

Współczesny świat katolicki wielbił Hozjusza jako filar Kościoła i „drugiego św. Augustyna". Niemieccy protestanci zarzucają mu dotychczas, że jako biskup warmiński „zdradził interesa niemieckie w Prusach Zachodnich". Faktem jest, że Hozjusz nie tylko przez swoją działalność kościelną, ale także przez wprowadzenie wzorowej administracji na obszarze diecezji warmińskiej, przez podniesienie przemysłu i gospodarstwa krajowego podniósł i utwierdził na długie lata panowanie wpływów polskich na Warmji.

**Hubert** św., biskup w Leodjum (Liège), według legendy był synem księcia Akwitanji i prowadził żywot hulaszczy na dworze Pipina z Heristalu. Polując w niedzielę, ujrzał jelenia z krzyżem promienistym między rogami, nawrócił się wskutek tego widzenia i został przez papieża Sergjusza I wyświęcony na biskupa w Maastricht. Nowsze badania wykazały, że św. Hubert był z początkiem VIII wieku biskupem w Maastricht, przeniósł swą siedzibę do Leodjum i wykorzenił w tamtejszej diecezji resztki pogaństwa. Jest patronem myśliwych.

We Francji istniał order św. Huberta, ustanowiony w r. 1416 w księstwie Bar, przeniesiony w czasach wielkiej rewolucji do Frankfurtu nad Menem, wznowiony przez Ludwika XVIII i zniesiony przez rewolucję z r. 1830. Również nie istnieją już ordery św. Huberta czeski i koloński, ustanowione w XVIII w. Założony w r. 1444 i odnowiony w Bawarji w r. 1808 order św. Huberta jest pierwszym orderem dynastji bawarskiej.

**Hubmajer** (Hubmör) Baltazar, głosiciel sekty anabaptystów i demagog, był z początkiem XVI wieku kaznodzieją katedralnym w Ratysbonie, gdzie w r. 1519 podburzył ludność przeciwko żydom i spowodował wypędzenie żydów i zburzenie synagogi. W r. 1522 objął parafję w Waldshut w Austrji dolnej, głosił nauki Zwinglego i przeszedł z całą parafją na wyznanie reformowane. Wypędzony przez władze austrjackie uciekł do Szafuzy, kazał się w r. 1525 ponownie ochrzcić i występował jako anabaptysta na czele zbuntowanych chłopów z Waldshut, głosząc wszechwładzę ludu i rabując kościoły i klasztory. Gdy Austrjacy zajęli Waldshut, uciekł do Zürichu, gdzie po dyspucie teologicznej z Zwinglim odstąpił od anabaptyzmu. Mimo tego wydalony z Zürichu szerzył ponownie naukę anabaptystów w Nikolsburgu na Morawach. Arcyksiążę Ferdynand austrjacki kazał go w r. 1528 uwięzić i spalić na stosie jako zdrajcę państwa.

**Hugenoci,** nazwa protestantów we Francji, powstała ok. r. 1560 prawdopodobnie z niem. Eidgenossen („związkowi") od związkowych w Genewie, wyznawców Kalwina. Pierwsi protestanci francuscy, zwani „regionnaires", pojawili się za czasów Franciszka I (1515—1547), który ustanowił w r. 1535 przeciw nim trybunał inkwizycyjny, a jako drugą instancję t. zw. „chambre ardente" w parlamencie. Mimo prześladowań za czasów Henryka II (1547—1559) protestanci francuscy liczyli wtedy 400.000 zwolenników, a przywódcami ich byli dwaj książęta Bourbon, Antoni i Ludwik Condé oraz admirał Coligny. W r. 1559 odbyli pierwszy synod w Paryżu, przyjmując wyznanie wiary Kalwina z drobnemi zmianami, zwane Confession de la Rochelle, od synodu w Rochelle w r. 1571, który tekst tego wyznania zatwierdził. Za pano-

wania Franciszka II (1559—1560) rządzili Francją książęta de Guise, przeciw którym protestanci zawiązali spisek w Amboise, co dało powód do licznych prześladowań i masowych egzekucyj. Gdy Karol IX (1560—1574) został królem, matka jego Katarzyna Medycejska, pragnąc utrzymać władzę opiekuńczą nad królem przeciw książętom de Guise, zwołała zjazd religijny w Poissy (1561), na którym wprawdzie do porozumienia między protestantami a katolikami nie przyszło, mimo tego jednak przyznano protestantom, nazywanym już wówczas hugenotami, swobodę religijną i wolność odprawiania nabożeństw i zebrań religijnych poza murami miast. Wskutek bójki, która się wywiązała pomiędzy hugenotami a orszakiem Franciszka de Guise w Vassy w r. 1562, wybuchły wojny religijne, prowadzone z obustronnym fanatyzmem przez lat 35. Najważniejszemi wypadkami tych wojen były: rzeź hugenotów, zwana nocą św. Bartłomieja, 23 i 24 sierpnia 1572 r., akt terroru i zemsty politycznej Katarzyny Medycejskiej przeciwko admirałowi Coligny i jego stronnikom, oraz edykt tolerancyjny Henryka IV, wydany w r. 1598, zwany edyktem nantejskim. W edykcie tym przyznano hugenotom wolność odprawiania nabożeństwa w całej Francji z wyjątkiem Paryża i czterech większych miast i wolność urządzania synodów, nawet połączonych ze zjazdem protestantów zagranicznych. Państwo zobowiązało się do płacenia sumy 200.000 liwrów na utrzymanie duchowieństwa protestanckiego. Hugenotów dopuszczono do wszystkich urzędów i godności i zezwolono im na utrzymywanie garnizonów wojskowych w tych miastach, które mieli w swoich rękach. Edykt nantejski nie zaspokoił hugenotów, między którymi utworzyła się partja polityczna o tendencjach republikańskich, utrzymująca stosunki z zagranicą. Wobec tego rządy Ludwika XIII (1610—1643) zwalczały hugenotów jako stronnictwo republikańskie. Kardynał Richelieu, zdobywszy najważniejszą twierdzę hugenocką La Rochelle, złamał ich potęgę polityczną. Mimo tego zapewnił im w edykcie z Nimes (1629) wolność sumienia i równouprawnienie obywatelskie. Ludwik XIV (1643 — 1715), obejmując rządy, postanowił położyć kres wszelkim innowierstwom, wychodząc z założenia, że brak jedności religijnej stoi na przeszkodzie rozwojowi sił państwowych. Mimo tego aż do śmierci kardynała Mazariniego (1661) hugenoci, liczący wówczas półtora miljona wyznawców, nie doznawali żadnych prześladowań. W r. 1661 wdrożono dochodzenie co do tytułu prawnego licznych, zagarniętych przez nich kościołów, co doprowadziło w r. 1663 do zamknięcia 140 kościołów hugenockich. W r. 1676 utworzył król z części przypadających mu dochodów z nieobsadzonych beneficjów kościelnych fundusz, z którego wypłacano konwertytom hugenockim zapomogi. Skutkiem tego do r. 1682 przeszło 58 tysięcy hugenotów przyjęło katolicyzm. W latach 1679 do 1681 usunięto hugenotów od urzędów w sądownictwie i skarbowości. Po tem nastąpiły t. zw. dragonady, środki przymusowe, głównie polegające na kwaterunku wojsk w okolicach, zamieszkałych przez hugenotów, a wreszcie w r. 1685 wyraźne odwołanie edyktu nantejskiego. Z tego powodu wybuchła nowa wojna domowa, powstanie kamisardów i prześladowania hugenotów, którzy poczęli tłumnie opuszczać Francję. Około 400.000 takich „réfugiés“ schroniło się do Niemiec, głównie do Prus, do Szwajcarji, Holandji, Anglji, Danji i Ameryki. Dopiero Ludwik XVI przywrócił hugenotom wolność religijną i równouprawnienie edyktem wersalskim z r. 1787, uznanym przez Zgromadzenie narodowe w r. 1789 za ustawę zasadniczą.

**Humanizm,** ruch umysłowy na przełomie wieków średnich, oparty na renesansie, czyli odrodzeniu kultury klasycznej, wywołał doniosły w swych skutkach przewrót na wszystkich polach kultury. W filozofji wprowadził w miejsce formuł scholastycznych nowożytny sposób myślenia, oparty na studjach literatury greckiej i rzymskiej. Postawił życie narodów klasycznych jako wzór ludzkiej doskonałości i starał się go naśladować w literaturze i w polityce. Rozpoczął się w XIV wieku we Włoszech i rozpowszechnił w XV i XVI wieku w całej Europie.



Jak całe odrodzenie tak i humanizm zawdzięczał swój rozkwit głównie poparciu papieży: Mikołaja V (1447 — 1455), o którym powiedziano, że wraz z nim zasiadł humanizm na tronie papieskim, Piusa II (Eneas Silvius Piccolomini), który był sam jednym z najwybitniejszych humanistów, Sykstusa IV (1471 — 1484), Aleksandra VI (1492 — 1503), Juljusza II (1503 — 1513) i Leona X (1513 — 1521), wielkiego mecenasa literatury i sztuki, protektora Michała Anioła i Rafaela. Mimo tego zapamiętałe uwielbienie dla klasycyzmu, wybujały indywidualizm, kult własnego ja („eritis sicut dei“), lekceważenie powag powszechnie uznanych (Aristoteles), obniżenie poziomu wiary, epikureizm życiowy i luźność obyczajów, które cechowały humanizm w późniejszem stadjum jego rozwoju, sprawiły, że zwłaszcza w Niemczech przybrał on charakter wojowniczy i zaczepny, wrogi dla papiestwa, i wytworzył racjonalizm w filozofji a protestantyzm w religji. Reformacja Lutra zawdzięczała powodzenie ruchowi umysłów, wywołanemu przez humanizm, ale Lutra łączyło z humanizmem tylko wrogie stanowisko wobec papiestwa i hierarchji; natomiast surowa nauka Lutra nie przyswoiła sobie nic z klasycznej pogody życia, którą głosił humanizm. Dlatego konsekwentnym był Kalwin, gdy w myśl swej nauki, będącej zaprzeczeniem wszelkiej radości życia, którego wyznawcy z purytańską surowością niszczyli dzieła sztuki, zwalczał humanistów jako „libertynów, amatorów pogańskiej piękności“. W ten sposób protestantyzm, zawdzięczający tak wiele humanizmowi, występował wrogo przeciwko niemu i tamował, zwłaszcza w Niemczech, Szwajcarji i w Anglji, jego triumfalny pochód.

W Polsce humanizm odegrał potężną rolę w literaturze. Ale w naukach i umiejętnościach stosunek Polski do humanizmu był raczej bierny, niż czynny. Profesorowie Akademji Krakowskiej jak Grzegorz z Sanoka (zm. 1477), Paweł z Krosna (zm. 1517), Szymon Marycki z Pilzna (do r. 1559), Wojciech Nowowiejski (1508 — 1558), Stanisław Grzebski (zm. 1570) i Andrzej Petrycy Nidecki (1527 — 1586) w porównaniu do humanistów innych krajów przyczynili humanizmowi niewiele oryginalnego dorobku. Na prawdziwej wyżynie humanizmu stanęli w Polsce tylko pisarze, jak Kochanowski, Górnicki i Orzechowski, którzy umieli stworzyć w języku ojczystym dzieła, będące godnym odpowiednikiem arcydzieł humanizmu zagranicznego.

**Humerał** (z łać. h u m e r a l e, naramiennik), szata liturgiczna, biała chusta z taśmami. Kapłan katolicki przed wdzianiem innych ubiorów liturgicznych okrywa humerałem szyję i ramiona, wiążąc jego taśmy na piersiach w krzyż. Pierwotnie okrywano humerałem także głowę i opuszczano go na ramiona przy rozpoczęciu mszy św. Dotychczas jest w użyciu w niektórych zakonach, że zakonnik, wychodzący ze mszą ma na głowie humerał w kształcie płóciennego kaptura, opuszcza go na ramiona w czasie prefacji i wkłada na głowę po komunji.

**Humiljaci** (z łać. humiliati = upokorzeni), kongregacja zakonna, powstała w początkach XI wieku z rokoszan longobardzkich, którzy wywiezieni jako jeńcy do Niemiec, uzyskali od cesarza Henryka V ułaskawienie jako „upokorzeni“. Pierwotnie była to kongregacja świecka, dopiero w XII wieku św. Jan z Medy, szlachcic medjolański (zm. 1159) nadał jej regułę benedyktyńską. W r. 1184 część humiljatów przyłączyła się do sekty waldensów, których też nazywano humiljatami. W XVI wieku wkradło się do zakonu rozprzężenie i doprowadziło do zamachu morderczego na kardynała św. Karola Boromeusza, arcybiskupa medjolańskiego, który chciał zreformować zakon. Wskutek tego pap. Pius V w r. 1571 zniósł kongregację humiljatów, a majątki ich przeznaczył na cele dobroczynne.

**Humiljatki,** zakon żeński, zawiązany w XI wieku przez żony humiljatów, gdy ci ze stowarzyszenia świeckiego utworzyli kongregację zakonną. Pierwszą przełożoną humiljatek była Klara Blassoni, stąd nazywają je także blasonkami lub zakonnicami szpi-

talnemi, ponieważ trudnią się pielęgnowaniem chorych. Istnieją dotychczas we Włoszech.

**Hus** Jan, herezjarcha czeski, ur. w Husińcu w r. 1369, kształcił się w Pradze, w r. 1393 został bakałarzem nauk wyzwolonych a w r. 1396 magistrem. W r. 1400 przyjął święcenia i został powołany na kaznodzieję kaplicy betleemskiej w Pradze. Przez kazania, które tam miewał, zyskał wielki rozgłos i poważanie u dworu i u arcybiskupa praskiego, który go wysłał w r. 1405 jako delegata do zbadania mniemanego cudu w Wilsnack. W czasie soboru w Pizie (1409) wybuchnęło w Pradze na uniwersytecie rozdwojenie między Czechami a obcokrajowcami na tle ówczesnej schizmy papieskiej. Hus stanął wraz z czeskimi profesorami po stronie króla Wacława, który żądał wypowiedzenia posłuszeństwa papieżowi Grzegorzowi XII. Profesorowie i studenci niemieccy zajęli stanowisko przeciwne, co spowodowało króla do ostrych represyj przeciw cudzoziemcom, a skutkiem tych represyj było tłumne opuszczenie uniwersytetu praskiego przez Niemców. Nie jest dowiedzione, w jakiej mierze Hus do tych zajść się przyczynił, jakkolwiek on sam głosił się ich inicjatorem.

Zapoznawszy się z pismami angielskiego reformatora Wiklefa, począł Hus szerzyć jego nauki. Gdy w r. 1409 papież Aleksander V udzielił arcybiskupowi praskiemu pełnomocnictwa do zwalczania nauk Wiklefa, wezwano Husa do wydania jego dzieł i spalono je publicznie, a Husowi wytoczono w Kolonji proces o kacerstwo. Po zbadaniu pełnomocników, wysłanych przez Husa do Kolonji, delegat papieski wyklął Husa i jego popleczników. Jeszcze raz przyszło do kompromisu między Husem a arcybiskupem a mianowicie Hus złożył prawowierne wyznanie wiary, a arcybiskup miał zdać relację papieżowi, że w Czechach nie stwierdził żadnej herezji. Do nowego zatargu doprowadził Hus przez gwałtowne wystąpienie przeciw bulli Jana XXIII w r. 1412, wzywającej do krucjaty przeciw królowi Neapolu, jako najeźdźcy państwa kościelnego. Gdy mimo zakazu króla Wacława Hus nie zaprzestał napaści na papieża, legat papieski go wyklął i polecił zburzyć kaplicę betleemską, w której Hus miewał kazania. Niemcy prascy, stojący po stronie legata, chcieli zburzyć kaplicę i uwięzić Husa, za którym ujęli się Czesi. Hus jednak musiał na rozkaz króla opuścić Pragę i przebywał w jej okolicy na zamkach szlachty czeskiej. W tym czasie napisał książkę p. t. De ecclesia (1413), której część dogmatyczną przejął prawie dosłownie z książki Wiklefa pod tym samym tytułem. To dzieło posłużyło potem za materjał do oskarżenia Husa o kacerstwo przed soborem w Konstancji.

Hus, otrzymawszy od króla niemieckiego, Zygmunta, list żelazny (glejt), udał się w r. 1414 do Konstancji, gdzie papież Jan XXIII przyjął go łaskawie, złagodził rzuconą nań klątwę i żądał tylko, aby Hus wstrzymał się od funkcyj kapłańskich. Gdy Hus nie zastosował się do tego zakazu i miewał przemowy w duchu nauk Wiklefa, sobór kazał go uwięzić i wybrał komisję śledczą do zbadania kwestji jego herezji. Stanąwszy w r. 1415 przed soborem, Hus oświadczył, że gotów jest odwołać swoje błędy, jeśli go sobór o nich przekona. Wskutek jego sofistycznych odpowiedzi pierwsze posłuchanie (5 czerwca) zakończyło się takim tumultem, że posiedzenie soboru musiano zamknąć. Na następnych posłuchaniach bronił się Hus przeciw oskarżeniu, jakoby podzielał naukę Wiklefa, przeczącą transsubstancjacji, oświadczył jednak, że uważa Wiklefa za pobożnego męża i odmówił przyjęcia formuły odwołania 30 punktów błędnych, a w szczególności swojej nauki, określającej Kościół jako „społeczeństwo predestynowanych". Wobec tego zapadł wyrok soboru, w którym uznano Husa za uporczywego kacerza i wydano go władzy świeckiej. Elektor Palatynatu oddał go magistratowi miasta Konstancji, który postąpił z nim według obowiązującego wówczas prawa karnego (Schwabenspiegel), nakazującego palić heretyków. Wskutek tego został Hus spalony na stosie 6 lipca 1415 r. Uniwersytet praski uznał go za męczennika i ogłosił dzień jego śmierci jako święto, obchodzone do r. 1623 W najnowszych czasach republika



czesko-słowacka wznowiła to święto, uważając Husa jako bohatera narodowego.

**Husyci,** czeskie stronnictwo religijno-polityczne, utworzone przez zwolenników Jana Husa, którzy uważali spalenie go za zniewagę, wyrządzoną narodowi czeskiemu. Zwani pierwotnie wiklefistami, a od r. 1420 husytami, uważali Husa za męczennika a kielich jako swoje godło. Pod wodzą Jana Żyszki z Trocznowa zawiązali sektę, zdobyli w r. 1419 ratusz praski i wyrzucili oknem siedmiu radców. Po śmierci króla Wacława Czesi nie chcieli uznać za króla jego brata Zygmunta Luksemburskiego, któremu przypisywali winę śmierci Husa, skutkiem czego wybuchnęła wojna, zwana husycką, raczej polityczna niż religijna. Husyci, którzy w pierwszych latach (1420 — 1427) ograniczali się do obrony przeciw Niemcom, tworzącym przeciw nim „wyprawy krzyżowe", przeszli w r. 1427 do wojny zaczepnej i zapuścili się w kraje niemieckie, plondrując Saksonję, Brandenburg i Bawarję. W tym czasie powstały pomiędzy nimi dwa stronnictwa, umiarkowane i skrajne. To ostatnie, zwane od twierdzy Tabor, umocnionej przez Żyszkę, taborytami, wybrało po śmierci Żyszki przywódcę Prokopa, byłego mnicha, zwanego Hołym (ogolonym). Mniejszość nie poddała się Prokopowi i przyjęła nazwę „sierot". Taboryci, jako sekta religijna, uznawali tylko te nauki i urządzenia kościelne, których ustanowienie wyprowadzali z biblji, odrzucali zaś sakrament spowiedzi, ostatniego namaszczenia, naukę o przeistoczeniu, o czyśćcu, o wstawiennictwie świętych, obrazy kościelne, relikwje, posty i wszystkie święta, z wyjątkiem niedzieli. Umiarkowane stronnictwo husytów, pod wodzą Rokiczany, późniejszego arcybiskupa w Pradze, żądało tylko udzielania komunji pod obiema postaciami, stąd zwano ich utrakwistami lub kalikstynami (od calix = kielich), oraz przeprowadzenia ścisłej dyscypliny kościelnej. Sobór bazylejski uczynił zadość tym żądaniom i w ten sposób doszły do skutku w r. 1433 tak zwane kompakty bazylejskie, zwane także praskiemi, mocą których utrakwiści i kalikstyni wrócili do kościoła katolickiego. Gdy skrajny odłam husytów, czyli taboryci i „sieroty" nie przyjęli kompaktów praskich, wybuchła na nowo wojna domowa, która skończyła się pogromem taborytów pod Niemieckim Brodem (1434). Cesarz Zygmunt podpisał w r. 1436 w Stuhlweissenburgu przyrzeczenie zachowania kompaktów praskich, papież Eugenjusz IV zatwierdził to przyrzeczenie a legat papieski odebrał od duchowieństwa czeskiego przysięgę na wierność Kościołowi. Po śmierci cesarza Zygmunta wybuchnęły nowe nieporozumienia z utrakwistami, którzy przestali zachowywać kompakty praskie i poczęli wrogo występować przeciwko katolikom. W r. 1458 Czesi oddali koronę Jerzemu z Podiebradu, który zaliczał się do kalikstynów. W r. 1458 Pius II zniósł kompakty praskie. Gdy mimo tego Jerzy trzymał się ich i kazał w r. 1462 uwięzić legata papieskigo, został obłożony klątwą. Po jego śmierci utrakwiści wybrali na króla Władysława, syna Kazimierza Jagiellończyka (1471). Władysław zapewnił husytom wolność religijną i doprowadził do pokoju religijnego na sejmie w Kutnej Horze (1485). Część utrakwistów utworzyła w połowie XVI wieku nową sektę, zwaną braćmi czeskimi a większość przeszła na luteranizm.

Husytyzm w Polsce pojawił się za Władysława Jagiełły, który wprawdzie nie przyjął ofiarowanej mu przez husytów w r. 1421 korony czeskiej, ale trzymał na swoim dworze kapłana czeskiego, głoszącego nauki husyckie, i dopiero na żądanie Zbigniewa Oleśnickiego, biskupa krakowskiego, kazał go oddalić. W r. 1424 wydał dekret wieluński przeciwko husytom, w którym uznawał herezję za obrazę majestatu, nakazywał wszystkim przybyszom z Czech stawienie się przed trybunałem inkwizycji, a Polaków, którzyby w oznaczonym terminie z Czech nie powrócili, skazywał na utratę majątku i szlachectwa. Mimo tego husytyzm krzewił się w Polsce w ten sam sposób, w jaki później objawiała się reformacja, a mianowicie przez goszczenie przez możnowładców przybyłych z zagranicy „nowinkarzy", którzy po-

wstawali przeciwko wyższemu duchowieństwu i jego bogactwu, przez urządzanie wypraw na dobra biskupie i tym podobne akty swawoli. W r. 1437 najechał Spytek z Melsztyna, protektor husytyzmu w Polsce, dobra biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, a Dersław z Rytwian zajął należący do księcia oświęcimskiego Zator. Równocześnie Abraham ze Zbąszyna popadł w interdykt biskupa poznańskiego za goszczenie u siebie husytów i stawanie zbrojno przed sądem biskupim. Te objawy samowoli musiały być liczne, gdyż doprowadziły do zjazdu w Nowym Korczynie w r. 1438, który uznał heretyków za nieprzyjaciół kraju i uchwalił konfederację przeciwko każdemu, ktoby heretyckie błędy wyznawał i heretyków osłaniał. Konfederacja ta wystąpiła zbrojno przeciw Spytkowi z Melsztyna, który podniósł zbrojny rokosz, zajął Korczyn i złupił dobra biskupa włocławskiego i Mikołaja Lasockiego, dziekana krakowskiego. W bitwie pod Grotnikami poległ Spytko z Melsztyna, jako ostatni szermierz husytyzmu i pierwszy rokoszanin polski. Po tej porażce husytyzm pojawiał się w Polsce tylko pod nazwą braci czeskich.

**Hutten,** Ulrich von (1488—1523), humanista niemiecki, wędrowny rycerz i literat, wsławił się szeregiem paszkwilów przeciwko papiestwu i duchowieństwu katolickiemu. Popierał Lutra i stąd uważają go za filar reformacji. Był głównym współautorem paszkwilu p. t. Epistolae obscurorum virorum (ob.).

**Hymn,** z greckiego hymnos „pieśń pochwalna". U Greków śpiewano hymny na cześć bogów i bohaterów w czasie uroczystych ofiar i obchodów świątecznych. Literatura chrześcijańska wprowadza tę nazwę jako określenie modlitwy pochwalnej, pieśni na chwałę Boga, ułożonej w wierszach rytmicznych. Najpierwsze hymny powstały w Kościele wschodnim jako broń przeciwko wpływom herezji gnostyków, rozpowszechnianym zapomocą pieśni kościelnych. Z hymnów Kościoła wschodniego najsłynniejsze są hymny św. Grzegorza Nazjanzeńskiego i Efrema Syryjczyka. Bogaciej rozwinęła się poezja kościelna w Kościele zachodnim w postaci hymnów łacińskich, których początek odnoszą do św. Ambrożego, biskupa medjolańskiego (zm. w r. 397). Z 94 przypisywanych mu hymnów zaledwo 12 lub nawet tylko 4 hymny uznała krytyka jako rzeczywiście pochodzące od św. Ambrożego. Do nich nie należy przypisywany mu hymn Te Deum laudamus (ob. Ambrozjański hymn).

Do nabożeństwa kościelnego wprowadził hymny dopiero sobór w Toledo w r. 633, a w Rzymie weszły w użycie w XII wieku. W Polsce najdawniejszym hymnem jest „Bogarodzica" (ob.). Hymny łacińskie, zawarte w brewjarzu rzymskim, pochodzą z XVI i XVII wieku i jest ich 175, podczas gdy ilość znanych obecnie hymnów kościelnych obliczają na pięć tysięcy. Brewjarz, używany w Polsce, zawiera oprócz 175 hymnów brewjarza rzymskiego nadto 18 hymnów na cześć patronów Polski.

**Hymnarium,** księga liturgiczna, zawierająca zbiór hymnów śpiewanych w Kościele katolickim, wydana w Rzymie w r. 1683.

**Hymnologja,** nauka o hymnach, oceniająca je ze stanowiska filologiczno-historycznego. Nauka ta, której początkiem jest komentarz Hilarjusa w jego Liber hymnorum, wydany kilkadziesiąt razy w ciągu XV i XVI wieku, rozwinęła się w nowszych czasach przez prace Jakóba Grimma (Hymnorum veteris ecclesiae interpretatio, 1830), Hermana Daniela (Thesaurus hymnologicus, 1841), I. M. Neale (Hymni ecclesiae, 1851), Stevenson'a (The Latin Hymns. Durcham 1851), I. H. Tood'a (The Book of Hymns of the Ancient Church of Ireland, 1855) i innych.

**Hypakoe,** w brewjarzu Kościoła wschodniego hymn na cześć Zmartwychwstania Pańskiego, odmawiany w postawie stojącej w czasie nocnego nabożeństwa.

**Hyperdulia,** cześć oddawana przez Kościół katolicki Matce Bożej (ob. Adoracja).



# I

**Iblis,** w religji mahometańskiej nazwa djabła, zbuntowanego anioła, który nie usłuchał rozkazu Boga upokorzenia się przed Adamem. Za to został wygnany z raju. Otrzymał odroczenie mąk piekielnych aż do Sądu ostatecznego i przez ten czas wolno mu czynić wszystko, co może, dla uwodzenia ludzi.

**Idealizm,** kierunek filozoficzny, wychodzący z założenia, że umysłowe poznanie niczego nie zawdzięcza doświadczeniu czyli empirji, lecz jest wyłącznie tworem rozumu, który je sam w sobie rozwija. Kierunek ten zatem jest wprost przeciwny empiryzmowi, który z dwóch pierwiastków władzy poznawczej, rozumu i zmysłu, uznaje tylko zmysł jako sposób poznania, a materję jako przedmiot poznania. Pośredni kierunek, empiryczno-idealny, uznaje tak prawa zmysłu jak prawa rozumu, uważa empirję za fundament, na którym buduje rozumowanie.

Idealizm niemiecki, zwany transcendentalnym, pochodzi od Kanta, który mu dał początek swoim idealizmem krytycznym, i osiąga szczyt rozwoju w idealizmie absolutnym Hegla (ob.). W religji doprowadził ten idealizm do panteizmu, różniącego się tylko nazwą od ateizmu, w socjologji zaś do ubóstwienia społeczeństwa (Fichte) i państwa (Hegel). Po kilkudziesięciu latach panowania w dziedzinie filozofji idealizm transcendentalny, będący zaprzeczeniem zdrowego rozsądku, doprowadził drogą reakcji do swej antytezy, do materjalizmu.

W przeciwieństwie do tych skrajnych kierunków stoi idealizm chrześcijańskiego teizmu, który stanowi istotny pierwiastek religji objawionej. Treścią jego jest rozróżnienie między duchem i materją i przekonanie o wyższości ducha nad materją, o istnieniu osobowego, świadomego Stwórcy, będącego istotą odrębną od świata stworzonego, który jest tylko urzeczywistnieniem planu Stwórcy.

**Idololatrja,** bałwochwalstwo, oddawanie czci boskiej przedmiotom, wyobrażającym bóstwo. Jest rodzajem fetyszyzmu, od którego różni go przedmiot czci, który przy idololatrji jest wytworem ręki ludzkiej, podczas gdy fetysz nie musi nim być. Idololatrja nie ma nic wspólnego z czcią, oddawaną przez członków Kościoła katolickiego obrazom i posągom świętym, jak to twierdzili w VIII wieku ikonoklaści (ob. Obrazoburcy), a od czasu reformacji protestanci, zwłaszcza kalwiniści. Katolik, chociażby stał na najniższym stopniu oświaty, nigdy nie uważa obrazu czy posągu świętego za bóstwo, a przez akty czci, spełniane wobec tych przedmiotów, nie czci ich samych, lecz osobę, którą wyobrażają, lub zdarzenie, którego są pamiątką.

**Ignacy św.,** biskup w Antjochji około r. 66—107, miał być uczniem apostołów, św. Jana lub św. Piotra, zwał się po syryjsku Nurono, co przetłumaczono na łacińskie Ignatius, t. j. pełen ognia. Zwanym był także Theophorus, z greck. „noszący Boga w sercu". Za czasów Trajana przywieziono go do Rzymu i według legendy rzucono w Colosseum na pożarcie dzikim zwierzętom (ok. r. 107 lub 115). Św. Ignacy napisał w drodze do Rzymu szereg listów do kościołów Wschodu. Z listów tych siedem uznano za autentyczne. Ostrzega w nich przed wpływami judaizmu i przed nauką doketów oraz wzywa wiernych do zjednoczenia się przy hierarchji, to jest biskupach, kapłanach i diakonach. Prawdopodobnie ta nauka św. Ignacego o hierarchji stała się przyczyną, dla której niektórzy krytycy protestanccy odmawiają autentyczności wszystkim jego listom. Natomiast badacze protestanccy, jak Harnack, Lighfoot i Zahn uznają autentyczność siedmiu listów w t. zw. krótszej recenzji, wydanej w r. 1650.

**Ignacy Loyola św.,** założyciel zakonu jezuitów, ur. w r. 1491 lub 1495 na zamku Loyola w kraju Basków w Hiszpanji, spędził młodość na dworze Ferdynanda V jako paź i kształcił się w sztuce wojennej. W obronie Pampelony w r. 1521 ciężko ranny, musiał długo się leczyć i pod wpływem dzieł, przeczytanych w czasie rekonwale-

scencji, postanowił zerwać z dotychczasowym trybem życia i poświęcić się Bogu. W r. 1522 udał się do klasztoru benedyktynów w Monserrat i ofiarował tam swój miecz jako wotum przed cudownym obrazem Matki Boskiej. Przebywał jakiś czas w szpitalu klasztornym w Maureza oraz w grocie poza miastem, oddając się kontemplacji i umartwieniom. Po powrocie z pielgrzymki do Ziemi św. począł się kształcić w łacinie, poczem studjował na uniwersytetach w Alcala i w Salamance. W tym czasie więziono go kilkakrotnie, oskarżając o należenie do sekty iluminatów, zwanej w Hiszpanji alombrados. Również w Paryżu, gdzie od r. 1528 studjował w Sorbonie filozofję, oskarżano go i więziono. W kole przyjaciół, złożonem z Francuzów i Hiszpanów, do których należał św. Franciszek Ksawery, powziął w Paryżu w r. 1534 plan założenia zakonu. W tym celu zjechał się z przyjaciółmi w r. 1537 w Wenecji, poczem udał się do Rzymu, gdzie otrzymał święcenia kapłańskie. W r. 1538 przedstawił papieżowi Pawłowi III plan zamierzonej kongregacji, w którym do trzech zwykłych ślubów zakonnych dodał ślub czwarty: bezwarunkowego posłuszeństwa papieżowi. Zatwierdzenie nowej reguły natrafiało na przeszkody, a bulla z r. 1540 udzielała go z zastrzeżeniem, że zakon nie może liczyć więcej niż 60 członków. Ograniczenie to zniosła bulla z r. 1543. Św. Ignacy, jako pierwszy generał zakonu, rozwinął tak energiczną działalność, że w czasie jego śmierci w Rzymie w r. 1556 zakon jezuitów liczył 12 prowincyj i 1000 członków. Papież Pius V w r. 1609 zaliczył św. Ignacego w poczet błogosławionych, a papież Grzegorz XV w r. 1622 w poczet świętych.

Oprócz konstytucji zakonnej Towarzystwa Jezusowego, arcydzieła organizacji (ob. Jezuici), napisał św. Ignacy słynne „Ćwiczenia duchowne", dzieło pedagogji ascetycznej, wysoko cenione nietylko przez katolików.

**Ikonografja** (ikonologja) chrześcijańska, nauka zajmująca się wyobrażeniami przedmiotów wiary chrześcijańskiej, osób, zdarzeń i symbolów zapomocą rysunku, malarstwa i rzeźby. Jest częścią historji sztuki i nauką pomocniczą historji Kościoła. Objaśnia i opisuje sposoby przedstawiania przedmiotów wiary zapomocą sztuk plastycznych i oświetla znaczenie historyczne i dogmatyczne dzieł sztuki religijnej. Jako nauka związana jest ściśle z archeologją i symboliką chrześcijańską.

**Ikonoklaści,** ob. Obrazoburcy.

**Ikonostas,** w cerkwiach Kościoła wschodniego ściana, pokryta obrazami świętych, oddzielająca ołtarz od reszty kościoła. W ścianie tej znajduje się troje drzwi. Nad środkowemi umieszczony jest obraz Wieczerzy Pańskiej. Drzwi te, zwane carskiemi wrotami, służą tylko dla kapłana odprawiającego liturgję (ob. Greckowschodni Kościół).

**Iluminaci** (oświeceni). 1) W Niemczech tajny związek, założony w r. 1776 przez Adama Weishaupta, profesora prawa kanonicznego w Ingolstadzie celem zwalczania katolicyzmu, a w szczególności w celu paraliżowania działalności jezuitów. Członkowie związku zwali się pierwotnie perfektybilistami. Organizacja związku, opracowana przez Weishaupta i bar. Kniggego, autora książki „Umgang mit Menschen" (niemiecki wykład form towarzyskich), imitowała organizację zakonu jezuitów a raczej była jej karykaturą. Obowiązywała członków do bezwzględnego posłuszeństwa wobec nieznanych sobie przełożonych, okrytych najgłębszą tajemnicą, do wzajemnego śledzenia się członków i donoszenia przełożonym o sobie i innych. W ten sposób mieli być członkowie najniższego szczebla związku, zwani minerwalami, przygotowani na wyższe szczeble. Drugi szczebel miał stanowić przejście do szkockiego wolnomularstwa (ob. Masonerja), trzeci zaś, zwany klasą misterjów, miał Weishaupt dopiero opracować, gdy wskutek tendencyj rewolucyjnych związku i gorszącego życia jego członków, oraz wskutek poróżnienia się Kniggego z Weishauptem, który musiał uciekać z Ingolstadu z powodu dochodzeń o występki przeciw moralności, związek został rozwiązany w r. 1785 przez rząd bawarski. W r. 1880 masoni usiłowali wskrzesić iluminatów pod formą tajnego zakonu, którego siedzibą jest Drezno. Tam wychodzi od r. 1893 organ związku p. t. „Wort". 2) Iluminaci w Hiszpanji, ob. Kwietyzm.



**Imam,** z arabskiego, zn. nauczyciel, przewodnik, u mahometan członek trzeciej i najniższej kategorji duchownych (ulemów). Ponieważ w pierwszych czasach islamu przewodnictwo w modlitwach publicznych należało do kalifa, którym do upadku monarchji w Turcji był sułtan, przeto i sułtan nosił tytuł imama. Tytuł ten nadawano również wybitniejszym dogmatykom islamu.

**Imienia Jezus święto** obchodzi Kościół katolicki jako święto ruchome w drugą niedzielę po Trzech Królach.

**Impanacja,** z łac. in pane, zn. „w chlebie", doktryna o przemianie chleba w Ciało Chrystusa, głosząca, iż chleb eucharystyczny w zjednoczeniu ze słowem (Logos) zatrzymuje swą niezmienioną substancję. Doktrynę tę potępił sobór trydencki w nauce o Przeistoczeniu (ob. Transsubstancjacja).

**Imprimatur,** łać. „wolno drukować", klauzula zezwolenia na druk książki, udzielonego przez władzę kościelną (ob. Cenzura kościelna książek).

**Improperja,** antyfony czytane lub śpiewane naprzemian z chórem przez kapłana w czasie nabożeństwa w Wielki Piątek przy adoracji krzyża. Są to wyjątki z proroctw, wyrażających użalenie się Zbawiciela nad niewdzięcznością ludu.

**Indeks książek zakazanych,** spis książek uznanych przez Kościół katolicki za szkodliwe i zabronione wiernym. Pierwszy indeks ogłosił papież Paweł IV w r. 1557. Sobór trydencki powierzył w r. 1562 sprawę indeksu osobnej komisji, która swoje prace przedstawiła papieżowi do decycji. Pius IV w r. 1564 zatwierdził w konstytucji „Dominici gregis" zasady soboru co do cenzury książek i ogłosił indeks, zwany trydenckim, podzielony na trzy części: w pierwszej wyliczono pisarzy, których wszystkie dzieła są zabronione, w drugiej poszczególne dzieła zakazane, w trzeciej dzieła zakazane, wydane anonimowo lub pod pseudonimem. Pius V utworzył w r. 1571 osobną kongregację kardynalską, zwaną kongregacją indeksu. Papież Aleksander VII w r. 1665 kazał ułożyć indeks alfabetycznie, usuwając podział na trzy części. Sposób postępowania dla kongregacji indeksu określił Benedykt XIV w konstytucji „Sollicita ac provida" w r. 1753, a reguły, jakich należy się trzymać przy ocenie książek wydał Leon XIII w konstytucji „Officiorum ac munerum" z r. 1897. Benedykt XV w r. 1917 zniósł kongregację indeksu a jej zakres działania przeniósł na kongregację św. Officjum, której przewodniczy sam papież.

W Polsce indeks książek zakazanych w myśl uchwał soboru trydenckiego z r. 1562 pojawił się dopiero w r. 1603 w Krakowie i w ciągu lat 15 doczekał się trzech wydań. Niektóre edycje rzymskie od r. 1704 począwszy obejmowały także pisarzów polskich.

**Independenci** albo kongregacjonaliści, w Anglji i Ameryce nazwa ogółu sekt, powstałych na tle doktryny Kalwina, lecz odrzucających kalwiński ustrój synodalny i wychodzących z zasady, głoszonej w Anglji przez Roberta Browna (1549—1630), że każda gmina dla siebie stanowi osobny Kościół, niezależny od żadnej wyższej organizacji kościelnej i podlega tylko Chrystusowi. Nazywali się pierwotnie braunistami od Browna, który założył pierwszą gminę w Norwich w r. 1580. Z początkiem XVII w. nazwali się independentami, gdy ówczesny ich przywódca, John Robinson (zm. w r. 1625), użył wyrazu „independent" na określenie niezależności ich związku. Zwą się też kongregacjonalistami, czyli członkami stowarzyszenia religijnego, które zobowiązało się umową do wspólnego odbywania nabożeństw. W czasie dyktatury Kromwela, który należał do independentów, zyskali na znaczeniu i utworzyli partję zwolenników „tysiącletniego państwa świętych", przeciwną partji lewellerów („wyrównywaczy"), głoszących wszechwładzę ludu, rozdział kościoła od państwa i zupełną bezwyznaniowość państwa (ob. Lewellerzy). Kromwel wystąpił przeciwko tym obydwom partjom, rozwiązał w r. 1653 t. zw. „mały parlament" a przywódcę lewellerów Jana Silburna skazał na

wygnanie. Gdy w r. 1662 t. zw. akt uniformistyczny Karola II zagrażał ciężkiemi karami non-konformistom, t. j. nie należącym do urzędowego kościoła anglikańskiego, stali się independenci przedmiotem prześladowań, którym położył koniec edykt tolerancyjny z r. 1688. W czasie prześladowań wielu independentów emigrowało do Ameryki, gdzie powstały liczne gminy, zwane kongregacjonalistycznemi.

**Indeterminizm,** ob. Determinizm.

**Indje brytańskie,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Indra,** najwybitniejsze bóstwo indyjskiej religji w okresie Wedy (ob. Wedyzm).

**Indult** w prawie kanonicznem: udzielony z łaski przez papieża przywilej, wyjątek od powszechnie obowiązujących przepisów prawnych. Tak np. zwalnia papież biskupów czasowo od obowiązku rezydencji, kanoników po 40-letniej służbie od obowiązku chóru, zezwala duchownym na zajmowanie się medycyną i t. p.

**Indyferentyzm,** obojętność na różnice dogmatyczne czyli indyferentyzm względny, mało różni się od indyferentyzmu absolutnego, będącego zupełną obojętnością na wszelkie objawy religijne, skrajnem przeciwieństwem do fanatyzmu. Indyferentyzm absolutny bardzo często przeradza się prawem kontrastu w fanatyzm antyreligijny.

**Indyjska religja,** ob. artykuły: Weda, Bramanizm i Hinduizm.

**Infamja,** utrata czci i dobrego imienia u wiernych, kara kościelna, która następuje albo jako „infamja faktyczna" sama przez się wskutek spełnienia czynu zniesławiającego i ustaje, gdy zniesławiony życiem uczciwem udowodni poprawę, albo jako „infamja prawna", ustanowiona jako kara w wypadkach w prawie ściśle określonych za pewne przestępstwa i pociągająca za sobą niezdolność do otrzymania beneficjów i godności kościelnych.

**Informata conscientia,** przekonanie, powzięte w sumieniu. Wyrokiem „ex informata conscientia" nazywa się w prawie kanonicznem wyrok, wydany na podstawie przekonania, powstałego w sumieniu sędziego, z pominięciem formalności proceduralnych. Jest dopuszczalny tylko w dwóch wypadkach: biskup może ex informata conscientia: 1) nie dopuścić kogoś do święceń wogóle lub odmówić mu dalszych i 2) może zasuspendować podwładnego sobie duchownego ab ordine et ab officio, czyli od wykonywania wszelkich funkcyj duchownych i od wszystkich aktów jurysdykcji i administracji duchownej. Wyrok taki nie może jednak obejmować suspensy a beneficio, t. j. odjęcia prawa administracji dóbr beneficjalnych. Do nałożenia suspensy ex informata conscientia nie potrzeba przewodu sądowego, wystarcza dekret biskupi, w którym ma być wyraźnie powiedziane, że suspensa następuje ex inf. cons., czyli z przyczyn samemu ordynarjuszowi znanych i ma być oznaczony czas, przez który nałożono karę suspensy. Celem takiego wyroku jest uniknięcie gorszącego procesu i dlatego może być zastosowany tylko w wypadkach tajnych.

**Infralapsarii,** zwolennicy nauki Kalwina o predestynacji (przeznaczeniu), tłumaczący ją w ten sposób, że Bóg wybrał ludzi do zbawienia, przewidując ich upadek grzechowy oraz postanawiając zesłanie Zbawiciela. Zwolennicy tej nauki, zwani także gomarystami, triumfowali na synodzie w Dordrechcie (1618—19) nad arminjanami (supralapsarii), którzy, wyprowadzając ostateczne konsekwencje z nauki Kalwina, utrzymywali, że Bóg przed wiekami przeznaczył wierzących na zbawienie, a niewierzących na potępienie. Obydwie teorje są deterministyczne, t. j. zaprzeczające istnieniu wolnej woli (ob. Arminjanizm).

**Infuła** (mitra), nakrycie głowy biskupa w czasie spełniania obrzędów kościelnych.

**Infułat,** katolicki dostojnik kościelny, który nie będąc biskupem, otrzymał od papieża przywilej używania przy uroczystych obrzędach infuły, pastorału i innych zewnętrznych odznak urzędu biskupiego. Infułatami są z pośród księży świeckich najczęściej kanonicy z tytułu urzędu lub godności, gdy piastują w kapitule wyższe dostojeństwo albo z tytułu kościoła, w którym są przełożonymi (tak np. archiprezbiter kościoła Marjackiego w Krakowie), z pośród zakonników zaś opaci niektórych klasztorów, nie podlegających jurysdykcji biskupa.



**Ingres biskupi,** ceremonja kościelna przy objęciu przez biskupa rządów diecezji. Wjazd biskupa w granice diecezji, porządek przyjęcia go przez podwładne duchowieństwo, procesję do kościoła katedralnego i inne obrzędy w czasie ingresu przepisuje szczegółowo ceremonjał biskupi.

**Inkardynacja,** przyjęcie duchownego katolickiego do nowej diecezji po uwolnieniu go z diecezji, w której otrzymał tonzurę (ob. Ekskardynacja). Przez inkardynację, która następuje w formie aktu pisemnego i nie może być ani czasową ani warunkową, duchowny traci wszelką łączność z dawniejszą diecezją i staje się podwładnym biskupa tej diecezji, w której został inkardynowany.

**Inkarnacja,** ob. Wcielenie.

**Inkluzi,** asceci średniowieczni, którzy się zamykali na całe życie w celi lub grocie, przyjmując pożywienie przez mały otwór w ścianie, będący zarazem oknem celi. Ponieważ wielu z nich przeceniało swe siły fizyczne, a były też wypadki, że mnisi zostawali inkluzami tylko dla wyłamania się z pod surowej reguły klasztornej, synody: toledański w r. 646, trullański w r. 692 i frankfurcki w r. 794, uregulowały sprawę inkluzów w ten sposób, że inkluzem mógł zostać tylko ten, kto przebył przepisany czas próby w klasztorze i uzyskał zezwolenie opata i biskupa. W XII wieku inkluzi przyjęli regułę św. Augustyna. Ostatnie zakonnice-inkluzki żyły w Rzymie w XVI wieku.

**Inkorporacja,** w kodeksie prawa kanonicznego zwana unją, połączenie beneficjum kościelnego z instytucją kościelną, nie będącą beneficjum, a więc z klasztorem, kapitułą, kolegjatą lub z seminarjum duchownem. Inkorporacja jest częściową, jeżeli z tą instytucją połączono tylko dochody beneficjalne, a sam urząd duchowny, np. duszpasterstwo przy inkorporacji probostwa, wykonywa stały wikary, nie należący do grona członków instytucji, przedstawiony przez jej przełożonego i mianowany przez biskupa. Inkorporacja nazywa się pełną, gdy nietylko dochody ale i urząd duchowny połączono z instytucją. Tak np. gdy probostwo inkorporowano do klasztoru, proboszczem jest klasztor i spełnia obowiązki duszpasterskie przez jednego ze swych członków, którego przełożony klasztoru przedstawia jako wikarego, a biskup, właściwy dla inkorporowanego beneficjum, instytuuje go w tym charakterze na probostwie.

**Inkwizycja** (dochodzenie), trybunał mający wyszukiwać heretyków i udowadniać ich winę. Należy odróżnić inkwizycję kościelną od państwowej. Inkwizycję kościelną ustanowił papież Lucjusz III na soborze w Weronie w r. 1184. Papież Grzegorz IX około r. 1231 polecił rozpoznawanie spraw o herezję, które należały do jurysdykcji biskupów, osobnym komisarzom, powoływanym najczęściej z zakonu dominikanów. Jego następcy Inocenty IV, Urban IV, Grzegorz X, Bonifacy VIII i Klemens V nakazywali inkwizytorom odnoszenie się do biskupów i powoływanie konsultorów, t. j. duchownych i świeckich doradców obeznanych z prawem kościelnem i świeckiem, zwanych periti lub boni viri. Inkwizytor przedstawiał konsultorom stan sprawy i zasięgał ich zdania, poczem następowało dwukrotne upomnienie. Kto się zupełnie nawrócił, t. j. wyparł uroczyście błędnej nauki, podlegał tylko pokucie kościelnej pod okiem proboszcza. Wątpliwie nawróconych zamykano do więzienia. Upornych, którzy mimo upomnień nie chcieli się wyrzec błędnej nauki, wydawano władzy świeckiej, która ich karała według ustaw państwowych. Ponieważ przy zbrodni obrazy majestatu ustawy ówczesne pozwalały na użycie tortur, zaczęto stosować je także do heretyków. Najsroższe wyroki na heretyków za czasów Inocentego III (1198—1216) polegały na banicji i konfiskacie majątku. Wskutek prawodawstwa świeckiego, które orzekało na heretyków tę samą karę, co za zdradę kraju, zastosowywano od r. 1231 karę śmierci przez spalenie na stosie.

Inkwizycja, jako trybunał kościelny, nie skazywała nigdy heretyka na śmierć, lecz stwierdzała fakt herezji, oświadczała, że z uporczywym

heretykiem Kościół nie ma nic więcej do czynienia i wydawała go władzy świeckiej.

Przyczyną srogich kar, wymierzanych przez władze świeckie na heretyków, było panujące w wiekach średnich przekonanie, że każda herezja jest zbrodnią przeciw porządkowi społecznemu, buntem przeciwko prawowitej władzy. Panujący świeccy starali się zrobić z trybunałów inkwizycji narzędzia do walki z nieprzyjaciółmi politycznymi. W Niemczech za cesarza Fryderyka II inkwizytorami byli jego oficerowie. We Francji Filip Piękny (1285—1314) używał inkwizycji do walki z templarjuszami, będąc równocześnie wrogiem papiestwa. Wybitnie świecki charakter miała osławiona inkwizycja hiszpańska, wprowadzona w celach politycznych przez króla Ferdynanda i Izabellę kastylijską. Król mianował generalnego inkwizytora, a wszyscy inni inkwizytorowie, mianowani przez inkwizytora generalnego, musieli być zatwierdzani przez króla i byli sędziami państwowymi. Kortezy, znosząc inkwizycję w r. 1813, wyraźnie uznały ją jako trybunał państwowy, nie kościelny. We Francji zniesiono inkwizycję w r. 1772, w Portugalji w r. 1821, w Sycylji w r. 1782, w Wenecji w r. 1797, w Sardynji w r. 1840, w Toskanji w r. 1852.

W Polsce pierwszą inkwizycję ustanowił papież Jan XXII w r. 1318 w osobach Peregryna z Opola i Hipodineta z Krakowa. W r. 1326 zostało mianowanych sześciu inkwizytorów z zakonu dominikanów. Inkwizycja walczyła w Polsce przeciwko błędom nauki Piotra Jana Piraneńskiego i Jana Mileciusza z Kromieryża, przeciwko sektom waldensów, husytów i braci czeskich. Działalność polskich inkwizytorów, których przez cały czas istnienia inkwizycji w Polsce było ogółem 45, nie była znaczną, gdyż szlachta, przyjmując przywożone z zagranicy sekciarstwo, uważała protegowanie heretyków za część swych swobód szlacheckich i umiała uchylać się od sądów duchownych. Nie pomogła interwencja królów jak Władysław Łokietek i Władysław Jagiełło, który wydał edykt wieluński (r. 1424), uznający herezję za obrazę majestatu. W r. 1542 prymas Gamrat zniósł obcych inkwizytorów, a sejm piotrkowski w r. 1552 zakazał pociągać szlachtę, oskarżoną o herezję, przed sądy duchowne. Ostatnim inkwizytorem był Melchjor z Mościsk, zmarły w r. 1591, poczem wszelkie sprawy o zniewagę religji przeszły do trybunałów koronnych (ob. Dysydenci).

Główny zarzut, stawiany inkwizycji kościelnej, to jest nawracanie zapomocą środków przymusowych, obciąża w równej mierze reformatorów XVI wieku, Lutra w Niemczech, Kalwina w Szwajcarji i Henryka VIII w Anglji. Luter radził zwalczać anabaptystów ogniem i mieczem, a dla wytępienia papizmu wszystkie środki uznawał za godziwe. Teologowie protestanccy Brenz, Butzer i Capito zalecali tępienie innowierców. Kalwin kazał predykanta Jakóba Grueta w r. 1547 storturować i ściąć, a Michała Serweta w r. 1553 spalić na wolnym ogniu, co najwybitniejszy teolog kalwinizmu, Teodor Beza, w dziele wydanem w r. 1554 usprawiedliwił i pochwalił. Podobnie z ręki kalwińskiej inkwizycji zginął antytrynitarjusz Jan Gentile, ścięty w r. 1566. Reformacja, głosząc zasadę „cuius regio illius religio", oddawała władzę nad sumieniami w ręce panujących świeckich, którzy ją bezwzględnie wykonywali. Luteranizm wprowadzono w Niemczech, Szwecji, Norwegji i Danji przemocą. W Anglji za Henryka VIII i Elżbiety zostało wymordowanych dziesiątki tysięcy ludzi, nie chcących się przyłączyć do kościoła państwowego. Ofiary tych „reformacyj" były bezwątpienia niemniej liczne jak ofiary inkwizycji, co jej bynajmniej nie usprawiedliwia, ale jest dowodem, że fanatyzm religijny był zgodny z duchem czasu i że reformacja wcale go nie umniejszyła i nie przyczyniła się niczem do wolności wiary i sumienia, zdobyczy czasów najnowszych.

**Inocenty.** Było 13 papieży tego imienia:

**Inocenty I, św.,** był papieżem od 402 do 407 r. Był organizatorem karności kościelnej, przestrzegał celibatu duchownych i uregulował jurysdykcję soborów prowincjonalnych. Utrwalił zasadę prymatu papieskiego wobec patrjarchów wschodnich.



**Inocenty II** (1130—1143) musiał uciekać do Francji, wygnany przez antypapieża Anakleta II. Uznany papieżem przez cały świat chrześcijański, głównie dzięki wpływom św. Bernarda z Clairvaux i św. Norberta, zakończył na soborze lateraneńskim w r. 1139 schizmę Anakleta.

**Inocenty III** (1198—1216), jeden z największych papieży średniowiecza, podniósł do szczytu polityczną potęgę papiestwa. W sporze o tron cesarski między Filipem szwabskim a Ottonem IV uznał Ottona i koronował go w r. 1209 na cesarza; gdy ten jednak począł rościć pretensje do panowania we Włoszech, złożył go z tronu i wysłał do Niemiec Fryderyka II. Zmusił króla francuskiego Filipa Augusta do pojednania się z żoną. Gdy król angielski Jan Bez ziemi nie chciał uznać jego rozstrzygnięcia sporu o arcybiskupstwo w Canterbury, obłożył go klątwą, rzucił interdykt na Anglję i w ten sposób zmusił króla Jana do upokorzenia się, poczem nadał mu panowanie nad Anglją jako swemu lennikowi. Popierał rozwój zakonów franciszkańskiego i dominikańskiego i zakazywał tworzenia nowych. W r. 1215 przeprowadził IV sobór lateraneński (XII sobór powszechny), na którym zapadły podstawowe uchwały w kwestjach dogmatycznych Kościoła katolickiego.

**Inocenty IV** (1243—1254) przeprowadził zwycięską wojnę z cesarzem Fryderykiem II i jego następcą. Zmuszony opuścić Rzym, przybył do Lyonu i tam zwołał sobór powszechny, który wyklął Fryderyka II. Po jego śmierci podjął dalszą walkę z Konradem IV, Manfredem i Konradynem i w r. 1251 powrócił do Rzymu.

**Inocenty V** był papieżem przez 5 miesięcy r. 1276. Starał się zwołać wyprawę krzyżową i przeprowadzić unję z Kościołem greckim.

**Inocenty VI** (1352—1362) zreformował kurję rzymską i usunął wiele nadużyć w administracji kościelnej. Kazał kardynałowi Albornoz koronować Karola IV cesarzem.

**Inocenty VII** (1404—1406) był papieżem w czasie schizmy papieskiej, powstałej przez dokonany przez Francuzów wybór Benedykta III.

**Inocenty VIII** (1484—1492) był papieżem słabego charakteru i dopuszczał do nepotyzmu.

**Inocenty IX** był papieżem przez 2 miesiące r. 1591.

**Inocenty X** (1644—1655) potępił w r. 1651 pokój westfalski, a w r. 1653 zasady Jansena (ob. Jansenizm).

**Inocenty XI** (1676—1689) w sporze z Ludwikiem XIV protestował przeciw deklaracji kleru francuskiego z r. 1682 (ob. Galikanizm) i umiał obronić autorytet papiestwa. Ulepszył administrację państwa kościelnego i zwalczał nepotyzm.

**Inocenty XII** (1691—1700) uzyskał od Ludwika XIV odstąpienie od 4 artykułów galikańskich.

**Inocenty XIII** był papieżem od r. 1721 do 1724.

**Inspiracja,** ob. Natchnienie.

**Inspiracyjne gminy,** sekty protestanckie, utworzone we Francji z początkiem XVIII w. przez „proroków" t. zw. kamisardów (ob.). Inspirantami nazywali się z powodu swej nauki o bezustannem i bezpośredniem natchnieniu boskiem, które spływa na wybranych. Wykluczeni z kościoła francusko-reformowanego w r. 1706 wywędrowali do Anglji i Szkocji, gdzie znów zostali wykluczeni z kościoła anglikańskiego i przenieśli się do Holandji. Zasadniczo uznawali doktrynę protestancką, odrzucając jej instytucje zewnętrzne, jak urząd kaznodziejski i sakramenta. Uważali małżeństwo oraz przyjmowanie stałych zobowiązań i urzędów za niebezpieczne dla zbawienia. Misjonarze ich, natrafiwszy w Niemczech na podatny grunt, przygotowany przez pietystów i separatystów, założyli w zachodnich Niemczech i Szwajcarji liczne „gminy inspiracyjne", które razem tworzyły t. zw. kościół wędrowny (ecclesia ambulatoria). Ustawę tego „kościoła" stanowiło „24 reguł prawdziwej pobożności i świątobliwego życia". W latach 1730 do 1736 inspiranci pozostawali w bliskich stosunkach z hernhutami, czyniąc im wielką konkurencję. Wskutek tego przywódca hernhutów Zinzendorf ogłosił przełożonego inspirantów Rocka fałszywym prorokiem. Po śmierci Rocka (1749) wyga-

śli niemal zupełnie. Odżyli w r. 1816 w Palatynacie i Alzacji, emigrowali w r. 1841 do Ameryki, gdzie założyli gminy w Ebenezer, w stanie nowojorskim i w Kanadzie.

**Instalacja:** 1) w ogólniejszem znaczeniu, obrzęd wprowadzenia beneficjata w posiadanie beneficjum (ob. Instytucja kanoniczna); 2) w ścisłem znaczeniu, wprowadzenie kanonika w posiadanie kanonikatu, obrzęd, składający się ze złożenia przez kanonika przysięgi i wyznania wiary i wskazania mu miejsca w kapitule i w chórze (stallum in choro), od czego pochodzi nazwa instalacji.

**Instrumentum pacis,** ob. Pacyfikał.

**Instytucja kanoniczna.** Prawo kanoniczne katolickie zabrania samowolnego obejmowania beneficjum w posiadanie, nawet temu, kto uzyskał tytuł prawny do beneficjum i nazywa intruzem tego, kto samowolnie je obejmuje. Formalne wprowadzenie w posiadanie, czyli instytucję kanoniczną, zarządza ten, kto nadał tytuł a więc co do beneficjów niekonsystorskich biskup a co do konsystorskich papież. Instytucja kanoniczna biskupa nazywa się intronizacją, kanonika instalacją, a proboszcza i innych beneficjatów instytucją lub inwestyturą. Instytucja kanoniczna jest werbalną, gdy odbywa się symbolicznie, np. przez wręczenie kluczy kościelnych, lub realną, gdy beneficjant na rozkaz tego, kto instytucję zarządził, zaczyna spełniać akty swego urzędu.

**Intencja mszalna,** ob. Stypendja mszalne.

**Interdykt,** kara kościelna, polegająca na wyłączeniu od niektórych sakramentów, od odprawiania nabożeństwa lub brania w nich udziału, od wstępu do kościoła, od chrześcijańskiego pogrzebu i t. p. Interdykt nazywa się osobistym, jeśli dotyka osoby, miejscowym, jeśli dotyka miejsca. Interdykt osobisty może być generalnym, gdy dotyka wszystkich osób w danem miejscu lub wszystkich członków pewnej korporacji, albo też partykularnym, gdy dotyka niektórych tylko osób. Interdykt miejscowy może być także generalnym lub partykularnym: pierwszym może być dotknięta cała diecezja, prowincja lub państwo, drugim niektóre miejsca, np. kościoły, ołtarze, cmentarze. Interdykt osobisty idzie wślad za osobą nim dotkniętą i nazywa się wędrownym (interdictum ambulatorium), jeśli pobyt osoby, obłożonej interdyktem, w pewnej miejscowości, sprowadza na nią interdykt miejscowy. Jeśli obłożeni interdyktem osobistym są duchownymi, nie mogą odprawiać nabożeństwa, gdy są świeckimi, nie mogą brać w nich udziału. Interdykt, zabraniający wstępu do kościoła, pozbawia prawa do pogrzebu kościelnego, jeśli obłożona nim osoba zmarła bez okazania skruchy. Jest rodzajem interdyktu osobistego i spada na prześladowców osób duchownych, na tych, którzy zatrzymują legat lub darowiznę, uczynioną na rzecz Kościoła, którzy nie bronią nietykalności kościelnej, którzy pogwałcili kościelne prawo azylu i t. p. Interdykt ustaje przez absolucję, gdy jest karą poprawczą czyli cenzurą, lub przez dyspensę, gdy jest karą w ściślejszem znaczeniu (ob. Kary kościelne).

**Interim** (z łac. interim, zn. „tymczasem"), formuły teologiczne, ułożone na rozkaz cesarza Karola V, mające sprowadzić tymczasowe porozumienie między katolikami a protestantami. Było ich trzy: 1) interim regensburskie, powstałe z t. zw. księgi regensburskiej, przedłożonej teologom katolickim i protestanckim na zjeździe w Ratysbonie w r. 1541. Ustępstwa, poczynione w tym interim przez Karola V protestantom, nie pozwalały katolikom go przyjąć a nie zadowoliły także protestantów.

2) Interim augsburskie, ułożone na sejmie w Augsburgu w r. 1547 przez komisję teologów, do której należeli ze strony katolickiej biskup naumburski Juljusz Pflug, sufragan moguncki Michał Helding oraz teolodzy cesarscy Malvenda i Dominik de Soto, a ze strony protestanckiej kaznodzieja elektora brandenburskiego Jan Agrikola i kaznodzieja elektora Palatynatu Marcin Butzer. To interim przyznawało protestantom ustępstwa co do komunji pod obydwiema postaciami i co do małżeństwa księży i wzbudziło gwałtowny protest ze strony ogółu protestantów.

3) Interim lipskie z r. 1548, będące owocem konferencyj biskupów Miśni i Naumburga z saskimi teologami protestanckimi pod wodzą Melanchtona. Tę formułę przyjęły stany saskie w Lipsku w grudniu 1548 r. pod wpływem konieczności politycznych. Umowa passawska z r. 1552 obaliła tak interim augsburskie jak i lipskie. To niepowodzenie podejmowanych przez państwo prób wyrównania różnic wyznaniowych jest jednym więcej dowodem bezskuteczności interwencji władzy świeckiej w rzeczach wiary oraz niedopuszczalności wszelkiego oportunizmu w tych sprawach.



**Interkalarja,** dochody, które przynosi beneficjum kościelne w czasie od dnia zawakowania do dnia kanonicznej instytucji nowego beneficjata. Zwano je także regaljami, ponieważ w średnich wiekach pod wpływem stosunków lennych panujący świeccy a za ich przykładem panowie feudalni zabierali dochody z opróżnionych beneficjów. Z temi uroszczeniami walczył Kościół od XII wieku. W XIII w. cesarze niemieccy zrzekli się prawa do regaljów, podczas gdy królowie francuscy wykonywali je do końca XVIII wieku. Według przepisów prawa kanonicznego z interkalarjów pokrywa się przedewszystkiem wydatki wakującego beneficjum, np. pensję administratora opróżnionej parafji, połowę pozostałych dochodów włącza się do wyposażenia beneficjum, druga zaś połowa wpływa do funduszu fabryki kościelnej (ob. Fabrica ecclesiae) lub na zakrystję, o ile nie istnieje prawny zwyczaj, przeznaczający wszystkie te dochody na wspólne dobro diecezji.

**Interstycje,** odstępy czasu, które winny być zachowane między udzieleniem poszczególnych święceń.

**Introdukcja,** 1) nauka wstępna, historyczno-krytyczny wstęp do nauk biblijnych, także zwana izagogiką biblijną. Bada początek Pisma św., dzieje tekstów pierwotnych, powstanie przekładów. Z nauki tej wyłoniły się: biblijna filologja, historja, archeologja i hermeneutyka. 2) U protestantów introdukcją nazywa się wprowadzenie pastora na posadę i w używanie dochodów z nią połączonych. Aktu tego dokonywa superintendent w obecności zgromadzonego zboru.

**Introit,** pierwsza część mszy św. według obrządku rzymsko-katolickiego. Składa się z antyfony, wyjątku z psalmu, hymnu Gloria Patri i powtórnej antyfony. Oznacza przyjście Chrystusa na świat, poprzedzone tęsknotą patrjarchów, oczekujących przyjścia Mesjasza.

**Intronizacja** papieska, objęcie tronu i urzędu papieskiego. Intronizacja biskupia jest objęciem w posiadanie biskupstwa i odbywa się na końcu aktu konsekracji, czyli przyjęcia sakry biskupiej, o ile intronizowany biskup już przedtem jej nie posiadał.

**Intruz.** W prawie kanonicznem ten, kto samowolnie obejmuje beneficjum kościelne, nie będąc na nie prawnie instytuowanym (ob. Instytucja kanoniczna).

**Inwestytura,** akt nadania urzędu biskupiego przez panującego świeckiego. W średniowiecznem państwie, frankońskiem i niemieckiem, gdzie z biskupstwami były połączone znaczne posiadłości lenne, stanowiące beneficjum biskupie, biskupi pozostawali z tego tytułu w stosunku lenników do panującego. Nadanie lenna biskupowi, które odbywało się w formie uroczystej przez wręczenie pierścienia i pastorału, nazywało się inwestyturą. Miała ona zatem tylko znaczenie oddania dóbr lennych w posiadanie biskupa, ale zczasem poczęto ją uważać za nadanie samej godności biskupiej. Tak rzecz pojmując, rozdawali panujący godności kościelne, nie oglądając się przy wyborze kandydata na warunki, prawem kanonicznem przepisane, a kierując się wyłącznie własnym interesem, politycznym lub materjalnym. Przeciw tym nadużyciom wystąpił papież Grzegorz VII i rozpoczął z Henrykiem IV t. zw. spór o inwestyturę, prowadzony przez papieży Wiktora III, Urbana II, Paschalisa II i Kaliksta II przez lat kilkadziesiąt i zakończony zwycięstwem Kościoła. A mianowicie w konkordacie, zawartym w r. 1122 w Wormacji między Kalikstem II a Henrykiem V zrzekł się cesarz inwestytury zapomocą pierścienia i pastorału i zgodził się na wolny wybór biskupów wedle prawa kanonicznego, w obecności swego legata, natomiast Stolica Apostolska zezwoliła, aby wybrany otrzymywał święcenia biskupie

i prekonizację papieską po złożeniu cesarzowi przysięgi lenniczej i otrzymaniu lenna. Symbolem tej nowej inwestytury nie był już pierścień i pastorał, lecz berło.

**Irak** (Mezopotamja), statystyka wyznań, ob. Azja.

**Irańska religja,** ob. Parsyzm.

**Irlandja,** wyspa na zachód od W. Brytanji, pod względem politycznym dzieli się od dn. 6 grudnia 1921 na dwa odrębne organizmy państwowe a mianowicie Wolne Państwo Irlandzkie, posiadające własną armję i należące od r. 1923 do Ligi Narodów, oraz Irlandję Północną, która zajmuje przeważną część prowincji Ulster i należy do Zjednoczonych Królestw Wielkiej Brytanji. Dzieje Irlandji pod względem wyznaniowym przedstawiają się od X wieku aż do czasów najnowszych jako obraz walk religijno-narodowych między żywiołem tubylczym, celtyckim, a napływowym, anglo-saskim.

Wprowadzenie chrześcijaństwa do Irlandji nastąpiło w V wieku. Za pierwszego misjonarza Irlandji uchodzi św. Patryk (432—461), będący również jej patronem narodowym. Pierwszymi biskupami Irlandji byli przeważnie Galowie, Szkoci i Brytyjczycy. Zaraz w pierwszem stuleciu po wprowadzeniu chrześcijaństwa nastąpił w Irlandji taki rozkwit życia kościelnego i klasztornego, że wyspa ta w VI wieku zyskała nazwę Wyspy Świętych. Hipoteza odrębności staroceltyckiego „Kościoła iryjsko-szkockiego" od Rzymu, na której polegały roszczenia irlandzkiej organizacji protestanckiej do wyłącznego używania nazwy „Church of Irland" (Kościół irlandzki) i stanowiska kościoła państwowego (do r. 1871), nie ma uzasadnienia historycznego a przeczą jej fakty ścisłej łączności kościoła irlandzkiego z Rzymem, jak np. uchwała pierwszego synodu irlandzkiego z r. 450—456, aby odnosić się do Stolicy Apostolskiej o decyzję we wszystkich sprawach wątpliwych tak co do nauki wiary jak co do karności kościelnej. Najazd wikingów normańskich, zwanych przez pisarzy irlandzkich Duńczykami, zniszczył wprawdzie wiele pomników wprowadzonej przez Kościół kultury i cywilizacji, po przyjęciu jednak chrześcijaństwa przez najeźdźców z końcem X wieku spowodował ustalenie organizacji kościelnej. W XII w. powstały istniejące dotychczas arcybiskupstwa w Armagh, Dublinie, Cashel i Tuam.

W r. 1169 rozpoczął się podbój Irlandji przez Anglików. Król Henryk II, powołując się na bullę papieża Adrjana IV, zyskał pierwotnie poparcie kleru, wkrótce jednak okazały się ujemne skutki inwazji angielskiej także pod względem kościelnym. Królowie angielscy, wówczas jeszcze katolicy, rościli sobie prawo do obsadzania biskupstw i opactw, używali Kościoła do politycznych celów, wprowadzali i protegowali duchownych pochodzenia anglo-saskiego z krzywdą tubylców a wszelkie wysiłki papieży do uzyskania sprawiedliwego traktowania obu narodowości pozostały bez skutku. Zdobywcy angielscy uważali Irlandczyków za rasę poślednią i dopuszczali się niesłychanych krzywd, jak np. uchwała parlamentu z r. 1367, orzekająca nieważność małżeństw mieszanych angielsko-irlandzkich. Duchowieństwu irlandzkiemu utrudniano porozumiewanie się z papieżem, często zagarniano świętopietrze i ofiary pochodzące z Irlandji na rzecz skarbu angielskiego.

Henryk VIII, który oderwał Anglję od Kościoła katolickiego, napotkał w Irlandji na znacznie większe trudności dla swojej reformy. Starał się je zwalczać na drodze okrutnych prześladowań katolicyzmu, które trwały pod jego następcami aż do XIX wieku. Martyrologja narodowa irlandzka stała się równoznaczną z martyrologją religijną. Na katolików nałożono opłatę dziesięcin na rzecz duchowieństwa anglikańskiego, majątki kościelne konfiskowano, zakonników wypędzano z kraju, niszczono relikwje i obrazy, przyczem uległy zagładzie cenne zabytki historyczne. Edward VI (1547—1553) wprowadził w Irlandji przymusowo liturgję anglikańską i używanie urzędowego modlitewnika „Book of Common Prayer" (ob. Anglikanizm). Za króla Jakóba I (1603—1625) sprowadzono całe zastępy kolonistów i dzierżawców, przeważnie prezbiterjanów, dla wypierania katolików, którym wydzierano ziemię. Jakób I wydał w r. 1605 rozkaz wypędzenia katolickiego duchowieństwa z całej Irlandji w ciągu 6 miesięcy i ustanowił grzywny i kary więzienia dla katolików, nie uczęszczających na nabożeństwa anglikańskie. Te prześladowania wywołały akty heroicznego oporu i męczeństw za wiarę i wolność. Powstanie irlandzkie z r. 1641 zdusił Kromwel na czele swej purytańskiej armji z niesłychanem okrucieństwem. Całe okolice zrównano z ziemią, mordowano nawet kobiety i dzieci a 2½ miljona morgów ziemi rozdano między kolonistów angielskich. Aktem z r. 1652, zwanym „Settlement of Ireland", wydalono katolików irlandzkich częścią do Connaught, częścią do Indyj zachodnich (Barbados). Wielu Irlandczyków wyemigrowało do Francji, Belgji, Hiszpanji i Polski.

Po dziesięciu latach ulgi wybuchnęły w r. 1673 nowe prześladowania. Proklamacja z r. 1678 nakazywała duchowieństwu katolickiemu w ciągu miesiąca opuścić Irlandję. Opornych uwięziono, między innemi dwóch arcybiskupów Oliwera Plunketta z Armagh i Piotra Talbota z Dublinu. Pierwszy z nich poniósł w Londynie śmierć męczeńską, drugi umarł w więzieniu. Rządy Jakóba II (1685 — 1690) przyniosły katolikom irlandzkim krótkotrwałą ulgę. Zwycięzca Jakóba Wilhelm Orański obiecał im wprawdzie w kapitulacji w Limerik (1691) swobodę religijną, ale obietnicy nie dotrzymał i od r. 1695 nastąpiły nowe prześladowania religijne na podstawie t. zw. Penal Laws, a mianowicie nowe wydalanie duchowieństwa, konfiskaty dóbr, wykluczenie katolików od piastowania urzędów i zakaz zakładania szkół, a nawet prywatnego nauczania. Prawa te doznały dalszego obostrzenia za rządów królowej Anny. Za Jerzego II (1727 — 60) i Jerzego III (1760 — 1820) poczęto pod wpływem rewolucji francuskiej oraz doświadczenia, że drakońskie prześladowania katolików w Irlandji osiągnęły bardzo znikomy skutek, stosować pewne ulgi. Również w uznaniu bezcelowości dotychczasowej walki wniósł Robert Peel w r. 1829 w parlamencie angielskim t. zw. bill emancypacyjny (ob. Emancypacja katolików), przez który przyznano katolikom irlandzkim, płacącym co najmniej 10 funtów szt. podatku, czynne i bierne prawo wyborcze, prawo zasiadania w Izbie Lordów i prawo piastowania niższych urzędów. Bill emancypacyjny nie usunął jednak wszystkich praw wyjątkowych, zwłaszcza na polu szkolnictwa i opieki społecznej. Przywilej kościoła anglikańskiego do używania tytułu biskupa trwał aż do r. 1871, t. j. do przeprowadzenia przez Gladstona ustawy, zwanej Irish Church Act, przez którą uchylono między innemi także uprzywilejowane stanowisko kościoła państwowego (Established Church), przyznano pewną kwotę na uposażenie kleru katolickiego, jako częściową spłatę dochodu z zajętych przez państwo dóbr kościelnych, a katolickie kolegjum (seminarjum) św. Patryka w Maynooth, będące ogniskiem życia kościelnego w Irlandji, otrzymało tytułem spłaty kwotę 372.331 f. szt.

Zupełną wolność uzyskał Kościół katolicki w Irlandji dopiero z chwilą odzyskania przez nią wolności politycznej jako „Wolne Państwo". Obecna organizacja kościelna katolicka obejmuje całą Irlandję (wraz z prowincją Ulster), która dzieli się na cztery wspomniane arcybiskupstwa i 28 diecezyj, liczących razem 3.243.000 katolików. Inne wyznania liczą (w Irlandji bez Ulsteru) około 327.000 dusz. Z tej liczby przypada na episkopalny kościół anglikański (dawniej uprzywilejowany) 250.000, na kościół prezbiterjański 45.000, na metodystów 16.000, na różne inne wyznania 16.000.

**Irregularitas,** wadliwość, według prawa kanonicznego brak fizyczny lub moralny, wyłączający od przyjęcia święceń duchownych lub od spełniania funkcyj duchownych, połączonych z otrzymanem święceniem. Wadliwości te dzielą się na wynikające z braku przymiotów (irregularitates ex defectu) i wynikające z przestępstwa (irregularitates ex delicto). Do pierwszych należą: 1) brak prawego urodzenia, czyli nieprawe pochodzenie. Wadliwość ta ustaje przez legitymację lub przez złożenie uroczystych ślubów zakonnych. 2) Ułomność cielesna, kalectwo, które uniemożliwia wykonywanie obowiąz-

ków kapłańskich. 3) Brak zdrowego umysłu i przypadłości chroniczne (epilepsja). 4) Małżeństwo dwukrotne, choćby prawnie zawarte, czyli t. zw. bigamia successiva. 5) Brak dobrej sławy. 6) Brak łagodności (defectus lenitatis). Za dotkniętych tym brakiem uważa prawo kanoniczne sędziów, którzy wydali samoistnie, t. j. bez werdyktu sędziów przysięgłych, wyrok śmierci, jeśli został wykonany, i katów, którzy się dobrowolnie zgłosili do wykonania wyroku śmierci.

Do wadliwości pochodzących z przestępstwa kodeks kanoniczny zalicza: 1) odstępstwo od wiary, herezję i schizmę, 2) dobrowolne przyjęcie chrztu od akatolika, 3) bigamja równoczesna, naruszenie celibatu i cudzołóstwo, 4) zabójstwo i spędzenie płodu, 5) umyślne okaleczenie siebie lub drugich, 6) śmierć, spowodowana przez duchownego, trudniącego się bezprawnie leczeniem, 7) nadużycie władzy święceń.

Wadliwości, zwane przez kodeks „zwykłemi przeszkodami do święceń", są te, które ustają same przez się. Przeszkody takie zachodzą u 1) synów akatolików, 2) mężczyzn żonatych, 3) sprawujących urząd zabroniony duchownym, z którego sprawę zdać muszą, 4) niewolników, 5) zobowiązanych do służby wojskowej, dopóki jej nie ukończą, 6) neofitów i 7) obciążonych infamją faktyczną. Inne wadliwości, z wyjątkiem umyślnego zabójstwa i spędzenia płodu, mogą ustać na mocy dyspensy (ob. Święcenia).

**Irwingjanie,** sekta, założona w Anglji w r. 1825 przez Edwarda Irvinga (1792—1834). Irving był nauczycielem matematyki a przytem studjował teologję protestancką i otrzymał w r. 1815 zezwolenie na głoszenie kazań. Był pomocnikiem Chalmersa, założyciela „wolnego szkockiego kościoła" a od r. 1822 predykantem przy kościele kaledońskim w Londynie. Jego kazania ściągały taką liczbę słuchaczów, że w r. 1827 wybudowano dla niego osobny kościół. Pomiędzy jego zwolennikami znalazł się bankier londyński Drummond, który mu dostarczył pieniędzy na założenie sekty. Kolebką irwingjanizmu była posiadłość Drummonda Albury Park, gdzie od r. 1825 zbierali się zwolennicy nowej sekty. Podstawą nauki Irvinga był chilijazm, czyli wiara w tysiąclecie królestwa bożego (ob. Chilijazm). Irving został wyłączony ze szkockiego kościoła i umarł w r. 1834 w Glazgowie. Jego naukę głosili dwaj pierwsi „apostołowie" Drummond i Cardale. Na soborze londyńskim w r. 1835 było już 12 „apostołów", którzy wraz z duchownymi siedmiu gmin, powstałych w Londynie, utworzyli „sobór syjoński" i ogłosili go jako władzę naczelną „katolicko-apostolskiego kościoła". Podzielili cały świat chrześcijański na 12 okręgów misyjnych i przydzielili każdy z nich jednemu ze swych „apostołów". Licznych zwolenników zyskali w Niemczech, gdzie od r. 1848 działali Carlyle i Woodhouse i założyli około 80 gmin, między innemi w Berlinie, Królewcu, Szczecinie, Marburgu i in. Wskutek tego punkt ciężkości irwingjanizmu przeniósł się z Anglji do Niemiec. Liczne gminy utworzyli także w Szwajcarji. Oczekiwali ponownego przyjścia Chrystusa jeszcze za życia swych 12 apostołów, około r. 1885 jednak, gdy już tylko jeden z nich był przy życiu, stracili tę wiarę, skutkiem czego przyszło do rozłamu w łonie sekty, która zamiast irwingjanami woli się raczej nazywać „katolicko - apostolskim kościołem". Liturgja ich, ułożona w r. 1842 przez „apostołów", jest zlepkiem rytuału greckiego, rzymskiego i anglikańskiego „book of common prayer". Uznają sakrament kapłaństwa, bierzmowania, pokuty, małżeństwa i ostatniego namaszczenia oraz mszę (liturgję), przy której używają szat, podobnych do katolickich. W wykładzie Pisma św. domagają się żywotnej nieomylnej powagi, którą mają posiadać ich apostołowie i prorocy.

**Isis** (Izyda), bogini egipska, żona Osirisa i matka Horusa, symbol żyzności (ob. Egipska religja).

**Iskarjot,** ob. Judasz Iskarjota.

**Islam** (po arabsku „zdanie się" na Boga) religja, wprowadzona w początkach VII w. po Chr. w Arabji przez Mahometa. Wyznawcy Mahometa nazywają sami siebie muslim lub musulman. Doktryna religijna islamu polega na trzech dogmatach: wierze



w jedynego Boga, którym jest Allah, w posłannictwo Mahometa jako proroka i w sąd po śmierci oraz życie zagrobowe, będące rajem dla wybranych a piekłem dla potępionych. Wolność woli człowieka jest ograniczona przez przeznaczenie. Źródłem nauki islamu jest Koran i tradycja (hadith), zawierająca słowa proroka i sposób postępowania (sunna). Obowiązki religijne wyznawców islamu są wyrażone w t. zw. pięciu filarach islamu, któremi są: wiara, modlitwa, jałmużna, post i pielgrzymka do Mekki. Wiara polega na formule, zawartej w 112 rozdziale Koranu: Allah jest jedynym Bogiem a Mahomet jest zesłany przez Boga. Cały kult religijny islamu polega na codziennej pięciokrotnej modlitwie, na którą wzywa muezin ze szczytu minaretu. Jałmużna jest rodzajem podatku religijnego (zakat), wymierzanego stosownie do majątku. Oprócz tego płacą muzułmanie datki dobrowolne (sadaka), przeznaczone na wsparcie ubogich. Post obowiązuje przez miesiąc ramadan i polega na tem, że przez cały ten miesiąc od brzasku dnia aż do zachodu słońca nie wolno jeść, ani pić, ani palić tytoniu, ani używać pachnideł, ani nawet przełknąć własnej śliny. Ponieważ kalendarz mahometański jest księżycowy, przeto ramadan wypada w różnych porach roku, a gdy przypadnie na czerwiec, gdy dzień jest najdłuższy, post całodniowy jest bardzo dotkliwy. Miesiąc postu kończy się uroczystością, trwającą do trzech dni, zwaną „przełamaniem postu" (po arabsku id-ul-fitr, po turecku küczük czyli mały bairam). Wreszcie piątym obowiązkiem wyznawcy islamu jest odbycie pielgrzymki do Mekki (hadż) i wykonanie tam ceremonij przepisanych. Prawo moralne życia domowego zawierają księgi Abad. Wyznawca islamu może posiadać cztery prawowite małżonki, nie mające jednak żadnych praw w stosunku do męża, który może każdą z nich dowolnie oddalić, zwracając jej posag. Prawo obyczajowe islamu nakazuje obmywanie rytualne, wodą lub piaskiem, przy różnych aktach codziennego życia a zakazuje wieprzowiny, wina, gier hazardowych i widowisk.

Najszybszy rozrost islamu nastąpił w okresie dziesięciolecia po śmierci Mahometa, a mianowicie czas panowania Omara I (634—644). Arabowie zdobyli wtedy Persję, Syrję i Egipt, wprowadzając islam w krajach podbitych, co jednak nie obyło się bez modyfikacji doktryny islamu, ułatwionej przez niejasność Koranu i tradycji.

Między wyznawcami islamu powstały różnice, spowodowane głównie kwestją religijno-polityczną, nie rozstrzygniętą w Koranie, kto ma być naczelnym władcą wiernych. Stronnictwo, zwane sunnitami, uważając „powszechne mniemanie wiernych" (idżma) za decydujące, uznawało za prawowitych wyznawców proroka tych, którzy po nim faktycznie objęli władzę, a mianowicie dynastje Omajadów i Abasydów. Inni zaś, zwani szyitami, opierając się na zasadzie dziedzictwa, twierdzili, że prawowitym następcą Mahometa był jego zięć Ali i jego potomkowie, zrodzeni z córki Mahometa.

Teologję islamu opracowały w ciągu wieków cztery szkoły teologiczne: hanafici, malekici, szafeici i hanbalici. Obecnie istnieje 72 sekt islamu, z których najsilniej zaznaczyła się w ostatnich czasach w Arabji i Mezopotamji wojownicza sekta wahabitów, powstała z końcem XVIII wieku, z pośród zwolenników szkoły hanbalitów. Są to fanatyczni mahometanie, wyznawcy czystej nauki proroka, rodzaj purytanów islamu, potępiający używanie alkoholu i wszystkich środków podniecających, nawet kawy i tytoniu, i uważający za swój cel nawrócenie innych Arabów i wogóle wszystkich muzułmanów. Ich przywódca Abdul Azis Ibn Saud pokonał w r. 1926 Husseina, króla Hedżasu i zajął jego miejsce jako strażnik miejsc świętych islamu, Mekki i Mediny.

Największe zmiany w poglądach i organizacji religijnej islamu zaszły w Turcji po upadku kalifatu, piastowanego przez sułtanów. Najwyższa obok kalifa godność duchowna islamu, szeik-ül-islam, najwyższy mufti, przestała istnieć wraz z kalifatem dnia 3 marca 1924 r. W miejsce tego urzędu powstało w Angorze, stolicy republiki, t. zw. prezydjum spraw re-

ligijnych (dijanet - iszleri - reislidżi), mające zajmować się sprawami religijnemi z wyłączeniem kwestyj polityczno-prawnych. Równocześnie uzyskał w Turcji przewagę prąd postępowy, dążący do reform społecznych na tle islamu i nacjonalizacji tegoż. Fakultet teologiczny uniwersytetu w Konstantynopolu wyznaczył komitet, którego zadaniem jest reforma islamu w duchu racjonalistycznym i nadanie mu cech narodowych.

Ogólna liczba wyznawców islamu w Azji wynosi 222 miljony, w Afryce 74 miljony i w Europie 18 miljonów, razem przeszło 314 miljonów. Dokładna cyfra ludności muzułmańskiej nie może być ustalona, ponieważ w większej części krajów muzułmańskich nie istnieją żadne spisy ludności. Misjonarze europejscy obliczają liczbę muzułmanów całego świata na mniej więcej 240 miljonów. Znany badacz islamu, ksiądz Lammens, twierdzi, że liczba ta wynosi 235 miljonów, badacze muzułmańscy zaś podają liczbę swych współwyznawców na 400 a nawet 500 miljonów. Zdaje się jednak, że liczba 300 miljonów jest najbliższa prawdy.

W Polsce przebywa około 6000 wyznawców islamu. Są to potomkowie Tatarów, osiedlonych na Litwie przez wielkiego księcia Witolda, liczący się do narodowości polskiej. Tworzą 9 parafij w województwie nowogrodzkiem, 8 w wileńskiem, 2 w białostockiem i nieliczną grupę w Warszawie. Organizacja religijna polskich mahometan została przeprowadzona na zjeździe w Wilnie w r. 1925, na którym został wybrany mufti, czyli głowa autokefalicznego związku religijnego wyznawców islamu w Polsce, przez co ustała dotychczasowa łączność z muftjatem krymskim. Posiadają meczety w Dobruciszkach, Mirze, Osmołowie, Iwie, Wilnie, Niekraszuńcach i budujące się w Lachowiczach, Miadziole i Widzach. Państwo polskie przyczynia się do utrzymania duchowieństwa oraz budowy i konserwacji meczetów.

**Islandja,** wyspa w północno - zachodniej Europie, od X wieku chrześcijańska i posiadająca dwa biskupstwa katolickie, od XIV połączona z Danją, która w r. 1551 usunęła stamtąd katolicyzm, a wprowadziła protestantyzm, wyznawany przez 94.000 mieszkańców Islandji. Dla kilkuset katolików istnieje tam od r. 1923 prefektura apostolska.

**Ismailidzi,** sekta mahometańska, powstała w IX wieku jako odłam sekty szyitów w Persji i w Syrji. Nazwa sekty pochodzi od Ismaila, ostatniego z siedmiu imamów (nauczycieli), z których pierwszym był Ali, zięć Mahometa. Od XII wieku ismailidów zwano assasynami, od ich wodza Hassana ibn Sabbah (zm. 1124). Przypisywali Koranowi znaczenie symboliczne, które mógł wyjaśnić tylko imam. W czasie wojen krzyżowych sułtani używali ich do morderstw skrytobójczych. Jako sekta religijna istnieją dotychczas w górach Libanu.

**Israel** (Izrael), wyraz hebrajski, tłumaczony przez „Bóg panuje", albo też „walczący z Bogiem", jako nazwa, nadana wedle Starego Testamentu (Genesis XXXII, 28) Jakóbowi przez anioła, z którym się potykał. Od czasów Jakóba do Dawida nazwa „izraelici" oznaczała wszystkich żydów, za panowania Dawida zaś nazywano tak w przeciwstawieniu do królestwa judzkiego te pokolenia północne, które po śmierci Salomona oddzieliły się od królestwa judzkiego i utworzyły królestwo izraelskie. Od czasów niewoli babilońskiej izraelitami nazywają się wszyscy żydzi.

**Isztar,** bogini babilońska, bóstwo pokrewne fenickiej Astarte.

**Itala,** łacińskie tłumaczenie biblji, wcześniejsze od tłumaczenia św. Hieronima czyli od t. zw. Wulgaty.

**Italogrecy,** unici greccy, zamieszkali we Włoszech. W średnich wiekach, a zwłaszcza po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w r. 1453, osiedliło się na południowem wybrzeżu Włoch, w Kalabrji i Sycylji wielu Greków, którzy za zezwoleniem papieży zatrzymali swój obrządek. Wskutek zarządzeń papieży Pawła III (1534) i Piusa IV (1564) podlegają biskupom łacińskiego obrządku. Stosunki italogreków uporządkowała bulla Benedykta XIV „Etsi pastoralis" z r. 1742. Dotyczy ona wyznania wiary i udzielania sakramentów, zawiera rozporządzenie, że do zmiany



obrządku potrzebna jest u świeckich dyspensa biskupa, a dla duchownych papieska, oraz określenie praw i przywilejów kleru greckiego. Italogrecy posiadają osobne seminarja: kolegjum św. Atanazego w Rzymie, kolegjum S. Benedetto di Ullano w Kalabrji i kolegjum w Palermo, gdzie rezyduje biskup grecko-unicki. Liczą około 62.000 dusz.

**Ite misa est,** łac. „idźcie, msza już skończona", słowa kończące mszę św. w obrządku łacińskim. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa było to zarazem zezwolenie dla wiernych, aby opuścili kościół. Zamiast tych słów mówi się w czasie adwentu i Wielkiego postu słowa „Benedicamus Domino" („błogosławmy Panu"), a we mszach żałobnych „Requiescant in pace" („niech odpoczywają w pokoju).

**Izagogika biblijna** (Isagoge in Scripturam Sacram) ob. Introdukcja.

**Izajasz,** z hebr. Jeszajahu, zn. „Zbawienie Pańskie", pierwszy z czterech wielkich proroków Starego Testamentu, żyjący w latach między 817 a 687 przed nar. Chr. Księga proroctw Izajasza składa się z 66 rozdziałów, z których rozdziały ostatnie, 40—66, stanowią odrębną całość. Z tego powodu powstała hipoteza, jakoby proroctwa Izajasza pochodziły od dwóch autorów: Proto-Izajasza i Deutero-Izajasza, z których późniejszy miał żyć za czasów niewoli babilońskiej. Księgę Izajasza, zaliczoną do ksiąg kanonicznych Starego Testamentu, uważają za jedno z najwybitniejszych dzieł literatury starohebrajskiej. Pisana jest poetyczną prozą, językiem bogatym, pełnym powagi i namaszczenia. W rozdz. 7, 9 i 11 podaje szczegóły co do osoby Zbawiciela, który ma się urodzić z dziewicy i ma być Bogiem i człowiekiem. W rozdz. 50, 53 i 63 przepowiada mękę Zbawiciela, a w rozdz. 35 triumf i wesele Kościoła Chrystusowego.

**Izanagi** i **Izanami,** bóstwa japońskie, ob. Japonja.

**Izmaelici,** szczep semicki, pokrewny Izraelitom, pochodzący rzekomo od Izmaela, syna Hagar, którą Abraham wypędził na pustynię.

**Izmaelidzi,** ob. Ismailidzi.

**Izraelicka religja,** ob. Żydowska religja.

**Izyda,** ob. Isis.

# J

**Jacek św.** (Hyacinthus), polski apostoł kresów, urodził się w r. 1183 na Śląsku z rodziny Odrowążów. Był bratankiem biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża i bratem błog. Czesława. Kształcił się w Pradze i w Bolonji i został kanonikiem katedralnym krakowskim. W r. 1220 wstąpił do zakonu dominikanów i wróciwszy do Polski w r. 1223, objął dla tego zakonu kościół św. Trójcy w Krakowie. W r. 1224 udał się w podróż apostolską na Mazowsze i do Prus, a w r. 1227 założył klasztor dominikanów w Gdańsku. Następnie odbywał misje apostolskie na Litwie, w Inflantach i na Rusi, gdzie dokonał wielu nawróceń. Założył klasztor dominikański w Kijowie. Był we Lwowie i w Haliczu. W czasie drugiej wyprawy misyjnej na Wschód dotarł aż do granic Azji. Umarł w r. 1257, a w r. 1594 został kanonizowany. Papież Inocenty XI ogłosił go w r. 1686 patronem Polski i Litwy.

**Jacobi** Fryderyk Henryk (1743 — 1819), filozof niemiecki, zwany „filozofem wiary" (der Glaubensphilosoph). Pierwszy sformułował rzekome przeciwieństwo pomiędzy wiedzą a wiarą. Filozofję Jacobi'ego nazwano „filozofją uczucia", ponieważ uważał je za bezpośrednią władzę poznawczą, a poznanie zapomocą rozumu uważał za pośrednio nabyte i mniejszej wartości. Nie skłaniał się ani do żadnej pozytywnej religji, ani do filozoficznego idealizmu Kanta, Fichtego i Schellinga.

**Jahwe** (Jahu, Jehowa), w piśmie hebrajskiem wyraz złożony z czterech głosek (tetragrammaton) I. h. v. h, oznacza hebrajską nazwę Boga. Pochodząca od humanistów z XV w. wymowa „Jehowa" jest błędna, a właściwą wymowa „Jahwe". Istnieje

kilka sposobów tłumaczenia tego wyrazu, a mianowicie: „ten który jest", „ten który ma być", „objawiający się", „powołujący do bytu". (Ob. Żydowska religja).

**Jainizm,** ob. Dżainizm.

**Jakobici,** sekta syryjska. Herezja monofizytów, potępiona na soborze powszechnym w Chalcedonie w r. 451 (ob. Monofizyci), utworzyła osobny kościół pod wodzą Jakóba Baradai (Baradäus), biskupa Edessy, od którego imienia pochodzi nazwa tej sekty. Część jakobitów pojednała się z Kościołem rzymskim na soborze florenckim w r. 1441. Liczba jakobickich unitów w Syrji wynosi około 60.000 dusz. Jakobici niezjednoczeni tworzą obecnie rodzaj syryjskiego kościoła narodowego, który liczy około 100.000 dusz. Rozproszeni w Syrji, Mezopotamji i Kurdystanie, podlegają własnemu patrjarsze. Głównym ich dogmatem jest, że ludzka natura Chrystusa zaginęła w Jego boskości.

**Jakób de Voragine,** błogosławiony, arcybiskup genueński, zm. w r. 1298. Jest autorem wielu dzieł teologicznych oraz słynnej „Złotej Legendy" (Legenda Aurea), zbioru około 150 opowiadań o życiu świętych, dzieła o wysokiej wartości literackiej, będącego pomnikiem średniowiecznego mistycyzmu.

**Jakób św.** Młodszy („Mniejszy", apostoł, syn Alfeusa (Kleofasa) i Marji, ciotecznej siostry Matki Zbawiciela, zwany wskutek tego bratem Pana Jezusa. Był biskupem jerozolimskim i poniósł śmierć męczeńską w r. 62 za panowania Nerona. Około r. 60 napisał „list katolicki", czyli powszechny, t. j. przeznaczony dla wszystkich chrześcijan, należący do ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu. Luter nie uznał autentyczności tego listu, ponieważ treść jego (o ważności dobrych uczynków i o sakramencie spowiedzi) sprzeciwia się doktrynie Lutra.

**Jakób św.** Starszy („Większy"), apostoł, syn Zebedeusza, brat św. Jana Ewangelisty, poniósł pierwszy z pomiędzy apostołów śmierć męczeńską, skazany na ścięcie przez Heroda Agryppę w r. 42 po nar. Chr. Jako apostoł miał być w Hiszpanji, gdzie w miejscu odpustowem Compostella znajdują się jego relikwje.

**Jakób św.** z Nisibis, zwany Wielkim, był pustelnikiem w górach kurdyjskich, od r. 309 biskupem w Nisibis. Zwalczał arjanizm, brał udział w soborze nicejskim. Według legendy ocalił miasto Nisibis w czasie najazdu Persów. Zmarł w r. 350.

**Jakób Strepa** (Strzemię), błogosławiony, arcybiskup halicki (1340 — 1409). W r. 1391 objął metropolję lwowską, do której należały diecezje przemyśla, chełmska i włodzimierska jako sufraganje. Organizując te diecezje, wprowadził życie kościelne na wschodnich kresach. Za jego przyczyną powstały w pierwszych latach XV wieku biskupstwa łacińskie na Rusi, w Kamieńcu i w Kijowie. W r. 1790 został zaliczony w poczet błogosławionych.

**Jakób z Edessy** (633—708), biskup w Edessie od 684 do 688, potem zakonnik, jeden z najpłodniejszych i najwybitniejszych pisarzy syryjskich. Zrewidował tekst przekładu syryjskiego biblji, zwany Peszytą.

**Jałmużnik** (łać. eleemosinarius, franc. aumônier), urząd duchowny zarządcy funduszów, przeznaczonych na jałmużny. Na dworze papieskim jałmużnik jest arcybiskupem i asystentem tronu papieskiego. Na dworach monarchów katolickich jałmużnicy byli zarazem ich spowiednikami. We Francji „Wielki Jałmużnik" był od czasów Franciszka I jednym z pierwszych dostojników państwa i dworu i nosił zwykle purpurę kardynalską. Chrzcił dzieci królewskie i czuwał nad instytucjami dobroczynnemi. Rewolucja francuska zniosła ten urząd. Przywrócili go czasowo Napoleon I i Napoleon III. To samo stanowisko ma Wielki Jałmużnik na dworze hiszpańskim. W Anglji zazwyczaj jeden z biskupów kościoła anglikańskiego nosi tytuł Lord High Almoner i zarządza funduszem jałmużniczym, do którego wpływają kary i grzywny.

**Jan Chrzciciel św.,** syn Zacharjasza i Elżbiety, poprzednik Chrystusa Pana. W 15 roku panowania Tyberjusza, t. j. w r. 29 po nar. Chr., nauczał na pustyni, głosząc pokutę i zapowiadając bliskie przyjście Zbawiciela. Udzielał chrztu w rzece Jordanie, który był figurą chrztu, ustanowionego jako sakrament przez Chrystusa i symbolem oczyszczenia z grzechów. Chrztowi temu poddał się także Chrystus Pan (Mat. III 14). Herod Antipas, któremu św. Jan wyrzucał niemoralne życie, kazał go uwięzić i ściąć.



**Jan św.,** apostoł i ewangelista, syn Zebedeusza i Salome, brat św. Jakóba Starszego, ukochany uczeń Chrystusa, któremu umierający na krzyżu Zbawiciel oddał w opiekę Matkę Najśw. Mieszkał w Jerozolimie a następnie w Efezie, rządząc tamtejszym kościołem i nowo założonemi gminami. Według podań Tertuljana i św. Hieronima był św. Jan za Nerona i Domicjana w Rzymie. Został wygnany na wyspę Patmos, gdzie napisał Apokalipsę. Uwolniony z wygnania powrócił do Efezu i tam w podeszłym wieku ok. r. 101 umarł, jedyny z apostołów, śmiercią naturalną. Ewangelję napisał w ostatnich latach życia w Efezie, celem udowodnienia bóstwa Chrystusa i uzupełnienia szczegółów Jego życia i nauki, opuszczonych przez innych ewangelistów. Pozostawił również trzy listy, należące do ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu.

**Jan.** Było dwudziestu papieży i dwóch antypapieży tego imienia.

**Jan I święty,** był papieżem od r. 523 do 526, koronował cesarza Justyna I, zwalczał herezję arjańską, wtrącony do więzienia przez Teodoryka Wielkiego, zmarł w Rawennie jako męczennik.

**Jan II,** papież od 532 do 535 r., pierwszy z papieży, który wstępując na tron zmienił imię, co od r. 955 (Jan XII) stało się regułą.

**Jan III,** 561—574.

**Jan IV,** 640—642, potępił herezję monotelizmu na soborze rzymskim w r. 641.

**Jan V,** 685—686.

**Jan VI,** 701—705.

**Jan VII,** 705 — 707, odmówił zatwierdzenia uchwał soboru w Konstantynopolu w r. 692, zwanego soborem trullańskim, który sformułował 102 kanony Kościoła Wschodniego, w sprawie małżeństwa kapłanów i diakonów, poszczenia w sobotę, niespożywania krwi zwierzęcej i t. p., pragnąc narzucić te zwyczaje Kościołowi Zachodniemu.

**Jan VIII,** 872—882, koronował cesarza Karola Grubego, popierał misje św. Cyryla i Metodego i zatwierdził liturgję słowiańską.

**Jan IX,** 898—900.

**Jan X,** 914—928.

**Jan XI,** 931—935.

**Jan XII,** 955—963, syn Alberyka II, przez wpływy rodzinne został papieżem, mając lat 18. Prowadził życie gorszące.

**Jan XIII,** 965—972.

**Jan XIV,** 983—984, dążył do reformy Kościoła, umarł w więzieniu.

**Jan XV,** 985—986, przeprowadził pierwszą kanonizację św. Ulryka.

**Jan XVI,** antypapież, wybrany przeciwko Grzegorzowi V.

**Jan XVII** w r. 1003.

**Jan XVIII,** 1003—1009.

**Jan XIX,** 1024—1032.

**Jan XXI,** 1276—1277, oddawał się naukom przyrodniczym, filozofji i medycynie. Jego dzieło p. t. Summulae logicales służyło przez trzy wieki jako podręcznik do nauki logiki.

**Jan XXII,** 1316—1334, uczony prawnik-kanonista, rezydował w Avignon, potępił błędy „mistrza Eckharda".

**Jan XXIII,** antypapież w czasie t. zw. schizmy papieskiej w r. 1410, usunięty przez sobór w Konstancji.

**Jansenizm.** Teologja katolicka określa jansenizm jako błędną naukę o wierze, o wolnej woli, o predestynacji, o zasłudze dobrych uczynków i o zbawieniu. Naukę tę zawarł Jansenius, zmarły w r. 1658 biskup w Ypres, w książce pod tytułem „Augustinus", w której zamierzał wyłożyć naukę św. Augustyna i zwalczyć pelagjanizm i semipelagjanizm. Według doktryny Janseniusa ludzkość stała się wskutek grzechu pierworodnego „masą zepsucia" (massa perditionis), zupełnie niezdolną nie tylko do dobrych uczynków, ale nawet do aktów dobrej woli. Skutkiem tego wszystko, czego człowiek chce, jest grzechem. Wszyscy ludzie są wolni, jest to jednak tylko wolność w sposobie grzeszenia i nikt nie może być zbawionym inaczej, jak tylko wskutek szczególnej łaski nieodpartego przeznaczenia (predestynacji), która wspiera wybranych, aby dokończyli dzieła wybrania. Chrystus umarł tylko dla wybranych. Zbawić może tyl-

ko łaska: kto jest wyłączony z pod jej działania, jest przeznaczony na potępienie.

Kościół katolicki oczywiście nie mógł uznać takiej doktryny. Nauczanie, że kto uległ pokusie, ten nie miał łaski, oraz że dobre uczynki nie mają same przez się żadnej wartości, podkopuje całą moralność chrześcijańską, opartą na wolnej woli i dobrych uczynkach.

Naukę Janseniusa rozszerzał jego przyjaciel Jan du Vergier de Hauranne, opat klasztoru Saint Cyran (1581—1643), będący od r. 1623 spowiednikiem zakonnic w klasztorze Port Royal des Champs. Klasztor ten, którego ksienią była Angelika Arnauld (1591—1661), oraz założony przez nią drugi klasztor Port Royal de Paris stały się rozsadnikami jansenizmu, zwłaszcza od czasu, gdy na czele zwolenników tej herezji stanął Antoni Arnauld, brat Angeliki, uczeń Du Vergier'a i członek Sorbony. Dzieło Janseniusa zostało w r. 1641 umieszczone na indeksie ksiąg zakazanych, a w r. 1642 papież Urban VIII wydał osobną bullę, zakazującą jej czytania. Mimo tego jansenizm szerzył się coraz bardziej we Francji, wspierany przez idee galikańskie (ob. Galikanizm), skutkiem których część biskupów wzbraniała się uznać decyzji papieskiej, twierdząc, że sprawa winna być osądzona we Francji, jako dotycząca kościoła galikańskiego. Bulla Inocentego X z r. 1653 potępiła pięć zdań, wyjętych z dzieła Janseniusa. Antoni Arnauld, chcąc bronić jansenizmu, wystąpił z teorją różnicy pomiędzy „kwestją prawa" a „kwestją faktu", a mianowicie twierdził, że owe zdania, potępione przez bullę, zawierają w istocie błędną naukę i że o tem papież słusznie zawyrokował, co ma być „kwestją prawa". Niesłusznie jednak rozstrzygnął „kwestję faktu", ponieważ Jansenius nie wypowiedział owych pięciu zdań potępionych. Wobec tego papież Aleksander VII w bulli „Ad Sanctam" z r. 1656 oświadczył, że pięć tych zdań mieści się w dziele Janseniusa i że zostały potępione za to, co przez nie autor chciał wypowiedzieć. W bulli „Regiminis Apostolici" z r. 1665 zażądał papież bezwarunkowego poddania się swemu orzeczeniu i podpisania dołączonego do bulli formularza. Czterej biskupi francuscy wzbraniali się go podpisać. Pod zagrożeniem kar kościelnych podpisali go wreszcie, ale z zastrzeżeniem, że potępienie „pięciu zdań" dotyczy wiary i jest kwestją prawa; co się tyczy zaś faktu, czy Jansenius tak je rozumiał, wymagane jest tylko „milczenie z uszanowania". Papież Klemens IX w r. 1668 zgodził się uwolnić owych biskupów od zagrożonych im kar kościelnych, co nazwano „pokojem klementyńskim" i uważano za ustępstwo od stanowiska Aleksandra VII i za triumf jansenizmu, który począł się szerzyć w Belgji, Holandji, Austrji i Hiszpanji. W sporze Ludwika XIV z papieżem o t. zw. regalja janseniści narazili się królowi, stając po stronie papieża. Przywódcy ich: Arnauld, Nicole i Quesnel, prześladowani przez rząd, uciekli do Holandji. W r. 1701 odżyła sprawa jansenizmu, gdy po śmierci Antoniego Arnauld (1694) na czele jansenistów stanął Paschasius Quesnel. Podstępem wyłudził orzeczenie fakultetu teologicznego Sorbony w t. zw. sporze o kwestję sumienia (cas de conscience), czy mianowicie owych pięć zdań, potępionych przez Aleksandra VII, mieści się rzeczywiście w dziele Janseniusa, a 40 doktorów Sorbony orzekło, że w tej „kwestji sumienia" spowiednik nie może odmówić rozgrzeszenia. Klemens XI w r. 1703 potępił to orzeczenie Sorbony a w bulli „Vineam Domini" z r. 1705 stanął w zupełności na stanowisku Aleksandra VII. Ponieważ klasztory Port Royal des Champs i Port Royal de Paris nie chciały przyjąć tej bulli, zostały obłożone ekskomuniką, a pierwszy z nich w r. 1710 zniesiony. Wobec propagandy jansenizmu, uprawianej w dalszym ciągu przez Quesnela, Klemens XI w bulli „Unigenitus" z r. 1713 potępił jego dzieło „Reflexions morales sur le Nouveau Testament", zawierające 101 zdań, przeciwnych nauce Kościoła. Bulla ta wywołała wskutek akcji jansenistów rozłam we Francji na t. zw. akceptantów, do których należał król i większość biskupów, i na „apelantów", ośmiu biskupów, za którymi oświadczyła się Sorbona i uniwersytety w Reims i Nantes. Apelanci wzbraniali się przyjąć bullę „Unigenitus", zgłosili przeciw niej odwołanie do mającego się zebrać soboru powszechnego i zostali w r. 1718 wyklęci. Regent Francji, książę Orleański, zadekretował w r. 1720 przyjęcie bulli „Unigenitus" oraz niedopuszczalność apelacji do soboru a parlament przyjął go z zastrzeżeniem praw korony i swobód kościoła galikańskiego. Gdy wreszcie w r. 1730 także Sorbona przyjęła bullę „Unigenitus", począł jansenizm upadać. Bliski upadku skłaniał się do mistycyzmu i starał się zyskiwać zwolenników przez rzekome cuda na cmentarzu św. Medarda w Paryżu oraz przez ekstazy, które zjednały jansenistom nazwę „konwulsjonistów". Przenieśli się do Holandji, gdzie założyli osobny kościół z siedzibą arcybiskupstwa w Utrechcie i biskupów w Haarlem i Deventer. Kościół ten mimo unji z t. zw. starokatolikami w Holandji jest w stanie upadku. W r. 1907 liczył już tylko 8573 wyznawców.



**Janus,** ob. Rzymska religja.

**Japonja.** Religją rodzimą Japończyków jest szintoizm. Jego istotę stanowi cześć oddawana t. zw. kami, czyli przedmiotom wyższym nad przeciętność, wzbudzającym uszanowanie lub bojaźń. Pomiędzy kami, których liczbę określa tradycja japońska na 80, 800 i 1800 mirjad, rozróżniają dwie kategorje. Pierwszą stanowią siły natury: światło, ogień i wiatr, przedmioty materjalne: rośliny, góry, rzeki, jeziora i morze, oraz zwierzęta: tygrys, wąż, wilk, sarna, małpa, gołąb i lis. Do drugiej kategorji kami należą ubóstwiani ludzie, bohaterowie z epoki mitycznej. Do ludzi będących „kami" należy mikado (cesarz), ale kult jego, jako potomka bogini słońca, ściśle się łączy z kultem natury a cześć, którą odbiera żyjący mikado, polega raczej na tytule akitsukami („duch wcielony"), podczas gdy cześć boska, oddawana zmarłym mikadom, wyraża się przez ofiary, składane im w świątyniach. Cześć, oddawana przez szintoizm ubóstwianym ludziom (bohaterom), nie jest wcale czcią przodków, która dostała się do religji japońskiej pod wpływem konfucjanizmu chińskiego. Według wierzeń szintoistów zmarli przodkowie znajdują się w „kraju ciemności" (yomi), z którym żyjący nie mają żadnej styczności.

Mitologję szintoizmu zawierają księgi legend japońskich Kożiki i Nihongi. Głównemi jej postaciami są bóstwa Izanagi i Izanami, które stworzyły świat i wszystkie inne bóstwa, oraz bogini słońca Amaterasu, która prowadzi walkę ze swoim bratem Susanowo, bogiem burzy. Obrażona jego obelgami chowa się do jaskini. Wywabia ją stamtąd taniec Uzumy i wywołana przezeń wesołość bogów. Z tej legendy biorą początek tańce obrzędowe w świątyniach (zwane Kagura).

Najwyższym kapłanem szintoizmu jest tytularnie mikado, który przekazuje wykonywanie swych funkcyj kapłańskich na dworze cesarskim czterem uprzywilejowanym rodom. Zwykłe obrzędy spełniają kapłani, zwani kannuszi (kami-nuszi, „mistrze duchów"). W domach prywatnych oznaką szintoizmu jest kamidana, szafka, w której są umieszczone przedmioty kultu domowego (gohei), do których należy zwierciadło, miecze i klejnoty familijne. Do objawów kultu należą także pielgrzymki do uprzywilejowanych świątyń Ise i Izumo, oraz na świętą górę Fudżi.

Rozwój szintoizmu został powstrzymany przez buddyzm, którego wpływy przez Koreę od III wieku po Chr. przesiąkały do Japonji. W VI wieku został wprowadzony oficjalnie i od tego czasu rozpoczął się proces wchłaniania szintoizmu, religji rodzimej, przez buddyzm, przewyższający go pogłębieniem wyobrażeń religijnych, bogatszym rytualizmem, wyrobioną organizacją, oraz przez tkwiące w buddyzmie pierwiastki etyczne, których szintoizm był zupełnie pozbawiony. Współżycie tych dwóch religij jest przykładem charakterystycznego dla Japończyków synkretyzmu religijnego, który dochodzi do tego, że chociaż każde z tych wyznań ma osobne świątynie i osobnych kapłanów, żadna statystyka nie może wykazać, ilu wyznawców liczy w Japonji szintoizm a ilu buddyzm. W większości domów japońskich oprócz „kami-dana", olta-

rza szintoizmu, znajduje się również ołtarz buddystyczny.

Buddyzm japoński rozpadł się na liczne sekty, z których najważniejszą jest sekta szin-szu, zwana buddyjskim protestantyzmem.

W XVI wieku panowaniem buddyzmu w Japonji wstrząsnął konfucjanizm chiński, który pociągnął za sobą klasy oświecone. W najnowszych czasach dają się zauważyć objawy odrodzenia szintoizmu w formie sekt Konkwokyo i Tenrikyo, z których ostatnia, licząca około 6 miljonów wyznawców, uznana została za osobną religję.

Chrześcijaństwo w Japonji, wprowadzone w r. 1549 przez misję jezuitów pod wodzą św. Franciszka Ksawerego, szerzyło się w początkach tak silnie, że w r. 1579 liczba katolików japońskich wzrosła do 200.000. Od r. 1587 rozpoczął się jednak trzywiekowy okres krwawych prześladowań katolicyzmu w Japonji. Prześladowania były szczególnie okrutne w XVII wieku, gdy cesarz Jeyasu w r. 1614 ogłosił chrześcijan jako wrogów kraju. Rosnące wówczas w Japonji wpływy angielskie i holenderskie przyczyniły się, jak to przyznają nawet źródła protestanckie, do zaognienia tych prześladowań, których ofiarą padły tysiące katolików, misjonarzy i nawróconych Japończyków (ob. Japońscy męczennicy). Dopiero w r. 1873 usunął rząd japoński z ulic i placów publicznych tablice, głoszące, że „sekta Jezusa" jest pod karą śmierci zakazana i że każdy donoszący o jej wyznawcach otrzyma nagrodę. Art. 28 konstytucji japońskiej z r. 1889 zapewnił obywatelom Japonji wolność wyznania.

Z ustaniem prześladowań misje katolickie rozpoczęły napowrót pracę w warunkach niezmiernie ciężkich. Obecnie istnieją w Japonji trzy diecezje: Tokio, Osaka i Nagasaki, w których marjanie francuscy prowadzą seminarja duchowne. Prócz nich pracują w misjach Ojcowie Słowa bożego, jezuici, kapucyni (przeważnie niemieccy) i hiszpańscy dominikanie. Liczba katolików w Japonji nie dosięgła dotychczas liczby 100.000.

W połowie XIX wieku zaczęły w Japonji pracować także misje protestanckie, których jest kilkadziesiąt i które dzielą się na liczne grupy, jak amerykańskie, niemiecko-reformowane, anglikańskie, prezbyterjan, baptystów, metodystów, luteranów i wielu innych. Wynikiem tych misyj, które rozporządzają bardzo znacznemi środkami materjalnemi, jest, wedle statystyki protestanckiej, nawrócenie około 72.000 osób.

(Tasuku Harada: The Faith of Japan. 1914).

**Japońscy męczennicy,** kanonizowani w r. 1862 misjonarze katoliccy w liczbie 26, ukrzyżowani w Nagasaki w Japonji w r. 1597. Było między nimi 23 franciszkanów i 3 japońskich jezuitów. W r. 1867 papież Pius IX zaliczył w poczet błogosławionych 205 innych męczenników, między nimi 55 Japończyków, ściętych w r. 1622 w Nagasaki za wyznawanie religji katolickiej.

**Jasełka,** w niektórych okolicach Polski „szopka", przedstawienia religijno-ludowe w okresie świąt Bożego Narodzenia, podobno wprowadzone przez św. Franciszka z Asyżu. Przyjęły się i rozpowszechniły w Polsce i wraz ze średniowiecznemi misterjami kościelnemi były zaczątkiem ludowego teatru.

**Jednota braterska,** ob. B-cia czescy.

**Jednowiercy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Jehowa,** ob. Jahwe.

**Jehowiści,** ob. Rosyjskie sekty.

**Jeremjasz,** drugi z t. zw. wielkich proroków Starego Testamentu, żyjący w Judei ok. r. 626 przed nar. Chr. Przepowiedział zburzenie Jerozolimy i niewolę babilońską. Prześladowany przez partję nacjonalistów żydowskich, został wtrącony do więzienia, z którego po zburzeniu Jerozolimy przez Chaldejczyków w r. 588 uwolnił go Nabuchodonozor, król babiloński, i w czasie wędrówki Żydów do niewoli babilońskiej pozwolił mu pozostać w ojczyźnie. Żydzi, pozostali w Judei, zmusili go do wywędrowania z nimi do Egiptu. Wedle podania św. Hieronima i Tertuljana Jeremjasz miał być w Egipcie ukamienowany przez Żydów ok. r. 570. Wedle innych podań Nabuchodonozor po zdobyciu Egiptu wysłał go do Babilonji, gdzie przebywał wraz ze swym towarzyszem Baruchem, który spisywał jego proroctwa.



Jeremjasz pozostawił księgę proroctw w 52 rozdziałach oraz Treny (Skargi, Lamentacje), złożone z pięciu pieśni, w których opłakuje spustoszenie Jerozolimy i modli się o zmiłowanie nad narodem. Lamentacje Jeremjasza śpiewają w Kościołach katolickich przez ostatnie trzy dni Wielkiego Tygodnia.

**Jerozolimski patrjarchat,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Jerozolimski sobór,** zwany soborem apostolskim, odbył się ok. r. 50—52. Zajmował się sporem o to, czy chrześcijanie są zobowiązani zachowywać przepisy prawa mojżeszowego. Uchwalił, że chrześcijanie, nawróceni z pogan, nie mają tego obowiązku. Prócz tego soboru odbyło się w Jerozolimie w pierwszych siedmiu wiekach chrześcijaństwa kilka synodów. Na synodzie Kościoła wschodniego w r. 1672 potępiono doktrynę protestancką, którą patrjarcha Cyryl Lukaris chciał wprowadzić do Kościoła grecko-wschodniego.

**Jerozolimy przyjaciele.** 1) Sekta protestancka, założona w r. 1856 przez Krzysztofa Hoffmanna (1815—1885), który uważał wszelki kościół, katolicki i protestancki, za zbyteczny i postanowił zebrać „lud boży", wywieść go do Palestyny i tam rządzić nim według praw Starego Testamentu. Wskutek odezwy, wydanej przez Hoffmanna w r. 1854 „do żydów, protestantów, katolików, konserwatystów, demokratów i socjalistów", zebrało się w r. 1856 kilkuset kandydatów do emigracji, z którymi Hoffmann utworzył na próbę „gminę przyjaciół niebieskiej Jerozolimy" w Kirschenhardthof w Wirtembergji. Gdy w r. 1859 wyłączono go z krajowego kościoła protestanckiego, zorganizował gminę swoich zwolenników pod nazwą Deutscher Tempel („niemiecka świątynia"), w której sam był biskupem. W r. 1868 wyruszył do Palestyny ze swymi zwolennikami, którzy utworzyli tam gminy w Jerozolimie, Jafie, Saronie, Tyberjadzie i innych miejscowościach. Kolonje te, pozostające pod protektoratem Niemiec, straciły wkrótce charakter wyznaniowy. Hoffmann ze skrajnego supernaturalisty zmienił się w racjonalistę i począł zwalczać prawdy wiary chrześcijańskiej o Trójcy św. i o bóstwie Chrystusa. Większość jego zwolenników wróciła do oficjalnego wyznania protestanckiego.

2) Nazwę „przyjaciół Jerozolimy" noszą także sekty chilijastyczne (ob. Chilijazm), powstałe w Niemczech z początkiem XIX wieku, uważające odbudowanie świątyni jerozolimskiej i utworzenie królestwa tysiąclecia za pierwsze zadanie „nowego ludu bożego". Założyli w Georgji kilka kolonij, a w r. 1844 wyruszyli na zdobycie Jerozolimy. Po nieudaniu się tego zamiaru odstawiono ich do miejsca zamieszkania.

**Jerzego św. zakony:** 1) Kanonicy regularni od św. Jerzego, kongregacja, założona w r. 1404 przez Antoniego Corrario i Gabrjela Condolmieri w Alga w rzeczypospolitej weneckiej, zniesiona w r. 1668 przez Klemensa IX. 2) Austrjacki zakon rycerski św. Jerzego, założony w r. 1468 przez cesarza Fryderyka III. Wygasł w XVI wieku. 3) Bawarski order rycerski św. Jerzego miał być założony w czasie wypraw krzyżowych. W r. 1729 elektor bawarski Karol Albrecht nadał mu statut, wedle którego celem zakonu jest obrona wiary katolickiej i cześć Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marji Panny. Według nowego statutu z r. 1871 obowiązkiem zakonu w czasie pokoju jest zakładanie szpitali, a w czasie wojny pielęgnowanie chorych i rannych.

**Jerzy św.,** wedle legendy rycerz z Kappadocji, który pokonał smoka, uważany za patrona rycerzy. Pewną jest rzeczą, że w czasie prześladowań za Dioklecjana ok. r. 303 żołnierz tego imienia poniósł śmierć męczeńską przez ścięcie. Cześć dla św. Jerzego była znana od czasów Konstantyna Wielkiego i rozpowszechniła się w Europie w czasie wojen krzyżowych, zwłaszcza w Anglji, gdzie synod z r. 1222 ogłosił dzień jego śmierci jako święto.

**Jesydzi,** sekta religijna w Turcji, Kurdystanie i na Kaukazie, licząca około 100.000 wyznawców. Wierzenia ich są mieszaniną perskiego dualizmu, mahometanizmu i chrześcijaństwa. Właściwością ich religji jest szczególny kult upadłego anioła, Melek Taus, wyobrażanego pod postacią

ptaka na świeczniku. Stąd zwani są także czcicielami czarta. W ostatniem stuleciu znosili krwawe prześladowania ze strony władz tureckich.

**Jezuaci** (klerycy apostolscy św. Hieronima, Słudzy Jezusowi), kongregacja, założona w Siennie w r. 1365 przez Jana Colombini, poświęcona opiece nad chorymi i ubogimi. Zakon ten został zniesiony w r. 1668, a majątki jego zabrała rzeczpospolita wenecka na koszta wojny tureckiej. Żeńska gałąź zakonu, jezuatki, istnieje dotychczas we Włoszech.

**Jezuici** (Towarzystwo Jezusowe, skrót: T. J., Societas Jesu, S. J.), zakon, założony w r. 1534 w Paryżu przez św. Ignacego Loyolę, zatwierdzony przez papieża Pawła III bullą „Regimini militantis" z 27 września 1540 r. Organizacja zakonu, opracowana przez założyciela w dziele p. t. Constitutiones S. J., przyjęta na pierwszej kongregacji generalnej w Rzymie w r. 1558, oddaje najwyższą władzę zakonu w ręce „generała" (praepositus generalis), wybieralnego dożywotnio przez kongregację generalną. Generał, rezydujący w Rzymie, sprawuje najwyższą władzę wykonawczą w granicach ustawy zakonu. Radę przyboczną generała stanowią czterej asystenci z głosem doradczym i admonitor. Najwyższą instancją i ciałem prawodawczem zakonu jest kongregacja generalna, rodzaj sejmu, zebranie profesów - deputatów z wszystkich prowincyj. Kongregacja ta zbiera się w celu załatwiania spraw większej doniosłości, zwłaszcza dla wyboru generała. Powzięte przez nią uchwały (dekrety) obowiązują generała narówni z innymi członkami zakonu. Terytorjalnie dzieli się zakon na asystencje, a każda z nich na prowincje. Na czele prowincji stoi wybieralny na 3 lata prowincjał. Prowincjałowi podlegają przełożeni miejscowi: rektorowie kolegjów, superjorowie rezydencyj, przełożeni nowicjatów, scholastykatów i seminarjów. W kongregacji generalnej, zbierającej się zwyczajnie po śmierci generała, lub zwoływanej przez niego w nadzwyczajnych wypadkach, bierze udział generał lub jego wikarjusz, asystenci, prowincjałowie i po dwóch delegatów z każdej prowincji. Członkowie zakonu dzielą się na cztery „stany": nowicjuszów, scholastyków, koadjutorów i profesów. Wstępujący do zakonu, po próbie i egzaminie, odbywa dwuletni nowicjat, składa śluby proste i rozpoczyna jako scholastyk okres studjów, trwający 8 do 15 lat, stosownie do postępów. Studja obejmują retorykę i literaturę, trzy lata filozofji, trzy do pięciu lat pracy nauczycielskiej, a wkońcu cztery lata teologji. Prócz tego bywa często wyznaczany czas na specjalne studja, stosownie do specjalnych uzdolnień. Czas, wyznaczany dla profesorów teologji i filozofji dla pogłębienia studjów, wynosi dwa lata. Po ukończeniu studjów otrzymuje scholastyk święcenia duchowne. Jeśli złożył trzy śluby zakonne (ubóstwa, czystości i posłuszeństwa), zostaje koadjutorem duchownym (trium votorum), gdy zaś zostanie dopuszczony i do czwartego ślubu (szczególnego posłuszeństwa Stolicy Apostolskiej), zalicza się do właściwych profesów (professi quatuor votorum), którzy tworzą „ciało Towarzystwa" (corpus Societatis).

Działalność Towarzystwa Jezusowego rozwija się na wszystkich polach pracy apostolskiej. Pracując na polu misyjnem, na którem dziewiąta część sił zakonu jest zajęta, jezuici dostarczyli Kościołowi pełnych poświęcenia misjonarzy, począwszy od św. Franciszka Ksawerego, apostoła Indyj, Japonji i Chin, którzy w Azji i w Ameryce zdobyli setki tysięcy nawróconych. Blisko 900 z pomiędzy misjonarzy jezuickich poniosło śmierć męczeńską.

W zakresie misyj wewnętrznych głównem polem działania jezuitów od samego ich powstania była walka z herezją i niedowiarstwem. Uposażeni od papieży w bardzo rozległe prawa duchowne przy wykonywaniu duszpasterstwa, rozwinęli również bardzo wybitną działalność na polu nauki i oświaty. Prowadzili i prowadzą dotychczas setki zakładów naukowych (w r. 1896 liczono 9 uniwersytetów i 194 kolegja), pomiędzy któremi wyróżniają się kolegja rzymskie z uniwersytetem gregorjańskim (Collegium Romanum) na czele. W r. 1909 w samych Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. pobierało naukę u jezuitów 13.892 uczniów w 7 uniwersytetach i 34 kolegjach.



Działalność jezuitów, oparta na niezłomnej wytrwałości i wzorowej organizacji, osiągnęła na wszystkich polach niezwykle doniosłe rezultaty, ale przysporzyła też jezuitom wielu i potężnych wrogów. Nie było prawie występku, któregoby im nie zarzucano. Prześladowania jezuitów zaczęły się w Portugalji za rządów wszechwładnego ministra Pombala (1690—1787). We Francji minister Choiseul (1710—1787) wraz z markizą Pompadour, metresą Ludwika XV, uzyskali od parlamentu pod wpływem jansenistów, galikanów i t. zw. encyklopedystów w r. 1762 zniesienie tego zakonu we Francji. Z Hiszpanji wypędził jezuitów król Karol III w r. 1767. Dwory tych trzech państw zażądały od papieża Klemensa XIV zniesienia zakonu jezuitów. Po długich wahaniach papież uległ presji politycznej i podpisał 21 lipca 1773 r. breve „Dominus ac Redemptor", w którem orzekł zniesienie Towarzystwa Jezusowego. Ale już w r. 1814 uznał papież Pius VII w bulli „Sollicitudo omnium" konieczność wskrzeszenia zakonu. Pierwszym generałem zmartwychwstałego zakonu był Polak, o. Tadeusz Brzozowski. W dwa lata po wskrzeszeniu liczył zakon 674 członków, w r. 1844 — 4.133, a w r. 1910 przeszło 16.000 członków, w tem 8.000 księży-profesów. Obecnie (r. 1930) zakon liczy 21.200 członków w 40 prowincjach zakonnych, zgrupowanych w siedmiu asystencjach.

Do Polski sprowadził jezuitów kardynał Hozjusz, biskup warmiński, w r. 1564. Wkrótce potem powstały kolegja jezuickie w Pułtusku, Wilnie, Poznaniu, Jarosławiu, Krakowie, Kaliszu, Lwowie, Toruniu, Łomży i Warszawie. Do Krakowa wprowadził jezuitów król Stefan Batory, który również dał początek kolegjum wileńskiemu. W r. 1772, a więc w przededniu kasaty, jezuici posiadali w Polsce 9 kolegjów w prowincji małopolskiej, 8 w prowincji wielkopolskiej, 11 w mazowieckiej i 10 w litewskiej. Wskutek przyjęcia breve kasacyjnego przez sejm dn. 2 października 1773 r. dobra ziemskie jezuitów (szacowane na 32 miljony zł. pol.) rozdano za bezcen na wieczystą dzierżawę ludziom świeckim, przeważnie komisarzom kasacyjnym, kapitały rozpożyczono bez poręki, a realności miejskie, objęte bez spisu i oszacowania, rozprzedano lub rozdano. Zaledwo resztki majątków pojezuickich udało się w r. 1776 uratować na rzecz Komisji Edukacyjnej.

Po wskrzeszeniu zakonu jezuici, wypędzeni w r. 1820 z zaboru rosyjskiego, a w r. 1862 z zaboru pruskiego, osiedli w Małopolsce. W czasie wybuchu wojny europejskiej w r. 1914 posiadali na ziemiach polskich 4 kolegja: w Krakowie (na Wesołej), w Nowym Sączu, w Bąkowicach pod Chyrowem (gimnazjum) i w Starej Wsi oraz 11 rezydencyj: w Krakowie (przy kościele św. Barbary), w Zakopanem, Staniątkach, Nowym Sączu, w Kołomyi, we Lwowie, Stanisławowie, Tarnopolu i na Śląsku w Czechowicach, Karwinie i Cieszynie. Obecnie (r. 1930) posiada zakon w granicach Rzplitej 28 domów i 2 stacje misyjne na kresach wschodnich.

Od r. 1926 Towarzystwo Jezusowe w Polsce składa się z dwóch prowincyj: małopolskiej, która obejmuje teren metropolji lwowskiej i krakowskiej, z siedzibą prowincjała w Krakowie, i wielkopolsko-mazowieckiej, obejmującej teren metropolji gnieźnieńsko-poznańskiej, warszawskiej i wileńskiej, z siedzibą prowincjała w Warszawie.

**Jezus Chrystus,** Bóg-człowiek, druga osoba Trójcy Najśw., Syn Boży, który stał się człowiekiem dla zbawienia świata. Narodzenie Chrystusa, około r. 754 po założeniu Rzymu, stanowi początek ery chrześcijańskiej. Daty odnoszące się do życia Jezusa na ziemi znajdują się w księgach Nowego Testamentu, a mianowicie w czterech ewangeljach, w listach św. Pawła i w Dziejach Apostolskich. Wzmianki o życiu Jego znajdują się również u historyków rzymskich Tacyta i Suetoniusza, u historyka żydowskiego Józefa Flawjusza i w talmudzie.

Punktem wyjścia do ustalenia dat życia Chrystusa jest podany w ewangelji św. Łukasza synchronizm, oznaczający czas wystąpienia św. Jana Chrzciciela na 15 rok panowania cesarza Tyberjusza, gdy Poncjusz Piłat rządził żydowską ziemią, a Herod był

tetrarchą galilejskim, brat jego Filip tetrarchą iturejskim i Trachonickiej krainy, za najwyższych kapłanów Annasza i Kaifasza (Łuk. III. 1—2).

Najwięcej szczegółów o narodzeniu i latach dziecięcych Chrystusa zawierają dwa pierwsze rozdziały ewangelji św. Mateusza i Łukasza. Poczęty z Ducha św. przez Najśw. Marję Pannę w Nazarecie, urodził się w Betleem, został obrzezany i ofiarowany w świątyni wedle prawa żydowskiego. Przyjął hołd magów, czyli mędrców ze Wschodu. Najśw. Rodzina schroniła się do Egiptu przed okrucieństwem Heroda, a po jego śmierci powróciła do Nazaret, gdzie św. Józef był cieślą i gdzie upłynęły w ukryciu lata dziecięce i młodzieńcze Zbawiciela.

W jesieni r. 26 ery chrześcijańskiej rozpoczął Jan, syn Zacharjasza, opowiadać przyjście Królestwa Bożego i chrzcić swoich słuchaczy (ob. Jan Chrzciciel). Do niego przyszedł Jezus i dał mu się ochrzcić, aby „wypełnić wszelką sprawiedliwość" (Mat. III. 15). Po chrzcie udał się na pustynię, gdzie pościł 40 dni, przygotowując się do swej misji Mesjasza. Gdy był na puszczy, wysłali faryzeusze poselstwo do Jana Chrzciciela, aby się wytłumaczył, dlaczego chrzci, nie będąc Mesjaszem. Św. Jan oświadczył poselstwu, że jest tylko poprzednikiem Mesjasza. Na drugi dzień po odejściu poselstwa przyszedł Jezus z puszczy do Betanji, gdzie Jan chrzcił. Gdy Go Jan spostrzegł, zawołał: „Oto Baranek Boży, oto, który gładzi grzechy świata" (Jan I. 29). Wówczas kilku uczniów Jana, późniejsi apostołowie: Jan Ewangelista, Andrzej, Piotr, Filip i Natanael, przyłączyło się do Jezusa. Publiczne wystąpienie Jezusa zaczyna się od cudu w Kanie Galilejskiej. Z Kany udał się Jezus do Nazaretu, aby rozpocząć głoszenie ewangelji od swego rodzinnego miasta. Ale Nazaretanie chcieli Go zabić (Łuk. IV. 16—30). Potem Jezus przebywał w Kafarnaum, a na święto Paschy udał się do Jerozolimy. Wypędził kupczących z świątyni, a gdy żydzi, oburzeni tym czynem, domagali się znaku powagi, dla której to czyni, Jezus, mówiąc o kościele, który żydzi rozwalą a On go w trzy dni zbuduje, mówił o przybytku Ciała swego i o zmartwychwstaniu po trzech dniach (Jan II. 19—22).

Po przejściu siedmiu dni świątecznych Jezus wyszedł z Jerozolimy i przebywał około 8 miesięcy w Judei. Po uwięzieniu Jana Chrzciciela udał się do Galilei, głosił tam publicznie naukę zbawienia w synagogach i wobec tłumów, które Mu towarzyszyły i działał liczne cuda, lecząc chorych i opętanych. W drugim roku nauczania Jezusowego budzi się coraz silniejsza opozycja faryzeuszów, którzy Mu zarzucają, że się mieni równym Bogu, że gwałci szabat i że uczniowie Jego nie poszczą. Wieść o Nim rozchodzi się po całej Syrji i towarzyszą Mu wielkie rzesze z Galilei, Dekapolu, Jerozolimy, Judei i Zajordania. W tym czasie wypowiedział Jezus „kazanie na górze" (Mat. V—VII, Mar. III. 13, Łuk. VI. 20—49), które zawiera główną treść nauki chrześcijańskiej.

Dowiedziawszy się o śmierci Jana Chrzciciela, udał się Jezus w stronę puszczy Betsaidy i przeprawił się na wschodnią stronę jeziora Genezaret. Tłumy obeszły jezioro brzegiem i podążyły za Jezusem. Nastąpił cud rozmnożenia chleba, a potem w Kafarnaum nauka o „chlebie żywym, który zstąpił z nieba" (Jan VI. 26—59). W drodze ku Cezarei Filipowej zapytywał Chrystus apostołów, czem Go ludzie być mienią, a gdy Piotr odpowiedział: „Tyś jest Chrystus, syn Boga żywego", Chrystus nazwał go opoką (aramejskie kefa, łać. petra), na której zbuduje Kościół, którego moce piekielne nie przemogą. Dał mu też pełnię władzy w Kościele z tem, że cokolwiek z mocy tej władzy postanowi na ziemi, będzie uznane i w niebie (Mat. XVI. 13—19). Ziemskie nadzieje apostołów ukrócił, przepowiadając bliską mękę swoją i uprzedzając swych uczniów, że czeka ich nienawiść i prześladowanie. W sześć dni potem zabrał Jezus Piotra, Jakóba i Jana na górę i aby ich podnieść na duchu, przemienił się w ich oczach.

Gdy się zbliżało żydowskie święto namiotów, przybył Jezus po raz trzeci do Jerozolimy i nauczał lud w świątyni. Starszyzna żydowska radziła nad Jego pojmaniem. Potem obchodził różne miejscowości w Judei i nauczył uczniów modlitwy „Ojcze nasz"



(Łuk. XI. 1—13). W święto poświęcenia świątyni był po raz czwarty w Jerozolimie. W krużgankach świątyni otoczyli Go żydzi, domagając się, aby powiedział, czy jest Mesjaszem. Jezus wskazał na dzieła swoje i objawił, że On i Ojciec jedno są. Usłyszawszy to, żydzi chcieli Go ukamienować, ale On uszedł z ich rąk (Jan X. 22—39).

Ostatnie miesiące publicznej działalności spędził Jezus w Zajordaniu w Perei, gdzie ogłosił małżeństwo jako związek święty i nierozerwalny (Mat. XIX. 3—9, Mar. X. 2—12) i w Betanji, gdzie wskrzesił Łazarza. Cud ten nawrócił wielu obecnych, faryzeuszów zaś doprowadził do postanowienia, aby zabić Jezusa (Jan XI. 45—53).

Gdy zbliżały się święta Paschy, Jezus zbliża się do Jerozolimy, zapowiada uczniom swą śmierć i zmartwychwstanie, na pięć dni przed Paschą wjeżdża triumfalnie do Jerozolimy i otoczony tłumem wchodzi do świątyni. Dwa ostatnie dni przed świętami spędza z uczniami w Betanji. Tymczasem starszyzna żydowska obradowała, jakimby sposobem Go zgładzić, nie wywołując rozruchu wśród ludu. Pierwszego dnia przaśników, we czwartek, kazał uczniom poczynić przygotowania do Paschy, przed wieczerzą umył ich nogi, a w czasie wieczerzy ustanowił Najświętszy Sakrament.

Po wieczerzy udał się na Górę Oliwną i tam modlił się i cierpiał męki konania. Przez zdradę Judasza pojmany, wobec Kaifasza i zgromadzonego sanhedrynu wyznał, że jest Mesjaszem, co wystarczało zebranej starszyźnie do skazania Go na śmierć. Wydanie wyroku odłożono jednak do dnia a przez resztę nocy znęcano się nad Jezusem. W piątek rano sanhedryn zebrał się ponownie i wydawszy wyrok, kazał odprowadzić Jezusa do Piłata. Piłat był sceptykiem, obojętnym na religijne spory, trzeba było więc przedstawić mu Jezusa jako agitatora politycznego, który buntuje lud przeciwko władzy Rzymian. Piłat nie wierzył w winę Jezusa lecz obawiał się skarg żydowskich; chcąc więc pozbyć się trudnej sprawy, odesłał Jezusa do Heroda. Ten chciał przedewszystkiem zaspokoić ciekawość: zawiedziony w nadziei, że ujrzy cud, którego żądał od Jezusa, odesłał Go zpowrotem do Piłata. Tłum, podburzony przez faryzeuszów, domagał się śmierci krzyżowej dla Jezusa a Piłat umył ręce na znak swej niewinności i wydał Go na śmierć.

Jezus, dźwigając krzyż, szedł z pretorjum przez Jerozolimę na Golgotę i trzykroć upadał pod krzyżem. Obnażonego przybili gwoździami do krzyża, na którym umieścili napis: Jezus Nazareński, król żydowski. Po kilku godzinach konania umarł. A setnik rzymski, który prowadził egzekucję, zmuszony był wyznać: „człowiek ten prawdziwie był Synem Bożym".

Gdy dzień miał się ku zachodowi, Józef z Arymatei przy pomocy Nikodema zdjął ciało z krzyża i pochował w grobie, wykutym w skale. Wejście do grobu założono wielkim kamieniem i na prośbę starszyzny żydowskiej grób zapieczętowano i postawiono przy wejściu straż z żołnierzy rzymskich.

W niedzielę rano Chrystus zmartwychwstał.

Po zmartwychwstaniu ukazał się Marji Magdalenie, potem innym niewiastom ewangelicznym, następnie Piotrowi i dwom uczniom w Emaus a wreszcie apostołom, zebranym w wieczerniku. Pokazał im blizny rąk, nóg i boku i jadł w ich obecności, aby ich przekonać, że nie jest duchem. Tomasz, który nie był przy tem obecny, nie chciał uwierzyć, dopókiby sam nie ujrzał i ran Jego nie dotknął. Po ośmiu dniach Jezus powtórnie ukazał się apostołom i Tomasz uwierzył.

Po raz trzeci ukazał się Jezus apostołom w poranek, gdy łowili ryby w jeziorze Tyberjadzkiem, i jadł wraz z nimi. Wtedy poruczył Piotrowi urząd najwyższego pasterza i zapowiedział mu, jaką śmiercią umrze (Jan. XXI. 1—23). Potem ukazał się także uczniom swoim na górze (prawdopodobnie na górze Tabor), gdzie ustanowił sakrament chrztu i polecił apostołom iść z ewangelją do wszystkich narodów (Mat. XXVIII. 16—20). Czterdziestego dnia po zmartwychwstaniu ukazał się Jezus po raz ostatni uczniom, zgromadzonym w wieczerniku,

wyprowadził ich na Górę Oliwną, pobłogosławił ich i wzniósł się do nieba a obłok zasłonił Go przed oczyma obecnych. Świadkami wniebowstąpienia, oprócz 11 apostołów, były prawdopodobnie także Matka Zbawiciela i niewiasty ewangeliczne (Dzieje Ap. 1.14).

Jezus z Nazaretu był człowiekiem prawdziwym: z krwi i kości. Płakał, odczuwał głód i pragnienie, znużenie, potrzebę snu i boleść fizyczną. Miał matkę, przyjaciół i wrogów. Był uwielbiany aż do adoracji i nienawidzony do szału. Nie był aniołem pod ludzką postacią, ani zjawą, lecz prawdziwym człowiekiem. Tak naucza dogmat katolicki wbrew himerycznym wymysłom, głoszonym od wieków przez rozmaite sekty. Z drugiej strony jednak teologja katolicka za podstawowy dogmat wiary chrześcijańskiej uważa bóstwo Chrystusa i dowodzi go w osobnych gałęziach wiedzy teologicznej, w chrystologji i apologetyce. Wedle tych nauk Chrystus jest Mesjaszem, zapowiedzianym przez proroków Starego Testamentu, skupiającym w swojej osobie wszystkie cechy bóstwa. O bóstwie Jego świadczy Jego postać, nakreślona przez ewangelistów, ludzi współczesnych, wszystkie Jego słowa i czyny, Jego cuda, spełniane własną mocą i we własnem imieniu, świętość Jego nauki a wreszcie fakt, że nauka Jego, niesiona przez kilku ubogich rybaków, wbrew potędze cezarów i mądrości filozofów, zdobyła i przeobraziła świat.

**Jezus,** syn Siracha (Sira), autor księgi przypowieści (meszalim), znanej pod nazwą Eklezjastyk (ob.).

**Jezusa i Marji kongregacje:** 1) Misjonarze od Jezusa i Marji (ob. Eudyci). 2) Służebniczki od J. i M., kongregacja nieustającej adoracji Najśw. Sakramentu, zał. w r. 1895 w diecezji Ottawa w Kanadzie. 3) Siostry od J. i M., kongregacja powstała w Lyonie, posiada klasztory w Hiszpanji, Anglji, w Indjach, Kanadzie i w Stanach Zjednoczonych. 4) Siostry od Jezusa Chrystusa i Niepokalanej Dziewicy, trzy niezależne od siebie kongregacje w Bourges, Nantes i Rouen, opiekujące się upadłemi dziewczętami.

**Jezusa zakony** i kongregacje: 1) ob. Jezuici. 2) Rycerze Jezusa Chrystusa, zakon założony przez św. Dominika w r. 1220, jako jego „trzeci zakon". 3) Klerycy regularni od Dobrego Jezusa, zakon założ. w Rawennie ok. r. 1526, zniesiony w r. 1651. 4) Bracia od Krzyża Jezusa, kongregacja, założ. w Beauvais w r. 1854, obecnie zniesiona. 5) Służebnice Jezusa: a) z domem macierzystym w Caen, zał. 1679, pielęgnują chorych i b) z domem macierzystym w Seillon, zał. 1859, opieka nad sierotami. 6) Jezuitki: a) niemieckie, powstały w Rzymie w r. 1545, wkrótce przestały istnieć; b) angielskie, powstały w r. 1609, w r. 1830 przestały istnieć. 7) „Wierne towarzyszki Jezusa", kongregacja założona w r. 1820 w Paryżu. Istnieje w Anglji, Irlandji, Stanach Zjednoczonych i Kanadzie pod nazwą: Faithful Companion of Jesus. 8) Siostry od Narodzenia Pańskiego, założ. w r. 1813 w Valence, istnieją w Anglji. 9) Siostry znalezienia Jezusa w świątyni, kongregacja istniejąca w Anglji przed reformacją, wskrzeszona przez kardynała Wisemana w r. 1861. 10) Córki Jezusa, cztery kongregacje francuskie i jedna włoska, założ. 1809, mają klasztory w Stanach Zjednoczonych i w Kanadzie. 11) Siostry od Krzyża Jezusa w klasztorze Groissiat, diecezji Belley we Francji, odwiedzały chorych i uczyły dzieci, w r. 1903—1905 zniesione wraz z innemi kongregacjami we Francji.

**Jezus, Marja, Józef** pod tem wezwaniem: 1) bractwo dla popierania nauki chrześcijańskiej (ob. Doktrynarjanie); 2) arcybractwo św. Rodziny; 3) kongregacja od Jezusa, Marji i Józefa, założona w r. 1840 w Engelen w Holandji (Engelsche Zusters), trudni się nauczaniem, pielęgnowaniem chorych i opieką nad sierotami, ciemnymi i starcami.

**Joachim z Celico** (1145—1202), opat klasztoru w Corracio w Kalabrji i założyciel klasztoru we Fiore, autor t. zw. Wiecznej ewangelji (ob. Ewangelja wieczna).

**Joanici** (Rodyjczycy, rycerze maltańscy), zakon rycerski, powstał z fundacji kupców z Amalfi, którzy założyli w r. 1048 w Jerozolimie kościół



i klasztor a Gottfried z Bouillon'u udotował połączony z tym klasztorem szpital, przy którym utworzył bractwo. Celem bractwa było pierwotnie pielęgnowanie pielgrzymów. Drugi przełożony bractwa Rajmund de Puy ułożył rzekomo regułę zakonu, w której zobowiązał część jego członków do walki z niewiernymi. Później powstał podział członków zakonu na rycerzy, kapłanów i braci świeckich. Na czele zakonu, którego siedzibą była Jerozolima, stał wielki mistrz, wybierany dożywotnio. Bogactwa, zebrane przez zakon, stały się, już od XII wieku począwszy, przyczyną jego upadku. Wyparci przez Turków z Jerozolimy, osiedlali się joanici kolejno w Ptolomaidzie, na Cyprze, na Rodos, a w r. 1522 na Malcie, którą im darował Karol V. Po zdobyciu Malty przez Napoleona w r. 1798 ostatni wielki mistrz zakonu hr. Hompesch zrezygnował a obrany wielkim mistrzem car Paweł I nie otrzymał zatwierdzenia papieskiego. Anglicy, zdobywszy Maltę, nie oddali jej joanitom, którzy rezydowali w Katanji, następnie w Ferrarze, a od r. 1834 w Rzymie. Od r. 1805 nie wybierali wielkiego mistrza a tytuł ten wskrzesił w r. 1888 Leon XIII. Zakon dzieli się obecnie na dwa priorаty, włoski i niemiecko-czeski, i zamienił się na order, który może otrzymać tylko ten, kto się wykaże pochodzeniem szlacheckiem od 16 pokoleń. W Niemczech istnieją joanici protestanccy, order „królewsko - pruski", założony przez Fryderyka Wilhelma.

W Polsce były dwie komandorje joanitów: poznańska i stwołowicka (ostatnia fundacji Radziwiłłów z r. 1610), następnie priorat z sześcioma komandorjami, które w końcu XVIII wieku przestały istnieć.

**Joanitki,** szpitalniczki św. Jana z Jerozolimy, żeński odłam zakonu joanitów, posiadał od XII w. klasztory w Kastylji, Anglji i kilka szpitali we Francji. Zniosła je rewolucja francuska.

**Joanna d'Arc** święta, Dziewica Orleańska, bohaterska patronka Francji. Córka włościanina z Domremy, urodzona 6 stycznia 1412 r., doznawała już w 13 roku życia wizyj, w których ekstaza religijna łączyła się z zapałem patrjotycznym. Wskutek zwycięstw Henryka V Anglicy zawładnęli wówczas więcej niż połową Francji, a położenie delfina, późniejszego króla Karola VII stawało się coraz trudniejsze. Zdoławszy przekonać delfina o swojej misji wybawienia Francji, Joanna, mając lat 17, w męskiem przebraniu, w zbroi, ze sztandarem i mieczem w ręku, stanęła na czele niewielkiego wojska i pośpieszyła na odsiecz Orleanu. Dostarczyła broniącej się załodze żywności i zmusiła Anglików do odstąpienia od oblężenia. Wkrótce stała się postrachem wojsk angielskich, a przedmiotem religijnej czci Francuzów. Pod jej wpływem wojsko Karola VII zdobyło Auxerre, Châlons i Troyes, ona wprowadziła Karola VII do Rheims, gdzie się odbyła jego koronacja (1429). Walczyła dalej z Anglikami, zwyciężyła ich pod Lagny, ale przy odsieczy Compiegne wzięta do niewoli dostała się w ręce księcia Burgundji, który ją wydał Anglikom. Postawiono ją przed sądem w Rouen jako oskarżoną o czary i po czteromiesięcznym procesie skazano na śmierć przez spalenie na stosie. Wyrok został wykonany 31 maja 1431 r. Już w r. 1450 zarządzono rewizję procesu, która wykazała niewinność i bohaterstwo Joanny. Papież Benedykt XV zaliczył ją w r. 1920 w poczet świętych.

**Joanna papieżyca.** Kroniki Marcina z Opawy, zwanego Marcinem Polakiem (zm. 1279) i Stefana de Borbonne (zm. 1261) zawierają fantastyczną opowieść o kobiecie, pochodzenia angielskiego, która miała być papieżem ok. r. 1100. Opowieść tę uznał już w XVII wieku teolog reformowany Blondel za zmyśloną a nowoczesna krytyka historyczna odmawia jej wszelkich cech prawdopodobieństwa.

**Job** (Hiob), bohater opowieści biblijnej, stanowiącej jedną z ksiąg kanonicznych Starego Testamentu nieznanego autora, żyjącego z końcem VII lub z początkiem VI w. przed Chr. Nazwa Job, czyli „zwalczany przez nieprzyjaciół", wskazuje, że jest to postać zmyślona, służąca do przedstawienia pewnej idei. Ideą tą jest wzór doskonałej cierpliwości

i poddania się woli Bożej przez wiarę w życie przyszłe. Wstęp i zakończenie tego poematu napisane prozą; główna treść, opowieść poetyczna, pełna głębokich myśli i wspaniałych porównań.

Postać Joba na pomnikach starochrześcijańskich jest symbolem dogmatu o zmartwychwstaniu ciał, wyrażonego w słowach Joba: „Wiem bowiem, że Odkupiciel mój żyje a w dzień ostateczny powstanę z ziemie. I zaś obleczon będę w skórę moją a w ciele mojem oglądać będę Boga mego (Job. XIX. 25, 26).

**Joel,** drugi z t. zw. proroków mniejszych Starego Testamentu, syn Fatuela (Pathuela). Czas jego życia oznaczają na drugą połowę X w. przed Chr. lub aż na czasy po niewoli babilońskiej, t. j. na wiek VI przed Chr. Proroctwo Joela składa się z trzech części: w pierwszej opisuje zniszczenie kraju przez plagę szarańczy, w drugiej przepowiada najście wojsk nieprzyjacielskich i wzywa do pokuty, w trzeciej obiecuje łaskę Ducha św. dla wybrańców bożych i srogie kary dla nieprzyjaciół. Pod względem literackim zaliczają księgę Joela do najwspanialszych pomników poezji starohebrajskiej.

**Joga** (yoga), w religji hinduskiej umiejętność opanowania samego siebie w celu zerwania pęt zmysłowych i dojścia do stanu niezmiennej szczęśliwości. Środkiem do tego celu są praktyki ascetyczne, surowa kontrola zmysłów, ćwiczenia fizyczne i duchowe, bezustanne skupienie i medytacja aż do popadnięcia w stan mistycznej ekstazy i pełnego poznania. Istnieją różne formy jogi. Hata-yoga jest metodą surowego powściągania zmysłów i opanowywania ciała w celu dojścia do zupełnego skupienia ducha. Bhakti-yoga dochodzi do tego rezultatu przez gorliwą modlitwę. Radża-yoga jest metodą myślowego skupienia. Najwyższą formą jogi jest Inama-yoga, droga do zjednoczenia się z bóstwem przez wiedzę. Wszystkie te metody są skierowane do tego samego celu, którym jest dojście do niezmiennego stanu duszy, posiadającej pełnię bytu, wiedzy i szczęśliwości. (Ob. Upaniszady).

**Jonasz,** piąty z t. zw. proroków mniejszych Starego Testamentu, żył z początkiem VIII w. przed Chr. i występował jako prorok w asyryjskiem mieście Niniwa nad Tygrysem. Opowiada o swej podróży morskiej, o połknięciu go przez potworną rybę i wyrzuceniu na brzeg. Przybywszy do Niniwy, głosi pokutę a gdy Bóg przebacza pokutującym, uchodzi na pustynię i otrzymuje od Boga pouczenie o łasce bożej dla pokutujących. Znaczenie księgi Jonasza polega na tem, że Jonasz wedle własnych słów Chrystusa (Mat. XII. 39—40), jest figurą (przedobrażeniem) Zbawiciela, który zmartwychwstał. Na pomnikach starochrześcijańskich, sarkofagach, freskach w katakumbach, lampach i medalach przedstawiają postać Jonasza, jako wyobrażenie Chrystusa.

**Jordan:** 1) rzeka w Palestynie, w której Zbawiciel przyjął chrzest z rąk św. Jana Chrzciciela. 2) W obrządku wschodnim i w Kościele grecko-wschodnim obrzęd święcenia wody na pamiątkę chrztu Chrystusa w Jordanie (ob. Epifanja).

**Joris Jan** (Dawid Joris-zoon, zn. Dawid, syn Jerzego), anabaptysta i założyciel sekty jorystów (Dawidystów). Ur. w r. 1501, trudnił się malowaniem na szkle w Delft (Holandja). Pierwotnie liczył się do anabaptystów, od r. 1536 zebrał zastęp zwolenników, głosząc, że jest zapowiedzianym przez proroków zbawicielem i że został zesłany, aby zgromadzić wiernych w Królestwie Bożem i uwolnić ich od wszelkiego przymusu prawa a w szczególności od jarzma małżeństwa i od przesądów wstydu. Jego uczniowie propagowali wyuzdany libertynizm i antynomizm, rozszerzając jego doktrynę w Belgji, Holandji, Oldenburgu, Holsztynie i Fryzji. Wobec represyj rządowych Joris uciekł do Bazylei i tam uchodził za wyznawcę kalwinizmu. Umarł w r. 1556. W trzy lata po śmierci spalono jego ciało i jego pisma.

**Joryści,** ob. Joris Jan.

**Jowinjan,** mnich medjolański, ok. r. 388 głosił naukę o wyższości stanu małżeńskiego nad stanem dziewiczym, potępiał posty, umartwienia i męczeństwa i twierdził, że chrzest



ubezpiecza na zawsze od grzechu. Wyłączył go z Kościoła papież Syrycjusz w r. 390. Naukę jego zwalczał św. Hieronim w traktacie napisanym przeciw niemu. Teologja protestancka ceni go wysoko jako pierwszego reformatora w kierunku luteranizmu.

**Jowisz** (Jupiter), ob. Rzymska religja.

**Jozafata dolina,** wedle proroctwa Joela (III. 2) miejsce, na którem ma się odbyć sąd ostateczny. Tak tłumaczą to wyrażenie żydzi, uważając dolinę potoku Cedron, gdzie król Jozafat zwyciężył nieprzyjaciół, za miejsce przyszłego sądu. Katoliccy egzegeci tłumaczą ten ustęp proroctwa Joela jako zapowiedź błogosławieństwa za zwycięskie potykanie się z nieprzyjacielem.

**Jozafat św.** (Jozafat Kuncewicz), męczennik, bazyljanin polski, biskup witebski, żył od 1588 do 1632 r. Krzewiciel unji na kresach wschodnich, został zamordowany przez fanatycznych schizmatyków. Pius IX zaliczył go w r. 1867 w poczet świętych.

**Jozefici i jozefitki.** Liczne zgromadzenia zakonne pod wezwaniem św. Józefa:

1. Jozefici, kongregacja kapłanów świeckich, założona w Rzymie w r. 1620 dla celów pracy duszpasterskiej.

2. Misjonarze św. Józefa, kongregacja kapłanów świeckich, zał. w połowie XVII w. w Lyonie przez lekarza Jakóba Cretenet.

3. Jozefici z Grammont i Gandawy, kongregacja zał. w r. 1817 przez kanonika van Combrugge. Posiadają zakłady wychowawcze (gimnazja humanistyczne) w Belgji.

4. Bracia jozefici od św. Krzyża, kongregacja szkolna, zał. w r. 1821 we Francji. Od r. 1841 pracują w Ameryce Północnej, dokąd przenieśli się po skasowaniu ich klasztorów we Francji. Posiadali dom macierzysty w Neuilly pod Paryżem, obecnie w Kanadzie w Notre Dame koło Fort Wayne. Mają szkoły początkowe w Indjanie, Ohio i Illinois, prowadzą uniwersytet Notre Dame w Indjanie, uniwersytet kolumbijski w Portland i liczne kolegja w Texas, Nowym Orleanie i N. Brunświku.

5. Bracia św. Józefa z Lyonu, kongregacja zał. w r. 1835, poświęcona opiece nad opuszczonymi chłopcami. Pierwszy ich zakład w Qullins (dep. Rodanu) zniszczyła rewolucja, drugi w nabytym przez nich starożytnym klasztorze w Cisteaux, w którym wychowywali 1200 chłopców, zamknął rząd francuski w r. 1888.

6. Józefici meksykańscy, kongregacja kapłanów-misjonarzy, zał. w r. 1872.

7. Towarzystwo misyjne św. Józefa w Mill-Hill (Londyn N. W.), kongregacja kapłanów świeckich, zał. w r. 1866 przez kardynała Vaughan, biskupa w Salford. Prowadzą seminarja misyjne w Anglji, Holandji i w Brixen (Tyrol) i pracują w misjach w Madras, Borneo, Nowej Zelandji, Kaszmirze, w wikarjacie apostolskim Górnego Nilu, w Kongo i na Filipinach. Żeński oddział tej kongregacji, „Siostry misjonarki od św. Józefa", zał. w r. 1878, ma dom macierzysty w Mill-Hill i wspomaga prace misyjne, prowadząc szkoły i ochronki.

8. Bracia św. Józefa w Klein-Zimmern w Hesji, kongregacja braci świeckich, zał. w r. 1864 przez biskupa Kettelera, prowadzi zakład dla osieroconych chłopców.

9. Bracia św. Józefa w Indjach i na Cejlonie, bractwo, złożone z krajowców-katolików, poświęcone szkolnictwu.

10. Siostry szpitalne św. Józefa w La Flèche.

11. Siostry św. Józefa w Bordeaux.

12. Siostry św. Józefa w Le Puy i w Lyonie, kongregacja zał. w r. 1650 przez biskupa Maupas i jezuitę Médaille, trudniąca się wychowaniem dziewcząt i utrzymująca przytułki i szpitale. Doniedawna posiadała we Francji około 500 zakładów. Obecnie posiada liczne szkoły dla dziewcząt, sierocińce i szpitale w 15 diecezjach Ameryki Północnej, w Atenach, Azji Mniejszej i Palestynie.

13. Siostry św. Józefa w Clugny, kongregacja, założona w r. 1800 przez Annę Marję Javonhey, trudniąca się szkolnictwem i szpitalnictwem. Od r. 1822 do 1897 była czynną w Senegalu. Prowadzi szkoły żeńskie i szpitale prawie we wszystkich kolonjach francuskich, wyjąwszy Alger i Kochinchiny. Posiada swe zakłady we Włoszech, w Irlandji, Danji, Szwecji,

Stanach Zjednoczonych, Peru, Haiti i w Indjach.

14. Siostry św. Józefa z Chambery, kongregacja zał. w r. 1812, prowadzi szkoły, ochrony i szpitale we Włoszech, Brazylji, Ameryce Północnej, Szwecji i Norwegji oraz w Danji i na Islandji.

15. Siostry św. Józefa w Albi, z domem macierzystym w Marsylji, prowadzą szkoły i szpitale w Afryce północnej, na Krecie i Cyprze, w Grecji, Bułgarji, Turcji, Syrji, Palestynie i w Australji.

16. Siostry św. Józefa w Emmitsburg koło Baltimore, pierwsza kongregacja żeńska w Stanach Zjednoczonych, założona przez Elizę Seton (zm. 1821), połączona w r. 1850 z wincentynkami.

17. Josefinas, józefitki meksykańskie, żeński odłam józefitów meksykańskich, ob. wyżej pod 6.

18. Siostry św. Józefa w klasztorze St. Marx w Alzacji, kongregacja zał. w r. 1845. Trudni się opieką nad sierotami i pielęgnowaniem chorych w Alzacji i Badenji.

19. Kongregacje św. Józefa w Trewirze, Ursbergu (Bawarja), w Lowanjum, Gandawie, Szwajcarji i w Chinach, gdzie od r. 1875 posiadały dom macierzysty w Pekinie, zburzony w czasie powstania bokserów w r. 1900.

**Jozue,** wódz narodu żydowskiego, który po śmierci Mojżesza wprowadził Żydów do Ziemi Obiecanej, zdobył znaczną część Palestyny i podzielił ją między pokolenia żydowskie. Opowiada o tem księga Jozuego, szósta zkolei księga Starego Testamentu, której autorstwo tradycja żydowska przypisuje Jozuemu. Autor jej żył jednak znacznie później, prawdopodobnie w początkach panowania Dawida. Krytyka racjonalistyczna odmawia jej wszelkiej wartości historycznej ze względu na legendarny charakter opisywanych w niej wydarzeń, jak przejście cudowne przez Jordan i przedłużenie dnia przez Jozuego.

**Józef św.,** oblubieniec Najśw. Marji Panny, zmarły prawdopodobnie przed rozpoczęciem przez Chrystusa zawodu publicznego, a w każdym razie przed Jego męką i śmiercią. Cześć kościelną dla św. Józefa Oblubieńca wprowadzono stosunkowo późno, bo dopiero w IX wieku. Pius IX ogłosił w r. 1870 św. Józefa patronem Kościoła powszechnego i podniósł jego święto do kategorji świąt kościelnych pierwszej klasy. W ikonografji starochrześcijańskiej przedstawiają św. Józefa jako młodzieńca, dopiero od wieku V jako starca z lilją w ręce. Wyobrażenia zaś św. Józefa z XVII w. przedstawiają go niosącego lub prowadzącego za rękę Dzieciątko Jezus.

**Józef z Arymatei św.,** senator żydowski, członek sanhedrynu, tajny uczeń Chrystusa, który po ukrzyżowaniu wyprosił u Piłata zezwolenie na pogrzebanie ciała Chrystusa i pogrzebał je we własnym grobie. Wedle tradycji miał być jednym z 70 uczniów Chrystusa, którzy wprowadzili chrześcijaństwo w Anglji, gdzie też panuje szczególna cześć dla tego świętego. Bractwa pod jego wezwaniem trudnią się grzebaniem ubogich zmarłych.

**Józef,** syn Jakóba i Racheli, patrjarcha Starego Zakonu, bohater znanego opowiadania biblijnego (Genesis 37—50) o zaprzedaniu przez braci, służbie w Egipcie, tłumaczeniu snu Faraona, wyniesieniu na urząd wielkorządcy i sprowadzeniu żydów do Egiptu. Pod względem religijnym charakterystycznym rysem historji Józefa jest pierwiastek wiary w opatrzność boską. Niektórzy egzegeci uważają Józefa jako figurę (przedobrażenie) Chrystusa.

**Józef Flavius,** historyk żydowski (37—100 po nar. Chr.), należał do sekty faryzeuszów. Dostał się do niewoli rzymskiej, a uwolniony z niej przez Wespazjana z wdzięczności przybrał jego imię familijne „Flavius". Podczas oblężenia Jerozolimy należał do otoczenia Tytusa i pełnił funkcje parlamentarjusza pomiędzy nim a żydami, którzy jednak uważali go za zdrajcę. Po upadku Jerozolimy zamieszkał w Rzymie, otrzymał obywatelstwo rzymskie i pobierał roczne wsparcie. Napisał „Dzieje wojny żydowskiej przeciw Rzymianom" oraz „Starożytności żydowskie", w których są dwie wzmianki o Chrystusie, podawane w wątpliwość co do autentyczności.

**Józefinizm,** system kościelno-polityczny, urządzający stosunek państwa do wyznań na zasadzie subordynacji wszelkich instytucyj religijnych wobec wszechwładzy państwa absolutnego, którego zwierzchnik rości sobie prawo stanowienia o „zewnętrznych" sprawach religijnych (externa religionis) oraz prawo oznaczania, które sprawy religijne należy uważać za „zewnętrzne" (ob. Jus circa sacra).



Nazwa systemu józefińskiego pochodzi od Józefa II, cesarza rzymsko-niemieckiego (1780—1790), syna Marji Teresy, ur. w Wiedniu w r. 1764. Jako wyznawca „światłego absolutyzmu" usiłował Józef II wprowadzić jego metody także do stosunku państwa do religji wedle wzorów, zawartych w systemie febronjańskim (ob. Hontheim). Jego patent tolerancyjny, wprowadzony w r. 1781 w Austrji, Czechach, na Morawach, w prowincjach belgijskich i na Węgrzech, przyznawał protestantom wyznania augsburskiego i helweckiego oraz schizmatykom prawo „prywatnego wyznawania religji" (exercitium religionis privatum), a zakazywał im publicznych wejść do domów modlitwy i umieszczania dzwonów na wieżach. Głównem dążeniem Józefa II wobec Kościoła katolickiego było jak największe uniezależnienie Kościoła w państwie od Stolicy Apostolskiej i przekształcenia go na instytucję państwową w myśl zasad galikańskich (ob. Galikanizm). Do tego celu zdążały dekrety Józefa II z r. 1781, uchylające jurysdykcję papieską w granicach cesarstwa, poddające wszelkie rozporządzenia papieskie pod cenzurę państwową (placetum regium) i zakazujące ogłaszania rozporządzeń papieskich (bul, encyklik i t. p.), które tego „placet" nie uzyskały. Zakazał zwracać się do papieża o dyspensy, których udzielać mieli tylko biskupi, a w ustawie z r. 1783 (Ehepatent) wypowiedział zasadę, że o małżeństwie, jako kontrakcie cywilnym, stanowi władza państwowa.

Dekretami z r. 1782, 1785 i 1786 zarządził zniesienie klasztorów, a z dóbr ich utworzył t. zw. fundusz religijny, który miał służyć na tworzenie nowych parafij i utrzymanie tych urzędów kościelnych, których dochód beneficjalny był niewystarczający (ob. Kongrua). Zniósł w ten sposób 738 klasztorów, a co do pozostałych zabronił egzempcyj, t. j. wyłączania z pod władzy biskupów i bezpośredniej zawisłości od papieża, usunął śpiewy choralne, zastąpił opatów dożywotnich przeorami, wybieralnymi na trzy lata i ograniczył liczbę nowicjuszów. Zabronił tworzenia bractw religijnych, kongregacyj marjańskich i tercjarstw. W miejsce zniesionych seminarjów biskupich utworzył „seminarja generalne" dla kleru świeckiego i zakonnego.

Rozporządzenia rządowe dotykały również spraw liturgicznych, określały ilość ołtarzy i świec na ołtarzach, przepisywały sposób wystawiania relikwij, znosiły ołtarze uprzywilejowane i uroczyste pogrzeby, usuwały niektóre ustępy z brewjarza, wskazywały formę nauczania kościelnego i polecały tematy do kazań. Prawie wszystkie te zarządzenia, które zjednały Józefowi II szyderczą nazwę „brata zakrystjana", nadaną mu przez Fryderyka II, musiały być cofnięte wskutek powstania na Węgrzech (1790), a po śmierci Józefa II przywrócono seminarja biskupie i swobodę nabożeństw kościelnych. System józefiński panował w Austrji nominalnie do r. 1848, w praktyce jednak szukano porozumienia z władzami kościelnemi i umiano w ten sposób zapobiegać kolizjom. Pozostałościami systemu józefińskiego w Austrji była aż do końca istnienia monarchji (1918) instytucja „funduszu religijnego" oraz zastrzeżone w ustawie z 7 maja 1874 r. „o zewnętrznych stosunkach prawnych Kościoła katolickiego" prawo nadzoru państwowego nad majątkiem kościelnym, wpływ rządu na obsadzanie urzędów kościelnych i t. p. ograniczenia wolności Kościoła.

**Jubileuszowy rok** w chrześcijaństwie, ob. Rok święty.

**Jubileuszowy rok** u żydów. Każdy siódmy rok, czyli rok sabatowy, był wedle prawa mojżeszowego rokiem wypoczynku dla roli i winnicy. Po upływie zaś siedmiu okresów siedmioletnich, a zatem w każdy rok pięćdziesiąty, rozpoczynał się dnia 10 miesiąca Tiszri w „święto pojednana" rok jubileuszowy. W roku tym prócz zupełnego wypoczynku w rol-

nictwie prawo mojżeszowe przepisywało przywracanie wolności niewolnikom i powrót własności ziemskiej do pierwotnego właściciela bez żadnej zapłaty. To postanowienie, zawierające w sobie niemożliwość ze stanowiska ekonomicznego, nigdy nie weszło w życie, a przynajmniej niema śladu, aby choć raz było wykonane.

**Juda Galilejczyk** (Juda z Gamala), przywódca powstania żydowskiego w 7 roku po nar. Chr., założyciel sekty żydowskiej zelotów, odznaczającej się szczególną nienawiścią do Rzymian. Jeden z członków tej sekty w czasie oblężenia Jerozolimy przez Tytusa w r. 70 po Chr. bronił twierdzy Masada, a nie mogąc jej utrzymać przeciw Rzymianom, nakazał towarzyszom wymordować własne żony i dzieci i samych siebie, co też sam uczynił.

**Juda Halevi,** ob. Halevi Jehudah.

**Juda Iskarjot** (Judasz z Kerjotu), jeden z 12 apostołów, który zdradził Chrystusa za 30 srebrników, otrzymanych od starszyzny żydowskiej. Motyw zbrodni Judasza upatrują nie tylko w chciwości, ale raczej w zawiedzionej ambicji, ponieważ sądził, że jako bliski Mesjasza dostąpi zaszczytów i władzy. Widząc skutki zdrady, miał popełnić samobójstwo (ob. Hakeldama).

**Juda Tadeusz** św., apostoł, syn Kleofasa i Marji, brat św. Jakóba Młodszego. Według Konstytucyj Apostolskich był trzecim z rzędu biskupem Jerozolimy, według Nicefora zaś apostołował w Galilei, Samarze i Idumei a następnie w Arabji, Syrji i Mezopotamji i miał umrzeć śmiercią naturalną w Edesie. Według tradycji zachodniej nauczał w Persji i Babilonji i tam poniósł śmierć męczeńską. List św. Judy Tadeusza, zaliczony do ksiąg deuterokanonicznych Nowego Testamentu, skierowany jest przeciwko gnostykom.

**Judyta,** bohaterka żydowska, ratując miasto rodzinne Betulję, oblężone przez wodza Asyryjczyków, Holofernesa, zabiła go podstępem, poczem mieszkańcy Betulji odparli najazd asyryjski. Tak opowiada księga Judyt, jedna z ksiąg deuterokanonicznych Starego Testamentu, uważana przez krytykę racjonalistyczną za apokryf. Czas powstania tej księgi oznaczają na okres między czasami Machabeuszów a drugą wojną żydowską pod Hadrjanem.

**Jugosławja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Juljan Apostata** (Odstępca), cesarz rzymski od 361 do 363 r. po Chr., urodzony w r. 331 i wychowany w surowej nauce sekty arjańskiej, studjował teozofję i magję oraz filozofję neoplatońską w Atenach. Zostawszy cesarzem, odstąpił od religji chrześcijańskiej i postanowił przywrócić wiarę w dawnych bogów i ożywić ją przez organizację na wzór chrześcijański i przyjęcie form kultu chrześcijańskiego. W tym celu restaurował starożytne świątynie pogańskie, przeważnie na koszt Kościoła, i zwracał im posiadane dawniej majątki. Kapłanom pogańskim przywrócił dawne przywileje i zmuszał ich do surowego życia i opiekowania się ubogimi. Stan kapłański zorganizował na wzór hierarchji chrześcijańskiej. Głową tej nowej hierarchji miał być cesarz jako „pontifex maximus". Usiłował ożywić i podnieść kult pogański przez kazania i śpiewy. Usunął ze swego dworu urzędników i pretorjanów, wyznających religję chrześcijańską, odebrał duchowieństwu chrześcijańskiemu prawa i przywileje, nadane mu przez poprzednich cesarzy i protegował sekty arjanów i donatystów w nadziei, że przez to przyśpieszy upadek chrześcijaństwa. Chcąc zadać kłam przepowiedni Chrystusa, że ze świątyni jerozolimskiej nie zostanie ani kamień na kamieniu (Mat. XXIV. 1, 2), rozpoczął jej odbudowę, ale zamiar ten udaremniło trzęsienie ziemi. Wszystkie te środki nie pomogły, bo ani poganizm starożytny nie odżył, ani chrześcijaństwo nie upadło. Juljan Apostata poległ na wyprawie przeciw Persom i umierając miał zawołać: „Zwyciężyłeś Galilejczyku", a słowa te legenda chrześcijańska odnosi do Chrystusa, którego Juljan nazywał Galilejczykiem.

**Juljaniści,** ob. Monofizyci.

**Juljański kalendarz,** ob. Kalendarz.

**Juljusz,** było trzech papieży tego imienia:

**Juljusz I św.,** papież od 337 do 352 r., odrzucił skargi sekty euzebjańskiej przeciw św. Atanazemu, odbył



synod rzymski (340—341), którego uchwały przesłał biskupom wschodnim, zebranym w Antjochji. Na jego życzenie cesarze Konstans i Konstancjusz zwołali w r. 343 synod w Sardyce, który uchwalił „z uszanowania dla pamięci Piotra Apostoła" prawo apelacji biskupów do papieża rzymskiego przeciw uchwałom synodów prowincjonalnych, przez co uznał jego władzę do rozstrzygania tych apelacyj, a tem samem faktyczny prymat papieża.

**Juljusz II,** papież od 1503 do 1513, jedna z najpotężniejszych indywidualności na tronie papieskim, wódz i polityk, za główny cel rządów uważał rozszerzenie państwa kościelnego na całe Włochy i uwolnienie ich od najazdu obcych, co w ówczesnych stosunkach równało się dążeniu do zjednoczenia Włoch. W r. 1508 zawarł z cesarzem niemieckim i z królami francuskim i hiszpańskim ligę w Cambray, wcielił Romanję do państwa kościelnego, a następnie zawarł z republiką wenecką i Hiszpanją t. zw. świętą ligę przeciwko królowi francuskiemu Ludwikowi XII, którego zmusił do opuszczenia Włoch. W r. 1512 zwołał piąty sobór lateraneński, zawarł pokój z cesarzem Maksymiljanem i wcielił Parmę, Piacenzę i Reggio do państwa kościelnego. Popierał sztuki piękne i nauki. W r. 1506 rozpoczął budowę bazyliki św. Piotra i założył muzeum watykańskie. W jego służbie Bramante, Michał Anioł i Rafael wykonali swoje arcydzieła. Jednem z nich jest grobowiec Juljusza II w kościele św. Piotra w Okowach w Rzymie ze słynnym posągiem Mojżesza, dłóta Michała Anioła.

**Juljusz III,** papież od 1550 do 1555 r. Jako kardynał otworzył w r. 1545 sobór trydencki i miał wielki wpływ na jego przebieg i uchwały. W r. 1547 przeniósł sobór do Bolonji. Wybrany na papieża w r. 1550, odprawił wielki jubileusz, a w r. 1551 zwołał ponownie sobór do Trydentu, ale wskutek usunięcia się biskupów francuskich i zmiany stosunków politycznych w Niemczech zmuszony był zawiesić jego obrady. Zatwierdził założone przez św. Ignacego Loyolę Collegium Germanicum w Rzymie, przeprowadził wiele pożytecznych reform w Kościele i wysłał kardynała Pole do Anglji celem odzyskania tego kraju dla katolicyzmu.

**Juno,** ob. Rzymska religja.

**Jupiter,** ob. Rzymska religja.

**Jura parochialia,** prawa proboszcza katolickiego do spełniania pewnych funkcyj duchownych na obszarze parafji. Są następujące: 1) udzielać uroczyście chrztu św., 2) nieść publicznie Najśw. Sakrament do chorych, 3) nieść publicznie lub prywatnie wiatyk do chorych, 4) zapowiadać święcenia lub małżeństwa i błogosławić małżeństwa, 5) odprawiać pogrzeby, 6) święcić domy, 7) święcić wodę w Wielką Sobotę, prowadzić procesje i odprawiać uroczyste nabożeństwa poza kościołem, 8) święcić ornaty, stuły i t. p., 9) wykonywać ceremonje wielkotygodniowe i udzielać wywodu (błogosławieństwa kobiety po porodzie).

**Jura stolae,** prawa stuły, opłaty, które proboszcz ma prawo pobierać w formie taksy za wykonanie niektórych funkcyj, przy których używa stuły, jako to przy udzielaniu chrztu, wywodu, zapowiedzi, ślubu i pogrzebu. Nie należą do praw stuły, lecz są zwykłemi opłatami, taksy za miejsce na cmentarzu, za wyłączne używanie pewnej ławki w kościele i t. p. Powszechne prawo kanoniczne nie zawiera szczegółowych postanowień co do jura stolae, rozstrzyga więc w tym względzie ustawodawstwo diecezjalne i zwyczaje partykularne. Jeśli władza świecka użycza swej pomocy przy poborze jura stolae, domaga się, aby władza kościelna oznaczała te taksy w porozumieniu z rządem. W polskim konkordacie ze Stolicą Apostolską przewidziano użyczanie pomocy państwowej w razie poboru taks (art. IV Konkordatu i rozporządzenie ministerjalne z 26 marca 1926 r. Nr. 44 Dziennika Ustaw) oraz osobną umowę między Kościołem a Państwem co do jura stolae w związku z powiększeniem uposażeń duchowieństwa (przedostatni ustęp Załącznika do Konkordatu).

**Jurysdykcja kościelna,** w katolickiem prawie kanonicznem publiczna władza rządzenia wiernymi odpowiednio do celu Kościoła. Jurysdykcja

różni się od władzy święceń, która płynie z otrzymanych święceń i jest niezmienna co do zakresu w obrębie tego samego stopnia święceń, podczas gdy jurysdykcja jest połączona z pewnym urzędem kościelnym i może być różną, stosownie do nadania urzędu. W praktyce władza święceń łączy się z jurysdykcją przez to, że z reguły wyższemu stopniowi święceń odpowiada wyższy urząd kościelny. Jurysdykcja jest zwyczajną, gdy jest prawnie związana z piastowanym urzędem, delegowaną zaś, gdy ją zwierzchnik kościelny zleci osobie przez siebie delegowanej. Jurysdykcja jest własną, gdy jest wykonywana we własnem imieniu, a nie w zastępstwie zwierzchnika (np. biskup diecezjalny wykonywa swą władzę we własnem imieniu, a nie jako zastępca papieża), zastępczą zaś, gdy kto ma stały urząd zastępczy (np. wikarjusz generalny). Prócz tego prawo kanoniczne odróżnia jurysdykcję zakresu wewnętrznego (fori interni, ob. Forum), która obejmuje życie duchowe wiernych (np. jurysdykcja spowiednika), od jurysdykcji zakresu zewnętrznego (fori externi), na której polegają wszelkie akty zewnętrzne rządów kościelnych, wykonywanie sądownictwa kościelnego i administracji kościelnej.

**Jus ad rem** i **jus in re,** w katolickiem prawie kanonicznem określenia uprawnień beneficjata przy obsadzaniu beneficjum. Kto został mianowany lub wybrany na pewien urząd kościelny, połączony z beneficjum, ten nabywa „jus ad rem", czyli prawo żądania wprowadzenia w posiadanie tego beneficjum (ob. Instytucja kanoniczna). Nie jest to zatem żadne prawo rzeczowe, a raczej prawo wobec tego, który beneficjata mianował lub wobec korporacji (np. kapituły), która dokonała wyboru. Prawo rzeczowe do samego beneficjum, jus in re, nabywa dopiero ten, kto przez instytucję kanoniczną objął je w posiadanie.

**Jus advocatiae,** ob. Advocatus ecclesiae i Jus circa sacra.

**Jus appellationis tamquam ab abusu,** ob. Jus circa sacra.

**Jus cavendi,** ob. Jus circa sacra.

**Jus circa sacra,** prawo wyższości państwa w stosunku do spraw religji. System józefiński (ob. Józefinizm) wytworzył i usiłował wprowadzić w życie teorję, która czyni różnicę pomiędzy „jus in sacra", zawierające w sobie prawo Kościoła do sprawowania sakramentów i głoszenia dogmatów jako do spraw wewnętrznego życia religijnego (interna religionis) a „jus circa sacra", t. j. rzekomem prawem państwa do wtrącania się tytułem zwierzchnictwa terytorjalnego do spraw religji, nazwanych zewnętrznemi (externa religionis). Za sprawy takie uważano wszelkie objawy zewnętrzne kultu religijnego, nabożeństwa, obrzędy, wszelkie praktyki i posługi religijne, głoszenie kazań, nauczanie religji i całą administrację kościelną. Ponieważ rozróżnienie takie jest teoretycznie i praktycznie niewykonalne, państwo urościło sobie prawo do oznaczania, które sprawy są natury zewnętrznej, a w praktyce poczęło się mieszać do wszystkich spraw Kościoła.

Teoretycznie do „jus circa sacra" należą następujące prawa:

a) ius dominii in bona ecclesiastica, prawo zwierzchnicze do majątków kościelnych, do wglądania w rachunki kościelne, ograniczania prawa obrotu dobrami kościelnemi, konfiskowania majątków uznanych za zbędne dla Kościoła (ob. Sekularyzacja), pobierania dochodów z opróżnionych beneficjów i t. p.

b) ius cavendi, prawo obrony państwa przed Kościołem i zapobiegania wszystkiemu, coby władza kościelna chciała przedsięwziąć wbrew interesowi państwa,

c) ius inspectionis, prawo policyjnego dozoru nad Kościołem, a szczególnie nad stosunkiem biskupów i wiernych ze Stolicą Apostolską,

d) ius placeti regii, prawo cenzurowania wszelkich rozporządzeń papieskich i biskupich, bul, encyklik, listów pasterskich i t. p. i żądania, aby nie ogłaszano ich bez zezwolenia rządowego,

e) ius exclusivae, prawo odrzucania kandydatów na urzędy kościelne,

f) ius appellationis tamquam ab abusu, prawo każdego obywatela do odwoływania się od orzeczenia kościelnego do władzy świeckiej,



g) ius advocatiae, prawo opieki nad Kościołem, czyli traktowanie instytucyj kościelnych narówni z małoletnimi (ob. Advocatus ecclesiae), wreszcie

h) ius reformandi, prawa poprawiania Kościoła, jego ustroju i instytucyj oraz prawo uznawania innych wyznań.

Pierwiastki tej teorji sięgają XIV wieku (ob. Galikanizm). Utorowała jej drogę i wprowadziła je w życie wobec protestanckich „kościołów krajowych" reformacja Lutra, przyznając panującemu prawo oznaczania religji poddanych i prawo administracji kościelnej (ob. Terytorjalizm), do Kościoła katolickiego przystosował ją febronjanizm (ob. Hontheim), a w praktykę ją wprowadził Józef II. W XIX wieku stosowano ją w Prusach w t. zw. prawodawstwie majowem z r. 1873, a w Austrji w ustawie z r. 1874 „o zewnętrznych stosunkach prawnych Kościoła katolickiego". W praktyce przeprowadzała ją Rosja, nie troszcząc się o uzasadnienie prawne. W czasach najnowszych przemaga u państw nowożytnych skrajnie przeciwna tej doktrynie tendencja do t. zw. rozdziału Kościoła od Państwa.

**Jus dominii in bona ecclesiastica,** ob. Jus circa sacra.

**Jus exclusivae,** ob. Jus circa sacra i Ekskluzywa.

**Jus inspectionis,** ob. Jus circa sacra.

**Jus placeti regii,** ob. Jus circa sacra.

**Jus precum,** ob. Patronat.

**Jus reformandi,** ob. Jus circa sacra.

**Jutrznia,** pierwsza część nabożeństwa według brewjarza. Odprawia się w nocy nad ranem. Poszczególne części jutrzni nazywają się nokturnami. Jutrznię odprawia się dotychczas w niektórych kościołach klasztornych, a w dzień Bożego Narodzenia w kościołach katedralnych i parafjalnych.

**Jutrznia ciemna,** ob. Ciemna jutrznia.

# K

**Kaaba,** starożytna świątynia w Mecce, istniejąca już za czasów Mahometa (ob.) i oczyszczona przez niego z bóstw pogańskich, których liczba dochodziła do 360. Mahomet nakazał swoim wyznawcom zwracać się przy modlitwie w stronę Kaaby i ustanowił ją jako cel pielgrzymek. Każdy pielgrzym obchodzi 7 razy Kaabę, z której pozostał obecnie tylko kawałek muru w meczecie i całuje wmurowany w ścianę czarny kamień, będący świętością islamu. Obecni zdobywcy Mekki, Wahabici, odrzucają cześć tego kamienia, jako pozostałość pogańską (ob. Islam).

**Kabalistyka,** ob. Kabała.

**Kabała,** hebr. kabbalah = „nauka przekazana", tajemnicza nauka i traktująca o niej literatura żydowska, powstała w XII wieku, jako mistyczna wykładnia ksiąg Mojżesza. Podstawą kabalistyki są dwa dzieła: Sepher Jezirah („Księga stworzenia"), powstała w IX wieku i Sohar („Blask świetlany"), właściwa biblja kabalistów w formie komentarza do pięcioksięgu Mojżesza. „Odnalazł" ją w XIII wieku żyd hiszpański Mojżesz de Leon (zm. w r. 1305), a miał ją napisać Simeon ben Jochai i jego syn Eleazar w II wieku.

Kabała jest w religji żydowskiej czemś podobnem do gnostycyzmu (ob.) w chrześcijańskiej. Zasadą jej jest dualizm, właściwy perskiej religji Zoroastra, gnostycyzmowi i neoplatonikom, czyli przeciwieństwo między duchem a materją, światłem a ciemnością, złem a dobrem. W sposób przypominający pojęcia gnostyków uważa kabała za przejście od ducha, jako prapierwiastka bytu, do materji, istoty nadzmysłowe, siły boskie, pośredniczące między Bogiem a światem stworzonym, zwane sefirot. Jest ich dziesięć, w tem trzy triady: Korona, Mądrość i Rozum; Łaska czyli Wielkość, Sąd czyli Moc i Piękność; Triumf, Chwała i Państwo oraz 10-ty sefirot: Fundament. Tych dziesięć sefirotów mieści w sobie potęgę twórczą Boga i stanowi „świat promieniowania" (Olam Azila). Im bardziej sefiroty oddalają się od praźródła, tem bardziej się materjalizują i przemie-

niają w elementy „świata stworzenia“ (Olam Beria). Podkładem kabalistyki jest zatem ideologja panteistyczna, a pięcioksiąg Mojżesza służy jej tylko za tło, na którem różnorodne pomysły, fantastyczne urojenia i zabobony tkają najdziwaczniejsze kombinacje. W królestwie szatana upatrują dziesięć sfer, czyli stopni, posiadają rodowody aniołów i szatanów i przyjmują wędrówkę dusz jako środek oczyszczenia. Z kabałą łączy się nauka o tajemnem znaczeniu liczb, o przekładaniu cyfr na litery i odwrotnie (gematria), magja, astrologja i chiromancja. Od czasu, jak Paweł de Heredia, żyd ochrzczony, ok. r. 1480 usiłował dowieść, że w kabale mieszczą się dogmaty chrześcijańskie, poczęli się nią zajmować humaniści Pico de Mirandola (1486) i Reuchlin (1514). W Polsce kabała pojawiła się bardzo wcześnie, a w r. 1623 wydano w Lublinie jej najważniejszą księgę Sohar. Dotychczas chasydzi polscy pielęgnują nauki kabalistyczne, a będący w użyciu modlitewnik żydowski zawiera cały szereg naleciałości kabalistycznych o charakterze panteistycznym, których usunięcia domagają się niektórzy ortodoksi żydowscy. (W. Colville: Thë Kabbalah, the Harmony of Opposites, 1916).

**Kacerstwo,** ob. Herezja.

**Kaddisz** (hebr. = święty), modlitwa żydowska, hymn odprawiany albo przy końcu poszczególnych części nabożeństwa (kaddisz szalem), albo jako „rabbonim kaddisz“ modlitwa za lud izraelski i jego mędrców, jako „kaddisz jatom“ (k. sierot), odmawiane przez pierwszych 11 miesięcy żałoby przez synów po śmierci ojca, wreszcie jako „kaddisz d'iczadata (k. odmłodzenia) odmawiane na pogrzebach.

**Kadłubek Wincenty,** błogosławiony, kronikarz polski (1161 — 1223). Kształcił się w paryskiej Sorbonie, po powrocie do kraju przyjął święcenia kapłańskie i został proboszczem w Sandomierzu a następnie biskupem krakowskim (1207 — 1217). Zrzekłszy się biskupstwa, wstąpił do zakonu cystersów w Jędrzejowie i tam umarł. Król Jan III Sobieski starał się o jego kanonizację a papież Klemens XIV zaliczył go w r. 1764 do rzędu błogosławionych. Relikwje jego spoczywają na Wawelu.

**Kadzenie** jako objaw czci było znane u pogan i u żydów przy ofiarach całopalnych i na ołtarzu kadzenia. Wprawdzie Konstytucje Apostolskie wspominają o kadzeniu jako akcie czci u chrześcijan ale za czasów prześladowań rzucenie szczypty kadzidła przed ołtarzem bogów było uważane za akt odstępstwa od chrześcijaństwa i prawdopodobnie z tego powodu pisarze kościelni pierwszych wieków: Athenagoras, Klemens Aleksandryjski i Tertuljan twierdzą, że chrześcijanie nie palą kadzideł przy nabożeństwie. Liturgja św. Klemensa z IV w. nie wspomina wcale o kadzeniu. Pierwszą wzmiankę o tem zawiera dzieło De Hierarchia ecclesiastica, przypisywane Dionizemu Areopagicie a powstałe w V wieku. W tym czasie zwyczaj kadzenia wszedł do liturgji katolickiej. Kadzi się przed Najśw. Sakramentem na znak czci boskiej dla Jezusa Chrystusa, okadza się ołtarz, ewangeljarz, relikwje, świece, popiół i palmy przy ich poświęcaniu, biskupów i kapłanów jako sługi Chrystusa, najwyższych dostojników świeckich na znak, że władza od Boga pochodzi, okadza się lud na znak uczestnictwa w nabożeństwie i ciała zmarłych, jako byłe przybytki Ducha św.

**Kaifasz,** arcykapłan żydowski od r. 18 do 36 po nar. Chr., znany z ewangelji jako najzawziętszy wróg Chrystusa. Wyszukał przeciw Niemu fałszywych świadków a usłyszawszy Jego słowa, że jest Synem Bożym, rozdarł szaty na znak protestu i wydał wyrok śmierci na Chrystusa. Prześladował także apostołów Piotra i Jana. W r. 37 został złożony z urzędu przez prokonsula rzymskiego Vitelliusa.

**Kain,** syn pierworodny Adama i Ewy, zabójca Abla, przeklęty przez Boga (Genesis IV. 1 — 16). Uchodzi za protoplastę beduińskiego rodu Kenitów, u których panował zwyczaj krwawej zemsty, wymagającej śmierci siedmiu za jednego z ich plemienia, z czego prawdopodobnie powstało podanie o nietykalności Kaina, którego śmierć będzie siedmiokroć pomszczona. Wedle podań rabinicznych Kain miał być zabity przez swego



wnuka Lamecha. Inne podania twierdzą, że dożył bardzo późnego wieku i zginął dopiero w czasie potopu. Potomkami Kaina mieli być Henoch, Irad, Mawiael, Matuzael i Lamech i jego synowie Jabel, Jubal i Tubalkain, którzy odziedziczyli po Kainie gwałtowność charakteru i rozwiązłość, co miało ściągnąć na świat karę potopu.

**Kainici,** sekta gnostyków z II wieku, czcili Kaina, uważając go za syna Sofji (Mądrości), siły potężniejszej od Histery, matki Abla (ob. Gnostycyzm).

**Kajsiewicz Hieronim ks.,** ob. Zmartwychwstańcy.

**Kalendarz.** Religja wywierała zawsze wielki wpływ na liczenie czasu, bo chociaż święta religijne nie wytworzyły kalendarza, ale nadawały mu sankcję religijną przez uświęcanie pewnych okresów pracy ludzkiej, zależnych od perjodycznych zjawisk natury, jak wschód i zachód słońca, zmiany księżyca i pory roku. Kalendarz chrześcijański powstał ze starorzymskiego, zreformowanego przez Juljusza Cezara w r. 45 przed nar. Chr. i zwanego stąd kalendarzem juljańskim. Ponieważ długość roku słonecznego, przyjęta w kalendarzu juljańskim, była większa od rzeczywistej o 11 minut 14 sekund, z których w ciągu 128 lat tworzyła się doba, powstał błąd w liczeniu czasu, wynoszący w ciągu 1257 lat (od soboru nicejskiego do reformy gregorjańskiej) 10 dni nadliczbowych. Błąd ten usunął papież Grzegorz XIII bullą z 24 lutego 1582 r. w ten sposób, że po dniu 4 października 1582 r. usunięto 10 dni, oznaczając dzień następny jako dzień 15 października „nowego stylu“. Dla zapobieżenia rośnięciu nadal błędu juljańskiego postanowił Grzegorz XIII, aby co każde 400 lat usuwano po trzy dni. Z tego powodu różnica między kalendarzem juljańskim a gregorjańskim, która wynosiła w XVI w. dni 10, wzrosła w wieku XX do 13 dni. Kalendarz gregorjański przyjęto zaraz po jego wprowadzeniu we Włoszech i w Polsce (1582), w Hiszpanji i Portugalji a następnie we wszystkich innych krajach katolickich. Protestanckie Niemcy wzbraniały się przyjąć reformę papieską i na zgromadzeniu „stanów ewangelickich“ w r. 1699 postanowiły wprowadzić od r. 1700 własny kalendarz przez opuszczenie 21 dni. Wskutek tego powstało takie zamieszanie i gwałtowne spory, że wreszcie protestanci przyjęli w r. 1775 kalendarz gregorjański. Najdłużej w Europie opierała się przyjęciu jego Rosja i kraje, należące do Kościoła grecko-wschodniego. Obecnie przyjął go cały świat cywilizowany, nawet kraje niechrześcijańskie.

**Kalif,** po arabsku „następca“, u mahometan tytuł najwyższego zwierzchnika duchownego i świeckiego, czyli następcy Mahometa. Od r. 1517 aż do r. 1924 nosił ten tytuł sułtan turecki (ob. Islam).

**Kalikst.** Było trzech papieży tego imienia:

**Kalikst I,** papież od 217 do 222 r., był pierwotnie zarządcą katakumb przy Via Appia w Rzymie, noszących dotychczas jego imię. Złagodził kary kościelne, wymierzane grzesznikom (późniejsze „kanony pokutne“), za co zwalczał go Tertuljan i Hipolit.

**Kalikst II** (1119 — 1124) Gwido hr. Burgundji, zanim został papieżem, był arcybiskupem w Vienne i legatem papieskim we Francji. Jako papież zakończył trwającą lat kilkadziesiąt wojnę o inwestyturę między papiestwem a cesarstwem, zawierając w r. 1122 z cesarzem Henrykiem V konkordat w Wormacji, zwany paktem kalikstyńskim, zatwierdzony przez sobór lateraneński w r. 1123.

**Kalikst III** (1455 — 1458). Wobec niebezpieczeństwa najazdu Turków, którzy w r. 1573 zdobyli Konstantynopol, starał się bezskutecznie o zwołanie wyprawy krzyżowej. Zarzucają mu nepotyzm.

**Kalikstyni,** ob. Husyci.

**Kalinowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Kalwarja,** ob. Golgota.

**Kalwaryści i kalwarystki.** 1) Kongregacja kapłanów z góry Kalwarji, założona we Francji w r. 1633 dla rozszerzania wiary katolickiej, zatwierdzona w r. 1650 przez Ludwika XIII, zniesiona przez rewolucję. 2) Kongregacja żeńska „Córek z góry Kalwarji“, zgromadzenie szpitalniczek, zał. w Genui w r. 1619 przez Wirginję Centurione, zajmuje się pie-

lęgnowaniem chorych. 3) Benedyktynki z góry Kalwarji, zakon kontemplacyjny, założony w r. 1571 przez księżnę Antoninę Orleańską. Przed kasatą zakonów we Francji posiadały 11 klasztorów. Mają klasztor w Jerozolimie.

**Kalwin** (Chauvin Jean, Caulvin, Calvin), reformator i dyktator religijny w Genewie. Ur. w r. 1509 w Noyon we Francji, studjował w Paryżu, Orleanie i w Bourges, gdzie przez humanistę Wolmara zapoznał się z doktryną Lutra. W r. 1533 napisał dla swego przyjaciela Mikołaja Cop, rektora uniwersytetu paryskiego, mowę wysławiającą naukę Lutra. Cop wygłosił tę mowę i był zmuszony wraz z Kalwinem uciekać z Paryża. W r. 1536 wydał w Bazylei książkę p. t. Institutio christianae religionis, w której mieści się jego nauka. Przebywając w Genewie zyskał sobie zwolenników między hugenotami, którzy emigrowali z Francji. Przeciwną partję stanowili Szwajcarowie, rodowici genewczycy, którym nauka Kalwina wydawała się zbyt surową, zwani przez kalwinistów libertynami. Spory między temi partjami doprowadziły do wydalenia Kalwina z Genewy w r. 1538. Udał się do Strassburga i tam został kaznodzieją protestanckim. Tymczasem jego zwolennicy w Genewie, uzyskawszy przewagę, zaprosili go do powrotu. Wróciwszy do Genewy, urządził sobie tam rodzaj teokratycznego państwa, którego był wszechwładnym dyktatorem. Nie znosił żadnej opozycji a wszelkie czyny, słowa, nawet wyraz twarzy mieszkańców Genewy ulegały najsurowszej kontroli. Pod jego rządami wykonano w ciągu czterech lat (1542—1546) 58 wyroków śmierci i 76 wyroków wygnania. Przywódcę partji „libertynów" Berthelier'a ścięto wraz z pięcioma zwolennikami. Kalwin zakazał przedstawień teatralnych, tańców, strojów narodowych szwajcarskich i nadawania dzieciom innych imion niż biblijnych. Kazał palić czarownice. W ciągu trzech miesięcy w r. 1545 spalono ich 34. Na rozkaz Kalwina został ścięty w r. 1548 Jakób Gruet za pisanie bezbożnych listów i niemoralnych wierszy. W r. 1553 spalono na wolnym ogniu lekarza hiszpańskiego Michała Servet, który ośmielił się zwalczać naukę Kalwina o Trójcy św. Założona przez Kalwina w r. 1550 akademja teologiczna w Genewie, której rektorem był jego oddany uczeń i krzewiciel jego nauki Teodor Beza, wychowała zastęp głosicieli jego doktryny, zresztą znacznie złagodzonej i spopularyzowanej przez Bezę.

Kalwin łączy w sobie temperament niemieckiego protestanta z bystrością i przenikliwością Francuza. Jego nauka była też jakby ujęciem w karby logiki tej anarchji wierzeń, którą wywołała radykalna reforma Lutra. Kalwin uznawał głoszone przez luteranizm prawo wiernych do swobodnego badania dogmatów wiary, ale ani myślał o pozostawieniu wiernym suwerenności ich prywatnych przekonań. Narówni z Lutrem nie uznawał władzy nauczycielskiej Kościoła katolickiego, ale bynajmniej nie miał zamiaru znosić wszelki autorytet religijny i to autorytet, mogący wymusić posłuszeństwo. Kto miał być tym autorytetem? On sam, Kalwin. Ta despotyczna wola dyktatora genewskiego, który nie wahał się usuwać niewygodnych sobie ludzi przez wygnanie i wyroki śmierci, sprawiła, że za jego rządów ludzie bardziej drżeli w Genewie, niż kiedykolwiek pod murami Lateranu w Rzymie. Gdziekolwiek dotarła jego nauka, w Anglji, Francji i w Niemczech, jedynem i najwyższem prawem religijnem była wola Kalwina.

Kalwin zorganizował swój protestantyzm w system zwarty, silny i nieubłagany. Mając pretensję przywrócenia czystości pierwotnego Kościoła, musiał sprzeciwić się anarchizmowi protestantyzmu niemieckiego. Wobec humanizmu, z którego pomocy korzystał Luter przy zwalczaniu papiestwa, Kalwin zajął stanowisko bardziej logiczne. Potępiał humanistów jako libertynów, wielbicieli pogańskiego piękna. Humaniści odwzajemniali mu się tą samą nienawiścią. Rabelais smagał szyderstwem wrogie naturze ludzkiej „demony Kalwina" a Ronsard nie taił się ze swym wstrętem do jego doktryny. Kalwin wypowiedział wojnę kulturze nowożytnej we wszystkich jej formach: naukowej, artystycznej i literackiej. Jego wyznawcy stali się obrazoburcami, wrogami sztuk pięknych, wrogami wszelkiej radości życia.



System religijny Kalwina jest najsurowszym ze wszystkich systemów chrześcijańskich. Uważa on wolność ludzką za przeciwieństwo i zaprzeczenie wszechmocy Bożej. Zdaje mu się, że grzech pierworodny tak do gruntu zepsuł naturę ludzką, iż stała się niezdolną do jakichkolwiek dobrych uczynków. Deprawacja człowieka i jego ślepota moralna są tak wielkie, że nawet czyny dobre jak modlitwa i jałmużna są tylko grzechami. Ta deprawacja jest według Kalwina nieuleczalna, bo nawet łaska Boża jej nie leczy, lecz tylko sprawia, że zasługi Chrystusa przywracają niektórych wybranych do Boga. Albowiem Bóg od wieków już postanowił, kogo ma zbawić a kogo potępić. Tych przeznaczonych na potępienie nie dopuszcza do swojej łaski, popycha ich raczej ku przepaści piekła, ponieważ chce, aby potępieńcy przez swą zgubę dodawali blasku Jego chwale. To, że Kalwin zdołał mocą własnego autorytetu zjednać zwolenników dla tak straszliwej nauki, tłumaczy się umiejętnością przeciwstawienia temu fatalizmowi srogości schlebiający naturze ludzkiej fatalizm rozluźnienia. Dobre uczynki, twierdzi Kalwin, nic nie znaczą: wszystkiego dokonywa wiara w to, że człowiek jest odkupiony przez zasługi Chrystusa. Jeśli tylko w to wierzy, to już jest odkupiony. A zbawienie to jest tak samo fatalistycznie pewne, jak pewnem jest potępienie. Ani dobre uczynki mu nie pomogą, ani grzechy mu nie przeszkodzą. W ten sposób Kalwin pociesza tych, których przeraził. Z krańcowej surowości wpada w krańcowość rozluźnienia.

**Kameduli,** zakon założony w XI w. przez św. Romualda, gałąź zakonu benedyktynów. Nazwa pochodzi od miejscowości Camaldoli w Toskanji, pierwszej siedziby kamedułów, gdzie św. Romuald wybudował w r. 1012 pięć odosobnionych domków a pośrodku kaplicę. Pierwsi kameduli byli pustelnikami (eremitami), zachowywali zupełne milczenie, bezwzględną wstrzemięźliwość od mięsa i wina oraz ścisły post o chlebie i wodzie. Reguła zakonu, który liczył w r. 1072 już 9 klasztorów, została zmieniona przez czwartego z rzędu generała zakonu, św. Rudolfa, przez wprowadzenie cenobityzmu, czyli wspólnego życia. Wskutek tej reformy, którą nie wszystkie klasztory kamedułów przyjęły, kameduli podzielili się na konwentualnych (cenobitów) i trzymających się pierwotnej reguły obserwantów (eremitów). W epoce największego rozkwitu posiadali pięć kongregacyj a mianowicie eremitów w Camaldoli, w Monte-Corona, w Turynie i w Gros-Bois pod Paryżem i cenobitów w San Michele di Murano koło Wenecji. Obecnie istnieją tylko we Włoszech i na Bielanach pod Krakowem.

W Polsce osiedlili się kameduli w r. 1603, sprowadzeni do Bielan przez Mikołaja Wolskiego, marszałka Zygmunta III, gdzie dotychczas istnieją, tworząc osobny priorat. Oprócz tego istniały klasztory kamedułów w Rytwianach (klasztor zniesiony w r. 1819), w Bieniszewie pod Kazimierzem Kaliskim (znies. 1819), w Szańcu pod Pińczowem (znies. 1819), w Wigrach w Augustowskiem (znies. 1800), w Pożajsku pod Kownem (znies. 1832) i na Bielanach pod Warszawą (klasztor skazany na wymarcie w r. 1864).

**Kamedułki,** żeński odłam zakonu kamedułów, założony w r. 1086 w San Pietro di Luco w Mugello (Mucellano) w Toskanji. Posiadały 20 klasztorów. Obecnie nie istnieją.

**Kamerling,** ob. Camerlengo.

**Kamiljanie,** ob. Ojcowie dobrej śmierci.

**Kamisardzi** (od camise, chemise — koszula, od camisade — napad nocny, od camis — gościniec), chłopi reformowani w górach Seweńskich we Francji, którzy po zniesieniu edyktu nantejskiego (ob. Hugenoci) wobec represyj rządu wystąpili zbrojnie i podzieleni na bandy napadali na katolików i palili kościoły. Powstanie kamisardów zakończył w r. 1704 marszałek Villeroi, skłoniwszy ich dowódcę Cavalier'a do poddania się. Oporni kamisardzi, Ravanel i Catinet, ponieśli śmierć na stosie (por. Inspiracyjne gminy).

**Kanada,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Kanaparz** (kanafarz), z włoskiego canovaio — piwniczny, zakonnik, zawiadujący śpiżarnią, kuchnią, piwnicą i służbą klasztorną.

**Kancelarja papieska** (cancellaria apostolica), jeden z urzędów kurji rzymskiej. Zajmuje się układaniem, pisaniem i wysyłaniem bul papieskich. Od XIV w. stoi na jej czele kardynał, noszący od r. 1908 tytuł kanclerza. Kancelarja papieska urzęduje według przepisów, które tracą moc prawną z chwilą śmierci papieża i muszą być zatwierdzone przez następcę zaraz po koronacji. Reguły te, których jest 72, pochodzą od Jana XXII (1316 — 1334). Ogłoszone formalnie przez Marcina V w r. 1418, uzupełnione przez Mikołaja V i zrewidowane przez Klemensa XIV w r. 1769, dzielą się na trzy części: regulae directivae, odnoszące się do zewnętrznej formy pism papieskich, regulae reservativae, określające beneficja, których obsadzenie zastrzeżone jest papieżowi i regulae judiciales w sprawach sądownictwa kurji papieskiej.

**Kancjonał,** śpiewnik kościelny, zawierający litanje i pieśni kościelne, śpiewane według rytuału, psałterza i antyfonarza w kościołach katolickich. Pierwszy kancjonał w Polsce wydał w r. 1435 Jan z Przeworska.

**Kanclerz,** ob. Kancelarja papieska.

**Kanizjusz Piotr** (Canisius), święty, żył od 1521 — 1597, z rodziny niderlandzkiej de Kanees. Był członkiem zakonu jezuitów, profesorem uniwersytetu w Ingolstadzie, potem kaznodzieją nadwornym w Wiedniu, brał udział w dyspucie religijnej w Wormacji w r. 1557, w sejmie w Augsburgu w r. 1559 i w soborze trydenckim w r. 1562. W r. 1558 przebywał w Krakowie i w Piotrkowie. Działał jako kaznodzieja i pisarz kościelny, pracował nad rozwojem nauk teologicznych, zwalczał protestantyzm, wypierając katechizm Lutra przez swoje katechizmy, z których pierwszy, wydany w r. 1554 pod tytułem Summa doctrinae christianae, drugi zaś w r. 1566 p. t. Institutiones christianae pietatis seu parvus catechismus catholicorum. W r. 1925 został kanonizowany i uznany za doktora Kościoła.

**Kannuszi** (Kani — nuszi), japońscy kapłani szintoizmu (ob. Japonja).

**Kanon ksiąg świętych.** Księgi Starego i Nowego Testamentu, uznane przez Kościół jako pisane pod natchnieniem Ducha św., nazywają się kanonicznemi i stanowią „kanon ksiąg świętych". Niektóre z nich, co do powagi podawane w wątpliwość aż do soboru trydenckiego (1546), nazywały się deuterokanonicznemi. Takiemi są w Starym Testamencie księgi: Tobjasza, Judyty, Mądrości, Eklezjastyka, Barucha, fragmenty z księgi Estery i księga Daniela. Z Nowego Testamentu za deuterokanoniczne uchodziły: list św. Pawła do żydów, list św. Jakóba, drugi list św. Piotra, drugi i trzeci list św. Jana, list św. Judy Tadeusza, Apokalipsa i fragmenty z ewangelji św. Marka (XVI. 9—20), św. Łukasza (XXII. 43—49) i św. Jana (VIII. 2 — 12). Protestanci odrzucili księgi deuterokanoniczne Starego Testamentu a od r. 1826 Brytyjskie Towarzystwo Biblijne przestało je drukować. Kanon ksiąg świętych Kościoła grecko-wschodniego jest taki sam jak łaciński.

**Kanon mszy św.,** 1) niezmienna zasada odprawiania mszy, 2) istotna i niezmienna część mszy św., poczynająca się od modlitwy „Te igitur" po Sanctus, obejmująca „Memento za żywych", modlitwy przed konsekracją, konsekrację i modlitwy po konsekracji aż do komunji kapłana.

**Kanonicy,** 1) członkowie kapituł przy kościołach katedralnych lub kolegjackich (ob. Kapituła katedralna i Kapituła kolegjacka), duchowni, powoływani na to stanowisko w drodze nominacji papieskiej lub biskupiej. Instytucja kanoników pochodzi z IV wieku, gdy pojawiły się usiłowania, aby duchownych, ustanowionych przy jednym kościele, związać regułą, podobną do zakonnej i zobowiązać do wspólnego życia (vita communis). Duchownych takich zwano clerici canonici, zapewne dlatego, że imiona ich wpisywano w księgę, zwaną kanonem. Utworzone w ten sposób kolegjum przy kościołach biskupich zwano kapitułą, przy innych kolegjatą. Gdy majątek kapituł wskutek licznych fundacyj znacznie się wzmógł, poczęli kanonicy dzielić wspólny dotychczas majątek (massa communis), przekazując każdemu kanonikowi osobną działkę (praebenda) a zarazem znosząc wspólność pożycia, która w ciągu XI w. przeważnie ustała. Te kolegja kanoników, które zatrzymały wspólność życia, przemieniły się w zakony a kanoników takich nazwano regularnymi, o czem niżej.



Pomiędzy kanonikami kapitulnymi odróżniają się prelatury (dignitates) od zwykłych kanonij. Do prelatur należą godności: prepozyta, dziekana, scholastyka i kustosza. Prelatury kapitulne nadaje Stolica Apostolska, prawo nadawania wszystkich innych kanonij należy do biskupów. W drodze przywileju papieskiego mieli niektórzy królowie prawo nominacji kanoników. Tak np. Kazimierz Jagiellończyk otrzymał to prawo od papieża Mikołaja V odnośnie do 90 kanonij katedralnych i kolegjackich.

Kanonicy otrzymują prócz odznak i przywilejów kościelnych miejsce w chórze (stallum), prawo poboru dochodów, związanych z tym urzędem i głos w kapitule. Głównym obowiązkiem kanoników jest służba boża w chórze, obejmująca śpiewanie godzin kanonicznych i odprawianie mszy konwentualnej. Prócz tego mają prawo i obowiązek zastępować biskupa w niektórych funkcjach kościelnych, asystować biskupowi przy nabożeństwie i udzielać mu sakramentów. (O prawach kanoników, złączonych w kolegjum, jako jedną osobę prawną, ob. Kapituła).

Od kanoników rzeczywistych odróżniają się kanonicy honorowi czyli tytularni, głównie tem, że nie mają prawa do dochodów kanonickich. Posiadają odznaki i przywileje kościelne oraz miejsce w chórze.

2) Kanonicy regularni, członkowie zgromadzeń zakonnych, powstałych z kolegjów kanonickich, które zatrzymały wspólność życia. Pierwsza reguła dla mieszkających wspólnie duchownych pochodzi od Chrodeganga, biskupa Mecu (742 — 766). Wskutek uchwał soboru lateraneńskiego z roku 1059 ułożono regułę na wzór św. Augustyna, zobowiązującą duchownych, którzy prowadzili życie wspólne, do składania trzech uroczystych ślubów zakonnych: posłuszeństwa, czystości i ubóstwa. Na podstawie tej reguły powstały liczne kongregacje kanoników regularnych, jak np. kanonicy lateraneńscy w Rzymie, św. Bernarda w Szwajcarji, św. Genowefy w Paryżu, kanoników regularnych od św. Ducha, stróżów Grobu św. czyli miechowitów i in. Nowszego pochodzenia są kongregacje kanoników regularnych Naszego Zbawiciela, zał. w r. 1623 przez św. Piotra z Fourier i powstała w r. 1871 w St. Antoine, w departamencie Izery, kongregacja kanoników regularnych pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marji Panny, posiadająca swe domy we Włoszech, Szwajcarji, Szkocji i Kanadzie. Dawniejsze kongregacje padły ofiarą t. zw. reformacji i kasat zakonów. Pozostały z nich tylko kongregacja kanoników lateraneńskich, posiadająca 24 klasztory we Włoszech, w Polsce (w Krakowie przy kościele Bożego Ciała), w Belgji (Lowanjum), Hiszpanji, Anglji, dwa klasztory św. Bernarda, utrzymujące schroniska na górze św. Bernarda i w Simplon, klasztor św. Maurycego w Wallis, wreszcie 6 klasztorów w Austrji: Klosterneuburg, Herzogenburg, St. Florian, Reichersberg, Neustift i Vorau. Kanonicy lateraneńscy utrzymywali w Polsce liczne szkoły: w Kaliszu, Krakowie, Krzemienicy, Ozieranach, Słonimiu, Trzemesznie, Wilnie i wiele innych.

**Kanoniczki** dzielą się, podobnie jak kanonicy, na świeckie i zakonne. Kanoniczki świeckie nie stanowią zgromadzeń, aprobowanych przez władzę kościelną, lecz stowarzyszenia kobiet szlacheckiego pochodzenia, stojące zazwyczaj pod opieką panujących. Są to instytucje świeckie, rządzące się statutami, które zobowiązują do wspólnego życia i spełniania przepisanych praktyk religijnych. Instytucje takie, fundowane przez osoby z domu panującego istnieją dotychczas w Wiedniu, Pradze, Innsbrucku, Bernie i Gracu. Kanoniczki w Warszawie są stowarzyszeniem, założonem w r. 1745 przez Antoninę Zamoyską. Stowarzyszenie składa się z dwóch chórów: do pierwszego należy 12, do drugiego 6

kanoniczek. Wstępując do stowarzyszenia, kanoniczka składa uroczystą deklarację wypełniania ustawy i posłuszeństwa ksieni, która piastuje swój urząd dożywotnio i składa ślub czystości.

Kanoniczki zakonne powstały równocześnie z męskiemi kongregacjami kanoników regularnych. Ważniejsze z nich są: kanoniczki lateraneńskie w Rzymie, kanoniczki Grobu św. w Niderlandach, w Badenji i w Anglji, kanoniczki Ducha św. czyli Duchaczki w Krakowie (ob. Ducha św. zakony) i kanoniczki premonstrateńskie czyli norbertanki w Krakowie (ob. Norbertanki).

**Kanoniczne ewangelje,** ob. Ewangelje kanoniczne.

**Kanoniczne prawo,** ogół przepisów, określających urządzenie, działanie organów i instytucyj i stosunki społeczne Kościoła katolickiego, wydanych przez władzę prawodawczą tegoż Kościoła. Ze względu na źródło pochodzenia dzielą prawo kanoniczne na prawo Boskie (ius divinum), pochodzące od Chrystusa i prawo ludzkie, pochodzące od apostołów i ich następców. Ze względu na przedmiot rozróżniamy prawo publiczne, zawierające zasady urządzenia Kościoła, jako instytucji publicznej, założonej przez Chrystusa i prywatne, czyli przepisy, określające prawa i obowiązki poszczególnych członków Kościoła. Ze względu na terytorjalny zakres działania rozróżniamy prawo powszechne, obowiązujące w całym Kościele (ius universale) i prawo lokalne (partykularne), obowiązujące w pewnej jego części. Ze względu na zakres osób, objętych przepisami prawnemi, rozróżniamy prawo ogólne, czyli generalne, obowiązujące wszystkich i prawo specjalne, czyli odrębne, które obowiązuje tylko pewne kategorje osób (np. osoby stanu duchownego) a wreszcie ze względu na pobudki wydania poszczególnych przepisów prawnych rozróżniamy prawo pospolite (ius commune), t. j. zastosowane do zwykłych, normalnych stosunków i prawo wyjątkowe (ius singulare), obowiązujące w szczególnych i wyjątkowych wypadkach.

Źródłami powszechnego prawa kanonicznego jest Pismo św., dekrety soborów powszechnych i konstytucje papieży (listy apostolskie, bulle, brevia, encykliki, reskrypty i motu proprio). Źródłami prawa lokalnego (partykularnego) są dekrety synodów partykularnych i konkordaty.

Głównym zbiorem prawa kanonicznego był do najnowszych czasów Corpus iuris canonici (ob.). Od dnia 19 maja 1918 roku zbiorem obowiązującego prawa kanonicznego jest Kodeks prawa kanonicznego (ob. Kodeks).

**Kanonizacja,** uznanie za świętego lub świętą (ob. Święci), polega na oświadczeniu papieża, że zmarły zostaje wpisany do kanonu (spisu) świętych i ma w całym Kościele odbierać cześć należną świętym. Uroczysty akt kanonizacji odbywa się po ukończeniu procesu kanonicznego, trwającego nieraz lat kilkadziesiąt. W procesie tym ustanowiony z urzędu „promotor fidei" ma obowiązek podnosić zarzuty i wątpliwości, stąd zwany jest „advocatus diaboli", podczas gdy zadaniem „prokuratora" jest zbijanie zarzutów i usuwanie wątpliwości (por. Beatyfikacja).

**Kanony apostolskie,** ob. Apostolskie kanony.

**Kanony ołtarzowe,** tablice, stojące na ołtarzu, na których są wydrukowane pewne części mszy św. Środkowa nazywa się „tabella secretarum", boczna, stojąca po stronie ewangelji, zawiera początek ewangelji św. Jana, czytany przy końcu mszy św. i nazywa się „In principio", boczna po stronie lekcji nazywa się „Lavabo".

**Kanony pokutne** (libri poenitentiales), księgi używane w Kościele katolickim od III wieku do czasu wypraw krzyżowych, zawierające postanowienia kościelne dotyczące spowiedzi i pokuty oraz wykazy kar, które spowiednicy mieli zadawać pokutnikom za poszczególne grzechy. Oznaczając karę za przewinienia i wskazując tem samem wysokość winy wedle wyobrażeń wieku, są one nietylko ważnem źródłem prawa kościelnego ale także rzucają światło na stan oświaty i cywilizacji ówczesnej. Najdawniejsze ze znanych kanonów pokutnych Kościoła zachodniego powstały w drugiej połowie VI wieku w Anglji i Irlandji. A mianowicie wydany za sprawą Teodora, arcybiskupa z Canterbury (668—690) „liber poenitentialis" służył za podstawę późniejszym kanonom pokutnym Bedy (zm. 735) i Egberta z Yorku (zm. 767). W VIII wieku powstał kanon pokutny rzymski (poenitentiale romanum). Na wschodzie najważniejszy kanon pokutny napisał Jan Nesteuta (zm. 595). Od XII wieku weszło w zwyczaj zamienianie kary, przepisanej w kanonach pokutnych, na modlitwę, jałmużnę i inne dobre uczynki a przez to kanony pokutne wyszły z użycia.



**Kanossa,** zamek średniowieczny we Włoszech, w którym cesarz niemiecki Henryk IV w czasie sporu z papiestwem o inwestyturę był zmuszony w r. 1077 upokorzyć się przed papieżem Grzegorzem VII. Stąd wyrażenie „pójść do Kanossy", używane w znaczeniu poddania się i zaniechania dalszej walki z Kościołem katolickim. Wyrażenie to stało się głośnem wskutek użycia przez Bismarka w r. 1872 zwrotu: „do Kanossy nie pójdziemy" w czasie t. zw. „walki o kulturę" (Kulturkampf). Wyrażona przez to przez Bismarka pewność zwycięstwa w walce z Kościołem katolickim okazała się płonną i Bismark faktycznie „poszedł do Kanossy", odwołując ustawodawstwo majowe (ob. Kulturkampf).

**Kant Immanuel,** filozof niemiecki, twórca krytycznego kierunku filozofji, ur. w Królewcu w r. 1724, otrzymał wychowanie w duchu pietyzmu protestanckiego, został w r. 1755 docentem i był od r. 1770 do 1798 profesorem uniwersytetu w Królewcu. Zmarł w r. 1804. Najważniejsze dzieła Kanta: Kritik der reinen Vernunft (1781), Kritik der praktischen Vernunft (1788), Kritik der Urteilskraft (1790) i Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft (1793).

Rozum ludzki ma według Kanta dwie strony: teoretyczną i praktyczną. Stroną teoretyczną jest poznanie — czysty rozum, praktyczną zaś działanie — rozum praktyczny. Poznanie jest rzeczą wyłącznie subjektywną i nie wychodzi poza granice naszego „ja". Stąd przedmioty, nie podpadające pod zmysły, są według Kanta niezależne od naszej władzy poznawczej i stanowią świat czystego rozumu (mundus intelligibilis) w przeciwstawieniu do świata zjawisk (mundus sensibilis). Na pytanie, czy Bóg istnieje, nauka według Kanta nie może odpowiedzieć, ani tak, ani nie (ob. Agnostycyzm). Bóg, nieśmiertelność, dusza, wolna wola nie są wedle Kanta przedmiotami poznania, lecz są to „moralne pragnienia", bez których nie może istnieć świat moralny a jego istnienia domaga się rozum praktyczny.

Gdy szukamy pierwiastków protestanckiego sentymentalizmu, który, przeprowadzając konsekwentnie zasady Lutra, doszedł do religji pozbawionej dogmatów, napotykamy na Kanta. Wydać się może paradoksalnem uważanie racjonalistycznego autora trzech „krytyk" za patrona sentymentalizmu. Wszak Kant, nieodrodny syn XVIII wieku, zdeklarowany wróg wszystkiego, coby trąciło „fanatyzmem", nie mógł chyba znaleźć upodobania w sentymentalnem ujmowaniu zagadnienia religji. A jednak, właśnie jego racjonalizm, zmieszany z pozostałościami wychowania pietystycznego, które otrzymał, zrobił Kanta — jak go słusznie nazwano — filozofem protestantyzmu. Kant położył podwaliny filozoficzne pod agnostycyzm i pod antydogmatyzm protestancki. Tak jak doktryna Lutra wyprowadza wiarę nie z oświecenia umysłu światłem religji objawionej, lecz z jakiegoś nieokreślonego uczucia ufności, tak Kant opiera pewność o istnieniu Boga i duszy, czyli to, co nazywa wiarą, nie na poznaniu umysłowem, lecz na woli moralnej. Wiara ta nie jest wiarą w objawienie Boskie, nie dostrzega wewnętrznej przyczyny wszelkiej prawdy: ona tylko stwierdza istnienie Boga, ponieważ to twierdzenie jest koniecznym postulatem moralności, imperatywem rozumu praktycznego. Podstawa to bardzo niepewna, bo jeśli się wątpi o podstawach metafizyki, to dlaczego nie wolno wątpić o istnieniu praw moralnych?

Wiara według Kanta rodzi się z potrzeby moralnej: stwierdza egzystencję Boga, ponieważ jedność między moralnością a szczęśliwością musi być utrzymana a do utrzymania tej jedności potrzebne jest istnienie Boga.

Bóg jest dla Kanta koniecznością

imperatywu moralnego a nie koniecznością rozumu a religja jest wytworem moralności a nie jej źródłem. Kant domaga się, aby dogmaty religij pozytywnych zostały zaabsorbowane przez religję naturalną. Przyznaje, że trzeba było, aby tę religję poprzedziły kościoły empiryczne, zaopatrzone w kult zewnętrzny i symbole pozytywne. Droga od tych kościołów ku naturalnej religji rozumu, to według Kanta droga do Królestwa Bożego.

**Kantyczki,** zbiór polskich pieśni nabożnych, niemal wyłącznie ludowych, wśród których przeważają kolendy (ob.). Pierwsze kantyczki drukowane ukazały się w XVI w. p. t. „Pieśń o Narodzeniu Pańskiem na świat", wydane w Krakowie w r. 1550, następne p. t. „Symfonje anielskie" w Krakowie w r. 1631. Istniejące obecnie w licznych wydaniach kantyczki zachowały niezmienioną formę od XVII w.

**Kantyki** (cantica), hymny brewjarza rzymskiego. Siedem z nich pochodzi ze Starego Testamentu a trzy z Nowego. Hymny z Nowego Testamentu są: Canticum Zachariae (hymn Zacharjasza czyli Benedictus, Łuk. I. 68—79), Canticum Mariae (Magnificat „Wielbij duszo moja Pana", Łuk. II 46—53) i Canticum Simeonis (hymn Symeona, „Teraz puszczasz Panie...", Łuk. II. 29—32). Do kantyków zaliczają również hymn ambrozjański „Te Deum". Protestanci przyjęli wszystkie kantyki Kościoła katolickiego wraz z Te Deum.

**Kapa,** 1) cappa, pluviale, szata liturgiczna w kształcie półkolistego płaszcza, używana przez księży katolickich na procesjach, w czasie nieszporów, przy uroczystem wystawianiu Najśw. Sakramentu, w czasie rezurekcji, przy uroczystych błogosławieństwach, pogrzebach, konduktach i t. p. 2) Cappa magna, kapa rzymska, płaszcz czerwony lub fioletowy, będący odznaką kardynałów i biskupów, w drodze przywileju przyznawana prałatom i kanonikom katedralnym.

**Kapelan,** ksiądz katolicki, któremu władza kościelna zleciła spełnianie funkcyj duchownych w kaplicy (lub w kościele, nie będącym kościołem parafjalnym ani kapitulnym) dla pewnych osób, stowarzyszeń lub pewnych kategoryj osób; tak np. kapelani monarchów, naczelników państw, biskupów, osób prywatnych, zakonnic i t. p. Kapelani wojskowi i szpitalni mają jurysdykcję duchowną podobną do proboszczów.

**Kapitulacje,** umowy, zawierane przez wyborców z kandydatami na pewne beneficjum kościelne, mocą których kandydat, na wypadek wybrania go, zrzekał się pewnych praw, połączonych z beneficjum. Umowy takie są zakazane przez prawo kanoniczne i nieważne, choćby nawet były umocnione przysięgą.

**Kapitularze biskupie,** zbiory praw i rozporządzeń kościelnych, obowiązujących w pewnej diecezji lub prowincji. Zbiory takie, pochodzące z VIII i IX wieku, są źródłami prawa kanonicznego, jak np. kapitularze biskupa orleańskiego Teodulfa, zmarłego w r. 821, kapitularze arcybiskupa Hinkmara z Reims (zm. 877) i inne.

**Kapitularze królów frankońskich,** rozporządzenia Karola Wielkiego, Ludwika Pobożnego i Lotara i in., którzy wydawali częstokroć w jednym kapitularzu postanowienia dotyczące spraw świeckich i kościelnych. Kapitularze te zebrał ok. r. 827 opat Ansegis z S. Vandrille (Fontenella). Do zbioru tego dodał opat moguncki, Benedykt Lewita, w latach 840—847 dalsze trzy księgi, zawierające jednak przeważnie kapitularze zmyślone.

**Kapitulny wikary,** ob. Wikarjusz kapitulny.

**Kapituła katedralna,** korporacja, stanowiąca osobę prawną, złożona z kanoników instalowanych w kościele katedralnym (ob. Kanonicy), kolegjum doradcze biskupa, mające go wspierać w zawiadywaniu diecezją. W niektórych sprawach administracyjnych jak np. przy zamierzonem pozbyciu majątku kościelnego o wartości powyżej 1000 franków potrzebuje biskup zezwolenia kapituły, w innych ma tylko obowiązek wysłuchać jej zdania. W razie opróżnienia biskupstwa, jeśli niema administratora apostolskiego, wyznaczonego przez papieża, rządy diecezji przechodzą na kapitułę, która je sprawuje przez wikarjusza kapitulnego, wybranego w ciągu ośmiu dni po opróżnieniu biskupstwa.

**Kapituła kolegjacka,** kolegjum duchownych katolickich, spełniających służbę bożą w chórze kościoła, zwanego kolegjackim (ob. Kolegjata) Przełożony kapituły kolegjackiej nazywa się prepozytem.



**Kapituła zakonna,** 1) zebranie przełożonych lub delegatów pewnego zakonu lub kongregacji, złożone z generała zakonu, prowincjałów, definitorów, przeorów, gwardjanów lub specjalnych delegatów, stosownie do ustawy zakonu, celem obradowania nad sprawami całego zakonu (kapituła generalna) lub prowincji zakonnej (kapituła prowincjonalna). 2) Sala, w której zbierają się zakonnicy dla pewnych praktyk religijnych lub narad.

**Kaplica** (oratorjum), budynek poświęcony czci bożej, zazwyczaj mniejszy od kościoła, stojący osobno, lub będący częścią budynku większego, jak kościoła, klasztoru, zakładu wychowawczego, szpitala, zamku, pałacu i t. p. Od kościoła różni się tem, że służy pewnym osobom a nie ogółowi wiernych. Prawo kanoniczne rozróżnia kaplice publiczne, półpubliczne i prywatne. Publiczną nazywa się kaplica, wybudowana i przeznaczona dla pewnych osób, ale otwarta dla wszystkich. Kaplicami półpublicznemi są kaplice zgromadzeń lub stowarzyszeń duchownych, seminarjów duchownych, kaplice szpitalne, więzienne i t. p. Kaplice prywatne zaś, urządzone w domach prywatnych, służą wyłącznie do nabożeństwa poszczególnej osoby lub rodziny. Do odprawiania mszy w takiej kaplicy potrzeba zezwolenia biskupa, o ile nie jest utworzona za indultem papieskim.

**Kaplica papieska** (capella pontificia), w ceremonjale watykańskim nazwa uroczystego nabożeństwa, odprawianego przez papieża lub w jego obecności, w asystencji kardynałów, prałatów dworu papieskiego i innych dostojników kościelnych. Powołanie ich do asysty, miejsce w pochodzie i przy ołtarzu oraz funkcje ceremonjalne są szczegółowo przepisane w księgach pontyfikalnych dworu papieskiego.

**Kapłaństwo.** I. Pojęcie kapłaństwa, związane z pojęciem modlitwy i ofiary, właściwe niemal wszystkim religjom, oznacza pośrednictwo między bóstwem a ludźmi. U najdawniejszych ludów funkcje kapłanów spełniali ojcowie rodzin, przywódcy szczepów, naczelnicy ludów i monarchowie. Najdawniejsza władza królewska, np. u peruwiańskich Inkasów, u egipskich Faraonów i królów starosemickich, była połączona z władzą kapłańską. Równocześnie z rozwojem państwa teokratycznego, t. j. rządzonego przez kapłanów, postępowała ewolucja kapłaństwa jako osobnego stanu. W rozwoju tym przychodzi zawsze okres, w którym spełnianie funkcyj religijnych, odłączonych od funkcyj władzy świeckiej, przybiera charakter zawodowości. U ludów pierwotnych, zwanych dzikiemi, rolę pośredników między bóstwem a ludźmi obejmują czarodzieje (guślarze), którzy opanowują lub łagodzą złe demony lub zjednywają łaski dobrych. W miarę formowania się pojęć bóstwa guślarzy zastępują kapłani. Stanowisko ich w społeczeństwie i doniosłość ich funkcyj jest rozmaita u różnych ludów. U niektórych zorganizowani w zamknięte kasty, wywierają potężny wpływ na dzieje swego narodu, u innych zmieszani z resztą obywateli ograniczają się do wykonywania swego urzędu. Na starożytnym Wschodzie, w Indjach, Persji, Chaldei, Fenicji, Egipcie i u żydów stanowili kapłani kastę. Działalność tych kast nie ograniczała się wyłącznie do spraw religji, lecz rozciągała się na wszystkie funkcje kultury, naukę, sztukę i pisarstwo. Kolegja kapłanów chaldejskich stworzyły astronomję, kapłani egipscy nauki matematyczne i przyrodnicze. Kapłani ci stanowili rodzaj arystokracji, odgrywającej poważną rolę polityczną. Kapłani egipscy Ammona w Tebach objęli wszystkie najwyższe funkcje cywilne i wojskowe i utworzyli dynastję Faraonów. W Fenicji, Babilonji i Asyrji kapłani Baala, Astarty i Melkarta byli po królu pierwszymi dostojnikami państwa. Z ksiąg Starego Testamentu znana jest władza arcykapłana żydowskiego i kapłańskiego plemienia Lewitów. W krajach kultury greckiej nie było kasty kapłańskiej. Kapłani greccy nie byli ani teologami, ani nauczycielami ludu, lecz tylko stróżami świątyń i kierownikami ceremonij religijnych. W charakterze ka-

płańskim nie pełnili żadnych funkcyj politycznych i nie odegrali żadnej wybitniejszej roli w dziejach greckich. W starożytnem państwie rzymskiem kapłani brali bezpośredni udział w życiu politycznem i w oficjalnych działaniach państwowych. Nie stanowili wprawdzie kasty rodowej, lecz łączyli się w związki, kolegja kapłańskie, jak kolegjum flaminów, augurów i inne. Kolegjum pontifeksów, stojące pod przewodnictwem najwyższego kapłana (pontifex maximus), którym za czasów cesarstwa był cezar, było powołane do czuwania nad zachowaniem nieskażonego rytuału religijnego. W Galji przedhistorycznej druidzi stanowili kastę podobną do kast kapłanów Wschodu.

II. Według ustawodawstwa mojżeszowego hierarchja kapłańska składała się z arcykapłana, kapłanów i lewitów. Pierwszym arcykapłanem był Aaron, którego Mojżesz uroczyście poświęcił na ten urząd. Wyłącznie do arcykapłana należało odprawianie nabożeństwa w święto Pojednania, zasięganie rady u Boga zapomocą świętości Urim i Thummim (nauka i prawda, światło i doskonałość), noszonych przez arcykapłana w napierśniku, nadzór nad nabożeństwem i nad skarbem świątyni. Kapłani byli potomkami Aarona i dzielili się od czasów króla Dawida na 24 klasy. Każda z tych klas spełniała kolejno według losu po tygodniu funkcje kapłańskie a mianowicie ofiarowanie poranne i wieczorne w miejscu świętem i w dziedzińcu kapłańskim, udzielanie ludowi błogosławieństwa, podtrzymywanie ognia świętego na ołtarzu całopalenia, rozpatrywanie (diagnoza) trądu i orzekanie o wyzdrowieniu. Los rozstrzygał, która klasa kapłańska i jaki obowiązek miała spełniać. Pomocnikami kapłanów byli lewici, t. j. członkowie pokolenia Lewi. Było ich za czasów Dawida 38.000 i dzielili się na 4 klasy: najliczniejsi służyli do pomocy kapłanom przy składaniu ofiar, lewici drugiej klasy byli oddźwiernymi, trzeciej śpiewakami (było 288 familij kantorów), inni wreszcie spełniali czynności sędziowskie i różne urzędy państwowe. Po zburzeniu świątyni jerozolimskiej upadła cała hierarchja żydowska. Rabini nie stanowią hierarchji, nie spełnają żadnych ofiar i nie są kapłanami (ob. Rabbi).

III. Kapłaństwo ustanowione przez Jezusa Chrystusa jest sakramentem. Są trzy stopnie hierarchji katolickiej: diakonat jako wstęp, właściwe kapłaństwo i episkopat, jako pełnia władzy kapłańskiej. Zasadniczym obowiązkiem kapłanów katolickich jest składanie ofiary (sakrament ołtarza) przy mszy św. oraz sprawowanie innych sakramentów. Kapłaństwo mieści w sobie potrójny urząd: nauczycielski (magisterium), kapłański (ministerium) i pasterski (regimen). Chrystus jako Bóg-człowiek był najwyższym kapłanem, jedynem źródłem władzy w rzeczach boskich, przeniesionej na ludzi. Tę pełnię władzy kapłańskiej przelał na apostołów, których następcami są biskupi. Apostołowie wytworzyli między sobą kapłanów i diakonów. Późniejszy Kościół odłączył od diakonatu niektóre funkcje i w ten sposób powstali subdiakoni, akolici, egzorcyści, lektorzy i ostjarjusze (ob. Święcenia).

Biskupstwo mieści w sobie pełnię władzy kapłańskiej, lecz najgłówniejszą i istotną część tej władzy, moc poświęcania Eucharystji posiada każdy kapłan. Biskupom przysługuje prawo przenoszenia tej mocy na innych przez udzielanie święceń kapłańskich. W ciągu pierwszych dziewięciu wieków chrześcijaństwa biskupi udzielali święceń przez włożenie rąk a w Kościele wschodnim dotychczas na tem polega obrządek święceń. Na Zachodzie w ciągu X w. przyłączono do tego obrządek podawania patyny i kielicha. Sakrament kapłaństwa pozostawia, według nauki Kościoła katolickiego, na przyjmującym charakter niezmazalny (ob. Charakter sakramentalny).

IV. Protestantyzm nie uznaje sakramentu kapłaństwa. Luter ogłosił w piśmie „An den christlichen Adel deutscher Nation“ („do chrześcijańskiej szlachty niemieckiego narodu“) doktrynę „powszechnego kapłaństwa“, wedle której każdy może chrzcić, słuchać spowiedzi i udzielać rozgrzeszenia. Zniósł także ofiarę, twierdząc, że „niema innej ofiary jak ciało każdego chrześcijanina“. Wyznanie helweckie, czyli reformowane, odrzuca również kapłaństwo, jako władzę składania ofiary. Duchowny protestancki (minister ecclesiasticus) nie jest zatem kapłanem lecz funkcjonarjuszem gminy kościelnej, kierownikiem jej nabożeństwa i predykantem a w ortodoksyjnym luteranizmie uchodzi nawet za wykroczenie nadawać pastorom tytuł kapłanów (Priester).



**Kapturnicy** (capuchons, capucciati, paciferi), sekta religijno-polityczna, powstała we Francji w końcu XII w. Nie uznawali żadnej władzy duchownej ani świeckiej i dążyli do komunistycznej równości i wolności. Nazwa ich pochodzi od białych kapturów, które nosili przyszyte do płaszcza. Biskup Hugo z Auxerre wyruszył zbrojnie przeciw nim, wziął prawie wszystkich do niewoli i kazał im poobcinać kaptury, skazując ich na karę chodzenia przez rok z gołą głową. Na interwencję biskupa z Sens kara ta została skrócona.

**Kapucyni,** jedna z gałęzi zakonu franciszkanów-obserwantów (ob. Franciszkanie). Powstanie zakonu kapucynów zapoczątkował bernardyn, o. Mateusz z Bassi, który przebywając w klasztorze w Monfalcone w Umbrji uważał życie franciszkanów-obserwantów jeszcze za mało surowe i niedostatecznie idące w ślady założyciela, św. Franciszka z Asyżu, i postanowił naśladować go pod każdym względem, nawet co do ubioru. W r. 1525 począł nosić długi kaptur i brodę. Od papieża Klemensa VII otrzymał w r. 1526 zezwolenie na życie samotne z prawem głoszenia kazań. Bullą z r. 1528 zezwolił mu papież na przyjmowanie nowych braci, nadając w ten sposób nowy kierunek wykonywaniu reguły św. Franciszka. Konstytucja zakonu kapucynów, przyjęta przez kapitułę w r. 1575, przepisuje ścisłe ubóstwo, tak że nietylko poszczególni zakonnicy ale i cały zakon nie może niczego posiadać. Zadaniem zakonu jest doraźne duszpasterstwo przez kazania i misje ludowe. Jako zakon samoistny zatwierdził kapucynów papież Paweł V w r. 1619 i podniósł ich wikarjusza generalnego do godności generała zakonu. Odtąd zaczął się rozkwit zakonu, który w r. 1775 liczył 64 prowincje, 4 kustodje i 31.157 braci. W r. 1907 liczył 736 klasztorów i 10.042 zakonników, w tem 4.982 księży, 1890 kleryków i 3170 laików. Najliczniejsze klasztory kapucynów są we Włoszech, Niemczech i w Austrji.

Do Polski sprowadził kapucynów Jan III Sobieski w r. 1681, fundując pierwsze ich klasztory w Warszawie i w Krakowie (1694). Później powstały klasztory w Lublinie (1724), Lubartowie (1738), Zakroczymiu (1756), Łomży (1770), w Nowem Mieście (1762), następnie w Lądzie, Winnicy, Starokonstantynowie, Chodorkowie, Brusiłowie, Dunajowicach, Uściługu i Zbrzeziu. W Małopolsce istnieją dotychczas klasztory kapucynów w Krakowie, Sędziszowie, Olesku, Rozwadowie, Krośnie, Kutkorzu i we Lwowie.

**Kapucynki,** gałąź zakonu klarysek, zachowują ścisłą regułę św. Franciszka. Zakon ten, założony w r. 1538 przez Laurencję Longo w Neapolu, zatwierdzony został przez Klemensa VIII w r. 1600. Klasztory kapucynek, trudniące się wychowaniem dziewcząt, istnieją dotychczas we Włoszech, Hiszpanji i Guatemali. Wypędzone z Aix we Francji, założyły w r. 1904 klasztor w Vaals pod Akwisgranem w Holandji.

**Karaimi** (mylnie karaici), hebr. karaim, b'ne, mikra — „synowie biblji“, sekta żydowska, powstała w VII w., wedle innych źródeł w drugiej połowie VIII w. po Chr. w kalifacie bagdadzkim (Arabji i Babilonji). Założycielem jej był Aman Huasi (Anan ben David, 700—765), który odrzucił tradycję rabiniczną i talmud a uznał tylko pięcioksiąg Mojżesza jako zbiór obowiązujących przepisów religijnych. Karaimi rozszerzali się głównie w krajach islamu, w Palestynie, Egipcie, Konstantynopolu i na Krymie. Z Krymu już po zmieszaniu z tamtejszą ludnością przybyli w XIV w. na Litwę, gdzie wedle tradycji miał ich sprowadzić Witold, wielki książę litewski. Od żydów różnią się nietylko wyznaniowo, ale i etnicznie. Język ich zalicza się do grupy języków tursko-tatarskich a w narzeczu karaimów polskich spotyka się poza pniem tureckim naleciałości języko-

we hebrajskie, arabskie, nowo-perskie i słowiańskie.

Karaimi polscy, których jest około tysiąc, mieszkają w czterech gminach: w Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu. Na Litwie kowieńskiej znajdują się w Poniewieżu, istnieją także gminy karaimskie na Krymie i w Odesie. Poza Europą znajdują się w Egipcie i Palestynie. Przez długie lata Kair był siedzibą ich naczelnika, zwanego Nasi lub Hachan, wywodzącego swój ród od Dawida. Pierwsze dowody organizacji karaimów na Litwie stanowią przywileje królewskie i wielkich książąt litewskich, pochodzące z XV wieku. Obecnie związek religijny karaimski w Polsce reprezentuje hachan, stojący na czele Zarządu duchownego w Trokach, który składa się z hachana i z kolegjum hazzanów, czyli duchownych przy karaimskich domach bożych, zwanych kienesami. Wyboru hadhana dokonywa się co lat 7. Karaimi posiadają wcale pokaźną literaturę z X — XII wieku, treści egzegetycznej i polemicznej. Wśród karaimów polskich zasłynął w XIX wieku Abraham Firkowicz, duchowny karaimski, jako archeolog i historyk. Od r. 1924 wydają karaimi w Wilnie „Myśl karaimską", rocznik redagowany w poprawnym języku polskim. Część artykułów drukuje się w języku karaimskim czcionkami łacińskiemi.

(Julius Fürst, Geschichte des Karäerthums, Lipsk. 1862, Aleksander Mardkowicz, Synowie Zakonu, Łuck, 1930).

**Karbonarjusze** (carbonari), tajne stowarzyszenie rewolucyjne, powstałe w początkach XIX wieku w celu wyswobodzenia i zjednoczenia Italji. Dla zamaskowania swych celów rewolucyjnych obrali sobie za patrona św. Teobalda. Nienawiść do państwa kościelnego przenosili na Kościół katolicki, którego dogmaty i obrzędy parodjowali. Pius VII wydał w r. 1814 surowy dekret przeciwko karbonarjuszom a w r. 1821 potępił ich imiennie.

**Kardynalskie kolegjum,** ob. Kardynałowie.

**Kardynałowie,** najwyżsi dostojnicy kurji papieskiej, po papieżu pierwsi dygnitarze Kościoła katolickiego. Stanowią korporację, zwaną sacrum collegium (święte kolegjum), które składa się z 70 członków a mianowicie 6 kardynałów-biskupów, 50 kardynałów-kapłanów i 14 kardynałów-diakonów. Podział ten tłumaczy się historycznie a mianowicie kardynałowie stanowili w pierwszych wiekach chrześcijaństwa prezbiterjum papieskie, złożone z kapłanów, mających sobie oddane główne kościoły rzymskie i z diakonów, stojących na czele siedmiu okręgów, na które Rzym był podzielony w celu opieki nad ubogimi. Od VIII wieku w skład tego prezbiterjum weszli także biskupi siedmiu okolicznych diecezyj. Obecnie stopień kardynalski nie stoi w związku ze stopniem święceń, bo np. biskup może być kardynałem kapłanem. W nadawaniu godności kardynalskiej jest papież zupełnie niezależny. Wprawdzie niektóre państwa katolickie, jak Hiszpanja, dawniej Polska, Austrja i Francja, miały, na mocy umów lub zwyczaju, prawo przedstawiania papieżowi kandydatów na godność kardynalską, ale te polecenia nie miały cechy prezenty lub nominacji, lecz były raczej życzeniami monarchów, które papież zwykł był uwzględniać, chociaż prawnie nie był do tego obowiązany. Kardynałów w ten sposób zamianowanych nazywano kardynałami koronnymi (cardinales coronae). Sobór trydencki poleca powoływać kardynałów ze wszystkich narodowości chrześcijańskich.

Głównem zadaniem kardynałów jest dopomagać papieżowi radą i współudziałem w sprawowaniu rządów Kościoła. Mają tylko głos doradczy. Zbierają się pod przewodnictwem papieża na radę, zwaną konsystorzem. Na konsystorzu tajnym rozważa się sprawy rządów kościelnych, kreowanie kardynałów, biskupów itp. Na konsystorzu publicznym odbywają się uroczyste akty, np. kanonizacje świętych, włożenie kapeluszy kardynalskich nowomianowanym kardynałom, przyjęcie posłów i ambasadorów i t. p. Konsystorze odbywają się kilka razy do roku. Najważniejszem prawem kardynałów jest prawo wybierania papieża. Prócz tego posiadają liczne prawa i przywileje kościelne, jak np. prawo głoszenia wszędzie słowa bożego, prawo spowiadania wszędzie i rozgrzeszania od wszystkich grzechów. Mogą konsekrować kościoły, udzielać bierzmowania i odprawiać mszę w każdej kaplicy prywatnej. Zajmują pierwsze miejsce po papieżu nawet przed patrjarchami. Do odznak godności kardynalskiej należy płaszcz purpurowy (cappa magna), czerwony kapelusz (galerus) i czerwony biret (beretta, pileolus). Kardynałowie kurjalni, t. j. mający obowiązek przebywania w Rzymie, pobierają od papieża roczną pensję (piatto cardinalizio) i dzielą się dochodem z majątku wspólnego kardynałów. Papież przydziela kardynałów do poszczególnych kongregacyj rzymskich, czyli komisyj papieskich, zajmujących się pewnemi kategorjami spraw. Kongregacyj tych jest obecnie 11 a mianowicie:

1) Kongregacja św. Oficjum, pod przewodnictwem papieża, zajmuje się sprawami wiary i obyczajów, cenzury książek, i ma władzę sądowniczą co do występków przeciwko wierze.

2) Kongregacja konsystorjalna. Jej zadaniem jest przygotowywać sprawy, które mają być załatwiane na konsystorzu, ustanawiać nowe prowincje kościelne, diecezje i kapituły, dzielić diecezje, przedstawiać papieżowi kandydatów na biskupów, koadjutorów i administratorów apostolskich i załatwiać wszelkie sprawy diecezyj i biskupów.

3) Kongregacja Sakramentów. Do niej należy prawodawstwo kościelne, dotyczące sprawowania sakramentów i sprawy małżeńskie.

4) Kongregacja Soboru. Do niej należą sprawy karności kościelnej (duchowieństwa i ludu), sprawy bractw, sodalicyj, fundacyj i stypendjów mszalnych, sprawy dóbr kościelnych i t. p.

5) Kongregacja dla spraw zakonnych.

6) Kongregacja rozkrzewienia wiary (congregatio de propaganda fide) stoi na czele misyj głoszenia ewangelji.

7) Kongregacja św. obrzędów zajmuje się sprawami liturgicznemi, sprawami beatyfikacji i kanonizacji.

8) Kongregacja ceremonjalna. Do niej należy ceremonjał na dworze papieskim, w kaplicy papieskiej i ceremonjał pośród kardynałów i posłów, akredytowanych przy Stolicy Apostolskiej.

9) Kongregacja dla spraw kościelnych nadzwyczajnych. Do niej należą sprawy stosunku między Kościołem a państwami.

10) Kongregacja seminarjów i uniwersytetów.

11) Kongregacja Kościoła wschodniego. Pod przewodnictwem papieża zajmuje się sprawami obrządków wschodnich.



**Karmelici i karmelitanki.** Zakon karmelitów został założony przez krzyżowca św. Bertolda z Kalabrji, który w r. 1155 osiadł wraz z 10 towarzyszami na górze Karmel w Palestynie w t. zw. jaskini Eljasza i tam wybudował kaplicę Najśw. Marji Panny. Ci pierwsi karmelici, wyparci z Palestyny przez Saracenów, którzy zburzyli ich klasztor na górze Karmelu a następnie klasztory w Tyrze i w Acre, przenieśli się na Zachód i rozwijali ożywioną działalność zwłaszcza w Anglji, gdzie ich generał Szymon Stock w latach 1242—1265 przeprowadził zmianę reguły zakonnej a mianowicie zmianę życia pustelniczego na klasztorne. Tę zmienioną regułę zatwierdził papież Inocenty IV w r. 1247. Powstała u nich, podobnie jak u franciszkanów, kwestja surowszego lub łagodniejszego przestrzegania reguły zakonnej, a stąd podział na obserwantów, trzymających się dawnej reguły, i konwentualnych, którzy przyjęli w r. 1432 regułę złagodzoną.

Po soborze trydenckim, w czasie odrodzenia katolicyzmu w XVI wieku wyłoniły się z zakonu karmelitów nowe gałęzie o zaostrzonej regule a mianowicie zakon żeński karmelitanek bosych, założony w r. 1563 przez św. Teresę w Avili w Hiszpanji i według tej samej reguły założony przez św. Jana od Krzyża (1542 — 1591) zakon męski karmelitów bosych, uznany w r. 1593 jako zakon odrębny od karmelitów, którzy tej reformy nie przyjęli i otrzymali nazwę trzewiczkowych. Obydwa te odłamy, jakkolwiek noszące charakter zakonów kontemplacyjnych, rozwinęły szeroką działalność misyjną w Indjach, Mezopotamji, Syrji, Brazylji, Argentynie, Chili, Meksyku i w Stanach Zjednoczonych, oraz naukową,

utrzymując gimnazja w Irlandji, Hiszpanji, Holandji i w Ameryce Północnej.

Karmelitanki dzielą się również na trzewiczkowe i bose i posiadają klasztory w krajach misyjnych (Chinach, Kochinchinie, Afryce, Ameryce i Australji).

W Polsce przed rozbiorami było 56 klasztorów i 9 rezydencyj karmelitów trzewiczkowych i 18 klasztorów karmelitów bosych, nie licząc 11 klasztorów na Litwie. Po rozbiorach klasztory, które dostały się pod panowanie pruskie, zostały zniesione zaraz, pod panowaniem rosyjskiem część ich zniesiono w r. 1832 a resztę w r. 1864. W Małopolsce zniósł Józef II również klasztory karmelitów, wyjąwszy sześciu, z których utworzył „prowincję galicyjską". A mianowicie pozostały klasztory karmelitów trzewiczkowych w Krakowie, Rozdole, Sąsiadowicach, Lwowie, Trembowli i Bołszowcach. W r. 1841 przybył klasztor w Pilznie. Z klasztorów karmelitów bosych pozostały w Małopolsce: t. zw. konwent św. Eljasza w Czerny (w Krakowskiem), hospicjum w Krakowie i kolegjum św. Józefa w Wadowicach. Klasztory karmelitanek bosych istnieją dwa w Krakowie, w Przemyślu i we Lwowie (zał. 1887).

**Karol Wielki** (742 — 814), cesarz rzymsko-niemiecki, koronowany w r. 800 przez papieża Leona III, przyczynił się do ustalenia władzy świeckiej papieży i położył znaczne zasługi dla Kościoła. W 350 lat po jego śmierci pod naciskiem politycznym cesarza Fryderyka I zaliczył go antypapież Paschalis III (1165) w poczet świętych. Kanonizacja ta jednak nie została uznana przez prawowitych papieży a kult Karola Wielkiego jako świętego, tolerowany przez Kościół, utrzymał się tylko w Akwizgranie.

**Karolińskie księgi,** 4 księgi treści teologicznej, spisane w r. 789 — 791 na rozkaz Karola Wielkiego w sprawie czci obrazów. Autor obrał drogę pośrednią między obrazoburcami a przesadną czcią obrazów, twierdząc, że obrazy mają służyć tylko do ozdoby kościoła i przypominania zdarzeń religijnych.

**Karpokracjanie,** ob. Gnostycyzm.

**Kartuzi,** zakon kontemplacyjny, założony przez św. Brunona z Kolonji ok. r. 1086 w Chartreuse (Cartusia) koło Grenobli. Reguła zakonu, spisana przez przeora Guigo w r. 1134, wielokrotnie uzupełniana i ostatecznie aprobowana w r. 1688 przez Inocentego XI, przepisuje samotność, milczenie i ścisłe posty. Okres rozkwitu zakonu przypada na czas od XIII do XV wieku, gdy kartuzi brali czynny udział w życiu umysłowem i wydali wielu znakomitych uczonych i pisarzy. Posiadali 16 prowincyj zakonnych, podlegających przeorowi generalnemu w Chartreuse. Francuska kasata zakonów w r. 1901 zniosła dom macierzysty w Chartreuse wraz z 12 innemi klasztorami kartuzów. Obecnie przeor rezyduje w Farnecie koło Lukki we Włoszech, kapituła generalna odbywa się od r. 1903 w Val-Salute w Szwajcarji. We Włoszech istnieje 6 klasztorów, w Belgji 2, w Hiszpanji 3 i po jednym w Niemczech, Anglji, Austrji i Szwajcarji.

W Polsce istniały 4 klasztory kartuzów: w Czerwonym Klasztorze na Spiszu, zniesiony w r. 1563, w Kartuzach na Pomorzu (Paradyż czyli Raj Najśw. Marji Panny), założony przez Mszczuga, księcia pomorskiego z końcem XIII wieku, zniesiony przez rząd pruski w r. 1823, w Gidlu w Sieradzkiem, założ. 1641, zniesiony 1819 i w Berezie Kartuskiej, założ. 1648, znies. 1832.

**Kartuzki,** zakon żeński, założony w r. 1234, obserwował tę samą regułę co kartuzi z pewnem złagodzeniem i podlegał ich przeorowi generalnemu. Od r. 1368 wskutek uchwały kapituły generalnej wolno im było mieć tylko pięć klasztorów. Ostatni klasztor kartuzek we Francji w Beauregard, w diecezji Grenoble, zniesiony został w r. 1901. Istnieją jeszcze dwa klasztory we Włoszech.

**Kary kościelne.** Władza karania jest jedną z istotnych atrybucyj każdego rządu. Także rząd kościelny musi posiadać środki przeciwko członkom społeczności kościelnej, wyłamującym się z pod jej praw. Tak jednak prawa te, jako też i ich przekroczenia są dwoistej natury. A mianowicie przepisy kościelne, określające zasady wiary i etyki, tyczą się wewnętrznego życia wiernych. Przekroczenie ich nazywa się grzechem. Przepisy zaś prawa kanonicznego, które mają na celu zabezpieczenie porządku społeczności kościelnej, odnoszą się tylko do zewnętrznych objawów życia kościelnego a przekroczenie ich jest występkiem. Przeciw grzechom działa Kościół in foro interno, sprawując sakrament pokuty, przeciw występkom zaś in foro externo, wykonywając sądownictwo karne (ob. Forum).



Według prawa kanonicznego kara jest dolegliwością, którą wymierza prawowita władza, pozbawiając przestępcę jakiegoś dobra materjalnego lub duchowego lub nakładając na niego jakiś ciężar celem poprawy przestępcy i zadosyćuczynienia sprawiedliwości. Z tego podwójnego celu kar wynika ich podział na kary ściśle poprawcze, zwane cenzurami (poenae medicinales) i kary we właściwem znaczeniu, kary mszczące (poenae vindicativae). Za niektóre najcięższe przewinienia nakłada prawo kanoniczne karę, której podpada przestępca już przez samo popełnienie przestępstwa, bez orzeczenia sądu. Są to kary „latae sententiae", czyli zgóry wymierzone, w przeciwstawieniu do kar „ferendae sententiae", które muszą być wyraźnie orzeczone przez sędziego.

Karami poprawczemi, czyli cenzurami są: ekskomunika (ob.), interdykt (ob.) i suspensa (ob.). Kary właściwe czyli mszczące, które mogą być stosowane tak do duchownych jak do świeckich, są: interdykt miejscowy lub rzucony na pewną korporację lub kolegjum, interdykt pozbawiający prawa wstępu do kościoła, przeniesienie lub zniesienie stolicy biskupiej lub probostwa jako kara na mieszkańców pewnej diecezji lub parafji, odmówienie chrześcijańskiego pogrzebu, odmówienie sakramentaljów, np. uroczystego pobłogosławienia małżeństwa, odebranie lub wstrzymanie dochodów, które przestępca pobiera z dóbr duchownych, usunięcie od kościelnych aktów prawnych, niezdolność do otrzymania łask, przywilejów i stopni akademickich, nadawanych przez Kościół, odjęcie prawa precedencji, prawa wyboru czynnego i biernego w instytucjach kościelnych, prawa używania tytułów honorowych i odznak, infamja czyli utrata dobrego imienia (jako kara latae sententiae) lub pozbawienie czci (jako kara ferendae sententiae) i grzywny. Kary mszczące, które mogą być nałożone tylko na duchownych, są: zakaz spełniania funkcyj kościelnych, suspensa bezterminowa lub na czas oznaczony, przeniesienie z lepszego na gorsze beneficjum, pozbawienie jakiegoś prawa, połączonego z beneficjum, niezdolność do uzyskania pewnego lub jakiego bądź beneficjum, godności lub urzędu kościelnego, pozbawienie beneficjum lub oficjum, zakaz przebywania w pewnej miejscowości, nakaz przebywania tylko w pewnej miejscowości, pozbawienie prawa noszenia sukni duchownej, depozycja i degradacja.

Władza karna w Kościele katolickim przysługuje papieżowi, biskupom, synodom prowincjonalnym i przełożonym zakonnym w stosunku do członków zakonu. Uwolnienie od kary może nastąpić w drodze absolucji, jeśli chodzi o kary poprawcze czyli cenzury, albo przez dyspensę, gdy chodzi o kary właściwe czyli mszczące. Uwolnić od kary może ten, kto ją nałożył, jego następca lub wyższy przełożony. W wypadkach, niecierpiących zwłoki, w niebezpieczeństwie śmierci, każdy kapłan może udzielić absolucji od wszystkich cenzur

**Katakumby** (z greck. kata-kymbas „przy wąwozie", albo od kata-tombus „przy grobach"), starożytne cmentarze podziemne w Rzymie i innych miastach włoskich. W Rzymie stanowią sieć kurytarzy, rozszerzających się miejscami w kwadratowe izby (cubicula) lub kaplice (crypta), gdzie mieściły się szeregi grobów. Nad grobami, zawierającemi ciała męczenników, są wykute łukowate nisze (arcosolia), służące za ołtarze, przy których w rocznicę śmierci męczennika tam pochowanego odprawiano mszę. Ściany kurytarzy i krypt pokryte są w wielu miejscach marmurem lub stiukiem i ozdobione malowidłami, przeważnie symbolicznej treści z motywami liturgicznemi lub dogmatycznemi.

W czasach prześladowań chrześcijan katakumby służyły nietylko jako

cmentarze, których nienaruszalność poręczało prawo rzymskie, ale i jako miejsce tajnych zebrań w celu odprawiania nabożeństw. W V w. katakumby przestały być miejscem grzebania zmarłych i stały się celem pobożnych pielgrzymek. W ciągu średnich wieków poszły w zapomnienie. Z końcem XVI w. zaczęto odkopywać katakumby rzymskie, których jest przeszło 50 a długość ich kurytarzy, stanowiących Rzym podziemny, przenosi 1000 km. Najważniejszemi z nich są: katakumby św. Kaliksta przy Via Appia, katakumby przy kościele św. Sebastjana przy Via Appia, katakumby Domitylli przy Via delle Sette Chiese, św. Priscilli przy Via Salaria i św. Agnieszki przy Via Nomentana. Poza Rzymem znajdują się katakumby w Albano, Bolsenie, Neapolu, Katanji i w Syrakuzach. Studjum katakumb stało się przedmiotem osobnego działu archeologji i historji sztuki i bogatem źródłem wiedzy historycznej i kościelnej.

**Katarowie,** nazwa zbiorowa całego szeregu sekt średniowiecznych, będących dalszym ciągiem starochrześcijańskiej sekty manichejskiej (ob. Manicheizm). Do nich liczą się albigensi, bogomili, eucheci, paulicjanie, lucyferjanie i inni. Wszystkie te sekty wyznawały wschodni dualizm (ob.), odrzucali małżeństwo, cześć krzyża i obrazów, kult świętych i autorytet papieża. W w. XII i XIII rozszerzali się we Włoszech i południowej Francji. W XIV w. wyginęli a resztki ich przeszły na katolicyzm.

**Katarzynki,** konkregacja zakonna, trudniąca się pielęgnowaniem chorych i nauczaniem dziewcząt, założona w r. 1583 w Brunsbergu na Warmji, aprobowana przez biskupa warmińskiego, Marcina Kromera. Oprócz w Brunsbergu posiadają klasztory w Liczbarku, Reszlu, Ornecie, w Krokach na Żmudzi, oraz 3 klasztory w Anglji i 12 w Brazylji.

**Katecheta** (prefekt), duchowny katolicki, nauczający zasad wiary. Do tego obowiązku powołani są przedewszystkiem proboszczowie i ich pomocnicy. W razie potrzeby może władza duchowna upoważnić świeckich do nauczania religji a to upoważnienie nazywa się missio canonica (ob. Misja kanoniczna).

**Katechetyka,** nauka, zawierająca prawidła nauczania religji. Są dwie metody katechetyki. Pierwsza z nich, metoda dydaktyczna, polega na wyjaśnianiu prawd religijnych, uzasadnianiu ich faktami historycznemi i wskazywaniu praktyk religijnych. Metoda sokratyczna zaś polega na tem, że katecheta ma przez rozmowę z uczniem i zadawanie odpowiednich pytań wydobywać z niego określenia jego pojęć religijnych i kształtować je. Pierwszą katechetykę napisał św. Augustyn w r. 397 p. t. „De catechisandis rudibus". Średnie wieki zaniedbały katechetykę jako naukę. Dopiero od czasów soboru trydenckiego zjawiają się dzieła katechetyczne katolickie i protestanckie. W Polsce zaczęto uprawiać katechetykę jako naukę w XIX w.

**Katecheza** (katechizowanie), nauczanie zasad wiary przez rozmowę. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa katechezą nazywano przygotowywanie nowo pozyskanych chrześcijan do przyjęcia chrztu.

**Katechizm,** wykład zasadniczych prawd wiary w formie pytań i odpowiedzi. Klasycznemi katechizmami katolickiemi są: katechizmy Piotra Kanizjusza, wydane w latach 1554—1558, katechizm kardynała Roberta Bellarmina z r. 1597—8, oraz „katechizm rzymski", ułożony w latach 1562—1566 na polecenie soboru trydenckiego przez kilku autorów pod przewodnictwem arcybiskupa Leonarda Marino, biskupa Egidio Foscarari i Franciszka Fureiro. Katechizm rzymski dzieli się na cztery części: 1. Wiara, wykład symbolu apostolskiego, 2. Łaska, nauka o sakramentach, 3. Cnota i grzech, wykład dziesięciorga przykazań i 4. Modlitwa, wyjaśnienie Modlitwy Pańskiej, Pozdrowienia Anielskiego i najważniejszych obrzędów.

W Polsce najdawniejszym katechizmem było dzieło kardynała Stanisława Hozjusza p. t. „Confessio fidei catolicae", wydane w Krakowie w r. 1553, które miało za życia autora 30 wydań. Również bardzo rozpowszechniony w Polsce był katechizm Piotra Kanizjusza, który wyszedł w tłumaczeniu polskiem w r. 1565 a potem w r. 1570 w tłumaczeniu ks. Jakóba Wujka, oraz katechizm Bellarmina, polecony przez synody piotrkowski i łucki w r. 1607 i wydany przeszło 30 razy. Najdawniejszem tłumaczeniem polskiem katechizmu rzymskiego jest przekład ks. Kuczborskiego z r. 1568. Następny przekład, dokonany przez jezuitów, wyszedł w Kaliszu w r. 1603, poczem nastąpiły liczne dalsze przekłady i wydawnictwa katechizmu rzymskiego aż do najnowszych czasów. Jako podręcznik szkolny katechizm jest albo elementarny, czyli katechizm mniejszy, albo katechizm średni, dla niższych klas szkół średnich i t. zw. katechizm większy, przeznaczony dla wyższych klas szkół średnich, zawierający zasady apologetyki.



Od czasów t. zw. reformacji Lutra powstało wiele katechizmów protestanckich. Za przykładem Lutra, który wydał w r. 1520 krótkie streszczenie swojej doktryny a w r. 1529 dwa katechizmy, większy i mniejszy, wydał Kalwin swój katechizm w r. 1537 po francusku a w r. 1538 po łacinie, następnie drugi francuski, zwany katechizmem genewskim, w r. 1542. W anglikańskim kościele episkopalnym jest dotychczas w użyciu krótki katechizm p. t. „Church Catechizm" z r. 1553. Kościół prezbiterjański w Anglji i Szkocji używa katechizmu p. t. „Assembly-Catechizm" z r. 1643. Także sekty jak socynjanie, kwakrzy i t. p. powydawały swoje katechizmy. W Rosji katechizmy prawosławne wychodziły: na rozkaz Piotra W. w r. 1723, wydany następnie w r. 1832, oraz Mikołaja I, wydany w r. 1866.

**Katechumenat,** instytucja kościelna w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, mająca na celu przygotowanie do chrztu tych, którzy prosili o chrzest i uznani zostali za godnych przyjęcia na łono Kościoła. Katechumeni dzielili się na „słuchających", „klęczących" i „przygotowanych" stosownie do stopnia, w którym przypuszczano ich do uczestnictwa w nabożeństwach. Gdy po ustaniu prześladowań i wskutek rozszerzenia chrześcijaństwa z końcem V wieku chrzest dorosłych zaczął należeć do wyjątków, upadł katechumenat jako osobna instytucja kościelna. Ślady jego zachowały się w ceremonjach chrztu.

**Katedra,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa krzesło, na którem zasiadał biskup w czasie nabożeństwa, z którego przemawiał do wiernych i udzielał święceń duchownych. Około X w. zaczęto katedrami nazywać kościoły diecezjalne, w których mieściły się stolice biskupie. Kościół katedralny zwie się także kościołem większym (ecclesia maior). W jednej diecezji może być tylko jeden kościół katedralny.

**Katenoteizm,** ob. Henoteizm.

**Katolickie listy** (z grec. katolikos—powszechny), nazwa listów apostolskich, zamieszczonych w kanonie Nowego Testamentu, skierowanych do ogółu wiernych (z wyjątkiem 2-go i 3-go listu św. Jana), w odróżnieniu od 14 listów św. Pawła, napisanych nie do ogółu chrześcijan, lecz do poszczególnych gmin chrześcijańskich lub osób. T. zw. listów katolickich jest siedem: list św. Jakóba, dwa listy św. Piotra, trzy listy św. Jana i jeden św. Judy Tadeusza.

**Katolicki kościół,** ob. Kościół.

**Katolicko-apostolski kościół,** sekta protestancka, ob. Irwingjanie.

**Katolicy niemieccy,** ob. Niemieccy katolicy.

**Katolikos,** tytuł patrjarchów armeńskich, nestorjańskich i gruzińskich.

**Kawalerowie mieczowi** (gladiferi, Schwertbrüder), zakon rycerski, założony w r. 1202 przez biskupa inflanckiego Alberta von Appeldern dla ochrony misji, szerzącej chrześcijaństwo w Inflantach, przed napadami Duńczyków i Litwinów. W r. 1237 zakon ten połączył się z zakonem krzyżackim i pozostawał w tem zjednoczeniu do r. 1562, w którym mistrz kawalerów mieczowych Gotthard Ketteler odłączył się od krzyżaków, przeszedł na protestantyzm i założył świecką dynastję książąt Kurlandji i Semigalji, panującą do r. 1733.

**Kazanie,** głoszenie słowa bożego, w Kościele katolickim uroczysta publiczna przemowa kapłana, mająca na celu religijne pouczenie i zbudowanie wiernych przez wyjaśnianie zasad wiary (kazanie dogmatyczne), zasad moralności (k. moralne), przez opo-

wiadanie zdarzeń z historji biblijnej, kościelnej lub żywotów świętych (k. historyczne) lub wyjaśnianie obrzędów kościelnych (k. liturgiczne). Ze względu na czas kazania dzielą się na niedzielne, świąteczne, adwentowe, wielkopostne, pasyjne i majowe. Kazaniami okolicznościowemi są kazania na prymicjach (ob.) i sekundycjach (ob.), przy wprowadzeniu nowego proboszcza, misyjne i pogrzebowe. W Kościele katolickim nie każdy kapłan posiada upoważnienie do głoszenia kazań. Papież i kardynałowie mogą je głosić na całym świecie, biskupi w swoich diecezjach, proboszczowie w swoich parafjach. Prócz tego udziela biskup misji do głoszenia kazań tym, którzy nie posiadają tego prawa na mocy swego urzędu lub udziela go kapłanom, należącym do innej diecezji. Do obowiązków proboszcza należy głosić kazania w niedzielę i święta uroczyste; biskup może chwilowo zwolnić proboszcza od tego obowiązku.

U protestantów jest kazanie najważniejszą częścią kultu religijnego według powiedzenia Lutra, że kazanie jest „największą i najdostojniejszą częścią nabożeństwa".

**Kaznodziejski zakon,** ob. Dominikanie.

**Kazuistyka,** metoda stosowania ogólnych zasad moralności lub postanowień prawa karnego do osądzenia konkretnych wypadków. Ocena wartości moralnej czynu jest trudna zwłaszcza w wypadkach t. zw. casus conscientiae (wypadków sumienia), gdy zachodzi kolizja obowiązków. W średnich wiekach, gdy kazuistyka badała szczególnie kwestję, czy pewien czyn odpowiada obowiązkowi, czy mu się sprzeciwia, powstało rozróżnienie trzech rodzajów kazuistyki a mianowicie na kazuistykę filozoficzną, teologiczną i prawniczą. Kazuistyka filozoficzna rozstrzyga o kwalifikacji czynu według zasad moralnych rozumu, a więc w wypadkach kolizji obowiązków po zbadaniu, który z nich jest najwyższy. Kazuistyka teologiczna czyli religijna stoi na stanowisku nauki moralności Kościoła jako prawa bożego. Wreszcie kazuistyka prawnicza rozstrzyga, w przeciwieństwie do metody dogmatycznej, nie według ogólnych zasad prawnych, lecz według obowiązujących w państwie postanowień prawnych, starając się zastosować te postanowienia do poszczególnych wypadków życia.

Najważniejszą rolę odgrywa kazuistyka w katolickiej teologji moralnej. Konfesjonał jest trybunałem, który znać musi wszystko, co stanowi istotę czynu: uczynek czy zaniedbanie, zamiar i wykonanie, warunki pracy i spoczynku, zajęcia, rozrywki, słowa i myśli, uczucia i pragnienia, nawet marzenia senne. Wszystkie te okoliczności wpływają na kwalifikację czynu i decydują o jego wartości moralnej i o zastosowaniu do niego prawidła moralnego. Zaznajomienie się z materjałem tak obszernym i zawiłym wymaga nie tylko dokładnej znajomości wytycznych zasad etyki ale także pewnego rodzaju jurysprudencji, katalogującej poszczególne wypadki. Tę właśnie rolę spełnia kazuistyka.

Grunt, na którym wyrosła kazuistyka średniowieczna, stanowią kanony pokutne. Jako podręczniki dla spowiedników powstał cały szereg dzieł kazuistycznych, z których najwięcej znanem jest „Summa" Rajmunda de Pennaforte (zm. 1275), zwana Summa Raimundiana, następnie Summa Astesana (1317), Summa Pisana (1338), Summa Pacifica (1470), Summa Rosella (1484), Summa Angelica błog. Franciszka Anioła Carleta, zwanego Angelus de Clavasio (zm. 1495), wreszcie Summa summarum, zwana także Silvestrina od autora Sylwestra Prieras (zm. 1523). Ożywioną działalność na polu kazuistyki rozwinął zakon jezuitów, wywołując namiętną krytykę ze strony jansenistów i protestantów. Luter spalił Summę Angelusa de Clavasio wraz z bullą papieską i dekretałami, co jednak nie przeszkodziło jego uczniom uprawiać kazuistykę na swój sposób. Wpływ nowożytnej etyki racjonalistycznej wyparł kazuistykę z doktryny protestanckiej, w której nie znajduje zastosowania, ponieważ u protestantów nie istnieje spowiedź indywidualna.

**Kempis,** ob. Tomasz à Kempis.

**Kenotyzm** (z greck. ekénose, znaczy „wyniszczył samego siebie"), teorja



protestancka, jakoby Syn Boży przez wcielenie odłożył niejako swoje bóstwo i przymioty boskie, jak wszechmoc i wszechwiedzę, i nie był świadomy swego bóstwa aż po zmartwychwstaniu (ob. Wcielenie Syna Bożego).

**Kielich,** rytualne naczynie kościelne, służące przy konsekracji wina w czasie mszy św. za wzorem Chrystusa przy Ostatniej Wieczerzy. Według przepisów Kościoła katolickiego kielich mszalny musi być poświęcony przez biskupa, nie może być ani drewniany, ani też rogowy lub kamienny, szklany, miedziany lub ołowiany, lecz czara jego musi być złota lub srebrna, wewnątrz złocona. Dla ważnej przyczyny, gdy kościół jest bardzo ubogi lub w czasie prześladowań, wolno używać czary kielicha cynowej, wewnątrz złoconej. Ozdoby rzeźbione lub emaljowane mogą być tylko nazewnątrz kielicha.

**Kiszmet,** ob. Fatalizm.

**Klaryski,** zakon, założony przez św. Klarę jako „drugi zakon św. Franciszka". Św. Klara, ur. w Asyżu w r. 1194, pod wpływem kazań św. Franciszka z Asyżu złożyła w r. 1202 w kościele Porcjunkuli trzy śluby zakonne i została przełożoną zakonu „ubogich niewiast od św. Damjana" przy odbudowanym przez św. Franciszka kościołku św. Damjana. Po jej śmierci (11 sierpnia 1202) zakon ten, którego regułę ułożył św. Franciszek, został nazwany zakonem klarysek (ob. Franciszkanie). Reguła tego zakonu, zatwierdzona bullą Inocentego IV z r. 1253, zobowiązuje mniszki do ciągłego milczenia, wstrzymywania się od potraw mięsnych, ścisłej klauzury i zupełnego ubóstwa. Papież Urban IV w r. 1263 złagodził niektóre ostrości tej reguły. Te klasztory klarysek, które przyjęły złagodzoną regułę, zwą się urbanistkami, te, które pozostały przy dawnej—obserwantkami. Nowej reformy zakonu dokonała w XV w. św. Koleta, zmarła w Gandawie w r. 1447, a w XVI w. powstały kapucynki jako gałąź klarysek-obserwantek.

Zakon klarysek rozszerzył się z Włoch na cały świat katolicki. Obecnie istnieje około 170 klasztorów, większość we Włoszech, reszta we Francji, Hiszpanji, Portugalji, Belgji, Polsce, Austrji, Niemczech, Anglji, Ameryce, Indjach i w Palestynie (Jerozolima i Nazaret). Zakon jest kontemplacyjny, niektóre klasztory trudnią się ponadto wychowaniem dziewcząt i utrzymują szkoły.

Do Polski przybyły klaryski w r. 1253 i osiadły w założonym przez Bolesława Wstydliwego klasztorze w Zawichoście. Klasztor ten po napadzie Tatarów przeniesiony do Skały a następnie do Krakowa przy kościele św. Andrzeja, istnieje dotychczas i utrzymuje 8-klasową szkołę. W r. 1257 fundowała św. Kinga, królowa polska, zakon klarysek w Starym Sączu, również dotychczas istniejący wraz ze szkołą i zakładem wychowawczym dla dziewcząt. Klasztory klarysek w Gnieźnie (zał. 1284), w Kaliszu (zał. 1596), w Szremie (zał. 1616) i w Chęcinach (zał. 1594) zniosły rządy zaborcze.

**Klasztor** (z łać. claustrum — miejsce zamknięte), monaster, budynek służący za mieszkanie osobom zakonnym (ob. Zakony). Pierwsze klasztory chrześcijańskie powstały w IV wieku wskutek zmiany życia pustelniczego (anachoretyzmu) na życie wspólne (cenobityzm). Dawni anachoreci mieszkali w osobnych domkach, mieszczących jedną celę, zwanych z greckiego laura (ławra); pewna ilość takich domków, połączonych razem lub otoczonych murem, utworzyła klasztor. W zakonach prowadzących życie wspólne wytworzył się typ klasztoru średniowiecznego, który stanowił cały kompleks budynków, otoczonych murem, skupionych wkoło właściwego budynku klasztornego i kościoła wraz z dziedzińcem (wirydarzem) i krużgankiem, zawierającym drogę krzyżową. Mieszkania były początkowo wspólne; podział na cele wytworzył się później. Budynek klasztorny mieścił zazwyczaj chór, salę jadalną (refektarz), kapitularz, sypialnię (dormitorium), bibljotekę, ogrzewalnię (calefactorium), ubieralnię (vestiarium), oddział dla chorych (infirmerję), w niektórych klasztorach nowicjat, izby gościnne (poza klauzurą), mieszkanie opata i rozmownicę (parlatorjum). Odmienny typ stanowią klasztory kartuzów i kamedułów, łączących anachoretyzm z cenobity-

zmem, oraz klasztory jezuitów, budowane najczęściej w wielkich miastach i mające niewiele wspólnego z typem klasztoru średniowiecznego.

**Klauzura** (z łać. clausura — zamknięcie), w znaczeniu materjalnem część klasztoru, do której nie mają wstępu osoby obce i której zakonnikom nie wolno opuszczać. W znaczeniu formalnem klauzura jest to ogół przepisów, odnoszących się do wychodzenia osób zakonnych z klasztoru i wchodzenia tam obcych. Klauzura w tem znaczeniu może być papieska lub biskupia. Papieska polega na przepisach, wydanych przez papieży, tylko papież może zwolnić od jej zachowania i obowiązuje w klasztorach tych zakonów, których członkowie składają śluby uroczyste. Klauzura biskupia istnieje w klasztorach, których mieszkańcy składają tylko śluby proste. Określona jest przez biskupa prawem diecezjalnem lub ustawami odnośnego zgromadzenia i biskup może od niej dyspensować. Poza klauzurę klasztorów męskich nie mogą wchodzić kobiety, klauzury zaś klasztorów żeńskich, które podlegają klauzurze papieskiej, nie wolno przekroczyć nie tylko mężczyźnie, ale i obcej kobiecie bez zezwolenia Stolicy Apostolskiej. Wolno wejść za klauzurę, z zachowaniem odpowiednich przepisów, spowiednikowi, kapłanowi przynoszącemu wiatyk, biskupowi lub innemu wizytatorowi duchownemu. Kto przekracza bez właściwego zezwolenia klauzurę klasztoru mniszek, lub kto wprowadza bez zezwolenia poza klauzurę osoby obce, popada w ekskomunikę. Zakonnice, które złożyły śluby uroczyste, nie mogą bez zezwolenia opuścić klauzury pod zagrożeniem klątwy, od której może zwolnić tylko papież. Wyjątkowo wolno opuścić klauzurę bez zezwolenia w razie grożącego niebezpieczeństwa śmierci, np. w wypadku pożaru lub choroby zaraźliwej. Od takiej klauzury wolne są kongregacje i takie zgromadzenia, w których obowiązują tylko śluby proste.

**Klątwa,** ob. Ekskomunika.

**Klemens-Marja** św., ob. Hofbauer Klemens-Marja.

**Klemens,** imię 14 papieży i 3 antypapieży:

**Klemens I,** święty, papież od 92 do 101 r., trzeci następca św. Piotra, autor listu do Koryntjan, będącego jednym z dowodów, że prymat papieży rzymskich wykonywany był od pierwszych wieków chrześcijaństwa nad całym Kościołem. Wystosował go papież w r. 95 w celu usunięcia zamieszek, które wybuchły w Koryncie między tamtejszą gminą chrześcijańską a jej prezbiterami. List papieski schizmę tę usunął i wedle świadectwa Dionizego, biskupa Koryntu ok. r. 170, czytano go tam jeszcze wówczas w czasie zebrań niedzielnych.

**Klemens II,** papież od 24 grudnia 1046 do 9 października 1047, z pochodzenia Niemiec, biskup bamberski, koronował cesarza Henryka III. Wydał surowe przepisy przeciw symonji. Ciało jego przewieziono do Bambergi.

**Klemens III,** Guibert, arcybiskup Rawenny, wybrany na antypapieża przez Henryka IV w jego walce z papieżem Grzegorzem VII. Przeżył tego papieża i jego następców, Wiktora III i Urbana I i dopiero wojska krzyżowe w r. 1100 wydaliły go z Rzymu do Rawenny, gdzie umarł.

**Klemens III,** papież od 1187 do 1191 roku, odzyskał władzę świecką nad Rzymem i skłonił Fryderyka Barbarossę, Filipa Augusta i Ryszarda Lwie Serce do podjęcia wyprawy krzyżowej.

**Klemens IV,** papież 1265 — 1268, z pochodzenia Francuz, Gui Foulquois Le Gros, na dworze św. Ludwika radca królewski, następnie biskup w Puy i arcybiskup w Narbonie. Nadał Karolowi Andegaweńskiemu w lenno Neapol.

**Klemens V**, papież 1305—1314, Bertrand de Got, arcybiskup w Bordeaux, koronowany w Lyonie. Pozostał we Francji i obrał rezydencję papieską w Avignon. Powolny królowi Filipowi Pięknemu, zniósł zakon templarjuszów.

**Klemens VI,** papież 1342 — 1352, rezydował w Avignon.

**Klemens VII,** Robert z Genewy, był antypapieżem w czasie t. zw. wielkiej schizmy papieskiej od 1378 do 1394 r.

**Klemens VII,** papież 1523—1534, Juljusz Medici, arcybiskup florencki, sprawował rządy w czasie największego rozszerzenia protestantyzmu



i nie umiał przeszkodzić odpadnięciu Anglji od Kościoła.

**Klemens VIII,** papież 1592 — 1605, Hipolit Aldobrandini, przyjął króla francuskiego Henryka IV na łono Kościoła i nie sprzeciwiał się wydaniu przezeń edyktu nantejskiego, przez co Francja uniknęła wybuchu nowej wojny religijnej. Za jego staraniem wyszło drugie, poprawne wydanie Wulgaty.

**Klemens IX,** papież 1667—1669, zawarł z jansenistami we Francji t. zw. pokój klementyński.

**Klemens X,** papież 1670—1676, kanonizował wielu świętych: Piotra z Alkantary, Magdalenę de Pazzi, Kajetana de Thiene, Franciszka Borgia, Różę z Limy, Ludwika Bertranda i Filipa Beniti.

**Klemens XI,** papież 1700—1721, wydał bullę „Unigenitus" przeciwko jansenistom, protestował przeciwko utworzeniu królestwa pruskiego.

**Klemens XII,** papież 1730—1740, popierał misje wśród pogan, wysłał kapucynów do Tybetu. Potępił sektę konwulsjonistów we Francji i jansenistów w Holandji, oraz wolnomularstwo (1738).

**Klemens XIII,** papież 1738 — 1769, bronił jezuitów przeciw prześladowaniom Pombala i Burbonów i nie mógł przeszkodzić wydaleniu tego zakonu z Francji, Hiszpanji i Portugalji. Za jego panowania wystąpił Hontheim (Febronius) z atakami na papiestwo.

**Klemens XIV,** papież 1769 — 1774, zniósł zakon jezuitów.

**Klerykalizm** i antyklerykalizm, hasła polityczne, których znaczenie zależy od tych, którzy ich używają. Zazwyczaj przez klerykalizm rozumie się wpływ duchowieństwa na sprawy świeckie, lub dążenie kleru do zdobycia sobie przywilejów kosztem innych stanów, wreszcie, w najskrajniejszem pojęciu, nadużywanie religji dla celów świeckich. Przedstawianie klerykalizmu jako prądu, zagrażającego normalnemu rozwojowi i bezpieczeństwu państwa, wynika z zapatrywania, jakoby religja była czynnikiem zbędnym w życiu publicznem. Wobec tego antyklerykalizm, zwalczający w zasadzie tylko kler, jest w praktyce równoznaczny z występowaniem przeciw religji.

**Klucze św. Piotra,** 1) symbol władzy papieża jako głowy Kościoła i następcy św. Piotra, stosownie do słów Chrystusa, wyrzeczonych do św. Piotra: „Tobie też dam klucze Królestwa niebieskiego a cokolwiek zwiążesz na ziemi, będzie związane i w niebiesiech, a cokolwiek rozwiążesz na ziemi, będzie rozwiązane i w niebiesiech" (Mat. XVI. 19). Przez te słowa rozumie Kościół katolicki pełnię władzy kościelnej, władzę święceń i jurysdykcji (potestas ordinis et iurisdictionis), udzielonej przez Chrystusa św. Piotrowi. W tem też znaczeniu umieszcza symbolika chrześcijańska klucze w rękach św. Piotra.

2) U protestantów pojęcie „władzy kluczy" było i jest źródłem sporu pomiędzy Lutrem a Kalwinem i późniejszymi teologami. Artykuły szmalkaldzkie uważają „władzę kluczy" za władzę odpuszczania grzechów, przysługującą całej gminie, która przenosi tę władzę na swych funkcjonarjuszów. Według ksiąg symbolicznych luterskich „władza kluczy" obejmuje władzę opowiadania ewangelji, odpuszczania grzechów i udzielania sakramentów (Augustana, 28). Kalwin znów rozumie przez „władzę kluczy" władzę prawienia kazań i wykonywania karności kościelnej. Według nowoczesnej doktryny protestanckiej cała „władza kluczy" polega na władzy nauczania i aktem wykonania jej ma być kazanie.

**Knox Jan** (1505—1572), protestancki reformator Szkocji. Przeszedł w r. 1542 na protestantyzm i jako kaznodzieja w St. Andrews wygłaszał swoje nauki, za co go kardynał Beatoun zdegradował. Gdy partja protestancka zamordowała kardynała, Knox był podejrzany o współudział i został po zdobyciu zamku St. Andrews przez Francuzów pojmany i wraz ze swymi zwolennikami skazany na galery. Po 18 miesiącach odzyskał wolność i był kaznodzieją protestanckim w Berwick i Newcastle. Po wstąpieniu na tron królowej Marji uciekł do Genewy, gdzie przejął się naukami Kalwina. Wróciwszy do Szkocji, wydał angielskie tłumaczenie biblji, zwane biblją genewską. Wyjechał powtórnie do Genewy i wydał pamflet przeciw Kościołowi katolickiemu i przeciw re-

gentce Szkocji, matce Marji Stuart. Znowu wrócił do Szkocji i wygłaszał fanatyczne kazania przeciwko Kościołowi katolickiemu i przeciwko odprawianiu mszy św. Po jednem z takich kazań, wygłoszonem w Perth, podburzony przez niego tłum zniszczył ołtarze, święte obrazy i relikwje. Wskutek tego wybuchła wojna religijna, która skończyła się wprowadzeniem w Szkocji wyznania prezbiterjańsko-reformowanego. Knox został pierwszym kaznodzieją w Edynburgu i po objęciu rządów przez Marję Stuart występował z fanatyczną zawziętością przeciw niej i przeciw katolicyzmowi, panującemu na jej dworze. Przyczynił się do zrzucenia jej z tronu i do jej śmierci, obwiniając ją o cudzołóstwo i mężobójstwo. Raz jeszcze musiał uciekać ze Szkocji w r. 1571. Wróciwszy do Edynburga, umarł w r. 1572.

**Koadjutor,** kapłan pomocniczy, według katolickiego prawa kanonicznego biskup przez Stolicę Apostolską przydany do pomocy biskupowi diecezjalnemu, zwykle z prawem następstwa, albo też przydzielony do samej stolicy biskupiej. Koadjutor, przydany biskupowi do pomocy bez prawa następstwa, nazywa się biskupem pomocniczym, w Polsce zwyczajnie sufraganem. Koadjutor z prawem następstwa wstępuje po opróżnieniu biskupstwa na miejsce biskupa, któremu był przydany. Prawa i obowiązki koadjutora wymienia pismo papieskie, ustanawiające koadjutora. Jeśli pismo papieskie tych praw nie określa, koadjutor, przydany biskupowi zupełnie niezdolnemu do rządów, posiada wszelkie prawa i obowiązki biskupa diecezjalnego; gdy ten wypadek nie zachodzi, biskup-ordynarjusz sam wyznacza koadjutorowi zakres działania. Koadjutor, przydzielony do stolicy biskupiej bez względu na osobę biskupa, spełnia wszelkie czynności, wymagające święceń biskupich i władza jego trwa nawet w czasie opróżnienia stolicy biskupiej.

**Kodeks prawa kanonicznego,** systematyczny zbiór ustaw Kościoła katolickiego, ogłoszony przez papieża Benedykta XV bullą „Providentissima Mater Ecclesia" z dn. 27 maja 1917 r., obowiązuje od Zielonych Świąt następnego roku, t. j. od 19 maja 1918 r. Celem kodeksu jest ujęcie nagromadzonych przez wieki przepisów prawa kościelne w jedną systematyczną całość z dodaniem potrzebnych nowych postanowień i usunięcie przez to ustaw już nie obowiązujących lub też wymagających zniesienia jako przestarzałych i niepożytecznych. Cel ten określił Pius X w motu proprio „Arduum sane" z 19 marca 1904, w którem oznajmił wolę kodyfikacji, wyznaczył komisję kodyfikacyjną, złożoną z kardynałów, i wezwał cały episkopat do wzięcia udziału w tej pracy. Praca kodyfikacyjna zaczęła się 13 listopada 1904 r. i trwała 8 lat.

Kodeks składa się z 2414 kanonów w 5 księgach, które zawierają: I. normy generalne i wstęp, II. o osobach a mianowicie o duchownych, zakonnikach i laikach, III. o rzeczach, t. j. o sakramentach, o miejscach i czasach świętych, o kulcie religijnym, o nauczaniu, o beneficjach i o dobrach kościelnych, IV. o procesach, w szczególności o sądach, o procesie beatyfikacyjnym i kanonizacyjnym i o postępowaniu przeciwko duchownym w razie usunięcia lub dyspensy, V. o przestępstwach i karach.

Kodeks ten obowiązuje tylko w Kościele katolickim łacińskiego obrządku, inne zaś obrządki katolickie tylko o tyle, o ile tego wymaga natura rzeczy lub wyraźny przepis. Dla autentycznego wyjaśniania kodeksu ustanowił Benedykt XV komisję kardynalską, która ma wyłączne prawo autentycznej interpretacji kodeksu. Prace przygotowawcze nad kodeksem prawa kanonicznego dla obrządku wschodniego rozpoczęła kongregacja kardynalska Kościołów wschodnich na polecenie Piusa XI z końcem roku 1929.

**Kodeksy biblijne,** rękopisy biblji w językach hebrajskim i greckim. Jest ich 3829. Ob. Biblja.

**Kogut,** w symbolice chrześcijańskiej oznacza czujność. Umieszczony na grobach jest symbolem zmartwychwstania. Umieszczają go również pomiędzy narzędziami Męki Pańskiej na pamiątkę zaparcia się Piotra.

**Kohelet,** ob. Eklezjastes.

**Kolator,** ob. Patronat.



**Kolegja duchowne rzymskie,** zakłady naukowe i wychowawcze dla kleryków wszelkich narodowości. Najdawniejszem z nich jest Collegium Capranica, założone w r. 1457 przez kardynała Capranica dla 32 ubogich uczniów, z których połowa miała studjować teologję i „sztuki wyzwolone" a druga połowa prawo kanoniczne. W r. 1551 powstało Collegium Romanum, czyli uniwersytet gregorjański, w następnym zaś roku św. Ignacy Loyola założył Collegium Germanicum, wychowujące kleryków z Niemiec i krajów ościennych na sposób klasztorny. Wedle tego wzoru założył papież Grzegorz XIII w r. 1575 kolegjum greckie, w r. 1579 angielskie i węgierskie. Ponieważ do tych kolegjów nie przyjmowano zakonników, niektóre zakony założyły własne kolegja. W r. 1579 powstało kolegjum dominikańskie św. Tomasza z Akwinu, w r. 1687 kolegjum benedyktynów w Monte Cassino i kolegjum serwitów. W r. 1600 Klemens VIII założył kolegjum szkockie, z inicjatywy zaś kongregacji de propagada fide powstała w r. 1627 Collegium Urbanum a w r. 1628 Collegium Hibernense. Oprócz tego istnieją w Rzymie kolegja narodowe: polskie, otwarte 25 marca 1866 r. przez o.o. zmartwychwstańców, grecko-rusińskie, angielskie, irlandzkie, belgijskie, francuskie, południowo-amerykańskie, północno-amerykańskie, czeskie, ormiańskie, maronickie, kanadyjskie, hiszpańskie, portugalskie i rumuńskie. Z pomiędzy tych kolegjów narodowych tylko kolegjum polskie i północno-amerykańskie noszą tytuł papieskich (collegia pontificia).

**Kolegja kardynalskie,** ob. Kardynałowie.

**Kolegjalizm,** system kolegjalny, teorja protestancka, mająca uzasadnić wpływ władzy państwowej nie tylko na zewnętrzne objawy życia religijnego ale także na wewnętrzne życie kościelne (ob. Jus circa sacra). Teorja, zwana terytorjalizmem (ob.), usiłowała uzasadnić ten wpływ jako wynik prawa suwerenności państwowej. Kolegjalizm odrzuca to tłumaczenie. Rozróżnia on prawa, które przysługują państwu w stosunku do wszelkich zrzeszeń a zatem i w stosunku do związków wyznaniowych (kościołów), od praw członków gminy kościelnej i te prawa nazywa kolegjalnemi. Obejmują one rzekomo cały obszar wewnętrznego życia kościelnego i stanowią autonomiczny zakres działania gminy kościelnej. Teoretycy kolegjalizmu twierdzą, że prawa te zostały zagarnięte przez hierarchję katolicką, gminy kościelne odzyskały je rzekomo przez reformację i przelały ze swej strony na głowę państwa i to albo mocą wyraźnego aktu cesji (pacto expresso), albo przez niesprzeciwianie się zagarnięciu tych praw przez głowę państwa. Bezzasadność tej teorji uznają nawet protestanci, zwłaszcza ci, którzy pragną na podstawie rzekomych „praw kolegjalnych" gminy uzyskać pewną autonomję kościelną wobec władzy państwowej.

**Kolegjanci** (rynsburgjanie), sekta protestancka, odłam arminjanów, z którymi łączyło ich odrzucanie kalwińskiej nauki o przeznaczeniu. Twierdzili, że do zbawienia wystarcza zbierać się i czytać razem biblję, bez udziału kaznodziejów. Sekta ta powstała z początkiem XVII wieku w Niderlandach. Po przeniesieniu siedziby sekty do Rhynsburga pod Leydą zaczęto jej wyznawców nazywać rynsburgjanami. Rozszerzali swą naukę w Holandji i Fryzji, wprowadzili obrzęd zanurzania przy chrzcie, nie pełnili służby wojskowej ani nie przyjmowali urzędów publicznych. W XIX wieku przestali istnieć jako zorganizowane gminy.

**Kolegjata,** kościół, przy którym duchowieństwo, zorganizowane na zasadzie życia kanonicznego, stanowi kolegjum i tworzy kapitułę kolegjacką (por. Kanonicy). Kościół parafjalny, podniesiony do godności kolegjaty, ma pierwszeństwo przed innemi kościołami parafjalnemi. W Polsce istniały liczne kolegjaty: cztery w Krakowie, w Warszawie, Łowiczu, Kaliszu, Pułtusku, Zamościu, Opatowie i inne. Pozbawione uposażenia przez rządy zaborcze przestały istnieć, albo istnieją tylko tytularnie. Kościoły kolegjackie w Warszawie (św. Jana) i w Kielcach zostały zamienione na katedry.

**Kolekta,** 1) w znaczeniu liturgicz-

nem część mszy św., poprzedzająca epistołę czyli lekcję i zawierająca modlitwy błagalne, które zmieniają się w ciągu roku kościelnego, odpowiednio do różnych świąt kościelnych. 2) Zebranie wiernych dla wspólnych modłów. 3) Składki wiernych na potrzeby Kościoła.

**Kolenda,** 1) pieśń religijno-ludowa o Narodzeniu Pańskiem. Początek kolend wyprowadzają z XIII wieku, a mianowicie miał św. Franciszek z Asyżu wprowadzić zwyczaj urządzania jasełek i śpiewania przy nich pieśni. Do rozpowszechnienia się kolend przyczyniły się średniowieczne misterja kościelne. Kolendy łacińskie, układane przeważnie przez jezuitów i bernardynów, zbierano w kancjonałach, kolendy ludowe, których rodzaj najbujniej rozwinął się w Polsce, w kantyczkach (ob.).

2. Kolendą nazywają także podarki, składane w okresie świąt Bożego Narodzenia, i opłatki, przesyłane przez przełożonych kościołów i klasztorów.

3. Kolendą również nazywa się odwiedzanie parafjan przez proboszczów w okresie świąt Bożego Narodzenia.

**Kollydrjanki,** sekta religijna kobieca w IV wieku w Arabji, łączyła wpływy chrześcijańskie z kultem pogańskim. Oddawały one Matce Boskiej cześć boską na sposób pogański, uważając się za kapłanki Marji. Odprawiały rodzaj liturgji i składały ofiary w postaci bochenków chleba (kollyris). Powstanie tej sekty, która wkrótce znikła bez śladu, przypisują wpływom zachodnio-azjatyckiego kultu Astarty lub też greckiego kultu bogini Demeter (Cerery).

**Kol-nidre,** modlitwa rytualna żydowska, śpiewana w „święto pojednania", nazwana tak od pierwszych słów formuły (znaczy: „wszelkie ślubowania"), mającej unieważnić wszelkie zaklęcia, śluby i złorzeczenia roku ubiegłego, wypowiedziane w podnieceniu i bez namysłu.

**Kolor szat liturgicznych,** ob. Szaty liturgiczne.

**Kolumbja,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Kołatka** czyli grzechotka, przyrząd drewniany, służący zamiast dzwonu do zwoływania wiernych na nabożeństwo w ciągu trzech ostatnich dni Wielkiego Tygodnia i zamiast dzwonka przy ołtarzu w te dni.

**Komenjusz** (Komensky), ob. Bracia czescy.

**Komisja biblijna** papieska, utworzona przez Leona XIII w r. 1902 w celu rozwijania nauk i umiejętności biblijnych i wykładania tekstów biblji. Odpowiedzi tej komisji na zapytania co do wykładni tekstów biblijnych mają według motu proprio Piusa X z r. 1907 tę samą wagę, co orzeczenia kongregacyj rzymskich.

**Komuniści,** kongregacja księży katolickich, ob. Bartolomici.

**Komunja,** w Kościele katolickim przyjęcie Najświętszego Sakramentu czyli Eucharystji przez kapłana, odprawiającego mszę św., pod obiema postaciami a przez wiernych od XIII wieku wyłącznie pod postacią chleba. Protestantyzm, odrzucając dogmat o transsubstancjacji czyli przeistoczeniu chleba i wina w Ciało i Krew Pańską, odjął komunji charakter sakramentu. Pomiędzy luteranami a zwolennikami Zwinglego powstały już w pierwszych czasach t. zw. reformacji spory co do sposobu udzielania komunji, pojmowanej symbolicznie, z powodu że Luter, odrzucając dogmat katolicki, zachował obrządek katolicki, Zwingli stanowczo go odrzucił a Kalwin zajął stanowisko pośrednie (ob. Ubikwizm).

**Komża,** biała szata kościelna, używana przez duchownych katolickich, wdziewana po wierzchu ubrania. Według przepisów nie może być jedwabna ani siatkowa, lecz płócienna, długa do kolan z długiemi i szerokiemi rękawami.

**Kondukt** w Kościele katolickim: 1) modlitwy i obrzędy, odprawiane po mszy żałobnej przy zwłokach lub przy ustawionej na katafalku pustej trumnie; 2) orszak pogrzebowy.

**Konfesja** (= wyznanie wiary), starochrześcijańska nazwa grobu świętego męczennika lub wyznawcy. Dla pomieszczenia relikwij urządzano w kościele pod wielkim ołtarzem kryptę podziemną, do której prowadziły schody ze środka kościoła. Najsławniejszą jest konfesja św. Piotra w bazylice watykańskiej w Rzymie, ponad którą mieści się ołtarz papieski. Zbudowana przez drugiego następcę św. Piotra, papieża Anakleta (79 — 91), przebudowana przez Konstantyna Wielkiego, odnaleziona została w r. 1594 pod podłogą bazyliki.



**Konfesjonalizm,** podkreślanie strony wyznaniowej we wszystkich objawach życia społecznego, dzielenie według wyznania ludzi, biorących udział w jakiejś działalności społecznej, nie mającej charakteru wyznaniowego. Jest to zarzut, stawiany najczęściej ze strony socjalno-demokratycznej stowarzyszeniom społecznym katolickim i protestanckim.

**Konfesjonał,** krzesło kapłana, słuchającego spowiedzi, z klęcznikami po bokach dla spowiadających się. Aż do średniowiecza nie znano konfesjonałów i spowiadano mężczyzn u stopni ołtarza, kobiety pod kazalnicą. Pierwsze wspomnienie o konfesjonałach pochodzi z synodu w Sewilli w r. 1512. Sobór trydencki wprowadził je w powszechne użycie i od tego czasu nie wolno spowiadać bez konfesjonału, zwłaszcza kobiet, wyjąwszy przy łożu chorego i w innych wyjątkowych wypadkach.

**Konfirmacja,** u protestantów akt religijny, polegający na katechezie dorastającej młodzieży, publicznym egzaminie, wyznaniu wiary i błogosławieństwie przez pastora. Teologowie protestanccy, którzy odrzucili katolicki sakrament bierzmowania jako „czczą ceremonję", wprowadzili ok. r. 1534—1539 konfirmację, jako uzupełnienie chrztu i akt nadania pełni praw członka gminy kościelnej.

**Konformiści** (Conformers), protestanci angielscy, którzy przyjęli 39 artykułów wiary, ułożonych w r. 1562 przez oficjalny synod londyński kościoła anglikańskiego, w odróżnieniu od nie-konformistów (Non-Conformists), to jest całego szeregu sekt, które nie przyjęły oficjalnego wyznania wiary (ob. Anglikanizm).

**Konfucjusz,** po chiń. Kung-fu-tse— „mędrzec z rodziny Kung", filozof chiński i twórca systemu religijno-moralnego, zwanego konfucjanizmem. Urodził się ok. r. 552 przed Chr. i działał w życiu publicznem ówczesnej stolicy Chin, miasta Lu, jako mąż stanu i nauczyciel. Po dwudziestu latach tej działalności, zmuszony porzucić Lu, tułał się przez lat 13 w drobnych państwach chińskich, otaczających jego ściślejszą ojczyznę, do której powrócił jako starzec. Przyjęty przez panującego z honorami, ale pozbawiony poprzednich wpływów, zdala od życia publicznego poświęcał się piśmiennictwu, zbieraniu i porządkowaniu pism dawnych mędrców, reformie muzyki i pisaniu jedynego dzieła, które pozostawił, t. j. kroniki miasta Lu, p. t. Księga wiosny i jesieni. Zmarł w r. 479 przed Chr. Znaczenie Konfucjusza i wpływ jego doktryny filozoficzno-moralnej na całe późniejsze życie Chin tłumaczy się tem, że był on konsekwentnym i wytrwałym przedstawicielem rodzimego konserwatyzmu chińskiego, stanowiącego najgłębszą cechę tego narodu. (Co do szczegółów jego systemu ob. Chiny).

**Kongregacje kardynalskie,** ob. Kardynałowie.

**Kongregacje rzymskie,** ob. Kardynałowie.

**Kongregacje zakonne,** ob. Zakony.

**Kongregacjonaliści,** ob. Independenci.

**Kongresy eucharystyczne,** ob. Eucharystyczny kongres.

**Kongrua** (z łać. congrua pars = odpowiednia część), dochód, wystarczający na utrzymanie duchownego (proboszcza, wikarego), odpowiednie jego stanowi. W prawodawstwie austrjackiem kongruą nazywała się ustawowo określona minimalna kwota dochodu, którą miało pobierać duchowieństwo katolickie, trudniące się duszpasterstwem i którą uzupełniał skarb państwa (fundusz religijny) w razie, gdy dochód, pobierany przez duchownego z piastowanego przezeń urzędu (beneficjum), nie dosięgał tej kwoty. Ustawy państwowe, określające wysokość kongruy, nazywały się ustawami kongrualnemi.

**Koniec świata,** ob. Eschatologja.

**Konklawe** (łać. conclave), pomieszczenie odosobnione i specjalnie urządzone oraz zgromadzenie kardynałów, zebrane w niem w celu wyboru papieża.

Wybór papieża odbywał się pierwotnie tak samo, jak innych biskupów, t. j. przez okolicznych biskupów i lud rzymski. Brak ustalonych norm elekcyjnych był powodem nadużyć,

zwłaszcza ze strony władzy świeckiej, początkowo cesarzy rzymskich, od IX wieku władców frankońskich i niemieckich. Chcąc zapewnić Kościołowi zupełną wolność przy wyborze papieża i chcąc usunąć wpływy świeckie na wybór, określali papieże od najdawniejszych czasów, w jaki sposób wybór ma się odbywać. Kodyfikacji tych przepisów dokonał Pius X w konstytucji „Vacante Sede Apostolica“ z 25 grudnia 1904 r. Jeszcze przedtem w osobnej konstytucji „Commissum nobis“ z 20 stycznia 1904 zabronił ten papież mieszania się władz świeckich do wyboru papieża i potępił t. zw. prawo ekskluzywy, mocą którego monarchowie Austrji i Hiszpanji rościli sobie prawo wyłączania od wyboru niemiłych sobie kandydatów (ob. Ekskluzywa).

Wybór papieża odbywa się w Watykanie, gdzie kilka sal I piętra dzielą drewnianemi ścianami na osobne apartamenta, złożone z 3 do 4 cel, służących na mieszkanie kardynałom w czasie elekcji. Dziesiątego dnia po śmierci papieża zgromadzają się kardynałowie i po mszy św., odprawionej przez kardynała-dziekana, udają się w uroczystej procesji do konklawe a następnie do kaplicy sykstyńskiej, gdzie składają przysięgę na przestrzeganie postanowień, tyczących się sposobu elekcji. Od chwili rozpoczęcia obrad konklawe zostaje szczelnie zamknięte.

Według konstytucji Piusa X z r. 1904 istnieją trzy formy wyboru: per inspirationem, gdy kardynałowie bez odbywania narad jednomyślnie obwołują kogoś papieżem; per compromissum, gdy jednomyślnie zdają wybór na trzech, pięciu lub siedmiu członków swego grona, lub per scrutinium, czyli przez tajne głosowanie. W razie głosowania do ważności wyboru potrzeba dwóch trzecich głosów kardynałów, obecnych w konklawe. Po wyborze odbywa się koronacja papieża.

**Konkordancje biblijne,** spisy w abecadłowym porządku wszystkich wyrazów, użytych w Piśmie św., z podaniem miejsca, t. j. księgi, rozdziału i wiersza, w którym pewien wyraz jest użyty. To są konkordancje wyrazowe, czyli werbalne. Oprócz tego są konkordancje rzeczowe, czyli realne, które zawierają zestawienia tekstów biblijnych, traktujących o pewnym przedmiocie w abecadłowym porządku przedmiotów, o których w Piśmie św. jest mowa. Najdawniejsze konkordancje biblijne pochodzą od dominikanów paryskich. Z ich klasztoru św. Jakóba wyszło dzieło kardynała Hugona de Sancto Caro (zm. 1262), zawierające konkordancje t. zw. „krótkie“, ponieważ podają tylko oznaczenie miejsca, w którem znajduje się wyraz, użyty w łacińskiem tłumaczeniu biblji, zwanem Wulgatą. Konkordancje „wielkie“ (Concordantiae maximae) wydali w r. 1250 dominikanie angielscy, podając przy każdym wyrazie pełne brzmienie tekstu biblijnego, w którym wyraz pewien jest zawarty. W języku greckim pierwszą konkordancję opracował i wydał Betulejus w Bazylei w r. 1546, następnie Kirchner w Frankfurcie w r. 1607, Frommius w Amsterdamie w r. 1717 i inni. Najdawniejszą konkordancję hebrajską napisał rabin Izaak Mardocheusz ben Natan w r. 1438 — 1448. Obecnie istnieją konkordancje biblijne prawie we wszystkich językach, na które biblja jest tłumaczona. W języku polskim istnieje o tem książka ks. Jana Zielińskiego p. t. Konkordancje czyli miejsca z Pisma św. Toruń 1900.

**Konkordat,** układ między Kościołem a państwem w formie umowy dwustronnej (traktatu, konwencji), zawartej przez papieża z naczelną władzą pewnego państwa, określającej prawne stanowisko Kościoła katolickiego w tem państwie. Co do istoty konkordatu pod względem prawnym istnieją trzy teorje: jedna upatruje w konkordacie przywilej papieski, spowodowany pewnemi ustępstwami ze strony państwa a tem samem uznaje, że papież może każdego czasu jednostronnie zerwać konkordat, odwołując przywilej. Druga teorja wręcz przeciwnie utrzymuje, że źródłem wszelkiego prawa może być tylko władza państwowa, że więc konkordat stwierdza jedynie w pewnych kierunkach zgodność zapatrywań przedstawicieli państwa i Kościoła, moc obowiązującą zaś posiada tylko jako ustawa państwowa. Jedynie uzasadniona jest teorja trzecia, uważająca konkordat za umowę, gdyż jest on zgodnym objawem woli dwóch stron, zmierzającym do określenia stosunków prawnych między temi stronami, mieści więc w sobie wszystkie istotne cechy umowy. Już sama forma konkordatu świadczy, że obie strony uważają się za jednakowo nim związane i przyrzekają, że będzie niezmiennie zachowywany. Do traktatów międzynarodowych są konkordaty podobne przez to, że przychodzą do skutku między przedstawicielami dwóch niezawisłych i zwierzchnich (suwerennych) potęg, tem jednak się od nich różnią, że tylko jedna strona kontraktująca działa imieniem państwa, papież zaś nie umawia się jako głowa państwa kościelnego, lecz jako głowa Kościoła, której według prawa międzynarodowego przysługuje stanowisko suwerena. Należy przeto uważać konkordaty za osobny rodzaj umów publicznych (ob. Kościół i państwo).



Z dawnych konkordatów najsławniejszy jest konkordat wormacki albo kalikstyński, zawarty między papieżem Kalikstem II a cesarzem Henrykiem V w celu załatwienia sporu o inwestyturę (ob.). Następnie Marcin V zawarł w r. 1418 konkordaty z Niemcami, Francją i Anglją. Papież Mikołaj V zawarł w r. 1448 konkordat z cesarzem niemieckim Fryderykiem III i w tym samym roku z królem polskim, Kazimierzem Jagiellończykiem. W r. 1516 został zawarty konkordat między Leonem X a królem francuskim, Franciszkiem I a w r. 1525 między Klemensem VII a królem polskim, Zygmuntem Starym. W r. 1801 przyszedł do skutku konkordat Piusa VII z Napoleonem, mający uporządkować zamieszanie w sprawach kościelnych, wywołane rewolucją. Prócz tego zostały w XIX w. zawarte konkordaty: z Bawarją w r. 1817, z Neapolem w r. 1818, z Prusami w r. 1821 (Bulla De salute animarum, ogłoszona jako ustawa pruska), z Rosją 15 sierpnia 1847, z Hiszpanją w r. 1851, z Austrją 18 sierpnia 1855 i układ prowizoryczny z Rosją z 23 grudnia 1882 (Vering: Archiv für katholisches Kirchenrecht, tom 49, str. 323).

W najnowszych czasach powstały konkordaty z Łotwą, Bawarją, Polską, Litwą i Prusami (1929). Jest w toku zawarcie konkordatu z Jugosławją. W lutym 1928 r. zawarto między Stolicą Apostolską a Czechosłowacją układ, zwany modus vivendi, mający cechy konkordatu.

Polski konkordat zawarty został w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r., ratyfikowany w myśl art. 114 ustawy konstytucyjnej ustawą z dn. 23 kwietnia 1925 i ogłoszony w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Nr. 72 z r 1925. Konkordat ten, obowiązujący od dn. 2 sierpnia 1925 r., składa się z wstępu, 27 artykułów i Załącznika. Jako cele zawarcia konkordatu podano we wstępie: 1) określenie stanowiska Kościoła katolickiego w Polsce i 2) ustalenie zasad, które „w godny i trwały sposób kierować będą sprawami kościelnemi na ziemiach Rzeczypospolitej“. Do celów tych zdążają uprawnienia Kościoła, uznane przez Państwo i uprawnienia Państwa na polu spraw kościelnych. Do rzędu uprawnień Kościoła, uznanych przez konkordat polski, należy przedewszystkiem wolność Kościoła, swobodne wykonywanie władzy duchownej i jurysdykcji kościelnej, swobodna administracja i zarząd sprawami Kościoła i majątku kościelnego (artykuły I, X, XIV, XVI i XXIV). Władze państwowe mają w pewnych, określonych wypadkach udzielać pomocy przy wykonywaniu postanowień kościelnych (art. IV) a duchowni przy wykonywaniu swych obowiązków mają doznawać szczególnej opieki władz państwowych i są zwolnieni od służby wojskowej (art. V). Najważniejszemi z uprawnień, przyznanych Państwu w sprawach kościelnych, są: obowiązek biskupów do składania przysięgi wierności na ręce Prezydenta Rzeczypospolitej (art. XII) i wpływ Państwa na nominację biskupów (art. XI) oraz na obsadzanie stanowisk proboszczów (art. XIX). Wpływy te są w obydwu wypadkach negatywne, t. j. rząd polski ma możność nie dopuścić do mianowania biskupem lub proboszczem osoby nieodpowiedniej pod względem politycznym. Konkordat zawiera również zgodę Kościoła na parcelację dóbr ko-

ścielnych i bliższe postanowienia co do wykonania reformy rolnej w stosunku do tych dóbr (art. XXIV, ustępy 5—9). Sprawę uposażenia duchowieństwa uregulował konkordat w ten sposób, że zapewnił Kościołowi dotacje roczne, nie niższe, niż wypłacane były przez rządy zaborcze jako ekwiwalent za zabrane dobra kościelne (art. XXIV ustęp 3 i Załącznik).

Wykonywając konkordat, Stolica Apostolska wydała bullę „Vixdum Poloniae unitas" o rozgraniczeniu diecezyj polskich (bulla circum scriptionis) a rząd polski szereg rozporządzeń wykonawczych, dotychczas (1930) nie ukończony. (Por. Komentarz do konkordatu w pracy p. n. Piekarski Stanisław, Wyznania religijne w Polsce. Warszawa 1927).

Konkordat, zawarty między Stolicą Apostolską a państwem włoskiem w traktacie lateraneńskim z dn. 11 lutego 1929 (ob. Kościelne państwo) odpowiada zasadom innych konkordatów, zawartych za pontyfikatu Piusa XI, między innemi konkordatu zawartego z Polską w r. 1925.

**Konkordja,** układ, zawarty w r. 1863 przez biskupów małopolskich obrządku łacińskiego z biskupami obrządku grecko-katolickiego (rusińskiego) co do obrządku dzieci z małżeństw mieszanych i co do zmiany obrządku, zatwierdzony dekretem rzymskiej kongregacji de propaganda fide z 6 października 1863 r. Wobec wyjścia w r. 1917 kodeksu prawa kanonicznego, który zawiera normy dla różnych obrządków, odmienne w wielu punktach od postanowień konkordji, powstała kwestja, czy należy się trzymać prawa ogólnego, zawartego w nowym kodeksie, czy też postanowień konkordji jako prawa partykularnego, obowiązującego dotychczas. Kwestję tę rozstrzygnęła w r. 1928 Stolica Apostolska w ten sposób, że należy w dalszym ciągu trzymać się konkordji (ob. Obrządek).

**Konkordji formuła,** ob. Formula concordiae.

**Konkordji księga,** luterańskie wyznanie wiary, wynik dążeń do ustalenia i uzgodnienia doktryny religijnej Lutra, stanowiącej od czasów jej powstania do czasów najnowszych przedmiot sporów między teologami protestanckimi. Księga konkordji, wydana na polecenie Augusta, elektora saskiego, w Dreźnie w r. 1580, zawiera: trzy symbole ekumeniczne: apostolski, niceno - konstantynopolitański i atanazjański, tak zwane „niezmienione" augsburskie wyznanie wiary (confessio Augustana), według rzekomo oryginalnego brzmienia niemieckiego z r. 1530 oraz apologję tego wyznania według tłumaczenia niemieckiego Justusa Jonasa, artykuły szmalkaldzkie z r. 1537 z dodatkiem Melanchtona o władzy papieskiej, mały katechizm Lutra wraz z jego podręcznikiem ślubów i chrztów (Trau- und Taufbüchlein), opuszczonym w następnych wydaniach konkordji z powodu zawartych w nim egzorcyzmów, wielki katechizm Lutra a wreszcie formułę konkordji (ob. Formula concordiae).

**Konkurencja parafjalna,** w prawodawstwie austrjackiem określenie ustawowe, kto, w jakiej mierze i pod jakiemi warunkami obowiązany jest do świadczeń pieniężnych (składek) lub robocizny przy budowie lub odbudowie i konserwacji kościoła parafjalnego lub filjalnego (ob. Fabrica ecclesiae).

**Konkurs,** ob. Egzamina duchownych.

**Konon,** papież od r. 686 do 687.

**Kononici,** sekta, ob. Tryteizm.

**Konsekracja** (z łać. consecratio = poświęcenie):

1. Konsekracja chleba i wina (ob. Msza św.).

2. Konsekracja biskupa, udzielenie święceń biskupich wybranemu (elektowi) lub mianowanemu (nominatowi). Konsekracji dokonywa biskup-konsekrator, zazwyczaj metropolita wraz z dwoma asystentami, również biskupami, których za dyspensą papieską mogą zastąpić kapłani. Ceremonja konsekracji odbywa się w kościele i zaczyna się od odczytania breve papieskiego (bulli prekonizacyjnej) i złożenia wyznania wiary przez elekta. Poczem następuje msza św., zaczęta przez konsekratora i elekta (nominata) przy jednym ołtarzu. Po Confiteor elekt odprawia dalszy ciąg mszy przy osobnym ołtarzu. Przed ewangelją wraca do ołtarza konsekratora, który odmawia litanję do WW. Świętych i czyni nad elektem znaki krzyża. Przez ten czas elekt leży krzyżem. Po litanji kładą elektowi na głowę i ramiona księgę ewangelji (mszał) a konsekrator oraz asystenci, o ile są biskupami, kładą nań ręce. Następuje hymn do Ducha św., namaszczenie głowy i rąk elekta, poświęcenie i podanie mu pastorału i pierścienia oraz księgi ewangelji. Potem elekt odchodzi do swego ołtarza i odprawia dalszy ciąg mszy św. Podczas ofertorjum klerycy lub świeccy przynoszą zwyczajowe dary, t. j. świece, bochenki chleba i baryłki z winem, które to dary elekt wręcza konsekratorowi, poczem z nim razem odprawia mszę przy tym samym ołtarzu. Po benedykcji mszalnej konsekrator wkłada elektowi poświęconą infułę a elekt z pastorałem w ręku zasiada na tronie biskupim, na którym siedział konsekrator. Ten zaś intonuje Te Deum a elekt udziela ludowi błogosławieństwa. Ostatnią ewengelję odczytuje przy swoim ołtarzu.

3. Konsekracja papieża, benedykcja nowoobranego, której udziela mu kardynał-dziekan. Jeśli obrany nie jest biskupem, z konsekracją połączone jest udzielenie wszystkich potrzebnych święceń.



**Konstancjeński sobór powszechny** (1414—1418), zwołany został przez papieża Jana XXII i cesarza rzymsko-niemieckiego Zygmunta. Głównem zadaniem soboru było usunięcie t. zw. schizmy papieskiej, polegającej na tem, że prócz Jana XXII było jeszcze dwóch antypapieży: Grzegorz XII i Benedykt XIII. Sobór złożył Benedykta XIII i Jana XXII z urzędu a Grzegorz XII zrezygnował. Złożone przez sobór konklawe wybrało w r. 1417 na papieża Marcina V.

Drugą sprawą, załatwioną przez sobór, było potępienie herezji Wiclifa, Husa i Hieronima z Pragi.

Sobór podjął również sprawę reformy Kościoła, ale jej nie dokonał, lecz odroczył do soboru, który miał być zwołany za lat pięć w Pawji. Poruszono też na soborze sprawę sporu Polski z krzyżakami, którą przedstawił rektor uniwersytetu krakowskiego i kanonik Paweł Włodkowic z Brudzewa. Prócz niego reprezentowali Polskę na soborze: Mikołaj Trąba, arcybiskup gnieźnieński, Jan Kropidło, biskup kujawski, Jakób Kurdwanowski, biskup płocki, Andrzej Laskarys Gosławicki, biskup-nominat poznański, Zawisza Czarny z Garbowa i Jan z Tuliszkowa. Posłem Władysława Jagiełły był Jan Rzeszowski, arcybiskup lwowski, a księcia Witolda Piotr z Kustynia, biskup wileński. Sobór przyznał arcybiskupom gnieźnieńskim tytuł prymasa Polski a Jagiełło i Witold otrzymali zatwierdzenie godności wikarjuszów rzymskich w ziemiach pskowskiej, nowogrodzkiej i żmudzkiej. Pod względem prawnym sobór w Konstancji ma znaczenie soboru powszechnego tylko co do ostatnich sesyj, odbytych pod przewodnictwem papieża Marcina V. Natomiast nie są ważne uchwały soboru co do wyższości jego nad papieżem, bo były powzięte na sesjach, pozbawionych prawnego przewodnictwa i były ogłoszone bez współudziału kardynałów. Wielu biskupów i teologów zastrzegło się, że zgadzają się na złożenie z urzędu Jana XXII dla dobra Kościoła, aby usunąć schizmę, zasadniczo jednak sobór nie jest wyższy nad papieża.

**Konstantynopolitańskie sobory.** W Konstantynopolu odbyły się cztery sobory ekumeniczne czyli powszechne. Pierwszy, zwołany przez cesarza Teodozjusza I w r. 381, zatwierdził Credo (symbol wiary) soboru nicejskiego z r. 325, odmawiane dotychczas przy mszy św. Drugi, zwołany przez papieża Wigiljusza i cesarza Justynjana w r. 553 w celu pojednania z Kościołem sekty monofizytów, zadania tego nie spełnił. Trzeci sobór w Konstantynopolu (szósty jako ekumeniczny), zwołany w r. 680 w sprawie herezji monoteletów, ułożył nowy, obszerny symbol wiary, stwierdzający zgodność soboru z uchwałami pięciu poprzednich soborów ekumenicznych. Czwarty (ósmy jako ekumeniczny), od października 869 do lutego 877 r., zwołał cesarz Bazyli za zezwoleniem papieża Adrjana II w sprawie Focjusza (ob.). Sobór ten potępił Focjusza i ogłosił t. zw. definicję soborową, obejmującą obszerne wyznanie wiary, uzasadnienie czci obrazów, ekskomunikę na obrazoburców, wyliczenie zbrodni Focjusza i klątwę na niego.

Nie był ekumenicznym sobór, który się odbył w Konstantynopolu w r. 692, zwany trullańskim (in Trullo) od sali pałacu cesarskiego, w którym się odbywał. Uchwalił 102 postanowienia dyscyplinarne, których celem było zmuszenie łacinników do przyjęcia zwyczajów greckich (co do małżeństwa diakonów i kapłanów, co do niezachowywania postu w soboty Wielkiego Postu, co do niespożywania krwi zwierząt i t. p.). Papież Sergjusz I odmówił zatwierdzenia tych postanowień.

**Konstytucja cywilna kleru** (constitution civile du clergé), ustawa rewolucyjna, uchwalona przez konstytuantę francuską 12 lipca 1790 r., miała na celu zeświecczenie duchowieństwa, upaństwowienie go i oderwanie od Stolicy Apostolskiej. Zniosła 8 arcybiskupstw i 35 biskupstw we Francji, wszystkie godności kościelne, kanonikaty i kościoły nieparafjalne. Proboszczów miały wybierać gminy a biskupów zgromadzenia ludowe departamentu, wybranych biskupów miał zatwierdzać metropolita i udzielać im święceń. Konstytuanta wezwała duchowieństwo francuskie do zaprzysiężenia tej ustawy. Uległa temu wezwaniu tylko szósta część duchowieństwa, podczas gdy 127 biskupów i około 50.000 księży odmówiło przysięgi. Tych „opornych“ (réfractaires insermantés) usunięto natychmiast z posad a na ich miejsce osadzono księży, którzy zaprzysięgli cywilną konstytucję, zwanych „assermantés“. Dało to powód do licznych zaburzeń, zwłaszcza w Wandei, gdzie lud usuwał przemocą narzuconych mu księży rządowych. Pius VI potępił cywilną konstytucję i zasuspendował wszystkich księży, którzy ją zaprzysięgli. Zamieszanie przez nią wywołane trwało aż do zawarcia konkordatu przez Napoleona w r. 1801.

**Konstytucje apostolskie,** ob. Apostolskie kanony i konstytucje.

**Konsultorowie,** doradcy, 1) teologowie, mający głos doradczy w kongregacjach kardynalskich, wyznaczani przez papieża; 2) w niektórych zakonach doradcy generała zakonu; 3) w diecezjach, w których niema kapituły katedralnej, ma biskup zamianować przynajmniej czterech konsultorów diecezjalnych, których grono zastępuje miejsce kapituły i ma te same prawa.

**Konsystorz biskupi,** ob. Kurja biskupia.

**Konsystorz papieski,** ob. Kardynałowie.

**Konsystorz protestancki,** władza duchowna, złożona z członków duchownych i świeckich, której panujący porucza administrację i kierowanie sprawami kościelnemi. Pierwszy taki konsystorz ustanowił elektor saski w Witembergu w r. 1539, przekazując mu sprawy małżeńskie i dyscyplinarne. Zczasem książęta panujący ustanowili konsystorze we wszystkich krajach niemiecko - protestanckich. Konsystorze te otrzymały prawo nadzoru nad nauką wiary i udzielaniem sakramentów, nad urzędowaniem i zachowaniem się pastorów, prawo administracji kościelnej i prawo wykonywania sądownictwa karnego nad duchownymi. W połowie XVIII wieku państwa protestanckie odjęły im nie tylko sądownictwo karne ale i władzę dyscyplinarną nad duchowieństwem.

**Kontemplacja,** rozmyślanie pobożne, rozpamiętywanie prawd wiary i zagłębianie się w nich z upodobaniem. Kontemplacja jest przedmiotem teologji mistycznej.

**Kontemplacyjne zakony,** ob. Zakony.

**Kontrremonstranci,** ob. Arminjanizm.

**Konwalidacja małżeństwa,** ob. Małżeństwo.

**Konwent,** w klasztorach zgromadzenie członków zakonu, uprawnionych do głosu, pod przewodnictwem przełożonego (opata, przeora, prepozyta, rektora lub gwardjana), który stosownie do reguły zakonu winien zasięgać zdania konwentu w niektórych sprawach.

**Konwentualni,** 1) zakonnicy, mający głos w konwencie; 2) te odłamy zakonów franciszkańskich i karmelitów, które trzymają się reguły łagodniejszej, w odróżnieniu od obserwantów, którzy przyjęli regułę surowszą.

**Konwersi i konwerski,** 1) osoby, które zamieszkują stale w klasztorze, nie składając uroczystych ślubów zakonnych, używane do posług, zwłaszcza tych, które wymagają wychodzenia poza klauzurę. Ustawy niektórych zakonów określają ich liczbę i zobowiązania. Zwą się także braćmi laikami w odróżnieniu od właściwych zakonników, zwanych ojcami. 2) Konwersami zwano w średnich wiekach żydów i mahometan, którzy przyjęli wiarę chrześcijańską.



**Konwertyci,** chrześcijanie akatolicy, którzy przyjęli religję katolicką. Istnieją osobne dzieła o konwertyzmie, t. j. powrocie na łono Kościoła katolickiego, od czasów reformacji, zawierające spisy wybitnych konwertytów. Zwłaszcza w wieku XIX w Niemczech znaczna liczba protestantów ze sfer naukowych, literackich i artystycznych przeszła na katolicyzm a w Anglji ilość konwertytów ze wszystkich sfer społecznych spowodowała Piusa IX do przywrócenia tam hierarchji katolickiej.

**Konwulsjoniści,** ob. Jansenizm.

**Koptowie,** sekta monofizycka w Egipcie. Od Kościoła katolickiego odpadli w r. 451, t. j. od soboru chalcedońskiego, który potępił patrjarchę aleksandryjskiego Dioskura. Kilkakrotne próby unji z Kościołem katolickim, podejmowane przez papieży, nie przyniosły donioślejszych wyników. Również opornie zachowują się wobec misyj protestanckich i rosyjskich. Jest ich około 300.000. Głową ich kościoła jest patrjarcha aleksandryjski, rezydujący w Kairze. W życiu codziennem używają języka arabskiego i w tym języku czytają ewangelję, językiem liturgicznym zaś jest język koptycki, powstały pod wpływem staroegipskiego i należący już do języków martwych. Chrztu udzielają przez zanurzanie w wodzie, spowiedź obowiązuje po ukończeniu 25 roku życia i przy zawieraniu małżeństwa. Sakrament namaszczenia olejem św. przyjmują bardzo często, w każdej chorobie i zmartwieniu. Koptowie, wierni unji z Kościołem katolickim, których jest około 25.000, zatrzymali odrębność obrządku; podzieleni są obecnie na trzy diecezje (Aleksandrja, Hermopolis i Teby) i pozostają pod jurysdykcją patrjarchy aleksandryjskiego (łacińskiego), który rezyduje w Kairze.

**Kora** (Persefona), ob. Grecka mitologja i religja.

**Koran** (arab. = czytanie), księga święta islamu, zawierająca objawienia Mahometa, który je dyktował swoim sekretarzom. Koran składa się ze 114 sur (surat) czyli rozdziałów, nie ułożonych systematycznie, lecz wedle długości w ten sposób, że pierwszy rozdział jest najdłuższy. Koran zawiera opowiadania, przypowieści, nauki i upomnienia, reguły prawa, wywody teologiczne i polemiczne, skierowane przeciw chrześcijanom i żydom. Niektóre ustępy odznaczają się prawdziwą wzniosłością (ob. Islam).

**Korea,** półwysep na wschodzie Azji, zamieszkały przez ludność mongolską. Koreańczycy wyznają przeważnie buddyzm, wprowadzony tam w r. 372 po Chr. Chrześcijaństwo dostało się na Koreę w drugiej połowie XVIII w. a w r. 1794 liczba katolików koreańskich wynosiła już cztery tysiące. Mimo prześladowań katolicyzm szerzył się tam do tego stopnia, że papież ustanowił w r. 1831 osobny wikarjat apostolski w Korei. Obecnie półwysep koreański liczy około 70.000 katolików i około 20.000 protestantów.

**Kornthal,** gmina polityczno-religijna pod Stuttgartem, założona na wzór hernhutów w r. 1819 przez Gottlieba Hoffmanna i zamieszkała przez pietystów wirtemberskich, którzy, nie mogąc pogodzić się z rządami konsystorza protestanckiego, racjonalistyczną liturgją, nowym śpiewnikiem i t. p., chcieli emigrować z kraju, uzyskali jednak zezwolenie na założenie osobnego związku religijnego, który dotychczas istnieje.

**Koronacja obrazów.** Koronowanie świętych postaci na obrazach weszło do ikonografji chrześcijańskiej w IV wieku a uroczysty sposób koronacji obrazów pochodzi od kapucyna Hieronima z Forli z końca XVI w. Jedna z najdawniejszych koronacyj obrazów Matki Boskiej odbyła się w r. 1631 w kaplicy chórowej bazyliki watykańskiej w Rzymie. W Polsce jest przeszło 40 koronowanych obrazów Matki Boskiej. Ostatnie przed r. 1930 koronacje odbyły się w r. 1927 w Wilnie i w r. 1928 w Gostyniu w Wielkopolsce (ob. Cudowne obrazy).

**Koronacja papieża,** obrzęd religijny,

pochodzący z XIV w., odbywa się po odprawieniu przez nowoobranego papieża uroczystej sumy w bazylice św. Piotra. Koronacji dokonywa najstarszy wiekiem kardynał-diakon.

**Koronka,** modlitwa katolicka, część różańca (ob.), składa się z kilku Ojcze Nasz i Zdrowaś Marja, pomiędzy któremi wstawione są modlitwy na pewną intencję lub rozpamiętywania jednej z tajemnic wiary.

**Korporał,** chusta biała lniana, na której stawia się na ołtarzu w czasie mszy św. kielich i kładzie się hostję a w cyborjum stawia się monstrancję i puszkę z komunikantami. Korporał oznacza symbolicznie prześcieradło, w które było obwinięte Ciało Chrystusa po zdjęciu z krzyża.

**Kościelne państwo** (Patrimonium Sti Petri), terytorjum podległe świeckiej władzy papieża. Jakkolwiek powstałe w VIII wieku podanie, że Konstantyn Wielki podarował papieżowi całe Włochy, nie ma podstawy historycznej, pewną jest rzeczą, że edykt medjolański z r. 313, przywracający Kościołowi dobra, zagrabione w czasie prześladowań i przyznający mu prawo przyjmowania legatów i darowizn, stał się podstawą nabywania przez Kościół obszernych terytorjów, z których powstało państwo kościelne. Właściwy jego zaczątek stanowi darowizna Luitpranda, króla longobardzkiego, który w r. 728 podarował „apostołom Piotrowi i Pawłowi" w osobie papieża Grzegorza II zdobyte na bizantyńcach miasto Sutri. Następnie Pepin Mały, król frankoński, przywrócił w r. 755 papieżowi Stefanowi II zagarnięte przez Aistulfa longobardzkiego obszary, t. j. egzarchat raweński i okrąg Rzymu, a Karol Wielki w r. 774 zatwierdził donację Pepina i powiększył państwo kościelne, które obejmowało wówczas Rzym wraz z obwodem, Ferrarę, Bolonję, Imolę, Pentapolis z Ankoną i Perudżią. Nadto w r. 787—8 darował Karol Wielki papieżowi miasta południowej Kampanji i Tuscji, Orvietto, Viterbo i Città di Castello. Późniejsi papieże nabywali w drodze darowizn i kupna, tracili przez wojny i znowu odzyskiwali poszczególne terytorja a Juljusz II (1503—1513) doprowadził państwo kościelne do granic, w których pozostawało aż do połowy XIX wieku. Na ówczesne państwo papieskie składały się mianowicie: 1) właściwe Patrimonium Sti Petri, t. j. Rzym z obwodem, Viterbo, Civita Vecchia i Orvietto, 2) Romania z Bolonją, Ferrara, Forli i Rawenna, 3) Marchja z Ankoną, Urbino, Pessaro, Macerata, Fermo, Ascoli i Camerino, 4) Campania maritima z Perudżią, Spoleto i Rieti, 5) Benewent, Frosinone i Velletri. Państwo to, podzielone na 21 prowincyj, obejmowało 41.407 km kw. obszaru, liczyło ponad 3 miljony mieszkańców i posiadało własną armję, złożoną z krajowców i cudzoziemców. Na czele państwa stał papież, do r. 1848 jako władca absolutny, który wykonywał władzę świecką zapomocą hierarchji urzędniczej, złożonej przeważnie z duchownych. Od r. 1831 wybuchały w poszczególnych prowincjach niepokoje, powodowane trudnością pogodzenia rządów duchownych z wymaganiami budzącego się ruchu narodowego. W r. 1848 Pius IX nadał swemu państwu konstytucję i zwołał parlament (zgromadzenie stanów). Drażniąca uczucia narodowe Włochów interwencja państw obcych (Austrji i Francji) spowodowała zbrojne wystąpienie ówczesnego rządu włoskiego, który na zasadzie dekretu ówczesnego króla Sardynji, Wiktora Emanuela, z dn. 17 grudnia 1860 r. wcielił większość obszaru państwa kościelnego do królestwa Sardynji. We wrześniu r. 1870 wojska Wiktora Emanuela zajęły Rzym a w październiku 1870 r. całe państwo kościelne zostało wcielone do zjednoczonego królestwa Italji. Na znak protestu przeciw dokonanej przemocy papież Pius IX zamknął się w Watykanie i nie uznał włoskiej „ustawy gwarancyjnej" z 13 maja 1871 r., która zapewniała papieżowi suwerenność na obszarze Watykanu oraz roczną rentę w kwocie 3.225.000 franków rocznie. Papież odrzucił tę ustawę i gwarantowane przez nią korzyści, stojąc na stanowisku, że suwerenna władza Stolicy Apostolskiej jest jej prawem międzynarodowem a przeto nie może być jej nadana jednostronnym aktem władzy państwowej włoskiej, oraz że porozumienie



między Stolicą Apostolską a królestwem Italji może nastąpić tylko w drodze aktu dwustronnego. Tego stanowiska nie chciał uznać rząd włoski aż do czasów najnowszych, skutkiem czego papieże od r. 1869 nie opuszczali Watykanu i nie uznawali królestwa włoskiego. Stosunek ten zmienił się zasadniczo wskutek zawarcia między Stolicą Apostolską a rządem włoskim traktatu, zwanego traktatem lateraneńskim, zawartego dn. 11 lutego 1929 r. W traktacie tym państwo włoskie uznało istnienie państwa kościelnego pod panowaniem papieża a Stolica Apostolska uznała królestwo włoskie pod panowaniem dynastji sabaudzkiej ze stolicą w Rzymie. Pierwszy artykuł traktatu lateraneńskiego stwierdza, że religja katolicka jest we Włoszech religją państwową. W drugim artykule Włochy uznają suwerenność papieża na gruncie międzynarodowym, trzeci określa granice państwa kościelnego, zwanego „Stato della Città Vaticana" albo „Città del Vaticano", które obejmuje bazylikę św. Piotra, pałace i ogrody watykańskie oraz dawną mennicę papieską (Zecca). Dalsze artykuły zawierają postanowienia, tyczące się spraw komunikacyjnych, utworzenia stacji kolejowej i lotniska na terenie państwa kościelnego. Artykuł 8 uznaje osobę papieża za świętą i nietykalną i określa kary za obrazę lub zamach na papieża takie, jakie są przewidziane za zamach lub za obrazę majestatu. Artykuł 12 zapewnia państwu kościelnemu swobodną komunikację dyplomatyczną nawet na przypadek wojny w stosunku do tych państw, które nie utrzymują z państwem włoskiem stosunków dyplomatycznych. Art. 13 i 14 określają stan posiadania papieża poza Città del Vaticano. Są to bazyliki patrjarchalne: Lateran, Santa Maria Maggiore i św. Pawła „za murami" wraz z należącemi do nich budynkami, ponadto zaś pałac Castel Gandolfo w górach albańskich. Budynki te wraz z kilkoma innemi, które mieszczą kongregacje kardynalskie i instytucje naukowe papieskie, posiadają prawo eksterytorjalności, przez co państwo papieskie powiększa się o kilkanaście enklaw, rozrzuconych po całym Rzymie. Wreszcie art. 21 gwarantuje we Włoszech kardynałom takie same prawa, jakie posiadają książęta krwi. Nieuznana przez Piusa IX ustawa „gwarancyjna" z 13 maja 1871 r. oraz wszelkie inne ustawy włoski, sprzeczne z traktatem lateraneńskim, utraciły moc obowiązującą.

**Kościelne prawo,** nie jest pojęciem jednoznacznem z prawem kanonicznem (ob.), ponieważ obejmuje ogół przepisów, regulujących sprawy kościelne, wydanych nie tylko przez władze kościelne ale i przez władze państwowe, podczas gdy prawo kanoniczne jest zbiorem przepisów prawnych, pochodzących wyłącznie tylko od prawodawczych władz Kościoła.

**Kościelny majątek.** Przedmiotem majątku kościelnego są dobra ruchome i nieruchome oraz prawa majątkowe. Rzeczy kościelne dzielą się według katolickiego prawa kanonicznego na święte (sacra), t. j. takie, które przez uroczysty akt liturgiczny zostały przeznaczone do służby bożej (jak np. kościoły, kaplice, dzwony, kielichy, szaty liturgiczne i t. p.), rzeczy ściśle majątkowe (communia), które są kościelnemi tylko ze względu na właściciela a służą do zaspokojenia materjalnych potrzeb życia kościelnego, i rzeczy wartościowe (kosztowności), t. j. posiadające szczególną wartość artystyczną, zabytkową lub z powodu kosztowności materjału. Kategorję majątku kościelnego stanowi majątek beneficjalny, czyli prebenda, przeznaczony na utrzymanie duchownych, pracujących przy jakimś kościele, w odróżnieniu od majątku ściśle kościelnego (fabrica ecclesiae), który jest przeznaczony na pokrycie wydatków, połączonych z utrzymaniem budynku kościelnego. Kościół katolicki ma prawo nabywać, posiadać i zarządzać majątkiem. Podmiotami majątku kościelnego są osoby fizyczne lub moralne (prawne). Takiemi osobami moralnemi według prawa kanonicznego są: 1) z ustanowienia bożego Kościół katolicki i Stolica Apostolska; 2) na mocy prawa kościelnego zaś diecezje, wikarjaty apostolskie, seminarja, kościoły, menza kapitulna, beneficjum, zakony, prowincje zakonne, zgromadzenia zakonne, poszczególne klasztory i domy

zakonne. Osoby fizyczne i moralne, będące podmiotami majątku na mocy prawa kościelnego, mogą korzystać z majątku sobie oddanego tylko o tyle, o ile zostają w łączności z Kościołem katolickim. Gdy jakaś osoba moralna przestaje istnieć, majątek jej ma biskup obrócić na cele diecezjalne. Zarządcą majątku kościelnego jest prawny przedstawiciel osoby moralnej, posiadającej majątek; np. zarządcą majątku parafjalnego jest proboszcz. Papież jest najwyższym zarządcą wszystkich dóbr kościelnych i kieruje ich administracją przez wydawanie praw tyczących się zarządu. Może też ograniczyć swobodę niższych zawiadowców. Biskup czuwa nad administracją wszystkich majątków kościelnych w diecezji i wydaje szczegółowe instrukcje administracyjne w ramach prawa powszechnego. Administracja majątku ściśle kościelnego (fabrica ecclesiae) należy do przełożonego danego kościoła. Majątkiem kościoła katedralnego zarządza biskup z kapitułą, innych zaś kościołów proboszczowie i rektorzy.

Pozbycie majątku kościelnego (aljenacja) podlega ograniczeniom a mianowicie, jeśli idzie o rzeczy t. zw. wartościowe (kosztowności), których wartość przewyższa 30.000 fr., zezwolenia na pozbycie udziela papież. Na pozbycie przedmiotów majątku o wartości powyżej 10.000 do 30.000 fr. potrzebne jest zezwolenie biskupa, który go udziela za zgodą kapituły, rady administracyjnej i osób interesowanych. Takie też zezwolenie jest potrzebne, gdy majątek kościelny ma być obciążony pożyczką lub oddany w dzierżawę. A mianowicie powyżej wartości 1000 fr. potrzebne jest zezwolenie biskupa a jeżeli dzierżawa ma trwać dłużej niż 9 lat, potrzeba zezwolenia papieskiego. Do aljenacji darów wotywnych potrzeba zezwolenia papieskiego bez względu na ich wartość materjalną.

Majątkiem kościołów protestanckich zarządzają organa, ustanowione przez władzę świecką. Dążeniem jednak kół protestanckich w nowszych czasach jest zdobycie dla prezbiterjów, rad i przełożeństw kościelnych większej autonomji w zakresie prawa majątkowego a pozostawienie państwu tylko prawa nadzoru.

**Kościół.** Wyraz pochodzący od „kasztel", z łać. castellum = zamek (po łacinie ecclesia, znaczy z greckiego: „zwołane zebranie"). W polskim tak jak w innych językach wyraz ten ma podwójne znaczenie: budynku, czyli miejsca zebrania i zebrania samego w najobszerniejszem znaczeniu, t. j. społeczeństwa wiernych. Teologja katolicka nadaje temu wyrazowi znaczenie transcendentalne, obejmując mianem kościoła nie tylko wiernych, żyjących na ziemi cz. kościół wojujący (ecclesia militans), ale i wiernych zmarłych, którzy znów dzielą się na kościół cierpiący w czyśćcu (ecclesia patiens) i triumfujący, w niebie (ecclesia triumphans). W znaczeniu ogólnem używa się wyrazu „kościół" w zastosowaniu do organizacyj większych związków religijnych. W tem znaczeniu mówi się o kościele krajowym, narodowym, protestanckim, reformowanym, anglikańskim, mahometańskim, karaimskim, żydowskim i t. d. W znaczeniu ścisłem, które utarło się w języku polskim, jest to społeczeństwo wiernych, założone przez Chrystusa, powszechne, t. j. cały świat obejmujące, urządzone hierarchicznie z papieżem, jako namiestnikiem Chrystusa, następcą św. Piotra i głową Kościoła i biskupami, jako następcami apostołów, którym Chrystus udzielił władzy nauczania i rządzenia. Kościół w tem znaczeniu, czyli Kościół katolicki jest społecznością religijną, duchową, nadprzyrodzoną, ale widzialną w swej organizacji i używającą do swoich celów zarówno środków nadprzyrodzonych, jak sakramenta, jako też i materjalnych (jurysdykcja kościelna). Członkami Kościoła są wszyscy wierni, o ile nie zostaną z Kościoła wyłączeni. Nie są członkami Kościoła nieochrzczeni, heretycy, schizmatycy i wyklęci. Znamiona Kościoła wylicza symbol niceańsko-konstantynopolitański (325—381) w słowach: „jeden, święty, katolicki i apostolski Kościół".

Powszechność Kościoła (catholicitas) tkwi zasadniczo w jego nauce i urządzeniu, które wyłączają indywidualizowanie religijne (protestanckie: „quot capita, tot sensus") i wszelkie różnice stanów i narodowości. Nauka katolicka jest uniwersalna, jedna dla wszystkich. Ogarnia wszystkie sprawy ludzkie, wszystkie sfery społeczne. Konstytucja Kościoła jest ponadpaństwowa i ponadnarodowościowa. Jedną z najwybitniejszych jego cech jest jedność a mianowicie jedność wiary, wyrażona w dogmatach, jedność kultu, zachowana mimo różnicy obrządków, i jedność zarządu, hierarchji, skoncentrowanej w osobie papieża.

O liczbie członków Kościoła katolickiego dają miarę następujące cyfry statystyczne (według obliczeń z r. 1912):

Ogólna liczba katolików wynosiła 264.505.922, z czego przypadało na Europę 188.577.058, na Azję 12.661.498, na Australję wraz z Oceanją 1.244.055, na Afrykę 2.689.839, na Amerykę 87.614.635. Według statystyki z r. 1928 liczba katolików wynosi 330 miljonów, z czego na Europę przypada 195.431.738 (ob. Europa).

**Kościół anglikański** (Church of England), ob. Anglikanizm.

**Kościół i państwo.** Kwestja stosunku władzy kościelnej do władzy państwowej powstała w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, spowodowana przez to, że religja chrześcijańska, jako religja powszechna, zwrócona do całej ludzkości, stworzyła społeczność religijną, sięgającą poza granice narodowościowe i państwowe. Z chwilą więc wprowadzenia religji chrześcijańskiej powstały dwie organizacje społeczne, religijna i polityczna, mające każda dla siebie osobne formy bytu i osobny organizm zewnętrzny. Kościół i państwo stanęły obok siebie jako dwie najwyższe potęgi społeczne.

Pierwszą fazą stosunku między temi potęgami było prześladowanie Kościoła przez państwo rzymskie (ob. Chrześcijan prześladowanie). Po przetrwaniu prześladowań Kościół uzyskał na mocy edyktu medjolańskiego (w r. 313) swobodę wyznania a nawet stanowisko religji wyłącznej i uprzywilejowanej. Stosunek, który wskutek tego zapanował między Kościołem a państwem, groził Kościołowi utratą jego cechy powszechności, ponieważ cesarze rzymscy, od Konstantyna W. począwszy, usiłowali wciągnąć władzę kościelną w zakres swej władzy imperatorskiej, co uwłaczało zasadniczej idei Kościoła a mianowicie zdając rządy kościelne na władzę państwową, stwarzało kościół państwowy. Było więc negacją jego „katolicyzmu".

Z tego anormalnego stanu rzeczy wyzwolił się Kościół zachodni i pozostał katolickim, czyli powszechnym. Kościół wschodni zaś popadł w zależność od państwa, której ostatnie granice nazywamy bizantynizmem i cezaropapizmem (ob. Bizantynizm, Cezaropapizm i Grecko-wschodni Kościół).

Po upadku zachodniego cesarstwa rzymskiego samodzielność Kościoła nie doznawała zapory ze strony państw, które objęły puściznę Rzymian, gdyż władza tych państw, zaledwie z zarodu powstająca, nie czuła ani sił, ani powołania do wkraczania w zakres władzy kościelnej. Sojusz papiestwa z państwem frankońskiem zrodził ideę powszechnej monarchji chrześcijańskiej pod protektoratem papieży, którym przyniósł od Pipina i Karola W. darowizny terytorjów, będących początkiem świeckiej władzy papieża (ob. Kościelne państwo).

Po upadku monarchji Karolingów aż do pontyfikatu Grzegorza VII stosunek równowagi między Kościołem a państwem był chwiejny i wyższość przechodziła kolejno w ręce jednej lub drugiej strony, przy której chwilowo była przewaga materjalna lub moralna.

Papież Grzegorz VII (1073—1085) wprowadził do tego stosunku system, zwany systemem teokratycznym. W systemie tym papież jest głową wielkiej rodziny chrześcijańskiej, najwyższą powagą, łączącą wszystkie narody, do rodziny tej należące. Władza świecka rządzi jedynie z woli Kościoła i w oznaczonym przezeń zakresie. Najwyższym wyrazem systemu teokratycznego była słynna bulla „Unam Sanctam" Bonifacego VIII (1294—1303), który porównał w niej władzę świecką i kościelną do dwóch mieczów, z których jeden jest noszony za Kościół (pro ec-

clesia) a drugi przez Kościół (ab ecclesia). Nawet ta bulla nie zawiera jednak teorji o bezpośredniej władzy Kościoła w sprawach świeckich (potestas directa), gdyż jak to wypływa z wyjaśnień Bonifacego VIII, Kościół nie rościł sobie nigdy prawa do bezpośredniego wkraczania w świeckie sprawy państw. Żaden papież nie wypowiedział nigdy takiej teorji. Z orzeczeń papieży wynika raczej teorja o pośredniej władzy Kościoła w rzeczach świeckich (potestas indirecta), która polega na zapatrywaniu, że Kościół może wkraczać w sprawy świeckie „z powodu popełnienia grzechu" (ratione peccati), t. j. gdyby postępowanie władzy państwowej naruszało zasady wiary i obyczajów.

Wskutek sporów papieży z cesarzami niemieckimi i królami francuskimi, które doprowadziły do t. zw. „niewoli babilońskiej" papieży w Awinjonie i do t. zw. schizmy papieskiej (1378—1417), upadł system teokratyczny a władza świecka w miejsce supremacji Kościoła postawiła system supremacji państwa nad Kościołem. Wybitniejsze kierunki tego systemu przedstawia galikanizm, febronjanizm i jozefinizm (ob. odnośne artykuły). Wszystkie te kierunki były troskliwie pielęgnowane przez państwa policyjne XVIII wieku.

Państwo nowożytne, które ogranicza się do zewnętrznej sfery świeckiego życia i stoi przeważnie na stanowisku indyferentyzmu religijnego, nie rości sobie pretensji do supremacji w sprawach kościelnych. Wobec tego powstała teorja koordynacji, która uznaje Kościół i państwo jako dwie potęgi odrębne, równorzędne i mające byt niezawisły. Potęgi te są różnorodne: każda z nich ma właściwy sobie zakres działania i rozporządza właściwemi sobie środkami działania. Urządzenie stosunku Kościoła do państwa może w myśl tej teorji nastąpić na dwóch drogach: konkordatu lub rozdziału Kościoła od państwa.

Przez konkordat (ob.) państwo uznaje Kościół jako równorzędny czynnik i układa się z nim co do działania w niektórych sprawach, interesujących obydwa czynniki. Państwo nie rezygnuje przytem ze swej suwerenności ani jej nie umniejsza, lecz tylko układa zgodnie z Kościołem sposób, w jaki ją będzie w niektórych sprawach wykonywało. Kościół zaś w drodze umowy przyznaje państwu pewne ustępstwa, które mogą odnosić się jedynie do administracji kościelnej, nigdy zaś do praw, które Kościół uważa za istotne i niepozbywalne.

Innym sposobem urządzenia stosunku między Kościołem a państwem jest tak zwany rozdział Kościoła od państwa. Polega on na zupełnym indyferentyzmie państwa w sprawach religji i uważaniu wszelkich związków religijnych za stowarzyszenia. Negując znaczenie religji w życiu społecznem, staje ten system w sprzeczności z oczywistemi faktami a sprowadzając wszelkie związki religijne a zwłaszcza Kościół katolicki do roli stowarzyszeń, czerpiących uprawnienie do bytu z ustaw państwowych, popełnia nadto błąd zasadniczy, jakoby państwo miało wogóle możność urabiania związków religijnych wedle swojej woli i uznania. Pomimo tego teorja rozdziału Kościoła od państwa posiada zwolenników i to nawet pomiędzy katolikami, którzy, nie zamykając oczu na strony ujemne tej teorji, uważają ją za sposób zapewnienia Kościołowi maximum wolności i wychodzą przytem z założenia, że państwo jest nieprzejednanym wrogiem Kościoła, któremu swą opieką tylko szkodę przynieść może. Zarzucają przytem, że w każdym konkordacie tkwi wada wszystkich umów międzynarodowych, iż wystarczają wśród pokoju a zawodzą, skoro powstaje spór.

O tem, czy dla Kościoła lub dla państwa korzystniejszy jest konkordat czy rozdział, niemożliwe decydować w drodze teoretycznej, ponieważ stosunek między Kościołem a państwem jest zawsze produktem historycznym. Decydować tu może jedynie tylko praktyczny punkt widzenia, biorący pod uwagę cały szereg czynników faktycznych i konkretnych danych a mianowicie przedewszystkiem panujący w państwie układ sił społecznych, stopień religijności jego mieszkańców, tradycje i obyczaje narodowe, ilość i stanowisko innych wyznań poza Kościołem katolickim, stan duchowieństwa, organizacja i uposażenie Kościoła oraz prawa, które w tem państwie posiada.



Konstytucja Państwa polskiego z r. 1923 nie stanęła na stanowisku indyferentyzmu religijnego i rozdziału, a raczej uznała, że sfera religijna wchodzi w zakres interesów państwowych. Stojąc na tem stanowisku i uwzględniając znaczenie religji katolickiej w Polsce, jako religji większości narodu, postanowiła uregulować stosunek Kościoła do Państwa na podstawie układu ze Stolicą Apostolską. Temu postanowieniu konstytucji stało się zadość przez zawarcie konkordatu z 10 lutego 1925 r. (ob. Konkordat).

**Kościół krajowy** (niem. Landeskirche), pojęcie prawne, wprowadzone przez protestantyzm w myśl zasady: cuius regio illius religio, wedle której panujący ma prawo oznaczać religję swoich poddanych (ob. Terytorjalizm). Pojęcie to, przeciwne idei powszechności Kościoła i pozbawiające go jego istotnej cechy, zostało przez Kościół stanowczo odrzucone. „Kościołami krajowemi" mianują się zatem tylko terytorjalne związki wyznaniowe protestanckie.

**Kosmogonja,** wyobrażenie o powstaniu świata, jest w każdej niemal religji pierwotnej odmienne. O ile ono polega na mitologji a nie na objawieniu, wyłączywszy zatem kosmogonję chrześcijańską, widzimy, że mitologiczne wyobrażenia o początku świata zawisłe są od dwóch różnych przyczyn. Pierwszą jest przyroda kraju, w którym powstało pewne pojęcie kosmogoniczne, oraz znajomość zjawisk przyrody u jego mieszkańców. W ten sposób tłumaczy się, że kosmogoniczny czyn bóstwa w obfitującej w wody Babilonji polegał na ujarzmieniu tego żywiołu a w suchej i piaszczystej Syrji na sprowadzeniu wody. Drugą przyczyną jakości mitów kosmogonicznych jest stan pojęć religijnych u ludu, wytwarzającego pewien mit, jego pojęcie o bóstwie i o stosunku bóstwa do świata. Właściwością kosmogonij starożytnych jest politeizm, łączenie powstania świata z powstawaniem bóstw czyli teogonją i przyoblekanie sił i zjawisk przyrody w postacie licznych bóstw. Tak np. kosmogonja babilońska uosabia żywioł wodny, Apsu, jako istotę męską, przedstawiającą wody słodkie i Thiamat, matkę bogów, wody słone. Z połączenia tych wód powstali pierwsi bogowie, Auszar i Kiszar, Anu i Ea, oraz Marduk, poskromiciel żywiołu wodnego, matki bogów Thiamat, z której łona sam wyszedł. Kosmogonja grecka przedstawia powstanie świata w ten sposób, że Erebos (ciemność) i Nyx (noc) spłodziły Eter (światło) i Hemerę (dzień). Według kosmogonji chaldejskiej najwyższy bóg Bel (Baal) przeciął swą małżonkę na dwoje i z dwóch jej części utworzył niebo i ziemię a bogów i ludzi lepił z gliny, zroszonej własną krwią. Starożytny Egipt wytworzył kilka mitów kosmogonicznych. Najwięcej rozpowszechniony był mit, powstały w Heliopolis: na początku był pra-żywioł wodny, Nun, z niego powstało bóstwo słoneczne Râ, które spłodziło samo z siebie Szu i Tefnut, tych zaś dziećmi były Geb i Nut, niebo i ziemia, które znów spłodziły braci Ozirisa i Seta i ich małżonki Izis i Neftis.

Kosmogonja chrześcijańska polega na historji stworzenia, opowiedzianej w pierwszym rozdziale Mojżeszowej księgi rodzaju (Genesis). Przedstawienie to, przypisujące powstanie świata dziełu twórczemu jedynego Boga, uznała papieska komisja biblijna w orzeczeniu z 30 czerwca 1909 za historyczne. Wedle tego opisu stworzenie świata nastąpiło w sześciu okresach („dniach"), stąd hexahemeron (sześć dni), który tłumaczą różne teorje, jak literalna, idealistyczna (alegoryczna, poematyczna, wizyjna), teorja perjodyzmu i teorja eklektyczna.

(Hermann Gunkel: Schöpfung und Chaos 1895. Braun: Über Kosmogonie. Münster. 1895 i Guibert: Les origines. Paris. 1896).

**Kosmologja,** nauka o wszechświecie, wyrażenie wprowadzone do filozofji przez Kanta, jako określenie wiadomości o świecie, czyli o tem wszystkiem, co jest poza własnem ja, w przeciwstawieniu do psychologji, jako wiadomości o samym sobie. Kosmologja jest częścią metafizyki, t. j. tłumaczy istnienie świata w sposób

nadprzyrodzony, i łączy się w tem znaczeniu z religją. Religje kulturalnych ludów starożytnych, Babilończyków, Egipcjan, Żydów i Greków, przedstawiają istnienie świata w głównych zarysach jednakowo. We wszystkich tych religjach ziemia jest punktem środkowym świata (system geocentryczny). Ponad nią rozpościera się niebo, na którem utwierdzone są gwiazdy stałe. Słońce, księżyc i planety krążą na wyznaczonych sobie drogach. Politeizm uważa je za bóstwa, wiara mojżeszowa czyni z nich sługi posłuszne Bogu. Ponad sklepieniem nieba mieszka Bóg, wedle religij politeistycznych bogowie. Pod ziemią jest państwo zmarłych. To pojęcie trzechpiętrowej budowy świata przetrwało do XVI wieku, podtrzymywane autorytetem Arystotelesa. Dopiero Kopernik wprowadził w miejsce systemu geocentrycznego system heljocentryczny (słoneczny) a naukę jego przyjęli w ciągu XVII w. wszyscy teologowie.

**Koszarski** (Grzegorz z Żarnowca), polski predykant kalwiński z XVI w. Był kanonikiem katedralnym krakowskim, porzucił stan kapłański, przyjął kalwinizm i szerzył go jako pisarz i kaznodzieja. Zamiast rodowego nazwiska Koszarski używał pseudonimu Żarnowita (Żarnovitius). Pracował nad zjednoczeniem protestantów polskich i brał udział w synodach sandomierskim (1570), toruńskim (1595) i wileńskim (1599), które miały zapobiec rozbijaniu się protestantyzmu polskiego i załagodzić spory i różnice wierzeń. Próbował także zjednoczenia ze schizmatykami i w tym celu napisał list do Melecjosa, patrjarchy w Konstantynopolu. Umarł ok. r. 1601 jako pastor we Włoszczowej.

**Kotwica,** w symbolice chrześcijańskiej oznacza nadzieję na żywot wieczny. Połączenie kotwicy z rysunkiem ryby, z krzyżem lub monogramem Chrystusa oznacza nadzieję, pokładaną w Chrystusie. Na grobach męczenników wyobrażenie kotwicy oznacza wytrwałość w wierze.

**Kreacjanizm,** teorja teologiczna, wedle której przy narodzinach człowieka ciało jest płodem rodziców, dusza zaś pochodzi bezpośrednio od Boga, który ją stwarza (ob. Dusza).

**Kremacja,** palenie zwłok, nie była u ludów pogańskich starożytności ani pierwotnym ani jedynym sposobem chowania zmarłych. Przeważało składanie zwłok do ziemi, które u Egipcjan i innych narodów było wyrazem wiary, że dusza ciała, niepogrzebanego w ziemi, nie zazna spoczynku. U żydów składano zwłoki w jaskiniach lub grotach, wykutych w skale a palenie zwłok stosowano tylko do zbrodniarzy, jako obostrzenie kary śmierci. Dotychczas religja żydowska uważa palenie zwłok za rzecz bezbożną.

W pierwszych czasach chrześcijaństwa składanie ciał zmarłych w ziemi było tak powszechne, że nie da się stwierdzić ani jednego wypadku kremacji i nie było potrzeby jej zakazywania przez Kościół. Zakaz taki wydał dopiero Karol Wielki w r. 784. Rewolucja francuska wprowadziła palenie zwłok jako demonstrację przeciwko religji, co jednak wkrótce, bo już za czasów Napoleona, poszło w zapomnienie. Wznowiła ideę kremacji w r. 1850 masonerja niemiecka a za nią włoska i angielska. Chociaż palenie zwłok nie stoi w sprzeczności z żadnym dogmatem katolickim, Kościół zakazuje go, bo nie odpowiada duchowi i tradycji chrześcijańskiej a podjęli go wrogowie Kościoła dla zwalczania wiary w nieśmiertelność duszy i zmartwychwstanie ciał. Dekrety Kongregacji św. Oficjum z r. 1886 i 1892 potępiają palenie zwłok i należenie do stowarzyszeń, propagujących krematorja. Kodeks prawa kanonicznego odmawia chrześcijańskiego pogrzebu tym, którzy polecili spalić swe ciało, chociażby faktycznie nie zostało spalone. Protestantyzm również zasadniczo nie uznaje palenia zwłok a wyjątek od tej zasady czynią tylko „kościoły krajowe“ drobnych państw niemieckich, jak Gotha i księstwo Sasko-Wajmarskie, których rządy wprowadziły u siebie krematorja, jako przedsiębiorstwa państwowe. Natomiast konferencja niemiecko-ewangelickich władz kościelnych w r. 1898 w Eisenach powzięła uchwałę, zabraniającą pastorom urzędowego udziału przy paleniu zwłok



i ceremonjach z niem połączonych, motywując zakaz tem, że palenie zwłok „sprzeciwia się prastaremu zwyczajowi, opartemu na Piśmie św. i przepisom, na jego podstawie wydanym“.

**Krew Przenajśw.** Chrystusa Pana w Sakramencie Ołtarza odbiera w Kościele katolickim cześć najwyższą (cultus latriae) a Pius IX ustanowił w r. 1849 święto Krwi Przenajśw. w pierwszą niedzielę lipca. Istnieje cały szereg kongregacyj w związku z tym kultem:

1. Misjonarze Krwi Przenajśw. (sangwiniści albo bufalini), kongregacja księży świeckich, zał. w Rzymie w r. 1821 przez błog. Kaspra del Bufalo. Ma na celu podnoszenie życia religijnego przez misje ludowe a szczególnie przez szerzenie czci dla Krwi Przenajśw. Posiada dom macierzysty w Rzymie, seminarjum w Albano i domy we Włoszech, w księstwie Liechtenstein i w Ameryce Północnej, gdzie liczy 104 księży w 37 parafjach i licznych domach misyjnych.

2. Siostry czcicielki Krwi Przenajśw. (Adoratrice del Divin Sangue), kongregacja, zał. również za inicjatywą błog. Kaspra del Bufalo przez Marję de Mattia (zm. 1866). Oddają się wychowaniu młodzieży w szkołach i sierocińcach. Posiadają dom macierzysty w Rzymie i kilka domów w Ameryce Północnej z domem macierzystym w Maria Stein w Stanie Ohio z przeszło 700 siostrami.

3. Zakon rycerski Krwi Przenajśw., zał. w r. 1608 przez Wincentego I, księcia Mantui.

4. Augustjanki Krwi Przenajśw., kongregacja, zał. w r. 1823, posiada dom macierzysty w Arras, zajmuje się pielęgnowaniem chorych.

5. Córki Krwi Przenajśw., kongregacja zał. w r. 1862 w Sittard w Holandji.

6. Siostry misyjne Krwi Przenajśw. czyli trapistki w Mariannhill w Afryce południowej, kongregacja zał. w r. 1885 z domem macierzystym w Beeken Donk w Holandji.

**Kriszna,** jedno z wcieleń bóstwa Hindusów Wisznu (ob. Hinduizm), opiewany w epopei staroindyjskiej Mahabharata, jako bohater i mędrzec.

**Królewskie księgi,** cztery księgi Starego Testamentu (ob. Biblja), zawierające historję ludu izraelskiego od urodzenia proroka Samuela aż do zdobycia Jerozolimy przez Nabuchodonozora i wzięcia Joachima, króla judzkiego, do niewoli.

**Krucjaty,** wyprawy krzyżowe, przedsiębrane przez władców chrześcijańskich zachodniej Europy w celu oswobodzenia Jerozolimy i Grobu Zbawiciela z pod władzy islamu. W wyprawach tych, z których pierwsza odbyła się w r. 1096, krzyżowcy zdobyli Jerozolimę zaledwo na okres 88-letni (1099—1187), poczem zaś owocem szóstej wyprawy w r. 1227 było 10-letnie panowanie chrześcijan w Jerozolimie. Końcem ósmej i ostatniej wyprawy krzyżowej była utrata Akki (Ptolemaidy) w r. 1291, ostatniej placówki chrześcijańskiej w Ziemi św.

Krucjaty nie osiągnęły zatem właściwego celu. Prócz skutków politycznych jednak, z których najważniejszym było powstrzymanie ekspansji islamu ku Zachodowi, spowodowały one wzrost religijności, zbliżyły do siebie ludy chrześcijańskie i zapoznały je z cywilizacją Wschodu. W krucjatach uwydatniają się dwa główne ideały średniowiecza: walka chrześcijaństwa z islamem i zjednoczenie ludów chrześcijańskich pod wodzą papieża.

**Krucyfer,** kleryk lub sługa kościelny, niosący krzyż na procesji lub przy innym pochodzie kościelnym.

**Krucyfiks,** ob. Krzyż.

**Krypta,** podziemna grota albo pieczara pod kościołem, zawierająca kaplicę lub drugi kościół podziemny. Mieści grobowce lub służy do składania zwłok przed pogrzebem.

**Kryptokalwinizm,** tajny kalwinizm. Kryptokalwinistami albo filipistami nazywali ortodoksyjni luteranie zwolenników Melanchtona i jego nauki, zbliżonej co do komunji do nauki Kalwina. Po śmierci Melanchtona starali się jego uczniowie uzyskać zwycięstwo dla swych zapatrywań, co się im chwilowo udało w Saksonji, gdzie przywódcy filipistów, Paweł Eber i Kasper Peucer, skłonili elektora saskiego, Augusta, do uznania ze strony władzy świeckiej ich wyznania wiary, wydanego p. t. Corpus doctrinae Philippicum. Gdy jednak w r. 1574

wydali traktat teologiczny p. t. „Exegesis perspicua et ferme integra controversiae de sacra coena", w którym wyszydzali opinje luteranów, elektor saski, spostrzegłszy niebezpieczeństwo, grożące z ich strony luteranizmowi, wypędził z kraju najgorliwszych filipistów a ich przywódcę Peucera kazał uwięzić. Spór o kryptokalwinizm wszczął się na nowo w czasie od 1586 do 1591 r. za elektora saskiego Chrystjana I, który popierał szerzącego kalwinizm kanclerza Mikołaja Crella. Jego następca, Chrystjan Wilhelm I przywrócił panowanie luteranizmu w Saksonji a kanclerz Crell został ścięty (1601).

**Kryptokatolicyzm,** tajny katolicyzm. Kryptokatolikami albo kryptopapistami nazywali fanatyczni luteranie tych teologów protestanckich, którzy usiłowali doprowadzić do zjednoczenia mnożące się sekty protestanckie. W Anglji kryptokatolikami nazywają zwolenników zbliżenia do Kościoła katolickiego (ob. Pusey Edward).

**Kryptycy,** ob. Ubikwizm.

**Krzywoprzysięstwo,** świadome stwierdzanie nieprawdy przez przysięgę. Prawo kanoniczne uważa krzywoprzysięstwo za występek „mixti fori", t. j. karany tak przez władze duchowne, jak przez świeckie, i karze krzywoprzysięzcę, jeśli jest duchownym, przez suspensę a jeśli jest świeckim, przez interdykt. Krzywoprzysięstwo jest karalne wedle wszystkich kodeksów karnych świeckich, uznających przysięgę.

**Krzyż,** symbol chrześcijaństwa, był u Rzymian i Greków narzędziem męki i kary hańbiącej. Jako emblemat był u Egipcjan i u Hindusów symbolem słońca (crux ansata, ob. Swastyka). W starożytności wyobrażenie krzyża nie zawsze było emblematem, często tylko motywem ornamentacyjnym. Teorja ewolucjonistyczna, usiłująca wyprowadzić chrześcijańską cześć krzyża z bramanizmu, nie ma uzasadnienia, bo legenda o śmierci krzyżowej Wisznu powstała dopiero w VII w. po Chr. pod wpływem chrześcijaństwa a bramanizm nic o niej nie wie. U żydów „drzewo wiadomości złego i dobrego" oraz „drzewo żywota" (Gen. II. 9.17 i III.3) są symbolami doskonałości, którą ludzkość utraciła przez grzech. Wąż miedziany, zawieszony na żerdzi, ukazywany przez Mojżesza żydom na pustyni i uzdrawiający od ukąszenia wężów jadowitych (Numeri XXI.8 — 9), jest figurą (przedobrażeniem) krzyża Chrystusowego.

Religja chrześcijańska czci krzyż jako znak zbawienia. W tem znaczeniu pierwsi chrześcijanie umieszczali krzyż albo alegorje krzyża, np. kotwicę, przeciętą linją poprzeczną, maszt okrętowy w kształcie krzyża, literę T, na nagrobkach, na sprzętach domowych, narzędziach, księgach i t. p. W IV wieku wyobrażano baranka pod krzyżem, w VI w. baranka na krzyżu. Postać ludzka Chrystusa na krzyżu (krucyfiks) pojawia się po raz pierwszy w V w., od IX w. z wyrazem cierpienia. Począwszy od XII w. Chrystus na krzyżu nosi koronę cierniową.

Cześć krzyża w religji katolickiej objawia się w trzech formach: 1) jako cześć samego krzyża, na którym wisiał Chrystus, a mianowicie cześć relikwij Krzyża św. (ob. Drzewo Krzyża św.), przez obchodzenie świąt Znalezienia św. Krzyża (3 maja) i Podwyższenie św. Krzyża (14 września), 2) wizerunki krzyża (krucyfiksy) i 3) znak krzyża, czyniony ręką (ob. Żegnanie się). Według przepisów liturgicznych brak krzyża na ołtarzu jest przeszkodą do odprawiania mszy św. Krzyże procesjonalne są różnej formy, stosownie do przeznaczenia, jak krzyże parafjalne, brackie, pogrzebowe, kapitulne, arcybiskupie, patrjarsze, papieskie. Krzyż „triumfalny" umieszcza się w kościele nad wejściem do prezbiterjum w t. zw. tęczy, czyli łuku triumfalnym.

**Krzyża św. zakony i kongregacje.** 1) Oprócz niemieckiego zakonu krzyżaków, założonego w czasie wypraw krzyżowych dla obrony chrześcijan przed niewiernymi i dla pielęgnowania chorych, sekularyzowanego w XVI w. i zamienionego na protestancki order pruski, byli kawalerowie krzyżowi włoscy, zakon rycerski, założony w r. 1169 przez papieża Aleksandra III i zniesiony przez papieża Aleksandra VII w r. 1656; belgijsko-holenderscy (Kruisherren), zakon, założony w r. 1211, dotychczas istniejący, posiada dwa konwenty w Holandji i trzy w Belgji i trudni się duszpasterstwem; oraz czescy, zakon powstały w r. 1237 z bractwa szpitalników, istniejący dotychczas w Czechach, na Morawach i w Wiedniu. 2) Zakon Krzyża św. z Fonte Avellana. 3) Kongregacja Krzyża św. w Coimbra. 4) Kongregacja jozefitów od św. Krzyża i 5) Kongregacja braci od Krzyża Jezusa we Francji.



Kongregacje żeńskie: 1) Siostry od św. Krzyża, kongregacja zał. w r. 1806 w Poitiers przez Andrzeja Tournet. Trudnią się wychowaniem dzieci i pielęgnowaniem chorych. Posiadały w r. 1903 przeszło 400 zakładów we Francji, 9 we Włoszech i 9 w Hiszpanji. 2) Siostry - nauczycielki od św. Krzyża w Menzingen w Szwajcarji, zał. 1844 przez kapucyna Teodozego Florentini, utrzymują szkoły dla małych dzieci, dla nierozwiniętych, szkoły średnie i internaty dla dziewcząt oraz akademję św. Krzyża w Fryburgu. W r. 1900 otrzymały zatwierdzenie papieskie i pracują na misjach w Natalu, w Chile i w Indjach. W Europie posiadają zakłady w Szwajcarji, Italji, Czechosłowacji (Ernestinum w Pradze), w Anglji (Wimbledon) i w Badenji (Säckingen). 3) Siostry Miłosierdzia od św. Krzyża, powst. w r. 1852 w Chur w Szwajcarji, trudnią się pielęgnowaniem chorych, posiadają domy w Szwajcarji, Austrji, Badenji, Italji i w Indjach. 4) Siostry od św. Krzyża w Strassburgu, powst. w r. 1833, prowadzą w Niemczech zakłady poprawcze, zakłady dla ciemnych i głuchoniemych. 5) Córki Krzyża św. we Francji, powst. w r. 1625 w Roye, po rewolucji rozdzieliły się w liczne, niezależne od siebie kongregacje diecezjalne. 6) Córki Krzyża św., w Leodjum, posiadają zakłady w Belgji, Niemczech, Anglji i Indjach Wschodnich. 7) Siostry Krzyża św. w Manchester w Anglji. 8) Marjanitki od św. Krzyża. 9) Szare siostry od św. Krzyża w Kanadzie i Stanach Zjednoczonych. 10) Czcicielki Krzyża św. w Annam w Indjach, powst. w XVII w., prowadzą szkoły i sierocińce dla krajowców. 11) Czcicielki Krzyża św. w Japonji, kongregacja, złożona z Japonek, poświęcająca się nauczaniu dzieci i pielęgnowaniu chorych, zał. w r. 1875 przez biskupa Lancaigne w Motobari, posiada 12 klasztorów ze 160 siostrami.

**Krzyżowa droga,** ob. Droga Krzyżowa.

**Krzyżowe dni,** ob. Dni Krzyżowe.

**Krzyżowe wojny,** ob. Krucjaty.

**Kserofagja,** najsurowszy rodzaj postu, polegający na jedzeniu tylko suchego chleba lub innych pokarmów suchych, niegotowanych. Post taki obchodzili chrześcijanie od IV w. do końca średniowiecza w ciągu Wielkiego Postu.

**Ksiądz,** kapłan katolicki, do XVI wieku nazwa świeckiego panującego (książę), od czasów wprowadzenia chrześcijaństwa w Polsce, według kroniki Galla od czasów Bolesława Chrobrego, tytuł duchownych katolickich, przez który przetłumaczono łacińskie „dominus", romańskie „don".

**Ksieni** (abbatissa), przełożona klasztoru, opatka.

**Księgi liturgiczne,** zawierają przepisy i formy kultu zewnętrznego. Ob. Liturgiczne prawo.

**Księgi parafjalne,** ob. Metryki.

**Księgi symboliczne,** ob. Symboliczne księgi.

**Ktystolatrzy,** ob. Monofizyci.

**Kuczki** (grec. skenopegia), święto namiotów czyli święto szałasów, obchodzone przez żydów w czasie od 15-go do 22-go miesiąca Tiszri, t. j. z końcem września lub w początkach października. Było pierwotnie świętem rolniczem, obchodzonem z powodu zakończenia zbiorów owoców, oleju i winobrania. Wskutek wędrówki izraelitów przez pustynię nazwano je świętem namiotów a w czasie pobiblijnym zaczęto je tłumaczyć jako pamiątkę nadania prawa na górze Synaj.

**Kult,** cześć religijna, zewnętrzny objaw poczucia lub uświadomienia religijnego. Formy kultu stanowią właściwość każdej religji a spełnianie tych form jest oznaką przynależności do pewnego wyznania religijnego (ob. Religja).

**Kulturkampf,** niem. „walka o kulturę", walka, którą rzekomo w obronie kultury wypowiedział rząd pruski Kościołowi katolickiemu. Nazwy „kul-

turkampf“ użył pierwszy Rudolf Virchow w odezwie wyborczej partji postępowej w Prusach w r. 1873. Walkę tę rozpoczął rząd pruski od popierania sekty „starokatolików“, utworzonej przez oponentów przeciw uchwałom soboru Watykańskiego z r. 1869. Jednym z głównych celów walki było dla Bismarcka zgniecenie partji katolickiego centrum, która pod wodzą Ludwika Windthorsta sprzeciwiała się antypolskiej polityce Prus. Wniesiona przez ministra Falka a przeforsowana przez Bismarcka ustawa pruska o nadzorze szkolnym miała też głównie na celu usunięcie polskich księży, którzy jako inspektorowie szkolni opierali się germanizacji. W mowie swej z 14 maja 1872 r. użył Bismarck słynnego dotychczas zwrotu: „do Kanossy nie pójdziemy“. A jednak walkę przegrał.

Prowadził ją na polu ustawodawczem i administracyjnem. Ustawodawczo dążył do zmiany artykułów 15—18 konstytucji pruskiej w kierunku zapewnienia państwu władzy nad Kościołem i możności decydowania w jego sprawach wewnętrznych. W tym celu przeforsował cztery ustawy, z 11, 12, 13 i 14 maja 1873 r., zw. „ustawami majowemi“: 1) o seminarjach duchownych, 2) o kościelnej władzy dyscyplinarnej i utworzeniu królewsko-pruskiego trybunału dla spraw duchownych, mającego prawo usuwania księży ze stanowisk kościelnych, 3) o nakładaniu kar kościelnych i 4) o wystąpieniu z Kościoła. Ustawy te, uznane ogólnie za chybione, wzbudziły opozycję nawet ze strony protestanckiej, a mianowicie partji nadwornego kaznodziei cesarza Wilhelma I, Rudolfa Kögla, która spowodowała upadek twórcy tych ustaw, ministra Falka. Same ustawy zostały przez Bismarcka w latach od 1880 do 1891 odwołane lub zmienione.

Na polu administracji prowadził Bismarck walkę z równą bezwzględnością, gnębiąc w pierwszym rzędzie duchowieństwo polskie. Katolicki prepozyt wojskowy, ks. Namszanowski, został zasuspendowany za to, że zabronił odprawiać nabożeństwa katolickie w kościele garnizonowym, oddanym przez rząd sekcie „starokatolików“. Prymasa Polski, arcybiskupa Ledóchowskiego, uwięziono. Zniesiono poselstwo przy Stolicy Apostolskiej, departament katolicki w ministerstwie wyznań oraz stanowisko katolickiego prepozyta wojskowego. Zamach Kullmanna na Bismarcka w Kissingen w r. 1874 usiłowano zrzucić na partję katolicką (manewr powtórzony przez Callesa w Meksyku wobec mordercy Obregona w r. 1928). Zniesiono 296 klasztorów, utrzymujących szkoły i ochronki. Usunięto biskupa Martina z Paderborn, arcybiskupa Förstera z Wrocławia, biskupa Brinkmanna z Monasteru, arcybiskupa Melchera z Kolonji i biskupa Bluma z Limburga. Na innych biskupów nakładano surowe kary pieniężne i kary więzienia. Na mocy ustawy, zwanej „Sperrgesetz“ albo „Brotkorbgesetz“, wstrzymano dotacje kleru katolickiego.

Wszystkie te gwałty i prześladowania, na które Pius IX odpowiedział encykliką z 25 lutego 1875 i powołaniem arcybiskupa Ledochowskiego na stanowisko kardynała i prefekta Kongregacji De propaganda fide, nie przyniosły Bismarckowi zwycięstwa. Katolickie stronnictwo centrum wzrosło w siłę (w r. 1879 w sejmie pruskim 95, w Reichstagu przeszło 100 członków) i utworzyło wraz z Polakami, Alzatczykami, Welfami i lewem skrzydłem liberałów zwartą większość, przeciw której antykościelna polityka Bismarcka nie mogła się ostać. Odwrót rozpoczął się od ustawy z 14 lipca 1880 r., zwanej „nowelą w sprawie zmiany ustaw kościelno-politycznych“, przez którą rząd otrzymał pełnomocnictwo dowolnego stosowania lub niestosowania ustaw majowych. Po tej ustawie przyszły dalsze: z 31 maja 1882, z 11 lipca 1883, 21 maja 1886 i 29 kwietnia 1887, osłabiające lub znoszące działanie „ustaw majowych“. Ustawą z 24 czerwca 1891 wypłacono duchowieństwu wstrzymane od r. 1875 dotacje, w kwocie przeszło 16 miljonów marek. W r. 1882 przywrócono poselstwo przy Watykanie a rozkazem gabinetowym z r. 1887 zmieniono rotę przysięgi biskupów, usuwając z niej zobowiązanie do przestrzegania ustaw państwowych. Tak skończył się pruski kulturkampf i najwięksi wielbiciele Bismarcka przyznają, że skończył się jego porażką.

(„Geschichte des Kulturkampfes in Preussen“ ze stanowiska katolickiego Fr. Xav. Schulte, pod tym samym tytułem ze stanowiska protestanckiego: Ludwig Hahn; artykuł p. t. „Kulturkampf“ w dziele: Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen 1912).



**Kurja biskupia** (konsystorz biskupi, ordynarjat), ogół osób, dopomagających biskupowi w zarządzie diecezji. Do kurji biskupiej należą: wikarjusz generalny, oficjał, kanclerz, promotor sprawiedliwości, obrońca węzła małżeńskiego i święceń, synodalni (prosynodalni) sędziowie i egzaminatorowie, proboszczowie - konsultorzy, audytorzy, notarjusze, kursorzy i woźni. Wszystkich członków kurji mianuje biskup i odbiera od nich przysięgę.

**Kurja rzymska,** ogół władz i urzędów, zapomocą których papież wykonywa rządy kościelne. Kurja składa się z kongregacyj (ob. Kardynałowie), trybunałów i urzędów. Trybunały papieskie są: 1) Sacra Poenitentiaria, rozstrzyga sprawy sumienia poza spowiedzią, udziela absolucyj, dyspens i łask, i osądza kwestje odpustów. 2) Sacra Rota Romana, trybunał apelacyjny, rozstrzyga odwołania od wyroków biskupów. 3) Signatura Apostolica, najwyższy trybunał kasacyjny Kościoła. Do urzędów kurjalnych należą: 1) Cancellaria Apostolica (ob. Kancelarja papieska). 2) Dataria Apostolica (ob. Datarja). 3) Camera Apostolica, zarządza majątkami Stolicy Apostolskiej. 4) Officium Secretariae status (Sekretarjat Stanu), załatwia sprawy o charakterze politycznym. 5) Secretaria brevium ad principes et epistolarum latinarum, układa pisma papieskie do panujących i inne akta łacińskie. Kurjalistami, czyli prałatami kurjalnymi zwą się prałaci, którzy pełnią faktycznie urzędy w kurji rzymskiej, w odróżnieniu od prałatów honorowych czyli tytularnych. Kurjalistami w ścisłem znaczeniu nazywają się urzędnicy kurji, jak adwokaci, notarjusze, prokuratorzy i in.

**Kwakrowie,** sekta religijna, powstała w Anglji w połowie XVII wieku na tle przeciwieństw między oficjalnym kościołem anglikańskim a prezbiterjanizmem i independentyzmem. Założycielem sekty był Jerzy Fox (1624 — 1691). Nazwa sekty (ang. quakers, od to quake — trząść się, drgać) pochodzi od konwulsyjnych drgawek, które jakoby nawiedzały zwolenników Foxa, zgromadzonych na rozmyślaniach pobożnych w Swarthmore, gdzie Fox wystąpił w r. 1649 jako prorok. Nauka jego jest dziwnem połączeniem skrajnego supernaturalizmu, który polega na wpatrywaniu się w wewnętrzne światło, będące bezustannem natchnieniem ducha bożego, z racjonalistycznem pojęciem ducha ludzkiego, który ma być równoznacznym z rozumem ludzkim. Wyznawcy tej nauki zbierają się i oczekują w milczeniu natchnienia bożego a kto je w sobie poczuje, tego duch boży zmusza do głośnego chwalenia Boga. Wobec tego wewnętrznego światła czytanie biblji, sakramenta i wszelkie obrządki są rzeczą zbyteczną, gdyż służba boża odbywa się w duchu a zebrani mają czekać, kogo duch zmusi do mówienia. W praktyce jednak mówiącymi są zawsze te same osoby, a amerykańskie gminy kwakrów mają stałych predykantów. Pierwotne obyczaje kwakrów, jednakowy strój skórzany, przemawianie do wszystkich przez „ty“, nie pozdrawianie się wzajemne i t. p. ustąpiły. Pod względem zachowywania pierwotnych zwyczajów dzielą się kwakrzy na stronnictwo „mokrych“ (wet) o zapatrywaniach więcej liberalnych i na „suchych“ (dry), stanowiących odłam rygorystyczny. W Anglji, gdzie liczą obecnie około 20.000 wyznawców, noszą nazwę „przyjaciół“ (friends). Organizację ich stanowią gminy (particular meeting), zebrania okręgowe (quarterly meeting) i zebrania ogólne (yearly meeting). Na każdym z tych trzech stopni są organizacje męskie i żeńskie (womens monthly meetings i t. d.). W łonie każdej gminy rozróżnia się duchownych, najstarszych, którzy rządzą gminą i dozorców (męskich i żeńskich), którzy opiekują się młodzieżą. W Ameryce jest około 119.000 kwakrów, dzielących się na 26 niezależnych od siebie „Yearly meetings“.

Sekta kwakrów utrzymuje liczne misje dla nawracania pogan w Indjach, na Ceylonie, Madagaskarze, w

Syrji i w Chinach, gdzie liczą około 20.000 tak zwanych adherentów. W łonie sekty istnieją różne komitety dla różnych celów: np. t. zw. Tract Association, wydająca rocznie około 100.000 traktatów, Library and Printing Committee trudni się drukarstwem i księgarstwem, Temperance Union propaguje wstrzemięźliwość, Peace Deputation krzewi ideały pokoju i zwalcza wojnę. Wspomnieć należy, że amerykańska misja kwakrów, która przybyła do Polski w r. 1919 w celu dopomożenia w walce z epidemją tyfusu, aż do swego wyjazdu w r. 1929 rozwijała bardzo wydatną i ofiarną działalność humanitarną, zaopatrując ludność, powracającą do kraju po przymusowej ewakuacji, w odzież, pościel i t. p., dożywiając dorosłych i dzieci, zwalczając prócz epidemji tyfusu gruźlicę, dostarczając sanatorjom żywności i pomocy lekarskiej dla studentów i profesorów wyższych uczelni i organizując zwózkę i obrabianie drzewa na odbudowę domów.

**Kwietyzm,** teorja mistyczno-religijna, potępiona przez Kościół katolicki, upatrująca doskonałość w wyniszczeniu indywidualnych władz duszy i pogrążeniu się w bierności, ponieważ dusza bierna jakoby oddaje swe władze na wolę bożą i nie potrzebuje współdziałać z łaską bożą ani pracować nad sobą. Teorje kwietyzmu głosiła już w IV wieku w Azji Mniejszej sekta massaljanów czyli euchitów (ob. Massaljanie), którzy życie doskonałe upatrywali w połączeniu się z Bogiem przez modlitwę a wszelką pracę, dobre uczynki i kult zewnętrzny odrzucali. Podobne błędy głosiła sekta bogomiłów w X — XII w. i mistycy-kwietyści z góry Atos w XIV w. zwani hezychastami. W XVI w. kwietyzm głosili alombradowie (Alombrados), czyli illuminaci hiszpańscy a w w. XVII usystematyzował teorje kwietystyczne Michał de Molinos (1640—1697), duchowny hiszpański, autor głośnego wówczas dzieła „Guida spirituale", potępionego przez Inocentego XI (1687). Obrońca Molinosa, kardynał Piotr Petrucci (1636 — 1701) był również wyznawcą kwietyzmu a dzieła jego zostały potępione przez breve papieskie z r. 1689. We Francji kwietyzm głosił Franciszek Malavalle (1627—1719), barnabita La Combe (zm. 1699), i Jan Labadie (ob. Labadyści). Błędy kwietystyczne, zawarte w pismach Fenelona, arcybiskupa w Cambrai (1651—1715), zwalczał słynny kaznodzieja francuski Bossuet. U kwietystów XVII wieku przebija wpływ protestantyzmu a mianowicie doktryna o całkowitem zepsuciu natury ludzkiej przez grzech pierworodny, odrzucanie wartości dobrych uczynków i współpracy z łaską bożą jako aktów niedoskonałych oraz wiara w determinizm.

**Kwintomonarchjanie** (ang. Fifth Monarchy Men) czyli „zwolennicy piątego państwa", sekta powstała w Angji w r. 1653. Utrzymywali na podstawie słów proroka Daniela, że po dawnych monarchjach: haldejskiej, perskiej, greckiej i rzymskiej, nastąpiła piąta monarchja, Chrystusowa, którą nazywali „państwem świętych". Od czasów Kromwela aż do XVIII w. stanowili stronnictwo polityczno-religijne. Odrzucali panujący ustrój państwowy i kościelny jako „wstrętny Bogu" i dążyli do zastosowania idei chiljastycznych (ob. Chiljazm). Spowodowali w Anglji rozruchy, przygotowując w r. 1657 zamach na Kromwela i biorąc w r. 1659 udział w buncie przeciwko władzy parlamentu. Przywódcy ich ponieśli w r. 1661 karę śmierci.

**Kwintyniści** (Quintynjanie), ob. Libertyni.

**Kyrie elejson,** z greck. „Panie zmiłuj się", krótka modlitwa, wprowadzona do Kościoła zachodniego przez pap. Sylwestra I z rytu greckiego. Odmawia się 9-krotnie w czasie mszy św. po Gloria, na początku i końcu litanji i przy wielu obrzędach kościelnych.

## L

**Labadyści,** sekta kalwińska, założona przez Jana Labadie (1610 — 1674), byłego jezuitę, który przyjął kalwinizm i głosił w Genewie w latach 1659—1666 nauki kwietystyczne (ob. Kwietyzm). Następnie przeniósł



się do Middelburga w Holandji, skąd został usunięty w r. 1670 wskutek uchwał synodu w Dordrechcie, jako nie stosujący się do nauki Kalwina. Założył w Amsterdamie sektę kwietystyczną, której członkowie prowadzili życie wspólne. Wypędzony z Amsterdamu, udał się do Herford w Westfalji a następnie do Altony, gdzie umarł, zjednawszy sobie niewielką liczbę zwolenników, około 150 osób, zorganizowanych w gminę wyznaniową. Gmina ta rozwiązała się wkrótce po śmierci założyciela, ale przez długi czas potem wyznawcy kalwinizmu, niezadowoleni z urządzeń kościoła reformowanego, powoływali się na pisma Labadi'ego i jego projekty reformy, zwane labadyzmem.

**Labarum,** rzymski sztandar wojenny, któremu oddawano cześć religijną. Labarum Konstantyna Wielkiego był to sztandar, sporządzony na jego rozkaz w przededniu bitwy z Maksencjuszem w r. 312. Ujrzawszy na niebie znak krzyża z napisem „w tym znaku zwyciężaj", rozkazał Konstantyn W. na swojem labarum umieścić inicjały Chrystusa i temu znakowi przypisywał zwycięstwo.

**Lacordaire** Henryk, francuski kaznodzieja i pisarz kościelno-polityczny (1802 — 1861). Wyświęcony na kapłana w r. 1827 po rewolucji lipcowej wstąpił do redakcji pisma Avenir i pracował wraz z La Mennais'em i Montalembertem w kierunku zdobycia wolności nauczania w duchu katolickim. Pismo to wywierało znaczny wpływ na współczesnych i na emigrację polską w Paryżu. Gdy La Mennais począł głosić nauki, niezgodne z nauką Kościoła i wywołał potępienie akcji Avenir'u ze strony Stolicy Apostolskiej, Lacordaire poddał się wyrokowi papieskiemu i opuścił La Mennais'go. W następnych latach wsławił się znakomitemi kazaniami, szczególnie w kościele Notre-Dame w Paryżu — a metoda apologetyczna, w której na obronę swych tez używał dowodów z historji, polityki i wogóle z całego zakresu zdobyczy kulturalnych, utworzyła szkołę. Jako pisarz polityczny w r. 1859 bronił niezawisłości Italji, walcząc równocześnie o uznanie absolutnej władzy papieża nad Kościołem. Przyczynił się do odrodzenia zakonu dominikanów we Francji, pracując przy urządzeniu „trzeciego zakonu św. Dominika", i został prowincjałem założonej jego staraniem francuskiej prowincji dominikanów. Niedługo przed śmiercią został członkiem Akademji Francuskiej a jednem z ostatnich jego dzieł był list w kwestji rzymskiej.

**Laetare,** nazwa czwartej niedzieli Wielkiego Postu od słów psalmu „Laetare Jerusalem" (wesel się Jerozolimo, Izaj. LXVI. 10), w którym Kościół pociesza wiernych zbliżającą się uroczystością Zmartwychwstania.

**Laik,** człowiek świecki w przeciwstawieniu do duchowieństwa, w zakonach i kongregacjach zazwyczaj sługa klasztorny, który nie złożył uroczystych ślubów zakonnych (ob. Konwersi).

**Laików związek** (evangelischer Laienbund), stowarzyszenie protestanckie, założone w Berlinie w r. 1910, głoszące zasady „powszechnego kapłaństwa" i „wolności ewangelickiej". W myśl tych zasad związek nie przyjmuje na członków osób należących do duchowieństwa protestanckiego lub zajmujących posady w zarządzie kościelnym i stara się pogodzić wszelkie kierunki protestantyzmu i załagodzić walki stronnictw, istniejących w jego łonie.

**Lamaizm,** system religijny, panujący w Tybecie i w Mongolji, tybetańska forma buddyzmu. Religję Buddhy wprowadził do Tybetu w VII w. po Chr. król Srongtsan - Gampo pod wpływem swych żon, z których jedna pochodziła z Nepalu a druga z Chin. Obydwie są dotychczas przedmiotem kultu religijnego lamaitów. Od pierwotnej religji Buddhy różni się lamaizm, wskutek wpływu sziwaizmu i szamanizmu, wielką ilością bóstw i demonów, silnie rozwiniętą wiarą w czary i czarodziejów a przedewszystkiem obcą buddyzmowi hierarchją, na czele której stoi Dalaj Lama (ob.). Obok niego drugim najwyższym dostojnikiem duchownym jest Panszen Erdeni (Banczen Lama), wielki lama klasztoru Taszy Lhumpo w Tybecie zachodnim. Wpływ lamów polega na wierze, że w nich odradzają się nadziemskie istoty, będące emanacją Buddhy. Lamaizm wierzy w metampsycho-

zę, wcielanie się Buddhy oraz w trzy potęgi, utrzymujące świat: mądrość, miłość i siłę. Kanon lamaizmu stanowią traktaty buddystyczne, tłumaczone z sanskrytu na język tybetański: Kandżur, „tłumaczone słowa Buddhy“ (108 tomów) i Tandżur, „przetłumaczona nauka“ (225 tomów).

(Wadell: The Buddhism of Tibet, London 1895; E. Schlagintweit: Budhismus in Tibet 1863; Grünwedel: Mythologie des Budhismus in Tibet und der Mongolie. 1900).

**Lambeth-Conferences.** Konferencje w Lambeth, londyńskiej rezydencji anglikańskiego arcybiskupa Canterbury, zwane także synodami pananglikańskiemi, odbywają się od r. 1867 co dziesięć lat, gromadząc z początku mniejszość a od r. 1908 większość biskupów anglikańskich. Celem tych konferencyj jest zjednoczenie różnorodnych sekt wyznania anglikańskiego w jeden „Kościół“, który ma się nazywać Anglican Communion. Chodzi tu nie tylko o połączenie trzech głównych odłamów wyznania anglikańskiego: High Church, Low Church i Broad Church, ale także o unję t. zw. wolnych kościołów Anglji, zwanych Dissenters, z kościołem „macierzystym“ czyli oficjalnym High Church. W celu dokonania tej unji, zwanej Home Reunion, przedstawił komitet, wyłoniony przez trzecią konferencję w Lambeth w r. 1888, formułę, mającą być podstawą zjednoczenia. Formuła ta, zwana „Lambeth-Quadrilateral“, składa się z czterech zasad: 1) Pismo św. jest regułą wiary, 2) Skład Apostolski i Credo soboru nicejskiego są wyznaniem wiary, 3) chrzest i komunja są przez Chrystusa ustanowionemi sakramentami i 4) historyczny urząd biskupa ma być co do wykonywania administracji przystosowany do potrzeb miejscowych. Formuła ta nie zdołała jednak dotychczas dokonać zjednoczenia a pomiędzy głównemi odłamami anglikanizmu toczą się w dalszym ciągu spory natury zasadniczej o naturalistyczny pogląd na świat, o rozbudzenie życia religijnego, o rytuał, o spowiedź douszną a w najnowszych czasach o modlitewnik (book of common prayer, ob. Anglikanizm).

**La Mennais** (de Lamennais) **Hugo** Félicité-Robert (1782—1854), filozof, teolog i polityk francuski. W dziele p. t. Essai sur l'Indifférence en matière de religion walczył przeciwko indyferentyzmowi religijnemu i popadł przytem w tradycjonalizm i panteizm, twierdząc, że religja jest objawem rozumu powszechnego (sens commun) a chrześcijaństwo i Kościół katolicki jest tylko jedną z wyżej rozwiniętych form świadomości religijnej. Błędy te, które szerzył także w czasopiśmie Avenir (ob. Lacordaire), zostały potępione w encyklice papieskiej „Mirari vos“ w r. 1832. Lamennais podpisał wprawdzie akt poddania się temu wyrokowi ale nie wyrzekł się swych błędów i napadał na Kościół w głośnem wówczas dziele p. t. „Paroles d'un croyant“, potępionem encykliką „Singulari“ z r. 1874. W dziele p. t. Affaires de Rome (1836) starał się usprawiedliwić swoje odstępstwo, głosił deizm i demokrację, jako religję przyszłości. Pierwotnie zaciekły monarchista, przedzierzgnął się w krańcowego demagoga i uważał rewolucję za prawo i obowiązek ludzkości.

**La Mennais** (de Lamennais) **Jean** Marie (1780—1860), brat Hugona i współpracownik w jego pierwszych dziełach, założyciel kongregacji Braci chrześcijańskiego nauczania w Bretanji. Zakładał szkoły dla małych dzieci („Petits Frères et Filles de la Providence“), które rozpowszechniły się w Europie i w Ameryce Północnej. Proces jego beatyfikacji jest w toku.

**Lamentacje,** ob. Jeremjasz.

**Lao-tse,** filozof chiński z VII w. przed Chr., współczesny Konfucjusza, uchodzi za twórcę systemu religijnego, zwanego taoizmem. (Ob. Chiny).

**Lapsi,** upadli, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa nazwa tych chrześcijan, którzy pod grozą prześladowań wyparli się wiary chrześcijańskiej. Od r. 250 dzielono ich na takich, którzy spełnili akt odstępstwa, składając ofiary bogom pogańskim (sacrificati), lub paląc im kadzidła (thurificati), oraz takich, którzy kupowali sobie świadectwo o złożeniu ofiary bogom (libellati) a wreszcie takich, którzy za czasów Dioklecjana wydawali władzom rzymskim święte księgi chrześcijańskie (traditores). Upadłych przyjmowano zpowrotem do społeczeństwa wiernych po odbyciu pokuty lub za wstawiennictwem męczenników, którzy dawali im t. zw. „listy pokoju“ (libelli pacis). Łatwość przyjmowania upadłych i nadużycia z „listami pokoju“ spowodowały reakcję, która znów była powodem schizmy nowacjanów (ob. Nowacjanizm).



**La Salette,** miejsce odpustowe i cel pielgrzymek w południowej Francji, słynne od czasu ukazania się Matki Bożej dwom chłopcom, pasącym trzody w r. 1846. Istnieją kongregacje Misjonarzy i Sióstr Najśw. Panny Marji de la Salette. Kongregacja misjonarzy trudni się duszpasterstwem. Aprobowana przez Piusa X w r. 1909 posiada w Polsce dom zakonny w Puźnikach w diecezji lwowskiej, ekspozyturę parafjalną i zakład dla chłopców.

**Lateraneńskie sobory.** W papieskim pałacu lateraneńskim w Rzymie odbyły się liczne sobory, z których pięć ma charakter soborów powszechnych czyli ekumenicznych:

I sobór lateraneński, zwołany przez Kaliksta II w r. 1123 w celu uregulowania stosunków kościelnych po zakończeniu walki o inwestyturę, zatwierdził konkordat wormacki, potępił symonję, ustanowił kary na wykraczających przeciwko dyscyplinie kościelnej i na uzurpatorów dobra kościelnego, ogłosił odpusty dla uczestników wyprawy krzyżowej i unormował stosunek duchowieństwa świeckiego do zakonnego.

II sobór later., zwołany przez Innocentego II w r. 1139, potępił błędy Piotra de Bruys i Arnolda z Brescji, wydał 30 kanonów przeciw symonji, lichwie, małżeństwom księży i małżeństwom między krewnymi.

III sobór later., 1178—1179, zwołany dla usunięcia szkód długotrwałych sporów z cesarstwem rzymsko - niemieckiem i 19-letniej schizmy papieskiej, wydał postanowienia co do wyboru papieża (większość dwóch trzecich głosów), unieważnił ewentualne święcenia antypapieży, potępił albigensów i inne sekty wywrotowe w północnych Włoszech, w południowej Francji i Niemczech.

IV sobór later., zwołany przez Innocentego III w r. 1213, rozpoczął się w r. 1215 i załatwił różne sprawy dogmatyczne, rytualne i sprawy karności kościelnej.

V sobór later., zwołany przez Juljusza II, obradował od r. 1512 do 1517, rozpoczął wielką reformę kościelną, której dokonał sobór trydencki (1545—1563).

**Lateraneński traktat,** ob. Kościelne państwo.

**Latitudynaryzm** (łać. latitudo — szerokość) liberalne stronnictwo teologów protestanckich, powstałe w Anglji w XVII w. pod wpływem arminjanizmu, jako stronnictwo umiarkowane, które wśród walk angielskiego „wysokiego kościoła“ z purytanami usiłowało zachować kierunek pośredni. W XIX w. zwolennicy tego kierunku przystąpili do partji „szerokiego kościoła“ (Broad Church), jednego z trzech głównych odłamów anglikanizmu (ob. Anglikanizm).

**Lauda Sion,** hymn kościelny, zaczynający się od tych słów (po polsku „Chwal Syonie Wodza Zbawcę...“) śpiewa Kościół w czasie uroczystości Bożego Ciała. Autorem hymnu jest św. Tomasz z Akwinu.

**Laudes,** hymny pochwalne w brewjarzu.

**Laura** (greck. ulica, zaułek, wąwóz) ławra, mieszkanie anachoretów, skupione wokoło jednego ośrodka, kaplicy lub kościoła, w Kościele grecko-wschodnim nazwa klasztoru np. w Poczajowie, Kijowie, Moskwie i t. p.

**Lavigerie Karol** (1825—1892), kardynał, apostoł Afryki. Był profesorem historji kościelnej w Sorbonie, następnie audytorem Roty Rzymskiej. W r. 1863 został biskupem w Nancy, 1867 arcybiskupem w Algerze, 1882 kardynałem a w r. 1884 arcybiskupem Kartaginy i prymasem Afryki W roku 1868 założył kongregację białych ojców (ob.) i sióstr misjonarek Najśw. Panny z Afryki. W r. 1888 przedsięwziął energiczną krucjatę w celu wytępienia handlu niewolnikami w Afryce i usilna jego agitacja w tym kierunku spowodowała zwołanie międzynarodowego kongresu w r. 1890 w Paryżu. Przez swój słynny toast z 12 listopada 1890 r. zainicjował zwrot w stosunku katolików francuskich do

republiki, wypowiadając w nim poglądy na rzecz uznania rządów republikańskich przez katolików Francji.

**Lazaryści.** 1. Kongregacja księży świeckich, założona w r. 1624 przez św. Wincentego à Paulo. Z początku celem kongregacji były tylko misje wśród ludu wiejskiego, ale już za życia założyciela lazaryści oddali się nadto kształceniu kleryków w seminarjach duchownych, których kierownictwo powierzali im biskupi lub w seminarjach własnych, oraz misjom wśród pogan. Kongregacja rozszerzyła się szybko we Francji i we Włoszech, w Afryce (Tunis 1643, Alger 1646, Madagaskar 1648), w Chinach (1697), w Irlandji, Hiszpanji, Portugalji, Austrji i Niemczech. Po ciężkich stratach, które zadała jej rewolucja, kongregacja zakwitła na nowo pod superjorem generalnym Etienne i w czasie jego superjoratu rozszerzyła się w Abisynji, Persji, Meksyku, Brazylji, w republikach Ameryki środkowej i Południowej i na Filipinach. Obecnie rozpowszechniona we wszystkich częściach świata liczy około 3400 członków, w tem 1830 księży, w 31 prowincjach z 291 domami, z czego na Europę wypada 18 prowincyj a po zniesieniu 42 domów we Francji, 151 domów.

W Polsce lazaryści, wprowadzeni w r. 1651, nazywają się misjonarzami (ob. Misjonarze św. Wincentego à Paulo).

2) Lazarystami nazywają się włoscy mechitarzyści, osiedli na wyspie San Lazarro koło Wenecji (ob. Mechitarzyści).

**Leade Jane** (1623—1704) wizjonerka angielska, założyła w r. 1690 stowarzyszenie mistyczno - wizjonerskie, które miało być „kościołem filadelfickim", wspomnianym w Apokalipsie (III.7) i miało zwolenników w Anglji, Holandji i Niemczech. Anglikański kościół urzędowy prześladował tę sektę, która wkrótce po śmierci założycielki przestała istnieć.

**Ledóchowski Mieczysław,** ur. w r. 1822, od r. 1866 do 1874 arcybiskup gnieźnieńsko - poznański i prymas Polski, prześladowany przez rząd pruski w czasie t. zw. kulturkampfu (ob.), więziony przez dwa lata w Ostrowie i w tym czasie mianowany przez Piusa IX kardynałem (1875). W r. 1886 zrzekł się godności prymasa a w r. 1892 został przez Leona XIII mianowany prefektem kongregacji de propaganda fide. Zmarł w r. 1902.

**Lee Anna,** ob. Shakers.

**Lefèvre d'Estaple,** ob. Faber Stapulensis.

**Legaci papiescy,** prałaci, wysyłani przez papieża do różnych krajów, bądź to dla przeprowadzenia szczególnych spraw kościelnych, bądź to dla wykonywania w pewnej prowincji rządów kościelnych lub też jako przedstawiciele dyplomatyczni Stolicy Apostolskiej przy dworach panujących. Legaci, wybrani z bezpośredniego otoczenia papieża, nazywają się legati a latere i mają taką władzę, jakiej im papież udzieli w każdym poszczególnym wypadku. Wyznaczeni z pomiędzy biskupów pewnego kraju legaci, będący przedstawicielami Stolicy Apostolskiej w tym kraju, zwali się legati nati. Mieli bardzo obszerną jurysdykcję i byli zwyczajnie prymasami. Obecnie tytuł „legatus natus" jest wyłącznie tytułem honorowym, który noszą arcybiskupi: gnieźnieńsko-poznański, koloński, salzburski i praski. Posłowie nadzwyczajni, posyłani na dwory panujących w krajach nowo nawróconych lub w okresie powstających herezyj, nazywają się legati responsales (apokrisarii) od głównego ich zadania, którem jest dawanie odpowiedzi, zawierających wyjaśnienia w kwestjach wiary. W XVI wieku w miejsce legacyj powstały nuncjatury. Nuncjusze są to stali reprezentanci Stolicy Apostolskiej przy panujących lub naczelnikach państw, na podobieństwo poselstw (ambasad) ustanawianych przez władców świeckich. Pierwsza stała nuncjatura powstała w Wenecji w r. 1500, potem w Wiedniu w r. 1513, następnie w Polsce w r. 1555 (wznowiona w r. 1919 z siedzibą w Warszawie), w Lucernie w r. 1579, w Kolonji w r. 1582 i w Brukseli w r. 1600. Nuncjusz jako przedstawiciel dyplomatyczny pozostaje pod opieką prawa międzynarodowego, które przyznaje mu stanowisko ambasadora.

**Legatus natus,** ob. Legaci papiescy.

**Legenda** w znaczeniu kościelnem do XIII w. ustęp z ksiąg, zwanych Liber legendarius i Liber passionarius, zawierających opis życia świętych wyznawców lub męczenników. Z ksiąg tych odczytywano ustępy w odpowiednie dni roku kościelnego. Od XIII wieku nazywano legendą żywoty świętych wogóle. Zbiory ich wydali: Grzegorz z Tour, Symeon Metafontes, Jakób de Voragine („Złota Legenda"), Cezary z Heisterbach, Tomasz de Chantimpré, Piotr de Natalibus, z nowszych Lippomani, Lurius, Rosmeyd a głównie bollandyści w swoich „Acta Sanctorum".



**Lekcja,** 1) zwana także epistołą, wyjątek z Pisma św., najczęściej z listów św. Pawła lub z Dziejów Apostolskich, czytany w czasie mszy św. przed ewangelją; 2) niektóre modlitwy, odmawiane w brewjarzu.

**Lektor** (anagnosta), kleryk niższego stopnia. W pierwszych czasach chrześcijaństwa obowiązkiem lektora było czytanie Pisma św. w kościele (ob. Święcenia).

**Lemury** (łać. lemures) w Rzymie starożytnym nazwa duchów szkodliwych, upiorów i strachów nocnych. Aby je ułagodzić i wygnać z domów, obchodzono o północy 9, 11 i 13 maja święta, zwane lemuria.

**Leon,** imię 13 papieży:

**Leon I, św.** Wielki, był papieżem od 440 do 461 r., dzielny obrońca wiary wobec sekt pelagjanów i manichejczyków we Włoszech, pryscyljanów w Hiszpanji i monofizytów na Wschodzie, wyłożył dogmat o dwóch naturach Chrystusa i zwołał sobór chalcedoński (451). Słynne w historji jest jego nieustraszone zachowanie się wobec Atylli i Genzeryka.

**Leon II, św.** (682—683) zatwierdził uchwały szóstego soboru powszechnego, odbytego w Konstantynopolu, kazał je przetłumaczyć na język łaciński i rozesłał biskupom Kościoła zachodniego.

**Leon III, św.** (795—816) koronował Karola Wielkiego w r. 800.

**Leon IV, św.** (847—855).

**Leon V** w r. 903.

**Leon VI** (928—929).

**Leon VII** (936—939) zreformował klasztory przy pomocy Odona, opata w Clugny.

**Leon VIII** (964—965) antypapież, nie uznany przez Kościół.

**Leon IX, św.** (1049—1054), gorliwy reformator Kościoła, walczył przeciwko symonji, inwestyturze świeckich i małżeństwu księży. Za jego panowania nastąpiła schizma Kościoła wschodniego.

**Leon X** (1513—1521) z rodu Medyceuszów, protektor sztuki i nauk. Dzięki jego poparciu powstają największe arcydzieła Michała Anioła i Rafaela. Za jego panowania wybuchła rewolucja Lutra, którego potępił w bulli „Exsurge Domine" z r. 1520.

**Leon XI** w r. 1605.

**Leon XII** (1823 — 1824) zwalczał współczesne idee rewolucyjne karbonarjuszów.

**Leon XIII** (1878—1903) jeden z największych papieży. Przywrócił dawny autorytet polityczny Stolicy Apostolskiej, zakończył t. zw. kulturkampf pruski zwycięstwem Kościoła, wypowiedział się zasadniczo w swych epokowych encyklikach co do wszystkich wielkich zagadnień obecnej doby a w szczególności w kwestji socjalnej w encyklice „Rerum novarum" z r. 1891, zwanej „encykliką robotniczą".

**Leopolita Jan** (Jan Lwowczyk), kaznodzieja, profesor szkoły Kazimierskiej, tłumacz Pisma św. na język polski, nazywał się Jan Nicz a pseudonimu Leopolita (Lwowczyk) używał dla zaznaczenia, że pochodził ze Lwowa (ur. w r. 1523). Dzieło zwane biblją Leopolity wyszło w Krakowie w r. 1561. Co do autorstwa tego przekładu istnieje kilka hipotez. Najwięcej prawdopodobieństwa ma hipoteza, przypisująca je Leopolicie. Według innych Leopolita tylko poprawił i uzupełnił tekst tłumaczenia, którego miał dokonać Seklucjan, Samuel lub Leonard lub wreszcie, że biblja Leopolity jest przeróbką biblji królowej Zofji.

**Lew** w symbolice starochrześcijańskiej ma różne znaczenia. Jest symbolem mądrości i czujności; np. Matkę Bożą jako „Stolicę Mądrości" wyobrażano siedzącą na tronie ozdobionym głową lwa. Lew bywa także symbolem Chrystusa, jako „lwa z pokolenia Judy" (Apokalipsa V,5), ale także symbolem zła, które Chrystus zwyciężył. W wiekach średnich uważano wyobrażenie lwa śpiącego z otwartemi oczyma za symbol Chrystusa. Po-

między symbolami czterech ewangelistów lew oznacza św. Marka.

**Lewellerzy** (ang. levellers—wyrównywający), sekta radykalna, powstała w wojsku Kromwela pod wodzą Williama Everarda i in. Od r. 1649 stanowili stronnictwo religijno-polityczne, domagające się zupełnej wolności religijnej, odłączenia Kościoła od państwa i przeprowadzenia luterskiej idei powszechnego kapłaństwa. Biblja miała być prawem republiki, którą chcieli założyć jako królestwo boże na ziemi. Złożone z lewellerów wojsko Kromwela modliło się, śpiewało psalmy a równocześnie paliło i mordowało. Propaganda nauki lewellerów wyradzała się w skrajny antynomizm, naruszający karność wojskową, tak że Kromwel, któremu utorowali drogę do władzy, musiał wkońcu zastosować do nich surowe środki represyjne. W czasie restauracji królestwa w Anglji (1660—1661) przerodzili się w kwintomonarchjanów (ob.).

**Lewici,** ob. Kapłaństwo.

**Liber beneficiorum** Długosza, księga, zaczęta przez niego w r. 1470, zawiera opis beneficjów diecezji krakowskiej i jest znakomitem źródłem do historji prawa kościelnego w Polsce i historji kultury współczesnej. Podobny liber beneficiorum, spisany w latach 1511 do 1523 na polecenie Jana Łaskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, opisuje przeszło 600 beneficjów diecezji gnieźnieńskiej.

**Liber diurnus,** zbiór formularzy, listów, dokumentów i innych aktów urzędowych kancelarji papieskiej, powstał w latach 685 do 731 i był w używaniu kancelarji papieskiej do XI w.

**Liber passionarius,** ob. Legenda.

**Liber pontificalis,** zbiór żywotów papieży od św. Piotra aż do Stefana V (885—891), powstał w VIII w., pisany do r. 708 przez jednego autora, uzupełniany przez kilku innych, nieznanych autorów.

**Liber sextus,** ob. Corpus iuris canonici.

**Libera collatio,** ob. Prowizja kanoniczna.

**Liberalizm,** doktryna, domagająca się dla każdego indywiduum bezwzględnej i niczem niekrępowanej wolności. Na polu ekonomicznem liberalizm (zwany także leseferyzmem) zbankrutował, na polu polityczno-społecznem stał się wobec wszechwładzy nowoczesnego państwa iluzją, na polu religijno-filozoficznem zaś stał się sztandarem dla tych systemów, które, jak ateizm, panteizm, monizm, materjalizm i racjonalizm, wyłączają wszelką powagę w rzeczach wiary i wiarę samą. Niektóre kierunki życia religijnego, jak np. protestantyzm ortodoksyjny, którego liberalizm nie ma nic wspólnego z wolnością i chętnie poddaje się władzy świeckiej, używają go jako hasła propagandowego. W walce politycznej t. zw. liberalizm jest częstokroć zaprzeczeniem wolności, o ile chodzi o wolność przeciwnika a mianowicie Kościoła katolickiego. W łonie katolicyzmu liberalizm stał się przyczyną wielu błędów, jak np. liberalizm francuski Lamennais'go i Lacordair'a, galikanizm, jozefinizm, i doprowadził do zupełnych wykolejeń, jak starokatolicyzm i modernizm.

**Liberjusz św.,** papież od r. 352 do 366, z powodu napaści sekty arjanów na św. Atanazego, którego bronił, został przez cesarza Konstancjusza w r. 355 wysłany na wygnanie do Berei w Tracji. Po dwóch latach wrócił z wygnania, po śmierci Konstancjusza rządził spokojnie Kościołem i umarł w opinji świętości. Wybudował w Rzymie bazylikę, zwaną obecnie Santa Maria Maggiore.

**Libertyni:** 1) Żydzi, wzięci do niewoli przez Pompejusza i następnie uwolnieni, oraz ich potomkowie, mieli w Jerozolimie osobną synagogę i tworzyli jakby rodzaj osobnego związku wyznaniowego. Wspominają o nich Dzieje Apostolskie (VI.9) jako o przeciwnikach św. Szczepana. 2) Libertynami albo spirytualistami nazywano w okresie reformacji Lutra zwolenników sekty antynomistyczno - panteistycznej. Głosili panteizm w tej formie, że we wszystkich rzeczach, w całym wszechświecie jest jeden duch działający, będący duchem bożym. Z tego wyprowadzali wnioski antynomistyczne, że różnica między dobrem a złem jest przywidzeniem a „odrodzonemu" wszystko wolno. W r. 1529 głosił te nauki Coppin w Lille; wkrótce potem Quintin w Niderlandach (stąd nazwa sekty kwintynistów), a Pocquet we Francji, gdzie zdobył licznych zwolenników i cieszył się poparciem królowej Nawarry, Anny Valois. Około r. 1550 sekta ta przestała istnieć. 3) Libertynami zwano w Genewie przeciwników surowej doktryny Kalwina, który przez swoje „Ordonnances ecclesiastiques" poddał życie prywatne i publiczne gminy genewskiej ostrej kontroli. 4) Nazwa libertynów służyła od XVI wieku na oznaczenie t. zw. wolnomyślicieli, którzy nie uznawali powagi Kościoła i religji.



**Lichaczew,** ob. Rosyjskie sekty.

**Liguori** św. Alfons, ob. Redemptoryści.

**Lilith,** według pojęć asyryjsko-babilońskich widmo nocne, żona Lilu, demon wichru i burzy. U Żydów (Izajasz XXXIV. 14) oznacza jędzę. Niektórzy talmudyści uważają ją za pierwszą żonę Adama, z którym spłodziła licznych demonów, poczem została jedną z czterech nałożnic Samaljela (djabła).

**Limbus,** otchłań, piekło, w teologji katolickiej 1) miejsce pobytu dusz ludzi sprawiedliwych, zmarłych przed Ofiarą Krzyżową i wybawionych przez Chrystusa, który „zstąpił do piekieł" i wprowadził te dusze do nieba. Jest to t. zw. limbus patrum. 2) Miejsce pobytu dusz dzieci, zmarłych bez chrztu w stanie grzechu pierworodnego (limbus infantum).

**Limina Apostolorum,** „progi apostolskie", przenośnia, oznaczająca Stolicę Apostolską i bazyliki św. Piotra i św. Pawła w Rzymie. Biskupi diecezjalni mają obowiązek co pięć lat „visitare limina", t. j. odwiedzać groby Apostołów znajdujące się w tych bazylikach i składać papieżowi sprawozdanie ze stanu diecezji. Pięciolecia są stałe i wspólne i liczą się obecnie od 1 stycznia 1911 r. W pierwszym roku pięciolecia mają przedłożyć sprawozdanie biskupi Włoch i wysp przyległych, w drugim biskupi Hiszpanji, Portugalji, Francji, Belgji, Holandji, Anglji, Szkocji i Irlandji z wyspami przyległemi, w trzecim reszta biskupów europejskich, w czwartym biskupi amerykańscy, w piątym biskupi Afryki, Azji, Australji i wysp przyległych do tych części świata. Biskupi pozaeuropejscy mogą udawać się do Rzymu co drugie pięciolecie.

**Lipowanie,** ob. Rosyjskie sekty.

**Lismanin** Franciszek, najruchliwszy z szerzycieli protestantyzmu w Polsce. Urodzony na Korfu, był zakonnikiem franciszkańskim i przybył do Polski w r. 1546 jako spowiednik królowej Bony. Stał się zwolennikiem ruchu, wszczętego przez t. zw. reformację i począł w kole humanistów w Krakowie z Janem Trzecieskim na czele szerzyć doktryny protestanckie. Zjednał sobie Zygmunta Augusta, odczytywał mu dzieła Kalwina i namawiał do reform w duchu Kalwina. Wysłany zagranicę, rzekomo na zakupno książek dla bibljoteki królewskiej, wystąpił w Genewie z Kościoła katolickiego i ożenił się. Tem zraził sobie Zygmunta Augusta i ukarany czasową banicją, wrócił do Polski dopiero w r. 1556. Pracował usilnie nad zjednoczeniem wyznań protestanckich w Polsce. Gdy Zygmunt August zaniechał popierania reformacji, Lismanin przeniósł się na dwór księcia Alberta pruskiego do Królewca i tam umarł w roku 1566, utopiwszy się w studni.

**Litanja,** z greck. lite — prośba, modlitwa, zaczynająca się i kończąca słowami Kyrie elejson (ob.) i złożona z całego szeregu t. zw. inwokacyj, czyli wezwań do Imienia Jezus, do Serca Jezusowego, do Matki Bożej lub do świętych Pańskich. Po każdej inwokacji następuje w litanjach do Pana Jezusa formuła „Zmiłuj się nad nami", albo „Ciebie prosimy, wysłuchaj nas Panie", lub „Wybaw nas Panie", w litanjach zaś do Matki Bożej i do świętych formuła: „Módl się za nami". Główne litanje, zatwierdzone przez Stolicę Apostolską do publicznego odmawiania, są: 1) Litanja do Wszystkich Świętych, 2) do Matki Bożej, t. zw. litanja loretańska, 3) do Najśw. Imienia Jezus, 4) do Najśw. Serca Jezusowego i 5) do św. Józefa.

**Litolatrja,** cześć boska, oddawana kamieniom (ob. Betyle).

**Litostrotos,** miejsce, gdzie Piłat sądził Chrystusa; ob. Gabbatha.

**Litterae commendatitiae,** ob. Epistolae formatae.

**Litterae dimissoriales,** ob. Ekskardynacja.

**Litterae formatae,** ob. Epistolae formatae.

**Litterae testimoniales,** kościelny dokument urzędowy, stwierdzający kwalifikacje kleryka do otrzymania święceń duchownych.

**Liturgiczna komisja** w Rzymie, ustanowiona przez Piusa X w r. 1906, zbiera się 10 razy do roku w celu badania kwestyj liturgicznych i wydaje czasopismo specjalne „Ephemerides liturgicae", wychodzące co miesiąc.

**Liturgiczne barwy,** ob. Szaty liturgiczne.

**Liturgiczne księgi,** ob. Liturgiczne prawo.

**Liturgiczne prawo,** zbiór przepisów, określających sposób odbywania służby bożej, wydanych przez prawowitą władzę kościelną. Na mocy uchwał soboru trydenckiego (1545—1563) władza wydawania ogólnie obowiązujących przepisów liturgicznych w Kościele katolickim przysługuje tylko papieżowi, którego organem jest kardynalska „kongregacja św. obrzędów". Biskupi nie mogą nic zmieniać w księgach liturgicznych, ani ustanawiać nowych uroczystości, ani zatwierdzać nowych oficjałów, ani też rozwiązywać kwestyj liturgicznych. Głównemi zbiorami prawa liturgicznego w Kościele katolickim są księgi liturgiczne, a mianowicie mszał, brewjarz, rytuał, pontyfikał biskupi, Martyrologjum i ceremonjał papieski. Wszczęta przez papieża Piusa X działalność na polu liturgji ma na celu zbliżenie dusz do życia Kościoła przez zrozumienie liturgji i wyznaczenie wiernym właściwego w niej udziału. Tym zagadnieniom nowoczesnego ruchu liturgicznego w świecie katolickim poświęcone jest wychodzące od r. 1929 w Krakowie polskie czasopismo liturgiczne pod tytułem „Mysterium Christi".

U protestantów sprzeczne stanowiska Lutra i Kalwina wobec kultu zewnętrznego oraz zachowanie większości obrzędów katolickich przez kościół anglikański wywołało spory dotychczas trwające. Luter pod naciskiem swych zwolenników wydał w r. 1526 rodzaj księgi liturgicznej p. t. „Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes", ale zastrzegł się wyraźnie, że nie zobowiązuje nikogo do zachowywania tych przepisów i pozostawił wszystkim gminom protestanckim wolność stosowania dawnych zwyczajów liturgicznych. Wskutek tego zamieszanie w sprawach obrzędowych, powstałe już za życia Lutra, spotęgowało się za czasów wojny trzydziestoletniej do tego stopnia, że Gustaw Adolf, król szwedzki i protektor protestantyzmu w Niemczech, rozkazał w r. 1652 wydać „agendę", czyli księgę liturgiczną dla Magdeburga i Halberstadtu. Za jego przykładem poszli inni władcy protestanccy i korzystając z praw, które im nadawał protestantyzm w sprawach kościelnych, wydawali, zwłaszcza za czasów państwa policyjnego w XVIII wieku, bardzo szczegółowe przepisy liturgiczne. Szczególnie odznaczył się w tym względzie król pruski, Fryderyk Wilhelm III, zwany „liturgistą na tronie". Gdy powoływane przezeń komisje liturgiczne nie mogły, wskutek niezgodności zapatrywań, wywiązać się z włożonego na nie zadania, wypracował sam i wydał (1816—1822) liturgję dla Poczdamu i Berlina, a gdy ta spotkała się z opozycją teologów protestanckich pod wodzą Schleiermachera, profesora uniwersytetu berlińskiego, powołał się na przysługujące mu jako panującemu „prawo liturgiczne" i wezwał w r. 1825 wszystkie kościoły protestanckie w Prusach do przyjęcia tej liturgji. Tylko 12 duchownych z Schleiermacherem na czele oparło się temu rozkazowi. Obawiając się rozbicia t. zw. unji między wyznaniem augsburskiem a reformowanem, która doszła do skutku za jego wpływem w r. 1817 (ob. Unja, II), zgodził się wreszcie Fryderyk Wilhelm na wydanie dla poszczególnych prowincyj pruskich „dodatków do agendy", mających uwzględniać ich lokalne odrębności, poczem i Schleiermacher, zagrożony utratą stanowiska a grożący ze swej strony wystąpieniem z kościoła urzędowego, zgodził się na przyjęcie liturgji królewskiej. W nowszych czasach powstawały w Niemczech w poszczególnych krajach protestanckich osobne księgi liturgiczne (Baden 1858, Saksonja 1880, Szlezwik-Holsztyn 1891, Hannower 1900), zwane agendami. Wszelkie dążenia do ujednostajnienia liturgji protestanckiej, jak np. próba, podjęta na konferencji w Eisenach w r. 1852, nie odniosły żadnego skutku. Podobnie rzecz się ma w kościele anglikańskim, gdzie spór o mszał (Book of Common Prayer) przeniósł się w r. 1927—8 na pole parlamentarne (ob. Anglikanizm).



**Liturgika,** nauka o obrzędach kościelnych, zawierająca systematyczny wykład zasad, na których polega zewnętrzny kult religijny pod względem dogmatycznym, sakramentalnym i symbolicznym, ze stanowiska historycznego i estetycznego. Liturgika szczegółowa rozpatruje poszczególne obrzędy i ceremonje, modlitwy i śpiewy, szaty, sprzęty i przybory liturgiczne oraz wymagania, które liturgika stawia budownictwu kościelnemu.

**Liturgja.** I. W obszerniejszem znaczeniu liturgja (z greck. „czynność publiczna") oznacza wszelkie czynności o charakterze religijnym, wszelki kult zewnętrzny czyli nabożeństwo. Cechą liturgji jest połączenie czynności ze słowem. W liturgjach starożytnych przeważała czynność a słowa stanowiły tylko niejako objaśnienie i podkreślenie znaczenia czynności. Tak np. staroegipski kapłan, wchodząc do świątyni, łamał pieczęć glinianą, zamykającą wejście, i wymawiał słowa: „glina jest złamana", otwierając zaś bramę świątyni, wołał: „bramy nieba otwierają się". W liturgjach późniejszych przemaga słowo i śpiew lub krzyk. W religji perskiej, w misterjach greckich ku czci Dionyzosa i u Arabów przed Mahometem nabożeństwo polegało przeważnie na krzyku, hałaśliwej muzyce, trąbieniu i gwizdaniu, przez które miało się zwracać uwagę bóstwa. U żydów stan lewitów przeobraził się w cech śpiewaków i muzyków, którzy przy nabożeństwie towarzyszyli śpiewaną modlitwą właściwym kapłanom, odbywającym czynność składania ofiary.

II. Liturgja chrześcijańska (katolicka) obejmuje publiczną służbę bożą a więc mszę św., sakramenta i sakramentalja. Cechą liturgji katolickiej jest harmonijne połączenie słowa mówionego lub śpiewanego z czynnością: oba te pierwiastki zachowują właściwą sobie wartość i uzupełniają się nawzajem. Liturgją w ścisłem znaczeniu nazywamy porządek modłów i ceremonij przy odprawianiu mszy św., a w Kościele wschodnim msza nazywa się liturgją. Stosownie do różnicy obrządków istnieją różne liturgje, jak np. liturgja św. Jakóba czyli jerozolimska, liturgja św. Klemensa, antjocheńska, św. Marka czyli aleksandryjska, św. Bazylego, św. Jana Chryzostoma, ormiańska, nestorjańska, rzymska czyli św. Piotra, ambrozjańska, gocka, zwana także mozarabską lub hiszpańską, galikańska i inne.

**Litwa,** republika, według spisu ludności z r. 1923 liczy 2,028,971 mieszkańców, w tem 85,7% katolików i 7,7% żydów. W szczególności katolików jest 1,739,000, żydów 155,000, luteranów 67,000, reformowanych 11,000, prawosławnych 55,000, wyznających inne wyznania 1,000.

**Logos** (po grecku = słowo, mowa, łać. verbum, hebr. memra), w filozofji greckiej (u Heraklita i stoików) oznacza porządek, duszę wszechświata, siłę twórczą, opatrzność, kierującą losami wszechświata. W Starym Testamencie logos oznacza słowo Boga, słowo wszechmocne (Mądr. XVIII. 14).

Znaczenie Słowa, logos, jako Syna Bożego, osoby Boskiej odrębnej od osoby Boga Ojca a współistotnej z Ojcem, występuje w ewangelji i w Objawieniu św. Jana (Jan, I. 1—14 i Apok. XIX. 13). Łączenie tej nauki z wpływami filozofji greckiej, od których pojęcia zasadniczo się różni, doprowadziło do herezyj chrystologicznych arjanów, antytrynitarjuszów, sabeljanów i innych.

**Loki,** germańskie bóstwo ognia, ob. Germańska religja.

**Lolardzi** (lullerowie, lolhardowie, z dolno-niemieckiego wyrazu lollen—nucić) stowarzyszenie pobożne, powstałe w XIV w., poświęcone pielęgnowaniu chorych i grzebaniu zmarłych. W Niderlandach zwali się także aleksjanami od połączonego z nimi stowarzyszenia o tych samych celach pod wezwaniem św. Aleksego. Gdy z biegiem czasu pomiędzy lolardów wcisnęli się różni nowinkarze i oszuści, nie mający nic wspólnego z celem stowarzyszenia, poczęto nazwy lolardów używać na określenie wszelkiego rodzaju sekciarzy. I tak w An-

glji lolardami nazwano zwolenników nauki Wiklefa.

**Loretańska litanja,** ob. Litanja.

**Loreto,** miasto włoskie w prowincji Ancona, stolica diecezji. Cel pielgrzymek do Loreto stanowi domek Matki Bożej, stojący wewnątrz bazyliki loretańskiej, który według podania został cudownie przeniesiony z Nazaretu do Dalmacji a następnie (w r. 1295) znalazł się w Loreto.

**Los von Rom** (niem. „precz od Rzymu"), hasło polityczne, podniesione w ostatnich latach XIX w. w Austrji, którego tendencja antykatolicka służyć miała jako motor nacjonalistycznej agitacji wszechniemieckiej. Agitację tę wspierały stowarzyszenia protestanckie, jak „Gustaw Adolf Verein" i „Evangelischer Bund", dostarczając znacznych funduszów i przesyłając pastorów, którzy byli raczej agentami politycznymi Prus, niż duszpasterzami. Wywołany przez tę agitację ruch odstępczy, który już w r. 1910 można było uważać za wygasły, spowodował w całej ówczesnej Austrji około 54.000 odstępstw na rzecz protestantyzmu, starokatolicyzmu i bezwyznaniowości.

**Lourdes,** miasto w południowej Francji, słynne miejsce pielgrzymek świata katolickiego od czasu objawienia się Matki Bożej w grocie Massavielle 14-letniej pasterce Bernadecie Soubiron (1858). Cudowne uzdrowienia, uzyskiwane w Lourdes, są przedmiotem badań lekarskich stale urzędującej komisji (Bureau de constatations médicales), której orzeczenia wyłączają możność tłumaczenia tych uzdrowień przez łatwowierność lub sugestję.

**Low Church** („niski kościół"), ob. Anglikanizm.

**Loyola,** ob. Ignacy Loyola św.

**Lucifer z Cagliari** (Lucifer Calarita), biskup w Cagliari na wyspie Sardynji, zm. w r. 371. Gorliwy zwolennik niceańskiego wyznania wiary, w sporze z arjanami, opierał się sposobom przywrócenia jedności w Kościele, stosowanym przez św. Atanazego. W swojej zawziętości przeciwko arjanom posunął się aż do schizmy, nie chcąc utrzymywać łączności z Kościołem.

**Lucyfer,** ob. Djabeł.

**Lucyferjanie,** sekta schizmatycka w Sardynji, zwolennicy biskupa Lucifera z Cagliari, odłam sekty katarów.

**Luksemburg,** niezależne księstwo, położone pomiędzy Francją, Belgją i Niemcami, o ludności niemal wyłącznie katolickiej (na 285,524 mieszkańców 276,000 katolików), stanowi pod względem kościelnym diecezję, podległą bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. W katedrze w Luksemburgu znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej Pocieszycielki utrapionych (Notre Dame Consolatrice des affligés), będący celem pielgrzymek. Jest nim również położone w księstwie Luksemburg opactwo św. Willibrorda w Echternach (ob.).

**Luter Marcin** (Luther, do r. 1517 Ludher), twórca ruchu rewolucyjnego na polu religijnem, zwanego reformacją. Urodzony w r. 1483, wstąpił w r. 1505 do zakonu augustjanów, w latach 1515 — 1516 wytworzył doktrynę, która stała się podstawą protestantyzmu.

Papieże Juljusz II i Leon X, pragnąc zyskać fundusze na ukończenie budowy bazyliki św. Piotra w Rzymie, nadawali odpusty tym, którzy na ten cel wnosili składki, żądali jednak przy tem dopełnienia zwykłych warunków otrzymania odpustu, t. j. spowiedzi i komunji. Niektórzy głosiciele tych odpustów przez fałszywy i niezgodny z intencją papieską sposób ich przedstawiania wywoływali liczne zgorszenia i dopuszczali się nadużyć. Luter skorzystał ze sposobności i ogłosił w r. 1517 przez przybicie na drzwiach kościoła w Wittenbergu 95 tez, w których napiętnował nadużycia zbierających składki i wygłosił swoje osobiste przekonania o odpustach, nie zwalczając ich otwarcie i bezpośrednio ani nie zaprzeczając ich ważności. Humaniści zrozumieli na swój sposób tezy Lutra i nadali im rozgłos a dominikanie odpowiedzieli ostrą repliką. Leon X sądził pierwotnie, że chodzi tu o jedną z częstych w owych czasach „kłótni mnichów" między augustjaninem Lutrem a dominikanami. Gdy jednak spór się zaostrzał, wydelegował w r. 1518 kardynała Cajetana, aby skłonił Lutra do odwołania tez. Luter, z początku skłonny do rewokacji, wkrótce zaciął



się w oporze i apelował do papieża „lepiej poinformowanego" a następnie do soboru powszechnego. Ogłosił swój komentarz do listu św. Pawła do Rzymian, który stosownie do swej doktryny tłumaczył. To wywołało bullę „Exsurge" z 15 czerwca 1520, w której papież Leon X potępił naukę Lutra. Luter spalił publicznie bullę papieską dnia 10 grudnia 1520 r. Przed tem jeszcze w październiku i listopadzie 1520 r. ogłosił swe pisma „o niewoli babilońskiej Kościoła" i o „wolności chrześcijańskiej", w których rozwinął podstawowe tezy swojej nauki a w szczególności zdanie, że grzech pierworodny skaził bezpowrotnie naturę ludzką i zniszczył wolną wolę tak, że usprawiedliwienie i zbawienie człowieka nie zależy od jego czynów, ale wyłącznie tylko od wyroku Boga.

Zabiegi Karola V na sejmie wormackim (1521) o skłonienie Lutra do poddania się były bezskuteczne, a podtrzymywali go w oporze książęta niemieccy, walczący z cesarzem. Luter szedł coraz dalej w kierunku rewolucyjnym. Zwalczał celibat duchowieństwa i sam się ożenił z zakonnicą, Katarzyną Bora, którą uprowadził z klasztoru. Przetłumaczył biblję na język niemiecki, wprowadzając do tekstu zmiany, które miały uzasadnić jego doktrynę i rozpowszechnić ją we wszystkich sferach społecznych. Wszczęty przez jego wystąpienie ruch religijny, zwany reformacją, zataczał coraz szersze kręgi w całych Niemczech ale doktryna Lutra wywołała najprzeróżniejsze komentarze. Z chwilą jego śmierci (18 lutego 1546) jego zwolennicy byli już podzieleni na zwalczające się nawzajem stronnictwa a proces rozproszkowywania się protestantyzmu na liczne sekty, wszczęty za życia Lutra, trwa dotychczas.

Luteranizm jako system logiczny i konsekwentny nie jest wcale dziełem Lutra. Zaczął się rozwijać później, niż w sto lat po jego śmierci i stał się systemem dopiero pod wpływem nowoczesnego liberalizmu. Protestanci, którzy po 400 latach tej bezustannej ewolucji, powołują się na Lutra, jako swojego mistrza, sami przyznają, że nie miał on w sobie nic z wolnomyśliciela XX wieku a był co do swych przekonań takim samym dogmatykiem, scholastykiem i zawzięcie dysputującym mnichem średniowiecznym, jak ci, których zwalczał (por. Wernle: Einführung in das theologische Studium. Tübingen 1908. Harnack: Dogmengeschichte III). Istotną przyczyną jego zerwania z Rzymem nie były odpusty, lecz jego pogląd na świat, uformowany jeszcze przed r. 1517. Po ciężkich walkach wewnętrznych, pokusach, skrupułach i zwątpieniach, nie mogąc opanować własnych namiętności, wyniósł osobiste swe przejścia moralne do normy powszechnego prawa moralnego i mając swoje „ja" za najwyższy trybunał, utożsamił własną wolę z wolą Boga. Od swoich poprzedników, Wiklefa z Anglji i Husa w Czechach, różnił się tylko siłą temperamentu. Główna cecha tamtych, nienawiść do papieża, i hierarchji, jest także cechą Lutra. Opętany tą nienawiścią wprowadził do swej doktryny wiele niekonsekwencyj, z któremi dotychczas biedzą się jego uczniowie. Nienawidził przedewszystkiem Kościoła katolickiego, nienawidził papieża i hierarchji katolickiej, nienawidził także swoich przeciwników, teologów protestanckich, Karlstadta, Zwinglego, Oekolampada, Schwenkfelda i ich uczniów. Walczył przeciwko wszystkim i głosił nienawiść a uczniom swoim pozostawił szczególnego rodzaju błogosławieństwo: Impleat vos Deus odio papae! („Niech was Bóg napełni nienawiścią do papieża!").

Powodzenie nauki Lutra tłumaczy się stanem społecznym i umysłowym epoki, w której ją głosił. Sprzymierzeńcami jego były: zepsuta scholastyka, fermentujący renesans, ogólne niezadowolenie społeczne, szemranie ludu na ucisk możnych, chciwość rycerstwa na dobra kościelne, po stronie Kościoła zaś upadek moralności kleru, walki papiestwa z cesarstwem, niewola awinjońska papieży, schizma papieska, podkopanie powagi papieża, ogólne rozprzężenie.

Luter nie uleczył żadnego z niedomagań społecznych, raczej je wzmógł. Jego stanowisko wobec współczesnych walk społecznych było bardzo zmienne: opierał się na rycerstwie,

zrewoltowanem przez humanizm (Franz von Sickingen, Ulrich von Hutten) i pismem swojem p. t. „Von weltlicher Oberkeit, wie weit man ihr den Gehorsam schuldig sei" stawał po stronie rycerstwa w walce z książętami, przyczynił się do rozpętania wojen chłopskich („Ermahnungen zum Frieden auf die 12 Artikel der Bauernschaft in Schwaben"). Gdy wojny te zostały krwawo stłumione, odwraca się od chłopów („Wider die räuberischen und mörderischen Bauern") i przechodzi na stronę zwycięskich książąt, których zwalczał, stojąc po stronie rycerstwa. Walczy z cesarzem i sprzeciwia się daniu mu posiłków na wojny tureckie. Książąt, nawet tych, z których protekcji korzysta, nazywa „największymi durniami na świecie" a po r. 1524 pisze to samo o cesarzu. Szczytu brutalności dosięga w swych pismach przeciwko Henrykowi VIII i Henrykowi brunświckiemu. Ze względów politycznych zezwala na bigamję Landgrafa heskiego Filipa, który groził porzuceniem protestantyzmu (1539). Na konferencji w Eisenach (1540) zaklina Filipa, który chciał jawnie poślubić drugą żonę, aby „na miłość boską mocno kłamał" („um Gottes willen eine gute starke Luge") i oświadcza, że bierze na siebie to kłamstwo, jako kłamstwo z potrzeby (Notlugen, Nutzlugen) dla uniknięcia niepotrzebnych hałasów (Kolde. Analecta Lutherana. 1883). Wojna Sickingena, wojna chłopska a wreszcie wojna trzydziestoletnia, obniżenie kultury, cofnięcie cywilizacji, zatrata tysięcy zabytków sztuki, to także owoce nauki Lutra.

(J. Janssen: Geschichte des deutschen Volks. 1883. G. Ewers: Martin Luther 1883 — 91. H. Denifle: Luther und Lutherthum 1905. Harnack: Luthers Theologie 1862—1886. Th. Kolde: Analecta Lutherana 1883. E. Katzer: Luther und Kant. 1910. Preserved Smith: Life and Letters of Martin Luther 1911).

**Lyońskie sobory powszechne.** W Lyonie odbyły się dwa sobory o charakterze soborów powszechnych czyli ekumenicznych:

I sobór lyoński (XIII ekumeniczny) odbył się w r. 1245 zwołany przez papieża Inocentego IV z powodu walk z cesarzem Fryderykiem II, którego uznał papież za pozbawionego godności cesarskiej i zwolnił jego poddanych od przysięgi wierności. Sobór przyjął ten wyrok papieski a nadto wydał 17 dekretów w sprawie postępowania w sądach kościelnych i 3 dekrety w sprawie przedsięwzięcia wyprawy krzyżowej.

II sobór lyoński (XIV ekumeniczny) odbył się w r. 1274 za Grzegorza X dla zatwierdzenia unji z Grekami, obmyślenia środków na nową wyprawę krzyżową i reformy karności kościelnej. Wydał 31 kanonów, z których pierwszy orzeka, że Duch św. pochodzi od Ojca i od Syna (ob. Filioque), drugi odnosi się do wyboru papieża a inne do wyboru biskupów.

## Ł

**Łaska,** w znaczeniu teologji chrześcijańskiej łaska boża, podnosząca przyrodzone władze człowieka do możności zdążania ku celom nadprzyrodzonym, t. j. uświątobliwienia i zbawienia. Jest to zatem podstawowe pojęcie stosunku między Bogiem a człowiekiem, tłumaczone w ciągu dziejów Kościoła rozmaicie. Krańcowo przeciwne sobie kierunki w tłumaczeniu istoty i potrzeby łaski przedstawia z jednej strony protestantyzm a z drugiej pelagjanizm. Luteranizm i kalwinizm głosi, że grzech pierworodny tak skaził i zniekształcił naturę ludzką, iż człowiek, nie będący w stanie łaski, nic etycznie dobrego zdziałać, ani zbawionym być nie może. Stąd Kalwin wysunął teorję o predestynacji, jakoby niektórzy ludzie byli przeznaczeni na zbawienie a inni na potępienie (ob. Kalwin). W drugą ostateczność wpadał pelagjanizm, głoszący, że człowiek nawet bez łaski bożej może o własnych siłach, mocą własnej woli być doskonałym. Pierwszy kierunek zaprzecza istnieniu wolnej woli, drugi przecenia jej możności. Według nauki katolickiej łaska boża nie gwałci natury



ludzkiej, lecz ją udoskonala, nie odejmuje jej przyrodzonej własności, którą jest wolna wola, lecz pobudza ją do działania w kierunku dobra i dopomaga jej, oświecając rozum.

**Łaski Jan,** ob. Wallońsko-reformowane gminy.

**Łaski papieskie,** w terminologji Kurji rzymskiej dyspensy, rehabilitacje, nadania beneficjów, przywileje, wogóle wszelkie akty, któremi papież udziela poszczególnym osobom łask, nie należących się im z prawa ogólnego. Rozdawcą tych łask jest papież a organami wykonawczemi jego woli są władze, objęte nazwą Kurji rzymskiej.

**Ławra,** ob. Laura.

**Łazarz** (Eleazar). 1) W przypowieści ewangelicznej (Łuk. XVI.19—31) nędzarz, który dostaje się do nieba, podczas gdy niemiłosierny bogacz cierpi męki piekielne. Uważany za osobę rzeczywistą jest Łazarz w wiekach średnich patronem chorych i nędzarzy. Z tego powstały nazwy szpitala św. Łazarza i lazaretów.

2) Łazarz z Betanji, według ewangelji brat Marji i Marty, którego Chrystus wskrzesił (Jan XI.1 — 44). Według tradycji miał on po śmierci krzyżowej Chrystusa udać się na Zachód i był pierwszym biskupem Marsylji; wedle innego podania umarł na wyspie Cypr.

**Łazarzyści,** ob. Lazaryści.

**Łotwa,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Łukasz św.,** ewangelista, autor trzeciej ewangelji oraz Dziejów Apostolskich. Nie należał do bezpośrednich uczniów Chrystusa, lecz wedle tradycji patrystycznej był uczniem apostolskim. Istnieją przypuszczenia, że był z pochodzenia Grekiem, nawróconym przez św. Pawła, któremu towarzyszył w podróżach i opisał je w Dziejach Apostolskich. Był z zawodu lekarzem i pochodził z Antjochji. Legendy późniejsze, od VI w. począwszy, przypisują mu umiejętność malarską, niema jednak żadnego dowodu, by namalował przypisywane mu obrazy, a mianowicie portrety Matki Bożej, z których jeden został przywieziony przez cesarzową Eudoksję z Jerozolimy do Konstantynopola. Ewangelję napisał św. Łukasz przy końcu I i na początku II wieku, Dzieje Apostolskie zaś wkrótce potem. Autentyczność ewangelji św. Łukasza nie jest kwestjonowana nawet przez krytykę radykalną.

## M

**Mabillon** Jan (1632 — 1707) mnich benedyktyński z kongregacji maurynów w opactwie Saint Germain des Prés, słynny z uczoności, twórca dyplomatyki jako umiejętności, której zasady skreślił w dziele p. t. „De re diplomatica" (1681). Pozostawił wiele dzieł historycznych i patrystycznych, w których położył podwaliny do historji średniowiecza, ocenianego przezeń bardzo krytycznie. W polemice z opatem trapistów Bouthillier de Rancé stanął w obronie nauk i umiejętności i uzasadnił potrzebę studjów naukowych w życiu klasztornem.

**Macedonjanie** (maratonjanie), sekta w IV wieku, zwolennicy Macedonjusza, który w latach 341—360 był biskupem w Konstantynopolu. Głosili mniemania arjańskie, że Duch św. jest istotą pośledniejszą od Ojca i Syna, przez co zwano ich także pneumatomachami, czyli walczącymi przeciwko Duchowi św.

**Machabejskie księgi,** dwie księgi Starego Testamentu, opowiadają dzieje walk Żydów pod wodzą Machabeuszów przeciwko królom syryjskim.

**Machabeusze** (Machabejczycy), rodzina żydowska książąt asmonejskich, potomkowie arcykapłana Matatjasza. Zajmowali przodujące stanowisko w narodzie żydowskim w czasie między r. 167 a 57 przed Chr. Odznaczali się walecznością i gorliwością w obronie wiary. Siedmiu braci Machabeuszów, którzy wraz z matką ponieśli śmierć męczeńską z rozkazu Antjocha Epifanesa, doznaje czci także w Kościele chrześcijańskim jako męczennicy za wiarę.

**Machsor,** modlitewnik żydowski,

zwyczajnie wielotomowy, powstał w w. X — XIII. Zawiera modlitwy, pieśni, rozmyślania nabożne, ustępy z Pięcioksięgu Mojżesza i z proroków. Wydania machsorów różnią się pomiędzy sobą stosownie do kraju, w którym są używane. Pierwszy machsor rytuału polskiego wyszedł w Pradze w r. 1533.

**Maciej św.,** jeden z 70 uczniów Chrystusa, powołany po śmierci Zbawiciela na dwunastego apostoła w miejsce zdrajcy Judasza. Według starożytnych podań miał on głosić ewangelję w Etjopji lub też w Macedonji i umrzeć śmiercią męczeńską. Część jego relikwij spoczywa w bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie a część w Trewirze.

**Magdalenki** (siostry pokutniczki św. Marji Magdaleny), kilka kongregacyj, mających na celu poprawę i rehabilitację upadłych kobiet. Pierwszy zakon tego rodzaju, założony w Niemczech ok. r. 1200, otrzymał od papieży Grzegorza IX i Inocentego IV liczne przywileje i posiadał klasztory w Erfurcie, Strassburgu, Wormacji, Spirze, Ratysbonie, Trewirze i Wiedniu. Rozszerzył się także we Włoszech, Francji i Hiszpanji. W Paryżu założył w r. 1618 ksiądz Atanazy Molet dom magdalenek (Medelonnettes), zamknięty w czasie rewolucji w r. 1793, do którego przyjmowano tylko kobiety upadłe. Zarząd nad tą instytucją powierzano wizytkom, potem urszulankom i siostrom miłosierdzia Jezusowego. W r. 1866 założył w Paryżu dominikanin Lataste zgromadzenie dominikanek św. Marji Magdaleny z Betanji (dom macierzysty obecnie w Belgji, filje we Włoszech), które prowadzą dzieło rehabilitacji (l'oeuvre de réhabilites) w ten sposób, że pokutujące grzesznice, zwane aspirantkami, przypuszczają po dłuższym czasie próby do nowicjatu i do ślubów zakonnych.

**Magdeburskie centurje,** ob. Centurje magdeburskie.

**Magister Sacri Palatii** (łać. „mistrz świętego pałacu), tytuł urzędowy teologa na dworze papieskim, który jest również cenzorem książek, drukowanych w Rzymie. Jest nim zawsze członek zakonu dominikanów.

**Magja** (grec. mageia — czarodziejstwo), sztuka wywoływania skutków, pozornie przechodzących prawa natury lub z niemi sprzecznych, zapomocą tajemnych sposobów. W historji religji istnieje pogląd, wedle którego magja ma być najpierwotniejszą religją, powstałą jeszcze przed animizmem. Ma to być system wierzeniowy, przypisujący wszelkie zjawiska naturalne istnieniu duchów, które dopomagają lub szkodzą człowiekowi, stosownie do jego zachowania się wobec nich. Zapatrywanie to, wprowadzone do nauki religjoznawstwa przez Frazera (ob. James George Frazer, The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. New York 1923), okazuje się mylnem wobec ustalonych przez antropologję faktów istnienia ludów pierwotnych, znających magję a znających również posty, umartwienia i modlitwy, czyli praktyki, które wypływają z wierzeń religijnych i nie mają z magją nic wspólnego. Magja jest u ludów pierwotnych skutkiem niezrozumienia zjawisk przyrodniczych i skłonności do zabobonów. Tę skłonność wyzyskują ludzie, mający pewną znajomość praw przyrody, znający np. właściwości lecznicze lub szkodliwe ziół i łączący podawanie lekarstw lub trucizn z niezwykłemi, zazwyczaj symbolicznemi czynnościami, które mają na celu odwrócenie uwagi od używania naturalnych środków a skierowania jej na tajemne siły duchów nieznanych. Gdy z postępem cywilizacji rozszerza się znajomość praw przyrody, magja znika, wierzenia religijne zostają (Por. Czary i czarnoksięstwo).

**Magnifikat,** hymn pokory, zaczynający się od słów: „Magnificat anima mea Dominum..." („Wielbij duszo moja Pana"), którym według ewangelji św. Łukasza (I. 46 — 55) Najśw. Marja Panna odpowiedziała na pozdrowienie Elżbiety. W kościołach katolickich śpiewają ten hymn w czasie nieszporów (ob. Kantyki).

**Magog,** ob. Gog i Magog.

**Magowie,** członkowie kasty kapłańskiej starożytnych Medów i Persów, należący do jednego z aryjskich szczepów Medji. Uprawiali wiedzę przyrodniczą, szczególnie astrologję i astronomję, przepowiadali przyszłość z gwiazd, tłumaczyli sny i spełniali



obrzędy religijne. Rzymianie, Grecy i Arabowie nazwali magami kapłanów religji Zoroastra (ob. Parsyzm), co jednak zdaje się polegać na nieporozumieniu, gdyż właśnie rządy maga Gomatesa (522 — 521 przed Chr.) odznaczały się tępieniem religji Zoroastra a po zamordowaniu go obchodzili Persowie święto magofonji, czyli mordu magów. Zresztą wyraz „mag" nie znajduje się w pozostałościach Awesty, księgi religji Zoroastra. Według Herodota magowie mieli wyłącznie prawo składania krwawych ofiar. Prorok Jeremjasz i inni autorowie starożytni mówią o magach w Chaldei, jako o cudotwórcach i wróżbitach. Ewangelja św. Mateusza (Rozdz. II) wspomina o magach jako „mędrcach ze Wschodu", którzy przyszli oddać hołd Zbawicielowi.

**Mahdi,** mesjasz islamu, wyczekiwany przez wyznawców Mahometa, który ma czynić sprawiedliwość na ziemi, napełnionej niesprawiedliwością i wytępić niewiernych. Ma pochodzić z rodu Mahometa i nosić jego imię „Muhammed ben Abdallah". W historji islamu pojawiało się już wielu Mahdich, którzy wzniecali powstania fanatyków, mordując nietylko chrześcijan, ale i mahometan, nie chcących uznać Mahdiego. Tak w czasie ostatniego powstania Mahdiego w Khartum, stolicy Sudanu, poległo wielu chrześcijan ale i większa część mahometańskiej ludności Sudanu. Powstanie uśmierzył w r. 1899 lord Kitchener.

**Mahomet** (Mohammed, Muhammed), twórca systemu religijno-politycznego, zwanego islamem. Urodził się ok. r. 570 w Mecce jako syn Abdallaha a wnuk Abd-al-Muttaliba z arabskiego plemienia Kuraiszytów. W 40 roku życia wystąpił jako prorok, głosząc o sobie, że jest reformatorem, który przywraca prawdziwą, czystą religję, objawioną przez Boga Abrahamowi a skażoną przez żydów i chrześcijan. Zadziwiającą szybkość, z jaką szerzyła się jego nauka, tłumaczy stan ówczesnej Arabji pod względem religijnym. Dawny kult gwiazd, kamieni i drzew, któremu hołdowały plemiona arabskie, posiadał za mało treści, aby mógł przeszkodzić wdzieraniu się wpływów religijnych ludów sąsiednich, Persów i Chaldejczyków oraz przebywających w Arabji żydów i chrześcijan. Mahometowi udało się przez bezwzględność, wytrwałość i dar wymowy a szczególnie przez pomyślne wyprawy wojenne zjednoczyć te różnorodne elementy i zdobyć dla swej nauki jeszcze za swego życia całą Arabję.

Co w religji Mahometa jest rezultatem obcych wpływów a co jego własnym pomysłem, trudno obecnie stwierdzić. Że Mahomet owoce własnych rozmyślań uważał i głosił jako objawienie, tłumaczy się tem, że był naturą nerwową, histeryczną, skłonną do halucynacyj. To, co w czasie swych wizyj słyszał, dyktował swoim pisarzom (sam był analfabetą) a uczniowie uczyli się tego napamięć. Zestawienie tych nauk i objawień, dokonane po śmierci Mahometa, nazywa się Koranem (ob.).

Położenie pierwszych jego wyznawców w Mecce, którymi byli członkowie jego familji, późniejsi kalifowie Abu Bekr, Ali, Otman i in., było tak trudne, że Mahomet doradził im emigrację do Abisynji. On sam, ogłoszony banitą, był przez dwa lata (617 — 619) w ciągłem niebezpieczeństwie życia, dopóki jego przyjaciele w Mecce nie zdołali przeprowadzić odwołania jego banicji. Tymczasem liczba jego wyznawców ciągle wzrastała, zwłaszcza między mieszkańcami Medyny, którzy skłonili Mahometa do ucieczki z Mekki w r. 622. Ucieczka ta, hedżra albo hedira, jest faktem, od którego mahometanie liczą początek swojej ery.

Przybywszy do Medyny, Mahomet, chcąc sobie zjednać tamtejszych żydów, nadał im różne przywileje i koncesje, które jednak, zawiódłszy się na ich poparciu, wkrótce cofnął i był aż do śmierci zapamiętałym wrogiem żydostwa. Zorganizował w Medynie gminę swoich wyznawców i nadał jej prawa, które zmieniły jego dotychczasowy stosunek do mieszkańców Mekki i innych niewiernych. Odtąd miano ich nawracać nie słowem, ale mieczem. Rozpoczął też szereg wypraw wojennych, nie różniących się od zwykłych u Arabów wypraw ra-

bunkowych (razzia). W jednej z takich wypraw, podjętej przeciw karawanie mekkańskiej, pobił na czele swoich wiernych z Medyny wojsko Mekki i wziął wielu jeńców, za których otrzymał wysoki okup. To zwycięstwo zjednało mu wielu zwolenników pośród chciwych łupu plemion arabskich. Przy ich pomocy prowadził dalej walki z plemionami żydowskiemi, zamieszkałemi w Arabji, i z plemieniem Kuraiszytów, z którego sam pochodził. Walki te doprowadziły Mekkę do ustępstw i zawarcia pokoju z Mahometem, który w szóstym roku hedżry ogłosił pielgrzymkę do Mekki. Po nieudałej wyprawie Mahometa do Syrji Mekka złamała pokój z nim zawarty i została za to ukarana. Mahomet zdobył ją i objął w posiadanie islamu. Powróciwszy do Medyny, wysłał posłów do władców Persji, Bizancjum, Abisynji i przyjmował poselstwo różnych plemion, składających mu hołdy. W dziesiątym roku hedżry odbył ostatnią pielgrzymkę do Mekki i wygłosił wobec zgromadzonych tam pielgrzymów najważniejsze swoje prawa i nauki. Ceremonje, odbywane przy tej pielgrzymce, są odtąd normą dla pielgrzymek wiernych islamu. Mahomet wrócił do Medyny i w trzy miesiące potem, 8 czerwca 932 r., umarł. Został pochowany w mieszkaniu, w którem umarł a mieszkanie to objęto budową rozszerzonego w tym celu meczetu. O nauce Mahometa ob. Islam.

(Lit. Sprenger: Das Leben und die Lehre des Mohammed 1861—65. Nöldeke: Das Leben Mohammeds. 1863. Grimm: Mohammed, Münster 1895. Delaporte: Vie de Mahomet d'apres le Coran, Paris 1874. Muir: The life of Mahomet, London 1894. D. S. Margoliouthe. Mohammed and the Rise of Islam. 1905).

**Mahometanizm,** ob. Islam.

**Majątek kościelny,** ob. Kościelny majątek.

**Majmonides** Mojżesz (Rabbi Mose ben Maimon, w literaturze żydowskiej w skróceniu zwany także Rambon) żył od 1135 do 1204 r. Najwybitniejszy z uczonych żydowskich średniowiecza, urodzony w Kordowie, przeniósł się w czasie zajęcia Hiszpanji przez Maurów do Fezu. Według pisarzy arabskich miał tam pozornie przyjąć islam. W r. 1165 uciekł do Akkony i po krótkim pobycie w Palestynie osiadł w Fostat czyli starym Kairze. Jako zawód obrał medycynę i był od r. 1188 lekarzem nadwornym sułtana. Wolny czas poświęcał studjom filozoficznym i religijnym. Założył w Kairze akademję, która liczyła wielu uczniów z Egiptu, Syrji i Palestyny. Żydzi uważają go za największego ze swoich rabinów i nazywają „światłem Wschodu i Zachodu". Dzieła jego, pisane po arabsku i po hebrajsku, zawierają systematyczne opracowanie nauki talmudycznej i uzasadnienie jej zapomocą środków, zaczerpniętych w filozofji Arystotelesa. Najgłośniejsze z jego dzieł „Morch nebuchim" („przewodnik błądzących"), drukowane w r. 1480, jest komentarzem tych ustępów Starego Testamentu, które nie dadzą się wyjaśnić dosłownie. Dzieło Majmonidesa p. t. „Miszne Thorah" („powtórzenie prawa") jest skrótem talmudu w 14 księgach, zawierających całe prawo religijne żydowskie. Majmonides zakuł naukę talmudu w stałe formy i uczynił ją nieruchomą, na co skarżyło się wielu późniejszych rabinów.

**Majolici,** ob. Somaskowie.

**Major Jerzy** (1502 — 1574), teolog protestancki. Jakkolwiek był uczniem Lutra, popadł z powodu sporu o adiafora w podejrzenie, że nie trzyma się wiernie jego nauki. Stanowisko jego w kwestji teologicznej, czy dobre uczynki są konieczne do zbawienia, w której trzymał się zapatrywań Melanchtona, odmiennych od nauki Lutra, doprowadziło do sporu, zwanego sporem majorystów, w którym Major, podobnie jak Melanchton, zmuszony został przez fanatycznych zwolenników Lutra do odwołania swojej tezy o konieczności dobrych uczynków, jako zbyt zbliżonej do nauki katolickiej.

**Majowe nabożeństwo,** w kościołach katolickich osobne nabożeństwa ku czci Matki Bożej, odprawiane przeważnie w godzinach wieczornych w ciągu maja. Wprowadzone w Rzymie w XVIII w., zatwierdzone przez Piusa VII w r. 1815, weszło w ciągu XIX w. w zwyczaj w całym świecie katolickim. W Polsce wprowadzono je w r. 1852.



**Makaryzmy** (greck. „błogosławieństwa"), nazwa dziewięciu błogosławieństw Chrystusa, rozpoczynających Jego „kazanie na górze" (Mat. V. 3 — 11).

**Makpelah** (Macfeltach, po arab. „jaskinia dwoista"), miejsce w Palestynie, gdzie miał być grobowiec patrjarchów Abrahama, Izaaka i Jakóba, oraz ich żon, Sary, Rebeki i Lii. Według dawnej tradycji w miejscu tem miał być także pochowany Adam. Obecnie jest w rękach mahometan, którzy otaczają je wielką czcią i bronią dostępu niewiernym.

**Malachjasz,** prorok Starego Testamentu, jeden z dwunastu „proroków mniejszych" (ob. Prorok).

**Malachjasz O'Morgair,** św., żył 1094—1148 w Irlandji, był biskupem w Armagh i legatem apostolskim Irlandji. Uważają go za autora „proroctwa o papieżach" (Prophetia de summis pontificibus), o czem jednak niema wzmianki w jego biografji, napisanej przez św. Bernarda z Clairvaux. Proroctwo to zaczyna się od r. 1143 i obejmuje 112 papieży. Podaje krótką charakterystykę każdego z papieży, niejednokrotnie bardzo trafną. I tak np. na Piusa IX wypadła charakterystyka „Crux de cruce" („Krzyż z krzyża"), na Leona XIII „Lumen de lumine" („Światło z światłości"), na Piusa X „Ignis ardens" („Ogień płonący"), na Benedykta XV, panującego w czasie wojny światowej, „Religio depopulata" („Religja wyludniona"), na obecnego papieża Piusa XI „Fides intrepida" („Wiara nieustraszona") i t. d.

Przepowiednie te były podane do publicznej wiadomości przy końcu XVI wieku. Dokonał tego Arnold Wien, benedyktyn, który odnalazł te proroctwa w r. 1590 w bibljotece opactwa benedyktynów w Mantui w rękopisie, przechowywanym jako rękopis św. Malachjasza, prymasa Irlandji, i wydał je w Wenecji w dziele swojem p. n. „Lignum vitae". Obok tekstu podał Wien tłumaczenie tych proroctw, które się wypełniły do jego czasu.

**Malewancy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Maltańscy kawalerowie**, ob. Joanici.

**Małgorzata Alacoque,** błogosławiona (1647—1690), zakonnica w klasztorze wizytek w Paray-le-Monial, napisała dzieło p. t. „La Dévotion au Coeur de Jesus", wydane w r. 1698, które dało początek zaprowadzenia nabożeństwa do Serca Jezusowego (ob. Serce Pana Jezusa).

**Mały Kościół,** ob. Antykonkordatarjusze.

**Małżeństwo.** We wszystkich religjach świata istnieje od najdawniejszych czasów pewien związek między wyobrażeniami religijnemi a małżeństwem. Związek ten wyrażał się w najdawniejszych religjach przez wyobrażenia mitologiczne i kosmogoniczne a następnie przez akty religijne, które towarzyszą trzem głównym zjawiskom życia ludzkiego: narodzeniu, małżeństwu i śmierci. Jest to wynikiem związku, który zachodzi pomiędzy religją a moralnością: małżeństwo bowiem, jako stosunek człowieka do człowieka, przedstawia obok swej strony naturalnej pierwiastek społeczno-moralny, podpadający pod prawa etyki. Wraz z pierwszym zawiązkiem życia społecznego małżeństwo poczyna tracić charakter czysto naturalny i podnosi się do godności stosunku etycznego, mającego przed sobą nie tylko cel indywidualny, osobisty, jako zadosyćuczynienie popędowi płciowemu, ale także cel społeczny, jako zawiązek rodziny. Gdy zaś religja, kierując moralną stroną życia ludzkiego, nadaje prawidłom etycznym charakter prawideł religijnych, małżeństwo, będąc stosunkiem wybitnie moralnym, stało się także stosunkiem, podpadającym pod prawa religijne.

Niektórzy teoretycy prawa państwowego odmawiają małżeństwu charakteru instytucji religijnej i uważają je za instytucję wyłącznie społeczną, pod względem formalnym zaś za umowę cywilną. W ten sposób starają się uzasadnić wyłączną kompetencję władzy państwowej tak co do ustalania warunków powstania ważnego małżeństwa, jak co do orzekania o jego trwaniu i o jego skutkach prawnych. Zapatrywanie to nie jest w pełni uzasadnione, gdyż małżeństwo jest wprawdzie instytucją społeczną, ale od pierwszych zawiązków życia społecznego jest rów-

nież instytucją religijną. W szczególności według nauki Kościoła katolickiego małżeństwo jest sakramentem, z czego wynika prawo Kościoła do przestrzegania warunków powstania małżeństwa i do czuwania nad jego nierozerwalnością.

Małżeństwo jest przeto jedną z tych dziedzin, na których spotykają się w swojej działalności Kościół i Państwo. O ile wskutek tego powstaje konflikt, usuwają go zazwyczaj konkordaty, jak np. konkordat lateraneński, zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a królestwem Italji dn. 11 lutego 1929 r. (ob. Faszyzm i religja).

W niektórych konkordatach uregulowanie kwestji stosunku między Kościołem a państwem w zakresie prawa małżeńskiego zostało odłożone aż do wynalezienia odpowiedniej formuły kompromisowej. Także konkordat polski z r. 1925 pozostawił tę kwestję otwartą. Wskutek tego aż do ujednostajnienia prawodawstwa cywilnego w Polsce każda dzielnica posiada w sprawach małżeńskich osobne przepisy, zasadniczo się różniące (ob. Małżeństwo cywilne).

Wedle nauki katolickiej małżeństwo, ustanowione przez Boga od początku jako związek nierozerwalny i monogamiczny i podniesione przez Jezusa Chrystusa do godności sakramentu, jest prawowitym związkiem mężczyzny z kobietą, utrzymującym nierozerwalną spólność życia.

Materją tego sakramentu jest wzajemne oddanie się sobie osób, zawierających małżeństwo, formą zaś objawienie obopólnej woli, które przez słowa lub inny znak zewnętrzny stwierdza zawarcie umowy (consensus). Stąd szafarzami tego sakramentu (ministri) a zarazem przyjmującymi go są sami nowożeńcy. Kapłan, udzielający ślubu, jest tylko świadkiem, którego obecność jest niezbędna do ważności zawartego małżeństwa. Co do obrzędu zaślubin zaszła od r. 1929 ta zmiana, że według rytuału polskiego, zatwierdzonego przez St. Apostolską, formuła przysięgi ślubnej jest jednakowa dla obydwu stron, t. j. że w ślubowaniu strony żeńskiej opuszcza się dotychczasowe ślubowanie „posłuszeństwa małżeńskiego".

Ze względu na powagę małżeństwa i obowiązków, przyjętych przez jego zawarcie, żąda Kościół aktu, poprzedzającego uroczysty akt zaślubin, a mianowicie aktu zaręczyn, które mają skutki prawne tylko wtedy, gdy im towarzyszy pewien ceremonjał, a nadto egzaminu przedślubnego, oraz zapowiedzi, a to w celu zbadania, czy nie zachodzą przeszkody do zawarcia ważnego małżeństwa.

Przeszkody te są według nauki katolickiej dwojakiego rodzaju: wzbraniające, czyli tamujące (impedimenta impedientia) i rozrywające (impedimenta dirimentia). Pierwsze są zakazem zawarcia małżeństwa, które jednak jest ważne, choćby mimo takiej przeszkody zostało zawarte; drugie są nie tylko surowym zakazem, lecz nadto powodem nieważności małżeństwa, zawartego wbrew tym przeszkodom.

Według obecnego prawa kanonicznego właściwemi przeszkodami wzbraniającemi są: ślub dziewictwa, względnie bezżenności, ślub przyjęcia wyższych święceń i ślub wstąpienia do zakonu. Pokrewieństwo prawne, t. j. powstające pomiędzy osobą adoptowaną a adoptującą jest przeszkodą wzbraniającą w Niemczech, Szwajcarji, Francji i na Węgrzech, w Polsce zaś na obszarze b. zaboru pruskiego. Na obszarze b. zaboru rosyjskiego pokrewieństwo prawne czyli stosunek adopcji jest przeszkodą rozrywającą, a na obszarze b. zaboru austrjackiego nie jest żadną przeszkodą. Kościół wzbrania również małżeństw mieszanych, czyli zawartych między osobami ochrzczonemi, z których tylko jedna należy do Kościoła katolickiego. Dyspensa od tej przeszkody jest możliwa tylko wtedy, gdy tego wymagają słuszne i poważne przyczyny i gdy małżonkowie dadzą rękojmię, że potomstwo będzie po katolicku ochrzczone i wychowane, oraz gdy istnieje moralna pewność, że rękojmie te będą wypełnione. Tych samych rękojmij żąda Kościół w razie zawierania małżeństwa między osobami, które wprawdzie nie przystąpiły do jakiegoś akatolickiego związku wyznaniowego, ale notorycznie porzuciły wiarę katolicką albo wstąpiły do stowarzyszeń, potępionych przez Kościół.



Przeszkodami rozrywającemi, t. j. powodującemi nieważność małżeństwa, są: 1) Wiek niedojrzały, u mężczyzn przed 16, u kobiet przed 14 rokiem życia. 2) Niemoc płciowa, jeśli jest trwała (nieuleczalna) i jeśli istniała przed zawarciem małżeństwa. 3) Związek małżeński, poprzednio zawarty, dopóki się prawnie nie stwierdzi, że poprzednie małżeństwo jest nieważne. 4) Różność religij. Nieważne jest małżeństwo osoby, należącej do Kościoła katolickiego z osobą nieochrzczoną. 5) Wyższe święcenia. Duchowny rzymsko-katolicki, mający święcenia subdjakona, djakona, kapłana lub biskupa, nie może zawrzeć ważnego małżeństwa (ob. Celibat). 6) Uroczyste śluby zakonne. 7) Uprowadzenie lub gwałtowne zatrzymanie kobiety przez przemoc fizyczną lub moralną. 8) Zbrodnia, a mianowicie cudzołóstwo i małżonkobójstwo, a) jeśli cudzołożnicy w czasie trwania prawnego małżeństwa przyrzekli sobie poślubić się lub zawarli ślub cywilny, b) jeśli choćby jedna z osób, które popełniły cudzołóstwo, zadała śmierć prawowitemu małżonkowi, lub c) jeśli dwie osoby zadały śmierć małżonkowi jednej z nich, choćby nawet nie popełniły cudzołóstwa. 9) Pokrewieństwo do trzeciego stopnia włącznie. 10) Powinowactwo w prostej linji. A mianowicie Kościół nie daje dyspensy na małżeństwo z matką lub córką pierwszej żony, względnie z ojcem lub synem poprzedniego męża. 11) Przeszkoda przyzwoitości publicznej (publica honestas) powstaje z małżeństwa nieważnego lub notorycznego konkubinatu i rozrywa związek małżeński między krewnymi w pierwszym i drugim stopniu tych, którzy zawarli nieważne małżeństwo lub żyli w notorycznym konkubinacie. 12) Pokrewieństwo duchowe, zachodzi między osobą ochrzczoną a jej rodzicami chrzestnymi. 13) Błąd czyli pomyłka. Nieważne jest małżeństwo, które ktoś zawarł z pewną osobą w mniemaniu, że to jest inna osoba (error personae), albo jeśli ktoś jest w oczywistym błędzie co do celu, istoty lub przymiotów małżeństwa, np. jeśli wyraźnie oświadczy, że chce zawrzeć tylko rozerwalne małżeństwo. 14) Przymus fizyczny jest zawsze przeszkodą rozrywającą, przymus moralny jest nią tylko wtedy, gdy został wywarty przez groźbę niesłuszną i mogącą wywołać bojaźń uzasadnioną (nie urojoną). 15) Brak przepisanej formy. Te tylko małżeństwa są ważne, które się zawiera w przepisanej formie ślubu wobec proboszcza lub biskupa miejscowego, lub wobec kapłana, wydelegowanego przez jednego z nich, oraz w przytomności przynajmniej dwóch świadków.

Małżeństwo prawnie zawarte i spełnione rozwiązuje według nauki Kościoła katolickiego tylko śmierć. Dlatego Kościół nie uznaje rozwodów, czyli rozdzielenia małżonków, prawnie zaślubionych, z prawem powtórnego zawarcia małżeństwa. Nie jest rozwodem separacja, czyli rozdział od stołu i łoża, na którą Kościół zezwala z ważnych powodów, która jednak nie uprawnia separowanych do zawarcia nowego małżeństwa. Nie jest także rozwodem unieważnienie małżeństwa, czyli uznanie małżeństwa przez sąd duchowny za nieważne z powodu, że zostało zawarte wbrew przeszkodom, rozrywającym małżeństwo (wyżej pod 1 — 15). Osoby, które uzyskały taki wyrok, mogą zawrzeć nowe związki małżeńskie, ponieważ związek poprzedni uznany został za nieistniejący.

Małżeństwo nieważne może być uznane za ważne przez t. zw. konwalidację małżeństwa, jeżeli zostanie usunięta przeszkoda rozrywająca, która była przyczyną nieważności. Niektóre przeszkody ustępują same przez się (np. przeszkoda wieku ustaje przez dojście do lat przepisanych), niektóre na mocy dyspensy. Konwalidacja jest zwyczajna, jeśli następuje przez powtórne wyrażenie konsensu małżeńskiego. Konwalidacja nadzwyczajna (sanatio in radice) jest to uznanie małżeństwa za ważne na mocy nadzwyczajnej dyspensy papieskiej, która sprawia, że małżeństwo uważane jest jako ważne od początku i nie wymaga powtórzenia konsensu małżeńskiego. Niekiedy udziela papież takiej nadzwyczajnej dyspensy ogólnie, gdy za panowania wrogich Kościołowi ustaw państwowych zawarto wielką ilość nieważnych małżeństw. Tak np. Pius VII upoważnił

biskupów francuskich, aby uznali za ważne małżeństwa cywilne, zawarte w epoce rewolucji a Pius IX po zawarciu konkordatu z Austrją udzielił dyspensy in radice dla wszystkich małżeństw, zawartych na zasadzie ustawy cywilnej mimo zachodzącej przeszkody kościelnej.

(Lit: Leitner: Lehrbuch des katholischen Eherechtes, Paderborn 1902. Schäfer: Das Eherecht nach dem Codex Iuris Canon, Münster 1918, P. Abraham: L'evolution de mariage. Paris 1908. Lehr: Le mariage, le divorce et la séparation. Paris 1899. Bp. Józef Pelczar: Prawo małżeńskie katolickie. Ed. Rittner: Das österr. Eherecht; Śluby cywilne w historji rozwoju; Prawo kościelne katolickie, Lwów. 1878. G. F. The History of Matrimonial Institutions. 1904, L. F. Post: Ethical Principles of Marriage and Divorce. 1906).

**Małżeństwo cywilne,** kontrakt małżeński, zawarty wobec władzy świeckiej przy zachowaniu samych tylko przepisów prawa świeckiego co do zdolności osób, przyrzeczenia małżeńskiego i formy ślubu, który odbywa się w urzędzie. Są trzy rodzaje małżeństwa cywilnego:

1) Małżeństwo cywilne obowiązkowe, gdy państwo nie uznaje małżeństwa kościelnego, t. j. nie przypisuje mu skutków prawnych w zakresie prawa publicznego i prywatnego. Takie małżeństwa istnieją we Francji, Szwajcarji, Niemczech, Węgrzech, Rumunji, Belgji i Holandji. Strony, które zawarły ślub cywilny, mogą następnie zawrzeć małżeństwo kościelne, ale w niektórych z tych państw, np. we Francji i w Niemczech, ustawy zabraniają duchownym udzielania ślubu kościelnego tym, którzy wprzód nie zawarli ślubu cywilnego.

2) Małżeństwo cywilne fakultatywne, gdy państwo uznaje ważność ślubów cywilnych narówni z ważnością ślubów kościelnych i pozostawia zawierającym małżeństwo wolność wyboru między ślubem kościelnym a cywilnym. Tak jest w Anglji i w Ameryce Północnej a od r. 1929 we Włoszech.

3) Małżeństwo cywilne z konieczności (Notzivilehe). Ustawy niektórych państw dają możność zawarcia małżeństwa przez ślub cywilny tym, którzy nie mogą otrzymać ślubu kościelnego z powodu przeszkód, nie uznawanych przez prawo cywilne. Takie małżeństwa istnieją w Austrji, Hiszpanji, Szwecji i Danji.

Kościół katolicki nie uznaje ślubów cywilnych. Syllabus Piusa IX potępia zdanie, jakoby małżeństwo cywilne było małżeństwem.

W Polsce kwestja ślubów cywilnych nie została dotychczas przez prawo cywilne uregulowana i każda dzielnica posiada odrębne przepisy, pozostałe po b. rządach zaborczych. I tak w b. zaborze pruskim obowiązują śluby cywilne jak w Prusach, w b. dzielnicy austrjackiej w zasadzie śluby kościelne a śluby cywilne z konieczności (ob. wyżej pod 3). W b. zaborze rosyjskim sprawy małżeńskie oddane są pod orzecznictwo sądów duchownych.

**Mandaici** (sabjanie, sabijczycy), sekta starożytna, licząca obecnie ok. 2000 wyznawców, zamieszkałych w Mezopotamji nad dolnym Eufratem. Nauka ich przedstawia mieszaninę wyobrażeń religijnych perskich, żydowskich i chrześcijańskich, przeszczepionych na grunt starobabilońskiego pogaństwa. Nazwa ich pochodzi od eona gnostyków Mandaja (Manda d'chajjé), którego czczą jako uosobienie „poznania" (gnosis, ob. Gnostycyzm). Używają języka arabskiego, ale ich księgi święte Sidra Rabba („wielka księga") i Sidra d'Jahja („księga Jana") spisane są w dialekcie syryjskim. Odrzucają naukę Chrystusa ale św. Jana Chrzciciela czczą jako proroka. Główną cechą ich religji jest cześć ciał niebieskich, słońca, księżyca i gwiazd (astrolatrja), które uważają za święte.

**Manicheizm,** sekta, powstała w Persji w III w. po Chr. Założycielem jej był Manes (Mani), ur. ok. r. 215 w Babilonji. Wedle źródeł zachodnich był wyzwoleńcem, wedle źródeł perskich zaś pochodził ze starego rodu królewskiego Arsakidów. W r. 242 wystąpił jako założyciel nowej religji i uznany przez swych zwolenników za Parakleta czyli „pocieszyciela", rozwinął szeroką propagandę swojej nauki, która dotarła aż do Indyj i Chin. W r. 277 poniósł śmierć okrutną przez obdarcie ze skóry (czy też ukrzyżowanie) na rozkaz króla perskiego Bahrama I.

Podstawą manicheizmu jest kosmo-



gonja dualistyczna, czyli mniemanie, że świat powstał z dwóch pierwiastków: światła i ciemności. Wedle tej nauki bóg światłości jest istotą czysto duchową, złożoną z 10 cnót: łagodności, wiedzy, rozumu, tajemnicy, względności, miłości, wiary, wierności, szlachetności i mądrości. Szatan, władca państwa ciemności i materji, napada na państwo światła. Stworzony do walki z ciemnością praczłowiek, nowa istota świetlana, ponosi klęskę i zostaje zawleczony przez szatana w niewolę do państwa ciemności. Z niewoli tej wybawia go bóg światła, ale w tej walce z szatanem część światła miesza się z ciemnościami i przez to powstaje świat widzialny. Ludzie są dziełem szatana, gdyż on spowodował Adama i Ewę do płodzenia dzieci, aby w ten sposób dla resztek światła tworzyć nowe więzienia, czyli ciała ludzkie. Szatan stara się przez swoich demonów, którzy stworzyli fałszywe religje, pogaństwo i żydostwo, uwodzić ludzi i związać ich z ciemnością, podczas gdy duchy światła, do których Manes zalicza Noego, Abrahama i Jezusa (uczniowie Manesa także Buddę i Zoroastra), starają się pouczyć ludzi o sposobach wybawienia się z pod panowania ciemności. Manichejczycy odrzucają Stary Testament i uważają Mojżesza i proroków za apostołów ciemności. Ewangelje uważają za skażone a listy św. Pawła, które najwyżej cenią, za częściowo sfałszowane. Moralność manichejska zalecała najsurowszą askezę a mianowicie uwalnianie się z więzów ciemności przez trzy pieczęcie" (signacula). „Pieczęć ust" zabraniała złorzeczenia i spożywania mięsa i wina. „Pieczęć rąk" nakazywała oszczędzanie wszelkiego życia, zakazywała zabijania zwierząt i uszkadzania roślin i wogóle dotykania materji przez pracę niewolniczą. Wreszcie „pieczęć łona" wzbraniała rozkoszy zmysłowych. Tylko „wybrani" i „doskonali" strzegą tej potrójnej pieczęci, podczas gdy „słuchacze" mogą zawierać małżeństwa i przez swoją pracę wyżywiać „wybranych". Sekta ta rozszerzała się szybko z Persji i z Indyj do północnej Afryki i Hiszpanji. Jeszcze za czasów papieża Grzegorza Wielkiego (590 — 640) byli we Włoszech. W wiekach średnich odżyli chwilowo na Zachodzie w sektach katarów, albigensów i adamitów.

**Manipularz** (phanon, epimanicium), część szaty liturgicznej, opaska na lewej ręce ze zwieszającem się zakończeniem, na którem umieszczone są znaki krzyża, noszona przez księży katolickich i w Kościele wschodnim na lewej ręce w czasie sprawowania służby bożej. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa była to chustka do obcierania potu. Alegorycznie oznacza powrozy, któremi związano Chrystusa przy pojmaniu.

**Manitu,** ob. Orenda.

**Manizm** (z łać. manes — duchy przodków), cześć religijna oddawana duchom zmarłych przodków. We wszystkich niemal religjach pierwotnych, w Chinach, Japonji, Indjach, Grecji, Egipcie i w starożytnym Rzymie a obecnie w całej Azji wschodniej i na wyspach oceanu Spokojnego stanowi cześć przodków główną część kultu religijnego, podstawę urządzenia rodziny i prawa spadkowego. Manizm, jako kult przodków, należy odróżnić od animizmu, wiary w duchy. Teorje, uważające manizm za formę animizmu, widzą w nim pierwiastek wszelkiej religji. Teorje te stoją jednak w sprzeczności z faktami, że np. wiara w istoty nadziemskie w religjach pierwotnych jest niezależna od czci przodków i że niektóre religje pierwotne uprawniają zabijanie starców, co jest w oczywistej sprzeczności z manizmem (por. Animizm).

**Manning Henryk Edward** (1808 — 1892), prymas Anglji. Był duchownym anglikańskim, w r. 1851 przyjął wiarę katolicką, założył kongregację oblatów św. Karola, został w r. 1865 arcybiskupem Westminsteru, w r. 1875 kardynałem. Był czołowym reprezentantem angielskiego katolicyzmu o charakterze socjalnym. W r. 1874 założył uniwersytet katolicki w Londynie. Nawrócenia na katolicyzm w kołach arystokracji angielskiej są przeważnie jego dziełem.

**Mansjonarze,** kapłani pomocniczy (wikarjusze) przy kościołach katedralnych i kolegjackich.

**Mantras,** 1) najdawniejsza część

Wedy (ob.), 2) magiczne formuły zaklęć hindusów i buddystów, skierowane do sił nadziemskich w celu uzyskania ich pomocy lub uniknięcia chorób.

**Manu,** ob. Orenda.

**Manus mortua** (martwa ręka, main morte, todte Hand) własność ziemska w rękach Kościoła. Dobra, które przeszły w posiadanie Kościoła, są poniekąd wyjęte z ogólnego obrotu, ponieważ prawo kanoniczne utrudnia ich pozbywanie, stawiając ograniczenia aljenacji (ob. Kościelny majątek). Ustawy państwowe, zmierzające do ograniczenia Kościoła w prawie nabywania majątku, zwłaszcza w drodze spadku lub zapisu, nazywają się ustawami amortyzacyjnemi.

**Maphrian,** najwyższa po patrjarsze godność kościelna u jakobitów (ob.).

**Maranatha,** w języku aramejskim maran-atha (albo marana atha) znaczy „Pan przyszedł" albo „Panie przyjdź", u pierwszych chrześcijan, mówiących po aramejsku, formuła powitania lub zakończenie modlitwy. W chrystologji ma ta formuła znaczenie dowodu, że w najdawniejszych gminach chrześcijańskich wzywano Chrystusa jako Pana i Boga.

**Maratonjanie,** sekta wyznawców Maratonjusza, biskupa Nikomedji, odłam sekty macedonjanów (ob.).

**Marcin,** imię pięciu papieży:

**Marcin I** św. (649 — 655) ściągnął na siebie prześladowanie, potępiając herezję monotelizmu na soborze lateraneńskim w r. 649 i został na rozkaz cesarza Konstansa II uwięziony w pałacu lateraneńskim, następnie wywieziony do Konstantynopola (653), gdzie obchodzono się z nim okrutnie. Umarł na wygnaniu w Chersonesie w r. 655.

**Marcin II** (882 — 884) pierwszy biskup, który został papieżem.

**Marcin III** (942 — 946) wybrany na polecenie Alberyka II.

**Marcin IV** (1281 — 1285) ekskomunikował cesarza Michała Paleologa za zerwanie zawartej w Lyonie unji między Kościołem zachodnim a wschodnim.

**Marcin V** (1417 — 1431) zwalczał teorje, głoszące wyższość soboru nad papieżem, oraz herezję husytów. Zwołał sobór pawijsko-sienneński a po jego rozejściu się wyznaczył kardynała Cesariniego na przewodniczącego soboru w Bazylei, który się zebrał na krótko przed jego śmiercią.

**Marcjon,** założyciel sekty marcjonistów, pochodził z Pontu i przybył w r. 139 do Rzymu jako chrześcijanin, gdzie został w r. 144 wyłączony z Kościoła jako heretyk. W doktrynie swojej przeciwstawiał żydowskiemu Bogu sprawiedliwości Boga miłości, który był ojcem Jezusa. W tem przeciwstawieniu miłości i sprawiedliwości, ducha i materji znać u Marcjona wpływy gnostycyzmu. Świat widzialny jest według niego dziełem Boga żydowskiego, który skazał Jezusa na śmierć. Marcjon odrzucał Stary Testament i uznawał tylko listy św. Pawła oraz niektóre ustępy z ewangelji św. Łukasza. Zwolennicy jego nauki dzielili się na „wybranych" i „katechumenów". Od „wybranych" żądał ścisłej askezy a mianowicie uwolnienia się z więzów ciała przez wstrzymanie się od małżeństwa i od spożywania mięsa. Gminy marcjonistów istniały aż do VI wieku, poczem zostały wchłonięte przez manicheizm.

**Marduk,** ob. Asyrja i Babilonja.

**Marek św.,** ewangelista, uczeń i pomocnik św. Piotra i św. Pawła, któremu towarzyszył w kilku podróżach misyjnych. Pochodził z pokolenia Lewi a matka jego posiadała, wedle podania, dom w Jerozolimie, w którym Chrystus spożywał ostatnią wieczerzę i gdzie zebrali się uczniowie Chrystusa tej nocy, gdy św. Piotr wyszedł z więzienia. Św. Marek był pierwszym biskupem Aleksandrji i poniósł tam śmierć męczeńską. Kupcy weneccy sprowadzili w r. 828 jego relikwje do Wenecji, której jest patronem. Symbolem jego jest lew.

**Marja.** Najśw. Marja Panna, matka Zbawiciela, doznaje w Kościele katolickim czci wyższej, niż wszyscy inni święci, zwanej cultus hyperduliae (ob. Adoracja). Powodem tego kultu jest godność Marji, jako Bogarodzicy. Nadto czci Kościół Najśw. Marję Pannę jako Matkę wszystkich ludzi i pośredniczkę między Bogiem - człowiekiem a ludźmi. Godność Bogarodzicy jest dogmatem, sformułowanym przez sobór efeski w r. 431. Wedle tej



nauki Syn Boży został podwójnie zrodzony: wedle swej natury boskiej przez Boga Ojca przed wiekami, poza czasem, a wedle swej natury ludzkiej w czasie, oznaczonym przez Boga, z Marji Panny. Chrystus jako Bóg, ma tylko Ojca, jako człowiek — tylko matkę. A ponieważ jest Bogiem i człowiekiem w jednej osobie, przeto Marja jest Matką Bożą. Drugi dogmat Kościoła katolickiego, sformułowany przez Piusa IX w r. 1854, głosi, że Marja od pierwszej chwili swego istnienia była wolna od wszelkiej zmazy grzechu pierworodnego, a to za szczególną łaską i przywilejem, udzielonym Jej przez Boga dla zasług Jezusa Chrystusa, zbawiciela rodzaju ludzkiego. Jest to dogmat o Niepokalanem Poczęciu Najśw. Marji Panny. Trzeci dogmat katolicki głosi, że Matka Boża była zawsze panną. Naukę tę wypowiedział z początkiem IV wieku św. Atanazy, następnie papież św. Syrycjusz (384 — 399), a w VII w. sobór lateraneński (649). Wedle tego dogmatu Marja była dziewicą przy poczęciu i narodzeniu Jezusa Chrystusa, pozostała też dziewicą na zawsze, jako żyjąca świątynia Słowa, które się stało Ciałem. Zaprzeczały tej nauce sekty, objęte wspólną nazwą antidikomarjanitów, t. j. ebjonici, ceryntjanie i apolinaryści a w nowszych czasach moderniści i nowocześni protestanci, którzy, odmawiając bóstwa Chrystusowi Panu, odmawiają też dziewictwa N. Marji Pannie, podczas gdy Luter i protestancka „formuła konkordji" uznawała wieczne dziewictwo Marji. Z godności Bogarodzicy wypłynął Jej przywilej Wniebowzięcia, które jest odwiecznym artykułem wiary Kościoła powszechnego, nie ujętym dotychczas w formę dogmatu.

**Marja Magdalena** św., o której mówi ewangelja św. Łukasza (VIII.2), że była jedną z niewiast, uleczonych od złych duchów i chorób przez Chrystusa i towarzyszących Mu wraz z uczniami. Pochodziła z miasta Magdala (obecnie el-Megdel) nad jeziorem galilejskiem w Palestynie. Nic nie uprawnia do twierdzenia, że była na pewno tą samą osobą, co grzesznica, o której opowiada ewangelja św. Łukasza (VII.37 — 38), że namaściła nogi Jezusa. Marja z Magdali stała pod krzyżem w czasie śmierci Jezusa, była przy złożeniu Jego ciała do grobu, nazajutrz poszła tam z innemi niewiastami a nie znalazłszy ciała, pobiegła z wieścią o tem do apostołów Piotra i Jana. Następnie poszła powtórnie do grobu i wtedy ukazał jej się Jezus. Nie można również na pewno twierdzić, aby Marja z Magdali była tą samą osobą, co Marja z Betanji, siostra Marty i Łazarza, którego Jezus wskrzesił. Wszelako tradycja i większość pisarzy kościelnych przechyla się do zdania, że te trzy osoby, t. j. Marja z Magdali, grzesznica i Marja z Betanji są tą samą osobą. Wedle historyków starobizantyńskich cesarz Leon VI przewiózł jej ciało do Konstantynopola, według tradycji zaś, która powstała w XII w., Marja Magdalena miała przy końcu życia przebywać w okolicy Marsylji a ciało jej spoczywa w Vézelay we Francji.

**Marjanie** (oblaci Najśw. Marji Panny), polska kongregacja księży świeckich, powstała w pierwszej połowie XVII w., której członkowie zamieszkują klasztory (np. Bielany pod Warszawą), utrzymują szkoły i prowadzą parafje. Posiadają juwenat w Skórcu (diecezja podlaska), nowicjał w Raśnie (diecezja pińska) i gimnazjum w Drui na Wileńszczyźnie.

**Marjańskie sodalicje,** ob. Sodalicje Marjańskie.

**Marjańskie zakony i kongregacje.** Wszystkie zakony i kongregacje katolickie oddają się czci Najśw. Marji Panny a niektóre z nich, chociaż nie mają w swej nazwie imienia Marji, jak np. kartuzi i dominikanie, są szczególniej temu kultowi poświęcone. Zgromadzeń zakonnych, mających w nazwie imię Marji, jest około 150. (Podręczna Encyklopedja kościelna, Warszawa 1911, wylicza ich przeszło 118). Można je podzielić na następujące grupy: 1) Bracia N. M. P. czyli maryści, braciszkowie N. M. P. czyli bracia szkolni, bracia od Niepokalanego Poczęcia N. M. P. czyli marjanie, bracia od Wniebowzięcia Marji, bracia N. M. P. z Lourdes, bracia Matki Bożej Miłosiernej, bracia M. B. Bolesnej. 2) Siostry Marji, siostry Imienia Marji, siostry III zako-

nu marystów, siostry szkolne N. M. P., siostry Niepokalanego Poczęcia N. M. P., siostry Matki Bożej miłości bliźniego, siostry Matki Bożej miłosierdzia, siostry Matki Bożej Bolesnej, siostry życia Marji, siostry od Wniebowzięcia N. M. P., siostry Marji i Józefa, siostry od Narodzenia Marji, siostry od Nawiedzenia N. M. P. czyli wizytki, siostry Matki Bożej od krzyża. 3) Służebnicy N. M. Panny czyli serwici. 4) Służebniczki N. M. P. czyli serwitki. 5) Misjonarze N. M. P., misjonarze Niepokalanego Poczęcia N. M. P., misjonarze Matki Bożej de la Salette, misjonarze Jezusa i Marji czyli eudyci. 6) Przyjaciółki Marji u stóp krzyża czyli siostry z Loreto (Friends of Mary). 7) Towarzyszki Marji. 8) Towarzysze N. M. P., marjaniści czyli bracia towarzystwa Marji, ojcowie towarzystwa Marji, misjonarze towarzystwa Marji, towarzystwo Marji od Przebłagania (Marie-Réparatrice). 9) Katolicki instytut ubogich sióstr szkolnych N. M. P., instytut angielskich panien N. M. P. (Englische Fräulein). 10) Oblaci od Niepokalanego Poczęcia N. M. P., 11) Oblatki od Wniebowzięcia N. M. P. 12) Synowie Marji Niepokalanego Poczęcia. 13) Córki Matki Bożej Bolesnej, córki Matki Bożej Wspomożenia wiernych, córki Matki Bożej Siedmiu Boleści, córki Najsł. Serca Marji. 14) Rodzina Marji. 15) Klerycy regularni Matki Bożej czyli pijarzy i 16) augustjanie od Wniebowzięcia N. M. P. czyli asumcjoniści.

**Marjawici,** sekta, założona w r. 1906 przez Felicję Kozłowską w Płocku, zorganizowana przez Jana Kowalskiego, jako „ministra generalnego", uznana przez rząd rosyjski w drodze administracyjnej w grudniu 1906 r., a zalegalizowana przez Dumę rosyjską w r. 1911 pomimo protestu Koła polskiego, które w komisji wyznaniowej Dumy wystąpiło przeciwko zatwierdzeniu tej sekty, jako „szerzącej bluźnierstwa i będącej w zasadach swoich niemoralną". Dzięki wydatnemu poparciu rządu rosyjskiego sekta szerzyła się tak szybko, że już w r. 1910 liczyła blisko 200.000 wyznawców, a w r. 1914 około 400.000 wyznawców, 44 kościoły i 166 kaplic. W ciągu 10 lat powojennych sekta zmalała dziesięciokrotnie i liczyła w r. 1928 około 40.000 wyznawców, z tego w województwie łódzkiem 18.500, w warszawskiem 8.000, a w lubelskiem 6.700 dusz.

Marjawici, porzuciwszy jedność z Kościołem katolickim, poczuli się mimo protekcji rządu rosyjskiego osamotnieni i próbowali oprzeć się o jakiś większy związek wyznaniowy. W tym celu weszli w porozumienie z sektami, złączonemi w t. zw. unję utrechcką a mianowicie ze starokatolikami i niedobitkami jansenistów w Holandji. Porozumienie osiągnięto w r. 1909 na zjeździe w Wiedniu i tegoż roku otrzymał Kowalski, generalny minister marjawitów, święcenia biskupie z rąk jansenisty Gula a następnie sam wyświęcił dwóch biskupów marjawickich. Stosunek marjawitów z unją utrechcką okazał się nietrwałym, gdyż w r. 1925 na zjeździe w Berlinie wyłączono marjawitów z powodu osławionych „małżeństw mistycznych".

Jeszcze za czasów zaboru rosyjskiego i pod protektoratem rządu rosyjskiego nastąpiło porozumienie marjawitów z prawosławiem. W r. 1914 w Petersburgu marjawicki biskup Próchniewski wygłosił w obecności najwyższych dygnitarzy cerkiewnych pełne uniżoności przemówienie i otrzymał błogosławieństwo „najświętszego synodu" a w Łodzi procesja marjawicka udała się uroczyście do cerkwi, gdzie pop Antonjusz serdecznie ich powitał i odprawił dla nich osobne nabożeństwo. Podobne nabożeństwa wspólne urządzono w cerkwiach w Łowiczu i w Płocku. Duchowieństwo marjawickie otrzymało te same przywileje, co duchowni prawosławni. Formalnemu zlaniu się marjawityzmu z prawosławiem przeszkodził wybuch wojny światowej. Po wojnie marjawici odnowili swe starania o przyłączenie się do prawosławia. W tym celu delegacja ich, złożona z 15 osób z Kowalskim na czele, udała się w październiku 1926 r. do patrjarchów autokefalicznych Kościołów grecko-wschodnich w Belgradzie, Sofji, Konstantynopolu, Jerozolimie i Aleksandrji z prośbą o dopuszczenie zbliżenia marjawitów do prawosławia. Delegacja otrzymała odpowiedź wymijającą, w której uzależniono przyjęcie marjawitów do prawosławia od opinji cerkwi prawosławnej w Polsce. Podjęte wskutek tego rokowania z metropolitą cerkwi prawosławnej w Polsce nie uzyskały pozytywnego rezultatu. A mianowicie św. synod cerkwi prawosławnej w Polsce na posiedzeniu, odbytem w dniu 16 sierpnia 1929 r., odrzucił prośbę marjawitów o nawiązanie stosunków kanonicznych, a to ze względu na sprzeczne z kanonami cerkwi marjawickie zwyczaje udzielania biskupom ślubów małżeńskich i wprowadzenie hierarchji kobiecej.



Wobec tego marjawici zwrócili się do patrjarchy moskiewskiego Sergjusza, który nie uznaje autokefalji cerkwi prawosławnej w Polsce. Sergjusz polecił prowadzenie rozmów z marjawitami metropolicie Eleuterjuszowi w Kownie, znanemu wrogowi Polski. Rozmowy te miały, wedle doniesień prasy wileńskiej, doprowadzić do unji marjawitów z cerkwią moskiewską.

**Marjawitki** (Congregatio Mariae vitae), katolickie zgromadzenie zakonne „sióstr życia Marji", założone przez ks. Turczynowicza w r. 1737 a zatwierdzone przez papieża Benedykta XIV w r. 1752 i Klemensa XIV w r. 1774. Trudnią się wychowaniem dziewcząt. W r. 1820 posiadały 17 klasztorów na Litwie, Wołyniu i Białej Rusi. Część tych klasztorów zamknął rząd rosyjski w latach 1842 — 50, resztę w r. 1864. Posiadają klasztor w Częstochowie. Z sektą marjawitów nie mają nic wspólnego.

**Markozjanie,** ob. Gnostycyzm.

**Maronici,** plemię syryjskie, zamieszkałe na Libanie, w dystrykcie syryjskim Kesrawan w Palestynie i na Cyprze. Nazwa ich pochodzi od klasztoru św. Marona nad rzeką Orontes, lub też od tegoż świętego, który żył w Syrji w V wieku po Chr. Stanowią samoistny związek religijny, złączony unją z Kościołem katolickim, liczący około 300.000 członków. Maronici wyznawali pierwotnie naukę monofizytów i monoteletów. Wyparłszy się tych błędów, połączyli się z Kościołem katolickim a papież nadał ich biskupowi Szymonowi w r. 1254 tytuł patrjarchy antjocheńskiego. Zatrzymali osobny obrządek i własną hierarchję, złożoną z 9 biskupów. Księża maroniccy przed wyświęceniem mogą się żenić, biskupów obowiązuje celibat. Posiadają w Rzymie osobne kolegjum, kształcące duchownych, założone w r. 1584 a odnowione staraniem patrjarchy maronickiego Jana Piotra Hady przy poparciu Leona XIII.

**Mars,** ob. Rzymska religja.

**Martinez Pasqualis,** ob. Martyniści.

**Martwa ręka,** ob. Manus mortua.

**Martyniści,** sekta teozoficzna, powstała w r. 1754 w Paryżu. Założycielem jej był Martinez Pasqualis (1715—1779), żyd portugalski, kabalista i członek sekty iluminatów hiszpańskich (ob. Kwietyzm). Reformatorem sekty był Ludwik de Saint Martin (1743 — 1803), wprowadzony przez Pasqualis'a do loży założonego przez siebie rytu „wybranych" (des élus), którzy odtąd nazwali się martynistami. Zapatrywania ich są mieszaniną pojęć chrześcijańskich z wszelakiego rodzaju mrzonkami gnostyków, neoplatoników i kabalistów. Sekta ta, otaczająca się podobną tajemniczością jak masonerja, istnieje dotychczas w Ameryce i w Paryżu, gdzie dr. Encausse, okultysta francuski w r. 1889 nadał jej nową organizację. Z Polaków w XVIII w. należał do martynistów Tadeusz Grabianka (ob.), który utworzył osobną grupę w łonie tej sekty.

**Martyrologjum,** spis męczenników chrześcijańskich. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa poczęły powstawać spisy, w których notowano dzień i rodzaj śmierci każdego z męczenników. Jednym z pierwszych takich spisów jest Martyrologium Hieronymianum nieznanego autora z V w., przypisywane św. Hieronimowi. W wiekach średnich od czasów Karola Wielkiego powstał cały szereg martyrologjów, z których najbardziej cenione było Mart. Gelloneuse, powstałe ok. r. 804. Bardzo rozpowszechnione były martyrologja Bedy, jedno pisane prozą, przerobione przez Florusa (zm. 860), drugie wierszowane, nieautentyczne. W IX w. powstały liczne martyrologja w Galji, jak Rabana Maura, arcybiskupa Moguncji, napisane w 842—854 r., Adona de Vienne (860—

870), Usuarda (ok. 875) i Notkera Balbulusa (896). Na polecenie papieża Grzegorza XIII napisał Baronius, bibljotekarz watykański i późniejszy kardynał w r. 1586 M. Romanum, które obejmuje wszystkich świętych męczenników całego chrześcijaństwa. Papieże Urban VIII (1628), Klemens X (1675), Benedykt XIV (1748) i Pius IX (1873) przeprowadzili rewizję i nowe wydania tego martyrologjum, którego nowe wydanie wyszło w Turynie w r. 1910 p. t. „Martyrologium Romanum Gregorii XIII iussu editum, Urbani VIII et Clementis X auctoritate recognitum ac deinde anno 1749 Benedicti XIV labore et studio auctum et castigatum".

**Maryści,** ob. Marjańskie zakony i kongregacje.

**Masonerja** (wolnomularstwo), tajne stowarzyszenie antyreligijne o charakterze politycznym. Członkowie dzielą się na braci, kandydatów i uczniów i są zorganizowani w loże przeróżnych obrządków (rytów) i stopni. Pewna ilość lóż podlega „Wielkiej Loży" lub „Wielkiemu Wschodowi" stosownie do rytu. Członkowie rozpoznają się po pewnych znakach i są zobowiązani wspomagać się wzajemnie bez względu na narodowość i klasę społeczną. Zebrania oraz przyjęcia do lóż odbywają się według pewnego rytuału, przyczem wstępujący zobowiązują się przysięgą nie zdradzać tajemnic związku. Jest to stowarzyszenie międzynarodowe i kosmopolityczne, gdyż jak słusznie twierdzi czasopismo masońskie „Bauhütte" (z r. 1888 str. 317) „masonerja narodowa sprzeciwia się sama sobie i jest tworem niezdatnym do życia".

Wszystkie loże stanowią jedną „lożę idealną", którą ma być „ludzkość". Dewizą masonerji jest hasło rewolucji francuskiej: wolność, równość i braterstwo, a celem jej szukanie prawdy, kult piękna i praktykowanie dobra. Cel więc rzekomo wyłącznie etyczny, kulturalny i filantropijny. W rzeczywistości bezustannem dążeniem masonerji jest zdobycie władzy politycznej i wykonywanie jej wedle swoich zasad. Zasady te zaś zmieniają się zarówno tak jak formy występowania nazewnątrz, stosownie do czasu i miejsca, tj. ducha epoki i charakteru kraju, w którym masonerja działa. Jedyną trwałą cechą tych zasad jest walka z wszelką religją pozytywną, a w szczególności z religją katolicką. To też papieże potępili masonerję od czasu pierwszych lat jej działalności: począwszy od Klemensa XII w bulli „In eminenti apostolatus" z r. 1738, a skończywszy na bulli Leona XIII „Humanum genus" z r. 1884.

Równie zmiennym jak zasady masonerji jest stopień jej tajemniczości. W krajach, gdzie tajemniczość przestała być środkiem przyciągającym, masonerja wypiera się jej i wskazuje na swoje rzekomo jawne zebrania, sprawozdania, biuletyny, almanachy i inne publikacje, które służą raczej do mylenia opinji o jej stanie i właściwej działalności. W krajach zaś, gdzie jak w Polsce, tajemniczość ma zawsze jeszcze pewien urok, wskutek swoistego snobizmu lub nawyknień konspiracyjnych, pozostałych z czasów niewoli, masonerja chętnie otacza się nimbem tajemnicy i nie wypiera się fantastycznych praktyk, które na Zachodzie były w używaniu z końcem XVIII wieku a teraz należą do ośmieszonych przeżytków. Sposobem do mylenia opinji, używanym przez masonerję, są oprócz publikacyj oddanej sobie prasy także wyznania rzekomych prozelitów, jak np. Dominik Margiotta (Haks) i Taxil (Gabriel Jogaud-Pagès, zm. w r. 1907), zwyczajnych szalbierzy, którzy udając „nawróconych" z masonerji, rozszerzają zmyślone informacje. Cel tych fałszerstw jest podwójny: łatwowiernych, których pociąga jaskrawość przytaczanych faktów (kult szatana, czarne msze i t. p.), zjednywać dla masonerji, przeciwników jej zaś wprowadzać na mylne tropy, aby potem szydzić z katolików, którzy uwierzyli tym fałszywym rewelacjom.

Tak jak obecny stan i działalność masonerji, równie tajemniczą byłaby jej przeszłość i powstanie, gdyby co do nich polegać na źródłach masońskich. Założyciel pierwszej loży w Anglji, autor jej konstytucji i pierwszy historjograf Anderson (1717) tworzy legendę biblijną, wedle której początek masonerji sięga Adama i jego



synów. Oliver („Antiquities of Freemasonry") widzi początek masonerji w raju, a Mojżesza uważa za jednego z Wielkich Mistrzów. Archeolog francuski Aleksander Lenoir (1814) i Schaurer („Vergleichendes Handbuch der Freimaurerei" 1863) wywodzą filjację obrzędów masońskich z misterjów staroegipskich i indyjskich. Ramsey (1740) wywodzi początek masonerji od zakonu templarjuszów (ob.) w związku z legendą o budowie świątyni Salomona. Ta teorja stała się zczasem niejako oficjalną teorją masonerji. Inni zadowalali się wyprowadzaniem początków masonerji od budowy świątyni Salomona, a Mitchell („The History of Freemasonry" 1859) uważa pierwszych chrześcijan, sektę eseńczyków, za twórców rytuału masońskiego.

W r. 1778 pojawiła się teorja mniej efektowna ale więcej zgodna z historyczną rzeczywistością. Historyk Alzacji, Filip Grandidier, kanonik katedralny w Strassburgu, w dziele p. t. „Essai historique sur la cathédrale de Strassbourg" (1782) udowodnił, że masonerja jest naśladownictwem organizacji dawnych stowarzyszeń (cechów) mularskich (murarskich i kamieniarskich), których członkowie budowali katedry gotyckie w Europie środkowej i zachodniej i których środowiskiem był Strassburg. Stowarzyszenia te straciły zczasem pierwotny cel i charakter, przyjmowano do nich osoby, nie mające nic wspólnego z mularstwem i architekturą. Zostały tylko nazwy a narzędzia budowniczych (pion, ekierka, młot i t. p.) oraz ich fartuchy zachowano jako symbole. Teorję tę przyjęli obecnie wszyscy historycy masonerji.

Pierwszą lożę masońską założył w r. 1717 w Londynie duchowny anglikański James Anderson a pierwszymi jej członkami byli deiści John Theophil Desagulier, Georg Payne, King, Calvert, Madden i inni. Wielkim mistrzem obrano Antoniego Sayera i postanowiono trzymać się regulaminu dawnego cechu „wolnych mularzy", usuwając zeń charakter zawodowo-rzemieślniczy. Warunkiem przynależności było wolnomyślicielstwo i wyznawanie zasad deizmu. Celem związku miało być zjednoczenie ludzkości dla „poszukiwania prawdy, kultu piękna i praktykowanie dobra". Program ten, powierzchowny i frazeologiczny, odpowiadał duchowi wieku i przyciągał umysły, wyjałowione niedowiarstwem, przystrajając proste idee etyczne w dziwaczny symbolizm i rytualizm, który miał być surogatem religji. Z Anglji rozszerzyła się masonerja we Francji, następnie w całej Europie i w innych częściach świata.

Do Polski przeszczepiono masonerję z Francji około r. 1738 za czasów saskich. W r. 1739 istniała w Warszawie loża, założona przez hr. Rutowskiego, naturalnego syna Augusta II, w r. 1742 loża w Wiśniowcu na Wołyniu, 1747 we Lwowie, 1755 w Dukli. Staraniem hr. Brühla powstała w Warszawie w r. 1767 loża „Cnotliwego Sarmaty" według rytu niemieckiego. Mistrzem jej był po odejściu Brühla hr. August Moszyński, którego matka, hrabianka Cozel, była naturalną córką Augusta II. Moszyński podzielił tę lożę na niemiecką „Drei Brüder", francuską „Parfait silence" i polską „Cnotliwego Sarmaty" i otrzymał od księcia de Beaufort tytuł „Wielkiego Mistrza prowincjonalnego wolnomularstwa Królestwa Polskiego i W. Księstwa Litewskiego". Do nowej, stworzonej przez Brühla w r. 1774 w Warszawie loży niemieckiej wstąpił w r. 1777 król Stanisław August i otrzymał stopień 21 według rytu szkockiego. W r. 1778 powstała za staraniem Stackelberga, ambasadora Katarzyny II, loża-matka lóż polskich, zwana lożą „Katarzyny pod gwiazdą Północy". Nazwę jej zmieniono w czasie sejmu czteroletniego na „Stanisław pod gwiazdą północną". Wielką lożę polską, założoną przez Moszyńskiego, przekształcił w r. 1783 wielki mistrz Ignacy Potocki na „Lożę Wielkiego Wschodu". W r. 1784 powstały dwie loże w Poznaniu, 1797 w Warszawie nowa loża niemiecka „Złoty lichtarz", 1802 niemiecka „Fryderyk Wilhelm pod Kolumną", 1805 loża polska „Świątynia Mądrości", tudzież loża w Kaliszu, Płocku i Gnieźnie, 1807 w Warszawie „Bracia Polacy zjednoczeni" z ks. Józefem Poniatowskim, 1810 „Wielki Wschód narodowy" oraz loże w Wilnie, No-

wogródku, Grodnie, Rosieniach, Dubnie i Rafałówce, 1819 w Krakowie „Góra Wawel" i w Żytomierzu „Ciemności rozproszone". Cesarz Aleksander I z początku popierał masonerję, dał nawet za pośrednictwem Rożnieckiego impuls do powstania nowej organizacji, lecz wskutek wykrycia związków między lożami a tajemnemi organizacjami o charakterze patrjotycznym ukazem z r. 1821 zamknął wszelkie tajne związki i loże masońskie.

Zaznaczyć należy, że ówczesne loże masońskie w Polsce, zwłaszcza założone w r. 1819 przez wojskowych: Walerjana Łukasińskiego, Dobrogojskiego i Kozakowskiego, nie miały charakteru antyreligijnego. Były to stowarzyszenia o tendencjach wybitnie patrjotycznych, zawiązane po myśli jenerała Dąbrowskiego w celu zjednoczenia wszystkich zaborów takim węzłem, któryby utrzymał jedność narodową. Toteż ofiarą ukazu carskiego padły liczne rzesze patrjotów polskich z Łukasińskim na czele.

Stan obecny organizacji masońskiej we Francji przedstawia się, jak następuje: 1) Wielki Wschód (Grand Orient) zał. 1772 r., kierowany przez Radę obrządku (Conseil de l'Ordre), którą wybiera Zgromadzenie generalne delegatów lóż. Władzę sądową i dyscyplinarną „Wielkiego Wschodu" wykonywa Izba Kasacyjna (Chambre de Cassation). Rytuałem kieruje Wielkie Kolegjum Rytów (Grand Collège des rites), złożone z 33 masonów 33 stopnia. 2) Najwyższa Rada Francji (Suprème Conseil de France), założona w r. 1804. Podlega jej 70 lóż. 3) Wielka Loża symboliczna rytu szkockiego w Paryżu, zał. w r. 1881, z 27 lożami.

W Anglji, Szkocji i Irlandji istnieją: 1) Wielka Loża zjednoczona Anglji w Londynie, zał. 1717 r. z 44 w. lożami na prowincji i 25 w. lożami w kolonjach. Podlega jej 1988 lóż miejscowych. 2) Najwyższa rada dawnego rytu, zał. 1845 r., 3) Wielka loża szkocka w Edymburgu, zał. 1736 r. z 525 lożami. 4) Wielka loża irlandzka w Dublinie z 365 lożami.

W Niemczech: 1) Wielka Loża Narodowa Trzech Globów w Berlinie, zał. 1740 r.; należy do niej 122 lóż johanickich i 65 lóż szkockich. 2) Wielka loża narodowa niemiecka, zał. 1770 r.; należy do niej 98 lóż johanickich i 25 szkockich. 3) Wielka loża przyjaźni rytu nowojorskiego w Berlinie, zał. 1760 r. 4) Wielka loża narodowa saska w Dreznie. 5) Wielka loża Słońca w Beireuth. 6) Wielka loża loża w Hamburgu. 7) Wielka loża w Frankfurcie nad Menem i 8) Wielka loża Unji masońskiej w Darmstadzie, zał. 1846 r. Od roku 1925 istnieje w Wiedniu międzynarodowa Liga wolnomularska, rozciągająca swą działalność na całą Europę.

W Polsce od czasu zamknięcia lóż przez Aleksandra I w r. 1821 masonerja prowadziła, prócz b. dzielnicy pruskiej, żywot ściśle zakonspirowany. Na obszarze b. zaboru pruskiego istnieją oddawna loże wolnomularzy niemieckich (johanickie) a mianowicie w Poznaniu, Gnieźnie, Bydgoszczy, Chełmnie, Tczewie, Grudziądzu, Inowrocławiu, Katowicach, Chojnicach, Krotoszynie, Lesznie, Ostrowie, Rawiczu, Starogardzie i Toruniu.

W Warszawie zorganizowano Wielką Lożę dnia 1 sierpnia 1920 r. Uroczyste jej otwarcie nastąpiło w październiku 1924 r. Należy do niej 13 lóż miejscowych, z tego 10 w samej Warszawie.

Ogólną ilość masonów na całym świecie podają źródła masońskie na 1,800.000. Podobną organizację do masonerji posiada amerykański związek „odd Fellows" z oddziałem żeńskim, „lożą Rebeki", założony w Baltimore w r. 1819, oraz związek żydowski „Bene Berith" („synowie przymierza").

(Otto Reumann: Das Freimaurertum, 1908. Robert W. Gould: History of Freemasonry. Lenings „Enzyklopädie der Freimaurerei", III wydanie p t. Allgemeine Handbuch der Freimaurerci 1900—01. H. Gruber: Die Freimaurer und die öffentlidie Ordnung 1893. Stanisław Załęski: O masonerji w Polsce 1890. Józef Pelczar: Masonerja. Wyd. IV. Kraków 1914. St. Małachowski—Łempicki. Wykaz polskich lóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738 — 1821. Kraków 1929. Nakł. Polskiej Akademji Umiejętności.

**Masoreci,** uczeni żydowscy ok. 700 r. po nar. Chr., trudniący się tłumaczeniem tekstu Starego Testamentu według wskazówek tradycji (masora). Ustalili formę i wymawianie hebrajskiego tekstu biblji, obliczyli rozdziały, wiersze, wyrazy i litery każdej księgi, nagromadzili mnóstwo uwag gramatycznych i ułożyli wykazy osobliwości językowych i fonetycznych poszczególnych ksiąg. Ułożone przez nich wskazówki, jak należy czytać i rozumieć tekst hebrajski Starego Testamentu, nazywają się masorą. „Wielka masora" są to obszerne komentarze na górnym i dolnym brzegu rękopisów biblji, „Mała masora" krótkie uwagi interpretacyjne.



**Massaljanie** (messaljanie), zwani także euchetami lub eufemitami, sekta fanatyczna, rozpowszechniona w IV wieku w Syrji i Armenji. Zasadzali pobożność wyłącznie na modlitwie, która według ich nauki sprowadzała połączenie z Bogiem, wyłączające wszelki grzech. Pracę ręczną uważali za poniżającą ludzi uduchowionych. Odżyli w XII wieku w sekcie bogomiłów (ob.).

**Maszja i Maszjani** („śmiertelny" i „żona śmiertelnego"), w religji staroperskiej nazwa pierwszych rodziców. Ormazd, bóstwo dobra, stworzył najpierw praczłowieka, Gajomarta, którego zabił Aryman, bóstwo zła. Z nasienia Gajomarta wyrosła z ziemi, w postaci rośliny rabarbarum, para pierwszych rodziców, Maszja i Maszjani. Mimo przestróg Ormazda dali się uwieść Arymanowi, zgrzeszyli i wzmocnili przez to jego siłę (ob. Parsyzm).

**Materjalizm,** system filozoficzny, uznający materję jako jedyną formę bytu rzeczywistego (ob. Monizm).

**Mateusz św.,** ewangelista, jeden z 12 apostołów, żyd z pokolenia Lewi, trudnił się poborem ceł i podatków, na wezwanie Zbawiciela porzucił wszystko i poszedł za Nim. Towarzyszył Chrystusowi w Jego życiu publicznem, był jego uczniem i naocznym świadkiem zdarzeń, które potem opisał w swej ewangelji. Napisał ją w języku aramejskim dla mieszkańców Palestyny, którzy przyjęli chrześcijaństwo. Tekst aramejski zaginął całkowicie, pozostał tylko przekład grecki, uważany przez niektórych za oryginał. Tekst aramejski powstał około r. 41, przekład grecki w r. 64.

**Matka Boska,** ob. Marja.

**Maturyni,** ob. Trynitarze.

**Mauryni** (Congregatio S. Mauri) odłam zakonu benedyktynów, powstały wskutek reformy, którą w r. 1618 przeprowadził Dom Didier de la Cour w klasztorach benedyktyńskich Lotaryngji. Kongregacja ta otrzymała w r. 1627 zatwierdzenie pap. Urbana VIII. Mauryni położyli wielkie zasługi na polu nauk i umiejętności. Członek tej kongregacji, Mabillon, jest twórcą dyplomatyki, Monfaucon wybitnym paleografem i archeologiem. Dzieło maurynów Dantine'a i Clémenceta p. t. „Art de vérifier les dates" (1750) posunęło naprzód umiejętność chronologji. Dantine i Carpentier uzupełnili znany leksykon Du Cange'a p. t. „Glossarium mediae et infimae latinitatis". Najwybitniejszą zasługą maurynów są prace na polu historji literatury, które pozostawili d'Achery, Martène, Durand, Ruinart i Mabillon, oraz dokonane przez nich wydanie pism ojców Kościoła. Za Ludwika XIV mauryni cieszyli się wielkiem poparciem dworu, sprzyjali galikanizmowi i jansenizmowi a nawet ideom rewolucyjnym. Utrzymywali stosunki z encyklopedystami, co ich wszakże nie uchroniło przed kasatą, zadekretowaną w r. 1789 przez rewolucję. Wielu z nich złożyło przysięgę konstytucyjną; 41 zakonników, którzy jej odmówili, poniosło wraz z generałem zakonu, Chevreux, śmierć męczeńską.

**Mazdeizm,** religja Zoroastra, ob. Parsyzm.

**Mądrości księga** (Liber Sapientiae), jedna z ksiąg kanonicznych Starego Testamentu niewiadomego autora. Wprawdzie w tekście greckim, który jest tekstem oryginalnym, księga ta ma tytuł „Mądrość Salomona", ale powstała znacznie później, prawdopodobnie w czasach Aleksandra Wielkiego ok. r. 330 przed Chr. Treścią jej jest wysławianie mądrości w czworakiem znaczeniu: jako mądrości bożej czyli przymiotu Boga, jako osoby boskiej czyli Słowa Bożego, jako umiejętności ludzkiej i jako cnoty. Używała ona powagi kanonicznej za czasów Chrystusa, czego dowodem jest, że św. Paweł w listach do Rzymian i do Żydów powołuje się na jej

zdania (Rzym. I 17—31 i Żyd. I. 3). Wskutek tego i Kościół katolicki liczy ją do rzędu ksiąg kanonicznych.

**Mechitarzyści** (Congregatio monachorum Antonianorum Benedictinorum Armenorum), kongregacja ormiańska, założona przez Mechitara (1676—1749), który był mnichem w klasztorze armeńsko-schizmatyckim pod Siwas w Armenji. Nawrócony przez jezuitów w Erzerum, został w r. 1696 księdzem katolickim, był od r. 1700 duszpasterzem gminy ormiańsko-katolickiej w Konstantynopolu i założył tam w r. 1701 kongregację na podstawie t. zw. reguły antonjańskiej w celu religijnego i kulturalnego podniesienia narodu armeńskiego. Kongregacja ta otrzymała w r. 1711 zatwierdzenie papieskie pod warunkiem, że przyjmie regułę benedyktyńską. Osiadła w Modon na półwyspie Morei, będącym wówczas we władaniu rzeczypospolitej weneckiej. Po zagarnięciu Morei przez Turków kongregacja przesiedliła się w r. 1717 do Wenecji, gdzie na wyspie San Lazaro powstał wielki klasztor z własną drukarnią. Klasztor ten stał się pod kierunkiem opata Mechitara środowiskiem rozległej działalności misyjnej i naukowej. Pod wpływem reform, zaprowadzonych przez opata Melkoniana, następcy Mechitara, część zakonników osiadła w r. 1773 w Trieście i utworzyła samoistną kongregację, zwaną mechitarzystami. W r. 1810 przesiedliła się do Wiednia, gdzie dotychczas istnieje. Posiada tam bogatą bibljotekę i muzeum, własną drukarnię i prowadzi gimnazjum i kursa teologiczne dla swoich wychowanków. Obecnie zatem kongregacja benedyktynów ormiańskich, założona przez Mechitara, dzieli się na dwa samoistne odłamy, z których każdy ma swego opata generalnego. Właściwi mechitarzyści z klasztorem macierzystym w Wiedniu posiadają klasztory w Trieście, Neusatz na Węgrzech, Konstantynopolu, Smyrnie i w Aidin w Azji Mniejszej. Odłam wenecki, zwany lazarystami ormiańskimi posiada klasztory w Siedmiogrodzie, w Pera, Trapezuncie, dwa w Azji Mniejszej i trzy na Krymie. Obydwa odłamy trudnią się duszpasterstwem pośród katolickich Ormian i prowadzą bardzo ożywioną działalność kulturalną i naukową, wydając w obydwu drukarniach, w Wiedniu i w Wenecji, liczne dzieła naukowe i religijne w różnych językach, przeważnie w armeńskim.

**Meczet,** mahometański dom modlitwy. Wielkie meczety (po arab. dżami — miejsce zebrania), posiadają wieże, zwane minaretami, mniejsze, zwane mesdżit („miejsce modlitwy"), zwykle nie mają minaretu. W większych meczetach oprócz dziedzińca wewnętrznego (haram), zazwyczaj otoczonego kolumnadą, na którym stoi wodotrysk lub studnia do rytualnych obmywań, znajduje się dziedziniec zewnętrzny, otoczony murem, obejmujący wodotryski, mauzolea, nagrobki lub całe cmentarze. Do tego dziedzińca zewnętrznego przypierają często szkoły teologiczne islamu (medress), szkoły niższe (mekteb) i kuchnie dla ubogich (imaret). Główna oś meczetu kieruje się zawsze w stronę Mekki, w której znajduje się „święty meczet" (Mesdżit ul Haram), mieszczący w sobie Kaabę (ob.). Kierunek ten, w którym muzułmanin winien zawsze zwracać się przy modlitwie, jest oznaczony przez wgłębienie w tylnej ścianie meczetu, zwane mihrab, odpowiadające ołtarzowi w świątyniach chrześcijańskich. Na prawo od tego wgłębienia stoi kazalnica (minbar), z której w piątki chatib (kaznodzieja) wygłasza kazania. Na środku meczetu znajduje się wzniesienie, na którem stoją duchowni, odczytujący koran. Meczety służą tylko jako miejsce modlitwy, kazań i odczytów religijnych, nie zaś jako miejsce do odbywania ceremonij, jak śluby, obrzezania i t. p. Duchowieństwo muzułmańskie, ustanowione przy meczecie składa się zwyczajnie z szeika (przełożonego) i jego zastępcy, chatiba (kaznodziei), dwóch do czterech imamów i kilku muezinów.

**Medjolański** edykt, ob. Edykt medjolański.

**Mekka i Medyna,** ob. Mahomet, Islam i Kaaba.

**Meksyk,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Meksykańska religja,** ob. Aztetów religja.



**Melanchton** (Filip Schwarzerd, 1497—1560), zwany „teologiem protestantyzmu", profesor uniwersytetu w Wittemberdze, pomocnik Lutra, usiłujący w licznych pismach teologicznych uzasadnić tezy protestanckie. Całe życie był chwiejny, częstokroć karcony przez Lutra zmieniał zdanie. Kierunek teologiczny protestantyzmu, zapoczątkowany przez Melanchtona i zwany od jego imienia filipizmem, wykazywał już za życia Lutra znaczne różnice z jego doktryną. Różnice te pogłębiły się po śmierci Lutra i sprowadziły gwałtowne spory i waśnie między zwolennikami Lutra i Melanchtona, jak np. spór o t. zw. adiafora, (ob.), spór o potrzebę dobrych uczynków do zbawienia, czyli t. zw. spór majorystów (ob. Major), spór o potrzebę współdziałania człowieka z łaską bożą (ob. Synergizm). Melanchton pragnął pogodzić zwaśnionych teologów na zjeździe w Wormacji (1557), w Frankfurcie (1558) i w Weimarze (1559). Podejrzewany o kryptokalwinizm i o słabość wobec katolicyzmu, przeżył wszystkie upokorzenia ludzi chwiejnych. Przez fanatycznych luteranów jeneńskich został nawet ogłoszony za kacerza. Odznaczył się jako humanista i filolog przez swoje studja klasyczne i wydawnictwo podręczników do filozofji i języków starożytnych. Za te zasługi otrzymał tytuł „nauczyciela Niemiec" (praeceptor Germaniae).

**Melchici** (po aramejsku „królewscy"), nazwa pogardliwa, nadana przez monofizyckich Koptów tym współwyznawcom, którzy przyjęli uchwały soboru chalcedońskiego z 451 r., potępiającego Dioskura, patrjarchę aleksandryjskiego (ob. Koptowie). Kościół melchicko-katolicki obejmuje katolików w Syrji, Palestynie i Egipcie, pierwotnie schizmatyków, którzy na soborze florenckim (1438—1439) przez swych patrjarchów: antjocheńskiego, aleksandryjskiego i jerozolimskiego, przystąpili do unji z Kościołem katolickim, zatrzymując swój wschodni obrządek. Na czele hierarchji melchicko-katolickiej stoi patrjarcha antjocheński, będący równocześnie patrjarchą aleksandryjskim i jerozolimskim. Podlega mu 18 biskupstw Syrji, Palestyny i Egiptu. Kapłanów melchickich kształci seminarjum św. Anny w Jerozolimie, kierowane przez francuskich ojców białych.

**Melchizedech.** 1. Malki-Sedek, po hebr. „król sprawiedliwości", „król pokoju", tajemnicza postać króla Salemu i kapłana, który wedle Mojżeszowej Genesis (XIV, 18—20) ofiarował bezkrwawą ofiarę chleba i wina i błogosławił Abrahama w imię Boga Najwyższego. Wspomina o nim św. Paweł w liście do Żydów (VII, 1), jako o kapłanie Boga Najwyższego, „przypodobanym Synowi Bożemu". Psalm 109 sławi króla Syjonu jako „kapłana porządku Melchizedechowego". Niektórzy uważają Melchizedecha za figurę (przepowiednię) Chrystusa, inni za wcielenie Ducha św. 2. Melchizedechem nazywają przyrząd liturgiczny, wewnątrz monstrancji umieszczony, w formie półksiężyca, w który wstawia się hostję w czasie wystawienia Najśw. Sakramentu.

**Melchizedechjanie,** sekta w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, uważająca Melchizedecha za wyższego od Chrystusa i składająca mu ofiary.

**Melchizedecy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Melecjusz,** biskup w Lykopolis ok. r. 305, złożony z godności biskupiej za nieuznawanie władzy patrjarchy Piotra z Aleksandrji i za składanie ofiar bogom pogańskim. Zjednał sobie zwolenników w Egipcie i spowodował powstanie t. zw. schizmy melecjańskiej, która przerodziła się w sektę. Melecjanie jako sekta istnieli jeszcze w V wieku i połączyli się z sektą arjańską.

**Memento,** modlitwa w czasie mszy św., a mianowicie „memento za żywych", odmawia kapłan przed Podniesieniem, a „memento za umarłych" po Podniesieniu.

**Memento mori,** łać. „pamiętaj o śmierci", słowa, powtarzane przy powitaniu, pożegnaniu i w rozmowie przez kamedułów, kartuzów i trapistów.

**Memra,** ob. Logos.

**Menologjum,** w Kościele grecko-wschodnim spisy świętych, podobnie jak martyrologjum Kościoła zachodniego, ułożone według dni miesiąca (stąd nazwa z greck. men—miesiąc).

Przeznaczone do użytku przy służbie bożej, zawiera nabożeństwo na każdy dzień miesiąca, poświęcony pewnemu świętemu, wraz z odpowiednim ustępem z ewangelji. Skrócone menologja nazywają się synaksarjami.

**Menonici,** sekta, powstała w XVI w. w Niderlandach, założona przez Mennona, syna Szymona (Menno Simons, 1492—1559), pierwotnie księdza katolickiego, który przyłączył się do sekty anabaptystów, dał się powtórnie ochrzcić i był pastorem w Witmarsum w Fryzji. Naukę swoją zawarł w książce p. t. Fundamentbook (1539). Menonici nie uznają Trójcy św. i bóstwa Chrystusa, mają wzbronione przysięganie i służbę wojskową. Szerokie zastosowanie ma u nich klątwa i wyłączenie z pośród wiernych. Liczą około 250.000 wyznawców, przeważnie w Holandji, Belgji, Alzacji, Lotaryngji, Niemczech, Rosji i Ameryce Północnej. W Polsce posiadają jedną gminę w województwie lwowskiem.

(Wedel: Abriss der Geschichte der Mennoniten 1904; Hartzler and Kaufmann: Mennonite Church History. 1905.

**Mesjasz,** hebr. Masziah, zn. namaszczony, pomazaniec, greck. Messias albo Christos, nazwa Chrystusa Pana, jako najwyższego proroka, króla i kapłana, którego przyjście przepowiadały proroctwa Starego Testamentu, zwane proroctwami mesjańskiemi.

**Messaljanie,** ob. Massaljanie.

**Metafizyka,** nauka filozoficzna, zajmująca się ostatecznemi i abstrakcyjnemi podstawami wszechbytu. Nazwa grecka „metaphysica", czyli to, co następuje „po fizyce", powstała wskutek umieszczenia w zbiorze dzieł Arystotelesa traktatów filozoficznych po jego traktatach fizykalnych. Nazwa ta jednak, choć powstała przypadkowo, ma to głębsze znaczenie, że metafizyka stara się poznać przyczynę wszechrzeczy, która tkwi poza faktami, rozpoznawanemi przez fizykę, naukę doświadczalną. Powodem powstania metafizyki jest odwieczna i bezwzględna dążność ludzkiego umysłu do dojścia na podstawie wyobrażeń o rzeczywistości do wszystkowyjaśniającego zakończenia, jednolitej syntezy, czyli do t. zw. światopoglądu. Tę dążność, będącą faktem psychologicznym, nazywają „potrzebą metafizyki". Ponieważ jednak w wiedzy, zdobytej przez empirję, czyli doświadczenie, okazywały się zawsze braki, utrudniające na tej drodze zdobycie świadomości o całości wszechrzeczy, przeto już myśliciele greccy przeciwstawiali naukom doświadczalnym metafizykę, jako naukę, posługującą się własną metodą, która polega na uzyskiwaniu pojęć o wszechbycie bez pomocy doświadczenia, lecz tylko przez czyste rozumowanie. Głównem zadaniem metafizyki jest wytworzenie światopoglądu, opartego na pojęciu Absolutu, jako pierwszej przyczyny czyli na religijnem pojęciu Boga. Stąd łączność naturalna metafizyki z teologją i wzięcie jej przez teologów scholastycznych za podstawę nauki o Bogu. Wzrost i rozwój nauk empirycznych osłabił powagę metafizyki. Uważana za szczyt filozofji przez filozofów spekulatywnych jak Plato, Spinoza i Hegel, została zepchnięta na poślednie miejsce przez zwolenników filozofji krytycznej, jak Locke, Hume i Kant, a pozytywizm zakwestjonował wogóle jej powagę naukową. Mimo tego i w nowożytnem myśleniu istnieje owa „potrzeba metafizyki", której nie zdołają zaspokoić systemy, wyłączające wszelkie poznanie poza doświadczalnością.

**Metempsychoza** (reinkarnacja, transmigracja), wędrówka dusz, doktryna o przechodzeniu duszy z jednego ciała w inne, ludzkie albo zwierzęce. Pojawia się w systemach religijnych starożytnego Egiptu, w buddyzmie i filozofji greckiej Pitagorasa, Empedoklesa, Platona, Plotina i nowoplatoników. Ślady pojęć o metempsychozie, znajdujące się w islamie i w żydowskiej kabale, są prawdopodobnie skutkiem wpływów nowoplatońskich. Celtyccy druidzi, Scyci i pierwotna ludność półwyspu italskiego wyznawała wiarę w wędrówkę dusz. Dotychczas wyznają ją ludy Azji wschodniej i Kaukazu, Indjanie amerykańscy i Negrzy afrykańscy. Porzucona przez ludy cywilizowane pod wpływem nauki chrześcijańskiej, pojawiła się w nowszych czasach w doktrynie socjalistycznej Fouriera.



**Metody święty,** ob. Cyryl i Metody.

**Metodyści,** sekta protestancka, powstała z początkiem XVIII w. na gruncie państwowego kościoła anglikańskiego, jako pietystyczna reakcja przeciwko wpływom deizmu i racjonalizmu. Twórcami metodyzmu byli bracia Wesley, Jan i Karol, którzy założyli w r. 1729 pomiędzy studentami uniwersytetu w Oxfordzie stowarzyszenie, zbierające się na wspólne modlitwy i czytanie biblji. W r. 1732 przyłączył się do nich Jerzy Whitefield, student teologji w Oxfordzie. Pedantyczna pobożność utworzonego przez nich związku zjednała mu nazwę metodystów. Bracia Wesley poznali się w czasie podróży do Ameryki z misjonarzami sekty hernhutów, wróciwszy do Europy, zwiedzili gminy hernhuckie i zawiązali stosunki z kolonją hernhutów w Londynie, zwaną Fetter Lane-Society. Poczęli wraz z Whitefieldem własną propagandę w Londynie i jego okolicach, pozostając nadal w łączności z państwowym kościołem anglikańskim, której oficjalnie nie zerwali nawet wtedy, gdy kościół ten zabronił w r. 1739 Whitefieldowi prawienia kazań. Pozyskawszy w Londynie wielu zwolenników, szerzyli swoją doktrynę w Szkocji i Irlandji. W r. 1741 nastąpiło rozdwojenie pomiędzy zwolennikami Jana Wesleya i zwolennikami Whitefielda na punkcie doktryny o predestynacji. Mimo tego sekta szerzyła się bardzo szybko w Anglji i w Ameryce. Obecnie liczy przeszło 20 miljonów wyznawców we wszystkich częściach świata. Dzieli się na cały szereg odrębnych i samoistnych związków wyznaniowych, które różnią się między sobą nie wierzeniami, lecz organizacją i formą nabożeństwa. Główne grupy metodystów są: 1) metodyści weslejańscy (Wesleyan Methodist Association), w Anglji i Szkocji liczący przeszło pół miljona członków. Posiadają „affiliacje" we Francji, Afryce, Indjach i w Kanadzie.

2. Siedem organizacyj metodystów w Anglji, odłączonych od metodystów weslejańskich, jak New Connexion, Primitiv Methodists, Bible Christians, Protestant Metodists i inne.

3. Metodyści episkopalni (Metodist Episcopal Church, Deutsche bischöfliche Methodistenkirche) liczący w Ameryce i w Europie przeszło 8 miljonów wyznawców.

4) Grupa kościołów metodystycznych w Ameryce i w Afryce, stojąca poza związkiem metodystów episkopalnych. Grupa ta dzieli się na osiem organizacyj metodystów murzyńskich (Colored Methodist Churchs) i pięć organizacyj metodystów białych (Non-colored).

Co do nauki wiary metodyści pozostali przy zasadach państwowego kościoła anglikańskiego i wyznają 39 artykułów wiary tego kościoła (ob. Anglikanizm). Formy nabożeństwa są różne w różnych organizacjach. Cechą ich jest modlitwa na klęczkach, kazania i śpiewy rytmiczne. Co kwartał odprawiają t. zw. uczty miłości (love-feasts), przy których podają chleb i wodę i śpiewają pieśni. Niektóre odłamy metodystów wyróżniają się bardzo hałaśliwemi formami nabożeństwa: są to t. zw. Jumpers („skaczący") i Barkers („szczekający").

**Metropolita,** ob. Arcybiskup.

**Metryki kościelne,** spisy ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych, prowadzone od pierwszych wieków chrześcijaństwa. Wedle prawa kanonicznego obowiązkiem proboszcza katolickiego jest prowadzenie ksiąg parafjalnych czyli metryk a mianowicie księgi ochrzczonych, bierzmowanych, zaślubionych i zmarłych. Na końcu każdego roku powinien proboszcz posłać do kurji biskupiej autentyczny odpis wpisów, uskutecznionych w ciągu roku w tych księgach. W Polsce tak księgi parafjalne, jak i wyciągi z nich, zwane także metrykami, miały w myśl uchwał sejmowych z r. 1543 i 1764 moc dokumentów urzędowych także wobec władz świeckich. Moc tę posiadają dotychczas z wyjątkiem obszaru b. dzielnicy pruskiej, gdzie akta stanu cywilnego prowadzą urzędnicy świeccy.

**Męczeństwo** (martyrium, świadectwo krwi), śmierć poniesiona za wiarę. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa śmierć męczeńską ponosili często neofici, którzy jeszcze nie otrzymali chrztu. Wtedy zastępowała chrzest i nazywała się chrztem krwi. W IV wieku liczba męczenników by-

ła już tak duża, że wprowadzono święto Wszystkich Męczenników, obchodzone w Kościele zachodnim 13 maja, jako w dniu poświęcenia kościoła Maria ad Martyres w Rzymie (przedtem Panteon), do którego zwieziono po jego konsekracji przez Bonifacego IV w r. 609, wedle podania, 28 wozów relikwij męczenników z katakumb. W Kościele wschodnim obchodzą to święto w niedzielę po Zielonych Świętach. W spisach męczenników, zwanych martyrologjum (ob.) znajdują się osobne święta ku czci męczenników, którzy ponieśli gromadnie śmierć męczeńską, jak np. 10 męczenników scylitańskich, 40 męczenników z Sebaste (10 marca), legja tebańska.

**Micheljanie,** sekta protestancka, założona przez Jana Michała Halma (1758—1819), pietystę i wizjonera w Wirtembergji. Halm rozwinął system spekulatywno-teozoficzny, w którym stara się przedstawić przeżycia moralne na sposób procesów chemiczno-fizjologicznych. Przepowiada tysiąclecie królestwa bożego po powtórnem przyjściu Chrystusa na świat, poczem ma nastąpić sądny dzień i epoka oczyszczenia, która ma trwać 7.000 lat. Wyznawcy jego doktryny istnieją dotychczas w Palatynacie, w liczbie około 15.000 dusz, i stanowią zorganizowaną sektę, nie wyłączoną oficjalnie z krajowego kościoła protestanckiego.

**Miechowici,** ob. Bożogrobcy.

**Midrasz** (hebr. = badanie objaśnienie) w języku rabinicznym nazwa powstałych między VI a XI wiekiem komentarzy do poszczególnych ksiąg i rozdziałów Starego Testamentu, mających na celu układanie na podstawie tekstów biblijnych norm moralnych (Midrasz - Haggada) i norm prawnych (Midrasz-Halacha).

**Mikołaici** (nikolaici) 1) sekta, wspomniana w Apokalipsie (II, 6), wywodząca początek od diakona Mikołaja. Przekraczali zakaz religijny (żydowski i chrześcijański) spożywania pokarmów z ofiar pogańskich i zakaz cudzołóstwa. 2) Sekta gnostyków - antynomistów w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. 3) W średniowieczu nazywano nikolaitami tych, którzy nie chcieli się zastosować do nakazu celibatu lub prowadzili życie niemoralne.

**Mikołaj,** imię pięciu papieży i jednego antypapieża:

**Mikołaj I** święty (858—867) bronił z niezmożoną energją praw Kościoła w sprawach Jana z Rawenny, Hinkmara z Reims, króla Lotara II i schizmy Focjusza. Unieważnił wybór Focjusza na patrjarchę carogrodzkiego i zjednał Bułgarów dla Kościoła.

**Mikołaj II** (1059—1061).

**Mikołaj III** (1277 — 1280) nawiązał stosunki z Mongolją.

**Mikołaj IV** (1288—1292) wysłał misjonarzy do Mongolji.

**Mikołaj V** (1447—1455) zakończył schizmę bazylejską (1449), popierał sztuki piękne i nauki, założył bibljotekę watykańską.

**Mikołaj V** antypapież (1328—1330), wybrany przez Ludwika Bawarskiego, niechętnego papieżowi Janowi XXII. Po ustąpieniu jego wojsk z Rzymu uciekł do Pizy i rzucił klątwę na prawowitego papieża, później upokorzył się i otrzymał przebaczenie papieskie. Umarł w klasztorze.

**Milicz Jan** (Milec, Milicius), kaznodzieja reformacyjny w Czechach, poprzednik Jana Husa. Pochodził z Kromieryża na Morawach, był sekretarzem cesarza Karola IV i archidjakonem w Pradze. W r. 1363 złożył posiadane godności i urzędy i oddał się kaznodziejstwu. Fanatyczne jego kazania, w których przepowiadał koniec świata i przyjście Antychrysta, gromadziły tłumy słuchaczy i nie pozostały bez wpływu na Czechów. Chcąc nakłonić papieża do reformy Kościoła, udał się do Rzymu, gdzie został uwięziony za głoszenie kazań bez zezwolenia. Papież Urban V uwolnił go i pozwolił powrócić do Pragi, gdzie Milicz założył „Nową Jerozolimę", przytułek dla upadłych kobiet, w darowanych mu przez cesarza opustoszałych domach publicznych. Oskarżony przez nieprzyjaznych mu franciszkanów, udał się do papieża w Awinjonie, gdzie umarł w r. 1374.

**Milkart,** bóstwo Tyru, ob. Fenicja.

**Milleniści,** ob. Russelici.

**Miłosierdzia siostry,** ob. Siostry miłosierdzia.

**Miłosierni bracia,** ob. Bonifratrzy.

**Minaret,** smukła wieża przy meczetach, z której duchowny mahometański, muezin, nawołuje wiernych pięć razy dziennie do modlitwy (ob. Islam).



**Minerwa,** ob. Rzymska religja.

**Minimici** (łać. minimi = najmniejsi), zakon franciszkański, założony przez św. Franciszka z Pauli ok. r. 1435 w Kalabrji. Zakonnicy ci nazywali się pierwotnie „eremitami św. Franciszka", we Francji zwano ich „dobrymi ludźmi" (les bons hommes), w Niemczech paulanami.

**Ministrantura,** sposób służenia do mszy, porządek czynności i odpowiedzi, przypadających na ministranta, czyli służącego do mszy.

**Minoryci,** ob. Franciszkanie.

**Misja kanoniczna** (missio canonica), 1) Upoważnienie i posłannictwo do głoszenia ewangelji i udzielania sakramentów, nadane przez Chrystusa apostołom, przechodzi, wedle nauki Kościoła katolickiego, na biskupów jako następców apostołów. Biskupi zaś przez udzielanie święceń kapłańskich przenoszą je na kapłanów. 2) Upoważnienie do nauczania religji w szkole, udzielane przez biskupa diecezjalnego katechetom duchownym lub nauczycielom świeckim. Według art. XIII polskiego konkordatu z r. 1925 władze szkolne mogą mianować nauczycielami religji w szkołach państwowych tylko te osoby, które otrzymały od władzy duchownej, t. j. od biskupa diecezjalnego, upoważnienie do nauczania religji, czyli misję kanoniczną, muszą zaś usunąć od nauczania religji osobę, której władza duchowna to upoważnienie odbierze.

**Misje,** działalność kościelna, skierowana ku rozszerzeniu wiary i utwierdzeniu w niej. Działalność tę rozpoczęli apostołowie po Zesłaniu Ducha św. a wzorem misjonarzy jest św. Paweł, apostoł narodów. Misje apostolskie zdobyły państwo rzymskie i rozszerzyły się poza jego granice w Persji i Chaldei. Powstały kościoły w Arabji, Etjopji, Armenji, Scytji, nad Dunajem, nad Renem i na wyspach brytyjskich. W czasie wędrówki ludów zadaniem misyj było odzyskanie dla Kościoła ludów arjańskich, Gotów, Burgundów i Longobardów. Germanów nawraca św. Bonifacy, Słowian św. św. Cyryl i Metody. Zakony franciszkanów i dominikanów, później jezuitów, zakładają kościoły w Meksyku, Peru, Chili, Paragwaju, Brazylji, Kongo, na Malabarze i na wyspach Moluckich, w Japonji i w Chinach. Działalność misyjna kościoła wzmogła się w XVII w. wskutek powołania do życia przez pap. Grzegorza XV t. zw. Propagandy czyli Kongregacji Kardynalskiej „de propaganda fide" (rozkrzewiania wiary) i założenia przez Urbana VIII w r. 1627 seminarjum Propagandy. Pod jej kierunkiem pracuje obecnie przeszło 50 zakonów i kongregacyj, tudzież towarzystw misyjnych katolickich. Propaganda rozporządza 12 do 13 tysiącami kapłanów, z których 4400 jest krajowcami, oraz przeszło 100 tysiącami zakonników, zakonnic, laików, katechetów i innych pomocników w dziele misyjnem. Fundusze na propagandę pochodzą ze składek i jałmużny.

Prócz misyj zagranicznych, których zadaniem jest nawracanie pogan, prowadzi Kościół katolicki także misje wewnętrzne (ludowe, parafjalne), mające na celu utwierdzenie w wierze i budzenie życia religijnego. Temi misjami zajmują się również zakony, pracujące nad nawracaniem pogan, oraz niektóre kongregacje, mające na celu głównie misje wewnętrzne.

Misje, prowadzone przez rozmaite wyznania niekatolickie, przeważnie protestanckie, rozpoczęły swą działalność w XIX wieku. Misjami temi trudnią się liczne towarzystwa misyjne, należące do różnych wyznań i sekt, wspierane przez państwa protestanckie. Takich towarzystw niemieckich jest 26 (1318 misjonarzy), angielskich 27 (4300 misjonarzy), północno - amerykańskich 29 (3800 misjonarzy), holenderskich 7 (3877 misjonarzy) i skandynawskich 7 (332 misjonarzy). Działalność tych misyj jest więcej polityczna niż religijna, gdyż państwa, dostarczające im funduszów, używają ich do zagarnięcia terytorjów ich działalności w sferę swoich wpływów. Ze współzawodnictwa państw wynika współzawodnictwo towarzystw misyjnych, które prócz różnicy przynależności państwowej dzieli różność wyznania. Obydwie te różnice wyłączają możność jednolitej, jak w Kościele katolickim,

organizacji tych misyj i osłabiają rezultat ich prac.

**Misjonarze i towarzystwa misyjne katolickie.** Kongregacje i stowarzyszenia, poświęcające się pracom misyjnym, są: I. Misjonarze, zwani „Consolata“ w Turynie, kongregacja założona w r. 1900, misjonarze św. Franciszka Salezego (zał. 1838), misjonarze Jezusa i Marji (ob. Eudyści), misjonarze józefici w Meksyku (zał. 1872), misjonarze od Krwi Przenajśw. (zał. 1815), misjonarze Matki Bożej Afrykańskiej (ob. Biali ojcowie), misjonarze Matki Bożej de la Salelle (zał. 1852), misjonarze Najśw. Serca Jezusa (1854), misjonarze N. Marji P. w Lourdes (1830), Synowie Niepokalanego Serca Marji (1848), Synowie Serca Jezusowego z Werony (1867), misjonarze św. Wincentego a Paulo (ob. Lazaryści i Misjonarze w Polsce).

II. Stowarzyszenie misyj afrykańskich w Lyonie (1856), Stowarzyszenie Misyj zagranicznych św. Piotra i Pawła w Rzymie (1867), Towarzystwo misyj zagranicznych w Medjolanie (1850), Towarzystwo misyj zagranicznych w Paryżu (1663) i Zgromadzenie misyj zagranicznych w Mill-Hill (1866).

**Misjonarze w Polsce** (Congregatio presbyterorum saecularium Missionis), kongregacja księży świeckich, założona przez św. Wincentego a Paulo (ob. Lazaryści). Sprowadziła ich do Polski w r. 1651 królowa Marja Ludwika, żona Jana Kazimierza, i nadała im probostwo w Sokółce na Litwie, gdzie miała prawo patronatu. W r. 1653 otrzymali probostwo przy kościele św. Krzyża w Warszawie, gdzie w r. 1677 założyli własne seminarjum. W ciągu XVII w. założyli w Polsce i na Litwie 32 domy a biskupi polscy oddali im kierownictwo 20 seminarjów. Prócz seminarjum warszawskiego posiadali własne seminarja, t. zw. interna w Krakowie, Wilnie i Lublinie. Zakładali instytucje dobroczynne, szpitale i szkoły. Szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie założył w r. 1756 misjonarz ks. Piotr Baudouin, w Krakowie zaś w r. 1876 utworzył misjonarz ks. Kazimierz Siemaszko zakład dla opuszczonych chłopców, który w ciągu 50 lat rozrósł się w dwa domy, w Krakowie i w Czernej, mieszczące przeszło 300 chłopców.

Obecnie (1929) posiadają misjonarze w Polsce 10 domów (klasztorów), a mianowicie: trzy w Krakowie (na Stradomiu od r. 1686, na Kleparzu od r. 1861 i w Nowej Wsi od r. 1895), we Lwowie (1867), w Jezierzanach (1890), Odporyszowie (1906), Milatynie Nowym (1906), w Warszawie (1918), Pabjanicach (1919) i w Wilnie (1920). Misjonarze polscy pracują też w licznych parafjach polskich w Ameryce Północnej w Brazylji.

**Mistagog** (grec. mystagogos), człowiek wtajemniczony w misterja greckie (ob. Misterja).

**Mistagogiczna teologja,** właściwa Kościołowi wschodniemu, zajmuje się misterjami, czyli tajemnicami liturgji (służby bożej), tłumacząc szczegóły liturgiczne w sposób alegoryczny i symboliczny.

**Misterja.** I. Misterja pogańskie, nazwa z greck. mysterion — tajemnica, obrzędy i ceremonje religijne, dostępne tylko dla wtajemniczonych. Każdy kult pierwotny, praktykowany w łonie rodziny, był dostępny tylko dla członków rodziny a w miarę powstawania wyższych związków społecznych, jak ród, szczep, naród, państwo, dla członków tych związków. Najdawniejsze z misterjów greckich, misterja eleuzyńskie, w czasie, gdy Eleuzis, miasto w Atyce, stanowiło samodzielne państwo, a mianowicie w VII w. przed Chr., były dostępne najpierw tylko dla członków rodu Eumolpidów, potem dla innych rodów eleuzyńskich, a gdy Ateny zagarnęły Eleuzis, stały się kultem państwowym ateńskim. W czasie „małych“ misterjów eleuzyńskich, które odbywały się na ateńskiem przedmieściu Agrai w lutym, przedsiębrano wtajemniczanie nowych członków (mystes) w tajemnice misterjów przez osoby do tego przeznaczone, zwane mistagogami (mystagogoi). Wielkie misterja eleuzyńskie odbywały się po zasiewach jesiennych w miesiącu boedromion (wrzesień). Ze świątyni Demeter i Kory w Eleuzis wynoszono świętości, wieziono je do Aten a stamtąd niesiono je w pochodzie, złożonym z kilku tysięcy „mystes“, do Eleuzis, gdzie przez kilka nocy odbywały się właściwe misterja. Poświęcone były czci Demeter (Cerery) i jej córki Kory (Persefony), porwanej przez Hadesa w świat podziemny i powracającej co pół roku na świat. Był to kult przyrody, zamierającej w jesieni a budzącej się do życia na wiosnę. Z tego okazuje się niezaprzeczony związek misterjów eleuzyńskich z rolnictwem i ich znaczenie u Greków jako narodu przeważnie rolniczego. Misterja eleuzyńskie przetrwały do czasów cesarstwa rzymskiego. Cesarze Hadrjan i Marek Aureljusz uważali ze względów politycznych za potrzebne należeć do wtajemniczonych (mystes) a cesarz Walentynjan, który w r. 364 zakazał odbywania wszelkich nocnych obrzędów, zrobił wyjątek dla misterjów eleuzyńskich, które jednak niedługo potem (395 r.) ustały po zburzeniu świątyni w Eleuzis przez Alaryka. Mniej rozpowszechnione były misterja Kabirów na wyspie Samotrake. Wyraz grecki „kabeiroi“ (od semickiego „kabbirim“, zn. „potężni“) oznaczał bóstwa podziemne, których kult wraz z nazwą semicką przywieźli do Grecji Fenicjanie. Najgłośniejszy z Kabirów był Hefajstos, bóstwo opiekujące się rękodziełami (kowalstwem i snycerstwem), przemysłem i sztuką. Misterja te, jakkolwiek bardzo dawne, zyskały większe znaczenie dopiero za czasów Filipa Macedońskiego i Ptolomeuszów. Do wtajemniczonych w te misterja należał także wódz rzymski, Marcus Claudius Marcellus, zwycięzca Hannibala.

Szczególny charakter posiadały misterja orfickie, powstałe w Grecji w VI wieku przed Chrystusem, odprawiane w Tracji na cześć Orfeusza, muzyka i poety, postaci mitologicznej, którą utożsamiają z Dionyzosem. Wedle tego mitu Dionyzos Zagreus, syn Zeusa i Persefony, pan świata, został rozszarpany i pożarty przez Tytanów. Za karę Zeus spalił tytanów piorunem a z ich popiołów utworzył człowieka, w którym zmieszane są pierwiastki tytaniczne, złe, stanowiące ciało ludzkie, z pierwiastkami dionizyjskiemi, dobremi, z których powstała dusza ludzka. Wedle nauki orfickiej obowiązkiem człowieka jest wzmacniać w sobie pierwiastki dionizyjskie, niebiańskie, wyzwalając duszę z więzów ciała, aby mogła wrócić po śmierci do niebieskiej ojczyzny. Zanim jednak dusza tam się dostanie, musi przejść przez szereg bytów, wędrując przez różne ciała (ob. Metempsychoza). Zato zaś, co w związku z temi ciałami zgrzeszy, musi odpokutować przez piekielne męki. Chcąc tych mąk uniknąć, musi się chronić przed skalaniem; gdy jednak samo przechodzenie z ciała do ciała jest skalaniem, musi się starać o przerwanie tej wędrówki. To może uzyskać tylko przez wtajemniczenie i misterja orfickie, które uczyły formuł, mających na drugim świecie wskazać drogę, aby uniknąć Tartaru (piekła), a trafić do Elisium (nieba). Szczegóły tej nauki były wyrażone w misterjach orfickich przez kilkakrotne wędrówki Orfeusza w świat podziemny. Misterja orfickie i ich treść filozoficzno-etyczna podziałała na filozofów Empedoklesa i Platona, pitagorejczyków, stoików i nowoplatoników. Były także gruntem, na którym za czasów chrześcijaństwa wyrosły sekty gnostyckie.

II. Misterja chrześcijańskie. Nazwę wywodzą niektórzy nie z greck. mysterion — tajemnica, lecz z łacińskiego ministerium—czynność, funkcja. Były to przedstawienia religijne, mające za temat sceny biblijne, z życia Chrystusa, Matki Bożej i świętych. Już w VIII w. powstały widowiska sceniczne, których przedmiotem było życie Chrystusa i Jego męka. Wiekiem największego rozwoju misterjów był wiek XIII, w którym powstawały osobne stowarzyszenia, zajmujące się wystawianiem widowisk religijnych, jak Confrérerie de la Mazoche w Paryżu i Compagnia del Confalcone w Rzymie. Widowiska te odbywały się pierwotnie w kościołach z udziałem duchowieństwa, później w przeznaczonych na to budynkach lub na placach publicznych. Papież Inocenty III (1198—1216) zakazał duchowieństwu brać udział w misterjach.

W Polsce misterja duchowne nazywano dialogami. Aktorami, wystawiającymi misterja, byli przeważnie uczniowie Akademji Krakowskiej, „żacy krakowscy“ a później zawodo-

wi aktorzy, zwani rybałtami, którzy wiązali się w towarzystwa i dawali przedstawienia religijne w różnych okolicach Polski. Najdawniejszem z takich widowisk był „Dialog o ścięciu św. Jana". Do najgłośniejszych w początkach XVI w. należał „dialog dominikański" z r. 1533, wyobrażający sceny z życia Chrystusa. Przedstawienie zaczynało się w Niedzielę Palmową od prologu, wyobrażającego wjazd Jezusa do Jerozolimy a kończyło się we środę Wielkiego Tygodnia pogrzebem Jezusa. Niemniej głośny był „dialog częstochowski" Mikołaja z Wilkowiecka p. t. „Historja o chwalebnem Zmartwychwstaniu Pańskiem". Do widowisk tych dodawano sceny wesołe, zwane interludjami lub intermedjami. Pozostałością tych widowisk są jasełka, czyli szopka.

(P. Foucart: Les grands mystéres d'Eteusis. 1904. Jakoby: Die antiken Mysterien religionen und das Christentum. Coussemaker: Drames liturgiques du moyen-âge. 1860. Petit Julleville: Les Mystères. 1888. Piotr Chmielowski: Nasza literatura dramatyczna, 1898. Aleksander Brückner: Dzieje literatury polskiej w zarysie. III wydanie. 1921).

**Mistycyzm,** kierunek filozoficzno-religijny, wedle którego dusza ludzka zdolna jest przez akt kontemplacji w sposób nadprzyrodzony i tajemniczy połączyć się z Bogiem. Filozof francuski, Wiktor Cousin, uważa mistycyzm za jeden z czterech systemów filozoficznych, któremi są: sensualizm, idealizm, sceptycyzm i mistycyzm. Wszystkie religje, których treścią jest stosunek między człowiekiem a bóstwem, są z natury swojej mniej lub więcej mistyczne. Wielobóstwo greckie, a zwłaszcza rzymskie, jest oczywiście znacznie mniej przepojone mistycyzmem, niż religje Indyj, bramanizm i buddyzm. W wielu religjach mistycyzm rozwijał się samoistnie obok religji powszechnej, ludowej, stanowiąc obok niej a nawet wbrew niej niejako drugą religję. Takim był mistycyzm grecki, objawiający się w misterjach. U żydów religja proroków była znacznie więcej mistyczna, niż religja kapłanów i lewitów.

W Kościele katolickim mistycyzmem zajmuje się osobna nauka teologiczna, zwana mistyką, będąca działem teologji moralnej. Poza mistyką katolicką św. Augustyna (354—431), św. Bernarda (1091—1153), św. Teresy (1515—1582) i św. Jana od Krzyża (1542—1591), rozwinęły się doktryny mistyczne, biorące rozbrat z dogmatem katolickim, jak mistycyzm Molinosa (ob. Kwietyzm), Böhmego i Swendenborga, tudzież teologów protestanckich Karlstadta, Münzera, Sebastjana Francka i Kaspra Münzera.

**Miszna,** ob. Talmud.

**Mithra (Mithras),** w religji staroperskiej (ob. Parsyzm) bóstwo światła, wróg ciemności i wszelkiego zła. Pierwotnie, jako jeden z pomiędzy 28 Izedów, był bóstwem drugorzędnem. Od czasów Artakserksesa II (405—359 przed Chr.) był czczony narówni z Ormuzdem a wkońcu jako bóstwo słońca stał się głównym przedmiotem kultu religijnego. Rzymianie przyjęli w r. 67 przed Chr. kult Mithry, który rozpowszechnił się za czasów cesarskich w ówczesnem imperjum rzymskiem wraz z całym rytuałem obrzędów i misterjów (cocacia). Na cześć Mithry nazywa się dotychczas u Persów 16 dzień miesiąca mihir. Z tym staroperskim Mithrą starohinduskie bóstwo tej nazwy (ob. Wedyzm) jest spokrewnione tylko ze względu na wspólność pochodzenia.

**Mitologja.** 1) zbiór mitów pewnego narodu i 2) nauka o mitach. Mitami nazywamy starożytne opowieści o bogach i bohaterach, o pochodzeniu świata i człowieka, zjawiskach natury i t. p. Istnieją podobieństwa między mitem a baśnią, podaniem i legendą. Charakterystyczną cechą mitów jest, że opowiadają o działaniu bóstw poza czasem i przestrzenią. W początkach nauki religjoznawstwa przeceniano znaczenie mitów, widząc w nich początek i istotę wszelkiej religji. Tak głosiły obalone przez nowszą naukę hipotezy i systemy tłumaczenia mitów, jak system filologiczny Max-Müllera, system nowoeuhemeryczny Herberta Spencera, hipoteza symboliczna Bérarda, antropologiczna Langa i teorja panbabilońska Wincklera. W rzeczywistości mity nie były nigdy istotną częścią religji a znaczenie ich było o wiele mniejsze, niż znaczenie kultu religijnego, który jest ośrodkiem i esencją



wszystkich starożytnych religij. Praktyczne wykonywanie religji, obowiązkowe akty kultu są rzeczą główną, to zaś, co poetyczna wyobraźnia opowiada w micie, jest rzeczą podrzędną, która nikogo nie obowiązuje. Wobec tego znaczenie mitu w historji religij i religjoznawstwie jest mniejsze niż w literaturze. Mit ze względu na swą formę jest prymitywną poezją a ze względu na swą treść prymitywną nauką. Opowiada o tych samych przedmiotach, któremi zajmuje się nauka: o powstaniu świata, o urodzinach człowieka, o śnie, chorobach i śmierci, o zjawiskach natury, jak wschód i zachód słońca, zaćmienie słońca i księżyca, bieg gwiazd, wiatry i morze, wogóle o wszystkich zjawiskach i przygodach życia, będących dla człowieka pierwotnego zagadką. Do rozwiązania tej zagadki nauka używa rozumu krytycznego, mit zaś idzie za wyobraźnią, nie kontrolowaną przez rozum. Zdolność do tworzenia mitów posiadają dzieci i dzicy ludzie a zanika ona zupełnie tam, gdzie zjawiska przyrody tłumaczy się naukowo. Mity dzielą się, według najczęściej powtarzających się typów, na następujące grupy: 1) mity teogoniczne o powstaniu bogów (Babilonja, Asyrja, Grecja), 2) mity kosmogoniczne o powstaniu świata (Babilonja, Egipt), 3) mity eschatologiczne o końcu świata, 4) mity antropogoniczne o początku człowieka (Grecja, Babilonja), 5) mity kosmologiczne o zjawiskach natury, 6) mity zaświatowe o śmierci i zmartwychwstaniu, jak np. mit Osirisa w Egipcie, mit Adonisa i Astarty w Asyrji i Babilonji, greckie mity o Demeter i Persefonie, wreszcie 7) mity o smokach i walkach z niemi bogów i bohaterów.

Szkoła chrześcijańska tłumaczy mity przez fakt pierwotnego objawienia religji i fakt jej skażenia.

(Lit. Max-Müller, Oxford Essays, Comparative Mythologie 1856. Andrew Lang. Myth, Ritual and Religion. London. 1901; Jevons Frank Byron, Introduction to the Study of Comparative Religion, New York 1908; Paul Ehrenreich, Die allgemeine Mythologie und ihre ethnologischen Grundlagen, 1910; Ks. Józef Kruszyński, Studja nad porównawczą historją religji, Poznań 1926, str. 235 i nast.).

**Mitra,** ob. Infuła.

**Młodosztundyści,** ob. Rosyjskie sekty.

**Modernizm,** (katolicyzm postępowy, liberalizm katolicki), kierunek filozoficzno-religijny, zmierzający ku przekształceniu nauki Kościoła katolickiego według współczesnych poglądów filozoficznych. W szczególności modernizm odrzuca rozumowe dowody istnienia Boga i rozumowe podstawy wiary, t. j. wyznaje agnostycyzm, opiera religijność na uczuciu, naturalnym instynkcie i bezpośredniem doświadczeniu osobistem („religja uczucia") i stoi na stanowisku nadmiernego indywidualizmu, uważając wiarę za wynik wewnętrznego, indywidualnego i podświadomego odczucia. Wobec tego modernista musi uznać wszystkie religje za prawdziwe a wszystkie wyobrażenia przedmiotu wiary, np. sakramenta, za symbole. W dalszej konsekwencji modernizm prowadzi do panteizmu, z nieodłącznem następstwem ubóstwienia człowieka i do naturalizmu, odrzucającego wszelki porządek nadzmysłowy. Źródeł modernizmu należy szukać w niemieckim liberalizmie protestanckim Schleiermachera (1768—1834) i Ritschla (1822—1889). Z katolików niemieckich oświadczyli się za modernizmem ks. Albert Ehrhardt (Der Katholizismus und das XX. Jahrhundert". 1902), Dr. Józef Müller („Der Reform Katholizismus". 1899), profesorowie uniwersytetu w Monachjum, Schnitzer, Engert i inni; we Francji Loisy, Le Roy; w Anglji Tyrell; we Włoszech Murri, Minocchi i Fogazzaro (w powieści „Il Santo").

Doktryny modernistyczne potępił papież Pius X w dekrecie „Lamentabili sane" z 3.VII. 1907 r., następnie w encyklice „Pascendi dominici gregis" z 8.IX.1907 r. i w Motu proprio z 18.XI.1907 r., w którem ogłosił ekskomunikę na tych, którzyby bronili zdań, potępionych w dekrecie „Lamentabili" i w encyklice „Pascendi". Wreszcie w Motu proprio „Sacrorum antistitum" z 1.IX.1910 ustalił Pius X środki dyscyplinarne przeciwko modernistom i podał rotę przysięgi, którą winni składać kapłani katoliccy przeciwko błędom modernistycznym. Dzięki tym zarządze-

niom papieskim można uważać modernizm w łonie Kościoła katolickiego za pokonany, gdyż nie chcący się im poddać wystąpili ze związku Kościoła.

(Z bardzo obszernej literatury o modernizmie dzieła najwybitniejsze: Shine, The place of Modernizm as a philosophy of religion w „Irish Theol. Quart." 1908; I. Rickabay, The Modernist. 1908; Fontaine, Les infiltrations Kantiennes et le Clergé francais. Paris 1902; Card. Mercier, Le modernisme. Bruxelles et Paris, 1908; P. Maumus. Les Modernistes 1908, w pol. tłum. „Wiedza i prawda", Warszawa 1910; A. Weiss. Die religiöse Gefahr. 1904; Ks. J. Pawelski, Katolicyzm a modernizm w „Przeglądzie powszechnym z r. 1908 t. 97; zbiorowe wydanie p. t. Szkice o modernizmie Kraków 1911; Ks. abp. Teodorowicz, Pius X a Leon XIII w „Ateneum Kapł." 1909; Ks. K. Tomczak, Modernizm a protestantyzm liberalny. Warszawa 1911, Ks. Dr. A. Dobroniewski, Modernizm i moderniści. Poznań 1911, Ks. Cz. Sokołowski, Przysięga antymodernistyczna, 1911).

**Modlitwa,** wyraz uczuć i przekonań religijnych w bezpośredniem odniesieniu się człowieka do Boga z objawem czci i zależności. Każda modlitwa jest uznaniem wyższości bóstwa a więc objawem czci, ponadto jednak może wyrażać prośbę (modlitwa błagalna), dziękczynienie (modlitwa dziękczynna) lub wyznanie winy (modlitwa pokutna). Może być albo wyłącznie myślna, albo też ustna, wyrażona w słowach. Zazwyczaj towarzyszy modlitwie pewien gest lub postawa, stojąca lub klęcząca. Starożytni wznosili przy modlitwie ręce ku niebu. Ten zwyczaj panował też pierwotnie u chrześcijan i obecnie jest zachowany przy niektórych modlitwach i obrzędach liturgicznych. Grecy starożytni modlili się z odkrytą głową, żydzi, przeciwnie, modląc się, nakrywają głowy. W chrześcijaństwie od pierwszych wieków przyjęto zwyczaj grecki odkrywania głowy przy modlitwie, z wyjątkiem kobiet, którym św. Paweł nakazuje nakrywanie głowy (I list do Kor. XI. 4 i nast.).

Modlitwa, jako objaw życia religijnego, spotyka się u wszystkich ludów, we wszystkich epokach i na wszystkich stopniach kultury. U ludów, stojących na najniższym stopniu rozwoju religijnego, modlitwa polega na formułach zaklęcia, nawet nie połączonych z objawami czci. W misterjach greckich znajdują się już oba te pierwiastki: hołd czci, połączony z magicznem zaklęciem. Modlitwa dziękczynna jest w czasach przedchrześcijańskich (prócz u żydów) mało znana a w religji Wedy niema nawet wyrazu, oznaczającego dzięki. Modlitwa pokutna (ekspiacyjna), zawierająca wyznanie winy, połączone z obawą kary, znajduje się w psalmach żydowskich, asyryjskich i babilońskich. Modlitwy religij monoteistycznych stoją na wyższym stopniu rozwoju religijnego już przez to, że zwracają się ku jedynemu Bogu, poza którym nie uznają żadnej innej potęgi nadziemskiej. Pierwowzorem modlitwy chrześcijańskiej jest „Modlitwa Pańska", czyli „Ojcze Nasz", której nauczył Chrystus. Cechą modlitwy chrześcijańskiej jest przeto pierwiastek, nieznany we wszystkich innych, a mianowicie miłość, zwracająca się do Boga jako ojca wszystkich ludzi.

**Modrzewski Frycz Andrzej,** pisarz polityczny XVI wieku (1503—1572), zajmuje się w czwartej części swego dzieła o „Naprawie Rzeczypospolitej" kwestjami religijnemi. Uważa się za katolika i wypiera się nawet cienia herezji, ale w kwestji dogmatów wiary uważa za możliwe pogodzenie katolików z protestantami przez wzajemne ustępstwa i kompromisy. Uznaje powagę soboru powszechnego, ale domaga się udziału świeckich i wyobraża sobie sobór, złożony z przedstawicieli wszystkich wyznań chrześcijańskich. O ile w pierwszych trzech częściach swego dzieła o Naprawie Rzeczypospolitej wyprzedził wszystkich współczesnych pisarzy politycznych śmiałością, jasnością i szerokością poglądów, o tyle w księdze o Kościele zajął stanowisko dwulicowe, niejasne i utopijne a przytem dowodzące bardzo powierzchownej znajomości kwestyj religijnych.

**Mohammed,** ob. Mahomet.

**Mojra** (fatum), ob. Grecka mitologja i religja.

**Mojżesz,** prawodawca i oswobodziciel narodu żydowskiego, wedle tradycji hebrajskiej cudownie ocalony w czasie rzezi noworodków, nakazanej przez Faraona, wychowany przez



córkę królewską, wykształcony w egipskich kolegjach kapłańskich, zwyciężył czarowników egipskich i mimo oporu Faraona i samych Izraelitów, wyprowadził ich z niewoli. Przez szereg plag, które na jego prośbę Jahwe zsyłał na Egipt, zmusił Faraona do zezwolenia na wyjście Żydów, przeprowadził ich przez Morze Czerwone, w którem potonęło ścigające ich wojsko egipskie. Czas wyjścia z Egiptu oznaczają albo na wiek XIII (faraon Meneftah) albo na wiek XV przed Chr. (Amenofis II). Druga hipoteza, wedle której działalność Mojżesza przypada na wiek XV, jest prawdopodobniejsza.

Przez 40 lat prowadził swój lud przez pustynię i nadał mu otrzymane od Jahwe na górze Synaj prawa.

Postać Mojżesza jest niewątpliwie historyczna. Również pewne jest, że on nadał uświadomieniu religijnemu żydów kierunek monoteistyczny, który odpowiadał wprawdzie tradycji przedmojżeszowej, ale groził zboczeniem pod wpływem ludów postronnych. Ideą jedynego Boga i przymierza z Nim zawartego zespolił różnorodne pokolenia żydowskie w jeden naród. O jego genjuszu organizatorskim świadczy energja, z którą umiał zwyciężyć wszelkie zakusy buntu, a przez wieloletnie życie na pustyni wychowywał swój naród i przyzwyczajał go do wytrzymałości, solidarności i walki z wrogiemi szczepami Beduinów. Pod koniec życia przepowiedział przyjście Zbawiciela (Deuteronomium. XVIII, 15 i 18).

Prawa, nadane przez Mojżesza, dzielą się na trzy kategorje: praw moralnych, obrzędowych i cywilnych. W prawach moralnych, ujętych w dekalogu, określił obowiązki wobec Boga, wobec bliźnich i wobec samego siebie. W prawach obrzędowych ustanowił kult religijny, stan kapłański, składanie ofiar, święcenie soboty i innych dni świątecznych. W prawach cywilnych zawarł normy życia familijnego, prawa rzeczowego (własności), stosunków społecznych i normy karne (por. Żydowska religja).

**Mokosz,** bogini słowiańska, ob. Słowiańska religja.

**Mołokanie,** ob. Rosyjskie sekty.

**Momiersi** (kuglarze, bigoci), przezwisko, nadane w r. 1818 dysydentom kalwińskim w Genewie, zwolennikom ruchu pietystycznego we francuskiej Szwajcarji, wszczętego przez pastora Cezara Malana, baronową Krüdener, jej sekretarza Empaytaza i reformowanego teologa Teodora Monoda, którzy połączyli się w kółko pietystów „Reveil" (przebudzenie), zawiązane przez predykanta metodystów Roberta Haldan'a. Kółko to stanęło w opozycji do oficjalnego kościoła kalwińskiego. Była to pietystyczna reakcja przeciwko prądom racjonalistycznym, które pod wpływem Voltaire'a, d'Alembert'a i Rouss'a opanowały kalwińskie związki wyznaniowe.

**Monarchjanie,** ob. Antytrynitarze.

**Monaster,** nazwa grecka klasztoru, używana w kościele wschodnim.

**Monita secreta** (privata) Societatis Jesu, rzekome tajne instrukcje zakonu jezuitów, paszkwil przeciwko jezuitom, którego autorem był wydalony z zakonu w r. 1612 eksjezuita Hieronim Zachorowski.

**Monizm,** nazwa systemów filozoficznych, które uznają jedyną zasadę bytu w przeciwieństwie do dualizmu chrześcijańskiego (ob. Dualizm), rozróżniającego między Bogiem stwórcą a światem stworzonym. Tą jedyną zasadą bytu jest, wedle różnych systemów monistycznych, albo materja (monizm materjalistyczny), albo duch (monizm idealistyczny lub spirytualistyczny), albo wreszcie jedyna substancja, posiadająca dwojakie atrybuty (przymioty) duch i ciało, które stworzą jedno (filozofja tożsamości). Monizm, nie odróżniający Boga od materji, jest ateizmem.

**Monofizyci,** sekta z V w., zwolennicy potępionej przez sobory chalcedoński (451) i konstantynopolitański (553) nauki Eutychesa, uznającej zamiast dwóch natur Chrystusa, boskiej i ludzkiej (diofizytyzm) tylko jedną naturę. Ruch monofizycki wszczął w Palestynie mnich Teodozjusz, wybrany patrjarchą jerozolimskim przeciwko patrjarsze Juwenalowi, a w Egipcie patrjarcha aleksandryjski Tymoteusz i mnich Piotr Fullo, który w liturgji antjocheńskiej po słowach: „Święty Boże, Święty Mocny, Święty a Nieśmiertelny" wprowadził dodatek: „dla nas Ukrzyżowany", czyli t.

zw. formułę teopaschityczną. Zwolenników tej formuły zwano teopaschytami. W ten spór teologiczny wdał się cesarz Zenon i wydał w r. 482 reskrypt kompromisowy, zwany henotikon (ob.), który sporu nie załagodził ani sekty monofizyckiej nie usunął, lecz wywołał wytworzenie się nowej sekty, zwanej akefaloi („bezgłowi"). Na tle doktryny monofizytów powstały dalsze sekty: juljanistów czyli aftartodoketów, wyznających naukę o niezniszczalności ciała Chrystusa i sewerjanów (ftartolatrów), którzy utrzymywali, że ciało Chrystusa przed zmartwychwstaniem podlegało nędzom natury ludzkiej. Z sewerjanów wyłoniła się sekta agnoetów, przypisujących Chrystusowi duszę z wiedzą ograniczoną. Z sekty juljanistów zaś powstały znów dalsze sekty: aktystetów, uważających ciało Chrystusa za niestworzone, ktystolatrów, wyznających naukę przeciwną, tryteitów, przypisujących każdej osobie Trójcy Przenajświętszej osobną naturę, kononitów, damianitów, filiponitów, niobitów i inne sekty. Zczasem monofizyci pod wpływem odrębności narodowych wytworzyli osobne, z Kościoła powszechnego wyłączone związki wyznaniowe, a mianowicie nieunicki kościół armeński, abisyński, jakobicki i koptycki.

**Monoimos,** ob. Gnostycyzm.

**Monolatrja,** ob. Monoteizm.

**Monoteizm** (= jedynobóstwo), wiara w jedynego Boga, w przeciwieństwie do politeizmu (wielobóstwa). Nie jest monoteizmem henoteizm lub kathenoteizm, czyli względny monoteizm (ob. Henoteizm) ani też monolatrja, czyli cześć, oddawana jednemu bóstwu bez wyznawania, że ono jest jedynem. Religjami monoteistycznemi w ścisłem znaczeniu są prócz religji chrześcijańskiej religja żydowska (mojżeszowa) i islam (mahometanizm). Wedle nowszych badań na polu religjoznawstwa, wszystkie historycznie znane religje były pierwotnie monoteistyczne, a pojęcie Boga jako bytu najwyższego istnieje u wszystkich ludów pierwotnych. W łańcuchu wierzeń ludzkich pojęcie Boga stanowi pierwsze ogniwo, z którem dopiero łączą się następne jak animizm (ob.) i politeizm czyli wielobóstwo. Istnieje hipoteza, że na utrwalenie idei jedynobóstwa wpłynęło zasadniczo powstawanie rządów monarchicznych w wielkich państwach Wschodu. Monarchowie tych państw mieli wpajać w poddanych przekonanie, że jak monarcha posiada jedyną i najwyższą władzę w kraju, tak naczelnemu bóstwu podlegają wszystkie inne bóstwa. Bóstwa drugorzędne usuwano w cień, aż wreszcie zaniedbano zupełnie ich kultu i w ten sposób miał powstać monoteizm. Teorja powyższa wywołuje wątpliwość, dlaczego właśnie nie te narody wytworzyły monoteizm, u których ze względu na absolutną władzę monarchy powinien był najsilniej się rozwinąć, dlaczego np. w państwie izraelskiem monoteizm istniał i rozwijał się przed powstaniem monarchji a przeciwnie za czasów królewskich wzrosły wpływy politeistyczne i to z krajów, jak Asyrja i Babilonja, w których absolutna monarchja miała rzekomo przyczynić się do ustalenia monoteizmu. Mylne również jest przypuszczenie, że idea monoteistyczna powstała na tle kultu jednego z dawnych przodków-bohaterów mitycznych. Teorji tej przeczy ustrój społeczny plemion pierwotnych, nie mających wspólnych bohaterów, nie złączonych ani węzłami kulturalnemi, ani pojęciem ojczyzny, które rodzi się dopiero u narodów cywilizowanych. Zwyrodnienie monoteizmu u ludów pierwotnych, prowadzące do wielobóstwa, nastąpiło pod wpływem animizmu i magji.

(Por. A. Lang, The Making of Religion, London 1900; Broglie, Monothéisme, hénotheisme, polytheisme, Paris 1905; Ks. Idzi Radziszewski. Geneza religji w świetle nauki i filozofji, Włocławek 1911; Ks. Józef Kruszyński, Studja nad porównawczą historją religji; O. G. Schmidt, L'origine de l'idée de Dieu, Paris 1910).

**Monoteleci,** sekta, powstała w VII w. w Kościele wschodnim na tle teoryj monofizyckich (ob. Monofizyci). Gdy mianowicie teorje te przypisywały Chrystusowi jedną naturę (zamiast dwóch: boskiej i ludzkiej, jak diofizyci), monoteleci twierdzili, że Chrystus posiadał tylko jedną wolę (z gr. monos — jedyny, thelema — wola). Błędnej tej nauce przeciwstawił papież Honorjusz I (625 — 631) swój pogląd o jedności woli moralnej a nie woli fizycznej w Chrystusie. Sobór powszechny w Konstantynopolu (680 — 681) potępił monoteletyzm i orzekł, że w Chrystusie należy uznawać dwie naturalne wole i dwa naturalne działania. Dwie te wole, wynikłe z dwóch natur Chrystusa, boskiej i ludzkiej, nie są sobie przeciwne, lecz wola ludzka ulega woli boskiej.



**Mons pietatis** (łac. „góra miłosierdzia"), bank zastawniczy, lombard. Zakładane od XV w., pierwotnie przez franciszkanów, instytucje filantropijne, chroniące ludność ubogą od lichwy przy pożyczaniu na zastaw, rozszerzyły się z Włoch na Niemcy i Francję. W Polsce pierwszy mons pietatis założył ks. Piotr Skarga w Wilnie (1579) i w Krakowie (1584). Warszawski mons pietatis, założony w r. 1743 przy kościele misjonarzy, objęło w r 1824 Towarzystwo Dobroczynności. Banki Miłosierdzia istnieją dotychczas w Krakowie i we Lwowie.

**Monstrancja,** przyrząd liturgiczny do wystawiania na ołtarzu, obnoszenia Najśw. Sakramentu i błogosławienia.

**Montaniści,** sekta z II wieku, założona przez Montana w Frygji (ok. r. 156), który głosił, że jest zesłanym przez Boga Parakletem, przepowiadał bliski koniec świata i nawoływał do pokuty. Siedzibą sekty były miasta frygijskie Pepuza i Tymium, stąd zwolenników jej zwano także frygijczykami, katafrygijczykami albo pepuzjanami. Sami nazywali się pneumatykami. Zachowywali surowe posty, zabraniali powtórnego małżeństwa i zalecali szukanie męczeństwa za wiarę, potępiali zaś ucieczkę przed prześladowaniem. Oprócz Azji Mniejszej znaleźli wyznawców w Afryce północnej, gdzie do nich należał słynny pisarz i polemista Tertuljan (ok. 160—230). W Rzymie naukę Montana głosili z początkiem III wieku Proklus i Eschines. Potępił ją papież Zefiryn (199—217). Mimo potępienia ze strony Kościoła i prześladowań władzy świeckiej sekta montanistów utrzymała się do VII w.

**Moralność** jest uznaniem i spełnianiem obowiązku czynienia dobrze a unikania zła. Moralnym nazywamy człowieka, który nietylko umie rozróżnić pomiędzy złem a dobrem i poczuwa się do obowiązku czynienia dobrze a unikania zła, lecz także posiada odpowiednią siłę woli do spełnienia tego obowiązku. Prawami moralnemi są te prawidła, zapomocą których człowiek rozróżnia pomiędzy czynem złym a dobrym. Prawidła te ujmuje etyka w system, będący filozofją moralności (ob. Etyka).

Porównawcza historja religji okazuje, jak różnorodne i ścisłe związki zachodzą między religją a moralnością, począwszy od tabu ludów dzikich i od sądów bożych ludów chrześcijańskich, na najniższym stopniu religijnej kultury stojących, aż do dążenia do Królestwa Bożego na ziemi, na stopniu najwyższym. Religję z moralnością łączy nietylko idea odpłaty, sankcja, obietnica nagrody za dobre i groźba kary za złe: ponad nią stoi idea moralności jako służby bożej, spełniania nakazu bożego, pojęcie siły moralnej jako daru bożego, urzeczywistnienia moralności jako panowania Boga na ziemi, wogóle idea, wedle której moralność jest częścią religji, obcowania z Bogiem.

Dopiero religja zmieniła obyczaj na obyczajność, czyli moralność, ukazując umysłom ludzkim Boga, jako prawodawcę i sędziego, badającego ludzkie serca.

Istnieją systemy moralności, stojące poza religją. Wprowadza je: 1) utylitaryzm, który stawia za cel moralności pożytek osobisty (eudemonizm, hedonizm, epikureizm) lub pożytek społeczny (altruizm), 2) ewolucjonizm, który uważa rozwój i postęp ludzkości za normę etyczną, 3) intuicjonizm, czyli „smak etyczny", wreszcie 4) kantyzm (kategoryczny nakaz rozumu (ob. Kant). Od tych wszystkich systemów moralność chrześcijańska, szukająca źródła praw moralnych w Bogu, różni się tem, że według niej prawo moralne jest i musi być stałem i niezmiennem, koniecznem i powszechnem, t. j. obowiązującem zawsze i wszystkich jednako. Ce-

chą zaś wszystkich systemów moralności, stojących poza religją, jest, że prawo moralności nie jest ani stałe, ani konieczne, ani dla wszystkich jednakie.

(Por. I. Forget, Philosophie morale w „Traité élémentaire de philosophie". Louvain 1906; Cathrein, Moralphilosophie. Fribourg 1904t w tłumaczeniu polskiem. „Filozofja moralności". Warszawa 1904; M. Morawski, Podstawy etyki i prawa. Kraków 1906; Dr. H. Struwe, O najwyższej zasadzie postępowania etycznego. Warszawa 1903).

**Mormoni** (ang. Latter-Day-Saints, „święci dnia ostatecznego") sekta amerykańska. Założyciel jej, Joe Smith (1805—1844), wróżbita i poszukiwacz ukrytych skarbów, ogłosił w r. 1830 książkę p. t. „Księga Mormona", którą napisał na podstawie znalezionych rzekomo tablic, zawierających prawdziwą naukę, spisaną przez Mormona, ostatniego potomka kościoła, który miał założyć sam Chrystus, przybywszy po zmartwychwstaniu do Ameryki. Książkę tę, zawierającą dziwaczną mieszaninę mahometanizmu, przepisów mojżeszowych i strzępków wolnomularstwa, rozreklamowano w prasie amerykańskiej jako „złotą biblję", cudowne uzupełnienie Starego i Nowego Testamentu, rodzimy twór amerykański. Wkrótce też znalazł Smith wyznawców swojej nauki, zorganizował ich w gminę w mieście Fayette i ogłosił się jej przywódcą i prorokiem. W r. 1831 mormoni przesiedlili się do Kirtland w Stanie Ohio a następnie do Stanu Missouri, gdzie założyli w r. 1840 miasto Nouwoo, którego burmistrzem, prezydentem kościelnym i naczelnym dowódcą wojskowym był Smith. Tutaj ogłosił poligamję jako objawienie, wedle którego obowiązkiem każdego mormona jest mieć jak najwięcej żon i jak najwięcej dzieci. Wielożeństwo mormonów oraz liczne nadużycia i morderstwa, dokonywane przez ich tajną policję (t. zw. danitów, czyli Braci Gedeona) oburzyły opinję przeciwko nim. Smith i jego brat Hiram zostali uwięzieni i zamordowani przez tłumy w drodze samosądu (lynch). Miasto mormonów Nouwoo zburzono. Wybrany po śmierci Smitha (1844) prezydentem mormonów Brigham Young przeprowadził ich na Zachód nad Słone Jezioro (Salt-Lake), gdzie na terytorjum, nadanem im przez Stany Zjednoczone, założyli państwo mormońskie, organizację polityczno-religijną, zwaną Deseret, ze stolicą „Nową Jerozolimą". Państwo to wzrosło wkrótce w wielkie bogactwa. Sekta została przez Younga zreorganizowana i nazwała się „Zreorganizowanym Kościołem Świętych Dnia Ostatecznego". Zwyczaj wielożeństwa panował dalej i sam Young miał 25 żon. Wskutek licznych praw Stanów Zjednoczonych przeciwko wielożeństwu, mormoni wyparli się go pozornie w r. 1890.

Misjonarze mormońscy rozeszli się po całym świecie i zyskali licznych zwolenników w Anglji, Holandji, Szwecji, Norwegji, Danji, Niemczech i Szwajcarji. Ogólna ilość mormonów wynosi przeszło pół miljona.

Organizacja sekty polega na skomplikowanym systemie teokratycznym, dzielącym wyznawców sekty na dwa „kapłaństwa", Melchizedecha i Aarona.

Na czele kapłaństwa Melchizedecha stoi t. zw. „pierwsza prezydentura", złożona z trzech mężczyzn, mających wyobrażać trzech apostołów Piotra, Jana i Jakóba. Jeden z nich jest „prezydentem Kościoła" i sprawuje najwyższą władzę jako „prorok". Niższy stopień władzy zajmuje „kolegium 12 apostołów", które obsadza prezydenturę i mianuje urzędników. Na trzeciem miejscu stoi rada 70 naczelników dystryktów. Kapłaństwo Aarona składa się z „biskupa generalnego", któremu podlegają biskupi, nauczyciele (predykanci) i diakoni. Doktryna ich, podobna do irwingjanów (ob.), uznaje chrzest dorosłych i chrzest zmarłych, który ma wybawiać z piekła. Wierzą w ponowne przyjście Chrystusa, odbudowanie Syjonu w 1000-letniem państwie (ob. Chilijazm), poczem ma nastąpić koniec świata.

**Motu proprio,** list apostolski (ob. Apostolskie listy, II), pismo papieskie, w którem papież porusza z własnej, bezpośredniej inicjatywy jakąś sprawę wiary lub obyczajów.

**Mozarabski obrządek,** ob. Obrządek.

**Mozzeta** (mucet), szata najwyższych dostojników Kościoła katolickiego:



papieża, kardynałów i biskupów diecezjalnych, t. j. tych, którym przysługuje jurysdykcja kościelna. Jest to rodzaj fałdzistej peleryny, którą papież nosi w kolorze karmazynowym, okładaną białem futrem, kardynałowie w kolorze czerwonym lub fioletowym a biskupi w fioletowym z czerwonemi wypustkami.

**Msza** (łać. missa), wedle dogmatu Kościoła katolickiego, bezkrwawa ofiara Nowego Zakonu, ustanowiona przez Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy, ofiara, w której Chrystus za pośrednictwem kapłana ofiarowuje się sam pod postacią chleba i wina. Istotą ofiary mszy św. jest konsekracja chleba i wina, skutkiem której następuje przeistoczenie się ich na Ciało i Krew Pańską. Dogmatem Kościoła Katolickiego są również cztery cele mszy św., a mianowicie jest ona ofiarą pochwalną, dziękczynną, błagalną i przebłagalną za żywych i umarłych. Pod względem liturgicznym msza św. dzieli się na „mszę katechumenów" i „mszę wiernych". Podział ten pochodzi stąd, że w pierwszych wiekach chrześcijaństwa katechumeni, którzy dopiero przygotowywali się do przyjęcia chrztu, oraz pokutnicy publiczni mogli być obecni tylko przy pierwszych częściach mszy św., któremi są: Introit, Kyrie, Gloria, Kolekta, Epistoła, Graduał, Ewangelja i Credo, poczem wychodzili z kościoła, gdzie zostawali tylko wierni. Msza wiernych zaś, czyli właściwa msza św., składa się z Ofiarowania, Prefacji, Sanktus, Kanonu, Pater noster, Agnus Dei, Komunji i modlitw końcowych, Ite missa est i Ostatniej Ewangelji. Msza św. bywa albo uroczysta, śpiewana z asystą (missa solemnis), albo śpiewana bez asysty (m. cantata), cicha, czyli czytana (m. lecta), wotywna i żałobna.

**Mszał,** księga liturgiczna katolicka, zawierająca formularze odprawiania mszy św. we wszystkie dni roku kościelnego. W średnich wiekach używano mszałów rękopiśmiennych, ozdobionych w malowane inicjały i minjatury. W obecnej postaci mszał rzymski (missale Romanum) został wydany przez Piusa V w r. 1570 i kilkakrotnie rewidowany przez papieży, ostatnio przez Leona XIII.

**Mucet,** ob. Mozzeta.

**Muezin** (arab. mu'essin), duchowny mahometański, wzywający wiernych pięciokrotnie w ciągu dnia do modlitwy (ob. Meczet).

**Murzyni,** ich religja pierwotna, ob. Fetyszyzm.

**Muslim** (moslim, mosliman), arabska nazwa wyznawcy islamu, stąd pochodzi polskie „muzułmanin".

**Muzułmanin,** ob. Muslim.

# N

**Naaseńczycy,** ob. Gnostycyzm.

**Naczynia liturgiczne** w Kościele katolickim: kielich, patena, puszka do przechowywania Najśw. Sakramentu czyli cyborjum i monstrancja nazywają się naczyniami świętemi i winny być poświęcane. Inne naczynia liturgiczne, jak ampułki, naczyńka do olejów św., kropielnice, chrzcielnice i turybularze, nie wymagają osobnego poświęcenia.

**Nagrobki,** ob. Zmarłych cześć.

**Namaszczenie.** 1) Zwyczaj namaszczania ciała, przyjęty szczególnie na Wschodzie, wywołany, tak jak zwyczaj kadzenia, warunkami klimatu, posiada we wszystkich religjach Wschodu znaczenie symboliczne oczyszczenia i przygotowania do walki zapaśniczej. Takim symbolem jest namaszczanie królów i arcykapłanów a nazwa Mesjasz („namaszczony") oznacza najwyższego kapłana i króla. W tem znaczeniu przeszło namaszczenie do religji chrześcijańskiej, gdzie odgrywa znaczną rolę przy poświęcaniu osób w sakramentach chrztu, bierzmowania, kapłaństwa i ostatniego namaszczenia, oraz rzeczy przy poświęcaniu kościołów, ołtarzy, dzwonów i innych przyborów liturgicznych. 2) Ostatnie olejem św. namaszczenie, jeden z siedmiu sakramentów Kościoła katolickiego. Udziela go chorym, będącym w niebezpieczeństwie śmierci, proboszcz miejscowy

lub w razie konieczności i za zezwoleniem (choćby domniemanem) proboszcza lub biskupa, każdy kapłan, wezwany do chorego. Jest „sakramentem żywych", to znaczy, że przyjmujący go winien być przedtem pojednany z Bogiem przez spowiedź i komunję.

**Namiotów święto,** ob. Kuczki.

**Napoleonici,** ob. Rosyjskie sekty.

**Narodowa polska cerkiew prawosławna.** Część wyznawców „Polskiego narodowego kościoła" (ob. Hodurowcy) pod przewodnictwem swego duchownego z Dąbrowy Górniczej, Andrzeja Huszny, byłego proboszcza katolickiego w Mstyczowie, zerwała w r. 1926 z „Kościołem narodowym", połączyła się z Cerkwią prawosławną w Polsce (ob. Grecko - wschodni Kościół. 16) i zawarła z nią na podstawie obopólnych ustępstw „unję", stwierdzoną przez uchwałę synodu biskupów prawosławnych w Warszawie dnia 1 lipca 1926. Przywódca secesjonistów z „Kościoła narodowego" został przez prawosławnego metropolitę warszawskiego wyświęcony na protojereja i mianowany „administratorem generalnym Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego". Utworzono dwie parafje, w Warszawie i Dąbrowie górniczej. Ilość wyznawców tego wyznania wynosiła w r. 1927: w Dąbrowie górniczej 3000, w Łodzi 100, w Poznańskiem 90, w Warszawie 50 dusz. W r. 1928 nastąpiła w łonie tego wyznania secesja ze strony duchownego Zacharjasiewicza, który wraz ze swymi zwolennikami zerwał z protojerejem Huszną i rozpoczął starania o utworzenie samodzielnej parafji „Kościoła narodowego" w Warszawie.

**Narodowy Kościół czeski,** sekta, ob. Czechosłowacja.

**Narodowy kościół polski,** sekta, ob. Hodurowcy.

**Narodowy kościół włoski,** sekta, ob. Chiesa ewangelica italiana.

**Naśladowanie Chrystusa,** ob. Tomasz à Kempis.

**Natchnienie** pisarzy Pisma św. (łać. inspiratio, grec. theopneustia), nadprzyrodzone działanie Boga na piszącego, zawierające pobudkę do pisania, oświecenia myśli i sądu oraz opiekę nad piszącym, aby w niczem nie pobłądził i napisał to wszystko i tylko to, co Bóg chce. Jest dogmatem Kościoła katolickiego, że księgi kanoniczne Pisma św. zostały napisane pod bezpośredniem natchnieniem Ducha św. a przeto Bóg jest ich twórcą. Tak orzekły sobory: florencki (1441 r.), trydencki (1546 r.) i watykański (1870 r.). W najnowszych czasach Pius X zaznaczył to samo stanowisko wobec modernistów francuskich i na tym dogmacie opierają się też orzeczenia ustanowionej przez Leona XIII komisji biblijnej.

**Nauki chrześcijańskiej bractwo,** ob. Doktrynarjanie.

**Nawiedzenia Najśw. Marji P. zakon,** ob Wizytki.

**Nawiedzenie Najśw. Marji Panny.** Według ewangelji św. Łukasza (I, 39-56) Najśw. Marja Panna po Zwiastowaniu udała się do swej krewnej Elżbiety, żony kapłana Zacharjasza i matki św. Jana Chrzciciela, i bawiła u niej trzy miesiące, prawdopodobnie aż do narodzin św. Jana. Na powitanie św. Elżbiety, która rozpoznała w Niej przyszłą matkę Zbawiciela, odpowiedziała Najśw. Marja Panna hymnem, zaczynającym się od słów: Wielbij, duszo moja, Pana (ob. Magnifikat). Święto Nawiedzenia, ustanowione przez papieża Bonifacego IX w r. 1389, obchodzi Kościół katolicki dnia 2 lipca.

**Nawiedzenie progów apostolskich,** ob. Limina Apostolorum.

**Nazarejczycy:** 1) ludzie, związani ślubem nazireatu (ob. Nazirejczycy), 2) nazwa chrześcijan, nawróconych z żydów, nadawana przez Rzymian i Greków Chrystusowi i wszystkim chrześcijanom.

**Nazareńczycy:** 1) sekta pietystyczna w Wittembergu, założona przez Jakóba Wirza (1778—1858), tkacza jedwabiu z Bazylei, licząca w połowie XIX w. około 500 członków, obecnie prawie wygasła. 2) sekta nowochrzczeńców, istniejąca na Węgrzech od r. 1845, przeniesiona tam ze Szwajcarji przez braci Hemsey i rozpowszechniana przez Stefana Kalmara (zm. 1863). Liczy około 15000 zwolenników, należących przeważnie do sfer rękodzielniczych. Nazareńczycy, podobnie jak baptyści, odmawiają składania przysięgi i pełnienia służby



wojskowej. 3) Mylna nazwa nazirejczyków (ob.).

**Nazaret,** miasto w Galilei, w którem Najśw. Marja Panna otrzymała Zwiastowanie, że będzie matką Zbawiciela, i w którem Chrystus spędził lata dziecinne i młodzieńcze aż do rozpoczęcia zawodu publicznego. Obecnie Nazaret (En-Nasira) jest miasteczkiem, liczącem przeszło 12.000 mieszkańców, w tem przeszło 10.000 chrześcijan, i mieści kościół Zwiastowania, obsługiwany przez franciszkanów.

**Nazaretanki,** polskie zgromadzenie zakonne, założone w Rzymie w r. 1875, zatwierdzone ostatecznie przez Stolicę Apostolską w r. 1909. Posiadają dom macierzysty w Rzymie, nowicjat w Albano, liczne domy w Polsce (Kraków, Wadowice, Lwów, Częstochowa, Warszawa i in.) oraz w Wiedniu, w Londynie, pod Paryżem i 18 domów w Ameryce Północnej. Trudnią się wychowaniem dziewcząt, opieką nad sierotami i ubogimi, prowadzą szpitale, przytułki i polskie szkoły parafjalne zagranicą.

**Nazirejczycy** (mylnie nazarejczycy) z hebr. nasir — poświęcony, postaci w Starym Testamencie, jak Samson, Samuel, Absalon, związane ślubem, który zobowiązywał do powstrzymywania się od wina, zabraniał dotykania zwłok i strzyżenia włosów, które uważano za źródło siły, pochodzącej od Boga. Przepisy nazireatu znajdują się w mojżeszowej „Księdze liczb" (Numeri. VI. 1 — 21) i są podobne do norm, których trzymała się sekta rechabitów. Nazirejczycy nie stanowili jednak żadnego stowarzyszenia (sekty) ani kasty, lecz mogli należeć do wszystkich sfer społecznych. Do nazirejczyków należał także św. Jan Chrzciciel (Łuk. I. 14—15) i św. Paweł.

**Nebo,** 1) bóstwo Babilończyków, u Asyryjczyków Nabu, wymieniane obok najwyższego bóstwa Marduk (Bel) jako jedna z głównych postaci panteonu babilońskiego w okresie chaldejskim. 2) W związku z nazwą bóstwa stoi nazwa góry Nebo, we wschodniej Jordanji na wschód od Morza Martwego, z której Mojżesz oglądał Ziemię obiecaną i gdzie umarł, oraz dwóch miast Nebo (Nobe), wspomnianych w Pentateuchu (Deuteronomium XXXII. 49.

**Nekromancja,** w starożytności wróżenie przyszłości przez wywoływanie dusz zmarłych. W XI księdze Odysei Homera, zwanej nekromanteja lub nekyja, wywołuje Odyseus z podziemia przez złożenie krwawej ofiary dusze zmarłych a szczególnie ducha Tejrezjasza, który mu przepowiada przyszłość. W wielu okolicach starożytnej Grecji były wyrocznie, zwane nekromanteja, gdzie rzekomo wywoływano dusze zmarłych w celu wróżenia przyszłości. W Tesalji, gdzie nekromancja głównie się krzewiła, trudnili się nią szczególnie kapłani, zwani psychagogami, czyli przewodnikami dusz. Te praktyki, zwane także psychomanteją, doprowadzały w Grecji i w Italji, zwłaszcza w Rzymie, do wielu nadużyć. Nowożytną formą nekromancji jest w niektórych swych praktykach spirytyzm (ob.).

**Neofici** (z greck. neophytoi — nowe latorośle), nowoochrzczeni. Na starochrześcijańskich napisach grobowych tytuł neofity był zaszczytny, gdyż oznaczał, że zmarły przez chrzest otrzymał odpuszczenie grzechów i w stanie bezgrzesznym umarł.

**Neoplatonizm,** ob. Nowoplatonizm.

**Nepotyzm,** system protekcyjny, nadmierne faworyzowanie członków rodziny. Nepotyzm papieski, polegający na nadawaniu krewnym papieża najwyższych godności i urzędów kościelnych, był bardzo częsty u papieży XIV i XV wieku, jak Kalikst III (Borgia), Pius II (Piccolomini), Sykstus IV (Rovere), Aleksander VI (Borgia), Klemens VII (Medici), Paweł III (Farnese) i Paweł IV (Caraffa), którzy nadawali swym krewnym najwyższe godności kościelne, oddawali im w lenno dobra kościelne a nawet tworzyli dla nich osobne księstwa. Reakcję przeciwko nepotyzmowi rozpoczęli sami papieże a mianowicie Pius V w r. 1567 bullą „Admonet nos", w której zakazał oddawania nepotom w lenno dóbr państwa kościelnego a Innocenty XII bullą „Romanum decet Pontificem" z r. 1692 zadał stanowczy cios nepotyzmowi, zakazując nadawać krewniakom majątki i urzędy kościelne. Zjawisko nepotyzmu, ujemne w dziejach pa-

piestwa, tłumaczy się historycznie stosunkami politycznemi ówczesnych Włoch i Europy zachodniej, które zmuszały papieży staczać ciężkie walki z ówczesną arystokracją rzymską i książętami panującymi i szukać oparcia w tych walkach o potęgę własnej rodziny.

**Neptun,** ob. Rzymska religja.

**Nestorjanizm.** Mnich antjocheński Nestorjusz, zostawszy w r. 428 biskupem w Konstantynopolu, począł głosić naukę szkoły antjocheńskiej (Diodora z Antjochji i Teodora z Mopsuestji) o dwoistości osób w Chrystusie i bronić herezji Anastazjusza, odmawiającego Najśw. Marji Pannie godności Bogarodzicy. Nie uznawał w Chrystusie zjednoczenia dwóch natur, boskiej i ludzkiej, w jednej osobie, nie uznawał, ażeby Chrystus był Bogiem, lecz sądził, że Słowo zamieszkało w Chrystusie tak, jak Bóg mieszka w świątyni. Nie uznawał, ażeby Najśw. Marja Panna była matką Boga (Teotokos), lecz twierdził, że była matką Chrystusa (Christotokos). W przeciwieństwie do dogmatu katolickiego, według którego zbawienie przez Mękę krzyża jest dziełem bożem o wartości nieskończonej, dla Nestorjusza było ono tylko dziełem ludzkiem o wartości ograniczonej, w którem Bóg brał udział tylko przez natchnienie i podporę. Przeciwko tej nauce wystąpił biskup aleksandryjski Cyryl, a gdy Nestorjusz znalazł poparcie u cesarza Teodozjusza, odwołał się do papieża o rozstrzygnięcie sporu. Papież Celestyn I (422—432), potępił na synodzie w Rzymie (430 r.) naukę Nestorjusza i kazał ją odwołać. Nestorjusz oparł się na protekcji cesarskiej i dalej szerzył swoją naukę. Pod wpływem sporu między nim a Cyrylem aleksandryjskim przyszło do zwołania soboru powszechnego w Efezie (431 r.), który potępił herezję Nestorjusza i wypowiedział zdanie, że „Chrystus jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem" oraz uznał Najśw. Marję Pannę jako Bogarodzicielkę. Nestorjusz, usunięty z patrjarchatu w Konstantynopolu i skazany na wygnanie, umarł w Egipcie w r. 440. Zwolennicy jego nauki szerzyli ją w Persji i w Indjach, gdzie nazywali się chrześcijanami chaldejskimi lub chrześcijanami św. Tomasza. W Persji utworzyli osobny kościół z patrjarchą na czele. Rozpowszechniali swoją naukę w Mongolji i w Chinach, gdzie utworzyli pierwsze gminy chrześcijańskie. Zczasem podupadli duchowo i zamknięci w górach Kurdystanu stracili możność rozwoju. Istnieją dotychczas, licząc wśród Kurdów około 150.000 wyznawców, i posiadają hierarchję, która składa się z patrjarchy, noszącego tytuł Mar-Szamun i rezydującego w Kodczanes (Kochanes), z dwóch arcybiskupów i ośmiu biskupów.

Próby nawrócenia nestorjanów na łono Kościoła katolickiego zaczynają się w XIII w., kiedy patrjarcha nestorjański Ibal II przyjął katolicyzm. Jego następcy jednak wrócili do herezji nestorjańskiej i zaproszeni na sobór do Florencji w r. 1439 nie przybyli. Po przeniesieniu soboru florenckiego do Rzymu w r. 1445 przybył tam metropolita nestorjański Tymoteusz z Tarsu i zaprzysiągł unję, którą zatwierdził synod nestorjański w Mosulu. Następni patrjarchowie w Mosulu nie dotrzymali unji, mimo że kilku z nich w ciągu XVII wieku było katolikami. Symeon, patrjarcha Kurdystanu, zaprzysięgał w r. 1770 nową unję z Rzymem, która jednak trwała krótko. Wreszcie w r. 1841 został biskup nestorjański Bar Józef przez papieża prekonizowany jako Józef V „patrjarcha babiloński Chaldejczyków". Od tego czasu istnieje kościół nestorjańsko - unicki, zwany chaldejskim, podlegający Propagandzie a częściowo delegatowi apostolskiemu w Persji. W r. 1826 liczono chaldejskich chrześcijan 120.000, liczba ta jednak zmalała w ciągu XIX w. do 30.000 wskutek wojen, chorób, głodów i okrucieństw Kurdów.

**Nicejskie wyznanie wiary,** ob. Symbole wiary.

**Nicejskie sobory powszechne.** W **Nicei,** mieście w Bitynji, w Azji Mniejszej odbyły się dwa sobory powszechne czyli ekumeniczne a mianowicie:

1) Pierwszy sobór powszechny w r. 325, zwołany przez cesarza Konstantyna W. w porozumieniu z papieżem Sylwestrem I, potępił herezję arjanów i schizmę Melecjusza. Na tym soborze ułożono symbol wiary, zwany Credo Soboru Nicejskiego (ob. Symbole wiary).

2) Siódmy sobór powszechny, rozpoczęty w r. 786 w Konstantynopolu, za zgodą papieża Hadrjana I odbył się w r. 787 jako drugi sobór nicejski. Potępił obrazoburców i wydał 22 kanony w sprawach dyscyplinarnych, liturgicznych i hierarchicznych.



**Nicz Jan,** ob. Leopolita.

**Niebo,** symbol nieskończoności i doskonałego dobra i szczęścia w przeciwstawieniu do ziemi, jako sfery skończoności i dziedziny cierpienia i grzechu, pojawia się niemal we wszystkich religjach świata. Dogmat katolicki, sformułowany na soborze florenckim w r. 1439, głosi, że dusze sprawiedliwych, niesplamione grzechem lub z grzechów oczyszczone, wchodzą po śmierci cielesnej do nieba, gdzie oglądają Boga. Niebo to nie oznacza miejsca w znaczeniu fizycznem, lecz wyraża rzeczywistość bytu istot stworzonych (skończonych) w życiu wiecznem (nieskończonem). Istnienie wiary w niebo od pierwszych czasów chrześcijaństwa stwierdza przedewszystkiem ewangelja, następnie pisarze starochrześcijańscy jak św. Ireneusz i Tertuljan a wreszcie epigrafika i symbolika katakumbowa.

(Moody, Heaven, its inhabitants, its riches, London 1894; Boudreaux, The Happiness of Heaven; dhambers, Our life after death, London 1894; W. A. Brown, The Christian Hope, 1911; Meric, L'autrevie, Paris 1880 (tłum. pol. „Życie przyszłe, Warszawa 1885); Bougaud, Le christianime et les temps prèsents, Paris 1884, tom V; X. Marjan Morawski, Świętych Obcowanie, Kraków 1904).

**Niekonformiści,** ob. Nonkonformiści.

**Niemcy.** Chrześcijaństwo dostało się do krajów, stanowiących obecne Niemcy, prawdopodobnie za pośrednictwem legjonów rzymskich. Nad Renem i Dunajem istniały już w IV w. gminy chrześcijańskie a w Moguncji, Kolonji i Trewirze pierwsze biskupstwa. Wędrówki ludów, kładąc kres państwu rzymskiemu, wstrzymały też na pewien czas szerzenie się chrześcijaństwa. Do połowy VI w. utrzymywało się pogaństwo zwłaszcza na obszarach czysto germańskich. Chrystjanizacja Sasów nastąpiła dopiero w VIII w. W tym czasie głosił chrześcijaństwo w Niemczech zakonnik anglo-saski Winfried, nazwany przez papieża Bonifacym, biskup Moguncji, mianowany w r. 732 prymasem Niemiec.

Stosunkiem średniowiecznych Niemiec do papiestwa wstrząsała walka o inwestyturę (ob.), zakończona w r. 1122 konkordatem wormackim. W wojnach krzyżowych brały Niemcy udział bardzo niewielki, o ile te wyprawy stały w związku z imperjalistycznemi planami Hohenstaufów. Popularnemi jak we Francji nie były nigdy. W XIII w. nastąpił w Niemczech silny wzrost religijności pod wpływem kazań zakonów jałmużniczych, franciszkanów i dominikanów. Na ten czas przypada również rozkwit mistyki niemieckiej (ob. Eckhart, Suzo, Henryk z Nordlingen).

Powstała w Niemczech w XVI w. reformacja protestancka miała tyleż przyczyn politycznych i socjalnych, co religijnych. Były niemi: osłabienie powagi papiestwa, humanizm i upadek scholastyki średniowiecznej, z drugiej strony zaś zdzierstwa książąt niemieckich, wywołujące wojny chłopskie, zeświecczenie biskupów niemieckich, przeważnie władców udzielnych, trwoniących dobra kościelne i trudniących się więcej wojną i polityką, niż powołaniem duchownem, wreszcie kler niższy, żyjący w niedostatku, częstokroć w stanie upadku moralnego, prawie zawsze w ignorancji. (O rozwoju i skutkach reformacji w Niemczech ob. Protestantyzm i Luter). Niemcy, kolebka protestantyzmu, pozostały jednak w znacznej części katolickie. Katolicka jest Bawarja, kraje nadreńskie, Westfalja i pozostała przy Niemczech część Górnego Śląska. W reszcie krajów niemieckich istnieją mniej lub więcej liczne mniejszości katolickie. Katolicyzm, prześladowany przez Bismarcka w czasie t. zw. Kulturkampfu (ob.), wyszedł z tej walki zwycięsko i zorganizował silną partję polityczną, zwaną centrum. Oprócz dawnej nuncjatury w Monachjum przy rządzie bawarskim, powstała w r. 1920 nuncjatura w Berlinie. W r. 1924 Stolica Apostolska za-

warła konkordat z Bawarją, w r. 1929 z Prusami. Bawarja stanowi pod względem kościelnym dwie prowincje: monachijską z biskupstwami w Augsburgu, Pasawie i Ratysbonie, oraz bamberską z biskupstwami w Eichstädt, Spirze i Wircburgu. W Prusach siedzibą metropolity jest Kolonja. Do tej prowincji kościelnej należą biskupstwa w Trewirze, Monasterze i Paderbornie. Oprócz nich istnieją w Prusach diecezje, podlegające bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, a mianowicie: Wrocław, Berlin, Frauenburg (Frombork, Warmja), Hildesheim i Osnabrück (Hanower), oraz wikarjaty apostolskie w Prusach północnych dla Meklemburga (Szweryn i Strelitz) i dla Szlezwiku-Holsztynu. Saksonja, dawniej wikarjat apostolski, stanowi od roku 1921 biskupstwo Miśni z siedzibą biskupa w Bautzen. Prowincja kościelna badeńska z siedzibą w Freiburgu obejmuje diecezje w Fuldzie (Prusy), w Limburgu (Hesja), w Moguncji i Rottenburgu (Wirtemberg).

Ludność Rzeszy Niemieckiej, która według spisu ludności z r. 1926 wynosi 62.410.619 mieszkańców, dzieli się według wyznań na 20.193.300 katolików, 40.014.700 protestantów, 87.000 innych wyznań chrześcijańskich niekatolickich, 564.400 żydów i 1.550.619 zwolenników innych wyznań i bezwyznaniowych. Liczba katolików niemieckich dzieli się na poszczególne państwa Rzeszy w sposób następujący:

| | |
|---|---|
| Anhalt | 14.100 |
| Badenja | 1.350.500 |
| Bawarja | 5.163.100 |
| Brunświg | 24.600 |
| Brema | 21.900 |
| Hamburg | 60.000 |
| Hesja | 415.000 |
| Lippe | 7.900 |
| Lubeka | 4.000 |
| Meklemburg Szweryn | 36.400 |
| Meklemburg Strelitz | 5.600 |
| Oldenburg | 123.700 |
| Prusy | 11.941.000 |
| Saksonja | 179.500 |
| Schaumburg Lippe | 620 |
| Turyngja | 45.60 |
| Waldeck | 2.290 |
| Wirtembergja | 796.900 |
| Terytorjum Saary | 555.000 |

**Niemieccy katolicy** (Deutschkatholiken), sekta, założona w r. 1845 przez wyklętych księży katolickich Jana Czerskiego, wikarego w Pile (Schneidemühl) (1813—1893) i Jana Rongego, kapelana w Grotkowie na Śląsku (1813—1887). Czerski, suspendowany z powodu złamania celibatu, wystąpił z Kościoła katolickiego i utworzył w Pile gminę „niemieckch katolików". Ronge zaś w liście otwartym do biskupa trewirskiego Arnoldiego i w całym szeregu broszur wystąpił z gwałtownemi atakami na Kościół i zorganizował taką samą gminę w Wrocławiu. Dar wymowy Rongego zyskiwał mu zwolenników i wkrótce powstały gminy „niemieckich katolików" w Berlinie, Lipsku i innych miastach niemieckich. W r. 1847 sekta liczyła 249 gmin. Równocześnie jednak z nadzwyczajnym wzrostem sekty przyszło rozdwojenie pomiędzy jej założycielami, Czerskim i Rongem, a wkrótce potem upadek sekty, która w r. 1858 liczyła już tylko około stu gmin. Obecnie istnieje kilka gmin „niemieckich katolików" w Saksonji, w Offenbach, Frankfurcie, Moguncji i Wiesbadenie, liczących razem około 10.000 członków. Odrzucają oni prymat papieża, cześć świętych, celibat i posty.

**Niemolaki** (nie modlący się), ob. Rosyjskie sekty.

**Nienaruszalność,** ob. Przywileje kościołów.

**Nieomylność,** przymiot Kościoła katolickiego, będący podstawą niezmienności jego nauki, polega na nieomylnem głoszeniu nauki wiary i obyczajów i nieomylnem wierzeniu. Dogmat katolicki uważa nieomylność Kościoła w rzeczach wiary i obyczajów za skutek opieki bożej, nie zaś roztropności ludzkiej lub wiedzy teologicznej i przyznaje ją 1) papieżowi, 2) soborowi powszechnemu czyli ekumenicznemu i 3) ogółowi biskupów katolickich całego świata, którzy stanowią zwykłe i powszechne nauczycielstwo kościelne. Dogmat nieomylności papieskiej ogłosił sobór watykański (1870) w słowach: „Orzekamy, że Biskup Rzymski, kiedy przemawia ex cathedra, na mocy Swej najwyższej apostolskiej powagi i gdy orzeka decydująco (ostatecznie)



o nauce, odnoszącej się do wiary i obyczajów, której winien trzymać się cały Kościół, — wówczas, dzięki opiece Bożej, przyrzeczonej Mu w osobie św. Piotra, posiada tę nieomylność, w którą Boski Odkupiciel chciał mieć wyposażony Swój Kościół w rzeczach wiary i obyczajów; dlatego też takie orzeczenia Biskupa Rzymskiego nie mogą ulegać żadnym poprawkom i to z istoty swojej, nie zaś dopiero po przyjęciu ich przez Kościół".

(Granderath, Geschichte des Vatikanischen Konzils, 1903 — 1903; I. Chapman, The 8 General Concils and papal Infallibility. London 1906; Bougaud, Le christianisme et les temps prèsentn. Paris 1901; tłum. pol. p. t. „Kościół", Warszawa 1907).

**Niepokalane Poczęcie Najśw. Marji Panny.** Dogmat Kościoła katolickiego, określony w bulli Piusa IX „Ineffabilis Deus" z dn. 8 grudnia 1854 r. głosi, że „Najśw. Marja Panna zachowaną została wolną od wszelkiej zmazy pierworodnej winy w pierwszej chwili swego poczęcia, a to za szczególną łaską i przywilejem, udzielonym przez Boga dla zasług Jezusa Chrystusa". Dogmat ten rozwijał się od pierwszych wieków chrześcijaństwa do XII wieku, jako wiara Ojców Kościoła, w czasie od XII do XV w. był roztrząsany naukowo przez teologów, a papieże Sykstus IV, Paweł V, Grzegorz XV i Aleksander VII potępili naukę przeciwną, aż wreszcie Pius IX określił go wyraźnie i bezpośrednio. Święto Niepokalanego Poczęcia było obchodzone w Kościele wschodnim już od VI w., na Zachodzie zaś rozpowszechniło się najpierw w Irlandji w IX w., następnie we Francji, Anglji, Hiszpanji i Niemczech w XII w., w liturgji słowiańskiej zaś w w. XIV. (Ob. Marja, Marjańskie zakony i kongregacje).

**Niepokalanki,** polskie zgromadzenie zakonne „Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marji Panny", założone w Rzymie w r. 1854, zatwierdzone w r. 1863, posiada zakłady wychowawcze w Jazłowcu, Jarosławiu, Niżniowie, Nowym Sączu i w Szymanowie pod Warszawą.

**Nieszpory** (z łać. vesperae od hesperus — gwiazda wieczorna), nabożeństwo wieczorne, odprawiane w Kościele katolickim uroczyście w niedziele i w dni poprzedzające święta uroczyste. Składa się z pięciu psalmów, hymnu Magnifikat i innych modlitw.

**Nietowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Nikolaici,** ob. Mikołaici.

**Nirwana,** ob. Byddyzm.

**Nomokanon,** księga, będąca podstawą prawną rządów kościelnych w Kościele wschodnim (ob. Greckowschodni Kościół). Składa się z dwóch zbiorów, a mianowicie ze zbioru postanowień cywilno-prawnych cesarza Justynjana i systematycznego zbioru uchwał synodalnych w 50 rozdziałach na wzór pandektów. Obydwa zbiory ułożył Jan Scholastyk, patrjarcha carogrodzki (565—578), a połączył je w jedno nieznany autor VII w., zestawiając przepisy prawa świeckiego (grec. nomoi) z przepisami kościelnemi (grec. kanones), stąd nazwa nomokanon.

**Nonkonformiści,** wyznawcy protestantyzmu angielskiego, którzy w przeciwieństwie do konformistów, czyli wyznawców państwowego Kościoła anglikańskiego, nie chcieli zastosować swych wierzeń do t. zw. aktu uniformistycznego z 19 maja 1662 r. i wskutek tego od czasu wstąpienia na tron angielski Karola II wyłączeni od wszelkich urzędów i z korporacyj publicznych, doznawali dotkliwych prześladowań narówni z katolikami. Nazwy nonkonformistów używa się także w tem samem znaczeniu, co „dissenters" (ob.), nazwy późniejszej, powstałej w r. 1658, na oznaczenie wszystkich protestantów angielskich, nie łączących się z oficjalnym kościołem anglikańsko-episkopalnym. Należą do nich purytanie, kongregacjonaliści, prezbiterjanie, baptyści, unitarjusze, kwakrzy, irwingjanie i t. p.

**Norbertanie,** jeden z najwybitniejszych zakonów średniowiecza, założony przez św. Norberta (1082—1134), który w Prémontré koło Laon we Francji, założył w r. 1120 pierwszy klasztor kanoników regularnych obostrzonej reguły św. Augustyna, zwanych premonstratami. Zakon ten rozszerzył się wkrótce z Francji po całej Europie, poświęcając się pracy duszpasterskiej i misyjnej. Głównem polem działania zakonu była zachod-

nia słowiańszczyzna, Pomorze i Prusy; między innemi w Magdeburgu, stolicy arcybiskupiej św. Norberta, powstał wielki klasztor norbertanów. Zakon dzieli się na szereg prowincyj, zwanych cyrkarjami, których do upadku zakonu w XVIII w. było 28. Każda cyrkarja obejmowała kilka klasztorów, na czele których stali proboszczowie (prepozyci). Generalnym przełożonym był opat z Prémontré, a pomocnikami jego opaci z Floreff (w Belgji), z Laon i Cuissy. Od XIII w. zaczęło się wkradać zeświecczenie i rozluźnienie dyscypliny zakonnej i tak jak w innych zakonach w tym czasie powstało rozdwojenie pomiędzy stosującymi surowszą lub łagodniejszą regułę zakonną. Ciężkie ciosy zadała zakonowi t. zw. reformacja z XVI w., następnie reformy Józefa II w Austrji, rewolucja francuska, a wreszcie sekularyzacja zakonów w Niemczech. Od połowy XIX w. rozpoczął się nowy okres żywotności zakonu. Z początkiem bieżącego stulecia liczył on pięć prowincyj: austrjacką (czeską), węgierską, brabancką, francuską i prowancką. W Polsce posiadali norbertanie 14 klasztorów, założonych pierwotnie jako podwójne klasztory, męskie i żeńskie (ob. Norbertanki). Takiem było opactwo św. Wawrzyńca pod Kaliszem, klasztor pod Brzeskiem (woj. krakowskie), przeniesiony później do Hebdowa, klasztory w Strzelnie, Witowie, Busku, Krzyżanowicach, Rybniku, Żukowie, Imbramowicach, Łęczycy i Czerwińsku. Ostatnim z męskich klasztorów norbertanów w Polsce był klasztor w Nowym Sączu, zniesiony w r. 1787. Obecnie największe opactwa norbertanów istnieją w Czechosłowacji (Strahow w Pradze i Tepl), w Austrji (Geras, Schlägl i Wilten), oraz opactwa w Belgji, Holandji i na Węgrzech, podczas gdy francuskie klasztory uległy zniesieniu. Norbertanie utrzymują misje w Danji, Anglji, Kanadzie, Brazylji, na Madagaskarze i w belgijskiem Kongo. Trudnią się duszpasterstwem i szkolnictwem.

**Norbertanki,** czyli „drugi zakon św. Norberta", założony przez niego i przez błogosławioną Ricovere de Clastre z początkiem XII w. Pierwotnie obok klasztorów zakonników św. Norberta (ob. Norbertanie) powstawały klasztory żeńskie. Z końcem XIII w. dokonano rozłączenia. Klasztorów żeńskich było w XIV w. około 400, obecnie jest ich 8. W Polsce również zakładano w XII w. klasztory norbertanek obok klasztorów męskich. Wkrótce jednak przenoszono klasztory żeńskie do innej miejscowości, (jak np. z opactwa św. Wawrzyńca pod Kaliszem do Strzelna), lub też klasztor męski zanikał, a zostawał tylko żeński, jak np. klasztor pod Krakowem. Klasztory norbertanek w byłym zaborze rosyjskim i pruskim uległy kasacie. Został tylko klasztor norbertanek w Krakowie „na Zwierzyńcu" nad Wisłą, założony w r. 1162 przez Jaksę z Miechowa.

**Norwegja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Nowa Jerozolima,** ob. Swedenborg Emmanuel.

**Nowacjanizm,** sekta i schizma, powstała wskutek wyboru kapłana rzymskiego Nowacjana w r. 251 na antypapieża przeciwko papieżowi Korneljuszowi I (251—253). Nowacjan i jego zwolennicy poróżnili się z Kościołem przez zapatrywanie, że Kościół nie może cierpieć w swojem łonie grzeszników, nie ma prawa przyjmować zpowrotem do Kościoła odstępców (ob. Lapsi) i udzielać im rozgrzeszenia, choćby nawet odbyli pokutę, oraz że kapłani, będący w stanie grzechu śmiertelnego, nie mogą ważnie udzielać sakramentów. Nauka Nowacjana, potępiona przez synod rzymski w r. 251 i wiele innych synodów we Włoszech i w Afryce, pozorami gorliwości zjednała sobie zwolenników, którzy, zorganizowawszy się w gminy kościelne, walczyli w IV wieku przeciwko arjanom po stronie Kościoła powszechnego. Cesarze wschodnio-rzymscy, sprzyjający arjanizmowi, prześladowali nowacjanów narówni z Kościołem katolickim. Dopiero w VII wieku wygasła ta sekta w zupełności.

**Nowicjat,** czas próby wstępujących do zakonu przed złożeniem ślubów zakonnych. W tym czasie zakon ma poznać kandydata co do obyczajów i zdolności oraz kandydat ma poznać



życie zakonne, jego obowiązki i prawa. Według obowiązującego prawa kanonicznego warunkiem przyjęcia do nowicjatu jest ukończony 15 rok życia, a czas trwania nowicjatu wynosi cały rok bez przerwy spędzony w domu nowicjatu. Wyznaczony przez konstytucje niektórych zakonów czas nowicjatu, dłuższy niż rok, nie jest warunkiem ważności profesji. Oprócz małoletnich niżej lat 15 nie wolno także przyjmować kandydatów, wstępujących do zakonu bez własnej woli, lecz pod wpływem przymusu, bojaźni lub podstępu, a wywieranie przymusu w tym kierunku jest przez kodeks kanoniczny zagrożone ekskomuniką. Według konkordatu polskiego z r. 1925 nowicjusze, którzy wstąpili do nowicjatu przed wypowiedzeniem wojny, są narówni z zakonnikami uwolnieni od służby wojskowej z wyjątkiem pospolitego ruszenia.

**Nowobramanizm,** ob. Hinduizm.

**Nowochłyści,** ob. Rosyjskie sekty.

**Nowochrzczeńcy,** ob. Anabaptyści.

**Nowoplatonizm** (neoplatonizm), ostatnia z wielkich szkół filozofji greckiej. Powstała ze stopienia nauki Platona, Arystotelesa i stoików z syryjsko - żydowskiemi wpływami Wschodu. Ojczyzną nowoplatonizmu jest Aleksandrja, środowisko intelektualnego świata starożytnego, a twórcą jego Ammonius Saccas (zm. w r. 242) i jego uczeń Plotyn (205 — 270), Grek, pochodzący z Egiptu. Jego naukę głosili Porfirjus (233—304) i Syryjczyk Jamblich (zm. w r. 337). Wszyscy ci neoplatonicy byli przeciwnikami chrześcijaństwa a cesarz Juljan Apostata, walcząc z niem, opierał się na nauce Jamblicha. W ciągu IV wieku myślenie nowoplatońskie poczęło przechodzić do filozofji chrześcijańskiej a niektórzy pisarze kościelni, jak np. Dionizy Areopagita, wybierali zeń szczytne myśli i oczyszczali je z błędów.

Przewodniemi myślami nowoplatonizmu są: religijna tęsknota, platońskie przeciwstawienie właściwego bytu świata ducha materjalnemu światu złudy, oraz idea emanacji czyli powstawania z bóstwa istot pośrednich między niem a światem. Nowoplatonizm uważają za próbę upadającego poganizmu przeciwstawienia zwycięskiemu chrześcijaństwu zdobyczy klasycznej filozofji greckiej, ujętych w system religijno-mistyczny.

**Nowoskopcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Nuncjusze,** ob. Legaci papiescy.

# O

**Obcowanie świętych** (communio sanctorum), dogmat Kościoła katolickiego, zawarty w symbolu wiary (Credo), określający moralną jedność i solidarność wiernych członków Kościoła, żywych i umarłych, stanowiących jeden mistyczny organizm (Kościół wojujący, cierpiący i triumfujący), którego członkowie wspomagają się nawzajem (ob. Kościół).

**Obedjencja kanoniczna,** ob. Posłuszeństwo kanoniczne.

**Obedjencja zakonna,** posłuszeństwo zakonne, ob. Zakony.

**Oberammergau,** ob. Pasyjne widowiska.

**Objawienie.** We wszystkich religjach, które dotychczas zostały poznane i zbadane, istnieją wierzenia w łączność człowieka z pierwiastkiem nadnaturalnym, wpływającym na umysł ludzki w kierunku poznania Boga. We wszystkich tych wierzeniach uderzająca jest zgodność poglądu, że religja czerpie swe zasady z objawienia, przez które bóstwo udzielało się ludzkości. Tak np. w religjach, zwanych klasycznemi, spotykamy się z wierzeniem, że świadomość o potrzebie kultu i o istnieniu bóstwa objawili sami bogowie.

Wiary w objawienie nie obalają najnowsze badania religjoznawcze a chodzi tylko o to, aby zbadać charakter objawienia, to jest odnaleźć jego czystą formę przez odłączenie od niej tego, co przez ludzi zostało dodane. Wyniki badań stwierdzają bowiem, że wiadomość o objawieniu dochodziła do wszystkich ludów, nie wszystkie ludy jednak umiały je przechować w czystej i nieskażonej

formie. Powiązane z mitami i legendami, traciło ono pierwotny charakter nadnaturalny i przybierało w niektórych religjach formy tak poziome, że trudno odszukać związek pomiędzy temi religjami a wiarą w istnienie Boga. Do tych wyników dochodzi w ostatniem trzydziestoleciu porównawcza historja religji, w szczególności drogą porównania religji chrześcijańskiej z innemi religjami.

(Por. Cyril Charles Martindale; The Bearing of the Comparativ Study of Religions, Oxford, 1907. A. Le Roy: La Religion des Primitifs, w tłumaczeniu polskiem: Religja ludów pierwotnych, Warszawa, 1912).

**Objawienie boże,** ob. Religja.

**Objawienie św. Jana,** ob. Apokalipsa.

**Oblaci** (łać. oblati — ofiarowani): 1) Dzieci, ofiarowane w klasztorach przez rodziców na służbę bożą, zwyczaj starożytny, praktykowany na Wschodzie w zakonach reguły św. Bazylego a na Zachodzie w zakonach reguły św. Benedykta. Na Wschodzie nie istniał przymus dla dzieci do pozostania w klasztorze, lecz każdy z oblatów mógł, doszedłszy do wieku lat około 15, zatwierdzić i ponowić ślub rodziców, lub wystąpić z klasztoru. Natomiast reguła św. Benedykta, pod wpływem prawa rzymskiego i właściwego mu pojęcia o wszechwładzy ojcowskiej, wprowadziła przymus pozostania w klasztorze dla dzieci, ofiarowanych przez rodziców. Instytucja ta dochowała się do XIII w., chociaż już w XI w. zniosły ją niektóre klasztory benedyktyńskie (w Clugny i w Hirschau) a nowopowstające w tym czasie zakony, jak karmelici, norbertanie, kartuzi, cystersi i wszystkie zakony żebrzące, nie znają jej wcale. Św. Tomasz z Akwinu uzasadnił teoretycznie warunek wolnej woli przy wstępowaniu do zakonu, a prawo kanoniczne za Grzegorza IX (1226—1241) uznało ofiarowanie dzieci do klasztoru przez rodziców za nie obowiązujące dzieci oraz określiło wiek lat 15 jako warunek przyjęcia do nowicjatu, a na zmuszających do wstąpienia do zakonu nałożyło kary kościelne (ob. Nowicjat).

2) Dorośli, którzy, nie wstępując do zakonu, poświęcają się życiu zakonnemu. Są to albo „oblaci klasztorni" (regularni), w niektórych klasztorach zwani braćmi laikami lub konwersami (ob.), albo też „oblaci świeccy", osoby, nie należące do familji klasztornej jak laicy, nie noszące habitów, żyjące poza klasztorem, nawet w związkach małżeńskich a składające zamiast ślubów zakonnych przyrzeczenie, że będą w miarę możności stosować sposób życia do reguły zakonnej. Tę formę życia półzakonnego, wygasłą z końcem XVIII w., wskrzesili w r. 1871 benedyktyni w Monte Cassino a następnie i inne klasztory benedyktyńskie, które uzyskały w latach 1888—1891 zatwierdzenie papieskie dla stowarzyszeń pobożnych, zwanych „świeckimi oblatami reguły św. Benedykta".

3) Samoistne kongregacje zakonne, których członkowie zamiast ślubów uroczystych składają śluby proste (vota simplicia) albo też przyrzeczenie (zaofiarowanie — oblatio). Takich kongregacyj, męskich i żeńskich, jest 20. Kongregacje męskie: a) Oblaci św. Ambrożego czyli medjolańscy, kongregacja, założona w r. 1578 przez św. Karola Boromeusza w Medjolanie, po reorganizacji w r. 1848 zwani oblatami św. Karola, zgromadzenie księży świeckich, zajmujące się duszpasterstwem, kierownictwem seminarjów duchownych, pracami misyjnemi i t. p. b) Polscy oblaci Najśw. Marji Panny, czyli marjanie (ob.). c) Oblaci Niepokalanego Poczęcia N. M. P., bardzo rozpowszechniona i ruchliwa kongregacja, zał. w r. 1816 we Francji, trudniąca się wychowaniem młodzieży, misjami wewnętrznemi i zagranicznemi i opieką nad więźniami. W r. 1911 liczyła 1687 członków w 311 domach, w tem 212 domów misjonarskich w Ameryce Północnej, Azji (Cejlon), Australji i Afryce. d) Oblaci św. Franciszka Salezego w Annecy, zał. w r. 1883 dla celów misyjnych. Pracują w Anglji, w Indjach i w Chinach. e) Oblaci św. Franciszka Salezego z Troyes, zał. 1875, trudnią się wychowaniem i opieką nad młodzieżą robotniczą oraz misjami wśród pogan. Od czasu wydalenia z Francji posiadają dom macierzysty w Rzymie i zakłady wychowawcze we Włoszech, Austrji, Belgji, Anglji, Ameryce i w angielskich kolonjach Afryki południowej (Capland). f) Angielscy oblaci św. Karola, kongregacja, zał. w r. 1857 w Londynie przez kardynała Manninga. Działają na polu duszpasterstwa w Londynie i w diecezjach Westminster i Southwark. g) Oblaci św. Hilarego, kongregacja kapłanów świeckich, zał. w r. 1850 we Francji w diecezji Poiriers. Pod nazwą Dzieci Marji Niepokalanego Poczęcia (Enfants de Marie Immaculée) czynni są jako misjonarze na Antylach. h) Oblaci Najśw. Marji Panny, kongregacja, zał. w r. 1816 w Piemoncie w celu podniesienia poziomu naukowego wśród kleru i szerzenia dobrych książek. Istnieją w Turynie, Nowarze i Pinerolo. i) Oblaci św. Alfonsa Liguorego, zał. w r. 1839 w Bobbio, prowincji Pawijskiej, pracują na tem samem, co poprzedni, polu. j) Oblaci Zbawiciela, kongregacja amerykańska, poświęcona pracy misyjnej wśród Indjan.



Kongregacje żeńskie: a) Oblatki św. Franciszki Rzymianki, kongregacja pań świeckich, założona przez św. Franciszkę (zm. w r. 1440) w Rzymie (Oblate di Tor de'Specchi). Prowadzą życie wspólne, bez klauzury i bez składania ślubów. Składają przyrzeczenie na ręce swej „prezydentki" na grobie założycielki. b) Oblatki Siedmiu Boleści N. M. P., zgromadzenie pań, jak poprzednie, założone w Rzymie w r. 1659 przez księżnę Savelli Farnese. c) Oblatki N. M. P. z Viterbo, kongregacja, zał. ok. r. 1620, dla pielęgnowania ubogich chorych, zniesiona przez rząd włoski w r. 1870. d) Oblatki św. Filipa z Neri, filipinki, kongregacja, zał. 1620 w Rzymie, opiekująca się dziewczętami. e) Oblatki Dzieciątka Jezus, kongregacja włoska, zał. 1661. f) Oblatki Opatrzności Boskiej (Oblate Sisters of Providence), kongregacja kobiet murzyńskich w Baltimore, zał. 1818, opiekuje się dziećmi murzyńskiemi, prowadzi szkoły i sierocińce w Stanach Zjednoczonych, na Kubie, Hawannie i t. d. g) Oblatki Bezustannej Adoracji, zał. 1857 przez opata benedyktynów Billigera w Rickenbach w Szwajcarji, trudnią się wychowaniem dziewcząt i posiadają liczne zakłady w Szwajcarji i Ameryce. h) Oblatki Wniebowzięcia N. M. P. (asumpcjonistki), zał. 1867, prowadzą od r. 1883 szkoły, ochronki i szpitale w Bułgarji, Turcji europejskiej i w Azji Mniejszej. i) Oblatki św. Franciszka Salezego z Troyes, zał. przez Marję Chappuis (1773—1875), trudnią się wychowaniem i opieką nad młodemi robotnicami. Po wydaleniu z Francji przeniosły dom macierzysty z Troyes do Perudżji i posiadają zakłady w Anglji, Austrji, Grecji i Ekwadorze. j) Oblatki św. Rodziny w Nowym Orleanie, zał. 1842, opiekują się dziećmi murzyńskiemi.

**Oblatki,** ob. Oblaci.

**Oblaty,** ofiary wiernych, składane do rozporządzenia Kościoła na cele kościelne i na ubogich. Od czasów apostolskich do XI w. składano na ołtarzu chleb i wino przyniesione w pochodzie ofiarnym i używane następnie przy mszy św. Resztę obracano na utrzymanie kleru i ubogich. Od XI do XVI w. składano w tym celu pieniądze na ołtarzu. Z tych oblat powstały później dziesięciny, prawa stuły (ob. Jura stolae), stypendja mszalne i inne ofiary. Zwyczaj składania ofiar w naturze utrzymał się przy niektórych obrzędach kościelnych, jak np. przy konsekracji biskupa, przy adoracji Krzyża w Wielki Piątek, podczas mszy za nowożeńców i t. p.

**Obrazoburcy** (ikonoklaści), przeciwnicy czci obrazów i niszczyciele obrazów w czasie od 726 do 842 r. Pierwsi chrześcijanie, pochodzący z żydów, nie używali przy nabożeństwie posągów i innych wyobrażeń osób świętych, bo osoby i zdarzenia, będące przedmiotem ich czci religijnej, były jeszcze zbyt bliskie a powtóre dla odróżnienia się od pogan, zwłaszcza, że prawo mojżeszowe zakazywało oddawania czci wszelkim wyobrażeniom bóstwa. Cześć obrazów rozwijała się jednak już za czasów pierwszych prześladowań chrześcijan, jak o tem świadczy ikonografja katakumb. Papież Grzegorz Wielki (590—604) zganił Serena, biskupa Marsylji, za wyrzucenie z kościoła obrazów i posągów świętych i nazwał je książkami dla nie umiejących czytać. Pod koniec VIII wieku cześć obrazów roz-

powszechniła się w całym Kościele. Wkrótce jednak, zwłaszcza na Wschodzie, cześć ta stała się przesadną i poczęła zmieniać się w zabobon. Te nadużycia wywołały reakcję, spowodowaną również wpływami islamu, który zakazywał czci obrazów. W r. 723 kalif Jesyd II wydał edykt, zabraniający chrześcijanom, zamieszkałym w jego państwie, umieszczania obrazów w kościołach. Za jego przykładem poszedł cesarz bizantyński, Leon III Izauryjczyk (716—741), który, pod wpływem teologów, pochodzących z Azji Mniejszej, nakazał niszczenie obrazów. Nakaz ten, mający głównie cel polityczny, a mianowicie upokorzenie Kościoła i wzmocnienie władzy cesarskiej, wywołał zaburzenia w całem państwie, zwalczane przez cesarza zapomocą gwałtownych środków. Niszczenie obrazów i posągów przybrało formy barbarzyńskie, gdyż przy tem uległo zagładzie wiele dzieł sztuki i zabytków starożytności a nawet bibljoteka publiczna w Konstantynopolu (oktogon) została spalona, ponieważ pracujący w niej uczeni wzbraniali się niszczyć obrazy. Papieże Grzegorz II i III potępili postępowanie cesarza i zerwali z nim stosunki. Następca Leona III, Konstantyn V Kopronymos, tępił z całem okrucieństwem czcicieli obrazów i przeprowadził w r. 753 uchwałę synodu (koncyljabulum) w Konstantynopolu, rzucającą klątwę na patrjarchę Germana, św. Jana Damasceńskiego i wszystkich obrońców czci obrazów. Prześladowania te trwały jeszcze za panowania następnego cesarza, Leona IV, i ustały dopiero po jego śmierci pod rządami cesarzowej Ireny, zwolenniczki czci obrazów. Za jej staraniem papież Hadrjan II zwołał w r. 787 sobór powszechny do Nicei, który potępił herezję obrazoburstwa i uchwałę koncyljabulum z r. 753, określił dogmatycznie cześć (proskynesis), winną obrazom świętym, odróżniając ją od adoracji (latreia), winnej osobom, które one przedstawiają. Tę samą naukę ogłosił w XVI wieku sobór trydencki (sesja XXV, 3 i 4 grudnia 1563 r.). Na Wschodzie starali się cesarze z pierwszej połowy w. IX wznowić obrazoburstwo, które ostatecznie zniknęło w 842 za rządów cesarzowej Teodory a synod w Konstantynopolu w r. 843 przywrócił uroczyście cześć obrazów. Kościół wschodni obchodzi na tę pamiątkę święto w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu.

**Obrządek** (ryt, z łać. ritus). W łonie Kościoła katolickiego wytworzyły się z przyczyn etnicznych i historycznych ściślejsze koła, społeczności kościelne, których nie dzieliły różnice istotne, dogmatyczne, lecz tylko nieistotne różnice liturgiczne czyli obrządkowe. Powstały one już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa pomiędzy Kościołem wschodnim a zachodnim czyli rzymskim. Gdy różnice te przeszły na pole dogmatyczne, doprowadziły do zerwania jedności, czyli do schizmy Kościoła wschodniego. Gdy zaś w ciągu wieków niektóre społeczności religijne tego Kościoła w drodze unji połączyły się zpowrotem z Kościołem rzymskim, uznając łączącą je z nim jedność dogmatyczną a zatrzymując swe odrębne cechy liturgiczne, powstały obrządki. W ogromnej większości Kościoła katolickiego panuje obrządek łaciński, w którym pozostały tylko drobne różnice liturgiczne, jak ryt ambrozjański w Medjolanie, mozarabski w Hiszpanji i brakareński w Luzytanji. Obrządków wschodnich jest osiem a mianowicie:

a) Obrządek grecki z językiem liturgicznym 1) greckim, do którego należą Grecy — unici i italo-grecy, 2) starosłowiańskim (Rusini i Bułgarzy — katolicy) i 3) rumuńskim (Rumuni katolicy).

b) Obrządek ormiański z językiem liturgicznym armeńskim. Należą do niego armeńczycy - katolicy (ob. Ormianie).

c) Obrządek melchicki z językiem liturgicznym arabskim (ob. Melchici).

d) Obrządek syryjski, do którego należy część jakobitów w Mezopotamji, Syrji i Cylicji, którzy przyjęli unję z Kościołem katolickim (ob. Jakobici).

e) Obrządek chaldejski, do którego należą chaldejczycy w Mezopotamji i Armenji oraz nestorjanie-katolicy w Indjach Wschodnich.

f) Obrządek koptycki i abisyński, do którego należą nieliczni koptowie-unici i katolicy Abisyńczycy.

g) Obrządek maronicki (ob. Maronici).

h) Obrządek wschodnio-słowiański (ob. Wschodnio-słowiański obrządek).

O przynależności do obrządku rozstrzygają postanowienia kodeksu kanonicznego, a na terenie Małopolski co do stosunków między obrządkiem łacińskim a grecko-rusińskim postanowienia Konkordji, czyli układu z r. 1863, zawartego między biskupami obydwu obrządków (ob. Konkordja).

Podczas gdy wedle kodeksu kanonicznego w razie różnicy obrządków wśród rodziców należy ochrzcić dzieci według obrządku ojca (z wyjątkiem specjalnych postanowień Benedykta XV dla italo-greków), konkordja małopolska postanawia, że dzieci z małżeństw mieszanego obrządku mają być ochrzczone i wychowane według płci, t. j. synowie według obrządku ojca a córki według obrządku matki. Każdy ma pozostać przy swoim obrządku, którego zmiana wymaga osobnego zezwolenia papieskiego. Duchowni, którzy bezprawnie przyjmują do swego obrządku osoby, należące prawnie do innego, podlegają karom kościelnym. Biskupi i proboszczowie nie mają żadnej jurysdykcji nad osobami, przynależnemi do innego obrządku, jeśli im osobno przez papieża nie została poruczona. Taki wyjątek zachodzi według art. XVIII konkordatu polskiego z r. 1925, który postanawia, że „duchowni i wierni wszelkich obrządków, znajdujący się poza swojemi diecezjami, podlegać będą ordynarjuszom miejscowym". Z tego wynika, że duchowni i wierni obrządku łacińskiego, gdy się znajdują poza swoją diecezją, podlegać będą innemu ordynarjuszowi, ale zawsze obrządku łacińskiego, gdyż diecezje rzymsko-katolickie pokrywają cały obszar państwa polskiego; podczas gdy duchowni i wierni innych obrządków, przebywający poza swoją diecezją, a w szczególności poza diecezjami grecko-rusińskiemi, których obszar rozciąga się na województwo lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie i część krakowskiego, skoro się znajdą poza obszarami tych diecezyj, podlegać będą ordynarjuszom miejscowym obrządku łacińskiego.



**Obrzezanie,** zwyczaj starożytny, właściwy ludom semickim Wschodu, z wyjątkiem Asyryjczyków i Babilończyków, oraz niektórym szczepom Afryki, Ameryki Południowej i Polinezji. Pierwotne znaczenie tego zwyczaju, mającego wszędzie charakter religijny, jest sporne. Jedni, opierając się na Herodocie, tłumaczą go względami higjeny, inni uważają go za religijną odznakę przynależności szczepowej, inni znów za wkupienie się do związku religijnego przez obrzezanie, jako akt umartwienia, oczyszczający od zmazy grzechowej. U żydów obrzezanie było nakazane w prawodawstwie mojżeszowem (Genesis XVII. 10—14), jako znak przymierza między Bogiem a narodem wybranym. Z tego powodu, jak świadczą Dzieje Apostolskie (XV. 1 i i.), pierwsi chrześcijanie, pochodzący z żydów, uważali obrzezanie za obowiązujące również chrześcijan, przeciw czemu musiał wystąpić św. Paweł (list do Rzym. rozdz. IV). Uwolnienie chrześcijan, nawróconych z pogan, od obowiązku obrzezania uchwalił sobór w Jerozolimie pod przewodnictwem św. Piotra (ok. r. 51).

**Obrzędy,** ob. Rytuał.

**Obserwańci,** zwolennicy ścisłego przestrzegania reguły zakonnej. Od XV wieku począwszy, powstawały pod tą nazwą odłamy zakonów franciszkanów (bernardyni), karmelitów, kamedułów i wielu innych.

**Obszczyje,** ob. Rosyjskie sekty.

**Oczyszczenie.** Wedle prawa mojżeszowego (Lewit. XII. 2 i nast.) niewiasta, która odbyła poród, była uważana za nieczystą i winna była w celu oczyszczenia w 40 dni po urodzeniu dziecka płci męskiej a w 80 dni po urodzeniu dziecka płci żeńskiej złożyć w świątyni na ofiarę baranka albo parę synogarlic (ob. Wywód).

**Oczyszczenie Najśw. Marji Panny,** święto Kościoła katolickiego, obchodzone 2 lutego, zwane w Polsce świętem M. B. Gromnicznej, mieści w sobie pamiątkę trzech zdarzeń, opisanych w ewangelji św. Łukasza (II. 22—38) a mianowicie oczyszczenia Matki Bożej i ofiarowania Pana Je-

zusa w świątyni wedle prawa mojżeszowego, tudzież powitania Go tam przez starca Symeona i Annę prorokinię.

**Odin,** bóstwo skandynawskie, ob. Germańska religja.

**Odkupienie,** podstawowy dogmat wiary chrześcijańskiej, wedle którego Chrystus przez wcielenie i życie na ziemi, przez swą naukę a szczególnie przez mękę i śmierć na krzyżu zbawił upadły rodzaj ludzki i przywrócił mu utraconą łaskę Bożą. Nauka teologiczna o odkupieniu, która zajmuje się wyjaśnieniem tego dogmatu, nazywa się soterologją.

**Odpusty,** 1) akt jurysdykcji kościelnej, mocą którego dostępujący odpustu może, po otrzymaniu odpuszczenia winy przez sakrament pokuty, otrzymać także odpuszczenie kary doczesnej (lub czyścowej), którąby ponieść musiał jako zadośćuczynienie sprawiedliwości Boskiej. Władza Kościoła udzielania odpustów polega na „władzy kluczów" (ob. Klucze św. Piotra), mocą której papież, kardynałowie w swoich kościołach i biskupi w swoich diecezjach dysponują ze skarbu duchownego, powstałego z zasług Chrystusa i świętych pańskich. Tylko papież może dać władzę delegowania innych do udzielania odpustów oraz udzielać odpustów, które można ofiarować za zmarłych. Odpusty dzielą się na zupełne i cząstkowe, to znaczy na takie, mocą których darowują się wszystkie kary doczesne, lub tylko ich część. W ostatnim wypadku wyrażenia „40 dni, 100 dni, 300 dni odpustu" nie oznaczają długości kary, którąby grzesznik w czyścu miał ponosić, lecz długość pokuty, którąby grzesznik musiał odbywać wedle dawnych przepisów Kościoła (ob. Kanony pokutne). Możność uzyskiwania odpustów przez żyjących na rzecz dusz zmarłych członków Kościoła, cierpiących w czyścu, polega na wierze w Obcowanie świętych (ob.). Naukę o odpustach zwalczały sekty montanistów, nowacjanów, waldensów, wiklefitów i husytów oraz protestantyzm, odmawiający papieżowi i biskupom „władzy kluczów".

2) Odpustem nazywa się w Polsce także uroczystość kościelna, obchodzona w pewnych kościołach, przedewszystkiem w tych, które są celem pielgrzymek w pewne dni roku, zwykle w dni patronów kościoła.

**Odrodzenie** w znaczeniu teologicznem, ob. Palingeneza.

**Ofiara** (słowiańskie obiata), podstawowe pojęcie wszelkiej religji, obok modlitwy główna treść kultu religijnego, jako stosunku między człowiekiem a bóstwem. W historji religij spotyka się różne rodzaje ofiar: ofiary krwawe, z ludzi i zwierząt, całopalne lub zapokojne (dziękczynne, błagalne i przebłagalne) i ofiary bezkrwawe z chlebów, zboża, mąki, wina, oliwy i kadzidła. Miejscem ofiary było albo otwarte pole, zwłaszcza gdy ją składano złym bóstwom, demonom, albo miejsce szczególnie uświęcone, jak szczyty gór, lasy, miejsca nad źródłami, wreszcie świątynie. Składanie ofiar odbywało się na ołtarzu i przez ludzi, szczególnie do tego powołanych, ojców rodzin, naczelników szczepów, królów, następnie przez kapłanów, jako pośredników między człowiekiem a bóstwem (ob. Kapłaństwo). Pojęcie ofiary zawiera następujące cechy: złożenie rzeczy, dla ofiarującego cennej, mającej być zniszczoną, oraz zniszczenie jej przez osobę do tego powołaną w celu uznania zupełnej i najwyższej władzy Boga nad człowiekiem. To pojęcie ofiary znają nawet religje stojące na najniższym stopniu rozwoju i łączą je z zasadniczemi pojęciami religji a mianowicie potrzebą zewnętrznego aktu czci boskiej (ofiara pokłonna), odpłatą i przebłaganiem bóstwa za popełnione winy (ofiara przebłagalna, zadość czyniąca), koniecznością upraszania bóstwa o dary i łaski (ofiara błagalna) i koniecznością podzięki za otrzymane dobro (ofiara dziękczynna). Tak jak rola tych czterech pierwiastków w kształtowaniu się pojęcia ofiary, tak samo związane z rozwojem religji jest wyobrażenie o zachowaniu się bóstwa wobec ofiar. Na najniższym stopniu rozwoju, u ludów pierwotnych i u Greków w okresie homeryckim, bóstwo łaknie ofiary i domaga się jej jak głodny człowiek lub zwierzę; zczasem to pragnienie ofiary ze strony bóstwa przybiera formy doskonalsze i szlachetniejsze (50 psalm Dawida: „Ofiara Bogu wdzięczna jest duch strapiony, serca skruszonego i uniżonego Boże nie wzgardzisz") a w religji katolickiej polega na wierze w najwyższą miłość ojcowską Boga ku ludziom, domagającą się czci i wzajemnej miłości. Według nauki katolickiej śmierć krzyżowa Chrystusa była krwawą ofiarą, złożoną przez Bogaczłowieka za całą ludzkość a msza św. jest nakazanem przez Chrystusa jej powtórzeniem.



**Ofiarowanie** (łać. offertorium) pierwsza część „mszy wiernych" (ob. Msza). W pierwszych czasach chrześcijaństwa brali w niej udział wierni, składając na ołtarzu chleby, wino i inne ofiary (ob. oblaty). Obecnie w czasie ofertorjum kapłan odmawia modlitwy, z których dawniejsze są wersetami z psalmów, śpiewanych w czasie, gdy wierni składali ofiary na ołtarzu, a nowsze pochodzą ze średniowiecza (IX—XII wiek).

**Ofici,** ob. Gnostycyzm.

**Oficjał biskupi,** członek kurji biskupiej, zastępca biskupa w sprawach sądownictwa kościelnego, wyjąwszy te, które sobie biskup zastrzeże. Jeśli diecezja jest mała lub mało jest spraw do sądzenia, oficjał może być zarazem wikarjuszem generalnym (ob.). Mianuje go biskup i może go dowolnie usunąć. W razie opróżnienia stolicy biskupiej oficjał pozostaje przy swej władzy, wyjąwszy gdy zostanie wybrany na wikarjusza kapitulnego (ob.), w którym to wypadku sam mianuje nowego oficjała.

**Ogrojec,** ob. Gethsemane.

**Ojciec duchowny,** spowiednik w klasztorach, w seminarjach i innych zakładach duchownych, kierownik sumień wychowanków zakładu.

**Ojcowie biali** (Pères blancs), ob. Biali ojcowie.

**Ojcowie dobrej śmierci** (kamiljanie), zgromadzenie zakonne reguły św. Augustyna, poświęcające się pielęgnowaniu chorych, założone w Rzymie w r. 1582 przez św. Kamila de Lellis (1550—1614) przy kościele Madonna dei Miracoli. Prócz zwykłych trzech ślubów zakonnych, składają ślub posługiwania chorym, zwłaszcza w czasie zarazy. Pracują także na polu walki z alkoholizmem. Dzielą się na prowincje: rzymską, piemoncką, lombardzką, wenecką, francuską, niemiecką i hiszpańską. Mają też domy zakonne w Lainz pod Wiedniem i w Tarnowskich Górach na Górnym Śląsku. Byli czynni podczas wszystkich epidemij w XIX wieku w czasie epidemij cholery, tudzież na polach bitew pod Solferino (1859), Custozzą (1866), Mentoną (1867) i pod murami Rzymu (1870). Pielęgnując chorych, zwłaszcza w czasie epidemij, wielu członków zgromadzenia poniosło śmierć.

Żeński odłam zakonu, kamiljanki, zgromadzenie, założone w r. 1890, istnieje we Włoszech, Belgji i Ameryce Południowej.

**Ojcowie Kościoła,** w pierwszych czterech wiekach chrześcijaństwa nazywano tak wszystkich biskupów, od V wieku zaś wyłącznie biskupów dawniejszych, jako świadków tradycji kościelnej. Obecnie ojcami Kościoła nazywa się tylko tych, którym Kościół nadał ten tytuł i jako ojców Kościoła ogłosił. Ostatnimi ojcami Kościoła w Kościele wschodnim jest św. Jan Damasceński (zm. 754 r.), w Kościele zachodnim zaś św. Izydor Sewilski (zm. 636 r.). Dzieła, pozostawione przez ojców Kościoła, są, jako źródła autentyczne tradycji kościelnej, przedmiotem osobnej nauki, zwanej patrologją. Najwybitniejszymi ojcami Kościoła są: św. Klemens rzymski (zm. 101 r.), św. Cyprjan (zm. 258 r.), św. Atanazy (zm. 373 r.), św. Bazyli (zm. 379 r.), św. Grzegorz z Nazjanzu (zm. 389 r.), św. Ambroży (zm. 397 r.), św. Jan Chryzostom (zm. 407 r.), św. Cyryl Aleksandryjski (zm. 444 r.), św. Hieronim (zm. 419 r.), św. Augustyn (zm. 450 r.), św. Leon I (zm. 461 r.) i św. Grzegorz Wielki (zm. 604 r.).

**Ojcowie nauki chrześcijańskiej,** kongregacja księży świeckich, założona w r. 1592 we Francji przez Cezara de Bas, poświęcająca się nauczaniu prawd wiary chrześcijańskiej. W r. 1747 połączyła się z podobną kongregacją włoską. We Francji, zniesiona przez rewolucję, istnieje dotychczas w Rzymie.

**Ojcze Nasz** („Modlitwa Pańska"), modlitwa, której według ewangelji św. Mateusza (VI. 9—14) i św. Łuka-

sza (XI. 2—4) uczył Chrystus swoich uczniów (ob. Modlitwa).

**Okrużnicy i protiwokrużnicy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Oksfordzki ruch** (Oxford - Movement), ob. Pusey Edward.

**Oktawa,** ósmy dzień, w Kościele katolickim tydzień następujący po uroczystem święcie, aż do ósmego dnia po niem.

Oktawę uroczystą święci Kościół po uroczystości Bożego Narodzenia, Trzech Króli, Niedzieli Wielkanocnej, Zielonych Świąt i Bożego Ciała. Oprócz tego są miejscowe święta z oktawami, jak np. św. Stanisława w diecezji krakowskiej, św. Wojciecha w diecezji gnieźnieńskiej i t. p.

**Okultyzm,** dążność do naukowego zbadania rzeczy tajemnych. Ponieważ jednak poza sferą rzeczy już zbadanych istnieją jeszcze dwie sfery a mianowicie rzeczy takich, które dadzą się zbadać i takich, które leżą poza obrębem doświadczalności (ob. Metafizyka), okultyzm, który się mieni „nauką graniczną“ (ksenologją), może zachować charakter naukowy tylko wtedy, gdy zajmuje się zjawiskami, leżącemi na granicy między sferą rzeczy zbadanych a dających się zbadać, i gdy się posługuje metodą indukcyjną, formułując tezę na podstawie szeregu zbadanych zjawisk. Nie ma zaś tego charakteru wtedy, gdy umieszcza się na granicy dwóch ostatnich sfer, gdy wkracza w zakres rzeczy, usuwających się absolutnie z pod obserwacji i gdy dedukuje rzekomo fakty z pewnej tezy, zgóry powziętej, wymyślonej lub zapożyczonej (najczęściej z braminizmu). Wtedy bowiem z łatwością przeradza się w bezświadomą (lub umyślną) szarlatanerję i staje się czyto z powodu wadliwego urządzenia ludzkich zmysłów i instrumentów, mających je wspomagać, czyto z powodu niedostatecznej wiedzy, zwłaszcza w dziedzinie psychologji, ofiarą mylnych spostrzeżeń, złudzeń zmysłowych, halucynacyj, iluzyj, wizyj na tle chorobliwem, zjawisk rzekomej telepatji i telenergji, psychicznego dualizmu, transcendentalnego wymiaru czasu i przestrzeni i wszelakich pomysłów nowoczesnego gnostycyzmu. W ten sposób okultyzm, mający pośredniczyć między nauką ścisłą a religją i podający się za naukę i religję równocześnie, nie jest ani jedną, ani drugą. W Niemczech powstały zwalczające się nawzajem trzy główne kierunki okultyzmu: przyrodoznawczo - psychologiczny, spirytystyczny i teozoficzno-mistyczny. Dwa ostatnie, wymagające mniej naukowego przygotowania a najwięcej działające na wyobraźnię, znalazły licznych zwolenników także w Polsce.

**Oleje św.** Namaszczenie oliwą lub balsamem w znaczeniu symbolicznem, znane u żydów i innych narodów Wschodu, przeszło do religji chrześcijańskiej (ob. Namaszczenie). Kościół katolicki używa przy ceremonjach religijnych olejów trojakiego rodzaju:

1) Olej święty czyli olej katechumenów, używany przy udzielaniu sakramentu chrztu (ob.), przy konsekracji kościołów i ołtarzy i przy poświęcaniu wody do chrztu. 2) Olej chorych przy udzielaniu sakramentu ostatniego namaszczenia. 3) Olej, zwany chrysma (po grecku hagion myron), używany przy udzielaniu sakramentu bierzmowania. Święcenie olejów odbywa się w Wielki Czwartek a przechowuje się je w małych naczyniach srebrnych lub cynowych, opatrzonych napisami. W Kościele wschodnim szczególne znaczenie ma olej chrysma (myron), który mogą poświęcać tylko niektórzy przełożeni Kościołów autokefalnych, podczas gdy inne oleje może poświęcać każdy kapłan.

**Oliwetanie,** benedyktyni z Góry Oliwnej (Congregatio Sanctae Mariae montis Oliveti), zgromadzenie zakonne reguły św. Benedykta, poświęcone nauce, założone z początkiem XIV w. w Monte Oliveto, zatwierdzone w r. 1348. Z końcem XIV w. zgromadzenie to liczyło przeszło 100 klasztorów we Włoszech i we Francji. Obecnie, prócz opactwa w Monte Oliveto, ma opactwa w Settignano pod Florencją, Seregno pod Medjolanem, przy kościele św. Franciszki Rzymianki na Forum Romanum w Rzymie i w Tanzenberg w Karyntji, nadto dwa prioraty i kilka



rezydencyj we Włoszech. Gałąź żeńska zakonu, oliwetanki, posiada kilka klasztorów w Anglji, Szwajcarji i Ameryce Północnej.

**Oliwna góra,** ob. Gethsemane.

**Ołtarz,** miejsce do składania ofiar, w starożytności pagórek lub wzniesienie zbudowane z kamieni. U Żydów, Greków i Rzymian były ołtarze całopalne lub kadzielne, stosownie do rodzaju ofiar. W Kościele katolickim ołtarz, przy którym odprawia się ofiara mszy św., jest to stół kamienny lub drewniany z płytą kamienną, zawierającą cząstkę relikwji, czyli t. zw. grób ołtarzowy. Musi na nim stać krzyż i przynajmniej dwie świece. Ołtarz może być stały (altare fixum) albo ruchomy, przenośny (portatile). Ołtarzami uprzywilejowanemi są te, przy których tylko w pewne dni i tylko pewnym osobom wolno odprawiać mszę św., albo też ołtarze, mające przywilej papieski, że do każdej mszy, przy nich odprawionej, przywiązany jest odpust zupełny dla dusz cierpiących w czyścu.

**Oneida Community** (ang.), gmina perfekcjonistów, ob. Perfekcjoniści.

**Opaci** (łać. abbas, po syro-chaldejsku „ojciec“), 1) przełożeni klasztorni w zakonach benedyktynów, cystersów, trapistów i in. noszą ten tytuł, jeśli klasztor liczy przynajmniej 12 mnichów (w Polsce opactwo cystersów w Szczyrzycu, diec. tarnowska), 2) przełożeni kościołów kolegjackich, w których obowiązuje życie wspólne (prepozyci). Opaci, wyjęci z pod władzy biskupiej (abbates exempti) i zarządzający pewnem terytorjum z władzą biskupią, zwą się „abbates nullius“ t. j. opatami nie należącymi do żadnej diecezji. Opaci zakonni są albo dożywotni albo wybierani na trzy lata, stosownie do reguły zakonu. Wybiera ich ogół zakonników pewnego klasztoru a zatwierdza biskup, opatów zaś, wyjętych z pod władzy biskupiej, papież. Opatom przysługuje prawo używania odznak biskupich, t. j. mitry (infuły), pierścienia i pastorału. W klasztorach żeńskich godności opata odpowiada godność ksieni (abbatissa).

W Polsce istniały bardzo liczne i bogato uposażone opactwa, z których 13 za czasów Augusta III należało do nominacji królewskiej. Po rozbiorach w b. zaborze austrjackim zniósł je Józef II a w b. zaborze pruskim rząd pruski w r. 1830. W b. Królestwie Kongresowem arcybiskup warszawski, Franciszek Malczewski, przedstawił papieżowi, że na uposażenie nowych biskupstw i seminarjów duchownych można użyć tylko dóbr klasztornych, uzyskał zezwolenie papieskie i pismem z 17 kwietnia 1819 zniósł w granicach Królestwa wszystkie opactwa, bogatsze klasztory i kolegjaty, a mianowicie opactwa benedyktyńskie św. Krzyża i w Sieciechowie, cysterskie w Jędrzejowie, Lędzie, Koprzywnicy, Wąchocku i Sulejowie, norbertańskie w Hebdowie i Witowie, kanoników laterańskich w Mstowie i Czerwińsku i wiele innych.

(Por. artykuł p. t. Opaci i opactwa w „Encyklopedji Staropolskiej“ Zygmunta Glogera).

**Opatrzność Boża.** Dogmat wiary Kościoła katolickiego, że Bóg rządzi światem i opatrznością swoją zachowuje stworzenie od zagłady, mieści w sobie wiarę w opiekę Boga nad światem, czyli działalność, różną od działalności twórczej, obejmującą zachowywanie stworzenia i współdziałanie z nim, czyli rząd nad światem. Przeciwnikami tego dogmatu są ateiści, nie uznający istnienia Boga, materjaliści, fataliści i deiści, widzący w wszechświecie tylko działanie przypadku lub ślepych sił przyrody, oraz pesymiści, podnoszący przeciwko wierze w opatrzność zarzut istnienia zła na świecie. Stoicy, arystotelicy arabscy i Platon uznawali opatrzność tylko w znaczeniu opieki nad całością rzeczy ludzkich a odrzucali wiarę w opiekę bożą nad poszczególnemi indywiduami i nad drobnemi sprawami ludzkiemi.

**Opatrzność bożej kongregacji:** 1) Córki Opatrzności Bożej, zgromadzenie, założone w Paryżu w r. 1643. 2) Siostry Op. B. a) w Alzacji, zał. 1783 r., b) w Lotaryngji, zał. 1762 r., c) w Monasterze w Westfalji, zał. 1842 r., d) w Moguncji, zał. 1851, e) w Turynie, zał. 1834, i f) w Udine i Cormons, zał. 1839. 3) Córki Opatrzności, czyli rosminjanki we Włoszech. 4) We Francji powstawały pod wezwaniem Opatrzności Bożej w XVII do XIX w. liczne kongregacje żeńskie,

poświęcające się nauce i wychowaniu dziewcząt, prowadzeniu ochronek dla sierot, zakładów dla głuchoniemych i ciemnych, pielęgnowaniu chorych, jak Siostry Op. B. w Evereux, Saumur, Portieux, Ruillé (Soeurs de la Charité de la Providence), które po wydaleniu z Francji w r. 1905 osiedliły się w Kanadzie w Montreal (Sisters of Providence of Charity) i w licznych Stanach Ameryki Północnej, gdzie pracują w szpitalach, przytułkach dla sierot, zakładach dla głuchoniemych i trudnią się nauczaniem ubogich dzieci.

**Opętani** (energumeni, demoniacy), wspomniani w ewangeljach jako opanowani przez złego ducha (ob. Djabeł), nie byli to wyłącznie chorzy fizycznie (psychopaci, neuropaci, histerycy, manjacy), gdyż opętanie, opisane w ewangeljach, niezawsze jest połączone z chorobą fizyczną a wypędzanie czartów przez Chrystusa stanowi osobną kategorję cudów obok leczenia chorych.

**Opłatki.** Starodawny zwyczaj polski posyłania i roznoszenia opłatków w okresie świąt Bożego Narodzenia pochodzi od starochrześcijańskich eulogjów (ob. Eulogja, 2), nazwa zaś opłatków od oblaty (ob.). Sposób zdobienia opłatków w godła i rysunki scen ewangelicznych jest jednym z objawów sztuki ludowej.

**Oratorjanie,** ob. Filipini.

**Oratorjum,** ob. Kaplica.

**Ordalja** (z anglosaskiego ordal — wyrok), sądy boże, zwyczaj pogański, przeniesiony przez Germanów w średniowiecze jako sposób procesowy udowodnienia niewinności lub rozstrzygnięcia sprawy spornej. Polegały na zasadzie prawa staroniemieckiego, które nie zobowiązywało oskarżyciela do przeprowadzenia dowodu winy lecz raczej oskarżonego do udowodnienia niewinności. Ordalja były albo jednostronne, gdy tylko oskarżony miał się im poddać, albo dwustronne, gdy oskarżony i oskarżyciel brali w nich udział. Dwustronną formą ordaljów były pojedynki i los, jednostronną próba ognia (włożenie ręki do ognia), próba wody (gorącej — wyjmowanie pierścienia z kotła z wrzącą wodą lub zimnej — rzucenie związanego do wody), próba krzyża (stanie z rozkrzyżowanemi rękami), próba poświęconego kęsa (połknięcie bez udławienia kęsa chleba), próba krwi (dotykanie zwłok zamordowanego przez podejrzanych o morderstwo, przyczem krwawienie ran miało zdradzić winnego i inne. Wielu papieży potępiało ordalja (Mikołaj I, Stefan V, Aleksander II, Celestyn III, Honorjusz III), zabronił ich papież Grzegorz IX dekretem z r. 1234. Wskutek tego ordalja wyszły z użycia prawnego w wieku XIII, pozostały tylko jako nadużycie w w. XIV i XV, w procesach przeciw czarownicom w w. XVI i XVII a dotychczas w formie pojedynków.

**Ordynacja,** akt wprowadzenia duchownego w służbę kościelną, w Kościele katolickim święcenia, nadające przyjmującemu je charakter kapłański przez sakrament (ob. Kapłaństwo III). U protestantów akt ten, pozbawiony godności sakramentu, jest tylko urzędowem uznaniem zdatności kandydata i polegał pierwotnie na przedstawieniu go gminie, połączonem z t. zw. introdukcją, t. j. wprowadzeniem w urzędowanie (ob. Introdukcja, 2). Obecnie jest to u luteranów urzędowy akt, który spełnia superintendent na polecenie konsystorza. Mocą tego aktu kandydat zostaje uznany za uzdatnionego do pełnienia obowiązków pastora.

**Ordynarjat biskupi,** ob. Kurja biskupia.

**Ordynarjusz,** biskup diecezjalny, ob. Biskup.

**Orenda,** wyraz u Irokezów (Ameryka Półn.), oznaczający siłę tajemniczą, która wywołuje nadzwyczajne i straszne zjawiska przyrody. Siłę tę przypisują Irokezi niektórym duchom i tym wyjątkowym ludziom, którzy ją otrzymali od duchów lub od dusz przodków. To samo pojęcie określają ludy Polinezji wyrazem Manu, a amerykańscy Algonkini wyrazem Manitu. Zwolennicy teorji animistycznej, którzy uważają magję (ob.) za pierwotną religję, stworzyli teorję, jakoby pojęcie orenda było podstawą wszystkich wierzeń religijnych (ob. Animizm).

**Orfeusz.** Starogrecki mit o Orfeuszu, poecie i muzyku, który śpiewem i grą na lutni czarował ludzi i poskramiał dzikie zwierzęta a po śmierci swej żony Eurydyki zstąpił do Hadesu i tak wzruszył śpiewem władcę podziemia, że mu pozwolił zabrać małżonkę, — przeszedł do symboliki chrześcijańskiej jako symbol ujarzmienia namiętności przez piękno moralne i jako symbol nieśmiertelności. Wyobrażenia Orfeusza na pomnikach starochrześcijańskich w katakumbach mają być nadto śladem podania, że Orfeusz, jako wieszcz, przepowiadał przyjście Chrystusa i ma być wyobrażeniem samego Chrystusa, który zwyciężył śmierć i poskromił nieprawe żądze ludzkie. Niektórzy pisarze kościelni, jak np. Klemens Aleksandryjski (zm. ok. r. 220), sprzeciwiali się przedstawianiu osoby Chrystusa pod postacią Orfeusza, skutkiem czego symbol ten znika, zastąpiony przez wyobrażenie Chrystusa, jako pasterza owiec.



**Orfickie misterja,** ob. Misterja.

**Organista,** funkcjonarjusz kościelny, grający na organach, był przez długie wieki po wprowadzeniu chrześcijaństwa także nauczycielem w szkole parafjalnej.

**Organy,** instrument muzyczny, będący w użyciu kościelnem od starożytności, wprowadzili na Zachodzie Pipin i Karol Wielki, poczem organy rozpowszechniły się w całem chrześcijaństwie z wyjątkiem Kościoła wschodniego, który dotychczas nie używa organów przy liturgji. W początkach t. zw. reformacji zwolennicy Lutra i Kalwina wyrzucali i niszczyli organy kościelne wraz z obrazami i posągami świętych, później jednak luteranizm przyjął je zpowrotem.

**Orleańczycy,** francuska sekta średniowieczna, pochodząca od dwóch duchownych przy Kościele św. Krzyża w Orleanie, Stefana i Lizojusza w XI w., którzy szerzyli teorje gnostyczno-manichejskie i rozróżniali w Piśmie św. sens dosłowny dla ludzi „zmysłowych“ i sens ukryty dla „wybranych“. Mimo że jeden z nich był spowiednikiem królewskim, król Robert zwołał w r. 1022 do Orleanu synod przeciwko nim i skazał przywódców na śmierć na stosie.

**Ormazd** (Ahura Mazda), pierwiastek dobra w nauce Zoroastra, stwórca nieba i ziemi, słońca i gwiazd, nieprzyjaciel zła, Arymana, ojciec cnoty i mądrości (ob. Parsyzm).

**Ormianie,** przybyli do Polski w XIII w., byli przeważnie schizmatykami i wyznawcami nauki monofizytów (ob. Armenja). W połowie XIV w. pojawiają się we Lwowie ormiańscy mnisi katoliccy. Mimo unji z Kościołem katolickim na soborze florenckim (1439) większość Ormian polskich podlegała aż do r. 1666 patrjarsze armeńskiemu w Eczmiadzynie i trzem biskupom dyzunickim ormiańskim we Lwowie, Kamieńcu i Łucku. Do unji przystąpił w r. 1630 ormiański arcybiskup lwowski Mikołaj Torosowicz (1604—1681) ze względów osobistych. Dopiero w drugiej połowie XVII w. unja poczęła się krzewić i utwierdzać pośród Ormian polskich, dzięki pracy misjonarskiej księży teatynów, Klemensa Galana i Alojzego Pidona, którzy w r. 1664 przybyli do Lwowa i założyli tam kolegjum w celu kształcenia księży ormiańskich. Od czasu objęcia arcybiskupstwa lwowskiego przez Wartana Humanjana w r. 1686 unja utrwaliła się u Ormian nietylko w Polsce ale i w krajach sąsiednich, Mołdawji i Siedmiogrodzie. Rząd austrjacki za Józefa II zamknął we Lwowie ormiańskie kościoły podmiejskie i pozostawił tylko katedrę i klasztor benedyktynek ormiańskich, a kolegjum teatynów, w którem mieściło się seminarjum duchowne ormiańskie, zniósł i zamienił na koszary. Odtąd duchowieństwo ormiańskie kształci się w seminarjum lwowskiem obrządku łacińskiego. Katedra ormiańska we Lwowie, pomnik historyczny kultury i pobożności Ormian polskich, została artystycznie odrestaurowana w ostatnich czasach dzięki niezmordowanym zabiegom ks. arcybiskupa Józefa Teodorowicza.

**Ornat,** ozdobna szata liturgiczna kapłanów katolickich, powstała z płaszcza rzymskiego, zwanego penula (ob. Szaty liturgiczne).

**Orologion,** część brewjarza Kościoła wschodniego, zawierająca psalmy, antyfony i krótkie hymny.

**Ortodoksja** (greck. prawdziwa nauka), przeciwieństwo do heterodoksji

lub herezji (ob.), czyli błędnej nauki, ma oznaczać jedynie prawdziwą i czystą naukę wiary. Tę nazwę nadał sobie grecko-wschodni Kościół, który święci corocznie od 842 r. święto ortodoksji. Nazwy tej poczęli używać z końcem XVI w. także niektórzy protestanci dla odróżnienia się od sekt, powstałych w łonie protestantyzmu. Ortodoksami nazywają się w szczególności luteranie, uznający prócz biblji tylko powagę słów Lutra i stawianej narówni z biblją księgi konkordji (ob. Konkordji księga). Dla ortodoksów kalwińskich znów najwyższym autorytetem jest Kalwin oraz sformułowane pod jego wpływem t. zw. helweckie wyznanie wiary (ob.) i uchwały synodu w Dordrechcie (ob.). Ortodoksami wreszcie nazywa się potocznie żydów, trzymających się ściśle przepisów talmudu.

**Ortodoksji święto,** w Kościele wschodnim uroczystość, obchodzona w pierwszą niedzielę postu na pamiątkę zakończenia walki i prześladowań z powodu czci obrazów (ob. Obrazoburcy).

**Osiris,** bóstwo staro-egipskie, ob. Egipska religja.

**Ośle święto,** francuskie święto ludowe, obchodzone w średniowieczu w miastach Beauvais, Rouen, Antun i Sens, utrzymało się wbrew zakazom biskupim i papieskim aż do XVI w. Urządzano owację osłu na pamiątkę, że na nim Marja z Dzieciątkiem Jezus schroniła się do Egiptu i że na nim Chrystus odbył wjazd do Jerozolimy. W Rouen zaś czczono pamięć oślicy Balaama, która według IV księgi Mojżesza (Numeri, XXII 27—30) przemówiła do swego pana.

**Ostatnia Ewangelja,** zakończenie mszy św., która pierwotnie kończyła się słowami: Ite, missa est i błogosławieństwem kapłana. W ciągu wieków powstał zwyczaj odczytywania potem początku ewangelji św. Jana, zaczynającej się od słów: „Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, a Bogiem było Słowo..."

**Ostatnie olejem św. namaszczenie,** ob. Namaszczenie, 2.

**Ostiarjusz,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa oddźwierny kościelny. Na Zachodzie podniesiono ostiarjat do rzędu niższych święceń, na Wschodzie zaniechano go zupełnie.

**Oświeceni,** sekta, ob. Iluminaci.

**Oziris,** ob. Egipska religja.

# P

**Pacyfikał** (instrumentum pacis), sprzęt liturgiczny w kształcie tabliczki srebrnej, stojącej na postumencie, zawiera zwykle relikwje i służy do symbolicznego oddawania pocałunku pokoju (osculum pacis), który był we zwyczaju w Kościele do XIII w. w czasie mszy św. przed komunją.

**Pagoda** (po staroindyjsku stupa, w języku Singalezów dagoba = relikwiarz), świątynia buddyjska, pierwotnie miejsce działalności Buddhy (ob.), następnie miejsce, gdzie przechowywano pozostałości po nim, wreszcie wogóle świątynia. Najwspanialsze pagody znajdują się w Indochinach (Sanczi pod Bhilsą), na Cejlonie (Anurad hapura), w Birmie pagoda Szway Dagon w Rangoon, zbudowana w VI wieku, nazywana jednym z siedmiu cudów świata. W r. 1930 padła ofiarą trzęsienia ziemi.

**Palestyna,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Palingeneza** (z greck. ponowne narodzenie, odrodzenie), w sensie filozoficzno-teologicznem wyraz, wprowadzony przez Karola Bonnet, filozofa francuskiego z XVIII w. w dziele p. t. Palingénésie philosophique (1770). Pojęcie palingenezy, jako odnowienia bytu, udoskonalenia indywiduum, ludzkości i wszechświata, rozwinął Piotr Szymon Ballanche, mistyk francuski (1776 — 1847), w dziele p. t. Essais de palingénésie sociale, oraz August Cieszkowski, filozof polski, w dziele p. t. Gott und Palingenesie (Berlin, 1842). Wiara w odnowienie bytu człowieka i wszelkiego stworzenia pojawia się w wielu religjach. Tak np. w bramanizmie przedstawia Brahma pierwiastek twórczy, Sziwa pierwiastek zniszczenia a Wisznu



pierwiastek odrodzenia, czyli powszechnej palingenezy, która wybawia świat od zagłady. W misterjach greckich, egipskich Izydy, w mistyce hermetycznej (ob. Hermes Trismegistos), w staroperskim kulcie Mitry, który polegał na teorji o katabazie (upadku) i anabazie (podniesieniu) dusz, główną rolę odgrywała myśl palingenezy. Platon, prawdopodobnie pod wpływem tej myśli, uczył, że dusza, która pierwotnie przebywała w boskim świecie idei i posiadała doskonałość i wiedzę, upadła, napiwszy się wody letejskiej i oblókłszy się w ciało, ale w tem życiu przygotowuje powrót do Boga przez mądrość i cnotę. Powrót ten odbywa się i kończy się po śmierci. W starożytnej Galji, według Diodora, uczyli druidzi, że dusze są nieśmiertelne, przechodzą w inne ciała i odradzają się (ob. Metempsychoza). Myśl o odrodzeniu moralnem przez chrzest jest dogmatem wiary Kościoła katolickiego i przewija się w listach św. Pawła (Tyt. III, 5, II. Kor. V. 17), w pierwszym liście św. Jana (II. 29, III. 9, IV, 7, V 1, 4, 18) i w ewangelji św. Jana (I, 13, III 3 i nast.).

**Paljusz** (pallium), strój liturgiczny, oznaka wyższości hierarchicznej ponad władzą biskupią, rodzaj stuły, pas z białej wełny z wyszytemi czarnemi krzyżykami, noszony na ramionach i zwisający na piersi i plecy. Paljusze tkają zakonnice klasztoru św. Agnieszki w Rzymie z wełny, strzyżonej na jagniętach, które papież poświęca corocznie w dzień św. Agnieszki (21 stycznia). Gotowe paljusze, aż do ich nadania, przechowuje się przy grobie św. Piotra. Paljusz jest symbolem dobrego pasterza, który, odnalazłszy zaginioną owcę, bierze ją na ramiona. Noszą go prócz papieża patrjarchowie, prymasi, arcybiskupi — metropolici i niektórzy biskupi za osobnym przywilejem papieskim. Używanie paljusza jest przedmiotem przepisów prawa kanonicznego: papież może go używać bez ograniczenia, metropolita tylko w obrębie własnej prowincji, musi go jednak używać przy święceniu kleryków, konsekracji biskupów, olejów świętych, przy odbywaniu synodu prowincjonalnego i przy wizytowaniu swej prowincji.

**Pallas Athene,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Pallotyni,** zgromadzenie zakonne apostolstwa katolickiego, założone w r. 1835 przez Wincentego Palotti, poświęcone misjom wśród katolików i pogan. Na czele zgromadzenia stoi rektor generalny, wybierany na 6 lat, któremu podlegają prowincjałowie, obierani co 3 lata. Obecnie zgromadzenie pallotynów liczy 5 prowincyj, z których największe są południowoamerykańska i afrykańska, około 60 domów zakonnych i blisko 600 członków, w tem 30 narodowości polskiej. W Polsce posiadają domy zakonne: w Kleczy (diecezja krakowska), w Jajkowcach (diec. lwowska) i w Warszawie na Pradze. Odłam żeński zgromadzenia stanowią Siostry Apostolstwa katolickiego, czyli pallotynki, żyjące według III reguły św. Franciszka (ob. Franciszkanie, III zakon). Poświęcają się nauczaniu i wychowywaniu młodzieży w szkołach i pensjonatach i pomagają pallotynom w pracy misyjnej. Mają zakłady wychowawcze i szkoły we Włoszech, w Niemczech, Ameryce Południowej i Kamerunie. Trzeci odłam pallotynów stanowią t. zw. agregowani (afiljowani), bractwa, złożone z duchownych i świeckich, wspomagające prace apostolstwa katolickiego.

**Palmowa niedziela** (kwietnia niedziela), ostatnia przed Wielkanocą, zwana od palm święconych na pamiątkę triumfalnego wjazdu Chrystusa do Jerozolimy przed męką krzyżową. W czasie mszy w palmową niedzielę czyta się ewangelję św. Mateusza, zawierającą opis Męki Pańskiej, czyli t. zw. pasję. W kościołach katedralnych lub mających dostateczne siły śpiewackie śpiewa się pasję uroczyście w formie dramatycznej.

**Pan,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Panagija,** w brewjarzu Kościoła wschodniego modlitwa do Przenajświętszej Trójcy.

**Panama,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Panbabilonizm,** forma teorji naturalistycznej o powstawaniu świata, hipoteza, wymyślona przez H. Winck-

lera („Geschichte Israels"), rozwinięta przez Stuckena i Baentocha, wyprowadza całą mitologję Wschodu, religje ludów indo-europejskich a nawet treść Apokalipsy i całego Nowego Testamentu z babilońskich mitów astralnych. „Szkoła panbabilońska" wierzy w jakiś prastary, rzekomo w Babilonji powstały pogląd na świat, mogący rozwiązać z matematyczną ścisłością wszystkie niewyjaśnione oraz dawno wyjaśnione zagadnienia religji i mitologji. Kto poznał ten starożytny, babiloński pogląd na świat, ten zdoła, wedle zdania Winckslera i jego zwolenników, wszystko wytłumaczyć, ale niczego nowego nie odkryje.

(Lit: Hugo Winckler, Geschichte Israels, Die Legende, 1900. Die Weltanschauung des alten Orients 1901. Die babylonische Geisteskultur 1907. Franz Xaver Kugler, Die babylonische Mondrechnung, 1900, Sternkunde und Sterndienst in Babel, 1907—1909, Im Bannkreis Babels, Panbabylonische Kontraktionen und religionsgeschichtliche Tatsachen 1900, Auf den Trümmern des Panbabilonismus w czasopiśmie „Antropos" za marzec i kwiecień 1909 Mödling).

**Pange lingua** (łać, „sław, języku"), początkowe słowa, służące za nazwę dwu hymnów Kościoła katolickiego. Jeden z nich ułożył św. Tomasz z Akwinu ku czci Najśw. Sakramentu, a ostatnie jego zwrotki, zaczynające się od słów „Tantum ergo" i „Genitori" śpiewa lud wedle rytuału polskiego („Przed tak wielkim Sakramentem") w czasie błogosławieństwa Najśw. Sakramentu. Drugi hymn „Pange lingua" o Męce Pańskiej śpiewa się w kościele od Niedzieli Męki Pańskiej, t. j. przedostatniej przed Wielkanocą do Wielkiego Piątku.

**Panichida,** w Kościele grecko-wschodnim i w obrządku grecko-rusińskim nabożeństwo żałobne.

**Panteizm,** teorja o wszechbóstwie, jedna z form monizmu, zaprzecza osobowości Boga, jako stworzyciela świata a upatruje go w całości wszechświata. Wychodząc z założenia, że Bóg jest obecny (immanentnie) we wszystkich rzeczach stworzonych, panteizm dochodzi do zupełnego zapoznania i zniesienia różnicy między Bogiem a stworzeniem, a w dalszej konsekwencji do zaprzeczenia i istnienia Boga czyli do ateizmu. Ojczyzną panteizmu jako idei religijno-filozoficznej są Indje. Pojawia się u Heraklita i u stoików, systemizuje go Spinoza. Panteizm emanacyjny znalazł wyraz w bramanizmie, gnostycyzmie i neoplatonizmie a przez fałszywego Dionizego Areopagitę dostał się do niektórych filozofów chrześcijańskich jak Jan Scotus Erigena. Heretycy XIII wieku Amalrich i Dawid z Dinant jako wyznawcy panteizmu byli pod wpływem kabały i arabskiej filozofji średniowiecza. Wyraźnie wystąpił panteizm u Giordana Bruno (ob. Bruno).

Przedstawicielami panteizmu ewolucyjnego, który uważa nieosobową przyczynę istnienia świata za bezustanne stawanie się, są filozofowie niemieccy Fichte, Schelling, Hegel i Schopenhauer. Panteizm został potępiony przez IV sobór lateraneński (1215) i przez sobór watykański (1870).

**Panteon,** świątynia wielu bóstw: 1. w Rzymie zbudowana przez Marka Agrypę w r. 27 przed Chr. na pamiątkę zwycięstwa nad Antonjuszem i Kleopatrą. Oprócz posągu Jowisza zawierała posągi Marsa, Wenery i wielu innych bóstw. W r. 608 papież Bonifacy IV zamienił Panteon na kościół chrześcijański, który nazywa się Santa Maria Rotonda albo S. Maria ad Martyres (ob. Męczeństwo). 2. Panteon w Paryżu, niegdyś kościół św. Genowefy, zbudowany w r. 1790 na miejscu starożytnego kościoła, mieszczącego relikwje św. Genowefy. W r. 1793 wyrzucono zeń zwłoki św. Genowefy a kościół przeznaczono na mauzoleum świeckie dla zwłok wielkich ludzi. Za czasów restauracji królestwa we Francji przywrócono go dla kultu religijnego, po r. 1830 znów nazwano Panteonem a w r. 1851 napowrót kościołem św. Genowefy. Od r. 1885 po pochowaniu w nim ciała Wiktora Hugo znowu zeświecczony, służy jako mauzoleum, w którem pochowano między innymi powieściopisarza Emila Zolę.

**Państwo kościelne,** ob. Kościelne państwo.

**Papalny system,** ob. Papież.

**Papieska kancelarja,** ob. Kancelarja papieska.



**Papieskie listy,** ob. Apostolskie listy ad 2.

**Papieski konsystorz,** ob. Kardynałowie.

**Papież,** namiestnik Chrystusowy, stoi na czele organizmu hierarchicznego w Kościele katolickim. Pierwszeństwo papieża, jako biskupa rzymskiego przed wszystkimi innymi biskupami, uznaje Kościół od najpierwszych wieków i uzasadnia je pierwszeństwem, które Chrystus Pan przyznał św. Piotrowi (ewang. św. Mat. XVII 17—19 i św. Jana XXI. 15—17). Ogół praw, przysługujących papieżowi jako głowie Kościoła, nazywa się pierwszeństwem papieskiem, czyli prymatem (primatus ecclesiae). Ustanowienie prymatu i połączenie go ze stolicą rzymską uznawał Kościół zawsze jako prawdy dogmatyczne, stanowiące główną podstawę swego ustroju. Prymat ten nie jest tylko prymatem dostojeństwa, albo prymatem przewodnictwa na soborach, albo też prymatem dozoru nad życiem kościelnem, ale przedewszystkiem prymatem władzy (jurysdykcji). Co do stosunku władzy papieskiej do ogółu biskupów, reprezentowanego przez sobór powszechny, panowały aż do dogmatycznego określenia tego stosunku na soborze watykańskim w r. 1870 różne teorje, z których najskrajniejsze są dwie: system papalny i system episkopalny. Wedle systemu papalnego, źródłem wszelkiej władzy w Kościele jest papież a biskupi są jego pełnomocnikami. Druga teorja, czyli t. zw. system episkopalny, głosi, że pełnia władzy kościelnej przysługuje nie papieżowi, ale ogółowi biskupów, zebranych na soborze powszechnym a prymat rzymski jest tylko prymatem dozoru i ma na celu jedynie utrzymanie jedności Kościoła. Dopiero sobór watykański w r. 1870 określił dogmatycznie treść władzy papieskiej a zarazem orzekł o jej stosunku do władzy biskupiej. A mianowicie na czwartem publicznem posiedzeniu tego soboru, w dniu 18 lipca 1870 r. ogłosił Pius IX uchwaloną przez sobór konstytucję „Pastor aeternus", zawierającą cztery rozdziały. W pierwszym wywodzi, że Chrystus powierzył św. Piotrowi naczelną władzę w Kościele (primatum jurisdictionis) i potępia opinję, jakoby Chrystus przelał tę władzę nie na św. Piotra, lecz na cały Kościół, oraz jakoby św. Piotr nie był przez Chrystusa ustanowiony księciem wszystkich apostołów i widomą głową całego Kościoła i otrzymał tylko najwyższe dostojeństwo, a nie właściwą i prawdziwą władzę naczelną wprost i bezpośrednio od Chrystusa. Drugi rozdział zawiera wywód, że władza naczelna, którą Chrystus nadał św. Piotrowi, przeszła na każdego jego następcę, którym jest biskup rzymski. Trzeci rozdział określa treść naczelnej władzy papieskiej, która jest władzą prawidłową i bezpośrednią, podlegają jej wszyscy wierni i ich pasterze, tak zosobna jak wszyscy razem. Przyznaje, że także biskupi, w swych diecezjach mają władzę, jako następcy apostołów. Zastrzega dla Stolicy Apostolskiej wolność znoszenia się z biskupami, potępia placetum regium (ob. Jus circa sacra, lit. d.), orzeka, że wszelkie sprawy w rzeczach duchownych w ostatniej instancji wnoszone być mogą przed trybunał Stolicy Apostolskiej, że natomiast od orzeczeń papieskich niema apelacji do soboru powszechnego. Czwarty rozdział dotyczy nieomylności papieskiej (ob. Nieomylność).

Terytorjalnie rozciąga się władza papieska na cały Kościół i obejmuje zarówno pierwszeństwo władzy sakramentalnej jak i rządowej. Władzę rządową wykonywa papież bądź bezpośrednio jako najwyższy w Kościele prawodawca, sędzia i administrator, bądź pośrednio, nadzorując urzędowanie całej hierarchji. Jako najwyższy prawodawca papież wydaje ustawy, obowiązujące w całym Kościele lub w poszczególnych prowincjach, udziela dyspens i przywilejów. Jako najwyższy sędzia rozstrzyga we wszystkich sprawach kościelnych bądź w pierwszej instancji, bądź naskutek apelacji. Sądownictwo wykonywa albo sam, albo przez ustanowione przy Kurji rzymskiej trybunały. Nie jest poddany żadnym sądom ludzkim: nie może go sądzić sobór powszechny, nie wolno też apelować od wyroku papieskiego do soboru. Prawo najwyższej inspekcji wykonywa papież, wysyłając legatów i nun-

cjuszów lub wzywając biskupów do wizytacji „progów apostolskich“ (ob. Limina Apostolorum).

Papież ustanawia akty kultu i formuły modlitw przy nabożeństwach publicznych, określa liturgję i czuwa nad zachowaniem obrzędów liturgicznych, ustanawia święta, posty i sakramentalja, dokonywa kanonizacji i orzeka o autentyczności relikwij. Zwalnia od złożonych ślubów, udziela odpustów zupełnych, ustanawia przeszkody małżeńskie, udziela sanacji małżeństwa. Jako najwyższy nauczyciel zasad wiary i obyczajów jest nieomylny, gdy uczy ex cathedra, t. j. jako nauczyciel całego chrześcijaństwa i mocą swej powagi apostolskiej. Nie mają zaś cechy nieomylności prywatne zdania papieża a nawet orzeczenia urzędowe, jeśli nie dotyczą zasad wiary i obyczajów.

Prócz najwyższej władzy, rozciągającej się na cały Kościół, łączy papież w swej osobie inne jeszcze urzędy kościelne, ograniczone terytorjalnie. Jest patrjarchą Kościoła zachodniego, prymasem Italji, metropolitą prowincji rzymskiej, biskupem miasta Rzymu i suwerennym władcą Państwa Kościelnego (ob. Kościelne państwo). Prymat dostojeństwa papieża wyraża się w tytułach, oddawanych papieżowi, jak Namiestnik Chrystusowy, Dominus Apostolicus, Pontifex Maximus, Summus Pontifex, Vicarius Dei. Z tytułu prymatu nazywa się Stolicą Apostolską albo Stolicą Świętą. Sam siebie nazywa „papa“ albo „episcopus“ z dodatkiem „servus servorum Dei“ (sługa sług bożych). Godłami papieża są: pastorał prosty, zakończony krzyżem, tiara, złożona z trzech koron, paljusz, strój biały i krzyż na piersiach. O wyborze papieża ob. Konklawe.

**Papieżyca,** ob. Joanna papieżyca.

**Parafja** (łać. parochia, z greck. paroikia), pierwotnie terytorjum władzy biskupiej, czyli diecezja, obecnie jednostka administracji kościelnej, terytorjum, którego mieszkańcy, należący do jednego wyznania chrześcijańskiego, mają osobnego duszpasterza i osobny kościół, zwany kościołem parafjalnym. Parafja nie jest osobą prawną, nie posiada, jako ogół parafjan, praw gminy świeckiej, nie może być właścicielem majątku, kościoła lub cmentarza. Parafjanie, czyli osoby tego samego wyznania i obrządku, zamieszkałe na obszarze parafji, mają pewne obowiązki religijne wobec kościoła i proboszcza, a mianowicie przyjmowania w kościele parafjalnym sakramentu chrztu, głoszenia w nim zapowiedzi, zawierania małżeństwa, przyjmowania od proboszcza ostatnich sakramentów, pogrzebu kościelnego. Obowiązkom tym odpowiadają prawa proboszcza do wyłącznego spełniania funkcyj duchownych na obszarze parafji (ob. Proboszcz). Tworzyć nowe parafje, dzielić je, zmieniać ich obszary lub uposażenia (ob. Dysmembracja), zmieniać siedzibę proboszcza oraz znosić parafje może z reguły tylko biskup diecezjalny albo papież. Utworzenie nowej parafji następuje przez sporządzenie aktu erekcyjnego (ob. Erekcja).

**Parafjalny kościół,** kościół, przy którym rezyduje proboszcz (rządca parafji) i w którym parafjanie są zobowiązani spełniać obowiązki religijne (ob. Parafja).

**Paragwaj,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Paraklet** (greck. rzecznik, obrońca, pomocnik, pocieszyciel), wyraz, użyty w tłumaczeniu greckiem Starego Testamentu w księdze Joba (XVI. 2) przetłumaczony w tem miejscu przez Wujka (ob. Biblja) przez „cieszyciel“. W Nowym Testamencie nazwa „parakletos“, użyta w ewangelji św. Jana (XIV, 16.26, XV.26, XVI,7), przetłumaczona na polski przez „pocieszyciel“, oznacza obiecanego przez Chrystusa Ducha św., Ducha Prawdy, który ma nauczyć wszystkiego i przypomnieć wszystko, cokolwiek Chrystus powiedział, pocieszyciela „którego świat przyjąć nie może, bo go nie widzi, ani go zna“ (Jan XIV, 17).

Nazwą parakleta, zesłanego przez Boga, darzyły niektóre sekty, jak montaniści, manichejczycy i inne, swoich przywódców.

**Paralipomena** (greck. = rzeczy opuszczone), dwie księgi Starego Testamentu, zwane także księgami kronik, zawierają genealogję i zdarzenia historyczne, pominięte w Księgach królewskich (ob. Biblja). Żydzi i chrześcijanie zaliczają Paralipomena do rzędu ksiąg świętych.



**Paramenta** (aparaty kościelne), dawniej wszystkie przybory, sprzęty i szaty liturgiczne, używane w kościołach katolickich przy obrzędach religijnych. Obecnie nazwa ta obejmuje wyłącznie tkaniny, szaty liturgiczne, jak ornaty, stuły, komże, infuły, sandały, rękawiczki, paljusze i t. p. (ob. Szaty liturgiczne).

**Parascha,** wyjątek z Pentateuchu (ob.), odczytywany w synagogach żydowskich w sabat. Paraschą nazywają żydzi księgę Jozuego, Sędziów, dwie księgi królewskie, Izajasza, Jeremjasza, Jezechjela i 12 „proroków mniejszych“.

**Paraskewa** (z greck. paraskené = przygotowanie, przysposobienie), w ewangelji piątek, jako dzień przygotowania do święta sabatu, w języku kościelnym Wielki Piątek, dzień śmierci Chrystusa.

**Parsyzm** (mazdeizm), religja Zoroastra, zawarta w świętej księdze staroperskiej, zwanej Awesta. Zaroaster był reformatorem pierwotnej religji Iranu, t. j. kraju Arjów (obecnie Persja i Afganistan), z którego w czasach przedhistorycznych część zamieszkujących go Arjów wywędrowała do Indyj, przynosząc ze sobą religję Wedy (ob. Wedyzm). Stąd pierwotny parsyzm ma wiele punktów stycznych z wedyzmem, np. wspólne bóstwa (Indra, Waruna, Mitra, Aszwiny) i wspólną cześć dla świętego napoju Soma (u Irańczyków Haoma). Główna różnica między temi religjami polega na znaczeniu nazw: asyra (irańskie ahura) i dewas, co odpowiada mniej więcej różnicy greckiego theos i dajmon. Nazwą „ahura“ oznacza religja Zoroastra najwyższe bóstwo (Ahura-Mazda), nazwą „dewas“ zaś bóstwa złe, demony. Przeciwnie u Indów nazywają się dobre duchy „dewas“, a złe „asura“. Podczas gdy w Indjach pojęcie „asura“ rozwijało się w kierunku bóstw złych, które ustępują bóstwom dobrym „dewas“, Zoroaster zerwał z obyczajem krwawych ofiar, składanych bogom, przedstawił bogi te jako złe demony (dewas), a wywyższył pojęcie Ahury, jako najwyższego bóstwa. Mówi o niem albo w liczbie mnogiej, oznaczając tą nazwą wszystkie siły boskie, albo też dodaje wyraz mazda („mędrzec“) i przez Ahura-Mazdę (Ormazd) rozumie jedynie bóstwo, stwórcę świata. Duchem, który kieruje działaniem Ormazda, jest święty duch (spenta), pragnący zawsze dobra. Przeciwnikiem jego jest Aryman, duch zła. Wedle Zoroastra obydwa te duchy istnieją od początku świata i przebywały pierwotnie razem przy najwyższem bóstwie jako dwie dusze dwoistego Ahura Mazdy. Lecz zczasem jego lepszy duch wygnał i przeklął ducha złego, który od tego czasu prowadzi żywot odrębny, w piekle i w ciemnościach, w „państwie kłamstwa“. On uwiódł niektóre duchy z otoczenia Ormazda i nakłonił ludzi, aby zamiast czcić Ormazda, czcili demony i składali im krwawe ofiary. Ormazd rządzi światem przez ducha prawdy (asza) i przez prawo, którego jest dawcą. Prawda jest jego stałą towarzyszką i wraz z „dobrą wolą“ (wohu-mano) i czterema innemi duchami stanowi grupę nieśmiertelnych świętych (amesza-spenta), będących jakby ministrami Ormazda. Duch zły, Aryman, działa przez kłamstwo (drudż, drauga), które, według hymnów Awesty, stanowi główny pierwiastek zła. Kłamstwo wraz z innemi duchami, jak „zła wola“ (akemmano), gniew (asmodi), pycha (taromaiti) i innemi demonami (dews), tworzy otoczenie Arymana, który wraz ze swym dworem wpada w państwo Ormazda i sieje zło i zniszczenie, a mianowicie: śmierć, złych władców, męczenie ludzi i zwierząt, choroby, wszelkie plagi i najgorszą ze wszystkich chorób, niewiarę. Duchy złe pod wodzą Arymana prowadzą bezustanną walkę o człowieka, którego Ormazd obdarował życiem i wolną wolą, a po śmierci żąda od niego rachunku. Człowiek przez całe życie bierze udział w tej walce. Przez życie czyste i prawdziwą wiarę wzmacnia panującą nad światem siłę dobra i zobowiązuje tem Ormazda do nagrody. Przez złą wiarę i złe czyny wzmacnia siły Arymana, który mu zato przygotowuje piekło. Po śmierci dusze złych i dobrych idą przed sąd (aka), zwany „mostem sę-

dziego", z którego źli spadają do piekła, a dobrzy przechodzą po nim do nieba. Ci zaś, których dobre czyny równoważą się ze złemi, dostają się do państwa pośredniego (hamestakan). Rzeczy ostateczne wyobraża sobie Zoroaster jako zwycięstwo prawdy (asza) nad kłamstwem (drudż), poczem następuje zatopienie świata potokami gorącej lawy, która złych wytraci, a dobrym przywróci odmłodzone ciała. Obietnica nagrody i zagrożenie karą po śmierci stanowi u Zoroastra pojęcie zbawienia, w którem niema odpuszczenia grzechów przez miłosierdzie, lecz tylko wyrównanie rachunku złych czynów przez rachunek dobrych.

Późniejszy parsyzm, przedstawiony w częściach Awesty nowszego pochodzenia, zniekształcił naukę Zoroastra w kierunku politeistycznym. Wprowadził do otoczenia Ormazda bóstwa Indów (dewas), nie mające jednak w sobie nic demonicznego. Takim jest Mitra, pogodny bóg światła dziennego, Beretragua, pogromca smoka, Tisztria, tęcza i Frawaszi, dobrzy genjusze, towarzyszący bogom i ludziom. Charakterystyczną cechą parsyzmu są ścisłe przepisy utrzymywania czystości, wynikające z wiary, że każda nieczystość duszy czy ciała jest rozsadnikiem złego i daje złym duchom władzę nad duszą i ciałem człowieka. Stąd pochodzi unikanie zetknięcia się ze wszystkiem, co uchodzi za nieczyste, a więc przedewszystkiem choroba i śmierć. Palenie zwłok jest zakazane, aby nie zanieczyszczać ognia. Zwłoki umieszcza się w „wieżach milczenia" (ob. Dakhma), gdzie sępy pozostawiają z nich tylko nagie kości, wrzucane następnie do przeznaczonych na to kostnic. W przeciwstawieniu do religji Indów parsyzm nie zna żadnych przepisów ascetycznych, postów, umartwiania się, dobrowolnego ubóstwa, anachoretyzmu, bezżenności i poskramiania zmysłów. Mimo to pojęcia etyczne religji Zoroastra stoją bardzo wysoko, z wyjątkiem przepisu, dopuszczającego zawierania małżeństw w najbliższej rodzinie. Bundehesz, kosmologja Zoroastra, ujmuje historję wszechświata w system chronologiczny o czterech okresach, z których każdy ma trwać 12.000 lat. W pierwszym okresie Ormazd stwarza świat duchowy, czem zaskoczony Aryman potrzebuje 3.000 lat, aby ochłonąć z zadziwienia. W drugim okresie Ormazd stwarza świat materjalny, niebo, ziemię, wody oraz pierwszych ludzi: Maszja i Maszjani. W tym samym czasie Aryman powołuje do życia demony i złe duchy. Następuje walka między nim a stworzonym przez Ormazda światem. Na początku czwartego okresu Zoroaster głosi swą naukę, objawianą przez Ormazda, a potem co tysiąc lat ma się pojawiać nowy prorok z nasienia Zoroastra.

Religja Zoroastra była religją narodową Medów i Persów aż do zawojowania państwa perskiego przez Arabów i do upadku dynastji Sassanidów (642 po Chr.). Arabowie wprowadzili do Persji islam, a wyznawcy religji Zoroastra przenieśli się do Indyj. Dotychczas tworzą w Bombay i okolicy dobrze zorganizowaną gminę wyznaniową.

(Edvard Lehmann: Zarathustra, 1899—1902; Darmesteter: Ormazd et Ahriman, Paris 1877; A. V. W. Jackson: Zoroaster, the prophet of Ancient Iran, New York 1899).

**Paruzja** (greck. obecność, przyjście), wyraz używany w chrystologji i eschatologji na oznaczenie powtórnego przyjścia Chrystusa na sąd ostateczny.

**Pascendi** dominici gregis, pierwsze słowa i nazwa encykliki Piusa X przeciwko modernistom (ob. Modernizm).

**Pascha,** ob. Wielkanoc i Żydowskie święta.

**Paschalis.** Było dwóch papieży tego imienia: Paschalis I, papież od 817 do 824 r. i Paschalis II, papież od 1099 do 1118 r., który prowadził wszczęty przez poprzedników opór o inwestyturę przeciw Henrykowi IV i Henrykowi V.

**Paschał,** w kościołach katolickich duża świeca woskowa, poświęcana w Wielką Sobotę i stojąca od tego dnia aż do święta Wniebowstąpienia przy wielkim ołtarzu po stronie ewangelji. Jest symbolem przebywania Chrystusa na ziemi po Zmartwychwstaniu.

**Pasja,** opis męki Chrystusa Pana, zawarty we wszystkich czterech ewangeljach, czytany przy mszy w Wielkim Tygodniu, począwszy od Niedzieli Palmowej aż do Wielkiego Piątku (ob. Wielki Tydzień).



**Pasjoniści** (Clerici excalceati S.S. Crucis et Passionis), zgromadzenie zakonne księży, założone w r. 1725 przez św. Pawła od Krzyża (Franciszka Danei, zm. 1775 r.), poświęcone pracy misjonarskiej i szczególnej czci Męki Pańskiej. Kongregacja ta rozszerzyła się we Włoszech, w roku 1781 objęła misje w Bułgarji i na Wołoszczyźnie, od r. 1841 pracuje w Anglji, od r. 1856 w Irlandji, od r. 1843 w Brazylji i Australji, a od r. 1852 w Pittsburgu. Pasjoniści posiadają 13 prowincyj, 78 domów zakonnych i około 2000 zakonników. Do tego zgromadzenia należał Jerzy Spencer (1799—1864), syn pierwszego lorda admiralicji, słynny misjonarz angielski, działający w pismach i kazaniach na rzecz połączenia Anglji z Kościołem katolickim, założyciel „Towarzystwa modlitwy o nawrócenie Anglji".

Żeńska gałąź tej kongregacji, pasjonistki, założona również przez św. Pawła od Krzyża w r. 1771, poświęca się wyłącznie życiu kontemplacyjnemu. Posiada 4 klasztory: dwa we Włoszech, jeden w Belgji i jeden w Pittsburgu. Tercjarki św. Pawła od krzyża posiadają trzy domy zakonne we Włoszech i prowadzą angielski instytut „Sióstr od św. Krzyża i św. Męki" w Manchester.

**Pasterska msza** („pasterka"), pierwsza msza św. w dzień Bożego Narodzenia, odprawiana o północy, nazwana tak z powodu hołdu pasterzy w stajence betleemskiej.

**Pasterska teologja** (teologja pastoralna), umiejętność katolickiej pracy duszpasterskiej, dzieli się na trzy części: pierwsza, zwana homiletyką, jest nauką o sposobach nauczania słowa bożego i łączy się z katechetyką; druga, liturgika pasterska, zawiera reguły odprawiania mszy św. i udzielania sakramentów; trzecia obejmuje teorję pasterzowania w życiu prywatnem i publicznem.

**Pasterskie listy,** ob. Paweł św.

**Pasterza dobrego Siostry**, zgromadzenie zakonne, założone w r. 1835 w Angers, poświęca się nawracaniu upadłych kobiet i utrzymuje schroniska dla dziewcząt i dzieci (por. Magdalenki). Posiadają około 300 zakładów i domów zakonnych w Niemczech, Belgji, Holandji, Anglji, Hiszpanji, Ameryce, Afryce, Azji i Oceanji.

**Pasterze** (krucjata pasterzy, Patoureaux), sekta, powstała w XIII w. we Francji. Wśród wzburzenia na wiadomość o wzięciu do niewoli króla Ludwika IX począł w r. 1251 wizjoner imieniem Jacob, były zakonnik, mianujący się „panem Węgier", głosić we wsiach Pikardji krucjatę celem wybawienia króla i odzyskania Palestyny. Sfanatyzowane jego mowami tłumy ludności wiejskiej (pasterzy), do których przyłączyli się heretycy i różne męty społeczne, poczęły dopuszczać się licznych zbrodni i rabunków, zwłaszcza w kościołach Paryża, Rouen, Orleanu, Tour i Bourges, i stały się postrachem ludności. „Pan Węgier" został zabity wpobliżu Bourges, a jego zwolennicy, rozproszeni w całej Francji, rozbici i wytępieni.

**Pastor** (pasterz), tytuł duchownego protestanckiego, pełniącego obowiązki duszpasterskie. Pod względem kościelno-prawnym stanowisko jego nie równa się stanowisku katolickiego proboszcza, który na obszarze parafji jest wyłącznie powołany do pełnienia funkcyj duszpasterskich a wikarzy są tylko jego pomocnikami, podczas gdy przy jednym zborze ewangelickim może być kilku równorzędnych pastorów, którzy albo dzielą obowiązki duszpasterskie między siebie, albo pełnią je kolegjalnie. Ponieważ protestantyzm nie uznaje kapłaństwa, pastor nie jest kapłanem, lecz tylko funkcjonarjuszem gminy, a t. zw. ordynacja nie jest u protestantów święceniem, lecz tylko uznaniem zdatności kandydata do pełnienia obowiązków pastora.

**Pastoralna teologja,** ob. Pasterska teologja.

**Pastorał,** laska u góry zakręcona, zwykle ze srebra z pozłacanym zakrętem, jedna z odznak władzy biskupiej. W Kościele wschodnim pastorał ma kształt odmienny a mianowicie zamiast zakrętu ma u góry gałkę lub krzyżyk a opleciony jest

dwoma wężami z metalu lub kości słoniowej, których głowy są zwrócone w przeciwne strony. Od XII wieku papieże nie używają pastorału zakrzywionego, który oznacza władzę ograniczoną, lecz pastorału prostego, zakończonego krzyżykiem (pedum rectum).

**Pastucha,** ob. Rosyjskie sekty.

**Pasyjna niedziela,** niedziela Męki Pańskiej, ostatnia przed Palmową (ob.).

**Pasyjne widowiska,** przedstawiające sceny z życia i męki Chrystusa Pana (ob. Misterja. II). Powstały w VIII w. i urządzano je pierwotnie w kościołach z udziałem duchowieństwa, potem na placach publicznych lub w osobnych budynkach. Od r. 1633 dotychczas odbywają się co dziesięć lat od maja do września słynne widowiska pasyjne w Oberammergau w Bawarji, z udziałem 500 osób. Tekst i muzykę do tych widowisk ułożyli w XVIII w. zakonnicy w Ettal. Tekst ten poprawiono w połowie zeszłego wieku a inną muzykę skomponował Roch Edler w r. 1811.

**Paszkowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Patarja,** I) patareni, pogardliwa nazwa członków stronnictwa ludowego Włoch północnych w XI wieku, które brało czynny udział w ówczesnym ruchu kościelnym, zdążającym ku poprawie życia wyższego kleru. Stronnictwo to założyli w r. 1056 dwaj duchowni medjolańscy, Arjald i Landulf a po nich przywódcą patarji został Erlemband, brat Landulfa. Patareni występowali przeciwko księżom, naruszającym obowiązek celibatu (ob.), przeciwko symonji (ob.) i świeckiej inwestyturze. Od r. 1061 ruch ten popierali papieże Aleksander II i jego następca, Grzegorz VII. Po zakończeniu walk o inwenstyturę patarja przeniosła swoją działalność na pole polityczne a po r. 1075, gdy jej przeciwnicy wzięli górę w Medjolanie i zabili Erlembanda, wkrótce upadła. II. Nazwę patarenów nadawano we Włoszech zwolennikom sekt katarów i bogomiłów a potem nazywano tak wogóle nieprzyjaciół Kościoła katolickiego.

**Patena,** naczynie liturgiczne, płaski złoty talerzyk, używany przy mszy św. jako nakrycie kielicha. W Kościele katolickim w czasie mszy na patenie spoczywa Hostja po przełamaniu. W Kościele wschodnim patena nazywa się diskos, jest daleko większa niż u łacinników i stawia się na niej kielich.

**Pater noster** („Ojcze nasz", ob.) odmawia się w czasie mszy we wszystkich liturgjach przed komunją.

**Patrimonium Petri,** ob. Kościelne państwo.

**Patrjarcha,** po papieżu najwyższy stopień hierarchji kościelnej. Władzy patrjarchy podlegają wszyscy biskupi i metropolici okręgu, zwanego patrjarchatem. W czasie soboru chalcedońskiego (r. 451) było prócz papieża czterech patrjarchów: aleksandryjski, antjocheński, jerozolimski jako patrjarcha Palestyny i konstantynopolitański, jako biskup „Nowego Rzymu", pierwszy po biskupie rzymskim, czyli papieżu, pod którego zwierzchnictwem pozostawali wszyscy ci patrjarchowie. Później byli tytularnymi patrjarchami biskup akwilejski (do r. 751), następnie biskup w Grado (do r. 1451). Obecnie rzeczywistym patrjarchą Kościoła katolickiego na Zachodzie jest tylko papież. Tytułu patrjarchy zaś używa: biskup wenecki, biskup lizboński, kapelan króla hiszpańskiego, jako „patrjarcha Indyj Zachodnich" i biskup w Goa, jako „patrjarcha Indyj Wschodnich". Na Wschodzie jest obecnie rzeczywistym patrjarchą tylko patrjarcha jerozolimski obrządku łacińskiego. Inni patrjarchowie łacińscy na Wschodzie, jak antjocheński i aleksandryjski, są tylko tytularni. Obrządku wschodniego jest sześciu katolickich patrjarchów: armeński, chaldejski, koptyjski, maronicki, melchicki i syryjski. Ci patrjarchowie wschodni mają władzę metropolitów i prócz tytułu tylko niektóre odznaki patrjarchów. Są to t. zw. patrjarchowie mniejsi.

W Kościele grecko - wschodnim (schizmatyckim) jest sześciu patrjarchów, ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Patrjarchowie Starego Zakonu** byli to naczelnicy pierwszych pokoleń: przed potopem Adam, Set, Enos, Kainan, Malalel, Jared, Henoch, Matuzala, Lamech i Noe; po potopie zaś naczelnicy szczepów i pokoleń żydowskich: Abraham, Izaak, Jakób, 12-tu synów Jakóba i Mojżesz.



**Patrologja,** nauka teologiczna, która zajmuje się pismami Ojców Kościoła wogóle i ich zapatrywaniami dogmatycznemi, patrystyka zaś jest umiejętnością, podającą z pism Ojców Kościoła to, co się odnosi do nauki wiary, obyczajów i karności kościelnej.

**Patronał polski,** dodatek do mszału i brewjarza, obejmujący msze i nabożeństwa, ustanowione na cześć patronów Polski. Patronały wydawano w Krakowie od r. 1591. Jeden z takich patronałów, ułożony w XVI wieku przez kanonika krakowskiego Sokołowskiego a wydany przez biskupa krakowskiego, kardynała Jerzego Radziwiłła, zatwierdził w r. 1880 papież Leon XIII wskutek starań kardynała Ledóchowskiego.

**Patronat kościelny,** instytucja prawa kościelnego, oznaczająca ogół praw i obowiązków fundatorów katolickich kościołów, kaplic i beneficjów, oraz prawa i obowiązki osób, na które patronat z fundatorów przechodzi. Kościół, począwszy od V w., wynagradzał tych, którzy przyczynili się do powstania nowych biskupstw lub budowali kościoły i uposażali je, uwzględniając ich życzenia co do wyboru kandydata na ufundowane przez nich beneficja i przyznając im pewne prawa honorowe. Wszechwładztwu właściciela ziemi, który według zasad prawa niemieckiego był nieograniczonym panem wszystkiego, co znajdowało się na jego gruncie, przeciwstawił Kościół zasadę, że budynek kościelny przestaje być własnością prywatną i przechodzi pod władzę Kościoła; nie zerwał jednak związku, łączącego właściciela ziemi z wybudowanym przez niego kościołem, ustanawiając patronat, jako przywilej fundatora, uzasadniony jego zasługami wobec Kościoła, nie zaś prawem świeckiem, wynikającem z posiadania ziemi. Oprócz tego historyczną podstawą patronatu była t. zw. adwokacja (ob. Advocatus ecclesiae), czyli opieka, którą panowie feudalni otaczali biskupstwa, kościoły i klasztory, znajdujące się na ich ziemiach. Stąd powstał patronat, jako prawo, biorące początek ze stosunków świeckich i mogące być nabyte sposobami nabycia praw prywatnych, ale związane z rzeczami duchownemi i podpadające pod ustawodawstwo kościelne.

Przedmiotem prawa patronatu mogą być beneficja kościelne niższe i wyższe a więc probostwa, kanonikaty, przełożeństwa klasztorne i wszelkie urzędy kościelne, kaplice, ołtarze, nawet biskupstwa, które pozostawały niekiedy pod patronatem panujących.

Patronat może być prawem rzeczowem, jeśli jest połączony z posiadaniem nieruchomości (np. majątku ziemskiego lub zamku), osobistem, jeśli przysługuje pewnej osobie bez względu na posiadanie rzeczy (np. królowi, biskupowi, rektorowi uniwersytetu). Patronat może być dziedziczny, rodzinny lub rodowy, zależnie od tego, czy przechodzi na dziedziców nieruchomości, na członków rodziny lub rodu fundatora, lub mieszany, gdy członkowie rodziny lub rodu są zarazem dziedzicami. Sposoby nabycia patronatu są albo pierwotne: fundacja i przywilej papieski, albo pochodne: dziedzictwo, kontrakt i preskrypcja, czyli przedawnienie. Ponieważ według kodeksu prawa kanonicznego (art. 1450) nowe prawo patronatu nie może już powstać, przeto jedynym sposobem pierwotnym nabycia patronatu jest obecnie tylko przywilej papieski. Osobistego prawa patronatu nie można przekazać osobom nieochrzczonym, heretykom, schizmatykom, wyklętym i zwolennikom tajnych sekt. Patronat rzeczowy przechodzi na nowego właściciela nieruchomości, z którą jest związany a gdy nim był ktoś z wyżej wymienionych, wyłączonych od nabycia prawa patronatu, prawo to nie może być wykonywane („jest w zawieszeniu"), dopóki oni są właścicielami nieruchomości. Przez kontrakt przechodzi prawo patronatu albo drogą darowizny, jeśli obdarowany nie należy do wyłączonych, albo przez kupno nieruchomości lub przez jej zamianę. Przez zasiedzenie nabywa się prawo patronatu wskutek wykonywania go bez protestu biskupa przez przeciąg czasu, potrzebny do zasiedzenia praw (30 do 40 lat).

Najistotniejszem z praw patrona, czyli kolatora, jest prawo prezenty (jus praesentandi), czyli prawo przedstawiania właściwej władzy kościelnej kandydata na opróżnione beneficjum. Patron prezentuje w przepisanym terminie (według konkordatu termin ten w Polsce wynosi 30 dni) począwszy od dnia, w którym władza kościelna zawiadomiła go o opróżnionem beneficjum i przesłała mu wykaz zdatnych kandydatów. Gdy patron nie wykonał prawa prezenty w przepisanym terminie, prawo oznaczenia kandydata przechodzi w drodze dewolucji na biskupa, który może nadać beneficjum wedle własnego wyboru, co nazywa się nadaniem wolnem (libera collatio). Prezentować można tylko osobę duchowną, posiadającą wszystkie wymagane warunki. Jeśli patron przedstawi kandydata niegodnego lub niezdatnego, biskup może odrzucić prezentę, przeciw czemu patron może wnieść rekurs do wyższej władzy kościelnej. Skutkiem prawnie dokonanej prezenty nabywa prezentowany prawo do kanonicznej instytucji (ob. Jus ad rem).

Prócz prawa prezenty przysługuje patronowi prawo pobierania żywności z dochodów kościelnych, jeśli popadł w niedostatek bez własnej winy. Nadto przysługują mu prawa honorowe, jak prawo umieszczenia herbu rodowego w kościele patronackim, prawo do ławki kolatorskiej w kościele, według zwyczajów miejscowych prawo do grobu w kościele, do modłów publicznych za siebie (t. zw. jus precum), prawo do świecy, do wody święconej, do kadzenia, dzwonienia, nabożeństwa żałobnego i t. p.

Obowiązkiem patrona jest zawiadomić biskupa, gdy zauważy, że dobra kościelne się marnują, oraz przyczynić się do kosztów utrzymania, naprawy lub odbudowy budynków kościelnych i plebańskich. Koszty te, w braku innego pokrycia, t. j. z przeznaczonego na to majątku kościelnego (ob. Fabrica ecclesiae), ponosi patron albo w całości, albo wespół z parafjanami, stosownie do ustaw państwowych. W Polsce obowiązują dotychczas (r. 1930) ustawy dzielnicowe, wedle których udział patrona w tych kosztach wynosi $^1/_{10}$, $^1/_6$, $^1/_3$ lub całość kosztów.

Patronat wygasa na zawsze: a) jeśli papież go odwoła (jako przywilej), albo gdy zniesie kościół lub beneficjum, podlegające patronatowi, b) jeśli patron nie wykonywa praw patronackich przez czas, potrzebny do zasiedzenia przez biskupa prawa swobodnego obsadzania beneficjum (libera collatio), c) jeśli beneficjum (kościół) związane z prawem patronatu przestanie istnieć, d) przez zrzeczenie się (z zachowaniem zasady, że można zrzekać się tylko praw a nie obowiązków), e) za karę, jeśli patron nie spełnił obowiązku przyczynienia się do odbudowy kościoła, lub jeśli zabił lub skaleczył, sam lub przez drugich, duchownego. Patronat gaśnie czasowo, jeśli patron usiłował przelać swe prawa w sposób symonjacki (ob. Symonja), jeśli popadł w apostazję, herezję, schizmę, lub jeśli zagrabił dobra kościelne.

Prawo patronatu straciło z biegiem czasu właściwe znaczenie i wartość tak dla patronów, jak dla Kościoła. Krępuje ono władze kościelne w swobodnem obsadzaniu beneficjów a na patronów nakłada ciężary, uważane za zbyt dotkliwe w stosunku do praw, przysługujących im z tego tytułu. Wskutek tego i Kościół i Państwo dąży do zniesienia prawa patronatu. W kodeksie prawa kanonicznego Kościół nie dopuszcza do powstawania nowych patronatów a istniejące stara się usuwać (can. 1450—1451). W Polsce Sejm powziął kilkakrotne rezolucje, domagające się zniesienia patronatu. Wobec tego stanu rzeczy postanowienie art. XXI Konkordatu, odnoszące się do tego prawa, nosi charakter tymczasowości. Według tego postanowienia patron będzie wykonywać prawo prezenty na podstawie przedstawionej mu przez biskupa listy, która musi zawierać trzy nazwiska kandydatów. Z pomiędzy nich ma patron wybrać i przedstawić biskupowi w ciągu dni 30. Gdyby patron nie dokonał wyboru w tym terminie, biskup oznacza kandydata według własnego wyboru.

**Patryk** św. (Patrycy), apostoł Irlandji, urodzony w Szkocji, zmarł



w r. 461. Jest patronem narodowym Irlandji.

**Patrypasjanie,** ob. Antytrynitarze.

**Patrystyka,** ob. Patrologja.

**Paulicjanie,** sekta gnostyczno-manichejska, powstała w VII wieku w Armenji. Odróżniali złego boga, który stworzył świat zmysłowy i żydostwo, od boga dobrego, który stworzył świat doskonały, górne Jeruzalem. Chrystus przyszedł na świat, aby uwolnić ludzkość z pod panowania złego boga. Wiara paulicjanów, którzy odrzucali sakramenta, cześć krzyża i relikwij, polegała na swoistem tłumaczeniu listów św. Pawła, stąd ich nazwa. Założycielem sekty ok. r. 660 był Konstantyn, zwący się Sylwanem, ukamienowany w r. 684 na rozkaz urzędnika cesarskiego w Armenji, Simona. Sam jednak Simon przejął się tak nauką paulicjanów, że stanął na ich czele pod imieniem Tytusa i zginął na stosie. W w. IX Sergjusz, zwany także Tychikus, zreformował sektę, prześladowaną w tym czasie przez cesarza Leona Armeńczyka i cesarzową Teodorę. W XI wieku wielu paulicjanów przeszło do panującego Kościoła grecko-wschodniego, a inni złączyli się z resztą sekty massaljanów, z których następnie powstali bogomili. Niektórzy zaliczają paulicjanów do kategorji sekt kataryjskich (ob. Katarowie).

**Paulini,** I. „eremici św. Pawła", „bracia zakonu św. Pawła", zakon reguły św. Augustyna, powstał na Węgrzech w r. 1250 przez połączenie eremitów z góry Patach (diecezja Pięciu kościołów) i z Pisilji (diecezja ostrzygomska) pod pierwszym przeorem Euzebjuszem, kanonikiem z Esztergom (Ostrzygom, Gran), uważanym za założyciela zakonu. Zatwierdzony przez papieża w r. 1308 zakon paulinów rozpowszechniał się szybko i miał w XV w. pięć prowincyj: węgierską, polską, niemiecką, istryjską i szwedzką ze 170 klasztorami. Paulini położyli na Węgrzech wielkie zasługi na polu kościelnem i naukowem, a od XVII wieku sławne były ich szkoły. Po klęsce pod Mohaczem w r. 1526 i zajęciu Węgier przez Turków przeszło 100 klasztorów paulińskich zostało zburzonych. Resztę skasował w w. XVIII na Węgrzech, w Austrji i w b. Galicji cesarz Józef II.

Do Polski przybyli paulini w r. 1382 do ufundowanego dla nich klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie i stanowili od początku osobną prowincję polską, odrębną od węgierskiej. Oprócz klasztoru na Jasnej Górze posiadali jeszcze dwa klasztory w Częstochowie, przy kościołach św. Zygmunta i św. Barbary, oraz 23 inne, z których najważniejsze były: w Krakowie „na Skałce", istniejący dotąd klasztor, fundowany przez Długosza w r. 1479, w Warszawie klasztor przy kościele św. Ducha, założony staraniem wiekopomnej pamięci ks. Kordeckiego, przeora z Jasnej Góry (1661 r.), klasztory we Lwowie, Lublinie, Brdowie, Wielgomłynach i Leśnej na Podlasiu. Klasztory w b. zaborze pruskim skasował rząd w roku 1810, w b. zaborze rosyjskim uległy częściowej kasacie w r. 1819, a resztę, z wyjątkiem klasztoru na Jasnej Górze, zniósł rząd rosyjski w r. 1864. Obecnie prócz klasztorów na Jasnej Górze w Częstochowie i na Skałce w Krakowie, które dotychczas posiadają, wrócili paulini do swego osiedla w Leśnej na Podlasiu.

II. Osobne kongregacje pod nazwą paulinów stanowiły: a) kongregacja portugalska, założona w r. 1420, obecnie wygasła i b) kongregacja paulinów francuskich, zwanych „braćmi śmierci" (Frères de la Mort), założona w r. 1632 przez ks. Wilhelma Callier, zniesiona przez Urbana VIII. Do paulinów liczą się także pijarzy, barnabici i założona przez św. Franciszka z Pauli kongregacja paulanów, czyli minimitów.

**Pauljanie** (pauliści), ob. Barnabici.

**Paweł,** imię pięciu papieży:

**Paweł I,** św., pap. od 757 do 767 r., brat swego poprzednika, Stefana II, utrzymywał zawarte przez niego przymierze z królami frankońskimi dla ochrony przeciw Longobardom. Wziął pod opiekę mnichów bizantyńskich, wypędzonych przez obrazoburców.

**Paweł II** (1464—1471) ustanowił jubileusze kościelne co 25 lat. Wywołał przeciw sobie zawiść humanistów przez zniesienie akademji Pomponju-

sza Letusa, odrzucającej nieśmiertelność duszy.

**Paweł III** (1534—1549) z rodu Farnese, podjął dzieło reformy Kościoła i zwołał w tym celu sobór trydencki (1545). Zatwierdził zakon jezuitów (1540).

**Paweł IV** (1555 — 1559) prowadził gorliwie dzieło reformy Kościoła. Założył wraz z św. Kajetanem zakon teatynów.

**Paweł V** (1605 — 1621) z rodu Borghese, upiększył Rzym dziełami sztuki i popierał misje. Praktykował nepotyzm.

**Paweł Pustelnik** (św. Paweł z Teb), pierwszy eremita za czasów prześladowania chrześcijan przez Decjusza. Według legendy, podanej przez św. Hieronima, miał być w czasie głodu w r. 55 karmiony przez kruka i został pochowany przez św. Antoniego. Zmarł, mając lat 113.

**Paweł św.,** zwany apostołem narodów, pochodzenia żydowskiego, urodzony w Tarsie jako obywatel rzymski, uczeń Gamaliela (ob.), członka sanhedrynu w Jerozolimie. Pierwotnie zaciekły prześladowca Kościoła, nawrócony cudownie na drodze do Damaszku i ochrzczony przez Ananjasza, rozpoczął pracę apostolską, jako pierwszy misjonarz wśród pogan, i zakończył ją śmiercią męczeńską w Rzymie w r. 64 (lub 67). Przedsiębrał liczne podróże apostolskie i pisał listy do nowo założonych gmin chrześcijańskich. Wedle zdania św. Tomasza z Akwinu w listach tych jest zawarta niemal cała teologja. Jest ich 14, a mianowicie: 1-szy i 2-gi do Tessalończyków, 3 do Galatów, 4 i 5 do Koryntjan, 6 do Rzymian, 7 do Filipenzów, 8 do Efezyjczyków, 9 do Kolosan, 10 do Filemona, 11 do Żydów, listy pastoralne, 12 i 13 do Tymoteusza, biskupa Efezu, i 14 do Tytusa, biskupa Krety.

**Pax Romana** („Pokój Rzymski"), związek katolickich federacyj młodzieży akademickiej narodów Europy. Liczy (w r. 1929) przeszło 42.000 członków, zrzeszonych w 425 grupach miejscowych młodzieży angielskiej, austrjackiej, czechosłowackiej, hiszpańskiej, holenderskiej, irlandzkiej, jugosłowiańskiej, luksemburskiej, niemieckiej, polskiej (w r. 1929 przeszło tysiąc członków), rumuńskiej, szwajcarskiej i węgierskiej. Na czele centralnej organizacji związku stoi komitet dyrektorów i sekretarjat generalny z siedzibą w Fryburgu szwajcarskim, zwołujący corocznie kongresy delegatów wszystkich federacyj narodowościowych. Na tych kongresach omawia się aktualne zagadnienia ideowe i organizacyjne i dokonywa wyboru komitetu centralnego. Prezesem związku był w r. 1927 Polak, w r. 1928 Anglik, w r. 1929 Hiszpan. W tymże roku odbył się kongres związku w Sewilli.

**Pax tecum** („pokój z tobą"), pocałunek pokoju, oddawany z temi słowami, był we zwyczaju pierwszych chrześcijan w czasie mszy św. przed komunją (ob. Pacyfikał). Kobietom udzielano go przez podanie krucyfiksu do ucałowania. Obecnie pocałunku pokoju udziela przy mszach uroczystych celebrant księżom z asysty, a ci innym kapłanom i klerykom. Osobom świeckim, np. kolatorom, udziela się pocałunku pokoju przez podanie do ucałowania pacyfikału lub krucyfiksu.

**Pektorał,** ob. Pontyfikalja.

**Pelagjanizm,** sekta, szerzona w początkach V w. przez Pelagjusza, mnicha angielskiego, i jego towarzysza Celestjusza. Pelagjusz począł głosić swoją naukę najpierw w Kartaginie (411 r.), potem w Jerozolimie (412), że skutki grzechu pierworodnego nie dotknęły ludzi, gdyż każdy człowiek przychodzi na świat w tym stanie, jak Adam przed grzechem, a śmierć jest skutkiem natury ludzkiej. Powszechność grzechu tłumaczył nie jako skutek grzechu pierworodnego, lecz przez siłę złego przykładu i przyzwyczajenia i twierdził, że każdy człowiek może być zbawiony mocą własnej woli, nawet bez łaski bożej. Pelagjanizm potępił synod kartagiński w r. 412, a Pelagjusz został w r. 415 na synodzie jerozolimskim oskarżony o herezję. Sprawa oparła się o papieża, który Pelagjuszowi nakazał milczenie. Mimo tego Pelagjusz i Celestjusz dalej szerzyli swą naukę i wywołali potępiające wyroki synodu kartagińskiego i numidyjskiego. Zwołanie tych synodów spowodował św. Augustyn, najwybitniejszy pogromca pelagjanizmu. Wyrok ich zatwierdził w r. 418 papież św. Zozymus, a cesarz Honorjusz polecił wydalić Celestjusza z Rzymu, a Pelagjusza z Jerozolimy, wszystkim zaś biskupom kazał podpisać dekret potępienia. Odmówiło podpisu 17 biskupów włoskich, a pelagjanizm szerzył się dalej, nawet po śmierci Pelagjusza i Celestjusza (ok. r. 420) pod złagodzoną formą semipelagjanizmu, mimo potępienia na soborze efeskim w r. 431. Dopiero uchwały synodu w Orange w r. 529 o grzechu pierworodnym, łasce i predestynacji, zatwierdzone przez papieża Bonifacego II, wykorzeniły semipelagjanizm. Teorje pelagjańskie wznowił w IX w. Gotszalk, w XVI Kalwin, a w XVIII Janseniści.



**Penitencjarja,** ob. Kurja rzymska.

**Penitencjarz,** 1) biskupi, w Kościele wschodnim w w. III i IV kapłan, wyznaczony przez biskupa, nakładający na grzeszników pokuty publiczne według kanonów pokutnych. Urząd ten, zniesiony przez patrjarchę carogrodzkiego Nektarjusza w r. 391, ustał faktycznie dopiero po zniesieniu pokuty publicznej. Od XII w. penitencjarzem biskupim zwie się kapłan, który otrzymał od biskupa władzę rozgrzeszania wypadków, zastrzeżonych biskupowi. Jest nim zwykle kanonik penitencjarz kościoła katedralnego. 2) Penitencjarz papieski, kardynał, od XIII w. przełożony kolegjum, zwanego penitencjarją rzymską (ob. Kurja rzymska).

**Pentateuch** (pięcioksiąg), część Starego Testamentu (ob. Biblja), przypisywana Mojżeszowi i nazwana przezeń Sefer-ha-thorah, czyli Księga Zakonu, a przez żydów Thorah, czyli prawo. Podział na pięć ksiąg jest późniejszy i powstał przez podzielenie rękopisu Tory na pięć zwojów mniejszych. Żydzi palestyńscy nadawali poszczególnym częściom nazwy od słów początkowych, żydzi aleksandryjscy zaś i chrześcijanie nazywali je od głównej treści każdej z pięciu ksiąg. I tak pierwsza księga nazywa się u Hebrajczyków Bereszyt, to znaczy „na początku", u Aleksandryjczyków zaś i u chrześcijan Genesis, czyli „księga rodzaju", gdyż główną jej treścią są dzieje stworzenia świata i początków rodu ludzkiego. Druga księga, Exodus, „księga wyjścia", opowiada wyjście Izraelitów z Egiptu i ich wędrówkę aż do stóp góry Synaj. Księga trzecia, Leviticus, „księga kapłańska", zawiera wykład prawa religijnego żydowskiego, nadanego na górze Synaj, przepisy o ofiarach, o kapłanach, o czystości w znaczeniu higjenicznem i moralnem, o święceniu świąt, o ślubach i dziesięcinach i o karach na przestępujących prawa. Czwarta księga, Numeri, „Księga liczb", zwana przez Hebrajczyków Bemidebbar („Na puszczy"), opisuje 40-letni pobyt Izraelitów na pustyni. Piąta księga, Deuteronomium, czyli „Księga powtórzonego prawa", zawiera przemowy Mojżesza w ostatnim roku pobytu na pustyni. Przypomina w nich prawo, ogłoszone na górze Synaj, przepisy o jedności kultu religijnego, zakaz bałwochwalstwa, rozróżnianie zwierząt czystych i nieczystych, przepisy o dziesięcinach, ustanowienie trzech świąt dorocznych, Paschy, Pięćdziesiątnicy i Święta Namiotów, prawo publiczne o sędziach, królu, kapłanach i o powinności wojskowej, prawo karne, prawo prywatne, błogosławieństwa dla przestrzegających Zakonu i przekleństwa na jego gwałcicieli, wreszcie dobrodziejstwa boże, świadczone Izraelitom i ich obowiązek dotrzymania przymierza z Bogiem.

Autentyczność pochodzenia pentateuchu od Mojżesza, uznawana przez tradycję żydowską i chrześcijańską, a zaprzeczana przez krytykę racjonalistów, którzy utworzyli w tym przedmiocie kilka hipotez, była przedmiotem badań Komisji biblijnej w Rzymie, która w orzeczeniu z r. 1906 ograniczyła autorstwo Mojżesza w ten sposób, iż Mojżesz sam nie redagował całego dzieła ani go nie pisał, lecz tylko obmyślił plan całości i powierzył napisanie go jednej lub kilku osobom pod jego kontrolą, a przy tworzeniu dzieła posługiwał się dokumentami pisanemi lub ustnemi świadectwami. Komisja biblijna, uznając zasadniczo autentyczność pentateuchu, nie twierdzi jednak, aby jego tekst obecny był takim, jak powstał pod wpływem Mojżesza, gdyż można przypuścić, że w ciągu niezli-

czonych przepisywań poprzez kilka tysięcy lat od czasu powstania w XV wieku przed nar. Chr. uległ pewnym zmianom przez dodatki, głosy i wyjaśnienia wtrącone, wyrazy i zwroty, wyszłe z użycia, lub zastąpione nowemi, oraz przez błędne czytania z winy przepisywaczy. Zmiany te ma osądzić krytyka naukowa (ob. Mojżesz).

**Pepuzjanie,** ob. Montaniści.

**Perfekcjoniści,** amerykańska sekta komunistyczna z podkładem religijno-biblijnym, założona w pierwszej połowie XIX w. przez Johna Humphrey Noyes (1811—1886), pomocnika adwokackiego, który głosił, że Chrystus powrócił na ziemię i że królestwo boże już nastało, a każdy, kto wierzy, bierze w niem udział, jest doskonały (perfect), znajduje się poza sferą dobra i zła i może czynić, co mu się podoba. W praktyce jednak takie zwolnienie od wszelkich praw okazało się niemożliwe. Gminy perfekcjonistów stały się gniazdem rozpusty, kłótni i wszelkiego bezprawia, tak że „ojciec Noyes" był zmuszony do kompromisów z porządkiem tego świata. W r. 1879 zaprowadził monogamję, zresztą gminy pozostały komunistycznemi. Obecnie perfekcjoniści liczą 4 gminy i ok. 500 zwolenników. Gmina macierzysta mieści się w Lenox-Oneida, w Stanie New York, stąd perfekcjonistów nazywają w Ameryce „Oneida-Community".

**Perfektybiliści,** ob. Iluminaci.

**Persefona,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Persja,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Perska religja,** ob. Parsyzm.

**Peru, statystyka** wyznań, ob. Ameryka.

**Perun,** ob. Słowiańska religja.

**Peryci** (peraci, peretycy), ob. Gnostycyzm.

**Perykopa,** ustęp z Pisma św., przeznaczony do odczytywania w czasie nabożeństwa na każdy dzień roku kościelnego.

**Peszyta,** syryjski przekład Pisma św. (ob. Biblja).

**Petrobruzjanie,** ob. Bruys Piotr.

**Photinus** (Fotynus), twórca sekty fotynjanów w IV w., biskup Syrmium w Pannonji. Głosił, że świat nie został stworzony przez Boga, lecz przez mieszkający w Bogu rozum — logos, zwany przez Photinusa „logopater". Chrystus miał być adoptowanym synem Boga, skutkiem czego Logos w nim zamieszkał i usposabiał do czynienia cudów. Duch św. nie ma być osobą, lecz siłą boską. Naukę tę potępił synod w Antjochji (344 r.), a synody w Medjolanie i w Syrmium powtórzyły ten wyrok, skutkiem czego Photinus został usunięty z biskupstwa. Za czasów Juljana Apostaty, który popierał wszelkie przeciwne Kościołowi herezje, powrócił, lecz po jego śmierci musiał znowu uciekać. Umarł w r. 366.

**Piątek,** u Rzymian dzień Wenery, stąd francuskie vendredi i włoskie venerdi, u Germanów dzień bogini Frei, stąd Freitag, ang. friday. Kościół katolicki obchodzi w piątek pamiątkę Męki Pańskiej. W religji islamu piątek jest dniem świątecznym, jak sabat u żydów, z tą różnicą, że mahometanie nie mają obowiązku wstrzymywania się od pracy przez cały dzień, lecz tylko w czasie uroczystego nabożeństwa.

**Piątek Wielki,** ostatni piątek przed Wielkanocą, święci całe chrześcijaństwo jako rocznicę śmierci Zbawiciela. Rytuał katolicki przepisuje na ten dzień szereg uroczystych ceremonij, do których wstępem jest jutrznia, dawniej odprawiana o północy lub o 3-ej rano, obecnie w Wielki Czwartek po południu (ob. Ciemna jutrznia). Nabożeństwo wielkopiątkowe nosi charakter największej żałoby, ołtarze są nie ozdobione, nie pokryte obrusami, zamiast dzwonka odzywają się drewniane kołatki. Kapłan rozpoczyna nabożeństwo, leżąc krzyżem przed ołtarzem (adoracja Krzyża), następnie odczytuje dwa ustępy z Pisma św. Potem odbywa się czytanie lub śpiewanie pasji, t. j. ewangelji św. Jana, opisującej mękę i śmierć Jezusa Chrystusa. Po odmówieniu modlitw za wszystkich ludzi, za wszystkie stany, za heretyków, schizmatyków, żydów i pogan, następuje adoracja Krzyża, śpiewanie improperjów, uroczysta procesja kościelna, śpiewanie hymnu „Pange lingua", poczem kładzie się krzyż na poduszce na ziemi wpobliżu ołtarza. Msza, odprawiana w Wielki Piątek, nazywa się „mszą uprzednio poświęconych darów" (missa praesanctificatorum) z powodu, że niema w niej ofiarowania ani konsekracji, a kapłan podnosi hostję, konsekrowaną dnia poprzedniego. Po mszy kapłan zanosi monstrancję z Najśw. Sakramentem do t. zw. grobu, gdzie odbywa się adoracja, trwająca aż do rezurekcji.

U protestantów, zwłaszcza w Anglji, Wielki Piątek, zwany „dobrym piątkiem" (ang. Good friday, holend. Goed vrijdag) jest najuroczystszem świętem w roku.



**Pico della Mirandola** Jan (1463 — 1494) uczony włoski, słynny z nadzwyczajnej pamięci, autor 900 tez „de omni re scibili" („o wszystkich rzeczach poznawalnych"), które ogłosił w Rzymie w r. 1486 i podjął się ich obrony. Pod wpływem kabbały popadł w błędy co do nauki wiary, a Innocenty VIII potępił 13 z jego tez.

**Picpus** (franc.), dwie kongregacje zakonne pod wezwaniem Serc Jezusa i Marji i Nieustannej Adoracji Najśw. Sakramentu, zwane potocznie od ulicy Picpus w Paryżu, gdzie się mieścił dom macierzysty obydwu tych kongregacyj. Założył je w roku 1805 ks. Piotr Józef Coudrin. Kongregacja męska jest zgromadzeniem kapłanów świeckich, zatwierdzonem przez Piusa VII w r. 1817, które poświęcało się pierwotnie kierownictwu seminarjów duchownych i misjom ludowym, od r. 1826 zaś oddaje się pracom misyjnym wśród pogan w Oceanji, Afryce i Ameryce. Szczególne zasługi położyli przez pielęgnowanie trędowatych na wyspach Oceanji. W r. 1910 zgromadzenie to miało 3 prowincje, 19 domów i ok. 550 członków. Prowadzą trzy wikarjaty apostolskie: Tahiti, wysp Sandwich i Markesas, pracują w Nowej Gwinei i Nowej Pomeranji, kierują zakładami naukowemi w Belgji, Peru, Chile i Kalifornji. Żeńska kongregacja Picpus, założona w r. 1800, oddaje się nieustannej adoracji Najśw. Sakramentu i wychowaniu dziewcząt w szkołach i pensjonatach. Zakonnice te, zwane we Francji popularnie Zélatrices, po wydaleniu z Francji założyły szkoły i pensjonaty w Belgji, Holandji, Anglji, Hiszpanji, Stanach Zjednoczonych, Peru, Chile, Ekwadorze, Boliwji i na wyspach Hawajskich.

**Piekło,** stan bytu i kary pośmiertnej potępionych. Istnienie piekła jest dogmatem wiary Kościoła katolickiego, określonym przez sobór lioński w r. 1274 w jednym z 31 kanonów, przeznaczonych do zawarcia unji z Kościołem grecko-wschodnim, a następnie przez papieża Benedykta XII w r. 1336. Sobór florencki wypowiedział w r. 1439 to samo zdanie, co lioński. Talmudyści uczą, że żyd prawowierny nigdy nie pójdzie do piekła, a w czyśćcu będzie co najwyżej 11 miesięcy. Gnostycy świat nazywali piekłem, nie uznając żadnego innego miejsca kary. Albigensi i socynjanie odrzucali pojęcie piekła, a w jego miejsce uznawali jako karę unicestwienie lub rodzaj metempsychozy. Protestanci ortodoksi uznają wieczność kar piekielnych, protestanci liberalni zaś odrzucają tę wiarę, wierzą natomiast w możliwość nowych prób dla potępionych, a unicestwienie dla niepoprawnych.

**Pielgrzymki,** zwyczaj pobożny odwiedzania miejsc świętych lub słynących łaskami i cudami, znany już w starożytności. U chrześcijan pielgrzymki do Ziemi św. zaczynają wchodzić w zwyczaj za czasów Konstantyna Wielkiego. Słynnemi miejscami pielgrzymek katolików jest oprócz Rzymu Loretto i Assyż we Włoszech, Kompostella w Hiszpanji, Lourdes we Francji, Jasna Góra (Częstochowa) w Polsce i wiele innych.

**Pierścień biskupi,** jedna z odznak władzy biskupiej, nieznana w Kościele wschodnim. Oprócz papieża i biskupów używają pierścienia kardynałowie, opaci, kanonicy katedralni i doktorzy fakultetów, uznanych przez Stolicę Apostolską. Kanonikom i doktorom nie wolno używać pierścienia przy odprawianiu funkcyj liturgicznych.

**Pierścień Rybaka** (annulum piscatoris), pieczęć papieska z imieniem panującego papieża i z wyobrażeniem św. Piotra w łodzi, zanurzającego sieci. Z chwilą śmierci papieża kruszą jego pieczęć.

**Pierworodny grzech,** ob. Grzech.

**Pietyzm,** w znaczeniu religjoznawczem jedna z form rozwoju prote-

stantyzmu, dążenie do praktykowania pobożności w życiu codziennem. Przyczyną powstania pietyzmu była reakcja przeciwko racjonalizmowi oraz przeciwko pojęciom ortodoksów protestanckich, że dobre uczynki nie są potrzebne do zbawienia i że życie bez grzechu jest niemożliwe. Ruch pietystyczny rozpoczął się w XVII wieku w kościele reformowanym w Holandji, a stamtąd dostał się do Niemiec. W Frankfurcie nad Menem rozpoczął go senjor duchowieństwa ewangelickiego Filip Jakób Spener (1635—1705), urządzając w swym domu zgromadzenia, zwane Collegia pietatis, których celem była wspólna modlitwa i objaśnianie Pisma św. W r. 1675 Spener wydał dzieło p. t. „Pia desideria, oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche", w którem wypowiedział swe dążenia ku zreformowaniu protestantyzmu. W Lipsku w tym samym kierunku działali docenci tamtejszego uniwersytetu Francke, Springer i Schade, odbywając od r. 1686 tak zwane Collegia philobiblica, czyli wykłady, przeznaczone dla studentów i ludzi świeckich, w których nauczano, że reformacja Lutra nie jest jeszcze skończoną, że należy wiarę ożywić i wprowadzić w czyn naukę Lutra o powszechnem kapłaństwie. Słuchaczów tych wykładów nazywano pietystami. Ortodoksyjny luteranizm w Lipsku pod wodzą Carpzowa uważał ruch pietystyczny za niezgodny z nauką Lutra i zmusił wspomnianych docentów do opuszczenia Lipska. Przenieśli pole działalności do uniwersytetu w Halle, gdzie wkrótce pod wodzą Franckego i Breithaupta powstało centrum nauki pietystycznej, z którego rozchodziła się na całe protestanckie Niemcy. Ortodoksi zarzucali im indyferentyzm w sprawach dogmatycznych i powrót do katolickiego ideału życia ascetycznego. W istocie Francke i Breithaupt stawiali w pierwszym rzędzie jako cel chrześcijaństwo żywotne, czynne i ożywione pobożnością. Pewien właściwy im eklektycyzm religijny, wynikający z obojętności dla różnic dogmatycznych, doprowadził ich uczniów do odchyleń w przeprowadzaniu ich myśli, do szablonowej formalistyki i fałszywej pobożności, objawiającej się w wizjonerstwie, potępianiu zabaw, gier, tańca, teatru i wszelkiej wesołości. W nowszych czasach pietyzm przez swą opozycję w stosunku do racjonalizmu stał się sprzymierzeńcem wrogiej sobie pierwotnie ortodoksji protestanckiej.

Podobny ruch wszczęli w Szwajcarji momiersi (ob.), a w Anglji i Ameryce metodyści.

**Pięcioksiąg mojżeszowy,** ob. Pentateuch.

**Pięćdziesiątnica** (Quinquagesima), 1) niedziela, poprzedzająca środę popielcową, zwana w Polsce niedzielą zapustną. 2) Okres czasu od tej niedzieli do Wielkanocy. 3) Okres czasu od Wielkanocy do Zielonych Świątek (greckie pentekosté). 4) Święto żydowskie pięćdziesiątnicy (ob. Żydowskie święta).

**Pijarzy,** oficjalnie „regularni klerycy Matki Bożej od szkół pobożnych", stowarzyszenie założone w r. 1597 przez św. Józefa Kalasantego (1556—1648), zatwierdzone w r. 1617 przez papieża Pawła V jako „paulińska kongregacja szkolna", a przez Grzegorza XV jako zakon ze ślubami posłuszeństwa, czystości, ubóstwa i pracy nad wychowaniem młodzieży. Św. Józef Kalasanty założył osiedla pijarów w Genui, Toskanji, Neapolu, Sycylji i Sardynji. Poza Italją zakon ten rozpowszechnił się na Morawach (1631), w Czechach (1641) i w Polsce (1642). Wskutek nieporozumień w łonie zakonu św. Józef Kalasanty został w r. 1643 usunięty ze stanowiska generała zakonu, a zakon zdegradowany do rzędu stowarzyszeń bez ślubów zakonnych. W r. 1656 papież Aleksander VII przywrócił pijarom prawa kongregacji, a Klemens IX w r. 1669 uznał ich znowu jako zakon. Działalnoćś pijarów, pierwotnie ograniczona do zakresu szkół początkowych dla ubogiej młodzieży, rozszerzyła się ok. r. 1700 na szkolnictwo średnie w gimnazjach i konwiktach. Zwłaszcza po zniesieniu zakonu jezuitów w r. 1773 objęli pijarzy liczne ich zakłady naukowe.

Na czele zakonu stoi prepozyt generalny, czyli generał z 4 asystentami i prokuratorem generalnym w



Rzymie. Generałowi podlegają prowincjali, stojący na czele prowincji, rektorzy, przełożeni kolegjów i superjorzy, przełożeni mniejszych osiedli. Obecnie (1929) pijarzy liczą około 2100 członków i posiadają 221 domów zakonnych, w tem 120 kolegjów w 9 prowincjach, a mianowicie: we Włoszech, Austrji, Hiszpanji, Czechach i Śląsku, Węgrzech, Argentynie, Chile i w Ameryce środkowej.

Do Polski wprowadzeni przez Władysława IV w r. 1642, należeli z początku do prowincji niemieckiej. Z końcem XVII w. powstała osobna prowincja polska, podzielona w r. 1736 na prowincje koronną i litewską. Po rozbiorach powstała prowincja galicyjska, do której włączono w r. 1810 klasztory Księstwa Warszawskiego, i pruska, rozwiązana po ustąpieniu Prusaków z Warszawy. W r. 1864 wskutek kasaty klasztorów przez rząd rosyjski upadły osiedla pijarów w Warszawie (kolegjum pojezuickie), w Chełmie, Łowiczu, Piotrkowie, Radomiu, Wieluniu i Łukowie. Na Litwie kolegjum pijarskie w Dąbrowicy skasowano w r. 1832, w Lubieszowie w r. 1854, w Szczuczynie litewskim w r. 1832, w Wilnie w r. 1741, w Lidzie w r. 1834 i w 7 innych miejscowościach. Pijarzy położyli w Polsce wielkie zasługi na polu oświaty i nauki. Do tego zakonu należał znakomity pedagog i statysta Stanisław Konarski (1700—1773) i słynny gramatyk Onufry Kopczyński (1735 — 1817). Ostatniem istniejącem kolegjum z polskiej prowincji pijarów jest kolegjum Przemienienia Pańskiego w Krakowie, założone w roku 1660, utrzymujące zakład wychowawczy.

**Piotr św.,** apostoł, zwany księciem apostołów, przez Chrystusa Pana ustanowiony głową Kościoła. Pochodził z Betsaidy w Galilei wpobliżu Kafarnaum nad brzegiem jeziora Tyberjadzkiego, gdzie miał dom i trudnił się rybołówstwem. Przy obrzezaniu otrzymał imię Szymon, a Chrystus nadał mu symboliczne miano Kefas, (po aramejsku opoka, greckie Petros, łacińskie Petrus). Powołany przez Chrystusa do apostolstwa (Mat. IV, 18—20, Mar. I, 16—18, Łuk. V, 10—11), pierwszy wyznał boskość Chrystusa (Mat. XVI, 16). Przed Męką Pańską towarzyszył Chrystusowi przy ostatniej wieczerzy i w Getsemani na Górze Oliwnej. Podczas pojmania chciał mieczem bronić Mistrza. Uciekł i dostał się do pałacu arcykapłana. Tam, siedząc między służbą, zaparł się Go trzykrotnie i wyszedł, gorzko płacząc. W dniu Zmartwychwstania ukazał mu się Chrystus. Po Wniebowstąpieniu stanął na czele apostołów a w żydowskie święto Pięćdziesiątnicy po Zesłaniu Ducha św. nawrócił 3000 ludzi. Głosił naukę Chrystusa i zawiązywał gminy chrześcijańskie, uwięziony w r. 43 z rozkazu Heroda Agrypy, cudownie uwolniony, przewodniczył (ok. r. 51) na pierwszym soborze w Jerozolimie, odbywał podróże apostolskie w Poncie, Galatei, Kapadocji i w Bitynji, wreszcie udał się do Rzymu i tam założył stolicę chrześcijaństwa. Z rozkazu Nerona zamknięty w więzieniu Mamertyńskiem na Kapitolu, poniósł (ok. r. 64 lub 67) śmierć męczeńską na krzyżu, przybity na własną prośbę na znak pokory głową ku ziemi. Rocznicę tej śmierci, poniesionej równocześnie z św. Pawłem, święci Kościół katolicki w dniu 29 czerwca.

Św. Piotr napisał dwa listy apostolskie do wiernych. Celem ich było umocnienie chrześcijan w wierze, przygotowanie ich na grożące prześladowania, pouczenie o życiu doskonałem i przestroga przed uwodzicielami.

**Piotr św. Canisius,** ob. Kanizjusz.

**Pismo św.,** ob. Biblja.

**Pistojański synod,** zwołany w r. 1786 w Pistoi przez Leopolda, wielk. księcia toskańskiego, za pośrednictwem oddanego mu biskupa Pistoi, Scipiona de Ricci, celem przeprowadzenia reform w kierunku liberalno-państwowym, w duchu krzewiącego się wówczas józefinizmu. Ten samozwańczy synod, na którym zgromadziło się około 200 duchownych z Toskanji, przyznał wielkiemu księciu obszerne prawa na polu administracji kościelnej w duchu t. zw. deklaracji kleru galikańskiego z r. 1682 (ob. Galikanizm), oraz powziął szereg uchwał, wznawiających potępione przez Kościół zasady jansenizmu (ob.). Uchwały synodu w Pistoi, przedstawione na synodzie narodowym we

Florencji w r. 1787, nie uzyskały aprobaty większości, przeto w. książę Leopold, brat cesarza Józefa II, postanowił na własną rękę przeprowadzić reformę kościelną. To doprowadziło do zatargu z papieżem Piusem VII, który w r. 1794 potępił uchwały pseudosynodu pistojańskiego.

**Pius,** imię jedenastu papieży.

**Pius I,** św., był papieżem od 141 do 155 r.

**Pius II** (1458—1464), Eneas Silvius Piccolomini, słynny humanista, wywarł wielki wpływ na swą epokę przez działalność naukową i polityczną. Umarł w Ankonie, przygotowując wyprawę krzyżową.

**Pius III,** siostrzeniec Piusa II, był papieżem w r. 1503.

**Pius IV** (1559—1565), przeprowadził dalszy ciąg soboru trydenckiego i zakończył go. Zreformował kolegjum kardynalskie.

**Pius V,** św. (1566—1572), ostatni z papieży, którzy dotychczas (1929) byli kanonizowani. Ogłosił katechizm rzymski (1566), brewjarz (1568), mszał rzymski (1570) i założył kongregację indeksu (1571). Utworzył Ligę przeciwko Turkom, która odniosła zwycięstwo pod Lepanto (1571).

**Pius VI** (1775—1799) zwalczał józefinizm (ob.), potępił uchwały synodu w Pistoi (ob. Pistojański synod) oraz francuską „Konstytucję cywilną dla duchowieństwa" (ob.). Usunięty przemocą przez generała Berthier w r. 1798, zmarł jako więzień francuski w Walencji.

**Pius VII** (1800—1823), zawarł z Napoleonem konkordat w r. 1801 i protestował przeciw wydanym przez niego „artykułom organicznym" (ob. Galikanizm). Koronował Napoleona w Paryżu (1804). Nieustraszony wobec jego gróźb, stawiał opór jego uroszczeniom, aresztowany w Rzymie (5 lipca 1809), przewieziony do Sawony pod Genuą, następnie więziony w Fontainebleau, po bitwie pod Lipskiem wypuszczony z więzienia, powrócił do Rzymu (24 maja 1814).

**Pius VIII** (1829—1830), uregulował sprawę małżeństw mieszanych w Prusach (1830). Zwalczał masonerję.

**Pius IX** (1846 — 1878), Jan Marja Mastai Feretti, jeden z największych papieży, nieustraszony obrońca zasad katolickich, praw Stolicy Apostolskiej i Polski. Po zajęciu Rzymu przez wojska włoskie (20 września 1870) zamknął się jako dobrowolny więzień w Watykanie. W r. 1854 ogłosił dogmat o Niepokalanem Poczęciu N. Marji Panny. W r. 1855 zawarł z Austrją konkordat, zerwany przez nią w r. 1870. W r. 1864 wydał encyklikę „Quanta cura" wraz z Syllabusem (ob.). Zwołał sobór watykański (1869), który sformułował dogmat o nieomylności papieskiej. Przywrócił hierarchję katolicką w Anglji (1850) i w Holandji (1853). Gdy Austrja zerwała konkordat, Prusy ogłosiły t. zw. prawa majowe (ob. Kulturkampf) a Rosja prześcignęła wszystkich w gnębieniu katolicyzmu i polskości, Pius IX walczył do śmierci o prawa Kościoła i Polski.

**Pius X** (1903—1914), Józef Sarto, ur. w r. 1835, był w czasie wyboru na papieża patrjarchą weneckim. Rozwinął i wzmocnił cześć Eucharystji przez polecanie częstych komunij i komunji dzieci. Potępił i zwalczył modernizm, przeżył zerwanie konkordatu francuskiego (1905) i potępił francuską ustawę separacyjną (1906). Zreformował liturgję i śpiew kościelny. Zmarł ze zgryzoty z powodu wybuchu wojny europejskiej.

**Pius XI,** papież, panujący od 12 lutego 1922 r., Achilles Ratti, urodzony 1857 r. w Desio, diecezji medjolańskiej, przełożony bibljoteki watykańskiej, został w r. 1918 wysłany do Polski w charakterze wizytatora apostolskiego, objął w odrodzonej Polsce stanowisko nuncjusza apostolskiego. Święcenia biskupie otrzymał w Warszawie. Przebywał w Polsce do czerwca 1921 r., poczem został arcybiskupem Medjolanu i kardynałem. W r. 1922, 6 lutego, został wybrany na papieża, a 12 lutego koronowany. Zawarł konkordat z Polską (ob. Konkordat) a wykonywając go, wydał bullę „Vixdum Poloniae unitas". We wstępie do tej bulli i w licznych przemówieniach podniósł odrodzenie Polski i jej zwycięstwo w r. 1920, którego był naocznym świadkiem. W r. 1929 zawarł konkordat z Włochami (ob. Kościelne państwo).

**Piusa związek** (niem. „Pius - Verein"). 1. Stowarzyszenie, założone w



Moguncji w r. 1848 celem obrony praw katolików w Niemczech. Urządza wiece i zjazdy katolickie. 2) Stowarzyszenie szwajcarskie, założone dla tych samych celów w r. 1856, nazywa się od r. 1899 „szwajcarskim związkiem katolików". Od r. 1904 zjednoczony ze związkiem robotników katolickich i „Fédération romande" stanowi wraz z niemi „szwajcarski katolicki związek ludowy". 3. „Pius - Verein" w Austrji, założony 1905 r., zajmuje się popieraniem prasy i piśmiennictwa katolickiego. 4. Akademicki „Pius Verein" w Niemczech poświęca się szczepieniu ducha katolickiego wśród młodzieży akademickiej.

**Placetum regium,** ob. Jus circa sacra (lit. d).

**Platon,** filozof grecki (429—347 przed Chr.), obok swego słynnego ucznia Arystotelesa (ob.) najgłębszy ze starożytnych myślicieli. Swój system filozoficzny, będący prototypem filozofji idealistycznej, rozwinął w szeregu dzieł, ujętych (z wyjątkiem Apologji Sokratesa) w formę dialogów, w których zdanie swoje wypowiada przez usta swego mistrza Sokratesa. Istotę tej filozofji stanowi nauka o „ideach", któremi Platon nazywa byty niematerjalne, prawdziwe, niezmienne i wieczne. Świat materjalny, świat ciągłych przeciwieństw i ciągłych zmian, świat powstawania i znikania uważa za mniej lub więcej niedoskonałe odbicie owego doskonałego, nadzmysłowego świata idei niezmiennych i nieśmiertelnych. Poznanie, oparte tylko na zmysłowem wrażeniu, pozostaje według Platona w takim samym stosunku do prawdziwego poznania rzeczy, jak nieustannie zmieniający się świat materjalny do prawdziwie istniejącego i niezmiennego świata idei. Idea najwyższego dobra, czyli Bóg, jest pierwszą i ostatnią przyczyną twórczą powstania wszechrzeczy, przyczyną celowego i pięknego kształtowania się materji. Gdy jednak bezustannie zmienny świat materjalny dostępny jest omylnemu poznaniu zmysłowemu, niematerjalny świat idei poznajemy przez najwyższą i nieśmiertelną część naszej duszy, „nus" (rozum), obok którego istnieją jeszcze dwie inne części duszy a mianowicie odwaga i pożądanie. Tym trzem częściom duszy, mającym, według Platona, oddzielne siedliska w ciele ludzkiem, odpowiadają cztery cnoty kardynalne: mądrość, męstwo, panowanie nad sobą i najwyższa z cnót, sprawiedliwość. Celem etyki Platona, jak u wszystkich Greków, jest uzyskanie największego szczęścia (ob. Eudemonizm). Szczęście polega na cnocie. Cnotliwie żyje ten, kto daje pierwszeństwo najwyższemu z trzech pierwiastków swej duszy (nus) i jest zapatrzony w świat idei a przedewszystkiem w najwyższą ideę dobra, którą jest Bóg.

Z temi pojęciami filozofji Platona łączą się myśli, zaczerpnięte z greckich misterjów orfickich (ob. Misterja) i stanowiących jego swoistą eschatologję. Platon wierzy w wędrówkę dusz (ob. Metempsychoza), w karę i nagrodę w życiu przyszłem oraz wychodzi z założenia, że ciało jest więzieniem lub grobem duszy. Przed wstąpieniem w ciało dusza ludzka żyje w świecie nadzmysłowym, zapatrzona w ideje wiekuiste; gdy zaś później, więziona w ciele, nie da się wciągnąć w otchłań zmysłowości, przypomina sobie poprzedni byt w świecie idealnym i tęskni za nim. Prawdziwa wiedza jest według Platona przypominaniem sobie (anamnezą) świata idealnego.

W dialogu o Rzeczypospolitej Platon mimo przenikającego jego filozofję monoteizmu i przekonaniu o nadzmysłowości Boga nie zerwał ze starohelleńską wiarą w liczne bóstwa i w wyrocznie. Stąd też filozofja jego nie miała wpływu na wierzenia religijne współczesnych Greków. Zato wywierała przemożny wpływ na filozofję upadającego pogaństwa (ob. Nowoplatonizm) i na kształtowanie się pojęć filozoficznych pierwszych pisarzy chrześcijańskich, jak Orygenes, św. Bazyli, św. Grzegorz z Nazjanzu, św. Grzegorz z Nissy i św. Augustyn.

(X. Stefan Pawlicki, Historja filozofji greckiej, 1906, tom II, Chaignet, La vie et les écrits de Platon, Paris 1871).

**Pleban,** ob. Proboszcz.

**Plenarne sobory,** ob. Sobór, 2).

**Plotyn,** ob. Nowoplatonizm.

**Plymouth,** bracia z Plymouth, ob. Darbyści.

**Pneumatycy,** ob. Montaniści.

**Pocieszyciel,** ob. Paraklet.

**Pogrzeb.** Sposoby grzebania zmarłych, zachowywane przez poszczególne ludy, są w ścisłym związku z ich wierzeniami religijnemi a w szczególności z wiarą w nieśmiertelność duszy i życie pozagrobowe. W zwyczajach pogrzebowych uwydatniają się dwa kierunki: cześć i miłość dla zmarłych albo obawa przed nimi. W czci dla zmarłych przodują u ludów starożytnych Egipcjanie, Chińczycy, Grecy i Rzymianie (ob. Zmarłych cześć). Obawa przed zmarłymi cechuje zwyczaje pogrzebowe Indów, Persów i Żydów. Najbardziej rozpowszechnionym w starożytności i dotychczas sposobem chowania zmarłych jest grzebanie zwłok w ziemi, podczas gdy palenie zwłok (ob. Kremacja) powszechnie przyjęte jest obecnie tylko w Japonji. Szczególnym sposobem usuwania zwłok jest przepisane w religji Zoroastra (ob. Parsyzm) wydawanie ich na pożarcie ptakom drapieżnym.

Charakterystyczną cechą pogrzebu chrześcijańskiego jest wiara w życie przyszłe a obrzędy pogrzebowe Kościoła katolickiego wyrażają tę wiarę i pragnienie przyjścia z pomocą duszy zmarłego na drodze do wiecznego zbawienia (ob. Obcowanie świętych). Według katolickiego prawa kanonicznego, pogrzeb kościelny składa się z przeniesienia ciała do kościoła, nabożeństwa w kościele (ob. Egzekwje) i odprowadzenia zwłok do grobu (kondukt, eksporta). Kościół odmawia prawa do pogrzebu kościelnego apostatom, heretykom, schizmatykom, notorycznym masonom, ekskomunikowanym i obłożonym interdyktem, samobójcom, tym, którzy zginęli w pojedynku, którzy polecili spalić swe zwłoki i publicznym jawnogrzesznikom, o ile przed śmiercią nie dali żadnych znaków skruchy.

**Pojednania dzień,** ob. Dzień pojednania.

**Pokój Boży,** ob. Treuga Dei.

**Pokropienie,** ob. Aspersja.

**Pokuta,** jako akt religijny, jest zadośćuczynieniem za popełnione grzechy. Sakrament pokuty: ob. Spowiedź.

**Pokutne kanony,** ob. Kanony pokutne.

**Pokutnicze zakony.** Niektóre kongregacje, bractwa i stowarzyszenia religijne zobowiązują swych członków do praktyk pokutniczych. I. Zakony i kongregacje: 1) Augustjanie pokutnicy (ob. Augustjanie). 2) Zakon pokutniczy św. Męczenników (Milites poenitentiae), rozpowszechniony w XVI w. w Polsce, na Litwie i na Węgrzech. 3) Kapucyni. 4) Karmelitanki. 5) Zakon w Fontevrauld. 6) Siostry Dobrego Pasterza. 7) Ordo religiosus de poenitentia (ob. Scalzetti). 8) Trzeci zakon św. Franciszka i Dominika (ob. Tercjarze). 9) Pokutnicy (pustelnicy) od św. Jana Chrzciciela, korporacja, założona we Włoszech pod Pampeluną i we Francji w r. 1630. II. Bractwa i stowarzyszenia: 1. Bractwa pokutnicze, jak np. „białych pokutników" w S. Lucca del Gonfalcone, „czarnych pokutników", towarzyszących skazanym na śmierć i wiele innych. 2. Magdalenki. 3. Pokutnice od Orędownictwa N. M. Panny, bractwo, założone we Francji w r. 1631. 4. Dom poprawczy dla upadłych kobiet (Conservatorio di S. Croce della penitenza), założony w Rzymie w r. 1615 przez Dominika od Jezusa i Baltazara Paluzzi, będący od r. 1838 pod kierownictwem Sióstr Dobrego Pasterza.

**Polemjanie,** ob. Apolinaryści.

**Poliandrja,** ob. Poligamja.

**Poligamja,** wielożeństwo, istniało we wszystkich religjach pierwotnych, dopiero religja chrześcijańska zakazała tak poligamji, jako też i poliandrji (wielomęstwa), jako sprzeciwiającej się prawom przyrody. Poligamja jest jeszcze praktykowana u ludów dzikich w Afryce, Azji, Australji i u Indjan w Ameryce. U mahometan w republice tureckiej została zniesiona. Poliandrja zdarza się jeszcze w Indjach, na wyspie Cejlon, w Tybecie, u Eskimosów i innych ludów północnej Azji. Była praktykowana w sekcie mormonów w Ameryce. Religja chrześcijańska uznaje tylko małżeństwo monogamiczne (ob. Małżeństwo).

**Poliglotta,** wydanie biblji w kilku językach obok tekstu pierwotnego,



np. Stary Testament z tekstem hebrajskim i przekładem greckim, chaldejskim, syryjskim, arabskim, etjopskim, perskim i łacińskim. Główne wydania wielojęzyczne biblji są: „biblja kompluteńska", wydana w 1513—17 r. w Hiszpanji przez kardynała Ximenes w Alcala, „biblja antwerpska" (Biblia Regia), wydana kosztem Filipa II w 1569—72 r., „biblja paryska", wydana w 1629—46 r. w 10 tomach w Paryżu, kosztem adwokata parlamentu Gwidona Michała le Jay i „biblja londyńska", anglikańska, wydana przez Briana Waltona w Chester w r. 1657 w 6 tomach, uzupełniona przez Castellusa, najbogatsza pod względem materjału krytycznego.

**Politeizm,** wielobóstwo, oddawanie czci religijnej i uznawanie istnienia wielu bóstw w przeciwstawieniu do monoteizmu, wiary w jedynego Boga. Starożytne religje Babilończyków, Fenicjan, Egipcjan, Greków i Rzymian były politeistyczne. Istnieje teorja, nie poparta zresztą faktami historycznemi, że politeizm jest pierwotną formą wszystkich religij, czemu przeciwstawia się teorja, że właśnie pojęcie jedynego Boga było pierwszem pojęciem religijnem, które w ciągu czasu wypaczyło się u niektórych ludów w politeizm (ob. Monoteizm).

**Polska.** O pierwotnych wierzeniach ludów, zamieszkujących w czasach przedhistorycznych kraje, które stanowią Państwo Polskie, ob. Słowiańska religja. Wprowadzenie chrześcijaństwa w Polsce nastąpiło pod wpływem czeskim, za panowania Mieczysława I (963—992), który, poślubiwszy księżniczkę czeską Dąbrówkę, w r. 966 ochrzcił się. Założone przez niego pierwsze w Polsce biskupstwo poznańskie było z początku sufraganją arcybiskupstwa w Magdeburgu. Bolesław Chrobry w r. 1000 wyjednał u papieża założenie metropolji gnieźnieńskiej wraz z sufragalnemi biskupstwami: krakowskiem, wrocławskiem i kołobrzeskiem i przejął w ten sposób od cesarza niemieckiego, Ottona III, prawa patronatu nad Kościołem polskim, uniezależniając go od wpływów niemieckich. Patronat ten polegał głównie na prawie obsadzania stolic biskupich, kilkakrotnie znoszonem na rzecz wyboru biskupa przez kapituły i przywracanem znowu na rzecz króla. To prawo było przedmiotem sporów Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka ze Stolicą Apostolską, a przyznane zostało ostatecznie królom polskim bullą Sykstusa V z r. 1589.

Chrześcijaństwo krzewiło się w Polsce za Bolesława Chrobrego, który opiekował się misją św. Wojciecha i sprowadził do Polski zakon benedyktynów, i rozwijało się za Piastów szczególnie pod Bolesławem Krzywoustym i Kazimierzem Sprawiedliwym. Ucierpiało wiele wskutek napadów tatarskich w r. 1241 i 1260. Kazimierz Wielki sprowadza w r. 1335 zakon augustjanów, buduje liczne klasztory i kościoły. Porządkuje sprawy kościelne na Rusi Czerwonej, ustanawiając diecezje halicką (lwowską) i przemyską. Wzmacnia przez to żywioł łacińsko-polski na Rusi. Przyjęcie chrztu przez Władysława Jagiełłę (1386) i jego małżeństwo z królową Jadwigą powoduje chrzest Litwy, wznowienie biskupstwa Wileńskiego, budowę wielu kościołów i nawrócenie się Żmudzinów (1416), ostatniego pogańskiego narodu w Europie. Jagiełło otrzymuje od papieża tytuł wikarjusza Kościoła a Polska zaczyna odgrywać w międzynarodowych stosunkach kościelnych, począwszy od soboru konstancjeńskiego, pierwszorzędną rolę. Za Kazimierza Jagiellończyka, pomimo jego sporów o prawo obsadzania biskupstw, Kościół polski rozrasta się i zyskuje na sile, powstają nowe klasztory i przybywają nowi święci polscy: Jan z Dukli, Szymon z Lipnicy i Ładysław z Gielniowa. Za Zygmunta Starego (1506—1548) wciska się do Polski protestantyzm (ob. Reformacja w Polsce). Smutną rolę, którą odegrali w historji Polski t. zw. dysydenci, kończą rozbiory.

Rozpoczynają się prześladowania Kościoła we wszystkich trzech zaborach. Józefinizm w Austrji, rządy pruskie i rosyjskie znoszą wiele kościołów i klasztorów, zabierają dobra kościelne. W w. XIX pod zaborem pruskim szaleje t. zw. Kulturkampf (ob.). Pod zaborem rosyjskim prześladowanie katolicyzmu rozpoczęło się za czasów Mikołaja I po upadku powstania listopadowego. Powstanie

z r. 1863 odbiło się na katolicyzmie wzmożonem prześladowaniem. Rząd rosyjski zniósł biskupstwa: kamienieckie (1865), podlaskie (1867) i mińskie (1869), wywiózł wielu biskupów i około 400 księży na wygnanie a w r. 1865 zabrał dobra kościelne. Ucisk wyznaniowy objawiał się zwłaszcza na Litwie i Podlasiu nie tylko w drodze szykan administracyjnych, lecz także w krwawych aktach teroru do końca XIX w. (Kroże). Mimo ukazu tolerancyjnego z r. 1905, który teoretycznie dał możność legalnej zmiany wyznania i inne swobody, prawdziwa wolność wiary i sumienia zapanowała dopiero w Polsce odrodzonej, gwarantowana jej konstytucją.

Obecne stosunki Kościoła katolickiego w Polsce reguluje konkordat, zawarty w Rzymie w r. 1925 (ob. Konkordat). Hierarchję katolicką w Polsce stanowi 7 arcybiskupów, t. j. pięciu obrządku łacińskiego, jeden obrządku grecko-rusińskiego i jeden obrządku ormiańskiego. Arcybiskupi ci stoją na czele prowincyj kościelnych, podzielonych na diecezje. Jest 15 diecezyj obrządku łacińskiego, 3 obrz. grecko-rusińskiego i jedna obrządku ormiańskiego (ob. Biskup). Liczbę katolików w Polsce podaje poniżej tabela statystyczna, w której katolicy obrządku ormiańskiego (około 4.000 dusz) policzeni są wraz z katolikami obrz. łacińskiego.

Najliczniejszem ze wszystkich wyznań chrześcijańskich niekatolickich w Polsce jest prawosławie. Stanowi ono autonomiczną część Cerkwi ekumenicznej i nazywa się oficjalnie autokefalicznym Kościołem prawosławnym w Polsce. Zwierzchnikiem jego jest metropolita w Warszawie, który sprawuje swą władzę przy pomocy synodu, złożonego z prawosławnych biskupów diecezjalnych. Diecezyj prawosławnych jest 5 (ob. Grecko-wschodni Kościół, 16). Liczba prawosławnych mieszkańców w Polsce zwiększyła się w ciągu 7 lat, upłynionych od spisu ludności w Polsce (1.I. 1922 do 1.I.1929) o 891.000. Ten w stosunku do innych wyznań ogromny wzrost tłumaczy się częściowo immigracją z Rosji i może być uważany za objaw przemijający.

Wyznania protestanckie tworzą w Polsce cały szereg organizacyj kościelnych, a mianowicie: 1) Kościół ewangelicko-unijny z konsystorzem w Poznaniu, obejmujący ewangelików obydwu wyznań (luteranów i kalwinistów) na obszarze województw poznańskiego i pomorskiego, 2) Kościół ewangelicko-unijny w polskiej części Górnego Śląska z własnym synodem krajowym, krajową radą naczelną i superintendentem w Katowicach, 3) Kościół staroluterski, obejmujący kilka parafij na obszarze b. zaboru pruskiego, 4) Kościół ewangelicko-augsburski z konsystorzem i generalnym superintendentem w Warszawie, 5) Kościół ewangelicko-reformowany z synodem w Warszawie, 6) Kolegjum ewangelickoreformowane z synodem w Wilnie, czyli Jednota Wileńska i 7) Ewangelicki Kościół augsburskiego i helweckiego

| | 1 9 2 1 | % | 1/I. 1 9 2 9 | % |
|---|---|---|---|---|
| Mieszkańców . . . . . | 27.176.717 | — | 30.408.000 | — |
| Katolicy ob. łac. i orm. . . | 17.365.000 | 63·8 | 19.459.000 | 63·9 |
| Katolicy ob grec. rusin. . . | 3.031.000 | 11·2 | 3.317.000 | 10·9 |
| Prawosławni . . . . . | 2.847.000 | 10·5 | 3.738.000 | 12·2 |
| Żydzi . . . . . | 2.845.000 | 10·5 | 2.968.000 | 9·7 |
| Protestanci . . . . . | 1.015.000 | 3·8 | 839.000 | 2·7 |
| Inne wyznania i sekty . . . | 73.000 | 0·3 | 87.000 | 0·3 |



wyznania na obszarze byłego zaboru austrjackiego z superintendentem w Białej (woj. krakowskie). Ilość członków tych siedmiu organizacyj kościelnych protestanckich zmniejszyła się w ciągu 7 lat (1922—1929) o 176.000, co tłumaczy się bardzo licznemi wyjazdami Niemców-optantów z zachodnich województw Polski do Niemiec.

Organizacja wyznaniowa żydów w Polsce polega na gminach wyznaniowych, z których każda jest dla siebie zamkniętym i niezależnym organizmem, posiadającym nazewnątrz pełne prawa korporacyjne a nawewnątrz, t. j. pod względem wierzeń, nie podlegającym żadnej organizacji wyznaniowej wyższego stopnia.

Mahometan, czyli wyznawców islamu, jest w Polsce około 6.000, zorganizowanych w samoistny związek religijny (muftiat), który dzieli się na 19 parafij w północnych województwach.

W Polsce istnieje obecnie (1929) około 40 różnych sekt, przeważnie protestanckich, kilka rosyjskich i jedna żydowska (karaimi).

Wszystkie razem liczą około 80.000 wyznawców. Najliczniejszych wyznawców posiadają sekty: adwentystów, anglikanów, badaczy Pisma św., braci morawskich, czyli hernhutów, sztundystów, irwingjanów, karaimów, kwakrów, marjawitów, menonitów, niemieckich katolików i staroobrzędowców.

Stosunek liczbowy głównych grup wyznaniowych w Polsce, wedle spisu ludności, dokonanego z końcem r. 1921 i wedle obliczeń z r. 1929, uwidocznia tablica na str. 338.

**Pontyfikalja,** oznaki godności biskupiej: pastorał, infuła, czyli mitra, krzyż noszony na piersiach, czyli pektorał (enkolpion), pierścień, rękawiczki i sandały. Poza czynnościami liturgicznemi mogą biskupi używać tylko krzyża i pierścienia.

**Pontyfikalna msza,** uroczysta msza św. z insygnjami celebransa i z asystą, odprawiana przez biskupa lub prałata, mającego prawo używania oznak biskupich (pontyfikaljów).

**Pontyfikał rzymski** (Pontificale Romanum), księga liturgiczna Kościoła katolickiego, zawierająca przepisy czynności rytualnych, modlitw i ceremonij, będących wyłącznem prawem biskupa diecezjalnego. Pierwszy pontyfikał, obowiązujący w całym Kościele, wydał pap. Klemens VIII w r. 1596. Na polecenie Urbana VIII został ten pontyfikał w r. 1644 zrewidowany a powiększone wydania pontyfikału zarządzili papieże Benedykt XIV w r. 1752 i Leon XIII w r. 1888.

**Pop,** z łać. papa — ojciec, duchowny Kościoła grecko-wschodniego.

**Popielec,** środa popielcowa, początek Wielkiego Postu (ob.). W dzień ten odbywa się przed mszą ceremonja poświęcenia popiołu z palm, poświęcanych w Palmową Niedzielę (ob.) poprzedniego roku. Następnie kapłan posypuje tym popiołem swoją głowę i głowy wiernych ze słowami: „pamiętaj człowiecze, że proch jesteś i w proch się obrócisz".

**Popowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Porcjunkuła** (łać. portiuncula, cząsteczka): 1) nazwa, nadana przez św. Franciszka z Assyżu małemu kościołowi, który otrzymał od benedyktynów pod Assyżem, sam odnowił i założył w nim swój zakon. 2) Nazwa odpustu w dzień 1 i 2 sierpnia, ogłoszonego przez papieża Honorjusza III (1216—1227). Odpust ten przywiązany jest do wszystkich kościołów franciszkańskich, oraz tych, które od papieża ten przywilej otrzymały.

**Porównawcza historja religji,** ob. Religjoznawstwo.

**Portatyl** (altare portatile), ołtarz przenośny. Jest to płyta kamienna, poświęcona przez biskupa i zawierająca w zagłębieniu cząstkę relikwij męczenników, czyli t. zw. grób ołtarzowy (ob. Ołtarz). Służy do odprawiania mszy św. poza kościołem, np. mszy polowej, w domu chorego i t. p., o ile na to przepisy kościelne zezwalają.

**Port Royal,** klasztor żeński pod Paryżem, głośny w ruchu umysłowym i kościelnym XVII wieku (ob. Jansenizm).

**Portugalja,** republika, liczy (w r. 1920) 15,483.000 mieszkańców przeważnie religji katolickiej. Kilkakrotne rewolucje w Portugalji były powodem wstrząsów także i na polu religijnem a szczególnie rewolucja z r.

1910 skończyła się prawdziwem prześladowaniem katolicyzmu. Rewolucja z r. 1917 przywróciła zerwane stosunki ze Stolicą Apostolską i wprowadziła ustawodawstwo bardziej umiarkowane.

**Posejdon,** ob. Grecka mitologja i religja.

**Poseł papieski,** ob. Legaci papiescy.

**Posłuszeństwo kanoniczne** (oboedientia canonica) w języku kościelnym „obedjencja", zobowiązanie do uległości i posłuszeństwa, zaprzysięgane przez księży wobec biskupa a w stosunku do papieża przez biskupów w czasie konsekracji biskupiej, przez opatów i prałatów, wyjętych z pod władzy biskupiej, w czasie ich benedykcji, przez arcybiskupów (metropolitów) przy otrzymaniu paljusza, przez kardynałów podczas kreacji, czyli nadania godności kardynalskiej.

**Post,** wstrzymywanie się od jedzenia i picia, lub od pewnych pokarmów, lub też przyjmowanie pokarmów w ograniczonych ilościach, należało do aktów pobożności już u wielu ludów starożytnych. Post był u nich bądź ćwiczeniem cnoty powściągliwości, bądź środkiem pobudzenia do nabożeństwa, przygotowaniem do powzięcia ważnych postanowień lub spełnienia trudnych czynów, albo objawem żałoby i skruchy, sposobem przebłagania obrażonego bóstwa lub zjednania sobie jego łask. Teorja i praktyka postu stanowi charakterystyczny wykładnik podłoża etycznego i etnicznego, na którem się pewna religja rozwijała. Tak np. w Indjach wyznawcy Mahometa poszczą przez miesiąc zw. Ramadan, nie jedząc i nie pijąc nic aż do zachodu słońca (ob. Islam), podczas gdy wyznawcy Zoroastra (ob. Parsyzm), hołdujący zasadzie, że ciało ma swoje prawa, nie uznają żadnych postów. Prawodawstwo mojżeszowe znało tylko jeden post w Dzień Pojednania, w czasach późniejszych faryzeusze uważali dwukrotny post w tygodniu, czwartek i poniedziałek, na pamiątkę wstąpienia Mojżesza na górę Tabor i zstąpienia z tablicami przykazań, za dzieło równie bogobojne jak modlitwa i płacenie dziesięcin. Talmud ustanowił ścisły system postów i metodę poszczenia, zwłaszcza w dni pamiątkowe nieszczęść narodowych.

W chrześcijaństwie obowiązek postów ustanawia prawo kościelne, oparte na wskazaniach Chrystusa, który pościł przez dni 40 (Mat. IX, 14, Łuk. IV, 1 i V, 33), napominał uczniów, aby pościli, gdy im będzie odjęty (Mat. IX, 16), aby poszcząc, nie okazywali tego nazewnątrz (Mat. VI, 16—18) i aby przez post i modlitwę zwalczali czarta. W Kościele katolickim postem nazywa się albo post ścisły, albo wstrzymanie się od mięsa. Poza pewnemi dniami, w których obowiązuje post jednakowo w całym Kościele, przepisy o postach należą do prawa terytorjalnego, t. j. każda diecezja ma swoje przepisy co do obchodzenia postu. Bardzo rozległe jest pole dyspens, czyli zwolnień od postu, których udziela Kościół ze względu na wiek, zawód, stan zdrowia i t. p. W Kościele wschodnim obowiązek postu jest bardzo ścisły. Oprócz Wielkiego Postu przed Wielkanocą obowiązuje post adwentowy od 15 listopada do Bożego Narodzenia, post przed świętem śś. Piotra i Pawła od pierwszej niedzieli po Zielonych Świątkach, post przed świętem Wniebowzięcia od 1 sierpnia, środy i piątki przez cały rok i wiele innych dni w roku.

U protestantów utrzymywał się aż do połowy XIX wieku zwyczaj poszczenia jako „szczególne ćwiczenie zewnętrzne" („feine äusserliche Zucht").

**Post Wielki** w Kościele katolickim obchodzi się przez 40 dni przed Wielkanocą, od środy popielcowej począwszy aż do Wielkiej Soboty włącznie.

**Postulacja** (łać. żądanie), forma wyboru dostojnika kościelnego a mianowicie prośba kościelnego kolegjum wyborczego (ob. Elekcja), skierowana do właściwego przełożonego kościelnego, aby dopuścił do opróżnionego urzędu osobę, wprawdzie godną wyboru, ale nieobieralną w drodze zwykłej elekcji wskutek zachodzącej przeszkody kanonicznej, od której dyspensa jest możliwa i zwykle udzielana. Jeśli przy jednym i tym samym akcie wyborczym padają głosy pod formą „postulo" (żądam, proszę) i pod formą „eligo" (wybieram), postulacja wtedy tylko przeważy, jeśli pod tą formą głosuje przynajmniej dwie trzecie wyborców. Jeżeli przełożony duchowny uwzględni postulację, postulowany może uważać się za wybranego.



**Postulat,** wstępna próba przed rozpoczęciem nowicjatu zakonnego (ob. Nowicjat). Trwa co najmniej sześć miesięcy i może być przedłużony o dalsze sześć miesięcy. Do odbycia postulatu obowiązane są kobiety, chcące wstąpić do zakonu o ślubach wieczystych. Postulat odbywa się w domu nowicjatu lub w innym domu zakonnym.

**Postylla,** z łać. „post illa" sc. verba, czyli nauka, następująca „po owych słowach" (tekstu Pisma św.), wykład przeczytanych słów, rodzaj kazania lub homilji (ob.). W Polsce postyllę katolicką wydał ks. Jakób Wujek (1575), ewangelicką Mikołaj Rej. Luter wydał podwójną postyllę: domową i kościelną.

**Potop.** Oprócz biblijnego podania o potopie (Genesis VI — VIII) istnieje wiele podań, opisujących potop, rozrzuconych po całym świecie. Najwybitniejsze z nich jest podanie asyryjsko-babilońskie, najwięcej zbliżone do biblijnego, oraz podania arabskie, egipskie, środkowo-afrykańskie, japońskie i północno-amerykańskie. Niektóre z nich są wspomnieniem miejscowych powodzi, inne mitycznem wytłumaczeniem kataklizmów przyrody. Klasyczna grecka legenda o Deukalionie i podania wschodnio-indyjskie są prawdopodobnie pochodzenia babilońskiego.

**Pozdrowienie Anielskie,** ob. Ave Maria.

**Pozytywizm,** kierunek myśli filozoficznej, który w przeciwieństwie do metody spekulatywnej, sięgającej do pierwszych przyczyn, ogranicza się do zakresu faktów, dających się stwierdzić zmysłami. Wszystko inne uważa pozytywizm za nieistniejące. Uznaje metodę obserwacji i doświadczenia za jedyną w nauce i w filozofji a wszelkie ideały nadzmysłowe uważa za fikcje i zastępuje je „ideą ludzkości". Pozytywizmem nazwał filozof francuski August Comte założoną przez siebie szkołę filozoficzną, która wyłączyła metafizykę z zakresu ludzkiej wiedzy a zaliczyła do niego matematykę, astronomję, fizykę, chemję, biologję i socjologję. Te umiejętności, postępując za sobą w pewnym porządku, opierają się, według teorji pozytywistów, wzajemnie na sobie i to w ten sposób, że każda następna, jako bardziej skomplikowana, ma za podstawę umiejętności poprzednie, jako bardziej proste. Cechą pozytywizmu jest także uważanie psychologji za najwyższy dział biologji i za podstawę socjologji, która ma być zbudowana według ścisłych metod nauk przyrodniczych, zwłaszcza fizjologji. Pozytywizm zdobywał sobie zwolenników najpierw w Anglji, potem we Francji a następnie w Niemczech. W Polsce początkowe powodzenie pozytywizmu w dwu dziesiątkach lat po powstaniu styczniowem należy przypisać depresji moralnej, która w tym czasie opanowała umysły, i rozgoryczeniu przeciw wybujałemu romantyzmowi politycznemu. Wkrótce jednak zrozumiano, że pozytywizm Comte'a mimo przeistoczeń, dokonanych przez jego uczniów, nie zdołał zawładnąć współczesną myślą filozoficzną, ponieważ nie umiał nawet uzasadnić myślowego empiryzmu, mającego stanowić jego podstawę.

**Prałaci.** Niektórzy członkowie hierarchji katolickiej mają tytuł prałatów (łać. praelatus — przełożony). Właściwymi prałatami mogą być tylko ci duchowni, świeccy lub zakonni, którzy mają zwyczajną jurysdykcję duchowną. Prałaci, nie wykonywający jurysdykcji, są prałatami honorowymi. Prałaci w ścisłem znaczeniu dzielą się na wyższych, którymi są tytularni patrjarchowie, rezydujący w Rzymie, arcybiskupi i biskupi, i niższych, do których liczą się członkowie Kurji papieskiej, nie będący kardynałami. Prałatami kapitulnymi są: prepozyt, dziekan, scholastyk i kustosz (ob. Kanonicy). Prałatami są również generałowie zakonów, wyjąwszy generałów zakonów żebrzących.

**Prawa stuły,** ob. Jura stolae.

**Prawo kościelne,** ob. Kanoniczne prawo i Kościelne prawo.

**Prawo patronatu,** ob. Patronat.

**Prawosławie** (ortodoksja — „praw-

dziwa nauka"), nazwa rosyjska nadana wyznaniu grecko-wschodniemu (ob. Ortodoksja).

**Prawosławna cerkiew w Polsce,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Prebenda,** ob. Beneficjum kościelne.

**Predestynacja,** ob. Przeznaczenie.

**Preegzystencja,** istnienie duszy ludzkiej przed powstaniem ciała. Doktrynę, powstałą w głębokiej starożytności na Wschodzie u Indów, następnie u Egipcjan i Greków, jakoby powstanie duszy (osobowości) wyprzedzało powstawanie ciała, przyjmowali niektórzy teologowie chrześcijańscy, dawniejsi i nowsi (Origenes, Juljusz Müller), przeciwstawiając ją teorjom kreacjanizmu i traducjonizmu (ob. Dusza). Ogół filozofów jednak odrzuca teorję preegzystencji dusz a Kościół katolicki potępił ją na soborze w Konstantynopolu w r. 553.

**Prefacja,** część mszy św., będąca wstępem do kanonu (ob. Kanon 2), hymn pochwalny, po którym następuje Sanctus.

**Prefekt,** ob. Katecheta.

**Prefekt apostolski,** ob. Prefektura apostolska.

**Prefektura apostolska,** władza kościelna w krajach misyjnych, poprzedzająca ustanowienie wikarjatu apostolskiego i biskupstwa. Misja otrzymuje nazwę prefektury, gdy przedsięwzięcie misyjne ustali się przez pozyskanie pewnej liczby wiernych. Prefekt apostolski posiada władzę, podobną do biskupiej a mianuje go Kongregacja Rozkrzewienia Wiary (Propaganda). Według schematyzmu kościelnego („Annuario Pontificio") na rok 1929, Kościół rzymsko-katolicki posiada 331 wikarjatów i prefektur apostolskich.

**Prekonizacja,** zatwierdzenie dokonanego wyboru biskupa, ogłoszenie nominacji przez papieża na konsystorzu publicznym oraz przez bullę papieską, która nazywa się bullą prekonizacyjną.

**Prelatury,** ob. Prałaci.

**Premonstratensi** (premonstraci), ob. Norbertanie.

**Prepozyt:** 1) jeden z prałatów kapitulnych, najwyższa po biskupie godność w kapitule katedralnej (ob. Kanonicy), 2) przełożony kapituły kolegjackiej, 3) przełożony w niektórych klasztorach, zastępujący opata.

**Presbiter,** po grecku „starszy", kapłan, ob. Kapłaństwo.

**Presbiterjalny ustrój,** ob. Synodalny i presbiterjalny ustrój.

**Presbiterjanie,** protestanci, wyznawcy nauki Kalwina w Szkocji, Anglji i Ameryce Północnej, którzy nie przyjęli wprowadzonego w Anglji ustroju episkopalnego (ob. Anglikanizm), skutkiem czego zaliczono ich do t. zw. nonkonformistów. Jako przeciwnicy urzędowego Kościoła anglikańskiego, byli w XVI w. uważani wraz z katolikami za wrogów państwa i rewolucjonistów politycznych. Prześladowała ich ustanowiona w r. 1583 anglikańska komisja kościelna, rodzaj protestanckiej inkwizycji. Według ustawy z r. 1592, każdy, ktoby się zaliczał do presbiterjanów, albo też bez dostatecznego powodu nie uczęszczał przez miesiąc na nabożeństwo urzędowego kościoła, miał być uwięziony i skazany na wygnanie, a w razie, gdyby potajemnie wrócił do Anglji, ukarany śmiercią. Mimo tych prześladowań presbiterjanizm krzewił się tak, że już za panowania królowej Elżbiety liczył w samej Anglji przeszło 100.000 wyznawców. Odrzucał całą hierarchję kościoła anglikańskiego i żądał wyzwolenia Kościoła z więzów państwowości i sprawowania rządów kościelnych w gminach przez presbiterja, a całego kościoła krajowego przez synody. Akty tolerancyjne z r. 1689 zapewniły presbiterjanom wolność religijną. W osobny związek religijny zorganizowali się dopiero w połowie XIX w. i tworzą obecnie cały szereg organizacyj krajowych w Anglji, Szkocji, Irlandji, Kanadzie, południowej Afryce, na wyspie Ceylon i Gujanie. Prowadzą także misje w Indjach, Chinach, Mandżurji, Korei, Japonji i Australji. Te bardzo liczne organizacje presbiterjańskie, obejmujące ok. 7 miljonów wyznawców, łączy t. zw. aljans presbiterjański, utworzony w r. 1877 w Edinburgu. Jest to związek bardzo luźny, który nie obejmuje wszystkich organizacyj i nie wkracza w niczem w ich autonomję, a odbywane co 4 lata zebrania, zwane soborami (Panpresbyterian Council), zajmują się tylko „sprawami wspólnemi", do których należą w pierwszym rzędzie sprawy misyjne.



**Presbiterjum:** 1) w pierwszych wiekach chrześcijaństwa kolegjum doradcze biskupa, zgromadzenie kapłanów, które zczasem przekształciło się w kapitułę katedralną. 2) Część kościoła przy wielkim ołtarzu, oddzielona od reszty kościoła balustradą, przeznaczona dla duchowieństwa (ob. Chór). 3) Presbiterjum protestanckie (presbiterstwo), władza kościelno-administracyjna, wprowadzona przez Kalwina w Genewie wśród protestantów, zwanych reformowanymi, we Francji, Niemczech, Anglji i Szkocji (ob. Presbiterjanie). Jest to zebranie, złożone z kaznodziejów, wybranych przez gminę „starszych" i diakonów. Jest organem gminy, wykonywającym rządy kościelne.

**Prezenta,** ob. Patronat.

**Prezentki,** zgromadzenie zakonne pod wezwaniem Jezusa ofiarowanego w świątyni, założone w r. 1627 przez Zofję Czerską w Krakowie i tam dotychczas istniejące przy kościele św. Jana. Składają 4 śluby dożywotnie: czystości, ubóstwa, posłuszeństwa i nauczania dziewcząt. Utrzymują szkołę powszechną i pensjonat dla dziewcząt.

**Proboszcz** (z łać. prepositus, pleban, paroch, rektor), kapłan katolicki, który w zależności od biskupa, pod jego zwierzchnością i na jego zlecenie sprawuje duszpasterstwo na obszarze nadanej sobie parafji (ob.). Proboszczem może być nietylko osoba fizyczna, ale też i prawna, np. kapituła katedralna, klasztor i t. p., w której imieniu obowiązki proboszcza wykonywa wikary. Prawo mianowania i ustanawiania proboszczów należy do biskupa. Wyjątkiem od tej reguły jest prawo prezenty (ob. Patronat). Obsadzenie parafji odbywa się w drodze konkursu (ob. Egzaminy duchownych). Wyłączne prawa proboszcza na obszarze parafji w zakresie wewnętrznym wyliczono pod Jura parochialia. W zakresie zewnętrznym może proboszcz udzielać dyspensy od niektórych przeszkód małżeńskich w nagłych wypadkach i od zachowywania postów przez poszczególne osoby. Proboszcz jest obowiązany do duszpasterstwa wobec swoich parafjan, ma odprawiać nabożeństwa (mszę za parafjan), udzielać sakramentów, nauczać prawd wiary i zasad moralności, popierać i zakładać dzieła miłosierdzia i pobożności, oraz prowadzić księgi parafjalne (ob. Metryki kościelne).

**Procesja,** uroczysty pochód religijny. Według rytuału katolickiego odbywa się w kościele, albo poza kościołem w niektóre święta, jak w Boże Ciało, w czasie rezurekcji, w Palmową Niedzielę, w święto Matki Boskiej Gromnicznej (2 lutego), w dzień św. Marka (25 kwietnia) i w dni krzyżowe.

**Proces kanonizacyjny,** ob. Kanonizacja.

**Profanacja,** czynność odejmująca przedmiotowi, poświęconemu celom religijnym, jego cechę sakralną przez zbezczeszczenie go lub przez użycie do celów świeckich. Kościół lub cmentarz może być sprofanowany przez dokonaną na nim zbrodnię lub przez zajęcie go na użytek świecki. Przywrócenie kościoła do użytku religijnego po zaszłej profanacji nazywa się rekoncyljacją.

**Profesja zakonna,** ob. Zakony.

**Prometeusz,** w greckiej mitologji dobroczynne bóstwo ognia. Wykradł Zeusowi ogień w postaci piorunu i nauczył ludzi używania ognia. Źródłem wiadomości o mitach prometejskich są poematy Hezjoda i tragedja Ajschylosa p. t. Prometeusz w okowach. Wedle tych mitów Zeus ukarał Prometeusza za bunt i zniesienie ognia na ziemię przez przykucie go do skały na Kaukazie. Z kaźni tej wyratował go Herakles.

**Promulgacja,** ogłoszenie wydanego przez właściwego prawodawcę, t. j. papieża lub biskupa, prawa kościelnego. Odbywała się dawniej w ten sposób, że rozporządzenia papieskie przybijano w Rzymie na drzwiach bazyliki św. Piotra, na Campi Florae i na drzwiach Kancelarji Apostolskiej. Od r. 1909 ustawy wydane przez Stolicę Apostolską ogłasza się w dzienniku rozporządzeń papieskich „Acta Apostolicae Sedis" (Commentarium officiale), jeśli w poszczególnym wypad-

ku papież nie zarządzi innego sposobu promulgacji.

Sposób ogłaszania rozporządzeń biskupich oznacza biskup.

**Propaganda:** 1) krzewienie pewnego wyznania religijnego pośród innowierców, 2) nazwa Kongregacji kardynalskiej dla rozkrzewiania wiary (ob. Misje).

**Prorok** (hebr. nabi) w języku biblijnym człowiek, mówiący z natchnienia i nakazu bożego, nie zaś wyłącznie, jakby na to wskazywał w greckiem tłumaczeniu biblji użyty wyraz „profetes", ten, który przepowiada przyszłość. Za czasów Samuela powstały u Żydów t. zw. szkoły prorockie, zgromadzenia pobożne, których członkowie kształcili się w prawie narodowem, historji, poezji i muzyce. Prorocy byli doradcami ludu w sprawach wewnętrznych i zewnętrznych, karcili go i napominali, tępili obce obyczaje i wpływy religijne i doznawali za czasów królestwa z tego powodu prześladowań ze strony królów, prowadzących inną politykę, jak np. król Manasse w państwie judzkiem. W czasie wygnania i niewoli babilońskiej dążeniem proroków było utrzymać lud w wierze przodków, chronić go od bałwochwalstwa i podtrzymywać w nim nadzieję powrotu i wolności. Niektórzy z nich przepowiadali upadek państwa żydowskiego i przyjście Mesjasza, jako idealnego króla i zbawcy narodu. Egzegeci biblijni dzielą proroków na starszych, którzy nie przepowiadali przyszłości, lecz głosili ludowi wolę bożą, jak Eljasz i Elizeusz, i młodszych, którzy zostawili spisane przepowiednie. Ci zaś dzielą się na 4 proroków większych, jak Izajasz, Jeremjasz, Ezechjel i Daniel i 12 mniejszych, którymi są: Ozeasz, Joel, Amos, Abdjasz, Jonasz, Micheasz, Nahum, Habakuk, Sofonjasz, Haggai (Aggeusz), Zacharjasz i Malachjasz (ob. Żydowska religja, 3).

**Prosfora,** ob. Hostja.

**Protestanckie wyznania,** dzielą się na dwa główne odłamy: luterskie czyli augsburskie i reformowane czyli helweckie. Zasady wyznania luterskiego zawarte są w symbolach: apostolskim, nicejsko-konstantynopolitańskim i atanazjańskim, w t. zw. konfesji augsburskiej i jej apologji (ob. Augsburskie wyznanie), artykułach szmalkaldzkich Lutra (ob. Szmalkaldzkie artykuły), dwóch katechizmach Lutra, w t. zw. formule zgody (ob. Formula concordiae) i w „księdze zgody" (ob. Konkordji księga).

Zasady wiary wyznania reformowanego zostały wyrażone w licznych pismach teologicznych, powstałych i obowiązujących na poszczególnych terytorjach. A mianowicie:

1. Wyznania reformowane pochodzenia szwajcarskiego, dzielą się na a) niemiecko-szwajcarskie, powstałe pod wpływem Zwinglego przed wystąpieniem Kalwina, mające za podstawę tezy Zwinglego na dyspucie w Zürichu z r. 1523, jego „mowy końcowe" (Schulssreden), czyli tezy wypowiedziane na dyspucie berneńskiej z r. 1528, „Ratio fidei" Zwinglego z roku 1530, „Tetrapolitana" z r. 1530, artykuły synodu w Bernie z r. 1532, konfesja bazylejska czyli Mylhusiana z r. 1534 i t. zw. „pierwsza" konfesja helwecka. b) Wyznania francusko-szwajcarskie, powstałe pod wpływem Kalwina: konfesja genewska z r. 1536, katechizm Kalwina z r. 1545, Tyguryńska zgoda z r. 1549, Genewska zgoda z r. 1552, t. zw. „druga" konfesja helwecka Bullingera z r. 1566 i helwecka formuła zgody Heideggera z r. 1675.

2. Wyznania reformowane pochodzenia francusko-belgijskiego są: konfesja galikańska, czyli wyznanie wiary, ułożone przez Kalwina w roku 1559 dla użytku francuskich protestantów i konfesja belgijska z r. 1561, wyznanie wiary w językach francuskim, łacińskim i holenderskim, zatwierdzone przez synod w Dordrechcie (1618—1620).

3. Wyznania reformowane innych krajów: konfesja węgierska (Confessio Hungarica, Czengeriana), ustanowiona na synodzie w Czenger w r. 1557, wyznania wiary reformowanych w Polsce („Zgoda Sandomierska", ob. Reformacja w Polsce), konfesja czeska (Confessio Bohemica) z r. 1575, przedstawiona przez reformowanych czeskich cesarzowi Maksymiljanowi II, na którym Czesi wymusili w r. 1609 wydanie edyktu, zapewniającego im wolność wyznania.



4. Osobną grupę wyznań reformowanych stanowią wyznania, powstałe w Anglji, Szkocji i Ameryce Północnej pod wpływem Kalwina (ob. Presbiterjanie, Purytanie i Indepen-denci).

**Protestantyzm,** ogół wyznań i organizacyj wyznaniowych, które powstały wskutek ruchu religijnego, zwanego reformacją, a wszczętego w XVI w. przez Lutra, Kalwina i Zwinglego przeciwko nauce i ustrojowi Kościoła katolickiego. Nazwa protestantyzmu pochodzi od protestu, który na sejmie w Spirze, dn. 19 lutego 1529 r., wniosły niektóre stany Rzeszy Niemieckiej, jak książę elektor saski, margrabia brandenburski, landgraf heski, książęta lüneburscy i 14 miast, przeciwko uchwale katolickiej większości tego sejmu z cesarzem Karolem V na czele. Był to protest raczej polityczny, niż religijny, a wnoszący go zwolennicy Lutra podzielili się już w r. 1585 na wrogie sobie obozy wyznaniowe luteranów i reformowanych, zwolenników Kalwina i Zwinglego (ob. Protestanckie wyznania). Protestantyzm, o ile kiedy był całością, głosił dwie główne zasady: formalną, czyli uznanie biblji jako wyłącznego źródła wiary i materjalną, polegającą na tezie teologicznej, że sprawczynią zbawienia może być jedynie i wyłącznie tylko wola boża, a wola człowieka, jego dobre uczynki, modlitwa do Matki Bożej i świętych, nie mogą nic pomóc człowiekowi do zbawienia. Protestanci odrzucają ustrój Kościoła katolickiego i jego hierarchję z papieżem, jako głową Kościoła na czele, nie uznają ofiary mszy św., siedmiu sakramentów, odpustów, odrzucają wiarę w czyściec, w zasługę dobrych uczynków, post, jałmużnę, śluby zakonne i celibat.

Wskutek rozmaitego pojmowania nauki Lutra, zwłaszcza co do Wieczerzy Pańskiej (ob. Augsburskie wyznanie), co do t. zw. „władzy kluczy" (ob. Klucze św. Piotra, 2) i co do predestynacji (ob. Przeznaczenie) powstał już w czasie t. zw. reformacji rozłam między protestantami na zwolenników Lutra i Kalwina. Tak zwana formuła zgody z r. 1576 (ob. Formula concordiae) i uchwały synodu w Dordrechcie z r. 1618 (ob. Dordrecht) jeszcze bardziej rozszerzyły rozłam. Obydwa te obozy wyznaniowe podzieliły się znów na mnóstwo drobnych sekt i partyj religijnych, które łączy zasadniczo tylko opozycja przeciwko nauce Kościoła katolickiego. Aktualność nazwy protestantyzmu, uwydatniającej tę wyłącznie negatywną ideę, która łączy jego wyznawców, skłoniła ich do szukania innej nazwy. Po bezskutecznych staraniach o połączenie zwalczających się różnych kierunków i odcieni protestantyzmu, których owocem była jedynie tylko formalna, administracyjna „unja" wyznania augsburskiego z reformowanem, przeprowadzona przez dynastję Hohenzollernów z początkiem XIX w. w Prusach (ob. Unja II), zaczęto używać nazwy „ewangelicy" (por. artykuły: Ewangelicy, Ewangelicki Aljans, Ewangelicki Związek i Fundamentalne artykuły wiary).

Od czasów tej „unji" powstał w Niemczech rodzaj ortodoksji protestanckiej, podtrzymywanej przez dynastję Hohenzollernów aż do ich upadku. Również w Niemczech jednak rozwinął się t. zw. protestantyzm liberalny, który w swych ostatecznych konsekwencjach, zaprzeczających istnieniu świata nadzmysłowego, przestał być religją chrześcijańską. Ortodoksja zaś, doprowadziwszy subjektywizm religijny do ostateczności, stała się religją osobistego sentymentu. W łonie jej nie dysputuje się już o dogmatach, bo żadnych dogmatów się nie uznaje. Wystarcza uznanie pewnych, bliżej nieokreślonych wierzeń w moralną supremację Chrystusa. Formuły wiary, wynikające z Pisma św., może sobie każdy dowolnie tłumaczyć (ob. Symboliczne księgi). Destrukcyjna krytyka niemieckich archeologów zburzyła powagę ksiąg Pisma św. tak, że teolog protestancki, rozpoczynający zawód pastora, staje przed nierozwiązalnem zagadnieniem, jak ma uczyć tego, w co sam nie wierzy. Dogmat, biblja, kościół, służba boża stały się dla większości protestantów hasłami bez echa. W najnowszych czasach poczęli niektórzy z nich marzyć o ruchu, któryby jak ruch oxfordzki w Anglji (ob. Pusey Edward) wytworzył w Niem-

czech rodzaj anglikańskiego „High Church". Ruch ten cechuje powrót do objektywnych wierzeń, żal z powodu rozłamu z przyczyny „reformacji", odczuwanie potrzeby hierarchji katolickiej, liturgji i sakramentów. Nawet krytyka historyczna, doniedawna tak destrukcyjna, cofa się ze swych stanowisk i przez lepsze zrozumienie i sumienne stosowanie prawideł nauki zbliża się zwolna do zapatrywań katolickich (Harnack). O ustroju administracyjnym organizacyj protestanckich ob. art. Episkopalny system, II i Kolegjalizm.

W Niemczech, ojczyźnie protestantyzmu, liczy on około 40 miljonów wyznawców (na 20 miljonów katolików). W Szwajcarji jest ok. 2.200.000 kalwinistów (1.600.000 katolików), w Holandji 2.900.000 reformowanych (kalwinistów), 830.000 innych protestantów (2.250.000 katolików), w Czechosłowacji około miljona luteranów i pół miljona zwolenników Husa (11 miljonów katolików), na Węgrzech 1.670.000 kalwinistów, 500.000 luteranów (5½ milj. katolików). Danja, Szwecja i Norwegja są krajami prawie wyłącznie protestanckiemi, natomiast we Francji i we Włoszech stanowią protestanci znikomą mniejszość.

Polska liczy około miljona protestantów (w r. 1929 — 839.000), przeważnie luteranów pochodzenia niemieckiego (na 22 miljony katolików) (ob. Reformacja w Polsce).

Stany Zjednoczone są krajem najbardziej rozproszkowanego protestantyzmu. Istnieje tam około 17 odcieni metodystów, 23 baptystów, 22 sekty luterańskie i wiele innych, łącznie 180 różnorodnych organizacyj wyznaniowych protestanckich. O angielskim protestantyzmie ob. art. p. t. Anglikanizm.

W Azji, Afryce i Australji rozszerzyły się od połowy XIX w. misje protestanckie, wspierane hojnie przez państwa, z których pochodzą. Owocem tych misyj, raczej politycznych niż religijnych, jest kiełkowanie nowych grup protestantyzmu, nowych niezależnych „kościołów krajowych" japońskich, chińskich, indyjskich, murzyńskich, które używają głoszonej przez misjonarzy protestanckich wolności tłumaczenia dowolnego zasad wiary w ten sposób, że z wierzeń, które starano im się wszczepić, odrzucają dowolnie niektóre, a inne przystosowują do tubylczych pojęć religijnych.

**Protoewangelja** (pierwsza ewangelja), pierwsza przepowiednia przyjścia Chrystusa, zawarta według biblistów w Starym Testamencie (Genesis III, 15) w słowach, wyrzeczonych przez Jahwe do węża: „Położę nieprzyjaźń między tobą a niewiastą, między potomstwem twem a potomstwem jej: ona zetrze głowę twoją, a ty godzić będziesz na piętę jej".

**Protojerej** (protopop) w Kościele grecko-wschodnim 1) pierwszy po biskupie dygnitarz, przełożony kleru cerkwi katedralnej; 2) proboszcz większej parafji i nadzorca kilku, przynajmniej 10, parafij.

**Protonotarjusze** w czasie prześladowań chrześcijan w Rzymie spisywali akta męczenników, t. j. szczegóły męczeństwa. Po ustaniu prześladowań zbierali i spisywali fakty z dziejów Kościoła i z życia papieży, pisali listy papieskie, dyplomy, bulle i t. p. Obecnie protonotarjusze rzymscy należą do wyższych prałatów, dzielą się na cztery stopnie i stanowią w Kurji rzymskiej osobne kolegjum.

**Protopaschyci** (sabatyści) w I wieku po Chr. w odróżnieniu od prawowiernych chrześcijan, obchodzących święto Wielkiejnocy w pierwszą niedzielę po dniu 14 miesiąca Nisan, obchodzili to święto razem z żydami, t. j. w dniu 14 miesiąca Nisan.

**Prowincja kościelna,** obszar kilku diecezyj, podległych arcybiskupowi (metropolicie). W Polsce jest, według konkordatu, pięć prowincyj rzymskokatolickich: gnieźnieńsko-poznańska, krakowska, lwowska, warszawska i wileńska, jedna grecko-rusińska i arcybiskupstwo ormiańsko-katolickie.

**Prowincja zakonna,** obszar obejmujący pewną ilość klasztorów. Na czele prowincji zakonnej stoi prowincjał, wyższy przełożony zakonny, wykonywający nadzór nad klasztorami swojej prowincji. Przewodniczy kapitule prowincjonalnej i jest przedstawicielem prowincji na kapitule generalnej.



**Prowizja kanoniczna,** nadanie katolickiego urzędu kościelnego, akt, mocą którego właściwy zwierzchnik kościelny przelewa na kogoś władzę, odpowiadającą nadanemu urzędowi. Papieżowi przysługuje prawo dokonywania prowizji na całym obszarze Kościoła katolickiego, biskupom w obrębie diecezji. Prowizja kanoniczna mieści w sobie trzy akty: oznaczenie osoby, czyli wybór kandydata, nadanie tytułu i wprowadzenie w posiadanie (ob. Instytucja kanoniczna). Jeżeli zwierzchnik kościelny przy oznaczeniu osoby jest ograniczony przez prezentę patrona (ob. Patronat), prowizja taka nazywa się konieczną; gdy zaś może dokonać oznaczenia osoby wedle własnego wyboru — prowizją wolną (libera collatio).

**Prozerpina** (Persefona), ob. Grecka mitologja i religja.

**Pryguny,** ob. Rosyjskie sekty.

**Prymas,** godność kościelna, którą nadawali papieże biskupom niektórych stolic, wybitniejszych pod względem politycznym. Tytuł prymasa Polski otrzymał arcybiskup gnieźnieński, Mikołaj Trąba, na soborze w Konstancji w r. 1416 i od tego czasu tytuł ten związany jest z arcybiskupstwem gnieźnieńskiem.

**Prymat papieski,** ob. Papież.

**Prymicje,** pierwsza msza nowowyświęconego księdza (neopresbitra). Odbywa się ze szczególnemi obrzędami: mszę poprzedza odśpiewanie hymnu Veni Creator, a po mszy następuje błogosławieństwo, którego neopresbiter może udzielić każdemu z obecnych zosobna.

**Pryscyljanie,** sekta hiszpańska, powstała w drugiej połowie IV w., nazwana od Pryscyljana, który głosił ascetyzm i doktrynę o odrodzeniu, mającem nastąpić przez wymarcie rodu ludzkiego. Jego nauki wywołały rozdwojenie między biskupami Hiszpanji. Gdy cesarz-uzurpator Maximus skazał Pryscyljana wraz ze zwolennikami na ścięcie (384 r.), część biskupów uznała wyrok cesarski za słuszny, a część ze św. Marcinem z Tour na czele potępiła go. Nauka Pryscyljana nie jest, jak doniedawna twierdzono, powtórzeniem doktryn gnostycyzmu i manicheizmu. Był on wyraźnym przeciwnikiem manichejczyków, a jego nauka miała raczej związek z nauką lucyferjanów. Sekta pryscyljanów istniała w Hiszpanji do drugiej połowy VI w., popierana przez arjańskich Swewów i Wandalów i ustała po przejściu Swewów na katolicyzm (560 r.).

**Przeistoczenie,** ob. Transsubstancjacja.

**Przemienienie Pańskie,** święto kościelne, obchodzone w Kościele katolickim 6 sierpnia, na pamiątkę opisanego w ewangelji cudownego przemienienia się Chrystusa Pana na górze Tabor w obecności apostołów Piotra, Jana i Jakóba (Mat. III. 17 i Jan XII. 28). W Kościele wschodnim jest to święto uroczyste.

**Przeor** (łać. prior), w niektórych zakonach nazwa przełożonego klasztoru lub prowincji zakonnej.

**Przewodnia niedziela,** pierwsza niedziela po Wielkanocy.

**Przeznaczenie** (predestynacja), w znaczeniu teologicznem decyzja Boża, według której niektórzy ludzie dzięki łasce Bożej, z którą współpracują, mają być zbawieni, inni zaś wskutek własnych przewinień potępieni. Błędną naukę o przeznaczeniu głosili w V w. pelagjanie, w IX w. Gotszalk, a w XVI Kalwin. Nauczali mianowicie, że Bóg nie chce zbawić wszystkich ludzi, lecz tylko wybranych, że Chrystus nie umarł za wszystkich tylko za wybranych i że Bóg przeznaczył niektórych ludzi na potępienie. Teorja ta nazywa się predestynacjanizmem. Zwolennicy Kalwina, zwani infralapsarii, głosili złagodzony predestynacjanizm, utrzymując, że Bóg przewidział upadek grzechowy, postanowił niektórych ludzi zbawić i udzielił im łask skutecznych do osiągnięcia zbawienia. Kościół katolicki potępia tak pelagjanizm, jak i predestynacjanizm w obydwu formach. Kwestję sporną pośród teologów katolickich stanowi tylko przyczyna, dla której Bóg przeznaczył niektórych ludzi do zbawienia. A mianowicie teolodzy, zwani tomistami, oraz zwolennicy szkoły augustjańskiej, skotyści i inni twierdzą, że wprawdzie przyczyną potępienia niektórych ludzi są ich grzechy, ale że Bóg postanowił zbawić ludzi bez względu na ich zasługi. Teolodzy zaś,

zwani molinistami, św. Franciszek Salezy i wielu innych utrzymują, że Bóg wszystkich bez wyjątku powołał do zbawienia i wszystkim udzielił łask odpowiednich, z któremi współpracując, mogą się zbawić, tak że tylko ten nie będzie zbawiony, kto nie chce się zbawić.

(Dr Józef Sebastjan Pelczar, Religja katolicka, Przemyśl 1923).

**Przybytek** (namiot, tabernaculum) w czasie wędrówek Izraelitów na pustyni namiot przenośny z desek, pokrytych od wnętrza złotą blachą, a od góry poczwórnym dachem z tkanin i skór, służący do przechowania arki przymierza i jako miejsce nabożeństw i ofiar. Dzielił się na obszerny przedsionek, zwany miejscem świętem, w którem znajdował się stół chlebów pokładnych, złoty świecznik siedmioramienny, ołtarz kadzielny i przybory do składania ofiar. W drugiej, mniejszej części przybytku, czyli „w miejscu najświętszem", stała arka przymierza, zawierająca tablice prawa, naczynie z manną i laskę Aarona. Do miejsca „świętego" wchodzić mogli tylko kapłani, do „najświętszego" tylko arcykapłan raz w rok w święto zwane Dniem pojednania. Przybytek był otoczony dziedzińcem, którego część przeznaczona była dla wiernych, składających ofiary, a część dla kapłanów i lewitów. Na dziedzińcu stał ołtarz całopalenia i umywalnia miedziana.

**Przyjaciele światła** (niem. Lichtfreunde) sekta protestancka, odrzucająca wszelkie wierzenia chrześcijańskie i cześć dla Chrystusa, a uznająca t. zw. katechizm racjonalistyczny. Założyli ją pastorzy pruscy Uhlich i Wislicenus, jako manifestację przeciwko partji ortodoksyjno-pietystycznej (ob. Pietyzm), która od wstąpienia na tron pruski Fryderyka Wilhelma IV rościła pretensje do wyłącznego opanowania pruskiego protestantyzmu. Pastor Uhlich zwołał w r. 1841 zjazd w Gnadenau, gdzie 16 pastorów zawiązało stowarzyszenie pod nazwą „przyjaciół światła", mające na celu ochronę zagrożonej wolności religijnej. Na dorocznem zebraniu w Köthen w r. 1844 wywodził jeden ze stowarzyszonych, pastor Wislicenus, że nie biblja, ale przebywający w każdym Duch św. stanowi normę wierzeń protestanckich. Pastor Uhlich ogłosił w r. 1845 książkę, w której odrzuca wszelkie dogmaty chrześcijańskie, a zgromadzenie w Köthen, złożone z 2000 osób, przyznało mu słuszność. Gdy rządy pruski i saski zakazały zebrań „przyjaciół światła" i złożyły z urzędu wielu pastorów, należących do tej sekty, powstały „wolne gminy", założone przez „przyjaciół światła" poza związkiem kościoła krajowego, a ogólna ilość ich członków wzrosła w r. 1849 do liczby 35.000 osób. W r. 1859 połączyli się „przyjaciele światła" z „Niemieckimi katolikami" w t. zw. Związek wolnych gmin Niemiec o charakterze wybitnie ateistycznym. Liczą obecnie około 50 gmin i 20.000 członków.

**Przykazania boskie,** ob. Dekalog.

**Przykazania kościelne,** pięć przepisów katechizmowych Kościoła katolickiego o święceniu dni świętych, słuchaniu mszy, zachowywaniu postów, przystępowaniu do spowiedzi i komunji św. i nieodbywaniu wesel i zabaw w czasie zakazanym.

**Przymierze** Stare i Nowe, księgi Starego i Nowego Testamentu, ob. Biblja.

**Przypowieści księga,** jedna z ksiąg Starego Testamentu, przypisywana Salomonowi, zawiera przypowieści, przysłowia, zdania moralne, aforyzmy i porównania. Zaliczona przez żydów i chrześcijan do ksiąg świętych, stanowi wraz z księgą Eklezjastes, Pieśnią nad pieśniami, księgą Mądrości i księgą Eklezjastyka osobny rodzaj ksiąg biblijnych, zwanych łącznie księgami mądrości.

**Przysięga,** oświadczenie, połączone z powołaniem się na Boga jako świadka, zatem akt religijny, przesądzający wiarę w Boga tak u przysięgającego, jak u tych, którzy wymagają przysięgi. Jest albo przyrzekająca i taką jest przysięga homagjalna na wierność przełożonemu i każda przysięga służbowa, albo stwierdzająca prawdziwość zeznań tego, który ją składa, czyli przysięga sądowa. Formułę przysięgi określa ustawa, a jej forma religijna zależy od wyznania składającego przysięgę. Niektóre związki religijne, jak menonici



i kwakrzy, zabraniają swym członkom składania przysięgi.

**Przywileje duchowieństwa.** Katolickie prawo kanoniczne rozróżnia ich cztery, a mianowicie: 1) przywilej kanonu, który zagraża karą ekskomuniki tym, którzyby czynnie znieważyli duchownego, 2) przywilej sądu kościelnego, polegający na tem, że duchownych należy pozywać we wszystkich sprawach spornych, cywilnych i karnych przed sędziego duchownego, chyba że prawo partykularne, jak np. w Polsce konkordat, inaczej postanawia, 3) przywilej swobód od służby wojskowej i od piastowania urzędów świeckich, niezgodnych z charakterem duchownym i 4) przywilej kompetencji, który polega na tem, że duchownemu, który popadł w długi, muszą wierzyciele pozostawić część dochodów, niezbędną do utrzymania.

Konkordat polski z r. 1925 normuje przywileje duchowieństwa w artykułach V, XV i XXII. Pierwsze z tych postanowień przyznaje duchowieństwu: a) szczególną opiekę prawną przy wykonywaniu urzędów duchownych, b) równe z urzędnikami państwowymi prawo zwolnienia od zajęcia sądowego $^1/_5$ części uposażeń, c) ulgi w służbie wojskowej, mocą których „duchowni, którzy otrzymali święcenia, zakonnicy, którzy złożyli śluby, uczniowie seminarjów i nowicjusze, którzy wstąpili do seminarjów lub nowicjatów przed wypowiedzeniem wojny, będą zwolnieni ze służby wojskowej, wyjąwszy pospolite ruszenie. W tym ostatnim wypadku księża, posiadający święcenia kapłańskie, wykonywać będą w wojsku swój urząd kapłański, tak jednak, aby na tem nie ucierpiało dobro parafji; inni zaś członkowie duchowieństwa będą powołani do służby sanitarnej". d) Wolność od tych funkcyj obywatelskich, które są niezgodne z powołaniem kapłańskiem, jak np. urząd sędziego przysięgłego, członka trybunału i t. p. Art. XV Konkordatu uwalnia od podatków, zgodnie z ustawodawstwem państwowem w dziale podatków bezpośrednich, kościoły, seminarja duchowne, nowicjaty zakonne, domy mieszkalne zakonników i zakonnic, składających śluby ubóstwa, oraz te dobra, z których dochody przeznaczone są na cele kultu religijnego i nie przyczyniają się do dochodów osobistych duchowieństwa. Natomiast duchowni i ich majątek podlegają opodatkowaniu narówni z osobami i majątkiem innych obywateli państwa. Przywileju sądu kościelnego konkordat nie przyznaje, lecz zobowiązuje w art. XII władze cywilne, w razie aresztowania lub uwięzienia duchownych, do zachowania względów, należnych ich stanowi i stopniowi hierarchicznemu, przyznaje biskupom prawo zapoznania się z aktami sądowemi w sprawach karnych podległego im duchowieństwa, oraz postanawia, że „duchowni i zakonnicy będą zatrzymywani w areszcie i będą odbywali kary pozbawienia wolności w pomieszczeniach, oddzielonych od pomieszczeń dla osób świeckich", a karę aresztu za lżejsze przestępstwa w klasztorach lub innych domach zakonnych.

**Przywileje kościołów,** kaplic i cmentarzy polegają na uwolnieniu ich od podatków państwowych (ob. Przywileje duchowieństwa), oraz na ochronie ich przed znieważeniem (ob. Profanacja). W Polsce art. VI konkordatu zapewnia nienaruszalność kościołów, kaplic i cmentarzy katolickich, z tem jednak zastrzeżeniem, że z tego powodu nie może ucierpieć bezpieczeństwo publiczne. To zastrzeżenie ogranicza prawo azylu, czyli schronienia się w kościele lub kaplicy przestępców kryminalnych, oraz umożliwia organom władzy państwowej wykonywanie przepisów policji bezpieczeństwa publicznego, jak np. przepisów policji budowlanej co do budynków kościelnych, grożących zawaleniem. Zresztą pojęcie nienaruszalności kościołów, zawarte w art. VI konkordatu, rozumie się jako zakaz używania ich do celów świeckich i ochronę przed wszystkiem, coby naruszało ich charakter miejsc poświęconych.

**Psalmodja,** śpiewanie psalmów lub wogóle nabożeństwo śpiewane.

**Psalmy.** Zbiór 150 psalmów, pieśni religijnych, których autorem miał być król Dawid, (stąd nazwa Psałterz Dawida, pochodząca od soboru

trydenckiego), należy do kanonu ksiąg świętych Starego Testamentu. Król Dawid jest autorem większej części zbioru (73 psalmów), Salomon autorem dwóch psalmów (72-go i 127-go), Mojżesz jednego (90-go), autorami reszty są Assaf, Heman, Ethan, Jeduthun i synowie Kore. Ze względu na treść i formę psalmy dzielą się na hymny wielbiące Boga, hymny błagalne, dziękczynne, pokutne (7 psalmów), pieśni żałoby publicznej, dydaktyczne, prorockie i mesjaniczne. Przekład grecki psalmów powstał w III w. przed Chr., a łaciński w II w. po Chr. Przekład łaciński, poprawiony w r. 383 przez św. Hieronima, nazywa się psałterzem rzymskim. Polskie przekłady psałterza pojawiają się już od XIII wieku. Psałterz Florjański z XIV w., psałterz puławski i psałterz krakowski z lat 1532 — 1539 zawierają odpisy dawniejszych tłumaczeń. Samoistnego przekładu psalmów dokonał Kochanowski (1578—79), ks. Jakób Wujek (1594), Karpiński (1786), Bujnicki (1878), biskup Symon (1906) i inni.

**Psalmy gradualne,** śpiewane przez żydów w starożytności podczas wstępowania po stopniach świątyni jerozolimskiej, odmawiały w średniowieczu aż do czasów najnowszych zgromadzenia zakonne i kapituły w środy Wielkiego Postu. Obowiązek odmawiania tych psalmów zniósł papież Pius X w r. 1911.

**Psałterz,** ob. Psalmy.

**Psałterzysta** (psalmista), śpiewak kościelny. Psałterzystami byli w wiekach średnich świeccy lub duchowni, tworzący kolegja śpiewackie przy kościołach katedralnych. Takie kolegjum istniało przy kościele katedralnym na Wawelu w Krakowie fundacji królowej Jadwigi, przy kaplicy zygmuntowskiej na Wawelu fundacji Zygmunta I, przy kościele marjackim w Krakowie, przy kościołach katedralnych w Gnieźnie, Włocławku, Płocku i Wilnie.

**Pseudo-Isidoriana,** zbiór ustaw kościelnych, dzieło nieznanego autora z IX w., przypisywane mylnie św. Izydorowi. Zbiór ten, będący w znacznej części falsyfikatem praw kościelnych, powstał w zachodniej Francji między r. 847 a 857 i zawiera przeważnie apokryfy dekretaljów papieży, począwszy od Klemensa (r. 92—101) do Damazego (r. 366 — 384). Autorowi chodziło o uwydatnienie niezależności władzy duchownej od świeckiej, samoistności biskupów wobec metropolitów i bezpośredniego pochodzenia ich władzy od Chrystusa i apostołów.

**Purim,** święto żydowskie, powstałe według księgi Estery na pamiątkę wybawienia żydów z niewoli perskiej (ob. Haman). Przypada na dzień 14 i 15 miesiąca Adar, czyli w marcu.

**Puryfikacja,** akt liturgiczny przy mszy św., obmycie kielicha i palców.

**Puryfikator** (puryfikaterz), ręcznik lniany lub konopny, składany we troje, służy do wycierania kielicha przy mszy św. i palców po udzieleniu komunji św. Jest symbolem chustki, którą, według legendy, św. Weronika otarła twarz Chrystusa w czasie drogi na Golgotę.

**Purytanie,** partja protestantów angielskich, która pod wpływem kalwinizmu stanęła w opozycji do urzędowego kościoła anglikańskiego z powodu pozostałych w nim niektórych wierzeń katolickich i zachowania ustroju katolickiego. Celem purytanów było też zupełne uwolnienie kościoła od zależności państwowej, oraz wprowadzenie ustroju kościoła reformowanego i surowej karności kościelnej. Angielscy purytanie połączyli się ze szkockimi presbiterjanami. W późniejszych fazach rozwoju powstały na tle purytanizmu dalsze sekty, z których najważniejsza jest sekta kwakrów (ob.).

**Pusey Edward** (1800 — 1882) teolog anglikański i profesor uniwersytetu w Oxfordzie. Wraz z Keblem i Newmanem był twórcą tak zwanego ruchu oksfordzkiego, czyli puzeizmu. Był to ruch religijny, powstały w Oxfordzie w latach 1830—39 w kierunku zbliżenia między Kościołem anglikańskim a katolickim. W tym celu Pusey wraz z towarzyszami wydali 90 traktatów (Tracts for the Times) i stąd zwano ich traktarjanami, także rytualistami z powodu podnoszenia przez nich wysokiej wartości form liturgicznych. Wielu z puzeitów przyjęło religję katolicką.

**Pustelnicy,** ob. Anachoreci.



# R

**Rabbi** (hebr. mistrz, wielki, mój pan), tytuł zaszczytny, nadawany przez żydów już za czasów Chrystusa znawcom Pisma św. Na oznaczenie wyższego stopnia czci używano wyrazów rabboni lub rabban. Z tego pochodzi nazwa rabinów (żargonowe rebbe), duchownych żydowskich. Nie są oni kapłanami, nie składają żadnych ofiar, ani nie tworzą hierarchji i różnią się między sobą tylko stopniem poważania i wziętości u wiernych. Jako duszpasterze (rabini urzędowi) są duchownymi funkcjonarjuszami żydowskich gmin wyznaniowych, wybieralnymi i płatnymi przez nie. Jako znawcy talmudu pełnią urząd nauczycielski w bożnicy i w szkołach talmudycznych i rozwiązują wątpliwości co do stosowania zasad talmudu. W Polsce są wybierani przez gminę wyznaniową i zatwierdzani przez rząd. Do kompetencji rabina należy: nadzór nad urządzeniami religijnemi, funkcjonarjuszami wyznaniowymi i nauczycielami religji, prawo udzielania ślubów i rozwodów oraz obowiązek wygłaszania kazań w soboty i święta.

**Rabin,** ob. Rabbi.

**Rachunek sumienia,** ob. Spowiedź.

**Racjonalizm** w zastosowaniu do religji, kierunek myślenia i metoda, odrzucająca wszelki porządek nadprzyrodzony i uznająca rozum ludzki jako jedyne kryterjum prawd religijnych. Według racjonalizmu teologicznego, pewność prawd religijnych polega wyłącznie na tem, czy i o ile dadzą się udowodnić rozumowo. Racjonaliści odrzucają zatem wiarę w objawienie, z drugiej strony jednak odrzucają również naukowy empiryzm, stawiając w miejsce objawionych prawd wiary powzięte zgóry (apriorystyczne) wyrozumowane twierdzenie. Przytem zatracają granice między religją a wiedzą, tworząc doktryny, nie będące ani religją, ani nauką. Źródłem racjonalizmu teologicznego był deizm (ob.) w Anglji, który z końcem XVIII w. przedostał się do Francji i tam pod wpływem encyklopedystów (ob.) przeobraził się w absolutny ateizm. Na gruncie angielskiego deizmu i francuskiego encyklopedyzmu rozwinął się racjonalizm niemiecki. Ponieważ, według doktryny Lutra, jedynem źródłem prawd wiary jest biblja, przeto głównem polem działania racjonalizmu w protestanckich Niemczech stało się badanie krytyczne biblji. Była to poniekąd reakcja przeciwko bałwochwalczej czci dla biblji, którą głosił protestantyzm (ob. Bibljolatrja). Niemniej jednak racjonalizmowi utorował drogę sam Luter, który głosił wprawdzie bezwzględną wyższość wiary nad rozumem, ale przyznawał każdemu prawo dowolnego i subjektywnego wykładu Pisma św. Stąd teologja protestancka stoi obecnie pod hasłem racjonalizmu, który opanował całe życie religijno-kościelne protestanckich Niemiec, usuwając zeń wszelki pierwiastek nadzmysłowy, wszelkie piękno i poezję, pociągającą ludzkie umysły i serca. To też w samych Niemczech zyskał on miano „racjonalizmu ordynarnego“ (rationalismus vulgaris) i napotykał na opozycję nawet ze strony filozofów, idealistów i romantyków (Schleiermacher, Fichte, Hegel), którzy, będąc sami wyznawcami racjonalizmu w filozofji, zwalczali go na polu teologji i wytykali mu płytkość zapatrywań religijnych. Wrogiem racjonalizmu w Niemczech stał się również tamtejszy ruch pietystyczny (ob. Pietyzm) i nowoluteranizm. Obydwa te kierunki uważają racjonalizm za zupełnie niechrześcijański i starają się usunąć go z życia kościelnego. Skrajny racjonalizm, wrogi wszelkiemu życiu kościelnemu i pozbawiony cech chrześcijaństwa, objawia się w doktrynie t. zw. „przyjaciół światła“ (ob.).

**Raj.** 1) Eden, miejsce pobytu pierwszych rodziców przed upadkiem grzechowym. Liczne opowiadania ludów starożytnych przedstawiały raj ziemski jako miejsce pobytu pierwszych ludzi, żyjących w zgodzie z bóstwem i naturą. Opowiadania te przybierały u różnych ludów rozmaite formy: patetyczne, idyliczne, zmysłowe (raj Mahometa), lub idealistyczne. Według Pisma św. (Genesis. II, 8—15), był to

ogród rozkoszy, zasadzony ręką Boga i przeznaczony na pobyt nowostworzonego człowieka. W pośrodku raju rosło drzewo wiadomości złego i dobrego a przestąpienie zakazu spożywania jego owoców wywołało utratę raju. Pokrewne są podania irańskie (ob. Parsyzm) o pierwszych rodzicach, Maszja i Maszjani, których Aryman uwiódł do grzechu i pozbawił raju.

2. Raj w znaczeniu eschatologicznem oznacza rzeczywistość bytu dusz zbawionych (ob. Niebo).

**Rakowianie,** ob. Socynjanie.

**Ramadan,** miesiąc postu u wyznawców Mahometa (ob. Islam).

**Rapp** Jan Jerzy, ob. Harmoniści.

**Raskoł i raskolnicy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Rechabici,** starożytny szczep koczowniczy żydowski w Palestynie południowej. Gdy w religji żydowskiej za czasów Eljasza i Elizeusza nastąpiła reakcja przeciwko pogańskiemu kultowi Baala, Jonadab, „syn Rechabów", założył sektę rechabitów, która miała urzeczywistnić ideał życia koczowniczego. Rechabitom nie wolno było pić wina, budować stałych osiedli, uprawiać roli i winnic, lecz musieli poprzestawać na życiu nomadów, mieszkając w namiotach jak Beduini. Prorok Jeremjasz (Rozdz. XXXV) stawia rechabitów za przykład wierności i posłuszeństwa swemu przywódcy, wyrzucając żydom ich chwiejność w wierze. W epoce powygnaniowej słynęli rechabici jako biegli w Piśmie.

**Redemptoryści** (liguorjanie), zgromadzenie zakonne, założone w r. 1732 przez św. Alfonsa Liguorego (1696—1787) w Scala pod Amalfi. Celem zgromadzenia są, prócz własnego uświątobliwienia, misje ludowe, rekolekcje dla duchownych i świeckich, piśmiennictwo religijne i praca w krajach misyjnych. Najwybitniejszym redemptorystą po św. Alfonsie Liguorim był św. Klemens Hofbauer, apostoł Warszawy (ob. Hofbauer).

Organizacja zakonu polega na statucie, ułożonym przez św. Alfonsa Liguorego i postanowieniach kapituły generalnej w Rzymie, ostatnio wydanych w r. 1896. Oprócz potrójnego ślubu zakonnego (posłuszeństwa, ubóstwa i czystości) redemptoryści składają ślub dozgonnego pozostawania w zgromadzeniu. Na czele każdego domu (kolegjum) stoi rektor, całe zgromadzenie dzieli się na prowincje. Rektorów poszczególnych domów, i rektorów prowincji, ich konsultorów, mistrzów nowicjatów, prefektów i profesorów w kolegjach mianuje przełożony generalny (rector maior) w Rzymie, który wraz z 6 konsultorami stoi na czele zgromadzenia. Obiera go kapituła generalna, złożona z konsultorów jego poprzednika, prowincjałów i delegatów, po dwóch z każdej prowincji. Obecnie zgromadzenie liczy 19 prowincyj, rozmieszczonych w Europie, Afryce, Ameryce i Australji, przeszło 4000 zakonników, w tem przeszło 2000 kapłanów.

Do Polski przybyli redemptoryści pod wodzą św. Klemensa Hofbauera w r. 1787 i otrzymali w zarząd kościół św. Bennona w Warszawie, stąd zwano ich bennonitami. W r. 1793 otrzymali zatwierdzenie sejmu a w r. 1808 za czasów Księstwa Warszawskiego zostali uwięzieni i wywiezieni do Kistrzynia. W r. 1883 osiedlili się w Małopolsce i posiadają tam domy zakonne w Mościskach (nowicjat), w Tuchowie, w Krakowie—Podgórzu (siedziba prowincjała), w Maksymówce i we Lwowie. Od r. 1909 tworzą osobną prowicję polską. Część redemptorystów, pracująca w Kanadzie pośród emigrantów rusińskich, przyjęła za zezwoleniem papieża obrządek grecko-rusiński i pracuje obecnie w grecko-rusińskiej diecezji lwowskiej.

**Redemptorystki,** żeński odłam redemptorystów, założony przez św. Alfonsa Liguorego i zatwierdzony przez Stolicę Apostolską w r. 1750, jest zakonem wyłącznie kontemplacyjnym o ścisłej klauzurze. Posiada około 20 klasztorów we Włoszech, Austrji, Belgji, Holandji, Hiszpanji, Irlandji i Ameryce Północnej.

**Redukcja świąt,** ob. Święta.

**Reformaci,** zgromadzenie zakonne, powstałe w r. 1532, jako odłam zakonu franciszkanów (ob.). Po rozdziale tego zakonu na obserwantów i konwentualnych, wytworzyły się pomiędzy pierwszymi dalsze odgałęzienia, dążące do ściślejszego przestrzegania reguły zakonnej św. Franciszka. Jedno z nich, reformaci, zostali wyłączeni w r. 1579 z prowincji zakonu franciszkanów i utworzyli samoistny zakon. W r. 1629 posiadali dwie prowincje: włoską i polską, w r. 1726 utworzyli trzecią, bawarską a następnie tyrolską, austrjacką, czeską i karyncką. W r. 1897 papież Leon XIII połączył reformatów z bernardynami w jeden „Zakon Braci Mniejszych", którym Pius X nadał w r. 1910 miano „Fratres Minores unionis Leonianae".



Do Polski wprowadzeni w r. 1622, tworzyli reformaci dwie kustodje: małopolską i wielkopolską z 57 klasztorami. Z tego zostało aż do unji leonińskiej w r. 1897 14 klasztorów w Małopolsce. Obecnie (r. 1930) do polskiej prowincji reformatów należą klasztory: w Krakowie, Wieliczce, Kętach, Zakliczynie, Bieczu, Jarosławiu, Przemyślu, Sądowej Wiszni, Lwowie, Rawie Ruskiej, Pilicy, Stopnicy, Kazimierzu nad Wisłą, Brzezinach, Roninie, Włocławku i Pinczowie.

**Reformacja,** ob. Protestantyzm.

**Reformacja w Polsce.** Ruch religijny XVI w., zwany reformacją, wtargnął późno do Polski, lecz w krótkim czasie (1550—1560) tak się wzmógł, że zdawało się, iż Polskę pochłonie. Równie szybko wygasł, pozostawiając osad, minimalny w stosunku do ludności Polski i do swego pierwotnego powodzenia. Poprzedziły go w Polsce inne, powstałe na Zachodzie objawy oporu przeciw nauce i ustrojowi Kościoła katolickiego. Już w XIII w. sekta biczowników przebiegała Polskę a w XV husytyzm o podkładzie nacjonalistycznym czeskim, wrogim niemieckiej przewadze, zyskiwał w Polsce zwolenników. Ówczesne duchowieństwo w Polsce, jak zresztą i gdzie indziej, nie stało na wysokości zadania. Kastowość, zeświecczenie, upadek moralności, skupianie prebend i beneficjów w rękach uprzywilejowanych, spychających obowiązki duszpasterstwa na bylejakich zastępców, nieuctwo niższego kleru, wszystkie te wykolejenia życia kościelnego wołały o reformę, którą przynieść miał dopiero sobór trydencki. Tymczasem pisarze polityczni w Polsce, jak Ostroróg, Orzechowski, Modrzewski i Rej, występowali z ostrą krytyką stosunków kościelnych i ułatwiali pracę nowatorom. Siedliska nauki niemieckiej, do których zaczęła się udawać młodzież polska, były rozsadnikami krytyki tych stosunków. Miasta, przeważnie zniemczone, stanowiły główną ostoję początkującego w Polsce protestantyzmu. Pierwsze odstępstwa od katolicyzmu pojawiły się w Gdańsku a ogniskiem nowej literatury polskiej, oddanej na usługi reformacji, stał się na pewien czas Królewiec. Nowinki pruskie z drukarń Weinreicha i Daubmana zalewały Polskę. Jako główny zarzut przeciwko Kościołowi katolickiemu podnoszono przywileje sądów duchownych, gorszące spory o dziesięciny a przedewszystkiem bezwzględne ściąganie ich ze szlachty.

Ustrój polityczny ówczesnej Polski, słaba władza królewska, samowola większych i mniejszych oligarchów i wybujałość indywidualizmów epoki odrodzenia były raczej, jak się okazało, przeszkodą w utrwaleniu się nowego ruchu. Protestantyzm wszędzie szukał oparcia o silną władzę świecką, otrzymując wzamian odebrany hierarchji kościelnej rząd nad duszami i wyrastając w ten sposób we wszechwładny absolutyzm (ob. Cezaropapizm). W ten sposób protestantyzm, głoszący zasadę, że władca świecki dyktuje wyznanie wiary swoim poddanym („cuius regio, illius religio") poddał się w północnych Niemczech i w Anglji pod despotyzm świecki i zapewnił mu trwałość na długie lata. Tak samo w Polsce skłonny był za cenę swojego zwycięstwa nad katolicyzmem przyznać królowi wszystkie te atrybuty, które posiadali absolutni władcy na Zachodzie. Umiarkowana polityka Zygmunta Augusta (1548—1572) odparła pokusy cezaro-papizmu i nie pozwoliła mu wstąpić w ślady Henryka VIII i książąt niemieckich, uzurpujących sobie za poradą „reformatorów" wszechwładzę nad sumieniami poddanych. Okazało się, że najsilniejszą bronią przeciwko protestantyzmowi a zarazem kamieniem probierczym reformacji polskiej była tolerancja. W Polsce, która była schroniskiem prześladowanych w całej Europie sekciarzy, krajem, który nie znał wojen religij-

nych, gdzie inkwizycja istniała tylko na papierze a wolność sumienia była integralną częścią „złotej wolności", reformacja rozpadła się własną niemocą. Występując pod postacią wyznania luterskiego, kalwińskiego, czeskiego i arjańskiego, głosząc w najskłonniejszem do samowoli społeczeństwie ówczesnem zasadę quot capita tot sensus („co głowa, to rozum") opanowała szybko (1550—1560) większość umysłów szlacheckich, ale też równie szybko, bo już od sejmu w Piotrkowie (1565), mimo pozornego zwycięstwa protestantów, poczęła tracić grunt pod nogami. Upadek ten spowodowały przedewszystkiem wewnętrzne rozterki w łonie protestantyzmu, który, jak wszędzie, tak i w Polsce nie zdobył się na pozytywny, jednolity program, wyczerpując całą siłę w negacji. Luteranizm, jako wiara niemiecka, nie był nigdy w Polsce popularny, kalwinizm zaś, protegowany przez magnatów, jak Zborowscy, Stadniccy, Firlejowie, Górkowie, Tomiccy, Bnińscy w Koronie, a Radziwiłłowie na Litwie, staczał zażarte walki z arjanizmem, posiadającym licznych zwolenników pośród drobnej szlachty (ob. Arjanizm w Polsce). Przeprowadzone przez kardynała Hozjusza i nuncjusza papieskiego Commendoniego przyjęcie ustaw soboru trydenckiego na sejmie parczowskim (1564), niedojście do skutku t. zw. soboru narodowego, śmierć Radziwiłła Czarnego, głównego krzewiciela reformacji na Litwie, poderwały działalność protestanckiej propagandy. W miarę coraz silniejszej reakcji katolicyzmu przy równoczesnych postępach arjanizmu poczuli protestanci potrzebę połączenia się. W r. 1570 przyszło w Sandomierzu do powszechnego synodu luteranów, kalwinistów i braci czeskich. Uchwalono t. zw. „zgodę sandomierską" (Consensus Sandomiriensis), czyli porozumienie między przedstawicielami trzech obradujących wyznań. Porozumienie to trwało jednak tylko lat 30 a jedyną jego zdobyczą było przeforsowanie na sejmie konwokacyjnym w Warszawie (1573) klauzuli o wolności religijnej w pacta conventa i w formule przysięgi Henryka Walezjusza.

Po śmierci Zygmunta Augusta (1572) ruch protestancki w Polsce powoli gaśnie. Stefan Batory, kalwin, na którego liczyli protestanci, przyjął katolicyzm i w ciągu dziesięciolecia swych rządów (1576—1586), uznanych przez historję za najlepsze z rządów królewskich w Polsce, przeprowadzał uchwały soboru trydenckiego i popierał duchowieństwo i jezuitów, których sam osiedlił w Krakowie i w Wilnie. Na czasy Zygmunta III przypada działalność jednego z największych Polaków a zarazem najdzielniejszego obok Hozjusza pogromcy reformacji, ks. Piotra Skargi. Władysław IV starał się przeprowadzić porozumienie między katolikami a protestantami na zjeździe w Toruniu (1645), zwanym Colloquium charitativum, który jednak nie sprowadził zgody, a tylko pogłębił wzajemne uprzedzenia. Za Jana Kazimierza podczas wojen szwedzkich stanęli protestanci, zwani już wówczas dysydentami, po stronie szwedzkiej. Za Augusta II w r. 1701 opowiedzieli się za Karolem XII a w r. 1718 zwrócili się do mocarstw protestanckich z prośbą o pomoc zbrojną. Za Stanisława Augusta sprawa dysydentów stała się pierwszym pozorem do wkroczenia Prus i Rosji w sprawy wewnętrzne Polski. Posłowie pruski, rosyjski, angielski i duński stanęli w obronie rzekomo uciśnionych innowierców (dysydentów i dyzunitów), którzy ze swej strony wystąpili przeciwko partji odrodzenia narodowego i zawarli dwie konfederacje, w Toruniu i w Łucku, postanawiające z bronią w ręku dochodzić swych praw. Konfederacje te były naturalnymi sprzymierzeńcami wkraczających do Polski wojsk zaborczych. Tak więc reformacja, będąca od początku przyczyną osłabienia zewnątrz i wewnątrz dawnej Rzeczypospolitej, stała się jedną z bezpośrednich przyczyn rozbiorów Polski. Pod względem religijnym zaś okazało się, że „pożoga protestancka tylko na to spaliła pola i łąki polskie, aby je użyźnić pod przyszły, bujniejszy posiew nowego katolicyzmu".

(Brückner, Dzieje literatury polskiej w zarysie. Wyd. III, t. I. str. 144. Stanisław Kot, Reformacja w Polsce).

**Reformacji święto** obchodzą protestanci na pamiątkę przybicia przez



Lutra (ob.) 95 tez jego nauki na drzwiach kościoła w Wittemberdze dnia 31 października 1517 r. Oznaczenie dnia, w którymby wszyscy protestanci mieli obchodzić to święto, jest jedną z wielu kwestyj spornych w łonie protestantyzmu. Mimo wysiłków konferencyj w Eisenach, usiłujących za wspólnem porozumieniem ustalić to święto, niektórzy obchodzą je 31 października, inni w pierwszą niedzielę po tym dniu, inni w pierwszą niedzielę po 1 listopada, inni w ostatnią niedzielę października, inni w pierwszą niedzielę listopada, inni wreszcie nie obchodzą go wcale.

**Reformowany kościół.** Tej nazwy używają protestanci, wyznawcy nauki Kalwina i Zwinglego, dla odróżnienia się od zwolenników Lutra. Ani pod względem wyznaniowym, ani administracyjnym nie stanowią zamkniętej i jednolitej całości, lecz tworzą cały szereg samoistnych związków wyznaniowych, zwanych kościołami, zborami, w Polsce jednotami, które istnieją w Szwajcarji, we Francji (ob. Hugenoci), Holandji, Niemczech, na Węgrzech i w Polsce (dwie jednoty), głównie zaś w krajach Ameryki Północnej. Nie łączy tych związków między sobą wspólne wyznanie wiary, bo mają ich kilkanaście (ob. Protestanckie wyznania). Najszerszem uznaniem reformowanych cieszy się t. zw. druga konfesja helwecka oraz uchwały synodu w Dordrechcie. W Prusach reformowani są administracyjnie połączeni z luteranami przez t. zw. unję ewangelicką (ob. Ewangelicy).

**Regalja.** 1) Średniowieczna nazwa dóbr i uprawnień świeckich, nadawanych dostojnikom kościelnym przez panujących w drodze inwestytury; 2) we Francji i w Niemczech prawa panującego do zabierania interkalarjów, czyli dochodów z opróżnionych beneficjów kościelnych (ob. Galikanizm).

**Reguła zakonna,** ob. Zakony.

**Reinkarnacja,** ob. Metempsychoza.

**Rekolekci,** kongregacje zakonne: 1) w Hiszpanji odłam augustjanów bosych, 2) we Francji gałąź reformatów, tworząca w XVII w. osobną prowincję. Od r. 1897 należą wraz z reformatami i bernardynami do zakonu braci mniejszych unji Leona XIII.

**Rekolekcje,** katolickie ćwiczenia duchowne, polegające na rozmyślaniach i modlitwach, które trwają kilka lub kilkanaście dni. Odbywają je świeccy i duchowni w klasztorach, w osobno na ten cel przeznaczonych domach rekolekcyjnych lub w kościołach. Rekolekcje bywają publiczne (w kościołach) lub prywatne. Członkowie kongregacyj zakonnych mają obowiązek odbywać je corocznie lub dwa razy do roku, duchowieństwo świeckie stosownie do przepisów diecezjalnych.

**Rekoncyljacja** kościołów, ołtarzy i cmentarzy, czyli oczyszczenie ich od zaszłej profanacji (ob.), następuje przez obrzęd uroczysty. Rekoncyljacji kościoła konsekrowanego dokonywa biskup a w nagłych wypadkach proboszcz lub rektor Kościoła.

**Rektor,** tytuł kościelny przełożonego kolegjum księży świeckich lub zakonnych (jezuitów, redemptorystów i in.), także tytuł duchownego, rezydującego przy kościele nieparafjalnym, używany narówni z tytułem proboszcza.

**Relatywizm,** sposób myślenia, nie uznający żadnej absolutnej prawdy ani ogólnie obowiązujących prawideł, czy to na polu religji, czy też etyki, logiki lub estetyki. W sferze zjawisk, dostrzegalnych zmysłami, uzasadniony przez niedokładność zmysłów, relatywizm traci to uzasadnienie, gdy się go stosuje w sferze prawd abstrakcyjnych. Taki relatywizm jest rodzajem sceptycyzmu (ob.), gdy twierdzi, że każda prawda jest nią tylko w odniesieniu do towarzyszących jej okoliczności, lub rodzajem agnostycyzmu (ob.), gdy utrzymuje niedostępność absolutnej prawdy dla umysłu ludzkiego. Powodem do relatywizmu w zakresie religji bywa powierzchowna ocena podobieństw między różnemi systemami religijnemi. Religjoznawstwo napotyka wiele takich podobieństw, czyto w doktrynie, czyto w obrzędach, legendach i podaniach. Jednostronne i powierzchowne zestawienie tych podobieństw, często pozornych, bez ścisłego uwzględniania różnic, prowadzi do relatywizmu religijnego, który twierdzi, że wszystkie religje są w gruncie rzeczy do

siebie podobne i że wartość ich jest względna w odniesieniu do społeczeństwa i epoki.

**Religijny fundusz,** ob. Fundusz religijny.

**Religionnaires,** ob. Hugenoci.

**Religja.** W każdej religji w znaczeniu przedmiotowem dają się rozróżnić trzy następujące pierwiastki:

1) doktryna religijna (lub jej zarys), system wierzeń, odnoszących się do powstania świata i jego przeznaczeń, w szczególności świata ludzkiego lub pewnej, określonej jego części, t. j. plemienia, narodu lub rasy.

2) zbiór prawideł postępowania, opanowujących działanie ludzkie w imię jakiejś władzy ponadludzkiej i

3) system obrzędów i praktyk, przeznaczonych do nawiązania, utrzymania i regulowania stosunku między człowiekiem czy też społecznością ludzką a jedną lub wieloma potęgami nadludzkiemi.

Religja w znaczeniu podmiotowem przedstawia się nam jako jedna ze spontanicznych form życia ludzkiego, jako funkcja duszy człowieczej, istotna i wszechstronna jak życie. Nie jest ani czemś wyłącznie umysłowem, jak wiedza, ani jedynie objawem woli człowieka, panującej nad jego działaniem, jak moralność, ani też nie wypływa wyłącznie z poruszeń serca, z uczuciowości, z wyobraźni lub zmysłu estetycznego, lecz jest sprawą wszystkich władz duszy człowieka, jako istoty rozumnej, moralnej i czującej, której rozum uznaje wierzenia, wola poddaje się pod prawidła postępowania, serce ulega uczuciom, nawet ciało przybiera właściwą postawę i wykonywa pewne ruchy.

Sporna jest kwestja podziału (klasyfikacji) znanych religij. Próbowano je klasyfikować wedle cech istotnych, czyli na zasadzie morfologicznej. To jednak, co jest cechą istotną jednej religji, może być podrzędną w drugiej i wskutek tego przy klasyfikacji morfologicznej można zaliczyć do jednej grupy religje zupełnie sobie obce a rozłączyć religje pokrewne. Klasyfikacja genealogiczna dzieli religje wedle ras i języków na grupy, jak indogermańska, semicka, turańska i t. p. Podział ten również nie odpowiada wymogom naukowym, gdyż w obrębie jednej grupy etnicznej znajdują się nieraz religje całkiem odmienne. Istnieją nadto podziały: 1) na religje prawdziwe i fałszywe, 2) religje naturalne i objawione, 3) religje ludowe i ustanowione i 4) religje monoteistyczne i politeistyczne. Poza temi podziałami istnieje wiele innych, klasyfikujących religje bądź wedle ich treści, bądź wedle formy ich obrządku, rodzaju pobożności, stosunku do państwa, do wiedzy, sztuki, moralności i t. d. Istnieją podziały na religje mitologiczne i dogmatyczne, racjonalistyczne (rozumowane) i ekstatyczne (natchnione), estetyczne i etyczne, ascetyczne i świeckie, monastyczne i laickie, naturalistyczne i moralne, powszechne (światowe) i partykularne (narodowe). Ze stanowiska niektórych badaczy (np. von Drey, Tübinger Zeitschrift, 1827), uznających za religje powszechne: chrześcijaństwo, buddyzm i islam, podział na religje światowe i narodowe jest nieracjonalny, ponieważ ani te trzy religje nie są pozbawione pierwiastków narodowych, ani też religje, uznane za partykularne (narodowe), nie rezygnują z rozszerzania się poza granice, wśród których powstały. Podobnej krytyce poddają wszystkie inne podziały religij, tak że obecnie nikt już nie wierzy w możliwość prawdziwie naukowej, ścisłej klasyfikacji religij.

Za pierwotne formy religji uważano animizm i manizm. Mniemano również, że religje monoteistyczne są wytworem ewolucji z wielobóstwa (ob. Monoteizm i Politeizm).

Zwolennicy teorji ewolucyjnej rozróżniają nadto okresy rozwoju, zwane hekastoizmem, zooteizmem, fizoteizmem, psychoteizmem i monoteizmem, względnie panteizmem. W pierwszym z nich wyobraża sobie człowiek, że wszystkie przedmioty świata zmysłowego są ożywione. W drugim, okresie zooteizmu, przypisuje duszę i osobowość ludziom i zwierzętom. W trzecim ubóstwia siły przyrody. W czwartym okresie pierwiastek duchowy uzyskuje przodownictwo. Piąty okres ma być okresem powstania monoteizmu, o ile na uformowanie wierzeń religijnych wpływają czynniki moralne, lub też panteizmu, gdy je kształtują czynniki fizyczne. Ze stanowiska chrześcijańskiego teorja ewolucyjna, odmawiająca ludom pierwotnym pojęć monoteistycznych, nie jest uzasadniona.



Nie jest nią obecnie także ze stanowiska nauki. Zdobyczą najnowszych badań historycznych i etnograficznych jest bowiem fakt istnienia pojęć monoteistycznych od najdawniejszych czasów i u wszystkich ludów. Powstała też teorja o właściwym człowiekowi instynkcie religijnym, który nazwano zmysłem bóstwa (sensus numinis). Wedle innej teorji religja jest wytworem rozumu, tłumaczącego zjawiska przyrody, albo wyobraźni, przyoblekającej siły przyrody w postać ludzką (antropomorfizm), albo pietyzmu dla zmarłych bohaterów (ob. euhemeryzm), albo też wynikiem niezaspokojonego w życiu doczesnem głodu szczęścia lub wreszcie wynikiem poczucia nieskończoności. Wszystkie te teorje, przypisujące powstanie religji jednostronnemu działaniu jednej z władz duszy ludzkiej, są nie wystarczające, bo religja, w znaczeniu subjektywnem, będąc sprawą wszystkich władz duchowych człowieka, nie może powstać ani wyłącznie przez rozum, ani wyłącznie przez uczucie lub instynkt. Ze stanowiska chrześcijańskiego powodem powstania religji w znaczeniu przedmiotowem może być tylko objawienie a prawda religijna może spoczywać tylko na fakcie naturalnego i nadnaturalnego objawienia.

Objawienie Boże, będące dogmatem wiary Kościoła katolickiego, jest pouczeniem umysłu ludzkiego w sposób nadprzyrodzony przez Boga o prawdzie. Owocem objawienia Bożego są księgi Starego Testamentu (objawienie pierwotne) i Nowego Testamentu (objawienie Jezusa Chrystusa). Owocem objawienia jest tradycja, jako myśl Boża, przechowywana przez Kościół katolicki. Jedyna prawdziwa religja musi być religją objawioną, nadnaturalną, gdyż jej początkiem i celem, do którego prowadzi, jest istota nadnaturalna, Bóg.

Statystyka religij przedstawia znaczne trudności z powodu wielu czynników, nie dających się skontrolować lub wogóle nieznanych. Wedle zestawień H. Krosego („Die wichtigsten Religionsbekenntnisse zur Zeit der Jahrhundertwende", Freiburg 1903) z ogólnej ilości mieszkańców kuli ziemskiej — 1537 miljonów ludzi — wypada:

1) na chrześcijan wszelkich wyznań 549 miljonów (w tem katolików 265 miljonów),
2) żydów 11 miljonów,
3) mahometan 202 miljony,
4) buddystów 120 miljonów,
5) bramanistów i hinduistów 210 miljonów,
6) wyznawców innych religij indyjskich 12 miljonów,
7) wyznawców Konfucjusza i kultu przodków 235 miljonów,
8) taotystów (ob. Chiny) 32 miljony,
9) szintoistów (ob. Japonja) 17 miljonów,
10) pogan fetyszystów 145 miljonów,
11) niesprawdzalnych pod względem wyznaniowym 3 miljony.

Według statystyki z r. 1928, liczba mieszkańców kuli ziemskiej wynosi 1,816,000,000. W tem jest chrześcijan 684 miljony, a niechrześcijan 1,132 miljony. Wyznawcy religji katolickiej liczą 330 miljonów, protestanci wszelkich odcieni 210 miljonów, kościoły wschodnie 144 miljonów wyznawców. Z niechrześcijan żydzi liczą 15 milj., mahometanie 225 milj., buddyści 200 milj., hinduiści 217 milj., wyznawcy Konfucjusza 300 milj., pierwotni poganie 140 milj. W r. 1810 zaludnienie ziemi wynosiło 653 miljony. Chrześcijan było 228 milj., niechrześcijan 425 milj.

(Morris Jastrow Jr., The Study of Religion, New York, 1901; A. Lang, The Making of Religien, London 1900: Farnell Lewis Richard, The Evolution of Religion, London 1905; Mainage Th., Les religions de la Préhistoire, Paris, 1921; Beth: Urmensch, Welt und Gott, 1909; Chantepie de la Saussay, Lehrbuch der Religionsgeschichte, Tübingen 1905; G. Michelet, Dieu et l'agnosticisme contemporaine, Paris 1909; Le Roy, La Religion des Primitives, Paris, 1909 w tłumacz. polskiem „Religja ludów pierwotnych", Warszawa, 1912; M. Morawski, Wieczory nad Lemanem, Kraków 1906; ks. dr. I. Radziszewski, Geneza religji w świetle nauki i filozofji, Włocławek, 1911; ks. Józef Kruszyński, Studja nad porównawczą historją religji. Poznań, 1926;

ks. S. Archutowski, Porównawcza historja religji, w „Ateneum kapłańskiem“ 1913; ks. dr. Sz. Szydelski, Historja religji a religja objawiona. Lwów, 1916).

**Religjoznawstwo,** badanie naukowe zjawisk życia religijnego i rozpatrywanie zagadnienia religji ze stanowiska metafizyki, psychologji i historji, umiejętność, powstała w połowie XIX wieku. Dzieli się na dwa kierunki: filozoficzny i historyczny. Obydwa łączą się ze sobą, gdyż filozofja religji, poszukująca abstrakcyjnych określeń bez danych konkretnych, dostarczanych przez historję, byłaby bez treści, historja zaś przy rozpoznawaniu i klasyfikowaniu zjawisk religijnych (fenomenologja religji) nie może obejść się bez koncepcyj filozoficznych. Postępy religjoznawstwa, jako gałęzi wiedzy, idą w parze z postępami umiejętności, z któremi jest skojarzona, a mianowicie, z rozszerzeniem umiejętności historycznych na historję cywilizacji, z odkryciami na polu lingwistyki, filologji, etnografji, antropologji, mitologji i folkloru.

Oprócz fenomenologji religji, czyli systematyki zewnętrznych form kultu religijnego, przedmiotem religjoznawstwa jest typologja religji, klasyfikująca samą religijność, t. j. wierzenia, przekonania i dążenia religijne (ob. Typologja, II). Podwaliny nauki religjoznawstwa położył profesor uniwersytetu w Oxfordzie, Fryderyk Max-Müller, w swych pracach, wydanych od r. 1846 do 1905. Za jego przykładem poszli badacze innych narodów i wkrótce powstały katedry religjoznawstwa i historji porównawczej religji w Oxfordzie, Glasgowie, Leydzie, Paryżu, Brukseli i in. W Polsce pierwsze wykłady z porównawczej historji religji wprowadził uniwersytet katolicki w Lublinie w r. 1923. We Francji istnieje muzeum, poświęcone historji religji, głównie religjom azjatyckim niechrześcijańskim, założone w r. 1879 w Lyonie przez Emila Guimet, darowane przezeń państwu, przeniesione do Paryża i wzbogacone przez dary prywatne. Muzeum to, zwane od założyciela „Musée Guimet“, wydaje czasopismo p. t. „Revue de l'histoire des religions“ i ogłasza prace z zakresu historji religji p. t. „Annales du Musée Guimet“.

(Max-Müller, Introduction to the science of religion, London 1873; Tisdall William, Comparativ Religion, London, 1909; Lectures on the History of Religions, London, 1910, 5 vol.; Foucart George, La Méthode comparative dans l'Histoire des Religions, Paris 1909; J. Bricout, Ou en est l'histoire des Religions? Paris, 1912; ks. dr. Józef Kruszyński, Studja nad porównawczą historją religji. Poznań, 1926; ks. dr. Szydelski, Historja religji a religja objawiona, Lwów, 1916).

**Relikwje,** cząstki ciał świętych lub przedmioty, które miały bezpośrednią styczność z Chrystusem Panem lub ze świętymi, jak np. odzienie, sprzęty, narzędzia męki, są przedmiotem czci Kościoła katolickiego, unormowanej przepisami kościelnemi. Relikwje, nadawane kościołom lub osobom prywatnym w relikwiarzach (szkatułkach szklanych), muszą być zapieczętowane pieczęcią biskupa lub właściwej kongregacji rzymskiej i posiadać dokument, stwierdzający ich autentyczność. Kodeks prawa kanonicznego poleca biskupom usuwać od kultu wiernych relikwje, o których nieautentyczności są przekonani (can. 1284). Relikwij, których dokumenta autentyczności zaginęły, nie należy wystawiać ku czci publicznej, dopóki biskup nie wyda o nich sądu. Starożytne relikwje jednak należy pozostawiać przy czci, której dotychczas używały, wyjąwszy, gdy jest rzeczą pewną, że są fałszywe lub podstawione (can. 1285).

**Relikwje drzewa Krzyża św.,** ob. Drzewo Krzyża św.

**Remonstranci,** ob. Arminjanizm.

**Renegat,** odstępca od wiary, w szczególności ten, który odstąpił od wiary chrześcijańskiej i przyjął islam.

**Reordynacja,** w Kościele katolickim powtórne udzielenie święceń kapłańskich, następuje tylko wtedy, gdy poprzednie święcenia były udzielone nieważnie.

**Reprobacje,** wyrok Boży, wyłączający grzesznika od zbawienia i skazujący go na wieczne potępienie (ob. Przeznaczenie).

**Requiem** (missa de requiem), w Kościele katolickim msza żałobna za duszę zmarłego lub zmarłych. Nazwa



pochodzi od początkowych i końcowych słów psalmu: Requiem aeternam dona ei Domine... („Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie...).

**Responsorja** (cantus responsorius, z łać. respondere—odpowiadać) dwuwierszowe ustępy z Pisma św., śpiewane naprzemian przez śpiewaka kościelnego i chór lub ogół wiernych.

**Rewolucja francuska.** Przewrót polityczno-społeczny, zwany we Francji „wielką rewolucją“, wszczęty na podkładzie ideowym encyklopedystów (ob.), był również rewolucją na polu religijnem. O ile jednak na polu politycznо-społecznem wywołał na całym świecie trwałe zmiany pojęć i faktycznych stosunków, to na polu religijnem był tylko burzą, która pochłonęła tysiące ofiar, zniszczyła całe pokłady dorobku kulturalnego, zrujnowała na kilkanaście lat ustrój kościelny we Francji, ale nie zdołała w niczem zmienić zasadniczego stanowiska Kościoła ani pojęć jego wyznawców. W okresie od 1789 do 1799 r. rewolucja pozbawiła Kościół we Francji jego dóbr i uprawnień, skazała na śmierć i wygnała z kraju tysiące ludzi z powodu ich przekonań religijnych a wreszcie zniosła oficjalnie wszelki kult chrześcijański. Zgromadzenie Narodowe uchwałą z sierpnia 1789 zniosło dziesięciny, uchwałą z września tegoż roku skonfiskowało srebra kościelne a w listopadzie znaczną część dóbr kościelnych. W lutym 1790 r. zniesiono kongregacje zakonne, z wyjątkiem wychowawczych i szpitalnych, i uznano za nieważne wszelkie śluby zakonne a w marcu 1790 r. zajęto resztę dóbr kościelnych. W lipcu 1790 r. uchwalono t. zw. „Konstytucję cywilną kleru“ (ob.) i nakazano duchowieństwu jej zaprzysiężenie. Gdy przeszło 50.000 księży odmówiło przysięgi, pozbawiono ich stanowisk duchownych, więziono i skazywano na wygnanie, jako „burzycieli porządku publicznego“, mimo że art. X uchwalonych przez Konstytuantę „praw człowieka“ głosił, iż nikt niema być niepokojonym za swoje opinje „nie wyjmując religijnych“. W r. 1792 zniesiono resztę kongregacyj zakonnych i zabroniono księżom nosić suknie duchowne. Paryska rada miejska uchwaliła 10 listopada w katedrze Notre Dame uroczystość „święta Rozumu“ a za przykładem Paryża poszła prowincja. Odbywały się orgje bezbożności i zaczęło się łupienie kościołów i klasztorów i bezmyślne niszczenie dzieł sztuki nieobliczalnej wartości. Trybunał rewolucyjny, ustanowiony w czasach teroru, skazał około 400 księży na śmierć a Robespierre, wódz terorystów, ustanowił kult „Najwyższej istoty“ i wystąpił 8 czerwca 1794 r., jako jej arcykapłan. Idee deistyczne Robespierre'a dały początek sekcie teofilantropów, których popierał Dyrektorjat i dopiero Napoleon w r. 1802 wypędził ich z kościołów. Prześladowanie Kościoła i księży, które złagodniało po uchwaleniu Konstytucji z r. 1795, wznowiło się po zamachu stanu z 4 września 1797. W tym czasie przeszło 300 księży wywieziono do Gujany. Napoleon, jako pierwszy konsul (1799), pozwolił wygnanym duchownym wrócić do kraju i, zamiast przysięgi, składać przyrzeczenie na wierność konstytucji z r. 1795, a w r. 1801 zawarł konkordat z papieżem Piusem VII (ob.). On też położył koniec „wielkiej rewolucji“.

**Rezerwaty:** 1) papieskie i biskupie, wypadki, określone w kościelnem prawie karnem, w których rozgrzeszenia lub zwolnienia od kary kościelnej może udzielić tylko papież lub biskup; 2) rezerwaty papieskie, beneficja kościelne, które nadawać może tylko papież.

**Rezurekcja,** właściwe Kościołowi katolickiemu w Polsce nabożeństwo na pamiątkę Zmartwychwstania Pańskiego. Odbywa się w Wielką Sobotę wieczorem lub wczesnym rankiem w niedzielę wielkanocną. Ceremonjał tego nabożeństwa pochodzi z pierwszych czasów po wprowadzeniu chrześcijaństwa w Polsce, jak o tem świadczy księga Kościoła katedralnego w Płocku (Liber Plocensis) z XII w.

**Rezydencja,** w prawie kanonicznem zobowiązanie duchownego, zajmującego urząd kościelny, do stałego przebywania w siedzibie urzędu. Wskutek zaniedbywania tego obowiązku w wiekach średnich, wydał sobór trydencki surowe przepisy co do obowiązku rezydencji biskupów i proboszczów ze względu na wykony-

wanie duszpasterstwa, łagodniejsze dla kanoników, zobowiązanych do udziału w chórze.

**Rochici** (Bracia Miłosierdzia św. Rocha), polska kongregacja zakonna, założona w Wilnie 1713 r. dla ratowania chorych, dotkniętych zarazą morową. Odznaczali się gorliwością i poświęceniem i wszyscy wyginęli na zarazę w r. 1752. Ponownie założona kongregacja ta istniała na Litwie i Żmudzi do r. 1840.

**Rodały,** zwoje pergaminu na wałkach z kosztownemi ozdobami ze złota lub srebra, zawierające odpis Pięcioksięgu Mojżeszowego (Thorah), przechowywane w synagogach żydowskich i uważane za świętość. Rodały piszą poświęcający się temu zawodowi, biegli pisarze (sofer) z zachowaniem tradycji masoretów z X w. Przy nabożeństwach w poniedziałki, czwartki, soboty i w święta żydowskie wyjmuje się rodały z przechowania i odczytuje się z nich przepisane ustępy.

**Rok kościelny,** kalendarz służby bożej Kościoła katolickiego, obejmuje rok słoneczny, rozpoczynający się od pierwszej niedzieli adwentu (ob.). W kalendarzu tym każdy dzień ma swoje przeznaczenie i sobie właściwe nabożeństwa. Rok kościelny podzielony jest na okresy, które odpowiadają głównym świętom, obchodzonym przez Kościół. Okresy te zaznaczają się nazewnątrz kolorem szat liturgicznych, właściwym każdemu okresowi. W adwencie i Wielkim poście właściwy jest kolor fioletowy, od Bożego Narodzenia do oktawy Trzech Króli i przez okres powielkanocny kolor biały, od oktawy Trzech Króli do niedzieli przed popielcem oraz w okresie Zielonych Świąt kolor zielony (ob. Rubrycela).

**Rok święty** (anno santo), rok szczególnych odpustów, zwany jubileuszowym, przypadający, według bulli „Antiquorum" papieża Bonifacego VIII z r. 1300, co lat 100. Klemens VI zezwolił na odbywanie roku jubileuszowego co 50 lat, Urban VI co 30 a Paweł II w r. 1470 co 25 lat. Wskutek tego od r. 1475 odbywa się w Rzymie co 25 lat jubileusz, zwany po włosku anno santo. Nadzwyczajny rok święty może papież ogłosić dla pewnych specjalnych powodów. Takim był rok 1929 z powodu pięćdziesięciolecia kapłaństwa papieża Piusa XI.

**Roraty,** ob. Adwent.

**Rosminjanie**, członkowie Instytutu Miłości, zgromadzenie zakonne księży, założone w r. 1828 w Domodossola we Włoszech północnych przez włoskiego filozofa i teologa hr. Rosmini-Serbati (1797—1855). Zatwierdzone przez Grzegorza XVI, poświęca się religijnemu udoskonaleniu i czynnej miłości bliźniego. Działa przez kazania i misje ludowe, utrzymuje konwikty dla młodzieży, kształci nauczycieli szkół początkowych i prowadzi szkoły wymowy kaznodziejskiej. W połowie XIX w. rosminjanie osiedli w Anglji pod nazwą Ojców Miłości (Fathers of Charity) i prowadzą powierzone sobie przez władze państwowe zakłady poprawcze dla zaniedbanych chłopców. Posiadają 27 domów zakonnych we Włoszech i w Anglji. Superjor generalny rezyduje w Domodossola. W Streso nad Lago-Maggiore posiadają nowicjat i kolegjum dla studjów klasycznych.

**Rosminjanki,** w Anglji zwane Siostrami Opatrzności (Sisters of Providence), kongregacja zakonna, powstała w r. 1831, poświęcona kontemplacji i czynnej miłości bliźniego, w szczególności prowadzeniu ochron dla dzieci, nauczaniu dziewcząt i dokształcaniu kobiet w nauce chrześcijańskiej. Posiada we Włoszech północnych 64 zakłady z domem macierzystym w Domodossola oraz 6 domów zakonnych w Anglji z domem centralnym w Loughborough.

**Rosyjska cerkiew,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Rosyjskie sekty.** W łonie cerkwi schizmatyckiej pojawiały się już od XII wieku sekty, objęte ogólną nazwą raskołu, czyli odszczepieństwa, jak sekta Adrjana, strygolnicy, żydowini, subotnicy i inne.

1. Właściwy raskoł, który polegał pierwotnie tylko na różnicach obrzędowych i przetrwał aż dotychczas, podzielony na nieprzeliczone odnogi, powstał w XVII wieku wskutek rewizji ksiąg cerkiewnych, dokonanej przez patrjarchę moskiewskiego Nikona i ich reformy, zatwierdzonej przez sobory moskiewskie z r. 1655, 1656 i 1657. Reforma ta wywołała silną opozycję z biskupem kołomieńskim Pawłem na czele, który umarł w więzieniu. Opozycjoniści odłączyli się od cerkwi państwowej, przybierając nazwę starowierców, czyli staroobrzędowców. Przyczyny rozłamu były pozornie drobne. Chodziło np. o wymawianie imienia Zbawiciela po dawnemu: Issus a nie wedle zrewidowanych przez Nikona tekstów: Jissus, o śpiewanie przy liturgji dwukrotnego a nie trzykrotnego Alleluja, o żegnaniu się dwoma a nie trzema palcami i t. p. Pierwiastek obrzędowy, dominujący zresztą zawsze w Kościele wschodnim, doprowadzili staroobrzędowcy do skrajnej przesady. Prześladowani przez cerkiew i państwo — ukaz z r. 1685 zagrażał im śmiercią — jednali sobie w ukryciu zwolenników i w ciągu wieków wzrośli tak, że urzędowa statystyka rosyjska z końcem XIX w. liczyła ich 4½ miljona a faktycznie było ich wtedy co najmniej pięć razy tyle. Wkrótce po powstaniu sekty staroobrzędowcy podzielili się na popowców i bezpopowców. Pierwsi posługiwali się duchownymi, którzy odpadli od cerkwi państwowej. W r. 1848 otrzymali kler, wyświęcony dla nich w Białokrynicy przez jednego z biskupów prawosławnych z Bośni i uznany przez rząd rosyjski. Część popowców pojednała się około r. 1800 z cerkwią urzędową, która zezwoliła im na używanie dawnej liturgji. Nazwano ich jednowiercami. Ze starowierców wyłoniły się sekty okrużników i protiwokrużników, nazwane tak z powodu okólnika Hilarjona Kabanowa, mnicha starowierców z gubernji czernichowskiej, z r. 1862 w sprawie kształtu krzyża prawosławnego i wymawiania imienia Zbawiciela. U bezpopowców brak kleru spowodował ustanie udzielania sakramentów. Wierzą w poselstwo antychrysta, którego narzędziem miał być patrjarcha Nikon i Piotr Wielki. Rozpadli się na niezliczone grupy, z których najważniejsze są: dziurniki, pomorcy, czyli daniłowcy, sekta zwana pastuchą, stranniki, czyli bieguny, staropomorcy albo filipowcy, filiponi, lipowanie (na Bukowinie, dawniej prowincji austrjackiej, obecnie rumuńskiej), fedosiejewcy, czyli teodozjanie, stefanowcy, melchizedecy i w. in. Od r. 1881 traktował rząd rosyjski ogół raskolników łagodniej, a ukaz tolerancyjny z r. 1905 przyznał im w zasadzie swobodę religijną (Ob. Staroobrzędowcy w Polsce).

2. Chłyści (biczownicy) są jedną z najdawniejszych sekt ekstatyczno-ascetycznych. Oddają się ostrym pokutom i umartwieniom i twierdzą, że w ten sposób każdy mężczyzna, należący do chłystów, może zostać Chrystusem a każda kobieta — Matką Boską. Rząd rosyjski prześladował ich gwałtownie w XVIII w., przeprowadzając przeciw nim procesy (1733 — 39 i 1745 — 57) zapomocą knuta i tortur, zakończone licznemi wyrokami śmierci. Rozdzielili się na liczne odłamy, jak nowochłyści, malewancy, szałapuci i w. in.

3. Duchoborcy, sekta, powstała w XVIII w. w gubernji charkowskiej pod wpływem chłystowszczyzny i protestantyzmu, rozszerzała się szybko po całej Rosji. W r. 1804 rząd przesiedlił duchowieństwo do gubernji taurydzkiej, w latach 1841 — 1845 zaś do kraju Zakaukaskiego. Część ich, t. zw. postnicy i weriginowcy wyemigrowali do Kanady. Wedle ich nauki, Kościół jest niewidzialny, odrzucają wszystkie sakramenta, obrzędy, święcenia niedziel i świąt, potępiają służbę wojskową, sądy i składanie przysięgi a potrzebę rządu uznają tylko dla złych. Wierzą w uprzednie istnienie dusz (preegzystencję) i w osobne objawienie się ducha św. każdemu duchoborcy. Odłamem duchoborców są swobodnicy.

4. Jehowiści, sekta, zwana także „syjońską nowiną" albo „prawdziwem braterstwem" (Desnoje bractwo). Założył ją w połowie XIX w. sztabskapitan Mikołaj Ilijn, zesłany w r. 1856 do klasztoru Sołowieckiego, gdzie przez 7 lat szerzył swoją naukę. Przeniesiony do klasztoru Suzdalskiego a w r. 1883 ułaskawiony, zmarł w r. 1890. Jego nauka stanowi zlepek mistycyzmu i materjalizmu, judaizmu i chiljazmu. Miał ideę połączenia chrześcijaństwa z żydostwem i u-

tworzenia „chrześcijan starotestamentowych". Za podstawę nauki przyjął Apokalipsę, którą po swojemu tłumaczył. Jehowa nie był, według niego, najwyższym Bogiem, lecz tylko bogiem naszego systemu planetarnego. Organizacją państwową, społeczną i cerkiewną pogardzał, kult zewnętrzny lekceważył. Jego wyznawcy istnieją w dawnych gubernjach permskiej, orenburskiej, ufimskiej i samarskiej.

5. Kalinowcy, sekta, istniejąca w ciągu XIX w. w gubernji nowogrodzkiej, założona przez włościanina Kalinę Efimowa. Głosili bezżeństwo i wstrzemięźliwość, założyciela swego nazywali bratem Chrysta lub samym Chrystusem. Uchodzili za prawosławnych.

6. Mołokanie, sekta, założona w końcu XVIII w. przez Szymona Ukleina z tambowskiej gubernji. Nazwa ich (mołoko — mleko) powstała stąd, że wbrew przepisom cerkwi prawosławnej w czasie postu używają mleka. Odrzucają sakramenta i obrzędy, cześć świętych, obrazów i relikwij. Źródłem ich wiary jest Pismo św., dowolnie tłumaczone. Zabraniają służby wojskowej i składania przysięgi. Po śmierci Ukleina jeden z jego następców, Nikita Iwanow, głosił naukę chiljastyczną. Inny znów przywódca sekty, Terentij Biełowzorow, ogłaszał się za proroka Eljasza i został aresztowany jako oszust, ponieważ wbrew swej zapowiedzi nie został porwany do nieba. Inni następcy Ukleina podawali się za Chrystusów. Po r. 1836 sekta poczęła upadać, wreszcie wchłonęła ją sztunda (ob. niżej). Odłamem mołokanów są napoleonici, sekta, uważająca Napoleona za wysłańca bożego, rozpowszechniona w ubiegłem stuleciu w okolicach Pskowa, Moskwy i na Litwie. Z mołokanów również powstały fanatyczne sekty prygunów, wiedieńców, skakunów, sopunów i inne.

7. Niemolaki (nie modlący się), sekta, szerząca się w pierwszej połowie XIX w. pośród kozaków dońskich. Założyciel jej, Gabrjel Zimin, uczył, że istnieją cztery pory wieków: wiosna — od stworzenia świata do Mojżesza, lato — od Mojżesza do Chrystusa, jesień — od Chrystusa do r. 1666 i zima — od r. 1666 do czasów obecnych. W okresie zimy znikła prawda, wiara ukryła się a nadzieja zbawienia leży tylko w praktykowaniu wiary. Niema cerkwi, kapłaństwa, sakramentów ani żadnych obrzędów. Zakazana jest służba wojskowa i składanie przysiąg.

8. Nietowcy albo spasowcy, sekta, nie uznająca prócz chrztu żadnych sakramentów. Przystępujący do sekty wyrzekają się prawosławia. Mieszkają nad Wołgą i w dawnych gubernjach włodzimierskiej, niżegorodzkiej i kostromskiej.

9. Obszczyje, sekta komunistyczna, wyłoniona z sekty mołokanów i duchoborców. Założył ją Michał Popow, chłop z gubernji samarskiej. Zwolennicy sekty składają majątki na ręce skarbnika, który ma zaspokajać potrzeby wszystkich ze wspólnej kasy. Zarząd gminy prócz skarbnika stanowi 12 „apostołów", pomiędzy nimi 9 mężczyzn, a 3 kobiety. Nabożeństwo polega na śpiewaniu psalmów i modlitwach przy ciągłem biciu pokłonów i wzajemnych ukłonach i pocałunkach. Sekta, chyląca się do upadku z końcem XIX w., ożywiła się po r. 1905 przez działalność Tołstoja i jego duchoborców.

10. Serafimowcy, sekta założona w r. 1870 przez mnicha Serafima w gub. pskowskiej. W sekcie tej kobiety spełniają urząd kapłański, nosząc pierścień zaręczynowy, jako oblubienice Chrystusa.

11. Siutajewcy, sekta założona w drugiej połowie XIX w. przez Wasila Siutajewa w gubernji twerskiej. Odrzucają cerkiew i jej obrzędy, potępiają wojskowość, handel i przemysł, a głoszą potrzebę pokory i miłości.

12. Skopcy („kastraci"), powstali w gub. tambowskiej w latach 1772—1775. Założycielem sekty był Andrzej Iwanow, głoszący potrzebę kastracji, oraz Kondratij Seliwanów, członek sekty chłystów, uważający się za Chrystusa. Zesłany na Sybir, wydał swoje pisma: „Cierpienia" i „Orędzie", uważane przez skopców za drugą ewangelję. Obowiązek kastracji opierają na ustępie Apokalipsy, w którym jest mowa o tysiącach baranków, otaczających tron boży. Wskutek wcielania spadków po członkach sekty do wspólnej kasy sekta, mimo prześladowań, stała się bogata i liczna, tem bardziej, że obowiązek kastracji odkładano. Przed wojną europejską liczono ok. 100.000 skopców. Odgałęzienie tej sekty stanowią nowoskopcy. Naukę ich głosił w południowej Rosji Lisin, który utrzymywał, że w niego przeszedł duch Seliwanowa, założyciela sekty skopców. Usunął obowiązek kastracji, zastępując ją przez „duchowe wybielenie", czyli zupełne wstrzymanie się od życia płciowego. Podobne teorje głosił w r. 1897 Lichaczew, włościanin z gubernji ufimskiej.



13. Pod wpływem protestantyzmu powstała w Rosji sekta sztundystów (od niem. Stunde — godzina), będąca zlepkiem wierzeń różnych sekt protestanckich z przewagą baptyzmu. Twórcą jej stał się pastor Bohnekämper (1824), który przedstawiał robotnikom, pracującym w kolonjach niemieckich w gubernji charkowskiej, wyższość protestantyzmu nad nauką cerkwi prawosławnej. Cechy baptyzmu nadał sztundzie misjonarz baptystów angielskich Onken. Od r. 1865 szerzyła się ta sekta w Rosji z nadzwyczajną szybkością, obejmując gubernje: kijowską, ekaterynosławską, podolską i wołyńską. W ostatnich latach przed wojną europejską liczyła miljony wyznawców w całej Rosji europejskiej i azjatyckiej. W Polsce dotychczas istnieją liczne skupienia sztundystów przeważnie w województwie wołyńskiem.

14. Również wpływom protestanckim w Rosji zawdzięcza swe istnienie sekta paszkowców (paszkowjanów). Początkiem jej była propaganda angielskiego protestantyzmu, prowadzona przez lorda Grenvill'a Radstocka, który w czasie Wielkiego Tygodnia w r. 1874 począł wygłaszać w Petersburgu odczyty w domach arystokracji rosyjskiej. Następnie działał w Moskwie, a po jego wyjeździe głową ruchu stał się pułkownik gwardji Wasilij Paszkow, bogaty właściciel dóbr. Założył w r. 1876 „Towarzystwo zachęty do czytania książek religijno-naukowych, otwierał własnym kosztem na przedmieściach Petersburga tanie kuchnie, herbaciarnie i czytelnie dla ludu, zmieniające się wieczorem w domy modlitwy, w których zwolennicy Paszkowa głosili jego naukę. Jest ona wiernem odbiciem doktryny Lutra o Piśmie św. jako jedynem źródle wiary, o usprawiedliwieniu przez samą wiarę, o zbędności dobrych uczynków i t. d.

Prócz powyższych sekt szerzyły się w Rosji sekty adwentystów, mormonów, bogomiłów oraz sekta tołstojowców.

Z chwilą wybuchu rewolucji bolszewickiej w Rosji znikły wszelkie przepisy policyjno-cerkiewne, tamujące rozwój sekciarstwa. Z początku też wiele sekt powyższych poczęło się rozrastać, przejmując od sowietów sposoby agitacji. Gdy jednak sowiety, dążąc do zupełnej dechrystjanizacji społeczeństwa rosyjskiego i do zagłady wszelkiego poczucia religijnego, poczęły prześladować wszelką religję, sekty również nie uchroniły się od prześladowań, nawet te, które, jak np. adwentyści, złożyły programowe deklaracje, pochwalające ideę bolszewicką.

(Por. Ks. Karol Dębiński, Raskoł i sekty prawosławne Cerkwi Rosyjskiej. Warszawa. 1919).

**Rozgrzeszenie,** ob. Absolucja.

**Rozproszenie,** ob. Diaspora.

**Rozwód,** ob. Małżeństwo.

**Różaniec,** nabożeństwo katolickie, polegające na wielokrotnem odmawianiu „Ojcze nasz" i „Zdrowaś Marja" przy pomocy t. zw. różańca, czyli wieńca paciorków, z których 5 większych, oznaczających „Ojcze nasz", znajduje się co 10 mniejszych, oznaczających „Zdrowaś Marja". Każde „Ojcze nasz" i następujących 10 „Zdrowaś Marja" odmawia się z myślą o jednej z 15 tajemnic wiary. Stąd różaniec, jako nabożeństwo, dzieli się na trzy części: część pierwsza obejmuje 5 tajemnic radosnych, t. j. Zwiastowanie, Nawiedzenie, Narodzenie, Ofiarowanie i Znalezienie Chrystusa Pana w kościele; część druga 5 tajemnic bolesnych, t. j. Modlitwa w Ogrójcu, Biczowanie, Koronowanie cierniem, Dźwiganie krzyża i Ukrzyżowanie; część trzecia 5 tajemnic chwalebnych, t. j. Zmartwychwstanie, Wniebowstąpienie, Zesłanie

Ducha św., Wniebowzięcie N. Marji Panny i jej Ukoronowanie. Nazwa różańca pochodzi od „Róży mistycznej", jednej z nazw N. Marji Panny w litanji loretańskiej, a nabożeństwo to w obecnej formie wprowadził w r. 1208 św. Dominik w założonym przez siebie zakonie. W XV wieku wznowił je Alanus de Rupe, mnich z Bretanji (zm. 1475), a Leon XIII wprowadził je do publicznego odmawiania w kościele, przywiązując do niego liczne odpusty. Do rozpowszechnienia różańca przyczyniły się liczne bractwa różańcowe, zakładane niemal przy każdej parafji katolickiej. Święto Różańca, zwane świętem Matki Boskiej Różańcowej lub Najśw. Marji Panny Zwycięskiej, wprowadził Pius V na pamiątkę bitwy pod Lepanto (7 października 1571 r.), w której Juan d'Austria zwyciężył Turków. Grzegorz XIII (1583) przeniósł to święto na pierwszą niedzielę października. Leon XIII zaś przeznaczył miesiąc październik do publicznego odmawiania różańca i dodał do litanji loretańskiej wezwanie: „Królowo różańca świętego, módl się za nami".

**Rubrycela,** kalendarz liturgiczny, zawierający wskazówki dla duchowieństwa co do odprawiania mszy św. i odmawiania brewjarza w różnych porach roku kościelnego. Rubrycelę wydaje dla każdej diecezji władza diecezjalna.

**Rumunja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Rumuńska cerkiew prawosławna,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Rusiński obrządek,** ob. Unici.

**Russelici** (milleniści), sekta protestancka, założona około r. 1870 przez pastora amerykańskiego Karola Russela, zmarłego w r. 1916. Millenistami nazywają się z powodu wiary w tysiącletnie panowanie Chrystusa, które, wedle nauki Russela, zaczęło się w r. 1874, a skończy w r. 2875. Odrzucają Kościół widomy, Eucharystję, cześć Matki Boskiej i tradycję kościelną. Russel zorganizował armję kaznodziejów, złożoną z 800 osób, którzy rozszerzali jego naukę najpierw wśród emigrantów greckich w Ameryce Północnej, następnie w Europie, szczególnie w Grecji i na Cyprze, w Egipcie i Sudanie. Najwięcej rozwinęła się ta sekta w Tesalji, mimo oporu greckich biskupów schizmatyckich, którzy piętnują ją jako religijny bolszewizm. W r. 1925 odbył się w Atenach kongres millenistów. Russelitami nazywają także sektę badaczy pisma św.

**Ryba.** W sztuce starochrześcijańskiej rysunek ryby jest symbolem Chrystusa, co pochodzi stąd, że litery, składające grecki wyraz „ichtys" (zn. ryba), są początkowemi literami słów greckich: „Iesus Christos Theou Yios Soter", co znaczy: Jezus Chrystus, Boga Syn, Zbawiciel.

**Rybaka pierścień,** ob. Pierścień rybaka.

**Ryngraf,** tabliczka miedziana lub srebrna, pozłacana, z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej lub Ostrobramskiej, noszona przez rycerstwo polskie na piersiach na zbroi.

**Rynsburgjanie,** ob. Kolegjanci.

**Ryt** (łać. ritus), ob. Obrządek.

**Rytualiści,** ob. Pusey Edward.

**Rytuał,** księga liturgiczna, zawierająca przepisy i formuły spełniania czynności kościelnych przez duchowieństwo katolickie. Aż do XVII w. księgi takie nazywano agendami. Pierwszy rytuał rzymski (Rituale Romanum) wydał papież Pius V w r. 1614. Rytuał ten dla Polski wydano z pewnemi zmianami w Krakowie w r. 1631 i nazwano rytuałem piotrkowskim, z powodu, że przyjął go i uznał obowiązującym dla Polski synod prowincjonalny w Piotrkowie. Ten rytuał obowiązywał w Polsce do końca r. 1928. Zjazd biskupów polskich w r. 1920 uchwalił projekt niektórych koniecznych zmian w tym rytuale i przedstawił je do zatwierdzenia Stolicy Apostolskiej. Rytuał z zatwierdzonemi zmianami obowiązuje od 1 stycznia 1929 r. Do główniejszych zmian należą: przy udzielaniu chrztu św. dozwolone jest zadawanie pytań i udzielanie odpowiedzi przez rodziców chrzestnych, prócz w języku polskim, także w językach: francuskim, rosyjskim, niemieckim i litewskim. Formuła przysięgi w obrzędze ślubnym jest jednakowa dla obydwu stron, t. j. w ślubowaniu panny młodej ma być pominięte dotychczasowe ślubowanie „posłuszeństwa małżeńskiego". Poza tem



niektóre modlitwy, odmawiane dotychczas po łacinie, będą mogły być odmawiane po polsku. W rytuale umieszczono także sposób przyjmowania w kościele prezydenta Rzeczypospolitej oraz modlitwy za pomyślność Rzeczypospolitej i jej prezydenta.

**Rytuał protestancki,** ob. Agenda.

**Rzymska religja.** Religję starożytnych Rzymian cechuje, w okresie przed wtargnięciem do Rzymu wpływów greckich i wschodnich, właściwa Rzymianom trzeźwość i realizm życiowy. Bogowie starorzymscy nie byli czczeni jako osoby, lecz jako nadludzkie potęgi (numina) stosownie do swych funkcyj i w miarę swej użyteczności. Wszystkie sprawy życia rodzinnego, gospodarczego i politycznego były pod opieką bóstw. Jednem z najdawniejszych jest Janus, bóg wszelkiego początku. Nazwa jego oznacza drzwi, bramę, wejście. Był zatem opiekunem wszelkich wejść, a w najdawniejszych modlitwach wzywano go, jako „otwierającego" lub „zamykającego". Jemu był poświęcony pierwszy dzień każdego miesiąca i roku. Każdy dom rzymski i każde jego wejście było pod jego opieką, a świątynia Janusa na Forum, będąca świętością państwową, nie była właściwie świątynią, lecz tylko podwójną bramą, wejściem na publiczne targowisko, na którem załatwiano wszelkie sprawy prywatne i publiczne. Tak samo każdy dom rzymski miał swoją Westę, boginię ogniska domowego, państwo zaś miało też swoje ognisko w świątyni Westy. Do najdawniejszych bóstw należał także Jupiter (Jowisz), bóstwo, zsyłające rolnikom deszcz i światło słońca, objawiające pochwałę lub naganę przez błyskawice, grzmoty i pioruny. Jego towarzyszką jest Juno, opiekunka małżeństwa i rodzenia dzieci. Bogini Ceres opiekuje się urodzajem zbóż i wszelkich roślin. Tellus jest boginią ziemi rodzącej, Neptun bogiem wody (bogiem morza stał się dopiero pod wpływem greckim), Wulkan bogiem ognia. Mars jest bogiem wojny, którego wzywano dla uzyskania zwycięstwa, Minerwa boginią rzemiosł, Wenus boginią wiosny i ogrodów. Kult religijny polegał na czynnościach rytualnych, zastosowanych do głównych spraw życia rodzinnego (urodziny, małżeństwo, śmierć), życia gospodarczego (rolniczego) i politycznego. W kulcie tym nie było żadnej teologji, jak w religjach Wschodu, żadnych uroczystych obchodów, jak w Grecji, lecz tylko formułki modlitw i zaklęć i ściśle określone akty, będące niejako zawarciem kontraktu między bóstwem a człowiekiem. Kult zmarłych był dwojaki: z bojaźni przed duchami szkodliwemi (upiorami) obchodzono lemuria, cześć przodków zaś, czyli duchów przyjaznych, wyrażano, obchodząc przez tydzień w lutym t. zw. dies parentales. Kapłani byli urzędnikami, którzy przewodniczyli w kulcie publicznym. W ich rękach znajdowały się t. zw. indigitamenta, czyli zbiór formuł na rozmaite okoliczności. Tworzyli kolegja kapłańskie: Flamines, Pontifices, Westalki, które strzegły ogniska państwowego, Augurzy, układający wróżby i przepowiednie, Epulones, urządzający uczty publiczne w dni świąteczne i wiele innych. Ofiary były pokłonne, błagalne lub ekspiacyjne, krwawe, z ludzi i zwierząt, i bezkrwawe (mleko, chleb).

Po okresie religji starorzymskiej, zwanej religją Numy, przyszedł okres wpływów etruskich, następnie greckich, przyniesionych przez wojny i handel. Bogowie rzymscy zyskali kształty ludzkie. Jupiter, Junona i Minerwa, triada bogów etruskich, otrzymała za Tarkwinjusza Starszego posągi na Kapitolu. Znacznie później weszli do Rzymu bogowie greccy drogą asymilacji ze swojskiemi bogami: Diana upodobniła się do Artemidy, Ceres do Demeter, Wenus do Afrodyty, Mars do Aresa, Neptun do Posejdona. Z końcem III w. przed Chr. zjawił się w Rzymie frygijski kult Cybeli (ob.) i Attisa. Wraz z nim wtargnął po raz pierwszy kult orjentalny, połączony z ekstatycznemi obrzędami. Senat starał się poskromić jego orgjastyczne formy, ale już w 18 lat po wprowadzeniu kultu Cybeli okazało się wielkie upodobanie Rzymian w orgjach Wschodu, gdy wykryto odbywanie misterjów bachusowych, co dało senatowi powód do u-

karania winnych i zakazu tych misterjów. Z końcem rzeczypospolitej zaznacza się upadek starej religji, lekceważenie jej wierzeń i obrzędów. Wpływy greckie przynoszą sceptycyzm. Dla ludzi na wyższych stanowiskach społecznych kult oficjalny staje się czczym formalizmem, jednym ze sposobów rządzenia. Uczucia religijne pozostają u ludu, który je objawia jako kult zmarłych lub pod wpływem wschodnim kult Izydy i Serapisa i kult Cybeli. Rządy Augusta sprowadzają na krótki czas powrót starych tradycyj. Cesarz obejmuje godność arcykapłana (pontifex maximus). Senat przyznaje mu cześć boską. Ten kult osoby cezara, zresztą powierzchowny, staje się wyrazem lojalności wobec cesarstwa i państwa. Odmowa jego równa się wyłączeniu ze związku państwowego i postawieniu poza prawem. Te konsekwencje musieli ponieść chrześcijanie, odmawiający cezarowi czci boskiej.

(Ob. Tadeusz Zieliński: Rzym i jego religja. Warszawa 1920; C. Bailey: The religion of Ancient Rome, London, 1907).

# S

**Sabat** (szabat), ob. Żydowska religja.

**Sabatyści** (sabbatejczycy, sabatarjanie, sabatajanie):

1. Sekta, założona przez żyda Sabbatai-Cebi (żargon. Szabsa-cwi), urodzonego w Smyrnie 1626 r. Głosił się Mesjaszem i królem żydowskim i na czele swych zwolenników wyruszył na zdobycie Konstantynopola, gdzie uwięziony, przeszedł na islam. Jego sekta, licząca jeszcze obecnie około 10.000 wyznawców, zamieszkałych głównie w mieście Saloniki, trzyma się w części nauk Koranu, a w części prawa mojżeszowego.

2. Sekty sabatystów-chrześcijan powstawały w XV w. w Finlandji, w XVI na Morawach, w Czechach, na Węgrzech i w Rosji (subotnicy). Nazwa ich powstała skutkiem tego, że zamiast niedzieli święcili sobotę.

3. Sabatarjanie w Siedmiogrodzie, sekta powstała z początkiem XVII w. Oprócz święcenia soboty przyjęli różne inne zwyczaje żydowskie, a około r. 1870 przeważna ich część przeszła na judaizm.

4. W Anglji istniała jeszcze w drugiej połowie XIX w. sekta sabatystyczna, założona przez Joannę Southcott (1750—1814), która głosiła, że będzie matką Mesjasza i wymagała od swoich zwolenników, zwanych nowo-izraelitami, aby gotując się na jego przyjście, zachowywali prawo żydowskie. Po jej śmierci Elżbieta Peacock, prorokini w Londynie, podtrzymywała sektę, która jednak wkrótce wygasła.

5. W wielu odnogach sekty baptystów (ob.) jest w użyciu święcenie soboty zamiast niedzieli, wprowadzone w Anglji w r. 1631 przez Franc. Bampfielda. Nazywają się „Sabbatarian-Baptists", albo „Seventh-Day-Baptists" (baptyści dnia siódmego) i stanowią liczne grupy w Ameryce, w Rhode Island i na południu Stanu Nowojorskiego. Od nich przeszło święcenie soboty do adwentystów (ob.), których odłam, zwany „adwentystami dnia siódmego", rozpowszechniony we wszystkich częściach świata, stanowi najsilniejszą organizację sabatystów.

**Sabeizm** (astrolatrja), zaniechana obecnie w religjoznawstwie nazwa kultu gwiazd, pochodząca od Sabijczyków, plemienia arabskiego, o których wspomina Koran, zaliczając ich do czcicieli jedynego Boga, co jest w sprzeczności z kultem ciał niebieskich, będącym formą politeizmu. Powodem nieporozumienia było mieszanie „sabeizmu" z religją sabjów, czyli mandaitów (ob.), którzy oddawali cześć słońcu, księżycowi, gwiazdom i uważali je za święta.

**Sabeljanie** (damianici), zwolennicy nauki Sabeljusza (ur. w III w. w Pentapolis), który głosił w Ptolomaidzie, a następnie w Rzymie, jakoby trzy osoby Trójcy św. stanowiły trzy rodzaje objawienia czy działania Boga, trzy oblicza (prosopa) jednej i tej samej osoby. Przez to podawał w wątpliwość człowieczeństwo Syna Bożego narówni z monofizytami. Sabeljanizm upadł pod koniec IV wieku.



**Sabijczycy** (sabjanie), ob. Mandaici.

**Saboreici,** ob. Talmud.

**Sacrificati,** ob. Lapsi.

**Saduceusze,** religijno-polityczne stronnictwo żydowskie, które aż do I wieku przed Chr. zajmowało w narodzie żydowskim dominujące stanowisko, tworząc rodzaj arystokratycznej kasty kapłańskiej. Nazwę ich wywodzą od arcykapłana Sadoka. Ulegali wpływom greckim i stanowili, w przeciwieństwie do nacjonalistycznego stronnictwa faryzeuszów, stronnictwo postępowe. Nie wierzyli w zmartwychwstanie ciała ani w nieśmiertelność duszy i w przeciwieństwie do faryzeuszów, którzy przeceniali tradycję, uznawali za prawdę tylko to, co wyraźnie jest napisane w Piśmie św.

**Saint-Martin,** ob. Martyniści.

**Saint-simonizm,** teorja komunistyczna, głoszona przez hr. Klaudjusza Saint-Simon (1760—1825), wedle której chrześcijaństwo, ulegając bezwzględnemu prawu postępu, chociaż w swoim czasie dobre i konieczne, przeżyło się tak samo, jak prawo własności i prawo spadkowe, i winno być zastąpione przez inną instytucję społeczną. Bronił poligamji, a pod względem religijnym stał na stanowisku panteistycznem, widząc bóstwo w ogólnem życiu wszechświata. Jego idee społeczne usiłował wcielić w życie Enfantin (ob.).

**Sakra biskupia,** ob. Konsekracja, 2.

**Sakrament,** wedle nauki Kościoła katolickiego, ustanowiony przez Chrystusa znak zewnętrzny, widomy, działającej wewnętrznie i niewidomie łaski bożej. Jest siedem sakramentów: chrzest, bierzmowanie, pokuta (ob. Spowiedź), sakrament ołtarza, czyli Eucharystja, małżeństwo, kapłaństwo i ostatnie olejem św. namaszczenie. Niektóre z tych sakramentów, jak np. małżeństwo, ustanowił Chrystus tylko w ogólności, t. j. określił jego znaczenie i właściwą mu łaskę, a Kościołowi pozostawił określenie materji i formy.

Nauka Lutra, głosząca wiarę, a raczej ufność (fiducia) jako jedyne źródło zbawienia, usuwa sakramenty, jako samodzielne i szczególne środki łaski do osiągnięcia zbawienia i uważa je co najmniej za niekonieczne, w każdym razie za mniej skuteczne, niż kazanie. Mimo to nie uznaje kazania za sakrament, lecz przyjmuje dwa sakramenty: chrztu i Wieczerzy Pańskiej (komunji). Kalwin uważa sakramenty za symbole, a Zwingli za ceremonje, przez które człowiek zaznacza swą przynależność do chrześcijaństwa.

**Sakrament Najświętszy,** ob. Eucharystja.

**Sakramentalja,** modlitwy i czynności pobożne, jak np. modlitwa pańska, przeżegnanie się lub pokropienie wodą święconą, jałmużna, błogosławienie środków żywności i wogóle wszystkie błogosławieństwa, udzielane przez Kościół oraz rzeczy uświęcone przez modlitwę Kościoła, jak różańce, medaliki, szkaplerze. Ustanawiać nowe sakramentalja i usuwać lub zmieniać istniejące może tylko Stolica Apostolska.

**Sakramentarjusze** (niem. Sakramentierer), teologowie protestanccy, nazwani tak przez Lutra i zwalczani przez niego, Zwingli, Karlstadt, Oekolampadius i in., zaprzeczający rzeczywistej obecności (Realpräsenz) ciała i krwi Pańskiej w Eucharystji. Byli powodem sporu między protestantami, zwanego sporem o Wieczerzę Pańską (Abendmahlstreit), powstałego w latach 1524—1528. Spór ten, którego nie załagodził ani konwent w Schwabach (1529), ani konkordja wittenberska (1536), stał się przyczyną dotychczasowego rozbratu między luteranami a zwolennikami Zwinglego.

**Sakramentarz** (łac. liber sacramentarius), księga liturgiczna Kościoła katolickiego, zawierająca modlitwy przy mszy św., przy ceremonji chrztu, przy procesjach i t. p.

**Sakramentki,** zgromadzenie zakonne, poświęcone nieustannej czci Najświętszego Sakramentu. Założyła je w r. 1651 Katarzyna z Bar (1614—1698), a ustawy zgromadzenia zatwierdził Inocenty XI (1676) i Klemens XI (1705). Do Polski wprowadziła je królowa Marja Kazimiera, żona Jana III, w r. 1687. Mają kla-

sztory w Warszawie i we Lwowie, gdzie prócz życia kontemplacyjnego poświęcają się wychowywaniu dziewcząt i utrzymują zakład wychowawczo-naukowy.

**Sakya Muni,** ob. Buddha.

**Salezjanie** (Società di S. Francesco di Sales), zgromadzenie zakonne pod wezwaniem św. Franciszka Salezego, założone przez błogosławionego Jana Bosco w Turynie w r. 1857, poświęcone opiece i wychowywaniu opuszczonych chłopców oraz kształceniu ich w rzemiosłach. Zgromadzenie to rozpowszechniało się tak szybko, że w roku śmierci założyciela (1888) liczyło już 150 domów i zakładów we Włoszech, Austrji, Francji, Anglji, Hiszpanji i Ameryce Południowej. Mają przeszło 4000 członków (kapłanów, kleryków, laików i nowicjuszów), przeszło 300 domów i zakładów w Europie i Ameryce, tudzież w Chinach, Indjach, w Aleksandrji i Kapstadzie. Wykształcili około miljona chłopców na rzemieślników, a, według zdolności i życzenia, także i do innych zawodów. Posiadają własne szkoły rzemiosł, gimnazja, seminarja duchowne i nauczycielskie, konwikty, szpitale, drukarnie, zakłady wydawnicze i księgarnie. Działają również jako misjonarze w Patagonji i Ziemi Ognistej, gdzie prowadzą 27 stacyj misyjnych. Dom macierzysty i siedziba rektora generalnego mieści się w Turynie. Organ Salezjanów (Bolletino Salesiano), miesięcznik, wychodzi w 10 językach: po polsku jako „Wiadomości Salezjańskie".

W Polsce osiedlili się w r. 1898, obejmując w posiadanie ruiny kościoła i klasztoru podominikańskiego w Oświęcimiu. Wkrótce potem objęli kierownictwo zakładu dla osieroconych chłopców im. ks. Lubomirskich w Krakowie i otwarli nowy zakład w Przemyślu. W czasie wojny otwarli zakład w Kielcach, co było początkiem nadzwyczaj bujnego rozwoju zgromadzenia w całej Polsce. Obecnie (1929) posiadają w Polsce zakłady: w Krakowie (trzy), w Warszawie i w Łodzi (po dwa), Oświęcimiu, Przemyślu, Kleczy dolnej, Skawie, Aleksandrowie kujawskim, Poznaniu, Lądzie, Antoniewie, Różanym Stoku, Białej Podlaskiej, Czerwińsku, Ciechanowie, Lublinie, Dworcu i Jarosławiu. Do polskiej prowincji salezjańskiej należy 426 członków, w tem 110 księży. Z pomiędzy nich 6 księży pracuje na placówkach salezjańskich pośród emigrantów polskich w Stanach Zjednoczonych, Londynie, Tryjeście, Adampolu, w Jugosławji i na misjach w Matto Grosso. W r. 1927 kształcili w swoich zakładach w Polsce 4190 chłopców.

**Salezjanki,** ob. Wizytki.

**Salomea błog.** (1210 — 1268), córka Leszka Białego i Grzymisławy, królowa węgierska i halicka, następnie zakonnica w Zawichoście, potem w Grodzisku. Beatyfikowana przez Klemensa X w r. 1673. Ciało jej spoczywa w Krakowie, w kościele franciszkańskim, gdzie znajduje się witraż, przedstawiający św. Salomeę, dzieło Wyspiańskiego.

**Salomon,** syn Dawida, trzeci i ostatni król niepodzielonego państwa żydowskiego, panował od 993 do 953 roku przed Chr. Tradycja przedstawia go jako potężnego władcę Wschodu, panującego od Eufratu aż do granic Egiptu, i wielbi jego mądrość i pobożność. Wybudował słynną świątynię jerozolimską, przy budowie której pracowało setki tysięcy robotników przez 7½ lat. Tradycja również przypisuje mu autorstwo niektórych ksiąg Starego Testamentu, a mianowicie Pieśni nad Pieśniami, księgi Eklezjastes, księgi Przypowieści i księgi Mądrości. Prócz tego miał napisać 3000 przypowieści i 1005 pieśni, które zaginęły.

**Salve Regina** („Witaj, królowo"), najstarsza modlitwa kościelna do Matki Boskiej, znana już pod koniec XI wieku. Autorstwo jej przypisują Hermanowi Kalece (Hermannus Contractus, zm. 1054), Anzelmowi de Lucca (zm. 1086), Ademarowi Le Puy (zm. 1098), Bernardowi z Toledo (zm. 1122) lub św. Bernardowi z Clairvaux (zm. 1153). Żadne z tych przypuszczeń nie ma za sobą dowodów historycznych.

**Salwatorjanie** („Stowarzyszenie Boskiego Zbawiciela"), zgromadzenie zakonne, poświęcone szerzeniu nauki chrześcijańskiej i misjom, założone w r. 1881 w Rzymie przez ks. Jana Jordana (w klasztorze Franciszka



Marji od Krzyża). Do r. 1889 działalność ich polegała głównie na rozszerzaniu literatury katolickiej. Posiadają własne drukarnie w Rzymie i w Welkenrädt, własne czasopisma: Nuntius Romanus, Misjonarz w wydaniu polskiem i włoskiem („Wiadomości Salwatorjańskie"), czasopismo włoskie dla dzieci („L'amico dei fanciulli") i Kalendarz Apostolski. Od r. 1889 rozpoczęli działalność misjonarską w powierzonej sobie prefekturze apostolskiej w Assam w Indjach, gdzie prowadzą 39 stacyj misyjnych. Czynni są także jako misjonarze pośród Indjan amerykańskich. W Europie i Ameryce posiadają 28 domów zakonnych, z tych jeden w Polsce w Trzebini (diec. krakowska).

**Salwatorjanki,** żeński odłam kongregacji Salwatorjanów, założony w r. 1888 przez ks. Jordana w Rzymie. Trudnią się wychowaniem dziewcząt, prowadzeniem ochron i sierocińców oraz pielęgnowaniem chorych i starców. Posiadają dom macierzysty w Rzymie, 13 domów zakonnych w Europie, a 7 w Ameryce Północnej i w Assan w Indjach.

**Samarytanie,** mieszkańcy Palestyny zachodniej, ludność, powstała po zdobyciu państwa izraelskiego przez Assyryjczyków (r. 722 przed Chr.) ze zmieszania pozostałych tam Żydów z kolonistami, osiedlonymi przez zdobywców. Po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej (r. 536 przed Chr.) chcieli wziąć udział w odbudowie świątyni jerozolimskiej. Nie zostali dopuszczeni przez Żydów, którzy odnosili się do nich z pogardą, jako do obcoplemieńców. Wskutek tego wybudowali osobną świątynię na górze Garizim i utworzyli osobną społeczność religijną. Dotychczas istnieje gmina samarytańska w Nablus, dawniejszem Sichem. Religja ich nie różni się zasadniczo od religji żydowskiej. Z ksiąg Starego Testamentu uznają tylko pentateuch i wyłączają z wiary wszelki antropomorfizm. Wierzą w sąd ostateczny i zmartwychwstanie ciał, w istnienie nieba i piekła, duchów dobrych i złych.

**Sanctissimum,** ob. Eucharystja.

**Sanctus** przy mszy św. hymn pochwalny (trisagium), zaczynający się od trzykrotnie powtórzonego słowa „Sanctus" (po polsku: „Święty, Święty, Święty Pan Bóg zastępów... i t. d.), odmawiany lub śpiewany przez kapłana, a następnie przez chór. Dzieli się na dwie części: właściwe „Sanctus" i „Benedictus". Tę drugą część śpiewa chór po Podniesieniu, jako hymn na cześć Boga-Człowieka, obecnego na ołtarzu.

**Sandemanjanie** (glasyci), sekta presbiterjańska, założona przez predykanta szkockich presbiterjanów, Johna Glasa. Otrzymała nazwę od jego zięcia Roberta Sandemana (1718 — 1771), który zebrał naukę Glasa, ułożył w tezy i był przełożonym sekty. Doktryna ta polega na uznawaniu tłumaczonego literalnie Pisma św. za wyłączne źródło prawd wiary; zabrania spożywania krwi i mięsa zwierząt duszonych, gier hazardowych i wszelkich uciech światowych. Sekta liczy ok. 2.000 wyznawców w Anglji i w Ameryce.

**Sandomierska zgoda,** ob. Zgoda Sandomierska.

**Sanhedryn** (greck. synedrion), najwyższa rada żydowska, trybunał polityczno-religijny, złożony z 70 członków. Powstał ok. r. 200 przed Chr., a przestał istnieć oficjalnie w r. 70 po Chr. Był nie tylko instytucją sądową i prawno-administracyjną, ale zarazem najwyższą instancją w sprawach religji mojżeszowej. Wydawał też wyroki śmierci, które jednak nie były ostateczne, gdyż za czasów oficjalnego istnienia sanhedrynu państwo żydowskie było prowincją rzymską, a prokurator rzymski miał prawo w każdej sprawie, osądzonej przez sanhedryn, powtórnie przeprowadzić proces i mógł uniewinnić oskarżonego, albo zatwierdzić wyrok sanhedrynu.

**Saturnalja,** święta, obchodzone przez starożytnych Rzymian 17 grudnia ku czci Saturna, boga zasiewów i urodzaju.

**Savonarola Hieronim** (Fra Girolamo), ur. w r. 1452 w Ferarze, stracony w Florencji w r. 1498. Był zakonnikiem dominikańskim i przeorem klasztoru św. Marka w Florencji. Swojemi kazaniami wywierał potężny wpływ na współczesnych. Żądał reform na polu politycznem i kościel-

nem, a po wypędzeniu Medyceuszów z Florencji założył tam republikę demokratyczno-teokratyczną, ogłaszając Chrystusa królem, a lud florencki Jego namiestnikiem. Przytem pozostał wierny nauce Kościoła katolickiego i bohaterem życia ascetycznego. Reformę rozpoczął od własnego zakonu. Wyłączył klasztor, którego był przeorem, z prowincji lombardzkiej i przeprowadził w nim najściślejsze przestrzeganie reguły zakonnej. Jego zatarg z papieżem Aleksandrem VI nie powstał na tle dogmatycznem, lecz politycznem i był spowodowany przez to, że Florencja pod jego wpływem skłaniała się ku Francji i wzbraniała się przystąpić do ligi, utworzonej przez papieża, cesarza niemieckiego, Medjolan, Wenecję i Aragonję. Wezwany przez papieża do tłumaczenia się, nie stawił się w Rzymie, za co został zasuspendowany, a gdy nie przestawał prawić kazań, w których nie oszczędzał Aleksandra VI z powodu jego występnego życia, został obłożony interdyktem. Równocześnie wzrosła opozycja arystokracji florenckiej przeciw republikańskim reformom Savonaroli i spowodowała nieprzychylną dla niego zmianę usposobienia ludu. W r. 1448 został wraz z dwoma dominikanami uwięziony, stawiony przed sąd i wraz z nimi skazany na śmierć przez powieszenie, a po wykonaniu wyroku ciało jego spalono i popioły wrzucono do Arna. W nowożytnych Włoszech sławiony jako bohater narodowy, Savonarola nie był reformatorem w rodzaju Lutra, gdyż do końca życia pozostał wierny nauce Kościoła i swojej regule zakonnej, a żądanie reformy kościelnej odnosił tylko do obyczajności kleru i kurji rzymskiej.

**Sądny dzień,** ob. Dzień pojednania.

**Sądy boże,** ob. Ordalja.

**Scala santa** („święte schody"), schody o 28 stopniach w kaplicy św. Wawrzyńca w Rzymie, zwanej Sancta Sanctorum obok bazyliki lateraneńskiej. Według pobożnej tradycji, sięgającej XII wieku, są to schody z pałacu Piłata, po których wiedziono Chrystusa na sąd w dniu męki. Sprowadziła je do Rzymu św. Helena a papież Sykstus V (1585 — 1590) przeznaczył dla nich kaplicę św. Wawrzyńca, będącą prywatną kaplicą papieży w dawnym pałacu lateraneńskim. Są pokryte osłoną z desek a wierni wstępują na nie na klęczkach.

**Scalzetti „bosi"** (Ordo religiosus de poenitentia), zakon pokutny, założony przez Hiszpana Jana Varella Losada (1723—1769), zatwierdzony przez Piusa VI w r. 1784. Zachowują ścisłe ubóstwo i bardzo ostrą regułę. Mają 6 klasztorów we Włoszech.

**Sceptycyzm** (grec. skepsis = badanie), kierunek filozoficzny, oznaczający powątpiewanie lub zaprzeczanie możliwości prawdziwego poznania i sądu. Głównemi argumentami sceptycyzmu były zawsze: zależność poznania zmysłowego od okoliczności przypadkowych, wadliwość tworzenia pojęć i wnioskowania, niedostateczność znamion prawdy, sprzeczności różnorodnych systemów i t. p. Sceptycyzm odgrywał daleko większą rolę w filozofji starożytnej, niż w nowożytnej. Głównymi przedstawicielami jego byli w starożytności Pyrrhon (ok. 365—275 przed Chr.), twórca szkoły sceptyków, Enesidemos i Sextus Empiricus (ok. r. 200 po Chr.), u których sceptycyzm przechodzi w pozytywizm (ob.). W filozofji nowożytnej niema szkoły sceptyków, nie brak jednak zwolenników sceptycyzmu. Byli nimi w XVI w. Montaigne (1533—1592) i Charron (1541—1603), w XVII Bayle (1647—1706) i Huet (1630 — 1721). Charron i Huet powoływali się na niewystarczalność umiejętnego poznania i stwierdzali przez to niezbędność wiary religijnej. Teologja katolicka potępia sceptycyzm, uznając za niedopuszczalne zwątpienie o możności poznania prawdy rozumem, którym Bóg obdarzył człowieka, jako władzą umysłu, przeznaczoną do poznania prawdy.

**Schizma** (mylnie z niemiecka wymawiane „szyzma"), odszczepieństwo, zerwanie jedności z Kościołem katolickim, czyto pod względem ustrojowym przez uchylenie się z pod władzy papieża, czyto pod względem dogmatycznym, przez odrzucenie jednego lub więcej artykułów wiary. Zazwyczaj łączyły się oba rodzaje schizmy i stawały się początkiem herezji (ob.). Schizmą wyłącznie ustrojową była tak zwana wielka schizma zachodnia, czyli schizma papieska, trwająca od r. 1378 do 1415. Powstała przez to, że po śmierci Grzegorza XI część kardynałów wybrała Urbana VI (1378 — 1389) a część antypapieża Klemensa VII (1378 — 1394). Skutkiem tego chrześcijaństwo podzieliło się na dwa obozy: Niemcy, Węgry, Polska, Anglja, Szwecja, Flandrja i Włochy północne oświadczyły się za Urbanem VI a Francja, Neapol, Portugalja, Kastylja, Aragonja, Danja i Norwegja za antypapieżem Klemensem. Po śmierci Urbana VI kardynałowie rzymscy wybrali Bonifacego IX (1389 — 1404) a po śmierci antypapieża Klemensa kardynałowie awinjońscy nowego antypapieża Benedykta XIII (1394 — 1417). Ten nie chciał zrzec się tronu nawet po śmierci Bonifacego IX, mimo że zobowiązał się to uczynić w razie śmierci przeciwnika. Wobec tego kardynałowie rzymscy wybrali Inocentego VII (1404 — 1406), który w czasie konklawe wraz z kardynałami przysiągł, że użyje wszelkich środków w celu usunięcia schizmy, ewentualnie nawet zrezygnuje ze swej godności. Przystąpił też zaraz do zwołania soboru, który jednak wskutek intryg antypapieża Benedykta XIII doszedł do skutku dopiero za Grzegorza XII (1406—1415), następcy Inocentego VII, jako synod powszechny w Pizie w r. 1409 i schizmy nie usunął, lecz sprowadził jeszcze większe zamieszanie, wybierając trzeciego papieża Aleksandra V (1409—1410), za którym oświadczyła się Francja, Anglja, Polska i większość państw włoskich. Inne kraje pozostały wierne bądź Benedyktowi XIII, bądź Grzegorzowi XII. Po śmierci Aleksandra V, wybranego przez synod pizański, wybrano znów trzeciego antypapieża w osobie Jana XXIII (1410 — 1415). Schizmę papieską usunął dopiero sobór w Konstancji (1414 — 1417), składając z urzędu Jana XXIII i Benedykta XIII, podczas gdy Grzegorz XII abdykował. Jedynym papieżem został Marcin V (1417—1431).

Schizmą ustrojową i dogmatyczną zarazem była schizma wschodnia w IX wieku, która doprowadziła do powstania grecko-wschodniego kościoła (ob.). Schizma utrechcka zaś, powstała w r. 1702 wskutek suspensji wikarjusza apostolskiego w Holandji, Piotra Koddego, i mianowania jego następcy, którego rząd holenderski i tamtejsi jansenіści nie chcieli uznać. Schizma ta doprowadziła do utworzenia przez jansenistów osobnego wyznania, liczącego obecnie ok. 10.000 wyznawców (ob. Starokatolicy).



**Schleiermacher** Fryderyk (1768 — 1834), teolog protestancki i filozof. Jest przedstawicielem synkretyzmu (ob.) a mianowicie usiłuje pogodzić różnorodne kierunki filozoficzne. Twierdzi, że nauka nie ma nic wspólnego z religją, gdyż opiera się na rozumie a religja wyłącznie tylko na uczuciu. Za podstawę religji uważa poczucie zależności człowieka od źródła wszechrzeczy a za najdoskonalszą religję chrześcijaństwo, ponieważ uwydatnia potrzebę odkupienia, pojednania Boga z człowiekiem.

**Scholastyk** (ecolatra), w Kościele katolickim obecnie godność honorowa jednego ze starszych kanoników katedralnych, dawniej tytuł kanonika, mającego pod opieką szkołę katedralną.

**Scholastyka** (dosłownie: wiedza szkolna), najpotężniejszy z systemów filozofji średniowiecza, synteza filozoficzna, obejmująca wszystkie gałęzie ówczesnej wiedzy. W pierwszym okresie, od V do początku XIII wieku, okresie tworzenia się scholastyki, usiłowano zastosować logikę Arystotelesa do filozoficznego uzasadnienia nauki Kościoła. Właściwy rozwój osiągnęła scholastyka w w. XIII, będącym jej złotym wiekiem, gdy za pośrednictwem Arabów poznano prawdziwą filozofję Arystotelesa w całości. W tym okresie Albrecht Wielki (ob.), Duns Scotus (ob.), a przedewszystkiem św. Tomasz z Akwinu (ob.) uzasadnili dogmaty chrześcijańskie na drodze filozoficznej. Okres upadku scholastyki, od XIV i XV w. począwszy, spowodowany był upadkiem poziomu nauki w wyższych uczelniach, brakiem filozofów oryginalnych a zarazem brakiem poważnych przeciwników scholastyki, która nie umiała objąć spadku po wielkich scholastykach XIII wieku, a tłumacząc ich opacznie, otworzyła pole do

bezdusznego formalizmu i dialektycznych sporów o kwestje podrzędne.

**Scientyści,** sekta, ob. Wiedza chrześcijańska, 2.

**Scotula,** ob. Bugja.

**Sekreta,** modlitwa odmawiana w czasie mszy św. po ofertorjum (ob. Ofiarowanie), głosem przyciszonym, w odróżnieniu od innych modlitw, odmawianych głośno lub śpiewanych. Mieści w sobie prośbę do Boga o przyjęcie i uświęcenie złożonej ofiary i o zesłanie łask na obecnych.

**Sekretarjat brewjów,** ob. Kurja rzymska.

**Sekretarjat Stanu,** ob. Kurja rzymska.

**Sekta,** związek wyznaniowy, powstały drogą negacji lub protestu przeciwko wierzeniom dotychczas wyznawanej religji i jej zewnętrznemu ustrojowi. Jeżeli kościołem nazwiemy związek wyznaniowy, mający ustaloną organizację, czyli społeczeństwo religijne o właściwym sobie, funkcjonującym ustroju, to sektą możemy nazwać tylko takie zgromadzenie ludzi, których łączy wprawdzie jakaś idea religijna, lub negacja pewnej idei religijnej, ale dla których łącznik ten nie ma właściwości organizacyjnych, czyli nie tworzy z nich „kościoła" w powyższem znaczeniu. Takie określenie jednak byłoby nieścisłe, gdyż istnieją sekty, mające organizację a będące mimo tego sektami w pełnem znaczeniu tego słowa (np. heruhuci).

Jeżeli zaś pośród związków wyznaniowych chrześcijańskich kościołem nazwiemy tylko Kościół powszechny, czyli katolicki, to sektą musimy nazwać wszelki związek wyznaniowy, zaprzeczający wierzeniom tego Kościoła. Z tem znaczeniem sekty połączona jest jej właściwość, zwana „nieskończonością sekty", polegająca na tem, że każda sekta rozpada się zczasem, nawet niebawem po powstaniu, na nowe sekty, te zaś dzielą się dalej na nieskończony szereg różnic wyznaniowych. Początek powstania sekty bywa rozmaity. Nie można uważać za główną przyczynę powstawania sekt pędu odśrodkowego, indywidualizmu w przekonaniach religijnych, objawiającego się jako reakcja przeciwko pędowi dośrodkowemu, dążącemu ku wiązaniu się autorytetem religijnym dotychczasowego wyznania, gdyż u większości sekt pojawia się właśnie w początkach ich istnienia brak wolności indywidualnej wierzeń i despotyzm, wywierany przez założycieli sekty. Przyczyny powstawania sekt bywają nietylko natury religijnej, lecz częstokroć politycznej i ekonomicznej. Poza ideowemi pobudkami ich twórców kryją się najczęściej pobudki osobiste, niezadowolenie z życia, chęć zrzucenia z siebie przyjętych zobowiązań, ambicje reformatorskie, żądza władzy lub żądza zysku. Indywidualność założyciela w stosunku do środowiska stanowi o powodzeniu sekty, o jej sile pociągającej i szybkości, z jaką się szerzy, o jej trwałości oraz większej lub mniejszej zdolności dzielenia się na dalsze sekty.

**Sekularyzacja** (zeświecczenie): 1) w znaczeniu prawa kościelnego: udzielone przez papieża zwolnienie stałe lub czasowe osoby zakonnej od reguły zakonu lub zgromadzenia. 2) W znaczeniu historycznem jest to przeprowadzone jednostronnie przez władze państwowe, ze stanowiska kościelnego bezprawne, wywłaszczenie posiadłości kościelnej i obrócenie jej na cele świeckie. W średniowieczu dokonywano sekularyzacji w ten sposób, że panujący nadawał swoim wiernym stronnikom pomiędzy rycerstwem biskupstwa i opactwa a raczej dobra do nich należące. Sekularyzację na wielką skalę spowodowała w krajach protestanckich reformacja. Wprawdzie Luter, Melanchton i inni reformatorzy chcieli użyć zagarniętych dóbr Kościoła katolickiego w pierwszym rzędzie na organizację swojego wyznania, a tylko ewentualny nadmiar pozostawić książętom świeckim na cele państwowe, ale panujący, którzy w swych krajach wprowadzili protestantyzm, popierali go właśnie w celu zagarnięcia dóbr kościelnych i przyjęli odwrotną zasadę, a mianowicie większość tych dóbr, w szczególności wszystkie dobra kapitulne i klasztorne, zagarnęli dla siebie lub rozdali między swoich popleczników a tylko okruchy dostały się w ręce protestanckiego duchowieństwa. Sekularyzacja, dokonana z końcem XVIII i z początkiem XIX w. także w krajach katolickich, posługiwała się teorją, że chociaż majątek kościelny zostaje pod bezpośrednim zarządem Kościoła i służy na jego użytek, to jednak panującemu należy się zwierzchnia władza nad tym majątkiem (t. zw. jus supremi dominii, dominium emminens), będąca częścią t. zw. jus circa sacra (ob.). Teorja ta nie ma ze stanowiska prawnego żadnej podstawy, gdyż nie da się prawnie uzasadnić teza, jakoby państwu przysługiwały wobec majątku kościelnego inne i większe prawa, niż wobec jakiegokolwiek majątku prywatnego. Na podstawie tej teorji jednak „inkamerował" Józef II w Austrji przeważną część dóbr kościelnych i utworzył z nich w r. 1782 t. zw. fundusz religijny (ob.), w r. 1789 we Francji zadekretowano zabór dóbr kościelnych na rzecz państwa, a w r. 1803 uczyniono to w Niemczech. Rosja w r. 1865 sekularyzowała dobra kościelne w Polsce drogą represji politycznej z powodu powstania styczniowego.



**Sekularyzm,** organizacja ateistów angielskich (non-theists), zawdzięczająca swoje powstanie pismom polityka socjalnego, Jerzego Holyoake, który w połowie XIX wieku postawił tezę „ignorowania Boga" i nieuznawania żadnej religji prócz moralności utylitarnej, mającej za jedyny wskaźnik ludzką roztropność. Sekularyści jego szkoły nie zaprzeczali wprost istnieniu Boga ani życia zagrobowego, lecz uznawali za niepotrzebne zajmować się temi kwestjami, jako dla nich niepoznawalnemi, lecz troszczyli się tylko sprawami wieku obecnego (wiek = saeculum), stąd ich nazwa. Na stanowisku zupełnego ateizmu stanął Karol Bradlaugh (1833—1891), socjalny demokrata i parlamentarzysta angielski, jako prezes londyńskiej „Secular-Society" a następnie wędrowny głosiciel sekularyzmu. Sekularyzm, jako sektę, charakteryzuje fakt, że jakkolwiek stoi on na stanowisku ateistycznem i odrzuca wszelką religję, mimo tego uznaje potrzebę kultu, ujętego w formę swoistego rytuału. Rytuał ten p. t. „Rituale Holyakense sive Hierurgia secularis" ułożył przyjaciel Bradlangh'a, Faustyn Holyoake, dla użytku sekularystów w czasie godzin obrzędowych, pogrzebów, nadawania imion nowonarodzonym i t. p.

**Sekundycje,** złoty jubileusz kapłaństwa, msza św. odprawiona przez księdza katolickiego po upływie 50 lat od przyjęcia święceń kapłańskich. Ceremonje, zachowywane przy uroczystości sekundycji, przepisują formularze, odrębne w różnych diecezjach i zakonach.

**Sekwencje,** śpiewy kościelne, powstałe wskutek przeciągania ostatniej głoski wyrazu Alleluja przez szereg tonów, stanowiących melodję. Aby ułatwić spamiętanie tej melodji, począł Notker Balbulus, mnich z klasztoru w St. Gall (zm. w r. 912), podstawiać pod nią ułożone przez siebie teksty słów, których każda zgłoska przypadała na jeden ton melodji. Teksty te, pierwotnie pozbawione rymu i rytmu, zwano prozami a śpiewanie ich, jako dalszy ciąg i przedłużenie okrzyku radosnego Alleluja, sekwencjami.

**Semiarjanie** (półarjanie), sekta w IV w., nie uznająca nicejskiego wyznania wiary (ob. Arjanizm).

**Seminarja duchowne,** kościelne zakłady naukowe, połączone z konwiktami dla kleryków, przeznaczone do kształcenia i wychowywania przyszłych kapłanów. Kościół katolicki uważa kształcenie tych, którzy pragną się poświęcić służbie kościelnej, za swoje własne i wyłączne prawo (can. 1352 kodeksu kan.) a tem samem odmawia tego prawa państwu. Każda diecezja winna mieć seminarjum, kształcące alumnów w filozofji i teologji a oprócz tego w miarę możności t. zw. małe seminarjum, przygotowujące przyszłych alumnów w naukach, udzielanych w szkołach średnich. Małe seminarja są zazwyczaj konwiktami dla chłopców, którzy uczęszczają do gimnazjów a po zdaniu matury wstępują do seminarjum. Z rozporządzenia papieża mogą powstawać seminarja międzydiecezjalne, czyli regjonalne. Każde seminarjum posiada statuty, zatwierdzone przez biskupa i mianowanych przez niego profesorów oraz zarząd, na czele którego stoi rektor, mający czuwać nad karnością i ścisłem przestrzega-

niem przepisów statutu. Oprócz rektora przełożonymi w seminarjum są spowiednicy i ojciec duchowny (ob.).

**Semipelagjanizm,** doktryna teologiczna, powstała na początku V wieku w klasztorach południowej Francji, starająca się pogodzić doktrynę Pelagjusza z teorjami św. Augustyna (ob. Pelagjanizm).

**Sensualizm,** zapatrywanie, wedle którego jedynem źródłem poznania są zmysły a poznanie umysłowe jest tylko wzmocnionem i przekształconem poznaniem zmysłowem. Sensualiści uważają za prawdę tylko to, co da się sprawdzić zmysłami. Stąd sensualizm prowadzi w metafizyce do materjalizmu (ob.), w etyce do hedonizmu (ob.) a w sprawach religji do agnostycyzmu (ob.) lub ateizmu (ob.).

**Separatyści,** członkowie ewangelickich „kościołów krajowych" (ob.), którzy, nie mogąc zgodzić się na jakieś urządzenia, wprowadzone na podstawie uchwał większości lub przez zarządzenie władzy świeckiej, oddzielają się i, nie zrywając zasadniczo jedności wyznaniowej, tworzą związki religijne poza organizacją dotychczasowego związku. Tak np., wprowadzenie w Prusach przez Hohenzollernów t. zw. unji ewangelickiej (ob. Unja II) między wyznaniem augsburskiem a reformowanem stało się przyczyną utworzenia się gmin staroluterskich. Powodem do separatyzmu było również w Prusach wprowadzenie świeckich urzędów stanu cywilnego, a od czasu do czasu w poszczególnych miejscowościach bywa nim także dyscyplinarne usunięcie pastora, mającego pewien zastęp popleczników.

**Saptuagesima** (siedemdziesiętnica), nazwa kościelna trzeciej niedzieli przed popielcem, rozpoczynającej okres przygotowania do Wielkiego Postu.

**Septuaginta,** przekład biblji na język grecki, dokonany w Aleksandrji w latach od 284 do 247 przed Chr. przez siedemdziesięcu tłumaczy (ob. Biblja).

**Serafimowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Serafitki** („córki Matki Bożej Bolesnej"), odłam III zakonu św. Franciszka, powstały w Polsce ok. r. 1875 z pierwszą siedzibą w Hałcnowie w diecezji krakowskiej. Posiadają dom macierzysty w Oświęcimiu a oprócz tego 10 domów i zakładów w województwie krakowskiem i lwowskiem. Poświęcają się pielęgnowaniu chorych, nauczaniu i wychowaniu dzieci.

**Serbska cerkiew prawosławna,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Sercanki** (Siostry Najśw. Serca Jezusowego, franc. Dames de Sacré Coeur), zgromadzenie zakonne, założone w r. 1800 przez Magdalenę Barat, poświęcone głównie wychowywaniu i kształceniu dziewcząt. Liczą przeszło 6000 zakonnic w około 150 zakładach w Europie, Ameryce, Australji i w Egipcie. W Polsce posiadają instytut wychowawczy we Lwowie. Z Poznania wydalił je rząd pruski w czasie t. zw. kulturkampfu.

**Serce Jezusa.** Nabożeństwo katolickie ku czci Serca Jezusowego jako symbolu miłości Zbawiciela ku wszystkim ludziom, znane już w XII wieku a wprowadzone pierwotnie w klasztorach wizytek i jezuitów wskutek widzeń św. Małgorzaty Marji Alacoque (1645 — 1690), zakonnicy klasztoru wizytek w Paray-le-Monial, zatwierdzone zostało przez papieża Klemensa XIII, który na skutek memorjału biskupów polskich w r. 1765 zezwolił na obchodzenie tego święta w pierwszy piątek po oktawie Bożego Ciała. Kult ten, z początku wyśmiewany i prześladowany, rozszerzył się szybko w świecie katolickim, tak że już w r. 1856 nie było żadnej diecezji katolickiej, któraby go nie wprowadziła. Szczególną sankcję nadali mu papieże Pius IX (1868) i Leon XIII, zakładając Arcybractwo Serca Jezusowego w Rzymie oraz Benedykt XV, ustanawiając dekretem z 9 listopada 1921 r. osobne oficjum liturgiczne na to święto. Powstały też liczne bractwa Serca Jezusowego oraz kongregacje. Najważniejsze z nich są: Kapłani Serca Jezusowego, zgromadzenia powstałe w r. 1841 w Betharam (diecezji Bayonne), w r. 1877 w Saint-Quentin (diecezji Soisson) i w r. 1729 w Marsylji, Bracia szkolni Serca Jezusowego, powst. w r. 1821 w Paradis (diec. Lé Puy), Towarzystwo Serc Jezusa i Marji (ob. Picpus), Misjonarze Serca Jezusowego, powst. w



r. 1854 w Issoudun, Misjonarze Synowie Serca Jezusowego, powst. w r. 1885 w Weronie, Siostry Najśw. Serca Jezusowego (ob. Sercanki), Służebniczki Serca Jezusowego, powst. w r. 1866 w Paryżu, Służebnice Najśw. Serca Jezusowego (pelczarki) powst. w Krakowie w r. 1894, Siostry Najśw. Serca Jezusowego, zwane Bonnes Capotes, powst. w r. 1698 w Ernemont, Córki Serca Jezusowego w Berchemlez-Anvers (Antwerpja) i inne.

**Sergjusz,** imię czterech papieży. Byli nimi: Sergjusz I, święty, papież od 687 do 701 r., Sergjusz II od 844 do 847, Sergjusz III od 897 do 911 i Sergjusz IV od 1009 do 1012.

**Servet** Michał (1511—1553), lekarz hiszpański, zwolennik doktryny antytrynitarzy. W Bazylei i Strassburgu poznał się z teologami protestanckimi Oekolampadjuszem, Bucerem i Kapitonem, którzy żądali od niego odwołania tez o Trójcy św., głoszonych w jego dziele z r. 1531. Mimo tego Servet w dalszych dziełach ponowił swoje antytrynitarskie zapatrywania i zwrócił przez to na siebie uwagę Kalwina (ob.), który postanowił go unieszkodliwić i w tym celu zadenuncjował go przed inkwizycją w Lyonie. Servet został uwięziony, lecz zdołał umknąć z więzienia. W Genewie dostał się w ręce Kalwina, który go kazał uwięzić i spalić na wolnym ogniu (27 paźdz. 1553). Wyznawcy Kalwina wystawili Servetowi w r. 1903 pomnik ekspiacyjny w Genewie na miejscu kaźni.

**Serwici** (Ordo servorum Beatae Mariae Virginis, Służebnicy Matki Bożej, Bracia z Monte Senario), zgromadzenie zakonne, założone w r. 1239 przez siedmiu patrycjuszów florenckich z św. Filipem Benizi na czele, zatwierdzone przez papieża Aleksandra IV w r. 1255 i zaliczone przez Marcina V do rzędu zakonów żebrzących. Celem zakonu jest duszpasterstwo i szerzenie szczególnego nabożeństwa do Matki Bożej Bolesnej. Posiadają 59 klasztorów, z tego 36 we Włoszech, 14 w Austrji, 1 w Brukseli, 4 w Anglji i 4 w Ameryce Północnej.

**Serwitki,** 1) żeńska gałąź zakonu serwitów (ob.), zgromadzenie, założone w r. 1280 przez św. Filipa Benizi, piątego generała zakonu serwitów i zwane stąd filipinkami. Zakon wyłącznie kontemplacyjny o surowej regule i ścisłej klauzurze, dawniej rozpowszechniony we Włoszech, Niemczech i Francji, posiada obecnie jeszcze 13 klasztorów a mianowicie 9 we Włoszech, 2 w Hiszpanji, 1 w Monachjum i 1 w Anglji. 2) Serwitki-tercjarki, ob. Służebniczki Najśw. Marji Panny.

**Servus servorum Dei** („sługa sług bożych") tytuł papieży, pochodzący od Grzegorza Wielkiego (590 — 640), który miał pierwszy przybrać ten tytuł na znak pokory.

**Set** (Typhon), bóstwo zła i zniszczenia, ob. Egipska religja.

**Setjanie,** sekta gnostycka, należąca do grupy ofitów (ob. Gnostycyzm).

**Sewerjanie.** 1) Sekta „wstrzemięźliwych" z II wieku, ob. Enkratyci. 2) Sekta monofizycka (ob. Monofizyci), założona przez Severusa, patrjarchę antjocheńskiego (465—538), który uczył, że ciało Chrystusa przed zmartwychwstaniem ulegało powszechnym słabościom i cierpieniom ciała człowieczego.

**Sexagesima,** sześćdziesiątnica, niedziela mięsopustna, kościelne nazwy drugiej niedzieli przed popielcem.

**Sędziowie** (hebr. szofetim), kapłani i przywódcy narodu izraelskiego lub poszczególnych jego pokoleń w czasie od śmierci Jozuego aż do ustanowienia królestwa (1300 do 1040 r. przed Chr.).

**Sędziów księga,** siódma z ksiąg kanonicznych Starego Testamentu, zawierająca historję narodu izraelskiego w okresie panowania sędziów (ob.).

**Sfinks,** I) u starożytnych Egipcjan symbol nadludzkiej władzy królewskiej. Wyobrażenia sfinksów w Egipcie są to kolosalne posągi z granitu lub porfiru, przedstawiające lwy z torsem i twarzą kobiecą, lub z głową męską, lub też z głową sępa czy barana. Były symbolami królów i bogów Horusa lub Amona. Ustawiano je przy wejściu do świątyni lub w jej wnętrzu. Niekiedy tworzą aleje, prowadzące do świątyni. Między mnóstwem sfinksów egipskich wyróżnia się ogromem t. zw. wielki sfinks w pobliżu piramidy w Gizeh (około 20 m wysokości a 55 m długości), przy-

sypany już w starożytności piaskiem i odkopywany przez Tutmosisa IV. Pierwotnie był prawdopodobnie wyobrażeniem króla, później uważano go za wyobrażenie boga słońca Ra.

II) Wyraz „sfinks" (rodzaju żeńskiego) jest grecki. Sfinksy greckie jednak były podobne do egipskich tylko w tem, że wyobrażano je również jako połączenie kształtów ludzkich i zwierzęcych. Zresztą różniły się od nich i postacią i znaczeniem. Były symbolem tajemniczości. Wyobrażane przez artystów i poetów, miały kształt lwa skrzydlatego z głową i piersią kobiecą. Mit beocki przedstawia sfinksa w pobliżu Teb jako postać kobiecą, która zadaje zagadki i zabija nieumiejących je odgadnąć. Zesłana przez Herę (Dionizosa, Hadesa lub Aresa) dla ukarania zbrodni Laiosa, syna Edypa. Była córką Tifaona i węża Echidny a rodzeństwem jej były psy Orthros i Cerber, lew Nemejski, Himera i Hydra, co wskazuje na demoniczno-potworne pochodzenie greckiego sfinksa.

**Shakers** (ang. „drżący"), amerykańska sekta komunistyczna, odłam kwakrów (ob.). Założycielką sekty była Anna Lee, która objęła w r. 1758 kierownictwo sekty, zwanej Shaking-Quakers i ogłosiła się jako żeńskie wcielenie Chrystusa. Kolonje, założone przez jej zwolenników w New Lebanon i Watervliet, zorganizowane na podstawie komunistycznej, liczyły z końcem XIX w. około 4000 a w r. 1908 już tylko około tysiąca członków i zostały wkrótce potem rozwiązane.

**Siedmiogrodzka cerkiew prawosławana,** ob. Grecko-wschodni Kościół.

**Sikhizm,** sekta hinduska w Pendżabie, założona około r. 1469 przez Nanaka jako reakcja wpływów islamu na hinduizm. Wyznawcy jej, zwani sikhs (= uczniowie), prześladowani okrutnie przez mahometan, stali się kastą fanatycznych wojowników i przezwali się singhs, t. j. lwy. W ciągu ustawicznych walk z mahometanami bliscy wytępienia, odzyskali siłę i znaczenie w XIX w. i liczą obecnie w Indjach około 2.200.000 wyznawców.

**Simultaneum,** wspólne używanie urządzeń kościelnych (budynków kościelnych, dzwonów, organów, cmentarzy i t. p.) przez dwa różne wyznania. Stosunki tego rodzaju powstawały w czasach reformacji oraz po utworzeniu się sekty starokatolików (ob.). Kościół katolicki zasadniczo sprzeciwia się takiej wspólności, wywołującej spory albo prowadzącej do indyferentyzmu religijnego lub profanacji rzeczy świętych.

**Siostry miłosierdzia,** w znaczeniu ogólnie przyjętem zakonnice, poświęcające się pielęgnowaniu chorych. W szczególnem znaczeniu siostrami miłosierdzia czyli szarytkami (z franc. Soeurs de Charité) nazywają się:

1) Wincentynki, zgromadzenie zakonne, założone w r. 1633 przez św. Wincentego a Paulo i Ludwikę de Marillac. Regułę zgromadzenia, ułożoną w głównych zarysach przez św. Wincentego, zatwierdził papież Klemens XI w r. 1668. Składają śluby tylko na rok i odnawiają je corocznie w dniu 25 marca jako święto Zwiastowania Najśw. Marji Panny. W ciągu wieku XVIII i XIX zgromadzenie rozszerzyło się po całym świecie i niema obecnie kraju, w którymby szarytki nie pracowały. Do Polski wprowadziła je królowa Marja Ludwika w r. 1652. Obecnie (r. 1930) liczą w prowincji warszawskiej 96 domów i około 700 sióstr, w prowincji małopolskiej 49 domów z 667 siostrami, a w prowincji poznańskiej 54 domy i przeszło 600 sióstr. Ze skasowanej przez rząd rosyjski w r. 1864 prowincji litewskiej odzyskały dotychczas domy w Wilnie, w Białej Podlaskiej i w Białymstoku.

2) Boromeuszki, zgromadzenie zakonne, poświęcone pielęgnowaniu chorych, założone w Nancy, przez Emanuela Chauvenel (zm. 1651). Prócz tej kongregacji pierwotnej powstało zgromadzenie boromeuszek w Pradze, następnie w Trzebnicy, obecnie w Cieszynie.

**Siostry szkolne,** liczne zgromadzenia zakonne, poświęcone nauczaniu i wychowywaniu młodzieży. Ważniejsze są: 1) Siostry szkolne Najśw. Marji Panny w Niemczech i Czechach, a) z domu macierzystego w Monachjum (7000 sióstr, 550 domów), b) z domu macierzystego w Ravensburgu (71 sióstr), c) z domu macierzystego w Horażdowicach (700 sióstr, 90 domów).



2) Siostry szkolne Najśw. Marji Panny z Namur, obecnie w Belgji, Anglji i Ameryce (ok. 3500 sióstr, 120 domów).

3) Siostry szkolne chrześcijańskiego miłosierdzia, zgromadzenie, założone w r. 1807 w Cherburgu, obecnie w Heiligenstadt, liczy około 500 sióstr i 48 domów w Niemczech, Holandji, Anglji i w Rzymie.

4) Siostry szkolne nauki chrześcijańskiej, do r. 1904 we Francji, obecnie w Belgji (300 sióstr w 5 osiedlach).

5) Siostry szkolne III Zakonu św. Franciszka (franciszkanki) we Francji, Austrji i Niemczech (ok. 1400 sióstr w 140 domach).

6) Siostry szkolne św. Dominika we Francji, Anglji, Holandji i Niemczech (przeszło 400 sióstr w 35 osiedlach).

7) Siostry syjońskie, zgromadzenie, powstałe w 1843 w Paryżu, obecnie pracuje w Jerozolimie, Smyrnie, Aleksandrji i Konstantynopolu.

Oprócz sióstr szkolnych pracuje w szkolnictwie wiele innych kongregacyj żeńskich, jak salezjanki (ob. Wizytki), urszulanki, sercanki (ob.), rosminjanki, asumpcjonistki (ob. Asumpcjoniści), nazaretanki (ob.) i inne.

**Siostry wspomożycielki** dusz w czyśćcu cierpiących (Soeurs auxiliatrices des âmes du purgatoire), zgromadzenie zakonne założone w Paryżu w r. 1856 przez Eugenję de Smet (zmarłą w r. 1871), mające na celu pomaganie duszom w czyśćcu cierpiącym przez modlitwę i dobre uczynki, jak nauczanie dzieci, opieka nad sierotami i pielęgnowanie chorych. Reguła zgromadzenia, wzorowana na regule św. Ignacego Loyoli, została w r. 1878 zatwierdzona przez Stolicę Apostolską. Dom macierzysty zgromadzenia znajduje się w Paryżu a domy zakonne, mieszczące szkoły i zakłady dobroczynne, istnieją w Wiedniu, Turynie, Rzymie, w Belgji i w Ameryce. Od r. 1867 kongregacja ta szerzy się w Chinach i posiada tam liczne zakłady oświatowe i dobroczynne.

**Siutajewcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Siwaizm** (sziwaizm) ob. Hinduizm.

**Skakuny,** ob. Rosyjskie sekty.

**Skarabeusz,** w starożytnym Egipcie święty chrząszcz, czczony jako symbol odradzania się i nieśmiertelności. Skarabeusze, rzeźbione z kamienia, metalu lub gliny, służyły jako amulety dla żywych i umarłych. Za czasów XVIII dynastji wprowadzono je jako pieczęć urzędów państwowych.

**Skarga Piotr ks.,** ur. w Grójcu pod Warszawą w r. 1536, kształcił się w akademji krakowskiej i, otrzymawszy tam stopień bakałarza, został rektorem szkoły parafjalnej św. Jana w Warszawie. W r. 1557 bawił w Wiedniu jako wychowawca Jana Tęczyńskiego. Po powrocie do kraju w r. 1563 został księdzem, był proboszczem w Rohatynie, potem kanonikiem katedralnym we Lwowie, gdzie rozpoczął zawód kaznodziejski. W r. 1568 udał się do Rzymu i wstąpił do nowicjatu jezuitów. W r. 1571 wrócił do kraju i został kaznodzieją kolegjaty i nauczycielem szkoły jezuickiej w Pułtusku. Niebawem przeniesiony do Wilna rozpoczął okres bujnej i wszechstronnej działalności jako kapłan i zakonnik a równocześnie literat, działacz społeczny i polityczny. Król Stefan Batory mianował go pierwszym rektorem akademji wileńskiej, utworzonej z kolegjum jezuickiego. Na czas pobytu w Wilnie przypadają pierwsze starcia Skargi z kalwinistami i schizmatykami, oraz powstają jego pisma: „Pro Eucharistia" (1576), „Artes duodecim sacramentariorum" (1586) i „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu" (1577), dzieło, które się stało podstawą do późniejszej unji Rusinów z Rzymem w r. 1596 w Brześciu (ob. Unici). Również z czasów wileńskich pochodzi najpopularniejsze dzieło Skargi „Żywoty świętych" (1579). Gdy w r. 1582 Batory przyłączył Inflanty do Polski, Skarga udał się do Rygi i rozpoczął silną działalność misyjną. Wkrótce potem został superjorem jezuitów w Krakowie, gdzie przez cztery lata działał jako kaznodzieja i filantrop. W r. 1588 powołał go Zygmunt III na kaznodzieję nadwornego i odtąd pełnił Skarga te obowiązki przez lat 24. Jest to okres najobfitszej działalności kaznodziejskiej i pisar-

skiej, oddziaływania na kierunek polityki królewskiej, na najżywotniejsze sprawy państwa, narodu i Kościoła. W dziele p. t. „Kazania na niedziele i święta“ (1595) a zwłaszcza w swoich „Kazaniach sejmowych“ (1597) Skarga wzniósł się do szczytu swego posłannictwa jako sumienie narodu. Kazania sejmowe Skargi są największem arcydziełem kaznodziejstwa moralno-politycznego w Polsce. Jako myśli wytyczne przebija w nich konieczność powrotu do jedności religijnej w Polsce, wprowadzenie moralności chrześcijańskiej do życia narodu i konieczność wzmocnienia rządu i reformy państwa pod grozą upadku. Streszczeniem kazań sejmowych jest dzieło p. t. „Wzywanie do pokuty“.

Do końca życia nie zaprzestał Skarga polemiki z innowiercami. Przeciw dysydentom ogłosił „Upominanie do ewangelików“ (1592) a w r. 1596 i 1597 napisał dzieje synodu brzeskiego i jego obronę. Przeciw arjanom wydał w r. 1604 „Zawstydzenie nowych arjanów“, w r. 1608 „Wtóre zawstydzenie“ a w r. 1612 „Mesjasza nowych arjanów“. W tymże roku umarł w Krakowie.

(Aleksander Brückner, Dzieje Literatury polskiej w zarysie; Piotr Chmielowski, Historja literatury polskiej; Stanisław Tarnowski, Pisarze polityczni XVI wieku. Kraków 1886; „Kazania sejmowe” Skargi z przedmową Ign. Chrzanowskiego, Warszawa 1903. „Przegląd powszechny”, styczeń 1912.

**Skenopegja,** ob. Kuczki.

**Skopcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Skotyści,** ob. Duns Scotus.

**Ślub,** uroczyste przyrzeczenie, uczynione przed Bogiem, będące albo obietnicą złożenia pewnej ofiary, np., wystawienia kościoła, klasztoru, fundowania zakładu dobroczynnego, parafji i t. p., albo obietnicą dobrowolnego umartwienia, np. wstrzymania się od jadła i napoju, ślub odbycia pielgrzymki pieszej, ślub wstąpienia do zakonu i t. p. Podczas gdy na niższym stopniu pojęć religijnych ślub złożenia ofiary jest jakby obietnicą, mającą skłonić bóstwo do spełnienia życzeń ślubującego a ślub własnego umartwienia środkiem do wzbudzenia litości bóstwa, według pojęć religji katolickiej, ślub jest tylko jednym ze sposobów wyrażenia czci i miłości dla Boga bez względu na to, czy wysłucha prośby, połączonej ze ślubem.

Ślubem w mowie potocznej nazywa się także obrzęd kościelny przy zawarciu małżeństwa (ob. Małżeństwo).

**Śluby cywilne,** ob. Małżeństwo cywilne.

**Śluby małżeńskie,** ob. Małżeństwo.

**Śluby zakonne,** ob. Zakony.

**Słońce,** jako przedmiot kultu religijnego uznawały religje pierwotne, indogermańskie, semickie, turańskie, amerykańskie i dotychczas uznają religje plemion, zwanych dzikiemi, w Afryce i Australji. Kult słońca jest albo bezpośredni, uznający za bóstwo samą tarczę słoneczną, jak np. kult słońca cesarza Aureljusza w Rzymie (sol invictus) i kult Amenofisa IV w Egipcie, albo pośredni przez uosobienie siły naturalnej i czczenie jej pod postacią bóstwa. Bóstwo słoneczne było w niektórych religjach, jak np. u Asyryjczyków i Babilończyków, bogiem najpotężniejszym, uważanym za „sędziego bogów i ludzi“. U Persów Ormuzd był jednem z dwóch bóstw, walczących o panowanie nad światem, przeciwstawieniem bóstwa ciemności i śmierci (Arimana). Tak samo egipski Osiris walczył z Tyfonem, germański Baldr z Lokim. U Greków Apollo, bóstwo słoneczne, był bogiem muzyki i poezji.

**Słowa Bożego Towarzystwo** (werbiści), kongregacja zakonna, założona w r. 1875 przez ks. Arnolda Janssena w Steyl w Holandji, pierwotnie jako stowarzyszenie, od r. 1885 jako kongregacja ze ślubami zakonnemi, zatwierdzona w r. 1901. Głównym jej celem są misje zamorskie, nadto prowadzą szkoły katolickiego związku szkolnego (katholischer Schulverein) w Austrji i Niemczech. Pracują na misjach w Chinach (wikarjat południ. Szan-Tung), w Oceanji (prefektura Nowa Gwinea), w Afryce zachodniej (prefektura Togo od r. 1892), w Brazylji, Argentynie, Chili i Stanach Zjednoczonych.

**Słowo,** ob. Logos.

**Słowiańska religja.** Wiarogodne źródła wiadomości o religji Słowian są bardzo nikłe i odnoszą się tylko do słowiańszczyzny naddnieprzańskiej (Rusi kijowskiej) i nadodrzańskiej, Pomorzan i Słowian, zamieszkałych na wyspach morza bałtyckiego (Rugja). Brak ich zupełny co do religji Słowian zachodnich, Polaków i Czechów, gdyż wiadomości o Olimpie słowiańskim, podawane przez Niemców Thietmara i Helmolda oraz Polaków Długosza i Miechowczyka, są albo niepewne, albo całkiem zmyślone. Naczelnem bóstwem Słowian, znanem nad Odrą i nad Dnieprem, jest Swarożyc, na Rusi zwany Dażbogiem, na Rugji Światowitem, na Pomorzu Trzygłowem, Jarowitem u Słowian hawelskich. Nazwa Swarożyc, czyli syn Swaroga, oznacza ubóstwienie słońca, jako syna ognia, gdyż Swarog był w mitologji słowiańskiej bogiem ognia, kowalem, słowiańskim Hefajstosem.



Uosobieniem gromu i błyskawicy był Perun, o którego czci jednak poza Rusią brak autentycznego świadectwa.

Jak Swarożyc-Dażbóg panował nad niebem i ziemią żywych, tak Weles (Wołos), poczytywany mylnie za bóstwo dobytku (bydła), władał nad światem podziemnym, dziedziną dusz zmarłych. Był słowiańskim Hadesem i wzywano jego imienia w zaklęciach i na umocnienie przysięgi. Boginią kobiet była Mokosz, opiekunka pracy kobiecej, strzyżenia owiec, hodowli lnu i przędzenia. Słowiańska trójca: Chors, bóstwo księżyca, Sim, bóstwo domowe i Rogł (Rgieł), bóstwo rolnicze, ma być pochodzenia obcego a dwóch ostatnich łączą w jedno bóstwo: Simargł i uważają je za zmyślenie literackie pochodzenia grecko - wschodniego. Bardzo bujną była demonologja słowiańska, połączona z kultem wody, rzek, źródeł, lasów i gór. Są to prawie wyłącznie demony żeńskie, jak rodzanice, brzeginie (beregyni), wiły, rusałki i południce.

Religja słowiańska stała na wyższym stopniu rozwoju wierzeniowego, niż inne religje pierwotne, nie była ani surowym kultem natury, ani animizmem. Słowianie nie czcili samej ziemi, wody, ognia, gromu, słońca i księżyca, lecz oblekali siły natury w postać ludzką (antropomorfizm). Religja ich przedstawia się przeto jako bogato rozwinięty politeizm, w którym jednakże ze względu na centralne znaczenie boga słońca, Swarożyca-Dażboga, możnaby się dopatrzyć śladów monoteizmu. Właściwą całej Słowiańszczyźnie wiarę w nieśmiertelność duszy i cześć dla przodków wyrażały obrzędy przyśmiertne i pogrzebowe. Sielsko domowa wiara w dziadów i penatów, nimfy wodne i leśne, rody i rodzanice, której nie usunęło chrześcijaństwo, pozostała w postaci obchodów i obrzędów ludowych (dziady, wianki, ognie świętojańskie i wiele innych), które chrześcijaństwo tolerowało w pierwotnej postaci lub przystosowało do swoich wierzeń.

(Aleksander Brückner, Mitologja słowiańska, Kraków 1918. Niederle Lubor, Starożytności słowiańskie, przekład polski, Warszawa 1907. Bogusławski Ed. Historja Słowian, Kraków-Warszawa 1888. L. Leger, La mythologie slave 1901, Czubryński dr. Antoni, Mit Kruszwicki, badanie wiaroznawcze, Kraków 1915; Trojanowski Wincenty, Podania dziejów polskich w oświetleniu wiaroznawstwa porównawczego, Warszawa 1917).

**Słupnicy,** ob. Stylici.

**Służebnice Najśw. Serca Jezusowego** (pelczarki), zgromadzenie zakonne, założone w r. 1894 w Krakowie przez ks. Józefa Pelczara, ówczesnego kanonika i profesora uniwersytetu, późniejszego biskupa przemyskiego. Celem zgromadzenia jest opieka nad służącemi i robotnicami, nauczanie dzieci i pielęgnowanie chorych. Mają zakłady w Krakowie, Lwowie, Przemyślu, Brodach, Rzeszowie, Tarnowie, Krośnie, Korczynie, Jaśliskach i Zakopanem.

**Służebniczki Najśw. Marji Panny** (Ancillae, Servulae B. M. V.), zgromadzenie żeńskie III zakonu serwitek (ob.), założone przez św. Juljannę Falconieri w r. 1305 we Florencji. Poświęcają się opiece nad dziećmi i starcami i posłudze przy chorych. Mają liczne osiedla we Włoszech, Anglji, Hiszpanji i Kanadzie oraz w Polsce, gdzie posiadają dom macierzysty w Starej wsi, 76 zakładów w diecezji lwowskiej, 61 w przemyskiej, 27 w tarnowskiej i 22 w krakowskiej.

Rusińskie służebniczki Matki Bożej posiadają 9 osiedli w grecko-rusińskiej archidiecezji lwowskiej i 9 osiedli w grecko-rusińskiej diecezji stanisławowskiej.

**Służebniczki N. M. P. Niepokalane-**

**go Poczęcia,** kongregacja, poświęcająca się opiece nad dziećmi i pielęgnowaniu chorych, głównie po wsiach, powstała w r. 1856 w Jaszkowie w Wielkopolsce a wkrótce potem otwarła swe filje w b. Królestwie Polskiem, na Śląsku i w b. Galicji. Obecnie posiadają w diecezjach małopolskich 51 osiedli i liczą około 200 sióstr. Domy macierzyste służebniczek istnieją w Poznaniu i w Dębicy.

**Sobota Wielka,** dzień przed Niedzielą wielkanocną. Ceremonje Kościoła katolickiego w ten dzień zaczynają się od święcenia ognia, kadzidła i paschału (ob.), poczem następuje święcenie wody a w czasie mszy św. na „Gloria" odzywają się wszystkie dzwony. Od tej chwili zaczyna się w kościele gra na organach i śpiewanie „Alleluja". Wieczorem w Wielką Sobotę odbywa się rezurekcja (ob.).

**Sobór** (łać. concilium), zebranie przełożonych kościelnych w celu narady i wydania przepisów w sprawach wiary i obyczajów. Sobory są albo powszechne (ekumeniczne), albo partykularne, t. j. plenarne (narodowe), prowincjonalne i diecezjalne. Wyrazu „concilium" (sobór) używa kodeks kanoniczny tylko na określenie soboru powszechnego, plenarnego i prowincjonalnego, podczas gdy sobór diecezjalny nazywa synodem (ob.).

1. Sobór powszechny (ekumeniczny) jest zebraniem kardynałów, patrjarchów, prymasów, arcybiskupów, biskupów, opatów, prałatów udzielnych i generałów zakonnych pod przewodnictwem papieża celem wspólnej narady w sprawach Kościoła katolickiego.

Formy prawne, wedle których odbywano sobory powszechne, zmieniały się w miarę przeobrażenia się stosunku władzy biskupiej do władzy papieskiej, gdyż sobór powszechny, reprezentując z papieżem na czele najwyższą władzę prawodawczą Kościoła, sam stanowił dla siebie prawidła postępowania i każdego czasu mógł je zmienić. Podczas gdy do XIV wieku kwestja stosunku papieża do soboru nie była formalnie rozstrzygnięta, sobór powszechny lateraneński (1512—1517) potępił wyraźnie tezę, jakoby papież podlegał soborowi a sobór trydencki (1545—1563) poddał swój autorytet pod władzę papieża, przyznając mu prawo zatwierdzania i wykonywania uchwał soboru. Ostatecznem zwycięstwem systemu papalnego nad episkopalnym (ob. Episkopalny system, I) było uchwalenie przez sobór watykański w r. 1869 dogmatu nieomylności papieża (ob. Nieomylność).

Wedle obecnego prawa kanonicznego, prawo zwołania soboru powszechnego służy tylko papieżowi, który przewodniczy soborowi osobiście lub przez swego legata. Uchwały soboru nie mają mocy obowiązującej, jeżeli ich papież nie zatwierdzi i nie ogłosi.

Kościół katolicki uważa za sobór powszechny zebranie apostołów w Jerozolimie w r. 51 — 52, osiem soborów wschodnich (dwa w Nicei, cztery w Konstantynopolu, jeden w Efezie i jeden w Chalcedonie) oraz dwanaście soborów zachodnich, t. j. pięć lateraneńskich, dwa lugduńskie (lionskie), wienneński, konstancjeński, florencki, trydencki i watykański.

2. Sobór plenarny (narodowy) jest to zebranie biskupów kilku prowincyj kościelnych, odbyte za zezwoleniem papieskiem i pod przewodnictwem legata papieskiego, który go zwołuje. Biorą w nim udział z głosem stanowczym oprócz legata papieskiego: metropolici, biskupi rezydencjalni, administratorzy apostolscy, opaci i prymasi udzielni, wikarjusze i prefekci apostolscy, wikarjusze kapitulni oraz biskupi tytularni, o ile zostaną wyraźnie wezwani. W nowszych czasach sobory plenarne odbyły się na Węgrzech w r. 1822, w Baltimore 1852 i 1866 i w Rzymie (sobór Ameryki łacińskiej) 1899 r.

3. Sobór prowincjonalny, zwany także synodem prowincjonalnym, zebranie biskupów jednej prowincji. Zwołuje go metropolita przynajmniej co 20 lat, wyznacza jego miejsce i przewodniczy mu. Uczestniczą w nim z obowiązku i z głosem stanowczym wszyscy biskupi, z których diecezyj składa się dana prowincja, administratorzy apostolscy, opaci i prałaci udzielni, wikarjusze i prefekci apostolscy, wikarjusze kapitulni, oraz biskupi tytularni, o ile zostaną wezwani; z głosem doradczym zaś po dwóch delegatów z każdej kapituły katedralnej i wyżsi przełożeni zakonów i kongregacyj mniszych, mieszkający w obrębie prowincji. Przedmiotem obrad i uchwał soboru prowincjonalnego są środki ku wzmożeniu wiary i obyczajności, usuwanie nadużyć, łagodzenie sporów i ujednostajnienie karności.



Akta i statuty soborów plenarnych i prowincjonalnych muszą być przed ogłoszeniem odesłane do Stolicy Apostolskiej do zbadania przez kongregację soborową.

**Socyn Faust** (Fausto Sozini), teolog włoski, twórca sekty socynjanów w Polsce, ur. w Siennie w r. 1539, przybył do Polski w r. 1579, mieszkał przeważnie w Krakowie i umarł w Lusławicach w r. 1604. Z polskiego arjanizmu (ob. Arjanizm w Polsce) utworzył na podstawie idei reformatorskich swego stryja, Leljusza Socyna, sektę socynjanów (ob.).

**Socyn Leljusz** (Lelio Sozini), teolog włoski, mieszkał w Wenecji a następnie w Zürichu, gdzie zapoznał się z protestantyzmem i jego głosicielami, Kalwinem i Melanchtonem. W r. 1551 przybył do Krakowa, polecony przez Melanchtona Zygmuntowi Augustowi. Od r. 1559 zamieszkał zpowrotem w Zürichu i tam umarł 1562 r. W pismach swoich wypowiadał wątpliwości co do głównych zasad wiary w kierunku antytrynitarskim (ob. Antytrynitarze), starał się jednak pogodzić swoje poglądy z zapatrywaniami protestantyzmu. Jego doktryna, przyjęta przez jego bratanka Fausta Socyna, stała się podstawą utworzenia w Polsce sekty socynjanów (ob.).

**Socynjanie** (nowi arjanie), sekta zwolenników Fausta Socyna (ob.), dogmatycznie ujęte wyznanie antytrynitarjuszów (ob.) czyli unitarjuszów (ob.), zorganizowane w Polsce ok. r. 1600 w związek wyznaniowy, najsilniejszy ze związków, objętych ogólną nazwą arjanizmu w Polsce (ob.). Doktryna socynjańska, określona w t. zw. katechizmie rakowskim (zjazd w Rakowie, od którego nazywano socynjanów rakowianami), skłania się mimo pozorów supernaturalizmu do skrajnego racjonalizmu. Prawdy wiary, nienaruszane nawet przez ówczesny protestantyzm, o Trójcy św. i o grzechu pierworodnym, socynjanie uważają za sprzeczne z rozumem i z Pismem św. Zaprzeczają również bóstwu Chrystusa a chrzest i komunję uważają za użyteczne ale zupełnie nie konieczne ceremonje. Przeczą zmartwychwstaniu ciał a uznają tylko zmartwychwstanie duchowe dobrych a zniweczenie złych na sądzie ostatecznym. Doktrynę socynjańską potępił papież Pius IV w konstytucji „Cum quorundam" z r. 1555.

Najbujniejszy okres socynjanizmu w Polsce, który szerzył się głównie między drobną szlachtą na Podgórzu karpackiem, Kujawach, Podlasiu i Litwie, przypada na pierwszą połowę XVII w. W r. 1625 było w Polsce 42 zbory socynjańskie, w r. 1655 było ich już tylko 29. Zwalczani zarówno przez katolików jak i protestantów, nie zostali dopuszczeni do ugody toruńskiej z r. 1645 (ob. Colloquium charitativum) a sejm warszawski z r. 1658 zakazał pod karą śmierci przechodzenia na socynjanizm, dotychczasowym zaś jego wyznawcom wyznaczył dwuletni termin do wyzbycia się majętności i wyjazdu z kraju. Wskutek tego część socynjanów przeszła na katolicyzm, luteranizm lub kalwinizm a część opuściła kraj i przeniosła się do Siedmiogrodu, na Śląsk, do Niemiec, Holandji i Anglji, gdzie przybrali nazwę unitarjuszów (ob.).

**Sodalicje marjańskie** (kongregacje marjańskie), stowarzyszenie religijne, mające za cel szczególną cześć Matki Bożej i uświątobliwienia życia. Założycielem pierwszej sodalicji rzymskiej, zwanej Prima Primaria, był jezuita ks. Jan Leunis, belgijczyk, nauczyciel w rzymskiem gimnazjum jezuickiem w r. 1563. Sodalicji tej nadał papież Grzegorz XIII bullą „Omnipotentis Dei" z r. 1584 prawa kongregacji, kanonicznie erygowanej, i podniósł ją do godności macierzy wszystkich kongregacyj marjańskich. W r. 1587 generał jezuitów, Klaudjusz Aquaviva, wydał statut kongregacyj, mając na oku jedynie kongregacje młodzieży szkolnej, wśród której powstała Prima Pri-

maria. Tymczasem sodalicje marjańskie wkrótce po założeniu poczęły krzewić się wśród mężczyzn dorosłych i w ciągu XV w. było już około 3000 sodalicyj.

W Polsce sodalicje, wprowadzone z końcem XVI wieku, zgromadziły liczne zastępy młodzieży, członków palestry, mieszczan, szlachty i dygnitarzy koronnych. Po skasowaniu zakonu jezuitów (1773) przeważna część kongregacyj marjańskich zanikła a po przywróceniu zakonu do życia (1814) odżyły także kongregacje. Lecz węzeł, łączący je z zakonem, został rozluźniony, gdyż Leon XII w r. 1825 zezwolił na agregowanie do sodalicji rzymskiej Prima Primaria także sodalicyj, istniejących poza domami i kościołami jezuitów. Wskutek tego powstały na wspólnym pniu sodalicyj, którą jest Prima Primaria, dwie gałęzie: jedna, kierowana przez jezuitów i druga, podległa zwierzchnictwu biskupów diecezjalnych. Po ogłoszeniu przez Piusa IX w r. 1854 dogmatu o Niepokalanem Poczęciu nastąpił olbrzymi rozwój sodalicyj, tak że gdy od założenia do r. 1854, t. j. przez 270 lat, powstało ich 5625, to od r. 1854 do końca r. 1922, t. j. przez lat 68, liczba ich wzrosła do 40.248. Tworzą między sobą związki międzysodalicyjne, zawodowe, diecezjalne lub ogólnokrajowe i pracują wydatnie na polu społecznem, w dziedzinie miłosierdzia, oświaty religijnej i propagandy życia pobożnego. (Ks. Jan Roztworowski: Przewodnik sodalicyj marjańskich. Kraków. 1925).

**Sodoma i Gomora,** miasta, istniejące za czasów Abrahama w dolinie Siddim w Palestynie, znane z biblijnego opowiadania o Locie (Genesis. XIX), z powodu wyuzdania obyczajowego skazane na zatracenie i zalane morzem Martwem.

**Sohar,** biblja kabalistów, ob. Kabbała.

**Sollicitudo omnium,** bulla papieża Piusa VII z 7 sierpnia 1814 r., przywracająca do bytu zakon jezuitów (ob. Jezuici).

**Soma,** ob. Wedyzm.

**Somaskowie** (majolici), zgromadzenie zakonne, założone w r. 1528 w Somasca, koło Medjolanu, przez św. Hieronima Aemiliani, który w czasie panującego we Włoszech głodu zakładał przytułki dla sierot, ubogich i chorych. Pierwotnie składali tylko śluby proste, od r. 1569 śluby uroczyste a Paweł V uznał ich w r. 1607 jako zakon jałmużniczy. Św. Karol Boromeusz (1538—1584), gorliwy ich protektor, osadził ich przy kościele św. Majoli w Pawji i stąd nazwano ich klerykami regularnymi św. Majoli, czyli majolitami. Przed rewolucją francuską mieli 170 klasztorów, obecnie tylko 10, w Rzymie, Lombardji i Piemoncie, gdzie utrzymują przytułki dla sierot, głuchoniemych i ciemnych.

**Sopuny,** sekta rosyjska, odłam mołokanów (ob. Rosyjskie sekty).

**Soterologja,** w teologji katolickiej nauka o Odkupieniu i o Chrystusie, jako Odkupicielu.

**Spasowcy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Śpiewacy kościelni,** ob. Psałterzysta.

**Spirytualizm,** zapatrywanie filozoficzne, które, w przeciwieństwie do materjalizmu (ob.), uznaje ducha jako jedyną formę bytu rzeczywistego (ob. Monizm).

**Spirytyzm,** pogląd, uznający istnienie odrębnego świata duchów, w szczególności duchów zmarłych ludzi, które mogą oddziaływać na materję i w ten sposób ujawniać swój byt. Sposoby tego ujawniania są rozmaite: w drodze t. zw. materjalizacji, gdy duchy „ukazują się", tworząc sobie chwilowo z materji ciała lub części ciała, np. twarze, ręce, ramiona; w drodze oddziaływań na materję, wywołujących ruchy, które nie dadzą się wytłumaczyć drogą naturalną, jak np. stukania w pustych pokojach, stoliki wirujące i piszące, oraz t. zw. aporty, czyli przenoszenia przedmiotów, nieraz bardzo ciężkich, z miejsca na miejsce; wreszcie w drodze porozumiewania się duchów z ludźmi z pomocą t. zw. medjów, t. j. ludzi, szczególnie do tego pośrednictwa usposobionych. Spirytyzm jest cywilizowaną odmianą pierwotnego animizmu (ob.) i starożytnej nekromancji. Sam uważa się za opartą na doświadczeniach wiedzę o istnieniu duchów i ciągłości istnienia dusz. Jest czemś zupełnie innem, niż wiara religijna w nieśmiertelność duszy, opierająca się na wierze w Boga i wieczną trwałość stosunku między człowiekiem a Bogiem, podczas gdy spirytyzm jest dążeniem do ustalenia na drodze rzekomej empirji, ubranej w formy naukowości, tego, co religja osiąga na drodze wiary. Wprawdzie ze stanowiska religji nie możnaby mieć nic przeciwko doświadczalnemu stwierdzaniu prawdziwości jej wierzeń, niestety jednak, fakta, które wykazuje spirytystyczna empirja, częstokroć zmyślone, lub zupełnie niedorzeczne, pozostają w stosunku do wiary, zwłaszcza wiary chrześcijańskiej, w takiej samej dysproporcji i są oceniane przez spirytyzm z takiem samem niezrozumieniem prawd, których mają dowodzić, jak w pierwotnym animizmie. W doktrynie spirytystycznej przejawiają się resztki starożytnego gnostycyzmu (ob.), idee buddystyczne i panteistyczne, pomieszane z nowożytnym deizmem i racjonalizmem. Z tej mieszaniny wytwarza najnowszego rodzaju mistycyzm, zwłaszcza w czasach powojennych, szczególną i bardzo fantastyczną mitologję. Niepodobna wprawdzie tłumaczyć wszystkich zjawisk spirytystycznych, jak to czyniono dawniej, wyłącznie przez kuglarstwo i oszustwo, nie da się jednak zaprzeczyć, że naukowy fundament teorji spirytystycznej jest bardzo wątły, a błędy obserwacji i błędy pamięci przy zjawiskach spirytystycznych nie schodzą z porządku dziennego. Z drugiej strony zaś znaczna ilość tych zjawisk, zwłaszcza z dziedziny hipnotyzmu, da się wytłumaczyć przez zastosowanie teoryj psychologicznych, bez potrzeby uciekania się do metafizyki i okultyzmu.

Kościół katolicki potępia spirytyzm (dekret św. Oficjum z 26 kwietnia 1917) jako zaprzeczenie wszelkiej religji i wprowadzenie na jej miejsce indyferentyzmu i nihilizmu.

(Du Prel: Der Spiritismus, 1893; Ch. Henri: Spiritismus und Theosophie, „Christliche Welt" 1897; Théodore Flournoy: Spiritism and Psychology, 1911; Hereward Carrington: Psychical Phenomena of Spiritualism, 1907; Th. Mainagn: La Religion spirite (Desclée); L. Roure: Marveilleux spirite, Le spiritisme d'hier et d'aujourd'hui (Beauchesne); Kirchner: Potęga spirytyzmu, Lwów 1910; A. Mohl. W pogoni za prawdą. Poznań 1907).



**Spowiedź,** wyznanie grzechów w celu otrzymania rozgrzeszenia (ob. Absolucja). Według nauki Kościoła katolickiego, spowiedź jest istotnym elementem sakramentu pokuty, niezbędnego warunku pojednania się z Bogiem, sakramentu, ustanowionego przez Chrystusa Pana, który dał apostołom i ich następcom władzę odpuszczania lub nieodpuszczania grzechów. „Weźmijcie Ducha św., których odpuścicie grzechy, są im odpuszczone, a których zatrzymacie, są zatrzymane" (Jan, XX. 21 — 23). W tych słowach nadał Chrystus apostołom i ich następcom władzę sędziowską nad sumieniami ludzkiemi. Do wykonania tej władzy i wydania wyroku, którym jest absolucja (ob.), niezbędne jest bezpośrednie i indywidualne rozpoznanie sumienia, które może nastąpić tylko przez szczegółowe wyznanie grzechów, czyli spowiedź sekretną, zwaną spowiedzią uszną. Tę naukę, głoszoną przez ojców Kościoła, streścił sobór trydencki w r. 1551 (sesja XIV) i potępił zdanie, jakoby „sposób spowiadania się sekretnie samemu kapłanowi, jaki Kościół katolicki od początku zawsze zachowywał i zachowuje, niezgodny był z ustanowieniem i rozkazaniem Chrystusa Pana i jakoby był wynalazkiem ludzkim". Obowiązek spowiedzi przynajmniej raz do roku dla wszystkich katolików, po dojściu do lat rozeznania, ustanowił sobór lateraneński czwarty w r. 1215. Spowiedź generalna, czyli spowiedź z grzechów całego życia, choćby nawet były wyznane w poprzednich spowiedziach, uznaje Kościół katolicki za obowiązującą, jeżeli która z poprzednich spowiedzi była świętokradzką albo nieważną. Władzę słuchania spowiedzi mają na podstawie jurysdykcji własnej: papież w całym Kościele, biskupi w swoich diecezjach, proboszczowie w swoich parafjach; na mocy delegacji zaś ci, którzy ją otrzymali od papieża lub biskupa. Do warunków sakramentalnej pokuty należy prócz spowiedzi: rachunek sumienia, żal za grzechy i postanowienie poprawy oraz zadosyćuczynienie. Tajemnica spowiedzi jest to bezwzględny obowiązek spowiedników do zachowania w najściślejszej ta-

jemnicy wszystkiego, co im wiadomo przez spowiedź. Za złamanie tajemnicy spowiedzi ustanawia prawo kościelne najsurowsze kary.

Kościół grecko-wschodni jest co do nauki o sakramencie pokuty i obowiązku spowiedzi zgodny z Kościołem katolickim. Z pomiędzy sekt wschodnich niektóre, jak monofizyci (ob.), praktykują spowiedź, inne (nestorjanie) ją odrzucają, raskolnicy (ob. Rosyjskie sekty) odrzucają rozgrzeszenie kapłańskie, maronici zaś i armeńczycy (nieunici) uznają potrzebę spowiedzi tylko co do grzechów zabójstwa, cudzołóstwa i kradzieży. Wyznania protestanckie odrzucają spowiedź uszną. Co do konieczności spowiedzi prywatnej i ogólnej istnieją między protestantami różnice zapatrywań już od czasów Lutra, zwłaszcza co do przyznania kaznodziejom (pastorom) t. zw. władzy kluczy (ob. Klucze św. Piotra. 2) a praktyka w tym względzie pozostała dotychczas różna. Od połowy XVIII wieku w przeważnej części luterańskich „kościołów krajowych" przyjęła się praktyka, że pastor wygłasza ogólną formułę wyznania grzechów, zebrani odpowiednim ruchem wyrażają przyznanie się do winy, poczem znowu pastor wygłasza ogólną absolucję. Z końcem XIX w. poczęto wprowadzać w niektórych zborach spowiedź prywatną. Wyznanie reformowane (kalwińskie) odrzuca wszelką spowiedź, uważając „władzę kluczy" jako władzę prawienia kazań i utrzymywania karności kościelnej. Anglikański kościół episkopalny uznaje tylko spowiedź i absolucję ogólną w czasie nabożeństwa niedzielnego. Szkocki kościół prezbiterjalny odrzuca wszelką spowiedź i absolucję.

**Stabat Mater** („Stała Matka Boleściwa"), pieśń kościelna (sekwencja) ku czci Matki Boskiej Bolesnej, skomponowana w rymowanych tercynach łacińskich, pochodzi z XIII lub XIV w. Co do jej autora istnieje kilka hipotez. Przeważnie uchodzi za autora franciszkanin, Jacopone da Todi (zm. w r. 1306), wedle innych przypuszczeń św. Bonawentura (zm. 1274) lub też Jan Peckham (zm. 1292). Z pomiędzy licznych kompozycyj muzycznych do słów „Stabat Mater" najsłynniejsze są Palestriny, Pergolese, Haydna i Rossiniego.

**Stany Zjednoczone Ameryki Północnej,** Statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Starokatolicy.** Uchwały soboru watykańskiego z r. 1870, zawierające postanowienie dogmatyczne o nieomylności (ob.) i o powszechnem biskupstwie papieża, wywołały protest ze strony profesorów uniwersytetu monachijskiego, którzy pod wodzą Jana Döllingera (1799—1890) ogłosili w sierpniu 1870 r. zbiorową deklarację, że tych uchwał nie przyjmują. Do deklaracji Döllingera przyłączyli się niektórzy profesorowie z Bonn, Monasteru, Wrocławia i Pragi. Zwolenników tego protestu nazwano starokatolikami. Przy czynnej pomocy rządów niemieckich, zwłaszcza w Prusach, które zapewniły starokatolikom wspólne używanie kościołów katolickich (ob. Simultaneum) i współwłasność katolickiego majątku kościelnego, ruch starokatolicki, zaznaczający dobitnie swój niemiecki nacjonalizm, zyskiwał szybko zwolenników, którzy zorganizowali się w związek religijny, nazwany w Niemczech i w Austrji „kościołem starokatolickim" a w Szwajcarji „chrześcijanami katolikami". W celu zyskania poparcia innych wyznań protestanckich i schizmatyckich starokatolicy, którzy pierwotnie odrzucali tylko dogmat o nieomylności papieskiej, poczęli odstępować i od innych wierzeń i zasad ustrojowych Kościoła katolickiego. Na synodzie w Konstancji w r. 1873 wprowadzili ustrój synodalny, znieśli spowiedź uszną i obowiązek postu, ograniczyli liczbę świąt, na konferencjach pojednawczych z protestantami (1874—1875) wyrzekli się nauki katolickiej o równorzędności tradycji z Pismem św. jako źródła wiary, nauki o odpustach, dogmatów o Przeistoczeniu (ob. Transsubstancjacja) i o Niepokalanem Poczęciu N. M. P. (ob.). Wobec kościoła anglikańskiego i powstałych z niego sekt episkopalnych uznali apostolskie następstwo ich biskupów a wobec schizmatyków słuszność ich poglądu w sprawie t. zw. Filioque (ob.). Na synodzie w r. 1878 wprowadzili małżeństwo księży a na kongresie w Baden-Baden w r. 1880 język niemiecki we wszystkich czynnościach liturgicznych. Największy swój rozrost w Niemczech, gdzie liczyli w r. 1880 około 50.000 wyznawców (w r. 1891 już tylko 34.000), zawdzięczali starokatolicy poparciu Bismarka, który w czasie t. zw. kulturkampfu (ob.) forsownie ich popierał jako sprzymierzeńców w walce z Kościołem katolickim.



Obecnie istnieje około 100 gmin starokatolickich z około 30.000 wyznawców w Niemczech a mianowicie w Hesji, Wirtembergji, Prusach, Badenji i Bawarji. W Austrji, gdzie uzyskali uznanie rządowe w r. 1877, liczą ok. 3.000 wyznawców. W Szwajcarji wprowadzenie sekty starokatolickiej stało się powodem prześladowań katolicyzmu ze strony rządów kantonalnych, odbierania katolikom kościołów lub przyznawania starokatolikom wspólności używania kościołów katolickich. Starokatolicy, zwący się w Szwajcarji „chrześcijanami katolikami", liczą tam około 50.000 wyznawców. Na czele sekty stoi synod narodowy wraz z biskupem w Bernie szwajcarskiem. Od r. 1889 starokatolicy odbywają międzynarodowe kongresy (w Utrechcie lub w Bernie), w których biorą udział różne pokrewne sekty, jak np. janseniści holenderscy a z Polski hodurowcy (ob.) i marjawici (ob.).

**Staroluterskie gminy,** ob. Separatyści.

**Staroobrzędowcy w Polsce.** Starowiercy czyli staroobrzędowcy (ob. Rosyjskie sekty) liczą w Wileńszczyźnie 52 parafje, zorganizowane na podstawie statutu, który po zatwierdzeniu przez rząd ogłoszony został w Monitorze Polskim z 12 września 1928 r., Nr. 210. Na czele organizacji stoi rada naczelna, której członków wybiera „wszechpolski zjazd staroobrzędowców". Statut reguluje stosunki między tym zjazdem (soborem) i radą naczelną. Tak zorganizowany związek religijny staroobrzędowców w Polsce został uznany dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej „ o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchji" z dn. 22 marca 1928 Dz. Ust. Rzpltej Pol. Nr. 38.

**Staropomorcy** czyli filipowcy (ob. Rosyjskie sekty).

**Starowiercy,** ob. Staroobrzędowcy.

**Stary Testament,** ob. Biblja.

**Statystyka wyznań,** ob. Religja oraz tablice statystyczne przy artykułach: Ameryka, Azja i Europa.

**Stauropigja** w Kościele grecko-wschodnim klasztor, zależny bezpośrednio od patrjarchy lub od synodu.

**Stefan,** imię dziewięciu papieży.

**Stefan I,** był papieżem od 254 do 257 r., zwalczał pogląd rebaptyzantów, wymagających ponownego chrztu dla nawróconych heretyków;

**Stefan II** (752—757) zawezwał na pomoc przeciwko Longobardom Pipina Małego, króla Franków, który oddał papieżowi odebrany Longobardom egzarchat raweński, co uważają za początek państwa papieskiego (ob. Kościelne państwo);

**Stefan III** (768—772), zwołał w r. 769 sobór w Rzymie, który uznał cześć, oddawaną świętym obrazom, za zgodną z nauką chrześcijańską, wbrew uchwałom soboru w Konstantynopolu z r. 753, który postanowił niszczenie obrazów (ob. Obrazoburstwo);

**Stefan IV** (816—817);

**Stefan V** (885—891) w liście do Swatopluka, księcia Moraw, zakazał liturgji słowiańskiej, na którą zezwolił Jan VIII;

**Stefan VI** (896—897) padł ofiarą toczących się wówczas walk stronnictw rzymskich i toskańskich. Przyłączywszy się do jednego z nich, został przez drugie uwięziony i uduszony w więzieniu;

**Stefan VII** (929—931);

**Stefan VIII** (939—942);

**Stefan IX** (1057—1058).

**Stefanowcy,** sekta rosyjska, należąca do grupy sekt bezpopowców (ob. Rosyjskie sekty).

**Sterkoraniści,** przezwisko, stosowane w XI wieku do mnichów greckich, którzy twierdzili, że przez spożycie komunji łamie się post oraz, że podlega ona takiemu samemu procesowi trawienia, jak zwykłe pokarmy.

W czasie t. zw. reformacji teologowie kalwińscy używali tej pogardliwej nazwy wobec luteranów.

**Stoicyzm,** grecki system filozoficzny, którego twórcą był Zenon z Ki-

tion z Cypru, żyjący od r. 334 do 262 przed nar. Chr., oraz Chrysippos z Cylicji (zm. ok. r. 205). Nazwa pochodzi od greck. stoa poikile, portyku w Atenach, gdzie się zbierali uczniowie Zenona. Nauka stoików jest to konsekwentny materjalizm dynamiczny, połączony z panteizmem. Wedle tej nauki, wszystko, co istnieje, stanowi jeden byt cielesny. Najruchliwszy z elementów a przeto najwięcej zdolny do działania jest ogień, z którego składa się bóstwo, pneuma (tchnienie), wszystko przenikająca dusza wszechświata. Ta substancja boża wysyła na świat siły, podobne do nasion (logoi spermatikoi), które przenikają świat i kierują nim wedle boskiego rozumu ku dobremu i rozumnemu celowi. Te siły boskie ubiera wyobraźnia ludzka w postacie wielu bóstw, które są tylko symbolami różnych przymiotów bóstwa i różnych objawów jego działania w wszechświecie. Jedynem dobrem na świecie jest cnota, czyli harmonijny stan duszy, kierujący czynami człowieka w sposób zgodny z naturą. Cztery są główne cnoty stoika: roztropność, wstrzemięźliwość, sprawiedliwość i męstwo. Największem złem jest występek. Poza cnotą i występkiem wszystko inne jest rzeczą obojętną (adiaforon). Przeszkodą do nabycia cnoty są namiętności, których jest cztery: radość, smutek, pożądliwość i bojaźń. Prawdziwą cnotę posiada tylko mędrzec, który wyzwolił się od tych namiętności.

Stoicyzm grecki rozpowszechnił się w Rzymie za czasów cesarstwa. Przedstawicielami jego byli między innymi Seneka, Epiktet i Marek Aureljusz, których pisma miały w XV i XVI wieku licznych zwolenników w Niemczech (Melanchton, Zwingli) i we Francji (Ribadeau, Montaigne, w XVII w. Descartes i Pascal). Poszczególne poglądy stoicyzmu przejęli nowsi filozofowie, jak Kant i Nietzsche.

**Stolica Apostolska** (Stolica Święta), nazwa władzy papieskiej z tytułu prymatu władzy (ob. Papież).

**Stosunek Kościoła do państwa,** ob. Kościół i państwo.

**Stranniki** (bieguny), ob. Rosyjskie sekty.

**Strygolniki,** sekta rosyjska z XIV wieku (ob. Rosyjskie sekty).

**Studyci,** zakon grecko - rusińskiego obrządku, odłam bazyljanów (ob.), pochodzący od św. Teodora Studyty, opata klasztoru w Sakudion (zm. w r. 826), posiada trzy klasztory w województwie lwowskiem, a mianowicie w Skniłowie, Uniowie i Zarwanicy. Trudnią się gospodarstwem wiejskiem.

**Stuła,** od V wieku suknia kapłańska, obecnie oznaka urzędu kapłańskiego, noszona przez księży (biskupów i kapłanów) na szyi.

**Stuły prawa,** ob. Jura stolae.

**Stygmaty,** odbicia ran Chrystusowych na rękach, nogach, lewym boku i dookoła głowy, pojawiające się u niektórych świętych, błogosławionych i odznaczających się szczególną pobożnością, jak np. u św. Franciszka z Assyżu (w r. 1224), u św. Katarzyny z Sienny (zm. 1380), św. Katarzyny genueńskiej (zm. 1510), Bernardyny od Krzyża św. (zm. 1847), Berty Bouquillon w St. Omer (zm. 1850), Ludwiki Lateau z Bois d'Hainé (zm. 1883) i wielu innych. Zjawisko to, zaliczane przez przeciwników życia nadprzyrodzonego do rzędu zjawisk hipnotycznych i tłumaczone przez autosugestję lub histerję, uważa Kościół katolicki za nadprzyrodzony dar boży, jeden z charismatów (ob.) i liczy sześćdziesięciu kilku stygmatyków, w tej liczbie 41 mężczyzn. Według statystyki badacza stygmatyków, dr. Imbert-Gourbeyre, liczba znanych stygmatyków wynosi trzysta kilkadziesiąt. Ostatnią stygmatyczką, co do której Kościół nie wypowiedział dotychczas (r. 1930) ostatecznego zdania, jest Teresa Neumann w Bawarji.

**Stylici** (słupnicy), ascetyczni mnisi wschodni, spędzający życie przeważnie stojąco na słupie, 15 do 16 metrów wysokim, na którym była umieszczona mała cela. Przykład takiego życia wyszedł od św. Symeona Stylity (Słupnika), żyjącego w okolicy Antjochji (390—459). Blisko 27 lat aż do śmierci spędził na słupie i znalazł wielu naśladowców, szczególnie w VII w., w Syrji, Palestynie, Azji Mniejszej, a później i w Rosji. Ten rodzaj ascetycznego życia, nieznany



na Zachodzie, miał na Wschodzie zwolenników jeszcze w XIV wieku.

**Stypendjum mszalne,** jałmużna czyli ofiara, zwykle pieniężna, którą składa kapłanowi katolickiemu ten, komu zależy na odprawieniu mszy św. na intencję, przez siebie naznaczoną. Stypendja mszalne powstały stąd, że w pierwszych wiekach chrześcijaństwa wierni, uczestniczący w nabożeństwie, znosili w miarę możności ofiary z chleba i wina, z których część używano w czasie mszy św. a resztę przeznaczano na utrzymanie kleru. Za to odczytywano nazwiska ofiarodawców podczas mszy św. z dyptychów (ob.). Te naturalja zmieniły się wkrótce w ofiary pieniężne, od VIII w. składane nie kościołowi, lecz kapłanowi, który mszę odprawiał. W ten sposób stypendjum stało się ofiarą, przeznaczoną na utrzymanie kapłana. Nie stanowi zapłaty za mszę, co byłoby symonją (ob.), lecz jest ofiarą po stronie dającego a jałmużną po stronie przyjmującego. Wysokość stypendjów mszalnych oznacza biskup lub zwyczaj miejscowy.

**Subdiakonat,** ob. Święcenia.

**Subotnicy,** ob. Rosyjskie sekty.

**Suche dni** (dni kwartalne), w Kościele katolickim trzy dni postu co kwartał, przypadające na środę, piątek i sobotę, w zimie po święcie św. Łucji, t. j. po 13 grudnia, na wiosnę w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, w lecie po Zielonych Świętach, a w jesieni po święcie Podniesienia Krzyża św., t. j. po 14 września.

**Sufragan,** 1) biskup zależny od metropolity, t. j. nie podlegający bezpośrednio papieżowi, jeden z biskupów, których diecezje stanowią obszar prowincji kościelnej; 2) zazwyczaj nazywają sufraganem biskupa tytularnego, dodanego do pomocy biskupowi diecezjalnemu (ob. Koadjutor).

**Sulpicjanie** (Compagnie de Saint-Sulpice), zgromadzenie kapłanów świeckich, założone w Paryżu w r. 1642, poświęcone kształceniu i wychowywaniu kleryków. Urządziło w Paryżu w połowie XVII wieku wielkie seminarjum duchowne dla wszystkich diecezyj francuskich, później zaś seminarjum dla kleru amerykańskiego w Montreal w Kanadzie. Wskutek rewolucji francuskiej przenieśli się w r. 1791 z Paryża do Walsan koło Würzburga i do Baltimore. Ponownie otwarte seminarjum paryskie zamknął rząd francuski w czasie sekularyzacji zakonów (1903—1906). Posiadają seminarja w Ameryce Północnej, w Baltimore, Bostonie, Waszyngtonie, New Yorku i w St. Francisco. Superjor generalny rezyduje w Paryżu przy kościele św. Sulpicjusza.

**Suma** (łać. summa), uroczysta msza w niedziele i święta, w kościołach parafjalnych i katedralnych zazwyczaj śpiewana i połączona z kazaniem.

**Sumienie,** pojęcie, powstałe w filozoficznej szkole stoików, subjektywny wskaźnik etyczny, będący uświadomionym sądem rozumu, opartym na odróżnieniu zła od dobra. Jest pojęciem religijnem, o ile głos jego tłumaczy się objawieniem w ludzkim umyśle bożej sprawiedliwości i świętości. Moralność niereligijna uważa głos sumienia jako rzecz zmienną, zawisłą od przyzwyczajenia i kierującą się względami użyteczności.

**Sunnici,** ob. Islam.

**Superintendent,** duchowny protestancki, wykonywający w pewnym okręgu władzę nadzorczą nad duchowieństwem parafjalnem i pośredniczący pomiędzy niem a konsystorzem. Odpowiada co do funkcyj administracyjnych katolickiemu urzędowi dziekana i w południowych Niemczech nosi ten tytuł. Pierwszy superintendent prowincji lub kraju ma tytuł superintendenta generalnego. Superintendenta i superintendenta generalnego zatwierdza w Polsce władza państwowa.

**Superjor,** przełożony zakonny w znaczeniu ogólnem a mianowicie opat, przeor, gwardjan, definitor, prowincjał, generał; w znaczeniu szczególnem zaś w niektórych zakonach i kongregacjach (np., u jezuitów i oratorjanów) przełożony miejscowy domu zakonnego, w innych (np., u lazarystów) przełożony całego zgromadzenia (superjor generalny).

**Supernaturalizm,** zapatrywanie, według którego poza rzeczywistością materjalną, polegającą na samych tylko rzeczach, dostrzeganych zmysłami, istnieje i inna rzeczywistość, nadzmysłowa, wyższa i doskonalsza,

objawiająca swój byt przez działanie na rzeczywistość materjalną, nad którą panuje.

**Suplikacje,** błagalna pieśń kościelna, w Polsce zaczynająca się od słów: „Święty Boże, Święty Mocny". Do suplikacyj zaliczają również znaną w Polsce modlitwę papieża Urbana VIII „Przed oczy Twoje, Panie, winy nasze składamy".

**Sursum corda** (łać. „wznieśmy serca"), słowa, od których zaczyna się część mszy św., zwana prefacją.

**Suspensa,** kara kościelna, polegająca na pozbawieniu osoby duchownej bądź to używania beneficjum, bądź też prawa spełniania funkcyj duchownych, któreby miała wykonywać z mocy urzędu kościelnego i z tytułu otrzymanych święceń.

**Sutanna** (łać. vestis talaris) zwierzchni ubiór duchownych katolickich, długi po kostki, wprowadzony przez Sykstusa V w r. 1589. W Polsce zachodniej (b. dzielnicy pruskiej) i w krajach o ludności przeważnie protestanckiej księża używają sutanelli, czyli sutanny skróconej, przypominającej surdut. Biskupi noszą sutannę fioletową, kardynałowie czerwoną, papież białą.

**Suzo** (Seuse) Henryk, kaznodzieja i mistyk niemiecki, urodzony w r. 1295 w Ueberlingen w Szwabji, kształcił się w Kolonji i wstąpił do zakonu dominikanów w Konstancji. Prowadził życie ascetyczne i został przez papieża Grzegorza XVI uznany za błogosławionego. Najbardziej rozpowszechniona jego „Księga o wiecznej mądrości", pisana ozdobną prozą, uchodzi za najpiękniejszy owoc mistyki niemieckiej.

**Swarog** i **Swarożyc,** ob. Słowiańska religja.

**Swastyka,** krzyż z końcami zakrzywionemi pod kątem prostym. U Hindusów ma dwojaką formę: gdy końce są zakrzywione na prawo 卐 nazywa się suastika i jest znakiem pomyślności, pierwotnie symbolem słońca, życia, zdrowia i bogactwa. Znak 卍 zwany sauvastika, jest symbolem słońca jesiennego. Znak swastyki znajdował się w wykopaliskach trojańskich, także w Egipcie, gdzie był również symbolem słońca, w Grecji, we Włoszech i w północnej Europie, gdzie niezawsze jest symbolem a raczej motywem ornamentacyjnym. W Niemczech jest odznaką stronnictwa nacjonalistycznego o tendencjach antysemickich (Hackenkreuzler).

**Swedenborg Emmanuel** (1688 — 1772), syn szwedzkiego biskupa protestanckiego, uczony fizyk i chemik. W 60 roku życia poświęcił się mistycyzmowi i postanowił założyć nowy Kościół, który nazwał Nową Jerozolimą. Twierdził, że przy lekturze biblji a zwłaszcza Apokalipsy św. Jana miał bezpośrednie objawienia boskie i na ich podstawie napisał szereg dzieł teologicznych, w których uznał biblję jako wyłączne źródło poznania. Pisma te zjednały mu zwolenników, którzy w osiem lat po jego śmierci założyli w Sztokholmie towarzystwo egzegetyczno-filantropijne, zajmujące się tłumaczeniem jego dzieł. Drugie takie towarzystwo, powstałe w Sztokholmie w r. 1796 pod nazwą „Fide et charitate", istnieje dotychczas. Do utworzenia nowego wyznania w myśl nauk Swedenborga przyszło jednak nie w Szwecji, lecz w Anglji, gdzie duchowni Kościoła anglikańskiego, Hartley i Cloves, tłumaczyli, wydawali i rozszerzali dzieła Swedenborga. Od r. 1787 poczęły się tworzyć w Anglji i w Ameryce Północnej gminy wyznaniowe swedenborgjanów z kultem, zastosowanym do jego teoryj i z duchownymi, rekrutującymi się przeważnie z pomiędzy sekty metodystów, którzy rozszerzali naukę Swedenborga we Francji, Niemczech, Rosji i Szwecji. Gmin takich było do r. 1915 w Anglji i Irlandji 72, w Stanach Zjednoczonych i w Kanadzie 96. (Ogólna ilość swedenborgjanów w Europie i w Ameryce wynosi około 16.000). Na czele tej organizacji, zwanej Nową Jerozolimą, stoi w Anglji „generalna konferencja" a w Ameryce „generalna konwencja".

**Światowit,** ob. Słowiańska religja.

**Świątynia jerozolimska,** zbudowana przez Salomona w X wieku przed Chr., zburzona w r. 586 przez Chaldejczyków (Nabuchodonozora). Odbudował ją Zorobabel po powrocie Izraelitów z niewoli babilońskiej (r. 356



przed Chr.) a Herod Wielki, panujący od r. 37 do 4 przed Chr., powiększył i upiększył budowę Zorobabela. W r. 70 po Chr. zburzyli ją Rzymianie. Obydwie budowle, Salomona i Zorobabela, były zbudowane według tego samego planu, co przenośna świątynia, używana przez Izraelitów w czasie wędrówki przez pustynię (ob. Przybytek). A mianowicie zawierała t. zw. miejsce najświętsze, gdzie w świątyni Salomona mieściła się arka przymierza, miejsce święte, w którem stał świecznik mojżeszowy i stół z chlebem pokładnym (w świątyni Salomona prócz tego 10 świeczników i 10 stołów) oraz ołtarz kadzielny. Z dwóch dziedzińców jeden był przeznaczony dla kapłanów, drugi dla ludu.

**Święcenia.** W katolickiem prawie kanonicznem święcenie (ordynacja) oznacza 1) akt władzy biskupiej, ceremonję, przez którą przyjmujący święcenie (ordynand) otrzymuje władzę udzielania sakramentów i sakramentaljów lub zdolność posługiwania przy ich udzielaniu zależnie od stopnia święcenia, oraz 2) samą władzę, otrzymaną przez przyjęcie święceń. Święcenie jest sakramentem, ustanowionym przez Chrystusa (ob. Kapłaństwo, III). W Kościele rzymsko-katolickim jest siedem święceń: trzy większe, t. j. kapłaństwo, diakonat i subdiakonat i cztery mniejsze, t. j. akolitat, egzorcystat, lektorat i ostjarjat. Osobnym stopniem święceń jest episkopat, czyli sakra biskupia, nadająca pełnię władzy kościelnej w obrębie diecezji. W Kościele wschodnim są dwa święcenia większe, t. j. kapłaństwo i diakonat, oraz dwa mniejsze, t. j. hipodiakonat i lektorat. Zwyczajnymi szafarzami święceń są biskupi, nadzwyczajnymi zaś opaci, którzy mogą wyświęcać podwładnych sobie zakonników, nie będący biskupami kardynałowie, wikarjusze apostolscy, prefekci apostolscy i prałaci udzielni, na własnem terytorjum, mogą udzielać tonzury (ob.) i święceń mniejszych. Odstępy czasu, które według prawa kanonicznego muszą być przy święceniach zachowane, czyli t. zw. interstycja, przeznaczone są na ćwiczenia w wykonywaniu przyjętego święcenia i wynoszą przy święceniach większych trzy miesiące lub więcej aż do roku, przy święceniach mniejszych zaś według uznania biskupa.

**Święci.** Każda religja wytwarza właściwe sobie pojęcie świętości. Polega ona albo na stosunku pewnych osób lub rzeczy do bóstwa, albo na wywołującym cześć przymiocie, złączonym integralnie z osobą lub rzeczą. Znane w religjach ludów pierwotnych t. zw. tabu (ob.), czyli osoba lub rzecz, obdarzona tajemną siłą, wzbudzająca cześć lub strach, jest najprymitywniejszem pojęciem świętości, które nie rozróżnia pomiędzy bóstwem jako źródłem świętości a przedmiotem czci lub strachu. Na wyższym stopniu stoi pojęcie świętości, związanej z osobami, które wyłącznie poświęcają się służbie bóstwa (kapłanów, proroków) lub z rzeczami, przeznaczonemi do celów kultu religijnego. Rzeczy takie są, według prawa rzymskiego, wyłączone od pospolitego użytku, wyjęte z obiegu.

Chrześcijańskie pojęcie świętości osoby oznacza wyłącznie przymiot, będący odbiciem świętości bożej, i wyłącznie tylko ten przymiot świętego jest przedmiotem czci. Świętymi nazywa Kościół katolicki osoby zmarłych, którzy przez swoje cnoty i zasługi stali się godnymi być pośrednikami i orędownikami żyjących w mistycznym organizmie Kościoła (ob. Obcowanie świętych). Cześć świętych powstała z czci dla męczenników. Pierwszy jej dowód pisemny napotykamy w II wieku w liście gminy chrześcijańskiej w Smyrnie, która w r. 155 prosi namiestnika rzymskiego o wydanie zwłok męczennika św. Polikarpa, czemu sprzeciwiają się żydzi a gdy namiestnik każe spalić ciało świętego, chrześcijanie zbierają szczątki, chowają je z oznakami czci i gromadzą się corocznie w miejscu ich pochowania, aby uczcić rocznicę męczeństwa jako „dzień urodzin do wiecznej chwały". Dalszy dowód czci świętych w pierwszych wiekach chrześcijaństwa zawiera list św. Cyprjana (zm. w r. 258) do gminy chrześcijańskiej w Kartaginie, w którym nakłania ją do zapisywania dni śmierci męczenników, przyczem stwierdza ogólnie przyjętą

praktykę corocznego święcenia ich pamięci w dzień męczeństwa. Gdy w IV w. ustały prześladowania chrześcijan, najwybitniejsi ówcześni ojcowie Kościoła, jak św. Bazyli, św. Grzegorz z Nazjanzu i św. Grzegorz z Nissy na Wschodzie a św. Ambroży na Zachodzie, polecają prócz czci męczenników cześć świętych pustelników i ascetów. Św. Hieronim w r. 407 zwalcza herezję Wigilancjusza, który powstawał przeciw życiu ascetycznemu, przeciw czci świętych i relikwij. W IV w. wprowadzono na Wschodzie a w VIII w całym Kościele uroczystość Wszystkich Świętych. W wiekach średnich powstał też kult świętych jako patronów ludzi, noszących ich imiona, oraz patronów kościołów, miast i krajów. Drugi sobór w Nicei (w r. 787) określił ściśle różnicę czci, należnej Bogu (adoratio, cultus latriae, latreia) od czci, składanej świętym (proskynesis, cultus duliae od greck. dulos — sługa) jako czci sług bożych, będącej prośbą o pośrednictwo do Boga. Od X w. zwracali się biskupi do papieży o dozwolenie czci ogólnej świętych, czczonych w pewnych okolicach. Stąd powstało prawo kanonizacji, przysługujące tylko papieżowi (ob. Kanonizacja). Gdy reformatorzy protestanccy w XVI wieku uznali cześć świętych jako przeciwną nauce chrześcijańskiej, zagroził sobór trydencki w r. 1568 klątwą tym wszystkim, którzyby przeczyli, że jest rzeczą dobrą i pożyteczną wzywać pomocy i orędownictwa świętych.

Życiorysy świętych zbierano od najdawniejszych czasów chrześcijaństwa w t. zw. kalendarjach, menologjach i martyrologjach. W r. 1643 rozpoczął Jan Bolland dzieło p. t. Acta Sanctorum (ob.), prowadzone dotychczas przez bollandystów (ob.) a zawierające wszelkie dokumenty, które odnoszą się do życia i śmierci świętych.

**Święta,** dni odpoczynku i nabożeństwa, odgrywają ważną rolę we wszystkich religjach i ustalają się przeważnie w pewien system, nadający życiu religijnemu kalendarzowo określone ramy. Historja religji wyprowadza powstanie świąt od zjawisk przyrody, okresowo się powtarzających, jak zmiany księżyca i pory roku, i związanych z temi zjawiskami okresów życia rolniczego. U wszystkich niemal ludów napotykamy święta wiosenne i jesienne, istniejące od najdawniejszych czasów oraz co tydzień powtarzające się święto wypoczynku (szabat, niedziela), pozostające w związku z tygodniowemi zmianami księżyca. Związek pomiędzy systemem świąt a biegiem życia przyrody pozostaje nienaruszony nawet w religjach, stojących na wyższym stopniu uduchowienia i ustanawiających święta według zdarzeń historycznych. Nie zerwała tego związku religja chrześcijańska, ustanawiając swe święta według zdarzeń z życia Chrystusa, które są istotą chrześcijańskiego systemu świątecznego.

Rok kościelny (ob.) dzieli się na trzy wielkie okresy świąt (semestre Domini). Pierwszy z nich, okres świąt Bożego Narodzenia, poprzedzony adwentem (ob.), obejmuje nadto święta św. Szczepana, św. Jana Ewangelisty, śś. Młodzianków, następnie święto Obrzezania Pańskiego czyli Nowy Rok i Epifanję, czyli święto Trzech Króli w Kościele zachodnim a święto chrztu Chrystusa w Jordanie w Kościele wschodnim. Drugi okres, wielkanocny, zaczyna się od niedziel wielkopostnych (nazywanych po łacinie od początkowych słów psalmu) a mianowicie Wstępnej („Invocavit"), Suchej („Reminiscere"), Głuchej („Oculi"), Środopostnej („Laetare"), Niedzieli Męki Pańskiej („Judica") i Niedzieli Palmowej, po której następuje Wielki Tydzień i święto Zmartwychwstania czyli Wielkanoc. Okres pomiędzy Wielkanocą a Zielonemi Świętami z uroczystemi niedzielami: Białą czyli Przewodnią, drugą po Wielkanocy „Misericordia", trzecią „Jubilate", czwartą „Cantate" i piątą „Rogate" oraz świętem Wniebowstąpienia, uchodził aż do IV wieku za świąteczny (Quinquagesima laetitiae). Do okresu Zielonych Świąt liczy się 10 dni po Wniebowstąpieniu, Zielone Święta, niedziela Trójcy św. oraz święto Bożego Ciała. Wszystkie następujące po Zielonych Świętach niedziele liczą się aż do adwentu jako „I po Świątkach", „II po Świątkach" i t. d. Wśród tych głównych okresów świątecznych



przypadają różne święta ku czci Matki Bożej, Apostołów Piotra i Pawła i Wszystkich Świętych.

Święta Kościoła katolickiego dzielą się na: 1) publiczne, obowiązujące wszystkich wiernych do przerwania pracy i do wysłuchania mszy św. i święta kościelne, obowiązujące tylko duchowieństwo; 2) święta ogólne, obchodzone w całym Kościele i lokalne, obchodzone tylko w pewnych krajach lub okolicach; 3) święta stałe, przypadające stale na te same dni roku i święta ruchome, które zależą od dnia, na który wypada święto Wielkanocy i 4) święta uroczyste i nieuroczyste, odróżniające się według przepisów liturgicznych. Prawo ustanawiania, przenoszenia i znoszenia świąt należy wyłącznie do papieża. Ponieważ mnogość świąt okazała się szkodliwą pod względem ekonomicznym i moralnym, przeto już papież Urban VIII w r. 1642 przeprowadził zmniejszenie ich liczby i określił, które z nich mają być obchodzone uroczyście w całym Kościele. Wykaz Urbana VIII uległ później kilkakrotnej redukcji, której dokonali papieże Benedykt XIV, Pius VI i Pius X. Według kodeksu kanonicznego obowiązują obecnie w całym Kościele następujące święta uroczyste: wszystkie niedziele, Boże Narodzenie, Święto Obrzezania Pańskiego (Nowy Rok), Trzech Króli, Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Zielone Święta, Boże Ciało, święto Niepokalanego Poczęcia, Wniebowzięcie Najśw. Marji Panny, Apostołów Piotra i Pawła i Wszystkich Świętych. W Polsce obowiązuje nadto na podstawie ustawy państwowej z dn. 18 marca 1925 Dziennika Ustaw Nr. 34 święto Matki Boskiej Gromnicznej (2 lutego) oraz drugie dni świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy i Zielonych Świąt.

**Święta żydowskie,** ob. Żydowskie święta.

**Świętokradztwo** (łać. sacrilegium) znieważenie rzeczy świętej, w chrześcijaństwie w ogólniejszem znaczeniu wszelki grzech przeciw religji, jak np., bluźnierstwo, bałwochwalstwo i t. p. Teologja katolicka odróżnia: 1) świętokradztwo osobowe, czyli znieważenie osoby duchownej lub też popełnienie przez nią występku przeciw godności stanu duchownego, 2) świętokradztwo miejscowe, czyli znieważenie miejsc poświęconych, jak kościoły, kaplice i cmentarze, popełnione przez kradzież rzeczy tam przechowywanych, lub przez wykroczenie przeciwko ich nienaruszalności (ob. Przywileje kościołów) bądź też przez wszelki występek, przez który następuje profanacja tych miejsc; 3) świętokradztwo rzeczowe czyli nadużycie rzeczy świętych jak sakramenta, sakramentalja, obrazy i relikwje, księgi św., ceremonje religijne i poświęcone na użytek kultu religijnego naczynia i ubiory.

**Świętokupstwo,** ob. Symonja.

**Świętopietrze,** danina, składana Stolicy Apostolskiej na utrzymanie kurji papieskiej, muzeów, akademij papieskich, misyj i na inne cele kulturalne i dobroczynne, popierane przez papiestwo. Wprowadzone zostało najpierw w Anglji w VIII wieku, następnie w Danji i w Polsce w XI w., było płacone w Szwecji, Norwegji i Islandji od XII w., w Niemczech od XIV w. aż do czasów t. zw. reformacji. Instytucja świętopietrza odżyła w XIX w. z powodu upadku państwa kościelnego, gdy świat katolicki przyjął na siebie składanie tego datku jako dobrowolnej ofiary na rzecz Stolicy Apostolskiej. Roczna suma świętopietrza wynosi, według podań akatolickich, około 2 do 3 miljonów franków rocznie.

**Świętych obcowanie,** ob. Obcowanie świętych.

**Swobodnicy,** odłam sekty duchoborców (ob. Rosyjskie sekty).

**Sybillińskie księgi.** Według podań, sięgających VIII wieku przed Chr., istniały w Grecji i w Azji Mniejszej wieszczki, zwane Sybillami, przepowiadające w stanie ekstazy przyszłość miastom i państwom. Najgłośniejsza była Sybilla z Erytrei na wybrzeżu jońskiem, która przepowiadała Hellenom upadek Troi. W starożytnej Italji była Sybilla, zwana kumejską (od Cumae), która ofiarowywała Tarkwinjuszowi Starszemu 9 ksiąg a wkońcu sprzedała mu 3 księgi wróżb, które wraz z innemi proroctwami przechowywano na Kapitolu aż do jego pożaru w r. 83, w którym uległy zniszczeniu. Potem na pole-

cenie senatu zebrano w Grecji i w Azji Mniejszej nowe księgi sybillińskie i umieszczono na Kapitolu, które znów spaliły się w czasie pożaru Kapitolu z początkiem V wieku. Istniała więc w zamierzchłej przeszłości cała literatura sybillińska, którą w II wieku przed Chr. zajęli się helenizujący żydzi w Aleksandrji i dorabiali przepowiednie sybillińskie z wyraźną tendencją wykazania wyższości religji żydowskiej i narodu izraelskiego ponad innemi. W czasie prześladowania chrześcijan w II w. po Chr. poczęli się powoływać na te księgi pisarze chrześcijańscy i dorabiali do nich nowe przepowiednie, wróżące upadek państwa rzymskiego. W ten sposób powstało dochowanych dotychczas 14 ksiąg sybillińskich, będących mieszaniną poglądów pogańskich, żydowskich i chrześcijańskich. Pochodzenia wyłącznie chrześcijańskiego są księgi szósta i ósma, zawierające hymn na cześć Chrystusa i krzyża, opis Zwiastowania i Narodzenia, przepowiednie królestwa bożego na ziemi, nauki moralne, przestrogi przed pogaństwem i t. p. Księgi te, odnalezione w XVI w., wydał w r. 1828 kardynał Angelo Mai według rękopisu, znalezionego w Medjolanie i dwóch rękopisów rzymskich.

**Syjam,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Syjoński kościół,** sekta amerykańska, założona w r. 1896 przez Dowie'go w Chicago, który ogłosił się „Eljaszem Odnowicielem", mającym misję zgromadzenia w „kościele Syjońskim" wiernych, którzy oczekują powrotu Chrystusa na ziemię. Swoim zwolennikom, których liczył około 12.000, zalecał wstrzymanie się od tytoniu, alkoholu i wieprzowiny. Przyjęcie do sekty następowało przez potrójne zanurzenie w wodzie. Po usunięciu Dowie'go od kierownictwa sekty w r. 1906 Amerykanin Boliva i Szwajcar Hodler zajęli się likwidacją sekty, dążąc przedewszystkiem do uratowania kapitałów, włożonych w „miasto Syjońskie" przez zwolenników Dowie'go.

**Sykstus,** imię pięciu papieży:

**Sykstus I** św. (117 — 126), szósty następca św. Piotra, czczony jako męczennik, tak jak wszyscy jego poprzednicy;

**Sykstus II** św. (257 — 258), umęczony za panowania Walerjana wraz ze swymi diakonami;

**Sykstus III** św. (432 — 440), wybudował w Rzymie bazylikę Santa Maria Maggiore, kościół św. Sabiny na Awentynie i św. Wawrzyńca „za murami".

**Sykstus IV** (1471 — 1484) upiększył Rzym (kaplica Sykstyńska). Dla zdobycia potrzebnych na to funduszów dopuszczał się nadużyć z odpustami i kumulacjami beneficjów. Zarzucają mu także nepotyzm.

**Sykstus V** (1585 — 1590) pochodził ze słowiańskiej rodziny Perettich w Ilirji, był generałem zakonu franciszkanów i kardynałem. Pięcioletni swój pontyfikat zaznaczył energiczną działalnością kościelną, tudzież jako administrator państwa kościelnego i protektor sztuk i umiejętności. Zreorganizował kurję rzymską, ustalił liczbę 70 kardynałów i 15 kongregacyj kardynalskich.

**Sykstyńska kaplica** w Watykanie, zbudowana w latach 1473 — 1481 na rozkaz Sykstusa IV jako kaplica papieska, słynna przez freski Michała Anioła, przedstawiające sceny biblijne, proroków i sybille oraz najsławniejsze z jego dzieł malarskich: Sąd ostateczny.

**Syllabus Piusa IX,** spis 80 zdań, przeciwnych nauce Kościoła katolickiego, dołączony do encykliki „Quanta cura" z 8 grudnia 1864 r. Jest protestem przeciwko nowoczesnym prądom wolnomyślnym, usuwającym Kościół z życia publicznego. Potępia panteizm, naturalizm, racjonalizm absolutny i umiarkowany, indyferentyzm, latitudynaryzm, socjalizm, komunizm, tajne związki, towarzystwa biblijne, błędy co do praw Kościoła i jego stosunku do społeczeństwa, co do moralności chrześcijańskiej i małżeństwa chrześcijańskiego, co do świeckiej władzy papieża i nowoczesnego liberalizmu.

**Syllabus Piusa X,** tak nazywają dekret kongregacji św. Oficjum „Lamentabili sane" z 3 lipca 1907 r., potępiający 65 zdań modernizmu (ob.), przeciwnych nauce Kościoła.



**Sylwester,** imię dwóch papieży i dwóch antypapieży:

**Sylwester I** św. (314 — 335), wybudował bazylikę św. Piotra i bazylikę lateraneńską w Rzymie;

**Sylwester II** (999 — 1003), pierwszy papież narodowości francuskiej, utworzył w r. 1000 arcybiskupstwo gnieźnieńskie.

**Sylwester III,** antypapież, wybrany w r. 1044 przeciwko Benedyktowi IX, wypędzony po 7 tygodniach.

**Sylwester IV,** był przez kilka dni antypapieżem w czasie nieobecności papieża Paschalisa II, wybrany przez stronnictwo cesarza Henryka V w r. 1105.

**Sylwestryni** (sylwestrjanie, zakon z Monte Fano), gałąź benedyktynów, zgromadzenie zakonne, założone przez św. Sylwestra Gozzolini w r. 1177. Posiadają 8 klasztorów we Włoszech a od r. 1885 prowadzą misję na Cejlonie w biskupstwie Kandi pod Colombo.

**Symbole wiary** (skład wiary, Credo), zbiory zasadniczych tez pewnej doktryny religijnej. W Kościele katolickim jest kilka symboli, są one jednak tylko różnem co do formy a jednakiem co do treści wyrażeniem tej samej wiary. Najstarszy jest t. zw. symbol apostolski, czyli apostolski skład wiary, powstały w Kościele rzymskim pod koniec I w., używany dotychczas przy ceremonji chrztu i przy nauce katechizmu. Sobory nicejski (w r. 325) i konstantynopolitański pierwszy (r. 381) rozszerzyły symbol apostolski i stąd powstało odmawiane przy mszy św. Credo nicejsko-konstantynopolitańskie. Symbol, zwany atanazjańskim albo od słowa początkowego „symbolem Quicunque", mylnie przypisywany św. Atanazemu (318—373), ułożony znacznie później, zawiera wierzenia Kościoła o stosunku dwu natur Chrystusa, boskiej i ludzkiej i o stosunku osób Trójcy św., sformułowane na podstawie uchwał soboru chalcedońskiego (r. 451). Powyższe trzy symbole nazywają się ekumenicznemi, czyli powszechnemi.

Znaczenie historyczne mają symbole, ułożone na soborach lateraneńskim IV (r. 1215) i wiedeńskim (r. 1311), tudzież symbol, zawarty w bulli Eugenjusza IV „Exultate Deo" z r. 1439, wydany w czasie soboru florenckiego jako symbol unji z Kościołem wschodnim, oraz wyznanie wiary soboru trydenckiego (professio fidei Tridentina), zawarte w konstytucji Piusa IV „Injunctum Nobis" z r. 1564, wraz z dołączonemi do niego w r. 1877 przez Piusa IX orzeczeniami soboru watykańskiego.

O symbolach wiary u protestantów ob. Symboliczne księgi.

**Symboliczne księgi,** pisma, wyrażające całość wierzeń pewnego związku religijnego, odróżniającego od innych związków. Nazwa ksiąg symbolicznych powstała w czasie t. zw. reformacji w XVI wieku, która wprawdzie przyjęła symbole wiary, uznawane przez Kościół katolicki, zwane ekumenicznemi, a mianowicie symbol apostolski, nicejsko-konstantynopolitański i atanazjański, wkrótce jednak uznała potrzebę ułożenia osobnego symbolu wiary, któryby był wspólny dla wszystkich wyznań protestanckich i odróżniał je od nauki katolickiej. Do ułożenia takiego wspólnego symbolu nie przyszło, mimo usiłowań, trwających przez cztery stulecia; natomiast powstały przeróżne nowe symbole, zwane księgami symbolicznemi. Do nich należą: dwa katechizmy Lutra, artykuły Szmalkaldzkie (ob.), Formuła zgody (ob. Formula concordiae), księgi konkordji (ob. Konkordji księga) oraz liczne t. zw. konfesje: augsburska, helwecka, belgijska, szkocka, bazylejska, genewska i inne. Obowiązywały terytorjalnie jako prawo, wydane przez panującego, wraz z tak zwanemi corpora doctrinae, powstałemi między r. 1560 a 1576, jak np. Corpus Misnicum Melanchtona, obowiązujące w elektorstwie saskiem, Corpus Prutenicum, obowiązujące w Prusach i w. in. W XVIII wieku powstała kwestja, czy księgi symboliczne obowiązują duchownych protestanckich „dlatego, że są zgodne z Pismem św.", czy też tylko „o ile" z niem są zgodne, a racjonalizm, który wtedy zapanował w protestantyzmie, wybrał tę drugą formułę. W nowszych czasach ortodoksja protestancka, zwłaszcza w Niemczech północnych, uznała potrzebę t. zw. przymusu symbolowego (Symbolzwang),

któryby zobowiązywał duchowieństwo do przestrzegania zasad wiary, wyrażonych w księgach symbolicznych. Chodziło jednak i chodzi dotychczas o wybranie wyznania wiary, wspólnego dla wszystkich protestanckich „kościołów krajowych". Pod tym względem zaś nie przyszło do zgody, bo nawet w Prusach, mimo panowania t. zw. unji między wyznaniem augsburskiem a reformowanem, za niewzruszony autorytet uchodzi u niektórych symbol apostolski, u innych konfesja augsburska. Przeciwnicy „przymusu symbolowego" zarzucają, że zagraża on istocie protestantyzmu, t. j. wolności swobodnego badania i wykładu zasad wiary i twierdzą, że wszystkie księgi symboliczne mają tylko wartość świadectwa historycznego w walkach z katolicyzmem. Żądają też od duchowieństwa protestanckiego, aby tylko „uwzględniało" zasady, zawarte w tych księgach, przy nauczaniu religji wedle wskazań „taktu pedagogicznego". W ten sposób potrzeba autorytetu wiary, odczuwana w protestantyzmie od samego początku jego powstania, nie została zaspokojona a księgi symboliczne posiadają dla większości protestantów już tylko znaczenie historyczne (ob. Protestantyzm).

**Symbolika,** nauka, zajmująca się zestawianiem zasad wiary pewnego wyznania z zasadami wiary innych wyznań. Jest rodzajem teologji porównawczej, która nie ma na celu wprost i bezpośrednio bronić lub zwalczać którekolwiek z wyznań chrześcijańskich, lecz tylko badać je wszechstronnie. Mimo tego dzieła z zakresu symboliki, zwłaszcza pisane przez autorów protestanckich, jak Chemnitz, Calov, Sanden, Alting, Hoornbeck, z nowszych Hase i Tschackert, są dziełami wybitnie polemicznemi. Klasycznem dziełem na polu symboliki ze stanowiska katolickiego jest „Symbolika" I. A. Möhlera (wyd. polskie, Warszawa, 1871).

**Symmachjanie:** 1) sekta starochrześcijańska zwolenników Patrycego, herezjarchy w Rzymie, który utrzymywał, że ciało człowieka jest dziełem djabła, że należy niem pogardzać i upośledzać, a nawet zabijać; 2) sekta ebjonicka (ob. Ebjonici), żydowsko-chrześcijańska, zachowująca mimo przyjęcia chrztu prawo i zwyczaje żydowskie, jak obrzezanie, święcenie szabatu i t. p.

**Symonja** (świętokupstwo), rozmyślne sprzedawanie lub kupowanie rzeczy duchownych lub z duchownemi ściśle złączonych, jak urzędy i beneficja kościelne, święcenia, sakramenta, nabożeństwa, odpusty i t. p., za cenę materjalną. Nazwa symonji pochodzi od Szymona Maga, który chciał za pieniądze nabyć od apostołów moc czynienia cudów. Prawo kanoniczne uważa symonję za umowę dwustronną, zakazaną a więc nieważną, i zagraża obydwu stronom karą ekskomuniki, utratą wszelkich praw kościelnych a duchownym nadto suspensą.

**Symonjanie,** ob. Gnostycyzm.

**Synagoga** (z greck. „zebranie"), żydowski dom modlitwy, pierwotnie miejsce nauczania prawa mojżeszowego, gdzie zbierali się żydzi w szabaty w celu wysłuchania ustępów z pism Starego Zakonu. Synagogi powstały w czasie niewoli babilońskiej, poczem zaczęły się szybko mnożyć, tak że za czasów Chrystusa istniały już w każdej miejscowości, zamieszkałej przez żydów. Nie były nigdy i nie są świątyniami, gdyż nie odprawia się w nich ofiary, lecz tylko miejscem modlitwy, odczytywania wyjątków z ksiąg Starego Zakonu i objaśniania ich. Głównym przedmiotem w synagodze jest t e b a h, szafa, zawierająca rodały (ob.). W pobliżu tebah znajdują się siedzenia dla przedniejszych członków gminy a przed niem wzniesienie (hebr. bima), na którem stoi pulpit dla lektora i kaznodziei. Dalsze miejsca zajmują mężczyźni, kobiety zaś zbierają się na galerji i balkonach. Zarząd synagogi składa się z przełożonego, zbieracza jałmużny, hazzana, mającego pieczę nad księgami świętemi i wymierzającego kary oraz lektora. „Dziesięciu wolnych" (asarah batlanin) była to instytucja synagogalna, zapewniająca każdorazową obecność 10 modlących się, czyli kompletu, potrzebnego do odprawiania nabożeństwa. Wyłączenie z synagogi za karę może być czasowe lub trwałe, które równa się karze klątwy.



**Synagoga wielka,** według tradycji starożydowskiej kolegjum, złożone ze 120 członków, istniejące od czasów Ezdrasza (ok. 458 r. przed Chr.), który miał je założyć, aż do czasów arcykapłana Szymona Sprawiedliwego (ok. 330 r. przed Chr.), który miał być ostatnim jej członkiem. Wedle tradycji, była to najwyższa władza duchowna, prawodawcza i sądowa, czuwająca nad całością prawa mojżeszowego i czystością religji. Przypisują jej ułożenie kanonu ksiąg Starego Testamentu, ustalenie tekstu księgi Ezechjela, 12 proroków „mniejszych", ksiąg Daniela i Estery, ustanowienie święta purim (ob.) i ułożenie różnych modlitw. Prawdopodobne jest, że niektóre urządzenia religijne żydowskie, przypisywane Wielkiej Synagodze, powstały rzeczywiście za czasów Ezdrasza; na to jednak, aby w tym czasie powstała i istniała przez przeszło stulecie korporacja z władzą prawodawczą i sądową na podobieństwo późniejszego sanhedrynu (ob.), nie ma żadnych dowodów historycznych.

**Synajska cerkiew,** ob. Grecko-wschodni kościół.

**Synaxarium,** księga liturgiczna w Kościele wschodnim w rodzaju martyrologium (ob.), zawierająca skrócone żywoty świętych w porządku dni miesiąca. Większość synaksarjów, które są ważnem źródłem historji świąt w różnych dzielnicach Kościoła wschodniego, nie została dotychczas wydana w druku.

**Synedrion,** ob. Sanhedryn.

**Synergizm,** teorja, wyznawana przez odłam teologów protestanckich z Melanchtonem (ob.) na czele, głosząca wbrew nauce Lutra możność i konieczność współdziałania wolnej woli człowieka z łaską w dziele usprawiedliwienia. Przekonanie to wyraził Melanchton w wydaniu Augustany (Wyznania augsburskiego) z r. 1540. Mieściło się ono również w t. zw. Interim lipskiem z r. 1548 a wielu teologów protestanckich, jak Pfaffinger w Lipsku i Strigl w Jenie, uczeń Melanchtona, wystąpiło w obronie synergizmu. Zwalczali go zaś Flacius z Jeny i Amsdorf z Wittenberga. W ten sposób powstał w r. 1558 t. zw. spór synergistyczny. Po stronie Flaciusa i nieprzyjaciół synergizmu stanął dwór saski i w wydanej w Weimarze w r. 1559 „księdze konfutacji" oficjalnie potępił synergizm a jego zwolenników, Strigla i Hügel'a kazał uwięzić. Wkrótce jednak zmieniła się łaska panującego na niekorzyść Flaciusa, którego skazano na wygnanie a 40 pastorów, jego zwolenników, usunięto z urzędu. Strigl zaś, wypuszczony z więzienia, objął poprzednie stanowisko. Ponownie zmieniła się sytuacja za panowania księcia Jana Wilhelma weimarskiego, gdy stronnictwo Flaciusa odzyskało dawne względy. Wreszcie t. zw. formuła zgody (ob. Formula concordiae) potępiła zarówno synergizm Melanchtona jak i teorję Flaciusa, jakoby grzech pierworodny był właściwą substancją człowieka.

**Synkretyzm religijny,** dążenie do pogodzenia dwu lub więcej systemów religijnych i utworzenia całości przez kombinację podobnych lub uzupełniających się poglądów religijnych, przez osłabianie zachodzących między niemi różnic, wreszcie przez układanie formuł, które sobie każdy może tłumaczyć po swojemu. W starożytności synkretyzm objawił się w popularnej formie w państwie rzymskiem, gdy legje rzymskie w czasie wojen przeciwko Mitrydatesowi zapoznały się z religjami Wschodu a następnie wraz z kohortami nieitalskiego pochodzenia rozrzucone po całym obszarze rzymskiego imperjum rozszerzały rozmaite rodzaje kultu. Podobną rolę krzewicieli obcych kultów odgrywali kupcy, napływający do Rzymu ze wszystkich stron świata, oraz urzędnicy rzymscy, przerzucani z jednego krańca imperjum na drugi. W ten sposób do Panteonu rzymskiego dostały się wszystkie bóstwa narodów podbitych a z różnorodnych wierzeń religijnych utworzył się amalgamat, używany przez filozofję neoplatońską jako broń przeciwko chrześcijaństwu. Przykładem praktycznego synkretyzmu jest również współżycie dwóch religij: szintoizmu i buddyzmu w Japonji (ob. Japonja). W XVII wieku ortodoksja luterańska nazwała synkretyzmem dążenia niektórych teologów

protestanckich, jak Calixtus (ob.), do pogodzenia protestantyzmu z nauką Kościoła katolickiego a spory, prowadzone z tego powodu od r. 1645 noszą nazwę sporu synkretystycznego. Spór ten odżył następnie w walkach ortodoksji luterańskiej przeciwko pietystom, którzy przyjęli wiele teoryj synkretystycznych (ob. Pietyzm). Wreszcie niektórzy racjonaliści dopatrują się synkretyzmu w religji żydowskiej i chrześcijańskiej i pomijając różnice istotne a podnosząc podobieństwa formalne, uważają je za mieszaninę pojęć helenistycznych, budyjskich, babilońskich, perskich i t. d.

**Synod** (z greck. synodos), w Kościele katolickim zebranie duchowieństwa w celu narady nad sprawami kościelnemi. Synody powszechne, plenarne i prowincjonalne, nazywa kodeks prawa kanonicznego soborami (concilia) (ob. Sobór) a nazwę synodu zachowuje tylko dla zebrań kleru diecezji pod przewodnictwem biskupa. Synod diecezjalny winien być zwołany przynajmniej raz na 10 lat a uczestniczą w nim wikarjusz generalny, kanonicy katedralni, rektor seminarjum duchownego, dziekani parafjalni, delegaci kapituł kolegjackich, proboszczowie miasta, w którem się synod odbywa, przynajmniej jeden proboszcz z każdego dekanatu, wybrany przez księży tegoż dekanatu, opaci i inni przełożeni klasztorni. Przedmiot obrad na synodzie zależy od biskupa, który ma się starać, aby uczestnikom synodu przed rozpoczęciem obrad dano schemat dekretów. Jedynym prawodawcą na synodzie jest biskup w zakresie swojej władzy, a wszyscy inni uczestnicy synodu mają tylko głos doradczy. Tylko sam biskup podpisuje uchwały synodu, które obowiązują od chwili ogłoszenia ich przez biskupa. Do zakresu działania synodu należy także aprobowanie (zatwierdzanie) przedstawionych mu przez biskupa egzaminatorów synodalnych (ob.).

O synodach w protestantyzmie ob. Synodalny i prezbiterjalny ustrój.

**Synod świątobliwy,** najwyższa cerkiewna władza rosyjska, ustanowiona przez Piotra W. po zniesieniu patrjarchatu moskiewskiego w r. 1700 a rozwiązana równocześnie ze wznowieniem patrjarchatu w r. 1918. Synod ten składał się z 7 członków, mianowanych przez cara z pośród metropolitów i najstarszych biskupów, zaprzysięganych według formuły, w której nazwano cara najwyższym sędzią duchownego kolegjum, t. j. synodu. Zarządzenia synodu wydawano w formie ukazów, zatwierdzonych przez cara, i umieszczano jako akt prawodawczy w „Zbiorze praw“ (Swod zakonow). Przy synodzie istniał od r. 1722 urząd oberprokuratora, który miał być „oczami panującego i stróżem spraw państwowych“. Władza oberprokuratorów, zależnych bezpośrednio od cara, wzrosła zwłaszcza po r. 1824, gdy po zwinięciu ministerstwa spraw duchownych i oświaty zarząd cerkwi otrzymał nazwę dykasterji wyznania prawosławnego a oberprokurator stał się w zastępstwie cara „dozorcą prawowierności i wszelkiej przystojności kościelnej“.

**Synodalny i prezbiterjalny ustrój,** urządzenie protestanckich związków religijnych, polegające na tem, że rządy kościelne sprawują prezbiterstwa (ob. Prezbiterjum, 3) a w wyższych instancjach synody okręgowe, diecezjalne, prowincjonalne i krajowe (generalne), składające się z duchownych i świeckich. W synodach okręgowych zasiadają wszyscy pastorowie okręgu oraz świeccy delegaci prezbiterstw, w synodach wyższego stopnia zaś pewna liczba duchownych oraz świeccy delegaci, których wybierają synody niższorzędne lub prezbiterstwa. Synod krajowy (generalny) reprezentuje „kościół krajowy“ i przysługuje mu władza prawodawcza. W niektórych krajach posiada wydział, który bierze udział w administracji, sprawowanej przez organa administracyjne, jak naczelna rada kościelna, konsystorz naczelny, krajowy lub prowincjonalny. Postanowienia co do zakresu działania i składu prezbiterstw i synodów są w poszczególnych „kościołach krajowych“ odmienne, przyczem w wyznaniu augsburskiem przeważa rola konsystorzy, w wyznaniu reformowanem zaś najwyższą władzą kościelną jest synod.



Obecne ustroje prezbiterjalne i synodalne mylnie uważa się za dalszy ciąg urządzeń ustrojowych staro-kalwińskich. Prezbiterstwa za czasów Kalwina były to oligarchiczne korporacje, same się uzupełniające drogą kooptacji, obecnie zaś są wyrazem dążenia do demokratyzacji rządów kościelnych według zasad konstytucyjnych. Nadzieje jednak, przywiązywane ze strony liberalnej do ustroju synodalnego, nie ziściły się. Przeciwnie, ortodoksja protestancka za jego pośrednictwem a przy pomocy zobojętniałego dla spraw kościelnych mieszczaństwa ugruntowała w zarządach kościelnych panowanie partyjnictwa, równie dalekie od arystokratyzmu Kalwina jak od zamierzonej przez liberałów demokratyzacji.

**Synoptyczne ewangelje,** ob. Ewangelje kanoniczne.

**Syrja i Libanon,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Szaktas,** ob. Hinduizm.

**Szałapuci,** sekta rosyjska, odłam chłystów (ob. Rosyjskie sekty).

**Szałasów święto,** ob. Kuczki.

**Szamanizm,** religja plemion mongolskich, turko-tatarskich, zamieszkujących Azję północną: Tunguzów, Jakutów, Burjatów a częściowo i Mandżurów. Plemiona te czczą zwalczające się potęgi ciemności i światła, niebo i ziemię, duchy miejscowe i dusze przodków. W najwyższem niebie rezyduje Tengere Kaira-Khan, bóstwo, kierujące losami wszechświata. W szesnastem niebie mieszkają inne bóstwa niebieskie czyli Tengere. W siódmem niebie mieszka słońce-matka a w szóstem księżyc-ojciec. W trzynastem niebie mieszka sześć bóstw Kudai, z któremi razem przebywają tam dusze przodków, będące pośrednikami między ludźmi i bogami. Ziemią rządzi 17 bóstw dobroczynnych, zwanych Khan (książęta). Podziemie, podzielone na dziewięć okręgów, zamieszkują bóstwa szkodliwe, których wodzem jest Erlik-Khan, straszliwy wróg ludzkości, na cześć którego składają ofiary przebłagalne. Każdemu człowiekowi towarzyszą ciągle w życiu i poza grobem dwa duchy: dobry i zły.

Nazwa szamanizmu pochodzi od szamanów, wróżbitów, czarodziei i zaklinaczy duchów. Wprawdzie każdy człowiek może się porozumiewać z bóstwami ziemskiemi, ale tylko szamani mogą składać ofiary bóstwom niebieskim i podziemnym i sprowadzać dusze zmarłych do podziemia. Urząd szamana jest dziedziczny i wiąże się z dziedziczną epilepsją, której ataki, uważane za stan ekstatyczny szamana, stanowią formę jego funkcyj. Zmarli przodkowie szamana ułatwiają mu odwiedzanie świata niebieskiego i podziemnego. Zaklinając je, szaman uderza w bęben magiczny. Na ofiarę najwyższemu bóstwu niebieskiemu zabijają konia, okrytego białą oponą, dla ducha podziemi, Erlika-Khana, konia w oponie czarnej. Do szamana należy także oczyszczenie chaty po zaszłym w niej wypadku śmierci. W tym celu szaman wykonywa szereg ceremonij, mających pochwycić duszę zmarłego i sprowadzić ją do podziemia.

(Por. Chantepie de la Saussaye: Handbuch der Religionsgeschichte. Tübingen, 1905).

**Szamasz,** babiloński bóg słońca, ob. Assyrja i Babilonja.

**Szarytki,** ob. Siostry Miłosierdzia.

**Szatan,** ob. Djabeł.

**Szaty liturgiczne.** Wyróżnienie osób, oddających się stale kultowi religijnemu, przez odmienny ubiór należy do właściwości wszystkich religij. Długie, powłóczyste szaty, przeważnie białe, były zazwyczaj, jak świadczą zabytki starożytności Wschodu i Zachodu, nawet u ludów napół cywilizowanych odznakami kapłanów, zwłaszcza w czasie wykonywania przez nich czynności obrzędowych. Ubiór kapłański u Izraelitów podlegał szczegółowym przepisom liturgicznym a strój arcykapłana odznaczał się bogactwem ozdób. W chrześcijaństwie już w IV w. szaty duchowieństwa różniły się od szat osób świeckich ale zupełna odrębność stroju kapłańskiego da się stwierdzić dopiero w VI w. W Kościele katolickim do IV w. używano szat liturgicznych wyłącznie białej barwy, później wprowadzono barwę czerwoną, w XII w. zieloną i czarną a następnie fioletową. Tych pięć barw liturgicznych zmienia się często w ciągu roku kościelnego, stosownie do jego okresów (ob. Rok kościelny). Barwa

biała oznacza radość, triumf i czystość; czerwona jest godłem wiary i męczeństwa; zielona wyraża nadzieję przyszłego szczęścia, fioletowa oznacza pokutę i błaganie, czarna smutek i żałobę. Tak barwa jak i forma szat liturgicznych, oraz ich materjał jest ściśle określony przepisami liturgicznemi. Benedykcję szat liturgicznych wprowadzono w VIII wieku. Zmianie barw podlegają tylko niektóre szaty liturgiczne, jak manipularz (ob.), stuła (ob.), ornat (ob.) przykrycie na kielich i bursa (ob.) oraz kapa (ob.). Inne szaty liturgiczne są: humerał, alba, pasek, dalmatyka, tunicella, biret, komża, u biskupów infuła, rękawiczki i trzewiki, u metropolitów paljusz, u papieża fanon, falda i tiara.

Protestantyzm, nie uznając stanu kapłańskiego i uważając, że luterskiej idei „powszechnego kapłaństwa" najlepiej odpowiadałby dla duchownego strój cywilny, powszechnie używany, zniósł szaty liturgiczne, które poza Kościołem katolickim pozostały w wyznaniach chrześcijańskich tylko w Anglji i Szwecji oraz w Kościele grecko-wschodnim. Protestantyzm zrezygnował jednak bardzo dawno z konsekwentnego przeprowadzenia idei „powszechnego kapłaństwa" i zarzucając szaty liturgiczne, wprowadził dla pastorów jako „strój urzędowy" (Amtstracht) togi (Talar), kołnierze z kryzami lub ze zwisającemi końcami (Bäffchen).

**Szeik,** przełożony klasztoru derwiszów (ob. Derwisz).

**Szintoizm,** ob. Japonja.

**Sziwa,** ob. Hinduizm.

**Szkaplerz** (łać. vestis scapularis, od scapulae — barki): 1) szata, noszona w niektórych zakonach na wierzchu habitu, złożona z dwóch prostokątnych kawałków sukna z otworem na włożenie przez głowę, z których jeden zwisa na piersiach a drugi na plecach; 2) symbol szaty zakonnej, dwa małe kwadratowe lub prostokątne kawałki sukna, z wyszytemi na nich emblematami zakonu, połączone sznurkami lub tasiemkami, zwisające na piersiach i plecach. Są to odznaki należenia do jednego z licznych bractw szkaplerznych. Jeżeli są poświęcone i włożone przez upoważnionego do tego kapłana i jeżeli noszący odprawia przepisane modlitwy, zachowuje posty i inne warunki, noszenie ich połączone jest ze szczególnemi odpustami. Najwięcej rozpowszechniony jest szkaplerz karmelitański, połączony z t. zw. przywilejem sobotnim, który wedle dekretu św. Oficjum z r. 1613 zapewnia osobom, należącym do bractwa Matki Boskiej z Góry Karmelu, jeżeli zachowują przepisany sposób życia, szczególniejszą pomoc Matki Boskiej w chwili skonu, zwłaszcza w dzień sobotni. Święto patronki tego bractwa, zwane w Polsce świętem Matki Boskiej Szkaplerznej, obchodzi Kościół 16 lipca. Oprócz tego istnieją szkaplerze św. Trójcy, właściwe zakonowi trynitarzy (ob.), „szkaplerze czerwone" Męki Pańskiej, do którego przyjmują misjonarze św. Wincentego a Paulo, szkaplerze Serca Jezusowego, Niepokalanego Poczęcia, Matki Bożej Dobrej Rady, św. Michała, św. Józefa i inne.

**Szkockie wolne Kościoły,** ob. Wolne Kościoły.

**Szkolne siostry,** ob. Siostry szkolne.

**Szkolni bracia,** ob. Bracia szkolni.

**Szmalkaldzkie artykuły,** jedna z ksiąg symbolicznych (ob.) protestanckich, ułożone przez Lutra w Wittenbergu w r. 1536, miały być przedstawione jako przedmiot do obrad na zjeździe protestantów w Schmalkalden, miasteczku w Hesji, który się odbył w r. 1537. Przeszkodził temu jednak przy pomocy Filipa, landgrafa heskiego, Melanchton, któremu w artykułach tych nie odpowiadały ustępy przeciwko papiestwu oraz nauka Lutra o Wieczerzy Pańskiej. Wskutek protestu Melanchtona w czasie choroby Lutra związek szmalkaldzki nie podpisał jego artykułów lecz traktat Melanchtona o prymacie papieża wraz z augsburskiem wyznaniem wiary i jego apologją. Artykuły Lutra akceptowali prywatnie tylko niektórzy teolodzy. Wydane w druku przez Lutra, zwolna uzyskiwały oficjalne uznanie książąt protestanckich i weszły ostatecznie w skład t. zw. księgi konkordji (ob. Konkordji księga).

**Szopka,** ob. Jasełka.

**Szpitalnicy** (bracia szpitalni), zakony i zgromadzenia męskie, poświęcające się opiece nad chorymi i opuszczonymi, w szpitalach i schroniskach (hospicjach). Poczęły powstawać już w IX w. (jak np. bractwo przy szpitalu S-ta Maria della Scala w Sienie), przeważnie w czasie wypraw krzyżowych. Najważniejsze pod względem historycznym są: 1) Szpitalnicy św. Antoniego, czyli antonici, stowarzyszenie, założone w r. 1095 w St. Didier de la Mothe, zmienione przez Bonifacego VIII w r. 1297 w zakon kanoników regularnych (ob. Kanonicy, 2). W czasie największego rozwoju mieli 369 klasztorów i szpitali w całej Europie. Od r. 1777 połączeni z zakonem maltańskim joannitów (ob.), przestali istnieć we Francji w czasie rewolucji a w Niemczech wskutek sekularyzacji zakonów. 2) Szpitalnicy św. Ducha, kanonicy regularni św. Augustyna, zakon, założony z końcem XII w. w Montpellier, zatwierdzony w r. 1198 przez Inocentego III, który oddał im szpital S-ta Maria in Sassia w Rzymie. Zakon ten, bardzo rozpowszechniony w całej Europie, zniosła we Francji rewolucja a we Włoszech skasował Pius IX w r. 1854. 3) Szpitalnicy św. Jakóba, zgromadzenie zakonne, istniejące we Włoszech w Alto Passo pod Lukką do r. 1459 i w Paryżu przy szpitalu St. Jaques du Hautpas do r. 1672. 4) Szpitalnicy z Aubrac we Francji z XII w., istnieli do r. 1697. 5) Szpitalnikami nazywają się także Bracia Miłosierdzia czyli bonifratrzy (ob.) i betleemici (ob.).



**Szpitalniczki** (siostry szpitalne), zakony i zgromadzenia żeńskie, poświęcające się pielęgnowaniu chorych. Powstawały w czasie wypraw krzyżowych i w XVII w. szczególnie we Francji, gdzie trudniły się, prócz szpitalnictwa, nauczaniem dzieci, opieką nad sierotami, nad upadłemi kobietami i t. p. Z pomiędzy bardzo licznych kongregacyj tego rodzaju należy wymienić: szpitalniczki od św. Ducha, powstałe w XIII w. w Poligny we Francji, szpitalniczki w Burgos, zał. w r. 1417, szp. Miłości chrześcijańskiej, zał. w Paryżu w r. 1629, szp. Najśw. Marji Panny w Nancy z r. 1624, szp. św. Józefa w Paryżu z r. 1638, w Loches z r. 1629, w Dieppe z r. 1630, w Pontalier z r. 1687 i wiele innych.

**Sztundyści,** ob. Rosyjskie sekty.

**Szulhan Aruch** (hebr. „stół nakryty"), żydowska księga rytualna, spisana w r. 1565 przez rabina hiszpańskiego Józefa ben Efraim Karo. Uzupełnił ją dodatkami krakowski rabin Mojżesz Isserles w r. 1578. Stanowi dotychczas oficjalny skrót talmudu (ob.).

**Szwajcarja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Szwajcarskie wolne Kościoły,** ob. Wolne Kościoły.

**Szwecja,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Szyici,** ob. Islam.

**Szymon Mag,** uchodzący za twórcę gnostycyzmu (ob.) i „praojca wszelkich herezyj", współczesny apostołów. Wspominają o nim Dzieje Apostolskie (VIII 9 — 24) jako o czarnoksiężniku w Samarji, który przyjął chrzest z ręki diakona Filipa i chciał od apostołów, Piotra i Jana, kupić za pieniądze moc czynienia cudów, za co został wyklęty przez św. Piotra. Stąd powstała nazwa symonji czyli świętokupstwa (ob. Symonja).

**Szymon Słupnik,** ob. Stylici.

**Szyzma,** ob. Schizma.

# T

**Tabernaculum,** ob. Cyborjum.

**Taboryci,** ob. Husyci.

**Tabu** (w języku polinezyjskim = szczególnie naznaczony), przedmiot nietykalny pod karą choroby i śmierci, może nim być osoba, zwierzę, roślina, kamień, miejsce lub wyraz. Przedmiot ten jest, według wierzeń ludów pierwotnych, napełniony siłami duchów lub też szczególnie wystawiony na działanie tych sił. Kto się dotknie osoby, będącej tabu, staje się sam tabu i musi jej oddać zabraną siłę albo też musi być oczyszczony. Nikt nie może spożywać resztek jej jedzenia a każda rzecz, której ona się dotyka, staje się również rzeczą nietykalną. U Polinezyjczyków wiara w tabu jest środkiem do zagarnięcia i utrzymania władzy w rękach klasy

panującej, która przy jego pomocy może rozporządzać osobami, majątkiem klas niższych. Nie jest uzasadnione mniemanie, jakoby wiara w tabu była pierwiastkiem wszelkiej religji, zwłaszcza religji chrześcijańskiej, gdyż w religji tej nie było nigdy i niema osoby lub rzeczy nietykalnej w znaczeniu tabu.

**Tajemnica spowiedzi,** ob. Spowiedź.

**Talit (talles)** u żydów okrycie białe z czarnemi pasami i frendzlami, wełniane lub jedwabne, używane przy modlitwie. Używanie go polega na przepisie, zawartym w IV księdze mojżeszowej, rozdz. XV, w. 37 — 40.

**Talizman,** przedmiot, zapewniający osobie, która go posiada, możność wywierania tajemniczego wpływu na otoczenie. Różni się od amuletu (ob.) tem, że siła amuletu jest przeważnie defensywna, chroniąca posiadacza od złego działania z zewnątrz.

**Talmud** (hebr. = nauka), zbiór ksiąg, powstały w ciągu sześciu pierwszych stuleci po nar. Chr., zawierający całokształt ówczesnej wiedzy żydowskiej, uważany przez żydów za świętą, natchnioną i absolutną normę myślenia i postępowania w życiu prywatnem i publicznem. Powstał na tle prawa mojżeszowego (Thora, ob. Pentateuch). Prawo to, nadane kilkanaście wieków przed nar. Chr. i uchodzące za niezmienne, było pośród zmienionych warunków życia trudne do zastosowania, co wywołało u żydów potrzebę objaśniania go i naginania do zmienionych stosunków. W objaśnianiu Thory zarysowały się dwa kierunki: pierwszy, zwany halacha (ob.), określający ze stanowiska prawnego, kiedy i w jakim stopniu obowiązują przepisy prawa mojżeszowego, drugi, zwany haggada (ob.) tłumaczący je w sposób dogmatyczny i teozoficzny przez opowiadania, legendy i porównania. Tłumaczenia te gromadziły się drogą ustnej tradycji i przez zapiski, czynione tak przez wykładających jak przez słuchających. Większe zbiory takich tłumaczeń i objaśnień ułożyli w I wieku po nar. Chr. rabini Akiba (ob.) i jego uczeń Meir, zbiory te jednak nie uzyskały mocy oficjalnej. Ogólnie przez żydów przyjęty i dotychczas obowiązujący zbiór praw, zwany Miszna („nauka powtarzana"), pochodzi od rabina Jehudy hannasi („święty", „książę"), żyjącego w latach ok. 136—219 po nar. Chr. i jest pierwszą częścią talmudu.

Miszna, pisana przeważnie w języku nowohebrajskim, częściowo w aramejskim, dzieli się na sześć części czyli „rzędów" (sedarim), obejmujących razem 63 traktaty, z których każdy dzieli się na rozdziały a rozdziały na zdania. Każdy „rząd" (seder) ma nazwę, w której wyraża się główny jego przedmiot a mianowicie: 1) Zera'im (nasiona), zawiera przepisy o nasionach i płodach ziemi, o dziękczynieniach za nie, o ofiarach i dziesięcinach; 2) Mo'ed (zebranie świąteczne), przepisy o obchodzeniu szabatu i innych świąt; 3) Naszim (kobiety), przepisy o małżeństwie; 4) Nezikim (uszkodzenia), przepisy prawa cywilnego i karnego; 5) Kodaszim (rzeczy święte), przepisy o składaniu ofiar, o służbie w świątyni i tyczące się potraw i 6) Tehareth (rzeczy czyste), przepisy o oczyszczeniu rytualnem. Miszna, uznana za księgę świętą, stała się wkrótce przedmiotem studjów uczonych żydowskich, zwanych amoreitami (amorim) w odróżnieniu od tannaitów, przedstawicieli tradycji. Odkryli oni w misznie różne braki i sprzeczności a z ich dysput i opracowań powstała druga część talmudu, zwana gemarą („uzupełnienie").

Powtórny układ gemary, połączonej z misznę, nazwano ok. r. 500 po nar Chr. talmudem. Są dwa talmudy: palestyński (jeruszalmi), skodyfikowany w początkach V w., i talmud babiloński (babli), znacznie obszerniejszy od palestyńskiego i bardziej liberalny, skodyfikowany przez uczonych żydowskich VI wieku, zwanych saboreitami („mniemający").

Od czasów ces. Justynjana, który w r. 553 zakazał wydawania talmudu aż do papieża Leona X, który w r. 1520 zniósł ten zakaz, talmud był okładany klątwami, konfiskowany i palony publicznie. Pierwsze dozwolone wydanie talmudu wyszło w Wenecji 1520—1524 r. Następnie drukowano talmud w Polsce (Lublin 1559 i Kraków 1609) oraz w Turcji bez cenzury państwowej, w innych krajach



zaś pod cenzurą, która usuwała wyrażenia wrogie chrześcijaństwu. Z nowszych wydań talmudu zaznaczyć należy wydanie warszawskie (1876 — 1878) i wileńskie (1880 — 1886).

(Jevish Encyclopedia, ed. Singer, 1901—06; E. Bischoff: Talmudkatechismus. 1904. Joseph Derenbourg, Talmud, w XII tomie „Encyclopédie des sciences religieuses", Paris, 1882; H. L. Strack, Einleitung in den Talmud, Lipsk 1908 i podana tam literatura).

**Tammuz** (Dumuzi), bóstwo starobabilońskie, personifikacja życia przyrody. Według licznych mitów i hymnów na jego cześć, Tammuz corocznie umierał i zmartwychwstawał. Zwany był także „panem świata podziemnego". Był mężem lub kochankiem bogini Isztar (ob. Astarte), która zstępowała do podziemia, aby go stamtąd wybawić, wedle innego zaś mitu sama sprowadzała jego śmierć, aby znaleźć innego kochanka. Kult Tammuza przeszedł do Syrji a stamtąd do Izraelitów, którzy za czasów Ezechjela oddawali mu cześć w świątyni jerozolimskiej i od niego nazwali czwarty miesiąc w roku Tammuz. W Grecji przedmiotem podobnego kultu był Adonis.

**Taniec** u ludów pierwotnych ma częstokroć znaczenie rytuału religijnego. W starożytności święta religijne Izraelitów były przeważnie połączono z tańcem, który uważano za wyraz uniesienia religijnego. Taniec rytualny odgrywał znaczną rolę przy odprawianiu greckich misterjów. Pod koniec XVIII wieku był u Indjan, plemienia Siuksów sposobem porozumiewania się z duchami zmarłych. U derwiszów arabskich jest dotychczas sposobem połączenia się z duchem Allacha. Jako wyraz ekstazy religijnej znany jest również w sektach kwakrów i metodystów (jumpers).

**Taniec śmierci,** w średniowieczu obrazy, przedstawiające śmierć pod postacią szkieletu, tańczącą z ludźmi wszelkich stanów. W XIV i XV w. we Francji, Hiszpanji i Włoszech odbywały się przedstawienia na cmentarzach i w kościołach, rodzaj misterjów, których przedmiotem był taniec śmierci z osobami różnego stanu, wieku i płci. Do najsłynniejszych obrazów, przedstawiających taniec śmierci, zaliczają obrazy na Campo Santo w Pizie, na dziedzińcu klasztornym Charnier aux Innocentes w Paryżu z r. 1424, w katedrze w Lubece z r. 1460 i w Croydon pod Londynem.

W Polsce znajduje się obraz z XVII w., przedstawiający taniec śmierci, w kościele bernardynów w Krakowie.

**Tannaici,** ob. Talmud i Tosefta.

**Tantras,** literatura religijna hinduskiej sekty Szaktas, czcicieli bogini Sakti (ob. Hinduizm).

**Taoizm,** ob. Chiny.

**Targumim,** tłumaczenia Pisma św. na język aramejski (ob. Biblja).

**Tartaros,** ob. Hades.

**Taumaturgja,** moc czynienia cudów (ob. Cud).

**Teatyni,** zakon reguły św. Augustyna, założony w Rzymie w r. 1524 przez św. Kajetana di Tiene i Jana Piotra Caraffę, późniejszego papieża Pawła IV, który w czasie założenia zakonu był biskupem w Chieti, rzymskiem Theate, od którego pochodzi nazwa zakonu. Celem zakonu jest podniesienie poziomu naukowego duchowieństwa, trudniącego się duszpasterstwem przez szczególną pieczołowitość nad spełnianiem wszelkich funkcyj duszpasterskich, a zwłaszcza przez pogłębienie treści kazań. Zakon ten położył wielkie zasługi dla życia kościelnego, szczególnie we Włoszech, gdzie posiada obecnie 8 klasztorów w Neapolu i Sycylji. Do Polski przybyli teatyni w r. 1664, gdzie przeprowadzili unję ormiańską (ob. Ormianie). Posiadali klasztor we Lwowie, skasowany przez Józefa II w r. 1784, i w Warszawie, zwinięty z końcem XVIII w.

**Te Deum,** ob. Ambrozjański hymn.

**Teizm,** pogląd filozoficzno-religijny, wedle którego Bóg, stwórca świata, jest istotą nadświatową, posiadającą właściwości indywidualne, różną od stworzenia, rządzącą światem. Teizm, jako wyraz idealizmu chrześcijańskiego stanowi istotny pierwiastek religji objawionej. Od deizmu różni się przekonaniem o istnieniu woli bożej, która światem rządzi, od panteizmu przez uznanie osobowości Boga, jako istoty odrębnej od świata stworzonego oraz przez antropocentryzm, czyli wiarę w indywidualność człowieka i w jego wyróżnienie przez Boga z pośród reszty stworzenia. Od-

miennie niż spirytualistyczny monizm stoi na stanowisku chrześcijańskiego dualizmu, uznając istotną różnicę między Bogiem, jako odwieczną przyczyną, a stworzoną przezeń materją.

Źródłem teizmu jest religja mojżeszowa, zawarta w księgach Starego Testamentu, pojmująca Boga jako najwyższą potęgę etyczną, stojącą ponad wszelkiem stworzeniem i panującą nad niem wedle swych własnych praw. Od tego teizmu różni się teizm chrześcijański tylko odmiennem pojmowaniem kierunku woli Bożej, która wedle Starego Testamentu była skierowana do narodu izraelskiego jako całości i jemu dyktowała prawa, w Nowym Testamencie zaś zwraca się do wszystkich ludzi i do każdego człowieka zosobna.

**Tellus,** bogini ziemi, ob. Rzymska religja.

**Templarjusze,** zakon rycerski, założony w r. 1120 przez rycerzy burgundzkich z Hugonem de Payens i Godfrydem de St. Omer na czele, mający na celu ochronę pielgrzymów do Ziemi św. przed rozbójnikami saraceńskimi. Nazwa zakonu pochodzi stąd, że Baldwin, król Jerozolimy w czasie pierwszej wyprawy krzyżowej, dał mu pomieszczenie w swoim pałacu, zbudowanym na ruinach świątyni (templum) Salomona. Pierwotnie ubogi zakon, zwący się „pauperes commilitones templi Salomonis", wzrastał szybko w potęgę i bogactwa. Na Wschodzie dzielił się na 5 prowincyj: jerozolimską, trypolitańską, antjocheńską, cypryjską i romańską (Morea). Na Zachodzie osiedlili się templarjusze głównie we Włoszech i w Hiszpanji, także we Francji, Anglji, Irlandji, Niemczech, Czechach i Morawji. W Polsce posiadali klasztory w Opatowie i w Gnieźnie. Wielkie ich bogactwa i niezgoda z zakonem joanitów stały się przyczyną ich upadku. Filip IV Piękny, król francuski, pragnąc zagarnąć ich dobra, wszczął z początkiem XIV w. prześladowanie templarjuszów, podejrzanych o herezję. Wielu z nich zginęło na stosie a wkońcu Filip wymógł na papieżu Klemensie V w r. 1312 zniesienie tego zakonu na soborze wiennеńskim. Dobra ich nieruchome oddano joanitom. Podanie, jakoby prześladowani templarjusze dali początek masonerji, okazało się zmyśleniem. Zmyślenie to odgrywa dużą rolę w obrządkach masońskich wtajemniczania członków, gdzie nowowprowadzony ucina głowę lalce, mającej przedstawiać jednego z zabójców Hirama, budowniczego świątyni Salomona. Obrzęd ten nazwano „zemstą za Hirama". Chodzi tu o zemstę alegoryczną na papieżu Klemensie V i królu Filipie Pięknym, za zniesienie zakonu templarjuszów i za stracenie na stosie ostatniego ich mistrza, Jakóba Molaya.

**Teodozjanie** (fedosiejewcy), ob. Rosyjskie sekty.

**Teodycea** (grec. = usprawiedliwienie Boga). Nazwa pochodzi od Leibnitza, filozofa niemieckiego, który napisał w r. 1710 rozprawę „w obronie Boga wobec rozumu" pod tytułem „Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal" („o dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła"). Teodycea zajmuje się kwestją, skąd powstało zło i dlaczego istnieje, jak pogodzić istnienie zła z dobrocią Boga i nieskończone cierpienia ludzkie i obojętność świata materjalnego z sensem życia. W XIX w. teodycea stała się rodzajem teologji naturalnej, uzasadniającej istnienie Boga w sposób racjonalistyczny.

**Teofilantropi** (teantropofile), sekta francuska, powstała w czasie rewolucji w r. 1796, stojąca na gruncie deizmu. Składała się głównie z żonatych księży-odstępców i jakobinów. Dzięki poparciu rządu rewolucyjnego otrzymała w Paryżu 10 kościołów katolickich. Trwała czas jakiś, jako wytwór mody rewolucyjnej, i upadła, zniesiona przez Napoleona w r. 1802.

**Teogonja,** mity o powstaniu bogów (ob. Mitologja).

**Teokracja** (greck = panowanie Boga), system polityczny, w którym posiadanie władzy państwowej wywodzi się bezpośrednio od Boga i wykonywa się ją w imieniu Boga. Mitologiczne uzasadnienie tego systemu pojawia się w starożytnym Egipcie, gdzie faraon był czczony jako syn boga słońca. W Chinach doniedawna cesarz nosił tytuł „syna nieba" i odbierał cześć boską, w Japoniji zaś mikado żyjący, jako potomek bogini słońca, posiada tytuł Akitsu kami („wcielony duch") a zmarłym mikadom oddaje się cześć boską. Najwyższym wyrazem teokracji w znaczeniu monoteistycznem były rządy „sędziów" w państwie izraelskiem w epoce od Mojżesza do Samuela, gdy Bóg był wyłącznym panem i królem Izraela a Żydzi jego narodem poddanym. W tym okresie każde prawo polityczne miało charakter religijny a każde jego przekroczenie było nietyle występkiem, co grzechem. Grzech przeciw Bogu był karany jako występek przeciwko najwyższej władzy państwowej. Pod rządami królów system teokratyczny u Żydów trwał dalej wskutek wpływu proroków i kapłanów na rządy królewskie, które musiały stosować się do prawa mojżeszowego, będącego prawem religijnem. Po powrocie z niewoli babilońskiej rządy arcykapłanów aż do czasów Chrystusa były również panowaniem teokracji.



Rządy teokratyczne próbował wskrzesić przez krótki czas Kalwin (ob.), układając z Farelem w r. 1537 rodzaj konstytucji, wedle której Genewa miała być gminą, rządzoną przez Boga. Próba skończyła się w r. 1538 wygnaniem Farela i Kalwina z Genewy.

**Teologja,** w pierwszych wiekach chrześcijaństwa zwana także filozofją (grec. sofia theodidaktos), w średniowieczu „nauką świętą" (łać. doctrina sacra) jest nauką o Bogu i o stosunku, zachodzącym między Bogiem a człowiekiem. Teologja chrześcijańska wyprowadza z przesłanek objawionych, czyli dogmatów i z prawd rozumowych (naturalnych) drogą logicznego rozumowania wnioski, czyli konkluzje teologiczne, noszące charakter prawd ludzkich. Składa się z trzech głównych działów: 1) z nauki wiary, 2) nauki o życiu kościelnem i 3) nauki obyczajów. Te działy rozpadają się na poszczególne umiejętności teologiczne, jak ascetyka, teologja dogmatyczna, moralna, mistyczna, pasterska i in.

**Teopaschyci,** ob. Monofizyci.

**Teozofja,** „wiedza boska", umiejętność, nabyta rzekomo przez bezpośrednie objawienie ze strony bóstwa, mająca Boga nie za przedmiot, jak teologja, lecz za sprawcę. Charakteryzuje ją nie tyle przedmiot wiedzy, co metoda, używana do jej nabycia a mianowicie refleksja intuicyjna, pochodząca rzekomo bezpośrednio od Boga, dociekanie, nie posługujące się sprawdzianem empirji. Teozof nie uważa się za badacza, lecz za illuminata, natchnionego mędrca, który wszystko wie lepiej, bo wie od samego Boga. Pogardza teologją i filozofją a logiczne rozumowanie zastępuje „intuicją". Ta spekulacja mistyczna, zwana w nowszych czasach teozofją, powstała w Indjach jako nauka bramanów. W czasach chrześcijańskich przybrała formę gnostycyzmu. W średniowieczu stanowiła treść wierzeń sekt albigensów i katarów. Wyznawał ją cech alchemików i żydowska kabała. Przez reformację przeszła jako mistyczny gnostycyzm wraz z okultyzmem do masonerji, z którą ja łączy wspólność idei. Organizatorką współczesnej teozofji była K. P. Bławatska (Helena Piotrówna Hahn), zmarła w r. 1891, która wraz z pułkownikiem Olcott założyła w r. 1875 w Nowym Jorku związek okultystyczny pod nazwą Towarzystwa Teozoficznego, mający łączyć ludzi wszelkich ras, wyznań, płci i stanów w celu wykrycia nieznanych sił, tkwiących w człowieku a będących istotą bóstwa. W r. 1882 siedzibę towarzystwa przeniesiono do Adyar, miejscowości koło Madras w Indjach. Towarzystwo Teozoficzne rozpowszechniło się szybko w Europie i w innych częściach świata i posiada obecnie 23 sekcje, podzielone na 950 grup, zwanych tak jak w masonerji „łożami". Po śmierci Bławatskiej kierowniczką Towarzystwa Teozoficznego w r. 1907 została Anni Besant (ur. w r. 1847), zajmująca wysokie stanowisko w hierarchji masońskiej jako „siostra 33 stopnia" i wiceprezydentka najwyższej rady masońskiej. Ogólna liczba członków Towarzystwa Teozoficznego ma wynosić kilkadziesiąt tysięcy. Członkowie składają się z nowicjuszów, teozofów kierujących i mistrzów, mahatma („wtajemniczonych"). Ci ostatni są rodzajem nadludzi, zamieszkujących jakąś nie-

dostępną okolicę Tybetu, którzy doszli do najwyższego stopnia doskonałości i, zamiast korzystać z nieograniczonego szczęścia, woleli wcielić się raz jeszcze w ludzkie postacie, aby kierować ludźmi. Do ich liczby mają należeć: Pitagoras, Aleksander Wielki, Orfeusz, Ozyrys, Mojżesz, Buddha, Chrystus i św. Paweł. Pomimo frazeologji, zaczerpniętej z chrześcijańskiej etyki, teozofja jest dokładnem odbiciem tybetańskiego buddyzmu, polega na monistycznym panteizmie, odrzucającym istnienie osobowego Boga, zaprzeczającym nieśmiertelności duszy indywidualnej, jest śmiertelnym wrogiem chrześcijaństwa a szczególnie religji katolickiej.

**Tercjarze i tercjarki,** zrzeszenia osób świeckich, które, dążąc do udoskonalenia chrześcijańskiego w granicach życia świeckiego poddają się regule bractwa, utworzonego za zezwoleniem papieskiem przez jeden z zakonów. Bractwo takie nazywa się „trzecim zakonem". Kandydaci na tercjarzy lub tercjarki odbywają pewnego rodzaju nowicjat a zamiast ślubów zakonnych składają uroczyste przyrzeczenie. Reguły tercjarskie nakazują zazwyczaj noszenie jakiegoś znaku zewnętrznego, tak np. tercjarze franciszkańscy noszą szkaplerz i pasek pod ubraniem. Prócz „trzeciego zakonu św. Franciszka" istnieją tercjarze augustjańscy, dominikańscy, karmelitańscy, norbertańscy, serwiccy i trynitarscy.

**Terminizm,** teorja, głoszona przez pietystów protestanckich, począwszy od Jana Jerzego Böse (1662 — 1700), wedle którego Bóg wyznacza człowiekowi do nawrócenia się pewien termin, zwany terminem łaski lub terminem zbawienia (terminus salutis) w znaczeniu prawniczem terminu peremptoryjnego, t. j., że gdy człowiek zaniedba jego dotrzymania, nie może już być zbawiony. Teorja ta stanowiła przedmiot sporu pośród teologów protestanckich, zwanego sporem terministycznym. Brały w nim udział fakultety teologiczne w Wittenbergu i Rostocku, potępiające terminizm i fakultet w Lipsku, który stanął w jego obronie. Spór ten, prowadzony z wielką zajadłością przez lat kilkanaście (1697 — 1709), nie doprowadził do porozumienia.

**Terytorjalizm,** system religijno-polityczny, teorja protestancka, usiłująca uzasadnić teoretycznie wpływ władzy świeckiej na rządy kościelne. Przyznaje on panującemu najwyższą władzę kościelną na jego terytorjum i uważa tę władzę za istotną część jego władzy suwerennej. Teorja ta, której początków należy szukać w cezaropapizmie (ob.), przyjęła się w XVI w. w krajach protestanckich. W niektórych krajach katolickich zaś pod formą galikanizmu i józefinizmu wywołała wkraczanie władzy świeckiej w sprawy zarządu kościelnego. (Por. Kolegjalizm).

**Test-act,** ob. Emancypacja katolików w Anglji.

**Testament Stary i Nowy,** ob. Biblja.

**Teurgja,** rzekoma umiejętność wchodzenia w styczność z bóstwami i duchami zapomocą czynności i obrzędów czarodziejskich i wywoływania z ich strony działań nadnaturalnych (ob. Czary). Ojczyzną teurgji była starożytna Chaldea, skąd przeszła do Grecji i reszty Europy.

**Thora,** prawo mojżeszowe, ob. Pentateuch, Talmud, Żydowska religja.

**Thurificati,** ob. Lapsi.

**Tiara** (triregnum), nakrycie głowy papieża, symbol dogmatu katolickiego o Trójcy św., oznaka pełnej władzy papieskiej oraz trojakiego urzędu papieskiego, jako arcykapłana, króla i proroka. Przy odprawianiu nabożeństwa papież używa infuły a nie tiary, gdyż nie jest ona liturgicznem nakryciem głowy i służy tylko przy procesjonalnem wejściu i wyjściu z kościoła i w czasie uroczystego błogosławieństwa.

**Tolerancja,** znoszenie odmiennych zapatrywań religijnych. Różni się od indyferentyzmu tem, że nie oznacza wcale obojętności dla różnic w zasadach, lecz raczej poszanowanie dla osób, odmienne zasady wyznających. Tolerancję religijną, jako antytezę prześladowań religijnych, czyli tłumienia przemocą odmiennych przekonań religijnych, można uważać za pojęcie przestarzałe, o ile państwa nowożytne przyjęły za zasadę wolność religijną obywateli i przyznawanie im jednakich praw politycznych



bez względu na wyznanie religijne. Zasada ta jest nowożytnem pojęciem tolerancji, która również nie jest równoznaczna z indyferentyzmem czyli obojętnością państwa na wyznanie religijne obywateli i nie wyłącza uznawania religji za główną podwalinę spoistości społeczeństwa. Jest tylko dążnością do zapewnienia pokoju religijnego, jako jednego z głównych warunków pomyślności państwa. O tolerancji w Polsce, ob. Dysydenci i Reformacja w Polsce.

**Tołstojowcy,** sekta religijna, założona przez znanego pisarza rosyjskiego Lwa Tołstoja (1828 — 1910). Podstawami nauki jego są: krańcowy racjonalizm, bezgraniczna cześć dla „rozumnego uświadomienia", pogarda dla indywidualizmu i mistyczny panteizm, odrzucający istnienie osobowego Boga i uważający go za siłę życiową, rozlaną we wszechświecie. Tołstojowcy zatem odrzucają bóstwo Chrystusa i wiarę w indywidualne odkupienie. Nakazują wszelaką wstrzemięźliwość, wegetarjanizm, antyalkoholizm, unikanie zbytków i ozdobności życia a za ideał życia uważają wrogą dla ciała i zmysłów askezę, przez którą niszcząc samego siebie, przyśpiesza się połączenie z Bogiem-naturą. Zalecają miłość wszystkich ludzi, ale nie miłość czynną, lecz tylko pasywną, która wyraża się w naczelnej zasadzie Tołstoja „niesprzeciwiania się złemu". Nauka tołstojowców szerzyła się z początku tylko pośród inteligencji rosyjskiej. Wśród ludu rozpowszechniali ją Dżunkowskij, Bodianskij a przedewszystkiem książę Chiłkow, który założył kolonję tołstojowców w swoich dobrach a po powrocie z zesłania na Kaukaz w r. 1897 wraz z Czertkowym w Anglji w hrabstwie Essex. Naukę Tołstoja szerzyły również po całej Europie broszury, wydawane w Genewie przez Elpidina i Biriukowa.

**Tomasz à Kempis** (Tomasz z Kempen, nazwisko rodzinne Hamerken, zlatynizowane Malleolus—młoteczek), ur. w r. 1380, kształcił się w szkole kongregacji „braci wspólnego żywota" w Deventer. W r. 1407 wstąpił do klasztoru augustjanów w Agnetenberg, gdzie umarł w r. 1471, jako podprzeor tego klasztoru. Prócz kroniki klasztornej i szeregu traktatów ascetycznych przypisują mu autorstwo powszechnie znanej książki „O Naśladowaniu Chrystusa", dzieła po biblji najwięcej rozpowszechnionego, najprostszego i najgłębszego z dzieł średniowiecza, wydawanego niezliczone razy i czytywanego dotychczas we wszystkich językach świata. Od XVII wieku toczy się spór o autorstwo tego dzieła. Wymieniano około 40 jego autorów, z których po Tomaszu à Kempis najwięcej prawdopodobieństwa przemawia za autorstwem Jana Gersona, kanclerza uniwersytetu paryskiego (1363 — 1429) i współczesnego mu Jana Gersena, opata benedyktynów w Vercelli.

**Tomasz św. z Akwinu,** najznakomitszy teolog i filozof średniowiecza, doktór Kościoła, urodził się w r. 1225 w Rocca Secca pod Aquino w okolicy Neapolu, wychowywał się w Monte Cassino i wbrew woli rodziny wstąpił do zakonu dominikanów. Od r. 1245 kształcił się w Paryżu, jako uczeń Alberta Wielkiego, z którym udał się w r. 1248 na dalsze studja do Kolonji. W r. 1252 wrócił do Paryża i rozpoczął wykłady filozofji, które ściągały tłumy słuchaczów. Powołany do Rzymu przez pap. Urbana IV w r. 1261 wykładał w Rzymie, następnie w Bolonji i w Pizie. W r. 1272 odwołany przez zwierzchność zakonną, otrzymał misję zorganizowania uniwersytetu w Neapolu, gdzie odtąd przebywał. Wybierając się na sobór do Lyonu na polecenie Grzegorza X, w drodze zachorował i umarł w r. 1274 w klasztorze cystersów Fossanova między Neapolem a Rzymem. W r. 1323 został przez Jana XXII zaliczony w poczet świętych. Dzieła jego, z których najważniejsza jest „Summa theologiae" i „Summa de veritate catholicae fidei contra gentiles", przedstawiają jasną, trzeźwą i harmonijną syntezę filozoficzno-teologiczną i są zjawiskiem genjalnego połączenia nauki z wiarą. Wartości filozoficzne Greków i Rzymian, Żydów i Arabów stopił w jedną, logicznie prawdziwą całość z przeczystą i gorącą wiarą. Jest założycielem szkoły filozoficzno-teologicznej, zwanej szkołą tomistów.

**Tomaszowi chrześcijanie,** mieszkańcy południowo-zachodniego wy-

brzeża Indyj Wschodnich, zwani także chrześcijanami malabarskimi. Przyjęli chrześcijaństwo, wedle podania, od św. Tomasza apostoła, potem przystąpili do sekty Nestorjusza (ob. Nestorjanizm) i należeli do niej do końca XVI w. W r. 1599 część ich połączyła się z Kościołem katolickim (ob. Unici), reszta przystąpiła do sekty monofizytów i podlega własnemu metropolicie, który od r. 1817 pozostaje pod wpływem misyj anglikańskich. Chrześcijanie Tomaszowi, będący katolikami, posiadają osobny obrządek syryjsko-malabarski i stanowią prowincję Ernakulam, podzieloną w r. 1924 na cztery diecezje. Jest ich przeszło 440.000.

**Tomiści,** szkoła filozoficzno-teologiczna, ob. Tomasz św. z Akwinu.

**Tonsura** (łać. tonsura, corona clericalis), wygolenie krążka na wierzchu głowy lub całej głowy z pozostawieniem paska włosów dookoła głowy, symbol pokory i przypomnienie korony cierniowej Chrystusa. Według prawa kanonicznego, przyjęcie tonsury jest wstępem do stanu duchownego i do święceń, ceremonją postrzyżyn, przez którą laik staje się klerykiem. Odróżniają dwojaki rodzaj tonsury. Tonsura św. Pawła polega na ogoleniu całej głowy i pochodzi od św. Pawła, który, według Dziejów Apostolskich (XVIII. 18; XXI. 24), poddał się zwyczajem żydowskim takiej pokucie. Tonsura św. Piotra polega na wystrzyżeniu włosów w formie krążka na wierzchu głowy i jest w użyciu u kleryków. Tonsura weszła w użycie przez zwyczaj zakonników VI w. i stała się od tego czasu znakiem przejścia do stanu duchownego.

**Tora** (thorah), ob. Pentateuch.

**Tosefta** (hebr. „dodatek", „uzupełnienie"), żydowska księga religijna, równorzędna z miszną (ob. Talmud), zawierająca zbiór orzeczeń rabinów, zwanych tannaitami („przedstawicielami tradycji") w II wieku po nar. Chr.

**Totemizm,** zjawisko socjologiczne, dostrzegane u ludów pierwotnych Australji, Polinezji i u Indjan Ameryki Północnej, polegające na tworzeniu się grup społecznych (szczepów, klanów) na podstawie wspólnego znaku (totem), wyróżniającego członków pewnej grupy od innych. Znak ten pochodzi najczęściej ze świata zwierzęcego (wilk, jaguar, sowa, wąż) a wyjątkowo ze świata roślinnego lub mineralnego. Zwierzę, będące oznaką pewnego szczepu, uchodzi w oczach jego członków za święte, nie wolno go zabijać ani nawet bronić się przed jego napaścią. U niektórych plemion uchodzi ono za praojca plemienia. Skutkiem tej wiary we wspólne pochodzenie od zwierzęcia, stanowiącego „totem", jest egzogamja czyli zakaz zawierania małżeństw między członkami tej samej grupy totemistycznej. Wiara ta wyraża się w ceremonjach wtajemniczania członków grupy i w kulcie zwierzęcia lub rośliny, stanowiącej „totem". Stąd powstała teorja, przypisująca totemizmowi znaczenie zjawiska religijnego i dopatrująca się go we wszystkich religjach, w których są używane oznaki i symbole z wyobrażeniem zwierzęcia lub rośliny. Teorja ta została w ostatnich czasach porzucona. Przyjęto jako pewnik, że „totem" ma charakter heraldyczny i jest wynikiem raczej instynktów socjalnych, niż religijnych.

(G. E. Frazer: Totemism and Exogamy, London 1909; A. Le. Roy: La religion de primitifs, Paris 1909; Ks. Antoni Szlagowski: Totemizm a religja izraelska, Warszawa 1908: Janina Klawe: Totemizm a pierwotne zjawiska religijne w Polsce, Warszawa 1920).

**Towarzystwa biblijne,** stowarzyszenia anglikańskie i protestanckie, mające za zadanie tłumaczyć biblję na wszystkie języki i rozprzedawać ją za nieznaczną cenę lub rozdawać za darmo, co uważają za propagandę religji chrześcijańskiej. Już w r. 1698 założono w Anglji „Stowarzyszenie do krzewienia wiary chrześcijańskiej", wydające biblję, a w r. 1780 stowarzyszenie biblijne, które miało dostarczać biblij dla wojska i marynarki angielskiej. W r. 1804 pastor Tomasz Charles założył w Londynie „Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne", rozciągające swą działalność na całą kulę ziemską. Posiada centralny komitet w Londynie i około 8000 towarzystw lokalnych. Drukuje biblję w 500 językach i dialektach a roczny nakład dochodzi do 11 miljonów egzemplarzy. Z brytyjskiem Towarzystwem Biblijnem rywalizuje Amerykańskie Towarzystwo Biblijne, założone w r. 1816 w Nowym Jorku i posiadające własne drukarnie w Chinach, Japonji, Syjamie, Syrji i w Turcji. Oprócz tych dwóch towarzystw o charakterze międzynarodowym istnieje sześć towarzystw i zakładów biblijnych w Niemczech, oraz towarzystwa biblijne szwajcarskie, dwa francuskie, niderlandzkie, duńskie, szwedzkie i norweskie. Za czasów carskich istniało także towarzystwo biblijne rosyjskie.



Kościół katolicki uważa, że czytanie biblji bez odpowiedniego przygotowania nie tylko nie przynosi żadnej korzyści, lecz jest raczej szkodliwe i zezwala czytać ją tylko w aprobowanych przekładach (ob. Biblja) i z komentarzami uczonych katolickich. Ponieważ zaś biblje, wydawane przez towarzystwa biblijne, są tłumaczone tendencyjnie i objaśnień takich nie mają, przeto czytanie biblji w tych wydaniach jest przez Kościół zakazane.

**Towarzystwo Jezusowe,** ob. Jezuici.

**Tractus.** Śpiew liturgiczny urywków z Pisma św., zastępujący przy mszy św. w dni postu i żałoby radosne Alleluja.

**Traditores,** ob. Lapsi.

**Traducjanizm,** teorja o powstaniu człowieka, jako indywiduum, złożonego z duszy i z ciała, utrzymująca, że dusza powstaje równocześnie z ciałem przez akt płodzenia fizycznego (traducjanizm cielesny) albo duchowego (traducjanizm duchowy), podczas gdy teorja, zwana kreacjanizmem, uczy, że duszę każdego człowieka stwarza Bóg (ob. Dusza). Teologja katolicka uznaje kreacjanizm, protestancka zaś traducjanizm z tem tłumaczeniem, że przez akt fizycznego płodzenia dusza nie powstaje, lecz się przezeń „przenosi" (per traducem).

**Tradycja kościelna,** ogół nauk i urządzeń kościelnych, polegających na zasadzie, podanej ustnie a nieokreślonej wyraźnie w Piśmie św. Pojęcie tradycji jako podania ustnego dotyczy tylko jej powstania i nie wyłącza bynajmniej, aby zasady, przez nią głoszone, nie miały być spisane. I rzeczywiście, obecnie wszystko, co podaje tradycja kościelna, jest już dokładnie spisane. Taką spisaną tradycją są symbole wiary, pisma ojców Kościoła, akta soborów, katechizmy, aprobowane przez Stolicę Apostolską, encykliki, bulle i brewja papieskie, kodeks prawa kanonicznego, dekrety św. Oficjum i in. Do źródeł tradycji należą także autentyczne akta męczenników, rytuały, liturgje, sakramentarze, księgi pokutne, nawet napisy na pomnikach starochrześcijańskich, zabytkowe obrazy i rzeźby (ob. Katakumby). Wedle nauki Kościoła katolickiego, tradycja jest wraz z Pismem św. pod względem powagi równorzędnem źródłem objawienia religijnego, podczas gdy u protestantów za jedyne źródło objawienia uchodzi tylko biblja.

**Traktarjanizm,** ob. Pusey Edward.

**Transjordanja,** statystyka wyznań, ob. Azja.

**Transmigracja,** ob. Metempsychoza.

**Transsubstancjacja** (przeistoczenie), wyraz w Kościele katolickim zdogmatyzowany, oznaczający istotną przemianę substancji chleba i wina przy mszy św. na substancje Ciała i Krwi Zbawiciela (ob. Eucharystja).

**Trapiści,** zakon, zachowujący ściślejszą regułę cystersów (ob.), założony w La Trappe, w Normandji, w r. 1664 przez Armanda Jana le Bouthillier de Rancé. W r. 1892 generalna kapituła trapistów w Rzymie postanowiła zupełne odłączenie się od cystersów i utworzenie osobnego zakonu pod nazwą Ordo Cistersiensium reformatorum, z opatem generalnym na czele. Jest to najostrzejszy zakon kontemplacyjny, oddany nabożeństwu i pracy ręcznej, której każdy zakonnik musi oddawać się przynajmniej 4 godziny dziennie. Trapiści położyli wielkie zasługi na polu rolnictwa, przez tworzenie wzorowych gospodarstw i usuwanie nieużytków. Tak np. w Maria Veen w Westfalji zdobyli dla kultury rolnej przeszło 800 morgów nieużytków. W ostatnich czasach rozwinęli gorliwą działalność w Natalu. Posiadają 58 klasztorów, a mianowicie w Belgji, Holandji, Niemczech, Włoszech, Hiszpanji, Anglji, Irlandji, Syrji i Palestynie, Stanach Zjednoczonych i w Kanadzie, oraz liczne mi-

sje w Chinach, Japonji, Brazylji, Kongo i Natalu (samoistne opactwo Marianhill).

**Trapistki,** zakon kontemplacyjny żeński, powstały w r. 1688 wskutek inicjatywy założyciela zakonu trapistów (ob.) z regułą, podobną do tego zakonu. Mają 18 klasztorów we Francji, Anglji, Belgji, Włoszech, Hiszpanji i Niemczech. Tercjarki zakonu trapistek, nazywające się „siostrami misyjnemi od Przenajśw. Krwi", pracują w misjach trapistów w Marianhill w Natalu i w Kongo. Dom macierzysty mają w Beek en Donk w Holandji.

**Treuga Dei** (pokój Boży), instytucja średniowieczna, wprowadzona przez Kościół w celu poskromienia nieustannych walk i gwałtów, których się dopuszczało ówczesne rycerstwo. Około r. 1040 uchwalono na jednym z synodów południowo-francuskich, że pomiędzy wszystkimi chrześcijanami ma panować bezwzględny pokój od środy wieczora do poniedziałku z rana każdego tygodnia a winni złamała pokoju podlegają ekskomunice. Synody w Narbonne (1054) i późniejsze rozszerzyły to postanowienie na całe okresy kalendarza kościelnego, jak np. adwent i okres świąt Bożego Narodzenia do 6 stycznia, wielki post do niedzieli palmowej i od niedzieli przed Wniebowstąpieniem do końca tygodnia Zielonych Świąt. W ciągu XI stulecia urządzenie to przyjęto prawie we wszystkich krajach Europy, przyczem uznano nienaruszalność niektórych miejsc, jak np. kościoły i klasztory, tudzież osób duchownych, członków wypraw krzyżowych, pątników i kobiet. Sankcję papieską otrzymało to urządzenie od Urbana II w r. 1095 na synodzie w Clermont, poczem synody lateraneńskie z 1123, 1139 i 1179 r. obostrzały poszczególne postanowienia.

**Trimurti,** ob. Hinduizm.

**Trisagium,** ob. Sanctus.

**Trismegistos,** ob. Hermes Trismegistos.

**Trullańskie sobory,** ob. Konstantynopolitańskie sobory.

**Trydencki sobór,** wymierzony przeciwko reformacji protestanckiej XVI wieku, dokonał prawdziwej reformy Kościoła katolickiego, wykazał jego żywotność, powszechność i jedność jego wierzeń, oraz przywrócił zaniedbaną w poprzednich wiekach karność kościelną. Rozpoczął się dn. 13 grudnia 1545 r. za pontyfikatu Pawła III (1538—1549) i trwał z dwiema paroletniemi przerwami do 4 grudnia 1563 r. W pierwszym jego okresie (1545—47) odbyło się osiem sesyj, w czasie których badano doktryny protestanckie o powadze Pisma św., o grzechu pierworodnym, o usprawiedliwieniu i o sakramentach. Z powodu wybuchu zarazy w Trydencie w marcu 1547 r. Paweł III przeniósł sobór do Bolonji, podczas gdy członkowie soboru, którzy pozostali w Trydencie, przygotowywali materjały do następnych sesyj. Nowy papież Juljusz III (1549—1555) wznowił dn. 1 maja 1551 r. sobór w Trydencie, który w dalszym ciągu badał naukę o sakramencie Eucharystji, pokuty i ostatniego namaszczenia. Zdrada Maurycego saskiego zmusiła papieża do ponownego przerwania prac soboru w kwietniu 1552 r. Papież Pius IV (1559—1565) zwołał jeszcze raz sobór do Trydentu 18 stycznia 1562. W ciągu tego ostatniego okresu ukończono na XX i XXIV sesji studjum nauki o sakramentach a mianowicie o komunji pod jedną postacią, o mszy św., o sakramencie kapłaństwa i małżeństwa. Sprawy reformy karności kościelnej były traktowane równocześnie ze sprawami dogmatycznemi i stanowiły przedmiot bardzo ożywionych rozpraw, w szczególności na sesji XXIII, na której uchwalono dekret o seminarjach duchownych. Sesja XXV zakończyła sobór w dn. 4 grudnia 1563 r. Z polskich biskupów brali udział i podpisali uchwały soboru: kardynał Stanisław Hozjusz, prymas Polski, jeden z przewodniczących i najwybitniejszych członków soboru, Walenty Herburt, biskup przemyski, i Stanisław Falęcki, sufragan gnieźnieński.

**Trynitarze,** zakon kanoników regularnych, założony w r. 1198 we Francji przez św. Jana z Mathy i św. Feliksa z Valois, poświęcał się wykupywaniu niewolników chrześcijańskich z rąk mahometan. W nowszych czasach oddaje się pracy misyjnej po-



śród murzynów. Działalność tego zakonu w wiekach średnich i później, za czasów walk Zachodu z islamem, przyczyniła się do rozpowszechnienia go w wielu krajach Europy południowej i zachodniej a także w Polsce i na Litwie. Do Polski sprowadził trynitarzy w r. 1685 Jan Kazimierz Denhof, opat cystersów w Mogile pod Krakowem. Pierwszy klasztor trynitarzy w Polsce stanął we Lwowie, a w 40 lat potem powstała osobna polska prowincja trynitarzy, licząca około 30 klasztorów. Polscy trynitarze odbyli w czasie od 1688 do 1782 r. 18 t. zw. redemcyj, czyli wypraw dla wykupna jeńców do Kilji, Budżaku, na Krym, do Bakczysaraju i Konstantynopola i wykupili przeszło 500 jeńców z rąk tureckich i tatarskich. Obecnie posiadają klasztory we Włoszech i w Hiszpanji, poza Europą zaś klasztor na wyspie Kuba, trzy klasztory w Chile, cztery w Ameryce północnej a od r. 1904 prowadzą prefekturę apostolską w Benadir, w Afryce wschodniej.

**Tryteizm,** herezja, powstała w III wieku z powodu błędnego pojmowania nauki chrześcijańskiej o Trójcy św. Rozszerzali ją tryteici, sekta monofizycka, przypisująca każdej osobie Trójcy św. osobną naturę, antytrynitarjusze, odmawiający bóstwa Chrystusowi i kononici, którzy nauczali, że między trzema osobami Boskiemi istnieje tylko jedność moralna, niema natomiast jedności natur. Tryteizm został potępiony na soborze lateraneńskim czwartym w r. 1215.

**Trzech Króli,** święto zjawienia Pańskiego czyli Epifanja, obchodzi Kościół katolicki na pamiątkę hołdu mędrców ze Wschodu. Kościół wschodni nazywa Epifanją święto Jordanu, pamiątkę chrztu Chrystusa w rzece Jordanu.

**Trzecie zakony,** ob. Tercjarze i tercjarki.

**Tyfon** (Typhon), bóstwo zła i zniszczenia, ob. Egipska religja.

**Tyguryńska zgoda** (Consensus Tigurinus), 26 artykułów wiary o Wieczerzy Pańskiej, ułożonych w r. 1549 przez Kalwina. Występuje w nich bardzo wyraźnie różnica między zapatrywaniami Kalwina i Lutra. Celem ich ułożenia było pogodzenie dwóch kierunków wyznania reformowanego a mianowicie kierunku niemiecko - szwajcarskiego wyznawców Zwinglego (ob.) z poglądami Kalwina.

**Typikon,** w Kościele wschodnim zbiór przepisów liturgicznych, wedle których układa się i odmawia brewjarz.

**Typologja,** 1) tłumaczenie postaci, rzeczy i zdarzeń, wspomnianych w Starym Testamencie, odnajdujące w nich tak zwane typy (figury) mesjaniczne, czyli wyobrażenia przyszłego Mesjasza i jego dzieła. Takimi wyobrazicielami Chrystusa w Starym Testamencie są: Adam, Abel, Noe, Melchizedech, Izaak, Józef, sprzedany przez braci, Hiob cierpiący, Mojżesz, jako zakonodawca, Dawid, urodzony w Betleem, Salomon, jako król pokoju, Eljasz, Jonasz i inni. Rzeczowe typy mesjaniczne są: arka Noego, przejście Żydów przez morze Czerwone, manna na puszczy, woda, wyprowadzona przez Mojżesza ze skały, wąż miedziany, którego widok leczył Żydów na pustyni, baranek wielkanocny i in.

II) Typologja, dział religjoznawstwa, systematyka zjawisk religijnych, odróżniająca się jednak od fenomenologji religijnej tem, że przedmiotem jej klasyfikacji nie są zewnętrzne objawy religijności, formy kultu religijnego, lecz religijność sama, t. j. myśli, uczucia, wyobrażenia i dążenia religijne. Systematyka ta dzieli religijność na trzy główne kategorje: 1) religijność świecka, związana ściśle z życiem doczesnem i jego interesami, 2) religijność, pogardzająca światem i uciekająca przed nim i 3) religijność, opanowująca świat.

Pierwszą kategorję dzielą na następujące typy: a) typ zmysłowy, będący albo religją ludów pierwotnych (naturyzm, demonizm, animizm), albo religją ludów o rozwiniętym zmyśle estetycznym (grecki politeizm), b) typ intelektualny, utożsamiający religijność z poznaniem (gnostycyzm, teozofja) lub z wczuciem się w wszechświat (panteizm) i c) typ etyczny, zasadzający religijność albo głównie na przestrzeganiu prawa religijnego (religja żydowska i islam), albo też na bezpośrednim stosunku czło-

wieka do Boga, uważanego nie tylko za pana i prawodawcę, ale i za ojca.

Druga kategorja, czyli religijność pogardzająca światem, wytwarza przeróżne typy pietyzmu i askezy, będącej sama dla siebie celem (askeza hinduska) albo środkiem przebłagalnym za winy własne i innych (życie zakonne chrześcijańskie).

Trzecią kategorję stanowi religijność, która nie ucieka przed światem, ale go zwycięża, religijność, która, obejmując całą głębię mistyki religijnej, czyni równocześnie zadość obowiązkom życia doczesnego, czyli religijność chrześcijańska, mieszcząca w sobie wszystkie istotne momenty religijności w jedną syntezę miłości Boga i bliźniego.

Zauważyć należy, że podział powyższy, utworzony przez naukę protestancką, nie da się w całości pogodzić ze stanowiskiem katolickiem. W szczególności nie odpowiada katolickiemu pojęciu życia zakonnego wciąganie go do kategorji drugiej a wyłączanie z trzeciej, ponieważ wiele zakonów katolickich przez dzieła miłosierdzia i szerzenie oświaty wytwarza życie religijne, którego celem nie jest „uciekanie przed światem", lecz raczej zwyciężanie go przez miłość Boga i bliźniego.

(Cajus Fabricius: Typen der Religion, artykuł w „Die Religion in Geschichte und Gegenwart" Tübingen 1913, tom V).

**Tytuł święcenia,** źródło dostatecznych dochodów, zapewniających dożywotnie, odpowiednie stanowi utrzymanie duchownego katolickiego. Prawo kanoniczne wymaga, aby wyższych święceń udzielano tylko tym, którzy mają zapewnione utrzymanie w formie beneficjum (titulus beneficii) lub majątku rodzinnego (titulus patrimonii). Dla zakonników wystarczającym tytułem kanonicznym jest uroczysta profesja zakonna czyli „tytuł ubóstwa". Dla członków zgromadzeń o ślubach prostych istnieje „tytuł wspólnego stołu". Państwowe prawo kościelne w Austrji i w Niemczech znało jeszcze t. zw. „tytuł stołu" (titulus mensae), czyli zobowiązanie się państwa do dania duchownemu utrzymania z t. zw. funduszu religijnego.

# U

**Ubikwizm** (omnipraesentia, Ubiquität) teorja Lutra, przypisująca przymiot wszechobecności nie tylko Boskiej ale i ludzkiej naturze Chrystusa. Teorja ta miała przez twierdzenie, że ciało Chrystusa dlatego jest w Eucharystji, ponieważ jest wszędzie, pokryć brak, wytworzony przez odrzucenie przez Lutra katolickiego dogmatu o transsubstancjacji. Twierdzenie powyższe sprzeciwia się pojęciu o naturze ludzkiej, która zawsze, nawet wtedy, gdy przysługuje Chrystusowi, jest ograniczona przestrzenią, co stwierdzają również fakta, opisane w ewangelji, która ukazuje Chrystusa, przechodzącego z miejsca na miejsce i wielokrotnie zaznacza, że Chrystus w danej chwili znajdował się w tem, a nie w innem miejscu. Ubikwizm Lutra, który odrzucają w nowszych czasach protestanci, dał powód już za jego życia do licznych sporów pomiędzy protestanckimi teologami i wytworzył dziwaczne teorje, jak np. teorja kryptyków, twierdzących, że Chrystus, będąc także w naturze ludzkiej wyposażony przymiotem wszechmocy i wszechobecności, używał tych przymiotów skrycie, oraz teorja cenotyków (z greck. kenos = = ogołocony), wedle których Chrystus posiadał te przymioty, ale wyrzekł się ich użycia.

**Ubiory liturgiczne,** ob. Szaty liturgiczne.

**Uczniowie Chrystusa** (Campbellici), sekta amerykańska, odłam baptystów (ob.), założona przez Tomasza i Aleksandra Campbellów, duchownych prezbiterjańskich. Tomasz Campbell przybył w r. 1809 z Irlandji do Ameryki i objął w Pensylwanji posadę duchownego prezbiterjańskiego. Poróżniwszy się ze swą gminą, przystąpił wraz z synem Aleksandrem do gminy baptystów i dał się ochrzcić według ich rytuału. Wkrótce jednak Aleksander Campbell począł kwestjonować niektóre wierzenia i zwyczaje baptystów i wraz z ojcem głosić odmienną naukę. Z powodu jego poglądów wywiązały się między nim a baptystami liczne spory, które doprowadziły do zerwania i utworzenia w r. 1827 nowej sekty, nazwanej przez Campbella „Disciples of Christ" („uczniowie Chrystusa"). Główne zasady tej sekty są: 1) że Duch św. nie działa na ludzi bezpośrednio, lecz tylko przez słowo Boże; 2) że przez zanurzenie w wodzie (immersion) następuje zupełne odrodzenie człowieka. Sekta, silnie zorganizowana, liczy obecnie przeszło 1.200.000 wyznawców, utrzymuje 8900 kościołów, 6000 duchownych, 860 szkół biblijnych i kilka szkół wyższych, jak Drake-University w Des Moines, Butler College w Indianopolis, Transylvania College w Lexington, Hiram College w Hiram i in.



**Ulema** (arab. „wiedzący"), duchowni mahometańscy, znawcy Koranu oraz opartego na nim prawa cywilnego. Dzielą się na imamów, muftich czyli wykładaczów prawa i kadich czyli sędziów. Głową stanu ulemów w Turcji był szeik-ul-islam, czyli wielki mufti, godność, zniesiona w republice tureckiej w r. 1924 (ob. Islam).

**Ultramontanizm** (ultra montes = za górami, t. j. za Alpami), w średnich wiekach określenie geograficzne: ultramontanami nazywano we Włoszech Niemców a w Niemczech Włochów. W czasie walk między papiestwem a państwem za Grzegorza VII (1073 — 1303) i Bonifacego VIII (1294 — 1303) w Niemczech i we Francji ultramontanizm stał się nazwą zapatrywania polityczno - kościelnego, które przypisuje wyższość władzy duchownej nad świecką. Gdy we Francji zapanował galikanizm (ob.), ultramontanami zaczęto nazywać przeciwników t. zw. „swobód kościoła galikańskiego" a zwolenników wszechwładzy papieża na polu kościelnem i jego wyższość nad soborem i biskupami. Od czasu soboru watykańskiego i ogłoszenia t. zw. Syllabusa oraz dogmatu o nieomylności papieża (r. 1870), to znaczenie ultramontanizmu zostało szczególnie podkreślone przez modernistów i protestantów w Niemczech i we Francji, uważających go za utożsamianie papieża z Kościołem. W istocie swej ultramontanizm współczesny nie jest niczem więcej, jak szczególnem zaznaczaniem prymatu papieskiego czyli absolutnej władzy papieża, jako głowy Kościoła w sprawach religji. Potrzebę tej absolutnej władzy uzasadnia nazywany ultramontanem pisarz francuski Józef de Maistre na 50 lat przed soborem watykańskim w sposób następujący: „Mówiąc, że Kościół jest nieomylny, nie żądamy przez to dla Kościoła żadnego wyjątkowego przywileju, żądamy tylko, aby korzystał z prawa, które przysługuje wszystkim władzom naczelnym. Każda zwierzchność musi działać jako nieomylna a każda władza najwyższa jest absolutna. Z chwilą, gdy można jej się sprzeciwić pod pozorem, że zbłądziła lub że jest niesprawiedliwa, przestaje istnieć. Tak samo jest z rządem kościelnym: musi istnieć, bo Kościół, jak każda inna społeczność, musi być rządzony, inaczej nie byłoby jedności. Ten rząd jest przeto z natury swej nieomylny czyli absolutny: gdyby takim nie był, przestałby istnieć". (Joseph de Maistre: Du Pape, 1819).

**Umywanie liturgiczne,** ob. Ablucja.

**„Unam Sanctam",** bulla Bonifacego VIII z r. 1302 o stosunku Kościoła do państwa (ob. Kościół i państwo).

**Unici,** chrześcijanie, należący do Kościoła katolickiego na podstawie aktów unji (ob. Unja I), zawieranych przez ten Kościół z różnemi odłamami Kościoła wschodniego. Dążność do pojednania Kościołów, rozdartych schizmą Focjusza i Cerularjusza (ob. Grecko-wschodni Kościół) ujawniła się bezpośrednio po powstaniu schizmy. Już na soborze w Lyonie w r. 1274 ułożono unję z Grekami na podstawie uznania przez nich dogmatu o pochodzeniu Ducha św. (ob. Filioque). Sprawę unji podjął następnie sobór ferrarsko-florencki (ob. Florencki sobór) i zawarł w r. 1439 unję z Grekami i Armeńczykami, w r. 1441 z jakobitami a w r. 1445 z nestorjanami i maronitami. Przyłączonym Kościołom wschodnim pozostawiono ich odrębny obrządek, język liturgiczny, własną hierarchję i zwyczaje kościelne (jak np. kalendarz kościelny, małżeństwo księży przed otrzymaniem

święceń, sposób obchodzenia postów i t. p. ). Unja florencka połączyła cały Kościół wschodni z Kościołem katolickim, nie była jednak trwała, gdyż Grecy zawarli ją głównie pod naciskiem przyczyn politycznych, a mianowicie grożącego niebezpieczeństwa ze strony Turków, chcąc sobie zapewnić pomoc Zachodu. Wyznawcy Kościoła wschodniego w Polsce przyjęli unję za pośrednictwem Izydora, metropolity kijowskiego, który brał udział w soborze florenckim i podpisał akt unji. Wykonywając ją, król Władysław Warneńczyk ogłosił w r. 1443 zrównanie praw duchowieństwa unickiego z łacińskiem w Polsce. I tu jednak unja nie przyjmowała się, a podkopało ją małżeństwo króla Aleksandra Jagiellończyka z Heleną, księżniczką moskiewską, tak że w r. 1519 metropolitą kijowskim został znowu nieunita. Myśl unji była w Polsce, na Litwie i Rusi w drugiej połowie XVI w. w stanie zupełnego zaniku. Podjęli ją za czasów Batorego jezuici i zyskali dla niej poparcie króla i kanclerza Zamojskiego. Właściwym jej twórcą w Polsce był Piotr Skarga, który w piśmie p. t. „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem“ wykazał wszystkie niebezpieczeństwa, grożące Kościołowi wschodniemu w razie dalszego trwania schizmy. Ziarno, rzucone przez jezuitów, poczęło kiełkować: w r. 1594 biskupi ruscy z Cyrylem Terleckim, biskupem łuckim, na czele wystąpili z adresami do papieża Klemensa VIII i do króla Zygmunta III, upoważniając biskupów Pocieja i Terleckiego do prowadzenia układów. Ze strony króla brali w nich udział Lew Sapieha, Jan Zamoyski i biskup Bernard Maciejowski a ze strony papieża nuncjusz Malaspina. W ten sposób przyszedł do skutku układ krakowski, w którym król przyjął warunki, stawiane przez biskupów ruskich a mianowicie wznowił przywilej Władysława Warneńczyka z r. 1443 o zrównaniu praw duchowieństwa ruskiego z łacińskiem, gwarantował im wolność od wpływów Kościoła greckiego i od jurysdykcji patrjarchy carogrodzkiego, obsadzanie stolic biskupich w diecezjach unickich rodowitymi Rusinami, zwrot dóbr cerkiewnych i poddanie wszelkich cerkwi i bractw cerkiewnych pod władzę biskupów unickich. W bulli „Magnus Dominus et laudabilis“ z 25 grudnia 1595 Stolica Apostolska zatwierdziła akt unji i przyznała unitom, że udzielanie sakramentów i cały obrządek ruski pozostanie nietknięty. Na sejmie w r. 1596 król ogłosił dokonanie unji w Rzymie i zapowiedział zebranie się synodu duchowieństwa ruskiego w Brześciu. Na synod ten z biskupów ruskich przybyli: metropolita kijowski i biskupi łucki, piński, połocki, chełmski i włodzimierski oraz archimandryci bracławski, ławryszewski i miński a ze strony polskiej arcybiskup lwowski i teologowie Skarga i Rabe. Akt unji został dn. 9 października 1596 w cerkwi św. Mikołaja odczytany i uroczyście przyjęty. Protestujący przeciw niemu biskupi ruscy, Bałaban i Kopysteński, zostali złożeni z urzędu. Mimo wrogiej działalności dyzunitów (ob.) większa część Rusi i Litwy przystąpiła do Unji. Wielką klęskę zadały jej wojny kozackie: przez pokój w Andruszowie w r. 1686 cała Ukraina zadnieprzańska i województwa: czernihowskie, kijowskie i smoleńskie odpadły od Polski i od unji. Natomiast w r. 1696 przyłączyła się do niej dyzunicka diecezja przemyska, w r. 1700 lwowska a w r. 1702 łucka. Organizacji cerkwi unickiej w Polsce dokonał synod w Zamościu w r. 1720 pod przewodnictwem nuncjusza papieskiego Grimaldiego a w nowszych czasach synod we Lwowie w r. 1891 pod przewodnictwem delegata apostolskiego Ciasca. Klęski polityczne Polski w XVIII i XIX wieku były również klęskami unji. Podział Polski spowodował jej upadek w zaborze rosyjskim. Carowa Katarzyna zniosła w r. 1795 biskupstwa unickie: łuckie, brzeskie, włodzimierskie i pińskie a Mikołaj I, używając za narzędzie biskupa — odstępcę Józefa Siemaszkę, położył w zaborze rosyjskim kres unji, która w r. 1839 na obszarze państwa rosyjskiego poza Bugiem przestała oficjalnie istnieć. Pozostała diecezja chełmska w t. zw. Królestwie Polskiem, którą rząd rosyjski zniósł w r. 1875. Rozpoczęły się krwawe prześladowania „opornych“ unitów na Chełmszczyźnie i na Podlasiu, trwające aż do ogłoszenia ukazu tolerancyjnego z r. 1905. Ukaz ten stworzył dla unitów możność otwartego należenia do Kościoła katolickiego, z czego aż do zajęcia Chełmszczyzny w czasie wojny europejskiej przez wojska państw centralnych w r. 1915 skorzystało przeszło 250.000 unitów, którzy przystąpili do Kościoła rzymsko-katolickiego.

Unja w b. zaborze austrjackim doznawała szczególnej opieki władz rządowych i autonomicznych byłej Galicji.

Współżycie obydwu obrządków uregulowała t. zw. Konkordja (ob.). Prócz arcybiskupstwa lwowskiego obrządku greckiego, wyniesionego bullą Piusa VII „In universalis“ z r. 1807 do godności metropolji, i biskupstwa przemyskiego, powstało w r. 1885 biskupstwo stanisławowskie. Te trzy diecezje stanowią obecnie grecko-rusińską prowincję kościelną, uznaną w art. IX konkordatu polskiego z r. 1925 za jedną z prowincyj Kościoła katolickiego w Polsce. Liczba unitów obrządku grecko-rusińskiego w Polsce wynosi 3.612.615 dusz (w r. 1927).

Unickie diecezje rusińskie istnieją także w Rumunji, na Węgrzech (Hadju Dorog), w Czechosłowacji (Preszów i Użhorod — diecezja munkaczewska), w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. (Nowy Jork i Filadelfja) i w Kanadzie (Winnipeg).

Unici bułgarscy przydzieleni zostali przez Leona XIII w r. 1883 do trzech wikarjatów apostolskich, leżących poza granicami Bułgarji, w Konstantynopolu, w Adrjanopolu i w Salonikach.

Z pośród Kościołów wschodnich, które przystąpiły częściowo do unji z Kościołem katolickim, należy wymienić: Kościół ormjański (ob Armenja, Ormianie, Mechitarzyści), Kościół melchicki (ob. Melchici), kościół maronicki (ob. Maronici), Kościół chaldejski (ob. Nestorjanie), Kościół jakobicki (ob. Jakobici), Kościół abisyński (ob. Abisynja) i Kościół malabarski (ob. Tomaszowi chrześcijanie). W najnowszych czasach (od r. 1923) liczbę unitów w Polsce powiększyli katolicy obrządku wschodnio-słowiańskiego (ob. Wschodnio-słowiański obrządek).



**Unitarjusze,** zwolennicy sekt protestanckich, które nie uznają dogmatu o Trójcy św. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa tezy unitarjańskie głosili antytrynitarjusze (ob.). W XVI wieku powstała w Siedmiogrodzie nazwa unitarjuszów, z powodu nauki, którą, tam szerzyli od r. 1563 Franciszek Dawidis, kaznodzieja nadworny Jana Zygmunta Zapolji, i jego lekarz nadworny Blandrata. W Polsce ogłosił ją Faustus Socinus, którego zwolenników nazwano socynjanami. Obecnie nazwę unitarjuszów noszą sekty, założone w r. 1774 w Londynie i Birmingham przez Lindsaya i Pristleya. Wyznawanie nauki unitarjańskiej było w Anglji zakazane pod karą śmierci aż do r. 1813. Po zniesieniu tego zakazu sekty te rozszerzyły się szybko i liczą obecnie 364 gminy, połączone w stowarzyszenie „British and foreign Unitarian Association“. Unitaryzm jest typową sektą protestancką, gdyż nie posiada żadnej nauki wiary i wyznaje tylko jedną tezę negatywną, zaprzeczenie katolickiego dogmatu o Trójcy św.

W Ameryce unitaryzm rozwinął się na koszt sekt kongregacjonalistów (ob. Independenci) i purytanów (ob.). Liczy obecnie około 460 gmin i posiada słynny uniwersytet Harwarda w Cambridge, w Stanie Massachusetts.

W Siedmiogrodzie liczy ok. 75.000 wyznawców z siedzibą konsystorza w Koloswarze. W Norwegji istnieje gmina unitarjuszów w Oslo. Od r. 1901 odbywają się co dwa lata międzynarodowe kongresy unitarjuszów.

**Uniwersaliści,** odłam sekty kongregacjonalistów czyli independentów, liczący w Ameryce Północnej 650 parafij z około 60.000 członków.

**Unja,** w odniesieniu do spraw religji oznacza zjednoczenie rozdzielonych Kościołów lub innych związków wyznaniowych w jedną wyznaniową organizację. Myśl o religijnem zjednoczeniu wszystkich ludzi przewija się od początku chrześcijaństwa pod hasłem słów ewangelji o jednej owczarni i jednym pasterzu (Jan, X 16, także Jan, XVII 21—23) i listu św. Pawła do Efezów (IV 3 — 6) o „jedności ducha w związce pokoju“.

I. Ze stanowiska Kościoła katolickiego unja rozłączonych Kościołów

chrześcijańskich może być tylko zupełnem zjednoczeniem wierzeń i jest dopuszczalna jedynie tylko w znaczeniu powrotu do pierwotnej jedności przez uznanie Kościoła katolickiego za jedyny, powszechny i nieomylny oraz przez zupełne poddanie się jego nauce wiary i obyczajów. Nauka ta z natury swej nie dopuszcza żadnych ustępstw ani kompromisów, Kościoły więc, przystępujące do unji, mogą zatrzymać jedynie tylko różnice nieistotne, a mianowicie odrębny język liturgiczny, obrządek i obyczaj kościelny. Unję w tem znaczeniu Kościoła rzymsko-katolickiego z Kościołem wschodnim ustanowiły sobory w Lyonie (1274) i we Florencji (1439) a w Polsce przeprowadziła ją unja brzeska (1596). O tem w art. Unici.

Nowy okres w dążeniach Kościoła katolickiego do unji z Kościołem wschodnim rozpoczął się przez utworzenie w r. 1917 kongregacji kardynalskiej Kościoła wschodniego (Congregatio pro Ecclesia Orientali), której przewodniczącym jest sam papież, oraz związanego z nią papieskiego Instytutu Wschodniego. Dążeniom unjonistycznym służą wydawnictwa perjodyczne, a mianowicie miesięcznik Roma e l'Oriente, wydawany przez bazyljanów w Grottaferrata, wydawnictwa Instytutu Wschodniego p. t. Orientalia Christiana, miesięcznik Studion, kwartalnik Echos d'Orient, wydawany przez asumpcjonistów francuskich i powstały w r. 1924 kwartalnik L'Union des Eglises. Ideą unji ze Wschodem zajmują się od r. 1907 kongresy w Welehradzie (ob. Welehradzkie kongresy).

W Polsce ruch unjonistyczny wzmógł się od r. 1923 pod hasłem pozostawienia nawróconym prawosławnym ich dotychczasowego obrządku (ob. Wschodnio-słowiański obrządek).

II. Ze stanowiska Kościołów i związków wyznaniowych niekatolickich, z których prócz Kościoła grecko-wschodniego żaden nie uważa się za powszechny, unja wydawałaby się łatwą do osiągnięcia, zwłaszcza w łonie protestantyzmu między bardzo licznemi jego odłamami a w szczególności między wyznaniem luterańskiem a reformowanem. Okazało się jednak, że właściwa protestantyzmowi idea negatywna protestu i zasada swobodnego wykładu dogmatów wiary bynajmniej nie ułatwia połączenia tych wyznań na podstawie wspólnych wierzeń (ob. Protestantyzm). Próby unifikacji wyznań protestanckich są tak dawne jak sam protestantyzm. Już w r. 1529 zwołał landgraf heski Filip konferencję teologów protestanckich do Marburga, na której Luter odtrącił oferty pojednawcze Zwinglego a gdy potem Melanchton i jego uczniowie pracowali nad kompromisem, ortodoksja luterańska zarzuciła im „kryptokalwinizm". Krótkiem, bo tylko 30-letniem powodzeniem cieszyła się zawarta w Polsce w r. 1570 t. zw. zgoda sandomierska między luteranami, reformowanymi i braćmi czeskimi (ob. Zgoda sandomierska). Konferencja religijna teologów saskich, heskich i brandenburskich, odbyta w r. 1631 w Lipsku i konferencja w r. 1661 w Kassel między teologami reformowanymi z uniwersytetu w Marburgu a luterańskimi w Rinteln, nie doprowadziły do żadnego rezultatu. Wyłącznie z przyczyn politycznych wszczęte przez dynastję Hohenzollernów plany połączenia obydwóch wyznań natrafiały na silny opór obu stron. Fryderyk I urządził w r. 1703 konferencję pojednawczą (collegium caritativum) w Berlinie, która jednak, tak samo jak usiłowania unifikacyjne Fryderyka Wilhelma I, nie osiągnęła zamierzonego celu. Dopiero jubileusz reformacji w r. 1817 nastręczył Fryderykowi Wilhelmowi III sposobność do skłonienia duchowieństwa obydwu wyznań do porozumienia, które zostało uroczyście wyrażone przez wspólne przystąpienie do „Wieczerzy Pańskiej" w Berlinie i Poczdamie w dn. 30 i 31 października 1817 r. Porozumienie to, nazwane unją, przyjęto w tym samym roku w Nassau, w r. 1818 w Palatynacie reńskim a następnie w Hesji, Badenie i innych drobnych państewkach niemieckich. Ale już w r. 1822 powstał w Prusach gwałtowny ruch przeciw tej unji, gdy Fryderyk Wilhelm III, chcąc ją zadokumentować przez wspólną księgę liturgiczną, wprowadził ułożoną przez siebie agendę (ob. Liturgiczne prawo). W Wrocławiu powstało stronnictwo,



które zwalczało unję Fryderyka Wilhelma i jego agendę narówni z racjonalizmem i uznało przyjęcie tych reform przez gminy protestanckie za zdradę. Na znak protestu poczęły powstawać gminy staroluterskie (ob. Separatyści). Wobec tego rząd pruski uznał za konieczne ograniczyć pierwotne zamiary unifikacji. Fryderyk Wilhelm IV nie tylko zezwolił na utworzenie gmin staroluterskich, ale poczynił dążnościom separatystycznym dalsze, daleko idące ustępstwa. Rozkaz gabinetowy z r. 1834, ważny do ostatnich dni monarchji pruskiej, uznał za obowiązujące tylko przyjęcie agendy, ale nie przyjęcie unji i orzekł wyraźnie, że nie odejmuje ona autorytetu wierzeniom żadnego z połączonych wyznań a oznaczać ma tylko „ducha umiarkowania i łagodności". Dalsze ustępstwa przeciwnikom unji poczynił Fryderyk Wilhelm IV przez ograniczenie wspólności obrzędowej przy przystępowaniu do „Wieczerzy Pańskiej". W ten sposób unja Hohenzollernów pozostała wyłącznie unją administracyjną a poza sprawami administracji obowiązuje tylko o tyle, o ile poszczególne gminy zechcą ją przyjąć. Wobec tego w łonie pruskiego „ewangelickiego Kościoła krajowego" istnieją trzy kategorje gmin protestanckich: ewangelicko-luterskie, ewangelicko-reformowane i ewangelicko-unijne. Unję tego rodzaju nazwano unją federacyjną (konföderative Union) w odróżnieniu od unji konsensualnej (Lehrunion), t. j. zjednoczenia co do nauki wiary, do którego nie doszło.

III. Wyłącznie administracyjny lub polityczno-agitacyjny charakter mają zrzeszenia różnych wyznań protestanckich, jak np. tak zwana Federacja Kościołów w Ameryce, Aljans ewangelicki i trzy rodzaje związków ewangelickich: w Niemczech (Evangelischer Bund), w Ameryce i we Francji (ob. Ewangelicki związek).

**Unja beneficjów,** ob. Inkorporacja

**Unja brzeska,** ob. Unici.

**Unjonistyczne zjazdy,** ob. Welehradzkie kongresy.

**Upaniszady,** księgi filozoficzno-religijne indyjskie (hinduskie), powstawały, począwszy od VI do IV wieku przed Chr., jako dzieło całego szeregu filozofów, z których każdy na swój sposób wyrażał jedną myśl zasadniczą i rozwijał ją według swoich wyobrażeń. Tą zasadniczą myślą upaniszad jest panteizm a jego wyrazem brahma, nie dające się określić pojęcie absolutu, napoły siła, napoły substancja, będąca równocześnie przyczyną świata i światem samym. Temu starożytnemu pojęciu brahmy przeciwstawiają autorowie upaniszad nowe pojęcie: atman, dusza, czyli to, co człowiek po odrzuceniu wszelkich zewnętrzności odnajduje w sobie, jako istotną treść swojego „ja". Obydwa pojęcia, brahman i atman, jedno kosmiczne, drugie psychiczne, spływają się w upaniszadach w jedno. Stąd powstaje aksjomat: brahman to jest atman, tożsamość bóstwa ze światem, duszy wszechświata z duszą człowieka. Wychodząc z tego założenia, upaniszady starają się rozwiązać zagadnienie kosmiczne, twierdząc, że brahman-atman jest jedynym bytem realnym. Poznanie, co to jest atman, jest poznaniem wszystkiego, gdyż brahman-atman jest czemś jednolitem i niezmiennem. Świat nie jest tworem brahmy, lecz jest nim samym. Zagadnienie psychiczne rozwiązują upaniszady również na podstawie aksjomatu tożsamości brahmy z atmanem. Atman, będący duszą wszechświata, przenika wszystkie ciała żyjące, lecz i tu niema żadnej wielkości, żadnego różnicowania. Nieskończenie mała dusza człowieka jest tem samem, co nieskończenie wielka dusza wszechświata; małe, osobiste „ja" jest identyczne z wielkiem „ja" wszechświata. Trzeciem zagadnieniem jest problem zbawienia, które upaniszady rozumieją, jako poznanie w sobie pierwiastka brahman-atman. Poznanie to może nastąpić tylko przez szereg przeistoczeń, przez wędrówkę duszy przez różne ciała, czyli przez metempsychozę. Być zbawionym znaczy, według upaniszad, wyswobodzić się od przymusu dalszej wędrówki przez uzyskanie najwyższego wewnętrznego poznania. Do tego celu ma prowadzić askeza i joga, czyli zupełne zatopienie się w metafizycznem rozmyślaniu.

(Chantepie da la Saussay: Lehrbuch der Religionsgeschichte. Tübingen, 1905; A. Barth: Les religions de l'Inde, 1870; E. W. Hopkins: The Religions of India. 1895; I. A. Święcicki: Literatura indyjska. Warszawa. 1907).

**Urban,** imię ośmiu papieży:

**Urban I, św.** był papieżem od r. 223 do 230.

**Urban II** (1088 — 1099), prowadził spór o inwestyturę z Henrykiem IV, wszczęty przez Grzegorza VII (ob. Inwestytura). Na synodzie w Bari ogłosił pierwszą wyprawę krzyżową.

**Urban III** (1185 — 1187).

**Urban IV** (1261 — 1264) rezydował w Viterbo, następnie w Orvieto, nie mogąc wkroczyć do Rzymu. W r. 1261 ustanowił święto Bożego Ciała.

**Urban V** (1362—1370), jeden z 7 papieży, rezydujących w Awinjonie. W r. 1367 wkroczył do Rzymu, lecz nie mogąc w nim się utrzymać, powrócił do Awinjonu i tam umarł.

**Urban VI** (1378 — 1389), ostatni z papieży, wybranych nie z grona kardynałów. Przez zbyt energiczne wystąpienia przeciwko kolegjum kardynalskiemu spowodował unieważnienie swego wyboru i wybór antypapieża Klemensa VII, od czego zaczęła się t. zw. schizma papieska.

**Urban VII,** wybrany w r. 1590, umarł przed koronacją.

**Urban VIII** (1623 — 1644), potępił książkę Janseniusa p. t. Augustinus (ob. Jansenizm).

**Urim i thummim** (hebr. urim wethummim, znaczy: „światło i doskonałość", albo „nauka i prawda"), przedmioty, należące do kultu religijnego starożydowskiego, noszone pierwotnie w efodzie (naramienniku) kapłanów, następnie wyłącznie tylko przez arcykapłana w napierśniku (hoszen). Zapomocą tych przedmiotów rozpoznawano wolę Bożą, czyli wyciągano wróżby o powodzeniu zamierzonej czynności. Czem były właśnie urim i thummim, jak wyglądały i w jaki sposób ich używano, archeologowie biblijni nie zdołali dociec. Przypuszczają tylko, że były to dwie pałeczki drewniane lub kamyki, różniące się barwą lub napisem, z których jeden oznaczał odpowiedź „tak" a drugi „nie".

**Urszulanki,** zgromadzenie, pierwotnie nie związane ślubami zakonnemi, założone z końcem XV w. przez św. Anielę Merici (1474—1540) pod wezwaniem św. Urszuli. Regułę zgromadzenia zatwierdził papież Paweł III w r. 1544. Św. Karol Boromeusz sprowadził urszulanki do diecezji medjolańskiej i przeobraził je w zgromadzenie o ślubach prostych. Bulla Pawła V z r. 1612 zezwoliła paryskiej kongregacji urszulanek na składanie ślubów uroczystych i życie zakonne ze ścisłą klauzurą. Różnice w konstytucjach urszulanek w poszczególnych krajach istniały aż do r. 1899, kiedy Leon XIII polecił połączenie się wszystkich kongregacyj urszulańskich w jeden zakon z siedzibą generalnej przełożonej w Rzymie.

Celem urszulanek było pierwotnie pielęgnowanie chorych i opieka nad dziećmi i ubogimi. Następnie jednak celem tego zakonu stała się i jest nią obecnie praca oświatowa, wychowywanie i kształcenie młodzieży żeńskiej w szkołach własnych, początkowych i średnich, i utrzymywanie pensjonatów, w których, oprócz uczennic tych szkół, mieszkają także słuchaczki uniwersytetów. Zgromadzenie to, rozpowszechnione znacznie już w XVII w. we Francji, Niemczech, Kanadzie i Brazylji, dostało się do Polski dopiero w XIX w. Pierwsze zakłady urszulanek powstały w Poznaniu i w Gnieźnie, a gdy stamtąd w czasie t. zw. kulturkampfu usunął je rząd pruski, w r. 1875 w Krakowie, w r. 1878 w Tarnowie a w r. 1899 w Kołomyi.

**Urugwaj,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Usprawiedliwienie** (justificatio), w teologji katolickiej odpuszczenie grzechów i przeniesienie grzesznika w stan łaski, uświęcenie go i odnowienie wewnętrzne. Co do grzechu pierworodnego usprawiedliwienie następuje przez sakrament chrztu, co do grzechów uczynkowych zaś przez sakrament pokuty (ob. Spowiedź), przy którym łaska Boża, jako czynnik główny i uprzedzający, współdziała z wolną wolą człowieka.

Według nauki Lutra, do otrzymania usprawiedliwienia nie potrzeba żadnych aktów usposabiających ani dobrych uczynków ze strony człowieka. Wystarcza sama tylko wiara i to nawet nie wiara w prawdy wiary objawionej, lecz tylko ufność w Bogu i pewność osiągnięcia zbawienia. Od tej nauki Lutra różni się kalwinizm, widząc w usprawiedliwieniu wprawdzie zupełne i rzeczywiste odpuszczenie grzechów ale ograniczone w skutkach, to jest co do zbawienia, przez predestynację (ob. Przeznaczenie). Nauka o usprawiedliwieniu była w łonie protestantyzmu już za czasów Lutra przedmiotem sporów (ob. Synergizm) i pozostała nim dotychczas, przyczem luteranizm skandynawski zbliża się w ostatnich czasach do poglądu katolickiego.



**Utrakwiści,** zwolennicy nauki Husa, żądający udzielania komunji pod dwiema postaciami (ob. Husyci).

**Utrechcka schizma,** ob. Schizma.

**Utylitaryzm,** teorja, wedle której pożytek jednostki lub korzyść społeczna jest jedynym celem i normą postępowania etycznego. Etycznem, wedle tej teorji, nazywa się postępowanie, które wywołuje najwięcej zadowolenia a najmniej niezadowolenia, gdyż celem etyki jest „maksymacja szczęścia" i „minimacja zła". Teorję utylitaryzmu w etyce angielskiej rozwinęli szczególnie Bentham i John Stuart Mill (ob. Etyka i Eudemonizm).

# W

**Wadliwość,** ob. Irregularitas.

**Wahabici,** sekta mahometańska, ob. Islam.

**Wajdeloci** (wejdeloci), staropruscy kapłani, u pogańskich Litwinów i Żmudzinów wróżbici, ofiarnicy i znachorzy.

**Waldensi,** sekta, powstała we Francji w XII w. Nazwa sekty pochodzi od kupca z Lyonu, Piotra Valdez (Valdès, Waldus), który w r. 1176 pod wrażeniem nagłej śmierci przyjaciela począł studjować Pismo św. i powziął postanowienie przywrócić na świecie czystość życia pierwszych chrześcijan przez dobrowolne ubóstwo. Naukę swą głosił wraz ze swymi zwolennikami, których zwano „ubogimi z Lyonu" (pauperes de Lugduno), lionistami albo humiliatami (ob.). Wkrótce popadł w konflikt z władzami kościelnemi z powodu samowolnego głoszenia kazań i sprzecznego z nauką Kościoła wykładu biblji. Ponieważ, mimo zakazu, on i jego zwolennicy nie przestawali głosić kazań, zostali przez papieża Lucjana III w r. 1184 oraz przez Inocentego III na soborze lateraneńskim w r. 1215 wyklęci jako heretycy. Valdez, wygnany z Francji, przeniósł się do Włoch, następnie do Czech, gdzie umarł w r. 1197. Mimo prześladowań ze strony inkwizycji sekta waldensów szerzyła się we Włoszech, Francji i w Czechach. Główną jej siedzibą pozostały dotychczas doliny alpejskie w Piemoncie na granicy Francji. Reformacja protestancka z XVI w. wzięła waldensów pod opiekę, uważając ich za pierwszych głosicieli protestantyzmu. Odrzucają katolicką naukę o sakramentach i wszelki kult zewnętrzny z wyjątkiem kazania i Wieczerzy Pańskiej, nie uznają czyśćca, potępiają modlitwy za zmarłych, przysięgę i służbę wojskową. Obecnie we Włoszech stanowią odłam protestantów (ewangelików) i liczą około 12,000 wyznawców. Poza Włochami gminy waldensów znajdują się w Urugwaju, Argentynie i Karolinie północnej.

**Walentynjanie,** sekta helleńsko-aleksandryjska, ob. Gnostycyzm i Demiurg.

**Wallombrozjanie,** zgromadzenie zakonne, założone ok. r. 1038 na podstawie reguły benedyktynów przez św. Jana Gwalberta w miejscowości, zwanej Valle Ombrosa, w Toskanji. Prowadzą życie zakonno - pustelnicze, oddane kontemplacji i nauce. W XV w. zreformowali ten zakon papieże Eugenjusz IV i Pius II. W czasie największego rozwoju zakon posiadał przeszło 60 klasztorów we Włoszech i Francji. Obecnie ma ich zaledwie 7 z opactwem generalnem przy kościele św. Praksedy w Rzymie. Główną ich siedzibę Vallombrosa zrabowali i spalili w r. 1527 żołdacy Karola V; w XVII wieku odnowiona, stała się w r. 1808 pastwą

wojsk Napoleona, znowu odbudowana, uległa w r. 1866 kasacie rządu włoskiego. Zakon wallombrozjanów wydał wielu kardynałów, biskupów i uczonych.

**Wallombrozjanki,** żeńska gałąź zakonu wallombrozjanów, kongregacja, założona w drugiej połowie XIII w. przez św. Humilitas pod Faencą. Posiadają obecnie cztery klasztory: w San Geminiano, w Faency i dwa we Florencji.

**Wallońsko - reformowane gminy,** reformowane związki wyznaniowe w północnej Holandji, tudzież gminy, założone przez uchodźców niderlandzkich w XVI w. w Anglji i Niemczech. Łączyła je wspólność wyznania reformowanego, ujętego w t. zw. Confessio Belgica, którą ułożył w r. 1559 kaznodzieja walloński Guy de Bray a synod w Dordrechcie (ob.) uznał ją jako oficjalne wyznanie wiary Kościoła holenderskiego. W Niemczech gminy wallońskie istniały w Kolonji, Frankenthal i Frankfurcie nad Menem. W Londynie założył król Edward w r. 1550 gminę wallońsko - reformowaną dla uchodźców niderlandzkich a jej superintendentem był Jan Łaski (1499—1560), niedoszły reformator polski, który napisał dla tej gminy wyznanie wiary, zwane Confessio Londoniensis, oraz konstytucję, wzorowaną na ustawie kalwińskiej gminy w Strassburgu. Za panowania królowej Marji Tudor Łaski, zmuszony do ucieczki z Anglji, znalazł wraz z członkami swej gminy chwilowy przytułek w Emden w Hanowerze, skąd jednak wkrótce również został wypędzony przez ortodoksów luterańskich. Przeniósł się do Frankfurtu i założył tam w r. 1555 z pozostałości swej gminy londyńskiej istniejącą dotychczas flamandzko - holenderską gminę reformowaną. Poza Frankfurtem istnieją dotychczas w Niemczech gminy wallońskie w Hanau i Magdeburgu.

**Watykan,** pałac papieski, kompleks budynków w Rzymie na prawym brzegu Tybru. Wskutek traktatu lateraneńskiego z dn. 11 lutego 1929 r., zawartego między Stolicą Apostolską a państwem włoskiem, Watykan (città del Vaticano) stanowi niezależne państwo kościelne (ob. Kościelne państwo).

**Watykański sobór,** zwołany przez pap. Piusa IX bullą „Aeterni patris" z 29 czerwca 1868 r., zebrał się na pierwszą sesję publiczną dn. 6 grudnia 1869 r. pod przewodnictwem papieża. Na drugiem publicznem posiedzeniu (6 stycznia 1870 r.) członkowie soboru złożyli wyznanie wiary według formuły soboru trydenckiego (ob. Symbole wiary). Na trzeciem publicznem posiedzeniu (24 kwietnia 1870 r.) ogłoszono konstytucję dogmatyczną „De fide catholica", zawierającą traktaty o Bogu Stworzycielu (potępienie panteizmu), o Objawieniu, o wierze i o stosunku wiary do rozumu. Wreszcie na czwartej sesji publicznej (18 lipca 1870 r.), przed którą około 170 biskupów wyjechało, uchwalono konstytucję dogmatyczną o Kościele Chrystusowym. Konstytucja ta składa się z 4 rozdziałów: 1) o prymacie Piotrowym, 2) o jego ciągłości, 3) o prymacie papieskim i 4) o nieomylnem nauczaniu papieża rzymskiego (ob. Nieomylność). Przy głosowaniu nad dogmatem o nieomylności papieskiej na 535 głosujących tylko dwóch głosowało przeciw temu dogmatowi, lecz i ci po ogłoszeniu dogmatu zaprzysięgli go. Wskutek wybuchu wojny francusko-niemieckiej część biskupów wyjechała, pozostali przygotowywali materjał do następnych uchwał. Wkroczenie wojsk włoskich do Rzymu (20 września 1870 r.) skłoniło Piusa IX do odroczenia soboru na czas nieograniczony bullą „Postquam Dei munere" z dn. 20 października 1870 r.

**Wcielenie Syna Bożego.** Dogmat wiary chrześcijańskiej głosi, że przez wcielenie drugiej osoby Trójcy Przenajśw. w Chrystusie natura Boska i ludzka zostały hipostatycznie połączone w jednej osobie, tak iż Jezus Chrystus jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem. Dogmatowi temu, który wypowiedziały liczne sobory a szczególnie sobór w Chalcedonie w r. 541, sprzeciwiały się w ciągu wieków przeróżne sekty, jak adopcjanie, apolinaryści, arjanie, ceryntjanie, ebjonici, gnostycy, manichejczycy, marcjoniści, monofizyci, monoteleci, pryscyljanie, socynjanie,



unitarjusze i walentynjanie, sekty, zaprzeczające bądź to Boskiej, bądź to ludzkiej naturze Chrystusa. Największym przeciwnikiem tego dogmatu jest racjonalizm, nie uznają go też pozostający pod wpływem racjonalizmu liberalni protestanci i modernişci.

**Weda** (w języku sanskryckim: wiedza, mądrość), księgi święte starożytnych plemion aryjskich, które w ciągu drugiego tysiąclecia przed nar. Chr. wtargnęły z Iranu do Indyj Wschodnich i tam się osiedliły. Ze względu na czas powstania dzielą się księgi Wedy na trzy warstwy. Pierwszą i najdawniejszą stanowi Weda w ścisłem znaczeniu, czyli Mantras — pieśni, drugą Bramanas, komentarze do Mantras, pisane przeważnie prozą, a trzecią Sutras, księgi, zawierające wykład rytuału ofiarniczego. Właściwe księgi Wedy, czyli Mantras, dzielą się na cztery części: 1) Rigweda, księga poematów religijnych, które recytował kapłan, rozpoczynający akt ofiary, 2) Samaweda, pieśni i teksty liturgiczne, 3) Jadżurweda, formuły, wypowiadane przez kapłana, spełniającego właściwą czynność ofiarniczą i 4) Atarwaweda, księga zaklęć i formuł czarodziejskich. Pierwsze trzy księgi mają charakter t. zw. kanoniczny, jako zawierające religję objawioną (sruta) w odróżnieniu od tradycji (smriti). Czwarta księga, Atarwaweda, nie ma charakteru kanonicznego i jest dziełem bramanów (ob. Wedyzm).

(Lit. Max-Müller: Vedic Hymns, Oxford, 1891; H. Oldenberg: Die Hymnen des Rigweda, Berlin 1888: Stan. F. Michalski: Czterdzieści pieśni Rigwedy, Warszawa 1912).

**Wedyzm,** religja wedyczna (wedyjska), religja plemion aryjskich, które w drugiem tysiącleciu przed nar. Chr. oddzieliły się od głównego pnia ludów indoeuropejskich i z wyżyny irańskiej zstąpiły do Pendżabu, doliny Pięciorzecza i Indu, i osiedliły się w Indjach Wschodnich, podbijając miejscową ludność ciemnoskórą. Stąd religja aryjskich Indów w południowej części Indyj, oddalonej od ich pierwotnej ojczyzny, jest przesiąknięta wpływami niearyjskiemi ludów podbitych, pierwiastek czysto aryjski zaś dominuje w okolicach północnych, zbliżonych do wyżyn Iranu.

Religja wedyczna występuje w dwojakiej formie: jako religja ortodoksyjna, kapłańska, religja warstw oświeconych i jako religja ludowa. Źródłem pierwszej jest Rigweda (ob. Weda), księga poematów religijnych. Autorami jej byli wędrowni pieśniarze, stanowiący osobną kastę arystokracji duchowej, z której powstała późniejsza kasta bramanów. Byli równocześnie poetami, teologami i kapłanami, pogłębili pojęcia religijne, wyidealizowali ludowe bóstwa poszczególnych plemion staroindyjskich i podnieśli je do znaczenia bóstw narodowych. Stworzona przez nich poezja sakralna stanowi istotną część kultu religijnego Indów.

Religję ludową zawiera Atarwaweda, dzieło bramanów, występujących w roli zaklinaczy i znachorów, leczących zapomocą modłów, pieśni i formuł czarodziejskich.

Wszystkie bóstwa religji wedyczne są antropomorficzne, t. j. albo są uosobieniem sił przyrody, albo też tworami wyobraźni poetyckiej, która pewne pojęcia etyczne przyoblekała w postać ludzką. Jako liczbę bóstw Wedy podają 33 (11 bóstw niebiańskich, 11 ziemskich i 11 wodnych) albo też 3339. Przeważnie każda pieśń Wedy odnosi się do jednego bóstwa lub do jednej grupy bóstw i wysławia je jako najwyższe bóstwo, co nazwano w religjoznawstwie henoteizmem. Głównemi bóstwami natury są niebo i ziemia, uważane albo za ojca i matkę wszystkich innych bogów, albo też za twór tych bogów. Ten zmienny stosunek stworzenia i stwórzyciela stanowi charakterystyczną dla wedyzmu ideę przemiany przyczyny na skutek i odwrotnie, ideę, której symbolem jest kłos, powstający z nasienia i zawierający nasienie.

W starowedyczne religji słońce (s u r j a) i księżyc (m a s) odgrywają rolę stosunkowo podrzędną. Najwięcej hymnów i legend jest poświęconych jutrzence (u s z a s), bóstwom burzy (m a r u t s) i ognia (a g n i). W ścisłym związku z bóstwem ognia są dwa inne bóstwa, tworzące z Agni trójcę: S o m a, bóstwo zmysłowego oszołomienia, napój odurzający bogów, płynny ogień, zapewniający im nieśmiertelność i B r i h a s p a t i

(Bramanaspati), bóstwo duchowej ekstazy, wyrażające się w mowie poetyckiej, będące kapłanem domowym bogów. Pomiędzy bóstwami, które nie są uosobieniem sił natury, lecz ubóstwionymi bohaterami lub personifikacją pojęć etycznych, najwięcej czczony jest Indra, zwycięzca demonów, bóg żołnierzy i wojny, stający na czele bóstw burzy (maruts) niezliczone walki. Jest sprawcą zjawisk, które przyczyniają się do urodzajności ziemi i bogactwa ludzi, zsyła deszcze, mnoży stada krów i koni, obdarza ludzi potomstwem i bogactwem. Podobny jest do bóstw greckich, Dionysosa i Pana: otoczony dworem gandarów (ob. Gandharva) i ich żon, zalotnych apsaras, odurza się somą, napojem bogów, popełnia zbrodnie ojcobójstwa i cudzołóstwa, jest bóstwem popularnem, niepozbawionem swoistego humoru. Również ulubionym przedmiotem poematów Wedy są bracia Aszwinowie, uosobienie promieni słonecznych, dwaj bracia, którzy ze swą wspólną żoną, córką słońca, wyjeżdżają co rano na złotym wozie, leczą ludzi i pomagają im. Główne bóstwa późniejszej religji indyjskiej (ob. Hinduizm) Wisznu i Rudra (Sziwa) zajmują w Rigwedzie podrzędne miejsce. Charakter wybitnie etyczny mają aditias, synowie bogini Aditi, która w Rigwedzie jest matką bogów, a w Upaniszadach występuje jako chaos, przepaść nieskończoności. Synowie jej rządzą światem, strzegą prawdy i prawa. Na ich czele stoi Waruna (grecki Uranos), władca świata, wszechwiedzący i wszechobecny, stróż praw etycznych, karcący wszelkie kłamstwa i oszustwa. Wraz z nim hymny Wedy wymieniają Mitrę, łagodne bóstwo dnia, łączące ludzi w społeczeństwa. Inni synowie Aditi, mniej indywidualnie określeni, są raczej alegorjami etycznemi. Cała ta grupa bóstw, mimo powagi etycznej Waruny, jest już w Rigwedzie przyćmiona przez grupę Indry i Aszwinów.

Stosunek pomiędzy bóstwami Wedy a ludźmi był oparty na wzajemności: do ut des. Tylko Agni i Soma są bóstwami nieśmiertelnemi; wszystkie inne wymagają ciągłych ofiar, które podtrzymują ich nieśmiertelność. Cześć zmarłych polega na wierze, że szczęście zagrobowe przodków zależy od usług, które im w postaci obrzędów pogrzebowych i w powtarzających się codzień ofiarach składa ich potomstwo męskie, zrodzone z małżeństwa prawowitego, to jest, zawartego wśród obrzędów religijnych. Stąd wynika podkreślona w wedyzmie ważność instytucji małżeństwa, które, wedle tych pojęć, jest obowiązkiem ze względu na szczęście zmarłych przodków.

(Lit. podana przy art. Weda, oraz: A. Bergaine: La religion vedique. Paris 1878—83; H. Oldenberg: Die Religion des Veda; A. Hillebrand: Vedische Mythologie, Breslau 1891—1902, Vedische Opfer und Zauber, 1897).

**Welehradzkie kongresy.** Usiłowania w kierunku połączenia Kościołów wschodnich z Kościołem katolickim (ob. Unja, I) skupiają się od r. 1907 na zjazdach w Welehradzie na Morawach. Organizatorem ich był zmarły w r. 1923 ks. dr. Stojan, proboszcz w Drażowicach, później arcybiskup ołomuniecki. Pierwsze dwa zjazdy odbyły się w r. 1907 i 1909 pod przewodnictwem metropolity i arcybiskupa obrządku grecko-rusińskiego we Lwowie, Andrzeja Szeptyckiego. Trzeci zjazd, w r. 1911 zgromadził przeszło 200 uczestników. W latach 1921 i 1922 odbyły się dwa zjazdy unjonistyczne w Welehradzie, na które jednak z poza Czechosłowacji nikt nie przybył. Na czwarty zjazd w r. 1924 przybyło ponad 300 delegatów z Czechosłowacji, Polski (6 biskupów), Jugosławji, Bułgarji, Francji, Hiszpanji i Włoch. Piąty zjazd w Welehradzie odbył się w lipcu 1927 r. i zgromadził około 400 uczestników. Przedmiotem referatów była sprawa jurydyzmu w Kościele wschodnim i zachodnim, prymat papieża, epikleza, znaczenie idei apostołów słowiańszczyzny, św. Cyryla i Metodego, oraz obrządek wschodniosłowiański w Polsce (ob. Wschodniosłowiański obrządek).

**Wenezuela,** statystyka wyznań, ob. Ameryka.

**Wenus,** ob. Rzymska religja.

**Werbiści,** ob. Słowa Bożego Towarzystwo.

**Werginowcy,** odłam duchoborców



(ob. Rosyjskie sekty), przyjęli zasady Tołstoja wspólności majątkowej, wstrzymywania się od mięsa i dążenie do zaniku rodzaju ludzkiego przez zaniechanie stosunków płciowych. Wysiedleni przez rząd rosyjski do gubernji tyfliskiej, wkrótce potem wyemigrowali do Kanady.

**Wesley** Jan i Karol, ob. Metodyści.

**Westa,** starorzymska bogini ogniska domowego (ob. Rzymska religja).

**Westalki,** kapłanki Westy (ob. Rzymska religja).

**Wędrowny Kościół** (ecclesia ambulatoria) ob. Inspiracyjne gminy.

**Węgry,** królestwo konstytucyjne, na mocy traktatu w Trianon zredukowane do 28% dawnego obszaru, liczy około 8 miljonów mieszkańców, w tem 64% katolików. A mianowicie spis ludności z r. 1920 wykazuje: katolików obrządku łacińskiego 5,097,000, katolików obrządku grecko-rusińskiego 157.000, ewangelików (reformowanych) 1,670,000, luteranów 497.000, prawosławnych 51.000, unitarjuszów 6.000, żydów 473.000, innych wyznań 28.000. Katolickie Węgry dzielą się na trzy prowincje kościelne: Gran (Ostrzygom, Erztergom), Erlau i Kalocsa. Arcybiskup w Ostrzygomiu nosi tytuł prymasa Węgier. Katolicy obrządku grecko-rusińskiego (unici) należą do diecezji w Hadju-Dorog.

**Węże** uchodzą w religjach Wschodu za wcielenie demonów, zwierzęta tajemnicze, przebywające w ruinach i na pustyni. Według Genesis (I księga Mojż. Rozdz. III, 14-15), wąż jest przyczyną upadku pierwszych ludzi i zostaje za to przeklęty jako symbol grzechu. W arabskiej wierze ludowej dżinny (ob. Ginny) przybierają postać węży. Wąż uchodzi jednak również za symbol życia, zdrowia i mądrości. Wąż miedziany, zawieszony na żerdzi, ukazywany przez Mojżesza żydom na pustyni, uzdrawiał ich od ukąszenia węży jadowitych (Księgi Liczb, XXI, 8-9) i był przechowywany w przybytku, a potem w świątyni Jerozolimskiej. Dopiero król Ezechjasz (ok. r. 720 przed Chr.) zniszczył go, żeby usunąć powód do bałwochwalstwa (IV. Król. XVIII. 4). Jako bóstwo starobabilońskiego miasta Der, wąż nazywa się „panem życia". Za symbol życia uchodzi także u Fenicjan i Greków. Umieszczają go na laskach lekarzy (Asklepios, Eskulap), kapłanów i dostojników. W związku z demonicznemi właściwościami, przypisywanemi wężom, jest istniejący dotychczas na Wschodzie zawód zaklinaczy węży. Wspomina o nich II księga Mojżesza (VII 11 — 12) oraz pisarze starożytni Aristoteles, Plinius, Strabo i Vergilius.

**Wiara,** obejmująca zasady pewnego systemu religijnego, jest aktem zgody umysłu, który uznaje wyobrażenia w nich zawarte za rzeczywistość teraźniejszą, przeszłą lub przyszłą. Wiara w dogmaty religijne (ob. Dogmat) polega na zaufaniu w nienaruszalny autorytet ich źródła, jak osoba założyciela religji, objawienie, natchnienie proroków, tradycja i t. p. oraz na wewnętrznem przekonaniu, że te dogmaty są jedyną prawdą. Według nauki Kościoła katolickiego, wiara jest cnotą nadprzyrodzoną, przez którą natchniony umysł ludzki uznaje jako prawdę to, co Bóg objawił, dla powagi Boga objawiającego, który nie może ani się mylić, ani w błąd wprowadzać. Wedle tej nauki, wiara jest nie tylko aktem umysłu, ale i wolnej woli i łaski, której Bóg nie odmawia żadnemu człowiekowi dobrej woli. Przedmiot wiary, czyli dogmaty, oddane pieczy Kościoła katolickiego jako „skarb wiary" (depositum fidei), nie jest, według nauki tegoż Kościoła, doktryną formalnie zakrzepłą, czemś w rodzaju martwego kapitału, lecz organizmem żywotnym, gdyż dogmaty te posiadają nadprzyrodzony pierwiastek życiowy, który powoduje ich rozwój. Ten rozwój wiary odpowiada potrzebom i warunkom czasu w stosunku do postępu wiedzy i rozwoju kultury. Jest on organicznym wzrostem żywego organizmu, nie zaś zmianą jego istoty lub rozkładem. Postęp czyli rozwój wiary objawia się w tem, że z biegiem czasu dogmaty wiary, niezmieniając w niczem swej istotnej treści, stają się dla umysłu ludzkiego coraz jaśniejsze i wyrazistsze (ob. Dogmatów historja).

**Wiara martwa,** ob. Dobre uczynki.

**Wiaroznawstwo,** ob. Religjoznawstwo.

**Wiatyk,** komunja umierających. Każdy katolik jest obowiązany w niebezpieczeństwie zagrażającej śmierci przyjąć sakrament komunji, którego udzielić może zasadniczo tylko proboszcz lub jego zastępca (wikary). W nagłych wypadkach wiatyku może udzielić inny kapłan katolicki i w każdym z obrządków Kościoła katolickiego, za zezwoleniem przynajmniej domniemanem, właściwego proboszcza.

**Wieczerza Pańska,** ostatnia wieczerza, którą Chrystus spożył przed pojmaniem i męką i w czasie której ustanowił Przenajśw. Sakrament (ob. Eucharystja). Co do dnia, w którym odbyła się Ostatnia Wieczerza, czy mianowicie stało się to dnia 13 czy 14 żydowskiego miesiąca Nizan, istnieją wątpliwości. Wedle opisów, zawartych w ewangelji, Chrystus odprawił przepisaną rytuałem żydowskim wieczerzę paschalną (ob. Żydowskie święta), przy której jedzono chleby przaśne i baranka wielkanocnego. Pamiątkę Ostatniej Wieczerzy obchodzi Kościół katolicki przy każdej mszy św. a szczególnie w Wielki Czwartek (ob. Czwartek Wielki). Według nauki Lutra, jest Wieczerza Pańska sakramentem, podobnym pozornie co do obrządku do katolickiej komunji, lecz różnym od niej istotnie wskutek usunięcia przez Lutra ofiary mszy św. i odrzucenia dogmatu o transsubstancjacji. Różnica poglądów na Wieczerzę Pańską między Lutrem, Zwinglim i Kalwinem stała się już za życia Lutra jedną z przyczyn trwającego dotychczas rozłamu wierzeń poszczególnych wyznań protestanckich.

**Wieczna ewangelja,** ob. Ewangelja wieczna.

**Wiedlejcy,** odłam mołokanów, ob. Rosyjskie sekty.

**Wiedza chrześcijańska.** 1) Do instytutów katolickich, których celem jest pielęgnowanie i szerzenie wiedzy i umiejętności chrześcijańskiej, należą prócz istytucyj ściśle kościelnych, jak akademje papieskie i seminarja duchowne, instytucje świeckie, do których w pierwszym rzędzie zaliczają się uniwersytety katolickie (w Polsce uniwersytet katolicki w Lublinie) oraz towarzystwa ku popieraniu wiedzy chrześcijańskiej, jak np. Towarzystwo Görresa w Niemczech (ob. Görres). W Polsce prócz Towarzystwa Benedykta XV i Naukowego Instytutu Katolickiego w Krakowie istnieje od r. 1927 Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej przy uniwersytecie katolickim w Lublinie. Program działania tego Towarzystwa obejmuje wydawanie prac naukowych i materjałów źródłowych, wydawanie czasopism lub ich wspieranie, udzielanie zasiłków na pokrycie kosztów druku prac naukowych, na pokrycie kosztów poszukiwań i badań naukowych, tworzenie zakładów, mających służyć pogłębieniu lub szerzeniu wiedzy, np. bibljotek, zbiorów, księgarń, ogłaszanie konkursów i przyznawanie nagród za najlepsze prace naukowe.

2) Wiedza chrześcijańska (ang. Christian Science), scjentyści, sekta amerykańska, założona w r. 1866 przez Marję Baker Eddy, która po odbyciu studjów medycznych i po kilkuletniej praktyce u magnetyzera Dra Quimby, wydała książkę p. t. „Science and Health (Wiedza i zdrowie), w którem przedstawiła doktrynę, zwaną w Niemczech „Gesundbeten" (leczenie modlitwą). Wedle teorji Marji Baker Eddy, wiele chorób, zwłaszcza histerję, hipochondrję, alkoholizm, melancholję i t. p., można leżyć nie tyle modlitwą, co wmyślaniem się w jej doktrynę, że materja i zło jest niczem, ponieważ Bóg jest wszystkiem. Przez rozpowszechnianie swej książki, która za życia autorki wyszła w 350.000 egzemplarzy, oraz ze składek członków zebrała założycielka sekty, będąca aż do śmierci absolutną jej władczynią, osobisty majątek, oceniany na 30 miljonów dolarów. Jej następczyni, zmarła w r. 1928 Augusta Stetson używała zebranych przez siebie funduszów na budowę wspaniałych świątyń i na reklamę sekty, która dzięki niej rozrosła się także poza Amerykę, szczególnie w Niemczech i liczy obecnie około 383 towarzystw (gmin) i ponad 4000 zwolenników.

**Wielkanoc,** święto Zmartwychwstania Chrystusa, najdawniejsze ze



wszystkich świąt chrześcijańskich. Kościół grecki odróżnia „Wielkanoc męki" (Pascha staurosimon) od „Wielkanocy zmartwychwstania" (Pascha anastasimon). W połowie II wieku powstał spór o dzień obchodzenia Wielkanocy. Chrześcijanie w Azji Mniejszej obchodzili w dniu 14 żydowskiego miesiąca Nizan święto paschy jako „Wielkanoc męki" a 16 Nizan uroczystość Zmartwychwstania, bez względu na jaki dzień tygodnia święta te przypadały. W Rzymie zaś i w całym Kościele zachodnim święcono dzień Męki Chrystusa zawsze w piątek a w następującą po nim niedzielę święto Zmartwychwstania. Jeżeli dzień 14 Nizan nie wypadał na piątek, obchodzono dzień Męki Pańskiej w najbliższy piątek. Na tle zwyczaju Kościoła w Azji powstały sekty protopaschytów i kwatuordecymanów (tessares-kaidekatytów), którzy święto Wielkanocy obchodzili zawsze wedle zwyczaju żydowskiego 14 Nizan. Spór ten został załatwiony na soborze niceańskim (325 r.) na rzecz zwyczaju rzymskiego a mianowicie w ten sposób, że Wielkanoc ma być obchodzona w pierwszą niedzielę po pierwszej pełni wiosennej księżyca. Najwcześniejsza pełnia księżyca może przypadać na dzień 21 marca a więc najwcześniejszym terminem obchodzenia Wielkanocy może być dzień 22 marca. Najpóźniejsza zaś pierwsza wiosenna pełnia księżyca może przypadać na dzień 17 kwietnia a jeśli dzień ten jest niedzielą, Wielkanoc wypada o tydzień później, czyli dnia 25 kwietnia i to jest najpóźniejsza data obchodzenia Wielkanocy. Stosownie do różnicy kalendarzy juljańskiego i gregorjańskiego (ob. Kalendarz) data Wielkanocy i stosujące się do niej daty wszystkich świąt ruchomych, według obrządku łacińskiego, różne są od dat świąt, obchodzonych według obrządku greckiego, w którym te daty powtarzają się perjodycznie co pewien okres czasu (19 — 18 lat).

**Wielka Synagoga,** ob. Synagoga wielka.

**Wielki Czwartek,** ob. Czwartek Wielki.

**Wielki Piątek,** ob. Piątek Wielki.

**Wielka Sobota,** ob. Sobota Wielka.

**Wielki Tydzień,** ostatni tydzień przed Wielkanocą w Kościele wschodnim „święty i wielki tydzień". Od pierwszych czasów chrześcijaństwa obchodzono go, zachowując ścisły post a do końca XIV w. przerywano w nim wszelką pracę. W liturgice Kościoła katolickiego do każdego dnia Wielkiego Tygodnia odnoszą się osobne przepisy. Przypomnienie męki i śmierci Chrystusa Pana odbywa się przez czytanie pasyj, czyli ustępów ewangelji, zawierających opis Męki Pańskiej, a mianowicie w niedzielę Palmową według św. Mateusza, w Wielki Wtorek według św. Marka, w Wielką Środę według św. Łukasza, a w Wielki Piątek według św. Jana. We środę, czwartek i piątek Wielkiego Tygodnia odprawia się w kościołach katolickich Ciemna Jutrznia a od Wielkiego Czwartku do Soboty dzwony i dzwonki zastąpione są kołatkami.

**Wielobóstwo,** ob. Politeizm.

**Wienneński sobór,** XV sobór powszechny, odbył się w r. 1311-12 w Vienne we Francji, wydał dekret dogmatyczny o Wcieleniu, o chrzcie i jego skutkach, potępił błędy begwardów (ob.), zniósł zakon templarjuszów (ob.), powziął szereg postanowień co do zakonów żebrzących i wydał kilka kanonów dyscyplinarnych.

**Wigilancjusz,** prezbiter w Barcelonie w V wieku, występował przeciwko czci męczenników. Zwalczał go jako heretyka św. Hieronim (ob. Święci).

**Wigilja** (z łać. vigillare — czuwać), nazwa nabożeństw, odbywanych nocną porą w przeddzień świąt uroczystych. Szczególnie uroczysta pod względem liturgicznym i zwyczajowym jest wigilja Bożego Narodzenia i stąd cały dzień poprzedzający to święto nazywa się w Polsce dniem wigilijnym.

**Wikarjusz apostolski.** Okręgami misyjnemi w krajach niewiernych, nie podniesionemi do rzędu diecezyj i zwanemi wikarjatami apostolskiemi, zarządzają mianowani przez Stolicę Apostolską wikarjusze apostolscy, posiadający na swem terytorjum te same prawa i obowiązki, co biskupi diecezjalni. Według schematyzmu kościelnego („Annuario pontificio")

na rok 1929, Kościół rzymsko-katolicki posiada 331 wikarjatów i prefektur apostolskich.

**Wikarjusz generalny,** mianowany przez biskupa jego zastępca w rządach diecezji, mający te same prawa, co biskup, z wyjątkiem spraw, wyraźnie zastrzeżonych biskupowi, i tych, w których potrzebuje osobnego zlecenia. Władzę sądownictwa kościelnego wykonywa w imieniu biskupa. Traci władzę przez formalne zrzeczenie się, przez odwołanie z urzędu, które każdego czasu biskup może zarządzić, oraz w razie zawakokowania biskupstwa, t. j. przez śmierć, ustąpienie lub przeniesienie biskupa, który go mianował.

**Wikarjusz kapitulny,** rządca diecezji w czasie opróżnienia biskupstwa, wybrany przez kapitułę. W razie gdyby kapituła katedralna do ośmiu dni po zawakowaniu biskupstwa nie wybrała wikarjusza kapitulnego, wyznacza go metropolita. Wikarjusz kapitulny posiada zwyczajną jurysdykcję biskupią, z wyjątkiem tych spraw, w których prawo kanoniczne wyraźnie zabrania mu decyzji. Traci urząd przez zrzeczenie się, o ile kapituła je przyjmuje, oraz w chwili, gdy nowy biskup obejmie diecezję, poczem obowiązany jest złożyć mu sprawozdanie z rządów diecezji.

**Wikarjusz miasta** (Rzymu), vicarius urbis, od XVI wieku tytuł kardynała, sprawującego w zastępstwie papieża, jako biskupa rzymskiego, jurysdykcję biskupią w diecezji rzymskiej.

**Wikarjusz parafjalny** (wikary), współpracownik, pomocnik lub zastępca proboszcza. Katolickie prawo kanoniczne rozróżnia pięć rodzajów wikarjuszów parafjalnych:

1. Wikarjusz — współpracownik (cooperator), mianowany przez biskupa, podlega proboszczowi i ma obowiązek wspierać go swą pracą we wszystkich czynnościach duszpasterskich. O ile stanowisko jego jest osobnem beneficjum, może być usunięty w drodze procesu kanonicznego dla przyczyn, dla których można usunąć proboszcza lub też za ciężkie uchybienie przeciwko uległości, należnej proboszczowi.

2. Wikarjusz - pomocnik (coadiutor). W razie, gdy proboszcz wskutek starości, słabości umysłu, ślepoty lub innej trwałej przyczyny nie może należycie pełnić obowiązków, a nie zachodzi konieczność usunięcia go, biskup daje mu wikarjusza-pomocnika, który ma wszystkie prawa i obowiązki proboszcza.

3. Wikarjusza, jako czasowego zastępcę (vicarius substitutus) wyznacza proboszcz za zgodą ordynarjatu biskupiego, gdy otrzyma urlop i chce oddalić się z parafji na dłużej, niż na tydzień.

4. Wikarjusz-zarządca (vicarius oeconomus) obejmuje zarząd parafji w razie jej opróżnienia (np. śmierci proboszcza). Jest nim zazwyczaj wikarjusz-pomocnik, lub wikarjusz-współpracownik, a gdy ich jest kilku w parafji, najstarszy z nich. Ma te same prawa i obowiązki, co proboszcz.

5. Wikarjusz aktualny pełni obowiązki proboszcza, gdy parafja jest połączona z klasztorem, kościołem katedralnym, kapitułą lub inną osobą prawniczą (ob. Inkorporacja).

**Wikarjusz Stolicy Apostolskiej,** tytuł, który przybierali niektórzy papieże w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w tem samem znaczeniu, co Namiestnik Chrystusowy lub Wikarjusz św. Piotra.

**Wiklef** (Wiclif, Wycliffe) Jan, teolog angielski i założyciel sekty wiklefitów, urodzony ok. r. 1330, był proboszczem w Fillingham, potem w Ludgershall, wkońcu w Lutterworth. Z powodu usunięcia go ze stanowiska przełożonego kolegjum w Canterbury i pominięcia przy obsadzeniu biskupstwa w Worcester poróżnił się z władzami kościelnemi i w sporze Edwarda III z papieżem Urbanem V o wypłatę zaległego lenna stanął po stronie króla przeciwko papieżowi. W nagrodę za to otrzymał katedrę teologji na uniwersytecie w Oxfordzie. Na tem stanowisku szerzył poglądy o zależności Kościoła od państwa (ob. Terytorjalizm), występował przeciwko nauce Kościoła o Eucharystji, zwalczał papiestwo, celibat, spowiedź uszną, zakony, pielgrzymki, msze żałobne i naukę o czyśćcu. Doktryną swoją wyprzedził Husa i Lutra. Naukę jego potępił w r. 1377 papież Grzegorz XI a w r. 1382 synod londyński, skutkiem czego Wiklef został usunięty z profesury w Oxfordzie. Przetłumaczył biblję z łacińskiego przekładu Wulgaty na język angielski. Zewnętrznie nie zrywał łączności z Kościołem katolickim i umarł w r. 1384 jako proboszcz w Lutterworth. Po jego śmierci sobór w Konstancji w r. 1415 ogłosił go heretykiem.



**Wiklefici** (wiklefiści, lollardzi), sekta, powstała w Anglji z końcem XIV w. pod wpływem nauk Wiklefa. Gdy król Ryszard II w r. 1388 nakazał konfiskatę dzieł Wiklefa i jego zwolenników, a tezy jego zostały przez synod londyński i przez Arundela, arcybiskupa w Canterbury, potępione, rozpoczęło się prześladowanie wiklefitów, obostrzone prawem królewskiem z r. 1401, które nakazywało więzić ich jako heretyków, a opornych lub powracających do herezji karać śmiercią. Wskutek tych prześladowań sekta wiklefitów w Anglji rychło upadła. Odżyła w Czechach w postaci husytyzmu.

**Wiktor,** imię trzech papieży i dwóch antypapieży:

**Wiktor I,** św., był papieżem od r. 189 do 198, starał się ujednostajnić czas obchodzenia Wielkanocy i przez swe orzeczenia, wydane w tej sprawie przeciwko Polikratesowi z Efezu i w sprawie gnostyków i montanistów, stwierdził faktycznie istnienie prymatu papieskiego.

**Wiktor II** (1055 — 1057) walczył przeciw symonji i małżeństwu księży.

**Wiktor III** (1086 — 1087) prowadził podjętą przez Grzegorza VII walkę o inwestyturę.

**Wiktor IV,** 1) antypapież, wybrany w r. 1138, przez partję Pierleonich w Rzymie przeciwko papieżowi Inocentemu II. W dwa miesiące po wyborze poddał się papieżowi. 2) Kardynał Oktawjan, ogłoszony papieżem w r. 1159 przez stronnictwo cesarza Fryderyka Barbarossy przeciwko papieżowi Aleksandrowi III, którego cały ówczesny świat chrześcijański prócz cesarza uznawał za papieża. Mimo tego, popierany przez Fryderyka antypapież wykonywał swą władzę aż do śmierci (1164 r.).

**Wilhelmici:** 1) zakon benedyktynów-eremitów z Monte Vergine we Włoszech, założony w r. 1119 przez św. Wilhelma z Vercelli, niegdyś bardzo rozpowszechniony we Włoszech i na Sycylji, posiada tylko klasztor macierzysty w Monte Vergine i klasztor w Loreto. 2) Kongregacja augustjanów-eremitów, nazwana wilhelmitami od św. Wilhelma z Maleval (zm. w r. 1157), posiadała liczne klasztory we Włoszech, Niemczech, na Węgrzech, w Belgji i Francji. W XVIII w. wygasła. 3) Zwolennicy Wilhelma de Saint Amour (1210 — 1273), syndyka uniwersytetu paryskiego, przeciwnika zakonów żebrzących. 4) Zwolennicy sekty, utworzonej z końcem XIII w. w Medjolanie przez Guilelmę (Wilhelminę) z Medjolanu, która twierdziła o sobie, że jest wcieleniem Ducha św.

**Willibrord św.,** ob. Echternach.

**Wincentego à Paulo Towarzystwo,** założone w r. 1833 przez ośmiu studentów uniwersytetu paryskiego pod przewodnictwem Fryderyka Ozanama (1813 — 1853), działacza i pisarza katolickiego. Celem stowarzyszenia jest własne udoskonalenie przez czynną miłość bliźniego, a mianowicie bezpośrednie wykonywanie opieki nad ubogimi, odwiedzanie ich, dostarczanie im środków żywności, odzieży i opału. Zorganizowane w konferencje parafjalne pod kierunkiem rad krajowych i Rady Generalnej w Paryżu, towarzystwo św. Wincentego à Paulo rozszerzyło się w ciągu XIX w. po całym świecie i liczy obecnie około 7 tysięcy „konferencyj parafjalnych". Pomoc, udzielaną przez nie ubogim, obliczają na blisko 14 miljonów franków rocznie. W Polsce zostało wprowadzone około r. 1850 najpierw w Poznańskiem i na Śląsku, w r. 1858 we Lwowie, w r. 1863 w Krakowie a około r. 1906 w b. Kongresówce i liczy obecnie ponad 120 konferencyj polskich.

**Wincenty à Paulo św.,** największy organizator miłosierdzia chrześcijańskiego, urodzony w r. 1576 w Pouy w południowej Francji, przyjął w r. 160 święcenia kapłańskie i był proboszczem w Thil. W r. 1605 wpadł w ręce korsarzy i został sprzedany jako niewolnik do Tunisu. Po dwóch latach niewoli udał się do Rzymu a następnie w r. 1609 przybył do Pa-

ryża, gdzie został jałmużnikiem królowej Małgorzaty. Potem był kapelanem i wychowawcą synów rodziny Gondich, proboszczem w Clichy i Châtillon. Ludwik XIII mianował go generalnym jałmużnikiem galer francuskich i powierzył mu opiekę nad więźniami i skazańcami. Z założonego przez św. Wincentego w r. 1617 w Paryżu małego zakładu opieki i pielęgnowania ubogich chorych wyrosła dzisiejsza wszechświatowa organizacja Sióstr Miłosierdzia. Dla zwalczania indyferentyzmu i ciemnoty religijnej rozpoczął misje ludowe w Paryżu a pomagających mu w tem kapłanów połączył w r. 1624 w kongregację, z której powstało zgromadzenie zakonne lazarystów, zwanych w Polsce misjonarzami (ob. Misjonarze w Polsce). Zmarł w Paryżu w r. 1660 i został w r. 1737 zaliczony w poczet świętych.

**Wincenty Ferrier św.,** ob. Ferrier.

**Wincentynki,** ob. Siostry Miłosierdzia.

**Wisznu,** ob. Hinduizm.

**Witaljanie,** ob. Apolinaryści.

**Wizytki** (zakon Nawiedzenia Najśw. Marji Panny, salezjanki), zgromadzenie, założone w r. 1610 w Annecy w Sabaudji przez św. Franciszka Salezego i św. Joannę Franciszkę de Chantal, przekształcone w r. 1618 przez papieża Pawła V na zakon z regułą augustjańską. Wedle konstytucji, ułożonej przez św. Franciszka Salezego, zakon ten nie posiada wspólnego przełożeństwa, lecz każdy jego klasztor, który winien liczyć 33 siostry, jest samoistnie zarządzany przez przełożoną, wybieralną na lat 3. Prawie każdy klasztor wizytek, wyjąwszy klasztory francuskie po r. 1905, połączony jest z pensjonatem dla dziewcząt. Liczba klasztorów wizytek wynosiła w XVIII wieku przeszło 200, zmalała wskutek rewolucji francuskiej i sekularyzacji w innych krajach na 100, obecnie zaś wynosi 177 (około 7 tysięcy sióstr), przeważnie we Francji, we Włoszech i w Stanach Zjednoczonych. W Polsce wizytki, wprowadzone w r. 1654 przez królową Marję Luwikę do Warszawy a w r. 1681 przez Jana Małachowskiego, biskupa krakowskiego, do Krakowa, posiadają nadto od r. 1904 klasztor w Jaśle, gdzie się osiedliły po wydaleniu ich przez rząd rosyjski z Lublina i Wilna.

**Włochy,** statystyka wyznań, ob. Europa.

**Włochy,** stosunek Kościoła do państwa, ob. Kościelne państwo i Faszyzm a religja.

**Wniebowstąpienie Pańskie,** święto, które Kościół obchodzi na pamiątkę opisanego w ewangelji (Łuk. XXIV, 51; Mar. XVI, 19) i w Dziejach Apostolskich (I.9) wstąpienia Jezusa Chrystusa do nieba w 40 dni po Zmartwychwstaniu. Pierwsze wzmianki historyczne o obchodzeniu tego święta pochodzą z połowy IV w. a sposób mówienia o niem przez ojców i doktorów Kościoła, jak św. Grzegorz z Nazjanzu i św. Augustyn, wskazuje, że istniało oddawna.

**Wniebowzięcia Najśw. Marji Panny zakony i kongregacje,** ob. Marjańskie zakony i kongregacje.

**Wniebowzięcie Najśw. Marji Panny,** święto, obchodzone przez Kościół zachodni i wschodni wedle tradycji z V i VI wieku, wyrażające wiarę Kościoła, że Matka Boża jako matka Zbawiciela, który zwyciężył śmierć, podległa tylko chwilowo naturalnemu prawu śmierci, stąd nazwa „Zaśnięcie N. M. P." i wskrzeszona przez Boga, została z duszą i ciałem wzięta do nieba. Kościół katolicki obchodzi to święto w dniu 15 sierpnia.

**Woda święcona,** w Kościele katolickim należy do sakramentaljów i jest symbolem oczyszczenia. Poświęcenia wody, służącej do żegnania się i kropienia, dokonywa proboszcz zazwyczaj w niedzielę przed sumą. Woda chrzcielna, święcona dwa razy do roku, t. j. w Wielką Sobotę i w sobotę przed Zielonemi Świętami, służy tylko przy udzielaniu chrztu. Wody święconej zaś, zwanej gregorjańską, używa biskup przy konsekracji kościołów.

**Wodan** (Wotan, Odin), bóstwo germańskie, ob. Germańska mitologja.

**Wojny krzyżowe,** ob. Krucjaty.

**Wolna wola,** ob. Determinizm i Przeznaczenie.

**Wolne kościoły.** Nazwę tę przybierają różne organizacje religijne protestanckie, chcące przez nią wyrazić swą niezależność od państwa i państwowej organizacji t. zw. Kościoła krajowego. W drodze wyodrębnienia się z takiej oficjalnej organizacji powstały następujące „wolne kościoły".

1) w Szwajcarji:

a) Genewski wolny kościół (Eglise évangélique de Genève), utworzony w r. 1848 przez połączenie kilku gmin kalwińskich pod kierunkiem pastorów, którzy zostali przez radykalny rząd kantonalny usunięci z posad z powodu zapatrywań pietystycznych lub ortodoksyjnych. Liczy łącznie około 700 wyznawców.

b) Wolny kościół w Neuchâtel (Eglise évangélique neuchâteloise indépendante de l'Etat) liczy ok. 12.000 wyznawców w 21 parafjach. Utworzył się w r. 1873 przez odłączenie się od „Kościoła krajowego", spowodowane uchwałą parlamentu kantonalnego, która zmniejszyła kompetencje synodu, zniosła przymus wyznaniowy i wprowadziła nieograniczoną wolność nauczania.

c) Wolny kościół kantonu Vaud (Eglise évangélique libre du Canton de Vaud) liczy około 5000 wyznawców. Powstał w r. 1845 przez odłączenie się od „Kościoła krajowego" wskutek usunięcia przez rząd kantonalny 150 pastorów, usposobionych pietystycznie.

2. W Szkocji powstały „wolne kościoły" wskutek dwukrotnego wyodrębniania się z istniejących organizacyj. A mianowicie drogą wyodrębnienia z państwowego Kościoła anglikańskiego (ob. Anglikanizm), powstał prezbiterjański szkocki kościół narodowy (Church of Scotland) a z tego kościoła znów wyodrębniły się:

a) Kościół secesyjny (Secession Church), powstały w r. 1733 z 26 gmin, zwanych United Original Seceders.

b) Reformowany kościół prezbiterjański, utworzony w r. 1743 i obejmujący dotychczas 12 gmin.

c) Wolny kościół szkocki (Free Church of Scotland), utworzony w r. 1843 przez 470 duchownych prezbiterjańskich.

d) Zjednoczony prezbiterjański kościół (United presbiterian Church), powstały w r. 1847 z 50 gmin.

e) Zjednoczony wolny kościół (United Free Church), utworzony w r. 1900 w drodze unji dwóch poprzednich organizacyj, obejmujący obecnie 1620 gmin i 506.000 wyznawców a zatem przewyższający co do liczby gmin „narodowy kościół szkocki", liczący 1442 gminy.

3. We Francji protestantyzm pod formą szwajcarskiego kalwinizmu tworzył od czasu wojen napoleońskich drobne organizacje wyznaniowe, wyodrębniające się z reformowanego „kościoła narodowego". Organizacje te połączyły się w r. 1849 w unję pod nazwą „Union des Eglises évangéliques libres de France", która w czasie utworzenia obejmowała 10 gmin, do r. 1873 wzrosła do 46 gmin, a po rozdziale Kościoła od państwa we Francji utworzyła w myśl ustawy separacyjnej z 9 grudnia 1905 r. związek stowarzyszeń wyznaniowych (Union d'associations cultuelles). Związek ten obejmuje 46 gmin, liczących razem około 2900 wyznawców.

**Wolnomularstwo,** ob. Masonerja.

**Wolność religijna,** ob. Tolerancja.

**Wolność wiary w Polsce,** ob. Dysydenci.

**Wolontarjusze amerykańscy** (Volunteers of America), ob. Armja Zbawienia.

**Wormacki edykt,** ob. Edykt wormacki.

**Wormacki konkordat,** ob. Inwestytura.

**Wota** (łać. ex-voto), przedmioty ofiarowane na ołtarzu lub na użytek Kościoła wskutek ślubowania. Zwyczaj ofiarowania wotów pochodzi od Rzymian, którzy składali je z wdzięczności dla bogów za otrzymane łaski lub spełniali w ten sposób obietnice, uczynione bóstwu w czasie niebezpieczeństwa. W Kościele katolickim przyjął się zwyczaj składania wotów, czyto w postaci fundacji kościołów, klasztorów, ołtarzy, okien kościelnych (witraży), czy też przez zawieszanie na ołtarzu tabliczek srebrnych lub złotych z opisem doznanej łaski, przedmiotów z blachy srebrnej lub złotej, wyobrażających uzdrowioną rękę, nogę, serce, oczy, wieszanie kosztowności jak sznury pereł, korali, pierścienie, naszyjniki, złote zegarki i t. p. lub wreszcie przedmiotów, mających związek z przebytem nieszczę-

ściem i doznaną łaską, np. łańcuchy, któremi był skuty jeniec w niewoli u niewiernych, szczudeł, których już nie potrzebuje chromy, cudownie uleczony i t. p.

**Wotan,** ob. Germańska religja.

**Wotywa,** msza wotywna, odprawiona poza przepisanym porządkiem nabożeństw w specjalnym celu z ważnego powodu na czyjeś życzenie, wskutek ślubu lub na polecenie biskupa.

**Wróżbiarstwo.** Dochodzenie tajemnic i przepowiadanie rzeczy przyszłych łączy się u ludów pierwotnych z pojęciem takiego stosunku między człowiekiem a bóstwem, przez który bóstwo może być zmuszone do wyjawienia tajemnicy rzeczy obecnych lub przyszłych. Odpowiedź bóstwa na zadane mu pytanie nazywano u Rzymian wyrocznią (oraculum). Odpowiedzi tej udzielało bóstwo wedle najdawniejszych wierzeń przez znaki (omina), któremi były zazwyczaj pewne zjawiska naturalne, jak pioruny, błyskawice i t. p. Dostrzeganiem tych znaków i tłumaczeniem ich trudnili się zawodowi wróżbici, będący wykształconymi w tym kierunku kapłanami. Wróżenie ze znaków przybierało różne formy. I tak w starożytnym Rzymie wielkiego poważania doznawało kolegjum kapłańskie augurów, którzy wróżyli z lotu ptaków, z błyskawic i wszelkich niezwykłych zjawisk natury. Rzymscy wróżbici, zwani haruspices, wróżyli z wnętrzności zwierząt ofiarnych. U Greków znany był sposób odgadywania przyszłości ze szmeru drzew (dęby w Dodonie). W Babilonji oprócz wróżenia z wnętrzności zwierząt a zwłaszcza z wątroby najważniejszym sposobem odgadywania przyszłości była obserwacja zjawisk na niebie, a mianowicie gwiazd, zaćmień słońca i księżyca, burzy, tęczy i t. p. Wróżenie z gwiazd, znane w starożytnym Egipcie i przyniesione przez Chaldejczyków do Rzymu, przetrwało pod nazwą astrologji aż do czasów Kopernika. Wielką rolę w Egipcie odgrywały wyrocznie, których Herodot podaje siedm. Najsławniejszą z nich była jeszcze za czasów Aleksandra Wielkiego (332 r. przed Chr.) wyrocznia Ammona w oazie pustyni libijskiej. W Grecji było około 300 wyroczni, z których najsławniejszą była delficka. Do wyroczni też należy zaliczyć Sybillę. Znanym środkiem przepowiadania przyszłości było tłumaczenie snów, sprowadzanie snów wróżebnych przez inkubację, czyli spanie na poświęconem miejscu, używanie w tym celu środków odurzających, jak konopie, haszysz, opjum, dalej chiromancja, czyli wróżenie z ręki, nekromancja, czyli wywoływanie duchów ludzi zmarłych, seanse spirytystyczne i tym podobne sposoby odkrywania tajemnic.

**Wschodnie Kościoły.** Różnice między Kościołem zachodnim a wschodnim zaznaczały się już od II wieku, częściowo przez powstanie sekt nestorjanów i monofizytów, głównie jednak na tle liturgicznem i politycznem. Rozłam, powstały na tle politycznem, zaznaczający się jednak także przez różnice dogmatyczne, nastąpił wskutek schizmy wschodniej Focjusza (858 r.) i Cerularjusza (1054 r.). Skutkiem schizmy powstał grecko - wschodni Kościół, jako jeden z wielu Kościołów wschodnich, nie uznających jedności z Kościołem zachodnim. Kościoły wschodnie dzielą się na trzy grupy:

I. Kościoły nestorjańskie a mianowicie Kościół chaldejski (ob. Nestorjanizm) i malabarski (ob. Tomaszowi chrześcijanie).

II. Kościoły monofizyckie (ob. Monofizytyzm) a mianowicie Kościół jakobicki (ob. Jakobici), Kościół armeński (ob. Armenja), Kościół koptyjski (ob. Koptowie) i Kościół abisyński (ob. Abisynja).

III. Kościoły grecko - wschodnie, których organizacje wyliczono w artykule Grecko - wschodni Kościół.

**Wschodnio - słowiański obrządek.** Większość, bo przeszło 60% unitów na Podlasiu i Chełmszczyźnie, którzy przetrwali prześladowania unji (ob. Unici) pod rządem rosyjskim, trwające od rozbioru Polski aż do ukazu tolerancyjnego z r. 1905, przystąpiła w czasie od r. 1905 do 1915 do Kościoła katolickiego, przyjmując obrządek łaciński. Mniejszość, niecałe 40% dawnych unitów, pozostała przy prawosławiu. Wkrótce jednak rozpoczął się między nimi ruch w kierunku połączenia się z Kościołem katolickim bez porzucania dawnego obrządku. Ze strony Kościoła katolickiego w Polsce pierwsze kroki w kierunku unifikacji z pozostawieniem obrządku wschodnio - słowiańskiego rozpoczęto w diecezji podlaskiej na podstawie upoważnienia Stolicy Apostolskiej i instrukcyj kongregacji rzymskiej Kościoła wschodniego, uzyskanych w grudniu 1923 r. przez biskupa podlaskiego, ks. Henryka Przeździeckiego. Podobne upoważnienie Stolicy Apostolskiej otrzymali w kwietniu 1925 r. ówcześni biskupi: wileński, miński, lubelski i łucki. Dyrektywy, uchwalone na zjeździe w Wilnie dn. 9 października 1926 r. przez biskupów polskich diecezyj, w których są większe skupienia ludności prawosławnej, polecają dążyć wytrwale do pozyskania jej dla Kościoła katolickiego, pozostawiając nawróconym dawny obrządek, nauczając ich w języku, w którym pragną słuchać słowa Bożego i tworząc parafje tam, gdzie się znajdą większe skupienia nawróconych. Owocem tej akcji są dotychczas (1929 r.) 33 parafje unitów obrządku wschodnio - słowiańskiego. Pracują w nich przeważnie byli duchowni prawosławni, którzy przyjęli katolicyzm, kilku jezuitów i redemptorystów obrządku wschodnio - słowiańskiego i kapłanów, nowo wyświęconych w tym obrządku. Kapłanów takich kształci seminarjum duchowne w Dubnie oraz stacja misyjna wschodniego obrządku w Albertynie.



**Wszystkich Świętych,** uroczyste święto Kościoła katolickiego, obchodzone 1 listopada (dawniej 13 maja) a przez Kościół wschodni w pierwszą niedzielę po Zielonych Świętach. Ustanowienie tej uroczystości jest w związku z przemianowaniem rzymskiego Panteonu przez papieża Bonifacego IV na świątynię chrześcijańską pod wezwaniem śś. Apostołów i Męczenników (S-ta Maria ad Martyres).

**Wulgata,** tłumaczenie biblji na język łaciński (ob. Biblja).

**Wulkan,** ob. Rzymska religja.

**Wybór,** ob. Elekcja.

**Wyrocznia,** ob. Wróżbiarstwo.

**Wysoki kościół** (ang. High Church), ob. Anglikanizm.

**Wywód,** błogosławienie kobiety po urodzeniu dziecka. Prawo mojżeszowe uważało kobietę, która urodziła dziecko płci męskiej, za nieczystą przez 7 dni a po urodzeniu dziecka płci żeńskiej przez dwa tygodnie i nakazywało, aby w pierwszym wypadku po 40 dniach, w drugim po 80 dniach po porodzie uzyskała oczyszczenie przez modlitwę kapłana i ofiarowanie w świątyni baranka, pary gołębi lub synogarlic (Leviticus. XII. 1—8). Z tego prawa żydowskiego, któremu poddała się także Matka Boska (ob. Oczyszczenie Najśw. Marji Panny), pozostał w Kościele katolickim tylko zwyczaj kościelny, mocą którego kobiety po urodzeniu dziecka mogą otrzymać błogosławieństwo w kościele, co w Polsce nazywa się wywodem.

**Wyznania wiary protestanckie,** ob. Protestanckie wyznania.

**Wyznanie wiary,** ob. Symbole wiary, Symboliczne księgi.

# Z

**Zabobon,** zboczenie i zwyrodnienie zmysłu religijnego, pozostałość wierzeń pogańskich, istniejąca dotychczas poza obrębem wszelkich systemów religijnych. Objawia się albo w formie pasywnej, uważając przypadkowy zbieg okoliczności lub pewne zjawiska, nie mające żadnego oczywistego związku ze zdarzeniami życia ludzkiego, za wskazówkę postępowania, lub jako wróżbiarstwo, upatrując w zjawiskach naturalnych przepowiednię przyszłości, albo też jako czary, czarodziejstwo i magja, starając się przez tajemnicze czynności zapobiec zdarzeniom niepomyślnym lub sprowadzić czy przyśpieszyć zdarzenia pomyślne.

Wedle określenia teologji katolickiej, zabobon jest grzechem, przeciwnym wierze religijnej, popełnianym przez przenoszenie czci, winnej Bogu i wiary w rządy Opatrzności, na rzeczy stworzone, lub też przez odda-

wanie Bogu czci w sposób niewłaściwy, gdy się zachowuje formy kultu, nie uznane przez Kościół, lub gdy się dodaje do obrzędów religijnych rzeczy niepotrzebne, nie oparte na prawidłach wiary.

Jako pozostałość wierzeń pogańskich zabobon jest przedmiotem studjów folklorystycznych, mających pewne znaczenie w porównawczej historji religji (ob. Religjoznawstwo).

Racjonalizm nie może ustalić i ujednostajnić swego stanowiska wobec zabobonu. Bo choć z jednej strony, zaprzeczając istnieniu wszelkiego porządku nadprzyrodzonego, porównywa każdą religję z zabobonem, to z drugiej, nie mogąc zaprzeczyć istnieniu instynktu religijnego u wszystkich ludów i we wszystkich czasach, zmuszony jest uznać potrzebę pewnych zewnętrznych form kultu, rytuału, który, nie mając oparcia na dogmacie religijnym, nie jest niczem innem jak nowożytną formą zabobonu. Rytuał taki istnieje we wszystkich organizacjach i systemach antyreligijnych, jak np. w masonerji, w deizmie, w sekularyzmie, a nawet sam twórca pozytywizmu August Comte nie umiał się obronić potrzebie stworzenia własnego rytuału.

**Zacharjasz,** jeden z t. zw. „proroków mniejszych" Starego Testamentu, żyjący po powrocie żydów z niewoli babilońskiej (ok. r. 526 przed Chr.), autor Księgi prorockiej, zaliczonej do kanonu ksiąg świętych (ob. Biblja). Tradycja żydowska uważa go za członka Wielkiej Synagogi, która zajmowała się układem ksiąg świętych.

**Zachwycenie,** ob. Ekstaza.

**Zaduszny dzień** (Zaduszki), dzień 2 listopada, poświęcony przez Kościół katolicki pamięci o zmarłych i modlitwie za ich dusze. Wprowadził to nabożeństwo w r. 993 opat benedyktynów Odilon w klasztorze w Cluny a papież Sylwester II w r. 999 polecił je w całym Kościele. Zwyczaje ludowe, z dniem tym połączone, są w związku z wiarą w życie pozagrobowe i czcią dla zmarłych, znaną prawie we wszystkich religjach. Pogańskim był zwyczaj stawiania pokarmów na grobach, potępiony przez synod w Tours r. 567.

**Zakat,** rodzaj podatku religijnego u mahometan, ob. Islam.

**Zakony.** Wedle określenia katolickiego prawa kanonicznego (can. 488,1), zakon (religio) jest stowarzyszeniem, zatwierdzonem przez właściwą władzę kościelną, którego członkowie składają oznaczone ustawą zakonną śluby publiczne, dozgonne lub czasowe, ale odnawiane co pewien czas, i w ten sposób dążą do ewangelicznej doskonałości. Cechami zakonów są zatem: 1) stałość życia, uregulowanego ustawą zakonną, 2) zachowywanie ślubów posłuszeństwa, czystości i ubóstwa, 3) zachowywanie własnej ustawy zakonnej (reguły lub konstytucji) i 4) zatwierdzenie tej ustawy ze strony Stolicy Apostolskiej.

Życie zakonne powstało w IV wieku na Wschodzie w dwojakiej formie: jako eremityzm (anachoretyzm) czyli życie pustelnicze i cenobityzm, czyli życie wspólne. Następny okres rozwoju życia zakonnego zaznacza się przez powstanie na Wschodzie reguły św. Bazylego (331—379) a na Zachodzie reguł św. Augustyna (423) i św. Benedykta (520). Od drugiej połowy VI w. aż do pojawienia się reguły św. Franciszka w XIII w. reguła benedyktyńska była na Zachodzie wyłącznie panującą. Na jej podstawie prócz zakonu benedyktynów tworzyły się zakony cystersów, trapistów, kamedułów, wallombrozjanów, kartuzów i inne.

Dalszy okres rozwoju stanowi powstawanie zakonów jałmużniczych (żebrzących, mendicantes) na podstawie reguły św. Franciszka (1182—1226), w których nie tylko poszczególni zakonnicy obowiązani są do ubóstwa ale i cały zakon nie może posiadać majątku. Do rzędu zakonów jałmużniczych należą: franciszkanie, bernardyni, reformaci, kapucyni, dominikanie, karmelici, augustjanie - eremici, serwici, trynitarze, minimici, paulini, bracia miłosierni i inne. Na podstawie reguły św. Franciszka powstały też liczne zgromadzenia tercjarskie, męskie i żeńskie, czyli t. zw. „trzecie zakony" (ob. Tercjarze).

Pierwotnie było zabronione zakonnikom przyjmowanie święceń kapłańskich. Dopiero pod wpływem biskupów, dążących do podniesienia poziomu kleru, trudniącego się duszpasterstwem, poczęły w XI w. powstawać na podstawie reguły św. Augustyna zakony, będące zgromadzeniami kapłanów, jak kanonicy regularni, premonstratensi i wiele innych. Zakonnicy ci sprawują obowiązki duszpasterskie i obejmują zarząd parafij.



Wskutek ruchów religijnych XVI w. powstały stosownie do nowych potrzeb życia religijnego nowe typy zakonów, w których życie czynne zakonników wysuwa się na pierwszy plan i bierze górę nad życiem kontemplacyjnem. Takiemi zakonami są teatyni, somaskowie, barnabici a głównie jezuici, których ustawa zakonna jest najbardziej charakterystyczna dla tego typu zakonów. Nie zakładają klasztorów, lecz domy zakonne bez ścisłej klauzury, nie wprowadzają osobnego ubioru zakonnego, działalność swoją przystosowują do życia czynnego, do warunków i potrzeb czasu (ob. Jezuici).

Do założenia zakonu potrzeba zezwolenia Stolicy Apostolskiej, która udziela swej aprobaty stopniowo, najpierw w formie dekretu pochwalnego (decretum laudis), potem przez zatwierdzenie ustawy zakonnej na próbę, która może trwać lat kilkanaście, a wreszcie na stałe.

Wstąpienie do zakonu poprzedza czas próby: w zakonach żeńskich i niektórych męskich postulat a oprócz tego we wszystkich nowicjat. Po odbyciu postulatu i nowicjatu kandydat może być dopuszczony do profesji, czyli złożenia ślubów zakonnych. Śluby „proste" ponawia kandydat, stosownie do ustawy zakonu, przez 3 do 6 lat corocznie, poczem jest dopuszczony do ślubów wieczystych. Profesja jest to zatem publiczne oświadczenie, że składający ją dążyć będzie mocą obranego stanu do doskonałości chrześcijańskiej i że oddaje się w zupełności zakonowi a za jego pośrednictwem Kościołowi, zakon zaś w imieniu Kościoła przyjmuje to oświadczenie. Ze względu na rodzaj ślubów zakony dzielą się na takie, które wymagają „ślubów uroczystych", czyli zakony w ścisłem znaczeniu, i kongregacje zakonne, których członkowie składają tylko „śluby proste". Różnica pomiędzy ślubami uroczystemi a prostemi polega nie na stopniu uroczystości przy ich składaniu, lecz na skutkach prawnych, które śluby te sprowadzają. A mianowicie śluby uroczyste sprowadzają niejako śmierć cywilną, pozbawiając składającego je zdolności prawnej do spełniania aktów prawnych, przeciwnych tym ślubom. Śluby proste zaś zobowiązują wprawdzie składającego je narówni ze ślubami uroczystemi, ale nie pozbawiają go zdolności prawnej.

Ze ślubu posłuszeństwa, składanego przy profesji, wynika t. zw. obedjencja zakonna, czyli obowiązek wykonywania wszystkich rozkazów zwierzchności zakonnej, zgodnych z ustawą zakonu. Władzę przełożoną nad wszystkiemi zakonami wykonywa papież, biskupi zaś tylko w granicach zakreślonych przez prawo kanoniczne i konstytucje zakonne. Zwierzchnictwo w każdym zakonie piastuje przełożony generalny (ob. Generał zakonu) lub pierwszy opat (ob. Opaci). Do wyższych przełożonych zakonnych zaliczają również opatów klasztorów o własnem prawie i przełożonych prowincyj zakonnych. W niektórych zakonach udział w rządach zakonu mają także kapituły generalne i prowincjonalne, złożone z delegatów prowincyj, względnie poszczególnych klasztorów.

Ilość zakonów męskich, posiadających liczne klasztory lub domy zakonne, podaje schematyzm rzymski („Annuario pontificio" za rok 1929) a mianowicie jest ich 138, w tem 37 zakonów kontemplacyjnych, 17 jałmużniczych, 8 zgromadzeń kanoni ków regularnych, 66 kongregacyj zakonnych i 10 instytutów zakonnych.

**Zakony rycerskie,** powstawały w czasie wojen krzyżowych i miały za zadanie opiekę nad pielgrzymami do Ziemi św., zakładanie dla nich szpitali i schronisk, tudzież obronę chrześcijan przed niewiernymi. Członkowie tych zakonów mieli łączyć zakonny sposób życia ze stanem rycerskim. Główne zakony rycerskie: joanici, templarjusze, krzyżacy (ob. Krzyża św. zakony) i zakony św. Jerzego (ob. Jerzego św. zakony, 2—

3) zatraciły zczasem charakter zakonny i wogóle religijny, wygasły lub zmieniły się w instytucje orderowe.

**Zakrystja,** przy kościołach katolickich miejsce, w którem przechowuje się naczynia, szaty liturgiczne i inne sprzęty kościelne, oraz w którem kapłan ubiera się i przygotowuje do mszy św.

**Zakrystjan papieski,** jeden z prałatów, asystentów tronu papieskiego, zazwyczaj biskup tytularny z zakonu augustjanów, sprawuje opiekę nad naczyniami i szatami liturgicznemi, relikwiarzami i innemi przedmiotami, znajdującemi się w kaplicy papieskiej, spełnia czynności liturgiczne w czasie mszy papieskiej a w razie nieobecności papieża w Watykanie ma prawo do wykonywania pewnej jurysdykcji w zakresie kaplicy papieskiej.

**Zapowiedzi,** ogłoszenie publiczne o zamierzonem zawarciu małżeństwa. Według prawa kanonicznego, zapowiedzi ogłasza w kościele właściwy proboszcz, t. j. proboszcz miejsca zamieszkania narzeczonych (nupturjentów) i to w trzy po sobie następujące niedziele lub święta w czasie mszy uroczystej lub innego nabożeństwa, na które lud licznie przybywa. Celem zapowiedzi jest, aby w razie zachodzących a proboszczowi nieznanych przeszkód prawnych przeciwko zawarciu małżeństwa, wiedzący o tych przeszkodach donieśli o nich Kościołowi. W razie ważnych powodów ordynarjusz miejscowy (biskup diecezji) może udzielić dyspensy od głoszenia zapowiedzi.

**Zaratustra,** ob. Zoroaster.

**Zaręczyny,** ob. Małżeństwo.

**Zaśnięcie Najśw. Marji Panny,** ob. Wniebowzięcie.

**Zdrowaś Marja,** ob. Ave Maria.

**Zeloci** (z greck. „gorliwcy"), stronnictwo żydowskie, powstałe w 7 r. po nar. Chr., założone przez Judę z Gamala i posiadające na krótko przed zburzeniem Jerozolimy wielkie wpływy, jako stronnictwo fanatycznych wrogów Rzymian, przeciwko którym wywołali powstanie. Podczas oblężenia Jerozolimy przez Rzymian wykonywali terrorystyczne rządy a pod wodzą Eleazara w r. 73 bronili do ostatka jerozolimskiej twierdzy Masada.

**Zend - Awesta,** ob. Awesta.

**Zeus** (Dzeus), ob. Grecka mitologja i religja.

**Zgoda sandomierska.** Dnia 9 kwietnia 1570 r. zgromadził się w Sandomierzu zjazd polskich dysydentów a mianowicie luteranów, kalwinistów i braci czeskich celem porozumienia się co do wspólnej akcji wobec katolików i co do ułożenia wspólnych zasad wiary. Te wspólne zasady wiary, ułożone w formułach tak ogólnikowych, aby każde z trzech wyznań mogło je rozumieć na swój sposób, nazwano „zgodą sandomierską". Nie zadowoliły one nikogo, zwłaszcza luteranów, z powodu zbyt ogólnikowego ujęcia nauki o Wieczerzy Pańskiej i miały wartość raczej tylko polityczną, jednocząc te wyznania na lat kilkadziesiąt w zwarty obóz przeciwko katolikom (ob. Reformacja w Polsce). W dziejach protestantyzmu „zgoda sandomierska" ma znaczenie jako jedna z wielu prób zjednoczenia wyznań protestanckich, która, podobnie jak ułożona w sześć lat później w Niemczech „formuła zgody" (ob. Formula concordiae), nie osiągnęła zamierzonego celu.

**Zielone Święta,** greckie Pentekoste, czyli „50 dzień" po Wielkanocy, święto chrześcijańskie, obchodzone na pamiątkę Zesłania Ducha św. na Apostołów (Dzieje Apost. R. II) w siedem tygodni po Wielkanocy. Wprowadzone przez sobór w Elwirze w r. 306, było pierwotnie obchodzone przez cały tydzień. Od VIII w. ograniczono jego świętowanie do 5, potem do 4 dni, papież Urban II w r. 1094 skrócił je do 3, w nowszych czasach do 2 dni. Jest to święto radosne, połączone ze zwyczajem zdobienia ołtarzy i domów zielenią, w Sycylji ze zwyczajem zrzucania róż z pułapu kościelnego, stąd nazwa „pasqua rosatum".

**Zinzendorf Mikołaj,** ob. Hernhuci.

**Zgromadzenia zakonne,** ob. Zakony.

**Zmarłych cześć,** znana we wszystkich religjach, uznających nieśmiertelność duszy, polega na obrzędach pogrzebowych i żałobnych, na kulcie grobów i na obchodzeniu świąt, poświęconych pamięci o zmarłych. Religje pierwotne Wschodu, jak np. religja Zoroastra, łączą z obrzędami żałobnemi cel oczyszczenia domu i krewnych zmarłego od nieczystości, którą, wedle tych religij, sprowadza śmierć. Aby odpędzić demona śmierci, odbywają się w religjach Wschodu hałaśliwe obrzędy, połączone z krzykiem, piskiem i zawodzeniem, mające na celu zamknięcie zmarłemu powrotu do domu. Inne zwyczaje żałobne, jak post pozostałych krewnych, używanie żałobnego odzienia i obrzędy religijne, mające na celu dopomożenie zmarłemu w jego zagrobowym bycie, przyjęło również chrześcijaństwo. Kult grobów rozwinął się w religjach pierwotnych z wiary, że grób zapewnia zmarłemu odpoczynek i że zmarły, uczczony pogrzebem, może z poza grobu świadczyć pozostałym dobrodziejstwa a dusze zmarłych, pozbawionych grobu, błąkają się pomiędzy żywymi i mogą im szkodzić. Klasyczny przykład tych wierzeń dają religje starożytnego Egiptu i Chin. W Egipcie przywiązywano szczególną wagę do chronienia zwłok od zepsucia, przyczem starano się ułatwić zmarłemu byt pośmiertny, pozostawiając mu w grobie przedmioty codziennego użytku i potrawy, choćby tylko w sposób symboliczny, co dotychczas jest w zwyczaju w Chinach.



Z powstaniem silniejszych związków familijnych kult zmarłych przybiera specjalną formę kultu przodków (ob. Manizm). Kult ten polega na obrzędach, odprawianych w domu, przy ognisku domowem, przy wejściu do domu, na dachu lub w obejściu. Ludy szczepu indo - europejskiego obchodziły co najmniej raz w roku dzień, poświęcony „ojcom", w którym przynoszono zmarłym na ofiarę potrawy, napoje i odzież. Takiem świętem były antesterje u Greków a hamaspathmaedaya u Persów. Antesterje greckie, które obchodzono przez trzy dni miesiąca antesterion (lutego) przez składanie na grobach ofiar z jarzyn i owoców, były zarazem świętem, poświęconem czci narodowych bohaterów. U Rzymian znane były święta ku czci zmarłych, obchodzone przez trzy dni w roku: 24 sierpnia, 5 października i 18 listopada. W konserwatywnych Chinach stanowi kult przodków główną treść religji państwowej a ubóstwianie zmarłego cesarza było aż do upadku cesarstwa uważane za sposób zapewnienia pomyślności państwu. W Japonji obchodzą święto umarłych przez trzy dni w połowie sierpnia i ubóstwianie zmarłego mikada należy do obrzędów religji państwowej (ob. Japonja).

Chrześcijaństwo, wyznając ściśle określony dogmat wiary w życie przyszłe, wprowadziło dzień zaduszny, jako dzień modlitwy za zmarłych i jako szczególny wyraz mistycznej wspólności między żywymi a zmarłymi członkami Kościoła (ob. Obcowanie świętych).

**Zmartwychwstanie ciał.** Wiara w zmartwychwstanie ludzi była znana w starożytności w religji żydowskiej, egipskiej i zoroastrjańskiej. W religji chrześcijańskiej „ciała zmartwychwstanie" jest dogmatem wiary, wyrażonym w trzech najdawniejszych symbolach wiary: apostolskim, atanazjańskim i nicejsko - konstantynopolitańskim. Dogmat ten został ogłoszony przez czwarty sobór lateraneński r. 1215. Przeciwnikami tego dogmatu byli manichejczycy, pryscyljanie, albigensi i waldensi, oraz racjonalistycznie usposobieni socynjanie i unitarjusze, obecnie zaś nie uznają go liberalni protestanci, t. j. ci, którzy nie uznają własnych ksiąg symbolicznych (ob. Konkordji księga), zawierających wspomniane trzy symbole wiary.

**Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa,** podstawowy dogmat wiary chrześcijańskiej a zarazem jeden z motywów tej wiary, udowadniający boskość i prawdziwość nauki Chrystusa. Tak jak inne dogmaty wiary, jest przedmiotem zarzutów krytyki racjonalistycznej, która nie chce uznać zmartwychwstania za fakt historyczny, za który ją podaje ewangelja, mimo że najnowsze badania krytyczne tekstów ewangelji, dokonane przez Harnacka, Schäfera, Bonkampa, Eggera, Jaquiera i innych, stwierdziły jej autentyczność i wiarogodność. Istnieją także teorje niektórych przedstawicieli porównawczej historji religij, którzy dopatrują się podobieństwa pomiędzy zmartwych-

wstaniem Chrystusa a mitami religij wschodnich, jak np. mitem babilońskim o Tammuzie (ob.), bóstwie wegetacji, które umiera co roku w jesieni a zmartwychwstaje na wiosnę, podobnie jak fenicki Adonis, frygijski Attis, egipski Ozyrys. Podobieństwo to jednak jest czysto powierzchowne i nie może dowodzić wpływu tych mitów na opowiadanie ewangelistów, zwłaszcza że niema żadnych podstaw historycznych, któreby stwierdzały ten wpływ. Zestawianie faktu zmartwychwstania Chrystusa z mitami o Tammuzie czy Ozyrysie jest również logicznie chybione, gdyż nikt nigdy nie twierdził, jakoby te bóstwa były postaciami historycznemi, podczas gdy historyczność postaci Chrystusa w obecnym stanie nauki nie może być kwestjonowana.

O święcie Zmartwychwstania ob. Wielkanoc.

**Zmartwychwstańcy** (Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego), polskie zgromadzenie zakonne, powstałe w Paryżu w połowie XIX w. w kołach ówczesnej emigracji polskiej. Pierwszą myśl założenia tego zakonu powziął Mickiewicz i powierzył w r. 1835 jej wypełnienie Bogdanowi Jańskiemu, który wraz z ks. Piotrem Semeneńką (1814—1886) i ks. Hieronimem Kajsiewiczem (1812—1873) rozpoczął życie wspólne. Z ich pomocą tworzył Jański w myśl wskazań Mickiewicza zgromadzenie zakonne, które jednak powstało dopiero po śmierci Jańskiego w r. 1842 a jako zakon zostało zatwierdzone w r. 1860. Celem jego jest wewnętrzne odrodzenie narodu polskiego, kształcenie polskiego kleru, duszpasterstwo i praca misyjna. W r. 1857 zmartwychwstańcy objęli misję w Kanadzie, w r. 1863 misję wśród Bułgarów w Adrjanopolu, w r. 1866 misję dla Polaków w Texas. W tymże roku utworzył ks. Kajsiewicz kolegjum polskie w Rzymie. Od r. 1871 posiadają Zmartwychwstańcy kolegjum w Kentucky oraz misję w Chicago, gdzie obsługują 5 polskich parafij i utrzymują gimnazjum. W r. 1881 założyli kolegjum we Lwowie, w r. 1882 w Krakowie a od r. 1896 posiadają dom zakonny przy kościele polskim w Wiedniu. W r. 1906 objęli i odnowili kościół św. Józefa na Kahlenbergu pod Wiedniem, słynny z czasów odsieczy wiedeńskiej przez nabożeństwo, przy którem służył do mszy król Jan III. W Rzymie posiadają dom macierzysty i siedzibę wybieralnego co 6 lat superjora generalnego.

(Ks. Paweł Smolikowski: Historja Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego. Kraków 1892 — 1896; tenże: Stosunek Mickiewicza do Zmartwychwstańców. Kraków 1898).

**Zochar,** biblja kabalistów, ob. Kabała.

**Zołtarz** (psałterz), tłumaczenie psalmów Dawida przez Walentego Wróbla z Poznania, wydane w Krakowie w r. 1539.

**Zoroaster** (greck. Zoroastres, pers. Zarathustra), prorok irański i mityczny założyciel religji perskiej (ob. Parsyzm). Źródła greckie i rzymskie podawały czas jego życia na wieki przedhistoryczne: 5000 lat przed wojną trojańską, 6000 lat przed Kserksesem lub przed Mojżeszem. Wedle źródeł perskich, czas, w którym Zoroaster żył i działał, da się określić na 300 lat przed Aleksandrem W., czyli około r. 604 przed nar. Chr. Wiadomości o życiu Zoroastra zawierają hymny Gathas, stanowiące najstarożytniejszą część świętej księgi Zoroastra, zwanej Zend-Awesta (ob. Awesta), oraz źródła greckie (Plutarch i Plato). Grecy przedstawiają go jako maga lub założyciela szkoły magów. Zoroaster sam mówi o sobie w jednym z Gathas (Awesta: Yasna, 44), że został powołany do oczyszczenia religji. Prawdopodobnie zatem nie był założycielem religji, tylko reformatorem. Nowsze części Awesty przedstawiają życie Zoroastra w sposób legendarny. Pojawienie się jego na świecie wita z radością cała przyroda, Zoroaster walczy przeciwko demonom i oczyszcza z nich ziemię. Do założenia nowej religji skłania go zjawisko anioła Vohumano, który wskazuje mu jego misję. W sześciu innych widzeniach poucza go bóstwo, Ormazd, i przygotowuje go do zawodu proroka. Zoroaster żyje i działa na dworze króla Medów Wisztaspy, który ma być postacią identyczną z Histaspesem, ojcem Darjusza. Legendy Awesty kończą się na nawróceniu króla przez Zoroastra i na zwycięskiej wojnie przeciwko królowi niewiernych, Ardżataspie. Wedle późniejszych wiadomości, miał Zoroaster umrzeć w 77 roku życia na ołtarzu w czasie drugiego napadu Ardżataspy. O nauce Zoroastra ob. Parsyzm.



**Zwiastowania Najśw. Marji Panny zakony,** ob. Anuncjaci i Anuncjatki.

**Zwiastowanie Najśw. Marji Panny,** tajemnica wiary Kościoła katolickiego, złączona z dogmatem o Wcieleniu Jezusa Chrystusa. Dla uczczenia tej tajemnicy istnieją w Kościele katolickim dwie krótkie modlitwy, a mianowicie „Pozdrowienie Anielskie (ob. Ave Maria) i „Anioł Pański" (ob.) oraz święto, obchodzone 25 marca, obecnie tylko święto kościelne.

**Zwingli** (Zwingle) Ulryk, obok Kalwina drugi założyciel Kościoła reformowanego (ob. Reformowany kościół). Urodzony w r. 1484 w Wildhaus (Toggenburg) w Szwajcarji, kształcił się w Bernie, Wiedniu i Bazylei, został księdzem a w r. 1506 proboszczem w Glarus. Powołany w r. 1516 na kaznodzieję w klasztorze i miejscu odpustowem Einsiedeln począł występować przeciwko pielgrzymkom i odpustom. W r. 1519 otrzymał stanowisko proboszcza przy głównym kościele w Zürichu (Am Grossen Münster) i rozpoczął działalność przeciwną nauce Kościoła katolickiego przez głoszenie kazań, w których zwalczał cześć świętych, cześć obrazów, odpusty, posty i władzę papieża. W r. 1522 ogłosił pismo przeciw postom i wystosował wraz z 10 zwolennikami do biskupa w Konstancji pismo z żądaniem zniesienia celibatu. Na urządzonej w r. 1523 przez Radę miasta Zürichu dyspucie wypowiedział swoich 67 tez (Schlussreden), które zyskały uznanie Rady miasta. Zwingli objął w Zürichu faktyczną dyktaturę, duchowną i świecką. Za jego wpływem usunięto z kościołów wszelkie dzieła sztuki, obrazy i rzeźby, organy i dzwony, zakazano publicznych pielgrzymek, ostatniego namaszczenia i święta Bożego Ciała a w r. 1525 skasowano odprawianie mszy św., w miejsce której Zwingli wprowadził nabożeństwo „Wieczerzy Pańskiej". W tezach swoich zgadzał się z Lutrem co do wyłącznego autorytetu biblji, co do swobodnego badania zasad wiary, co do zbawienia przez samą tylko wiarę i zaprzeczania mocy sakramentów. Nie chciał jednak uznać tezy Lutra o rzeczywistej obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza. Reformy Zwinglego wywołały w Szwajcarji wojnę domową między kantonami, które przyjęły jego naukę (Zürich, Bern i St. Gallen), a kantonami katolickiemi. W bitwie pod Kappel w r. 1531 katolicy zwyciężyli a Zwingli poległ.

# Ż

**Żegnanie się,** znak krzyża, czyniony zapomocą palców prawej ręki, od pierwszych wieków chrześcijaństwa znak przynależności do religji chrześcijańskiej jako wyraz czci dla ukrzyżowanego Chrystusa i wezwanie pomocy Bożej w sprawach życia. Zdaje się, że pierwotnie czyniono znak krzyża wielkim palcem prawej ręki na czole lub na piersiach. Zwyczaj ten stwierdza pisarz chrześcijański Tertuljan ok. r. 208. Obecnie w obrządkach wschodnich czyni się znak krzyża, dotykając palcami prawej ręki kolejno czoła, piersi, prawego a potem lewego ramienia, w Kościele zachodnim zaś od VIII w. żegnający się dotyka czoła, piersi, potem lewego a wkońcu prawego ramienia. Tę różnicę podawali schizmatycy jako jedną z przyczyn schizmy. Oprócz powyższej formy żegnania się jest jeszcze w Kościele znana forma czynienia małego znaku krzyża wielkim palcem prawej ręki na czole, ustach i piersiach. Przy obrzędach liturgicznych konsekracji lub błogosławienia osób lub rzeczy czyni się znak krzyża w powietrzu nad osobą lub przedmiotem błogosławionym. W protestantyzmie Luter zatrzymał znak krzyża, potem zniesiono go częściowo i znowu przywrócono przy konsekracji, chrzcie i przy błogosławieństwie końcowem. Kalwin i Zwingli znieśli go zupełnie.

**Żydowini,** sekta rosyjska, powstała

około r. 1470, założona przez żyda (karaima) Zacharjasza, którego pierwszymi zwolennikami byli dwaj popi. Od r. 1504 prześladowani przez Iwana Groźnego, wyginęli lub przenieśli się do Polski i na Litwę, gdzie przetrwali do XIX w. Z polecenia Mikołaja I wysiedlono ich do Anapu nad morzem Czarnem, potem pod Elizawetpol, wreszcie osiedli w kraju zakaukaskim wraz z mołokanami (ob. Rosyjskie sekty).

**Żydowska religja,** religja Starego Testamentu, jedna z trzech wielkich religij monoteistycznych, której pojęcie jedynego Boga jest, wedle niektórych zapatrywań, pierwszą ideą monoteistyczną w dziejach ludzkości. Teorja, zwana ewolucyjną, głoszona przez Wellhausena i jego szkołę (Jul. Wellhausen: Prolegomena zur Geschichte Israels, Berlin, 1878 — 1886) uważa religję żydowską jako wytwór rozwoju z początków politeistycznych i głosi, że monoteizm rozwinął się u żydów dopiero w VIII wieku przed Chr. a więc na 5 — 7 wieków po Mojżeszu. Teorja przeciwna nie zaprzecza ewolucyjności w religji żydów, lecz zarzuca, że etapy tego rozwoju, przyjęte przez Wellhausena i jego szkołę są sztucznym produktem zgóry powziętych koncepcyj filozoficznych (ob. Ed. König: Geschichte der Alttestamentlichen Religion. 1912).

Historja religji Starego Testamentu dzieli się na cztery okresy: 1) okres patrjarchów, 2) okres mozaiczny (od Mojżesza do wystąpienia pierwszych proroków Amosa i Ozeasza), 3) okres profetyczny (prorocki) od wystąpienia proroków Amosa i Ozeasza do niewoli babilońskiej i 4) okres po powrocie z niewoli babilońskiej aż do przyjścia Chrystusa.

1. Szkoła krytyczna historyków religji zarzuca, że obraz epoki patrjarchów jest przedstwiony w biblji tendencyjnie przez znacznie późniejszych autorów, którym zależało na tem, aby otoczyć patrjarchów Izraela nimbem czcicieli jedynego, prawdziwego Boga. Wedle tej szkoły, religja patrjarchów nie była monoteizmem lecz tylko monolatrją, uznawaniem Jahwe za najpotężniejszego z bogów, przewodnika i opiekuna potomków Abrahama. Dopiero po wejściu do ziemi chananejskiej (Kanaan) religja ta miała się zmienić w kierunku monoteistycznym: Jahwe zwyciężył Baala i Astarte. Stał się Bogiem jedynym narodu izraelskiego, ale nie był jeszcze ani Bogiem jedynym na świecie, ani Bogiem etycznym, którym stał się dopiero w okresie prorockim. Wedle tej teorji, zakon mojżeszowy został w swych zasadniczych częściach skodyfikowany dopiero w okresie prorockim, przyczem Mojżeszowi przypisano dzieło, stworzone przez praktykę i oparte na tradycji. Teorja powyższa odbiega, oczywiście, od przedstawiania rzeczy w biblji, a można jej również zarzucić, że została skonstruowana na podstawie aprjorystycznych mniemań. Jest wprawdzie dowiedzione, że tekst ksiąg Starego Testamentu przechodził długie koleje i został ustalony dopiero w okresie po powrocie żydów z niewoli babilońskiej, ale te same badania tekstów biblijnych wykazały również, że rozwój historyczny religji Izraela został w nich przedstawiony wiarogodnie. Wedle opowiadania pierwszej księgi mojżeszowej, religja patrjarchów jest religją, objawioną bezpośrednio przez Boga praojcom narodu żydowskiego Abrahamowi, Izaakowi i Jakóbowi. Z opowiadania tego jednak nie wynika, aby monoteizm począł istnieć dopiero od czasów Abrahama. Przeciwnie, Stary Testament zawiera wiele dowodów, że jego autorowie uważali wiarę w jedynego Boga za dziedzictwo, powstałe u kolebki ludzkości, oraz że wiara ta w pokoleniu, które wydało Abrahama, była przyćmiona, a posłannictwem jego było odnowić ją i ustalić. Teksty księgi Genesis wskazują, że patrjarchowie czcili Jahwe nie tylko jako Boga potomków Abrahama, ale jako pana i władcę wszystkich ludzi także poza narodem wybranym. Jahwe przyjmuje ofiarę Melchizedecha, karze miasta Sodomę i Gomorrę i zapowiada Abrahamowi, że w nim i przez niego będą błogosławione wszystkie narody ziemi (Gen. XII.3, XVIII.18, XXI.18). Religja patrjarchów jest religją prawa etycznego. Bóg patrjarchów zawiera z nimi przymierze, ale żąda bezwzględnego posłuszeństwa dla swoich nakazów etycznych. Nie są one wprawdzie związane w formalny system, w który je ujęło prawo mojżeszowe, ale też etyka patrjarchów nie jest etyką oderwaną, lecz etyką religijną. Zasadniczemi pierwiastkami religji patrjarchów jest profetyzm i mesjanizm.



2. W okresie mozaicznym kult jedynego Boga wprowadził stosunek między Jahwe a narodem Izraela na nowe tory. Formą tego stosunku stała się teokracja. Jahwe jest królem Izraela a Mojżesz i jego następcy są tego Boga namiestnikami. Z takiego pojęcia teokracji rozwinęła się później, w miarę zaznaczenia przez proroków uniwersalizmu zbawienia, idea królestwa Bożego na ziemi (ob. Ed. König: Geschichte des Reiches Gottes bis auf Jesus Christus, Berlin 1908). Rysem charakterystycznym kultu religijnego w okresie mozaicznym jest zupełny brak wizerunków, czyli plastycznych wyobrażeń bóstwa, wynik zakazu, przez który Mojżesz usiłował odgrodzić Izraelitów od pogan. Ponieważ jednak kult zewnętrzny nie mógł się obywać bez przedmiotu materjalnego, jako ten przedmiot ustanowił Mojżesz arkę przymierza, zawierającą tablice przykazań. Przedmiotem czci przeto ustanowił prawo Boże. Precyzyjnym wyrazem tego prawa jest Dekalog, czyli Dziesięcioro przykazań. Pierwszem z nich jest uznanie Jahwe jako jedynego, prawdziwego Boga. Z tem łączy się zakaz idololatrji i profanacji imienia Bożego oraz ustanowienie dnia świętego. Potem następuje nakaz czci rodziców, oraz cztery postanowienia, chroniące dobro bliźniego: życie, małżeństwo, majątek i dobre imię. W zakończeniu mieści się zakaz złego pożądania, jako źródła wszelkiego złego czynu. Dalsze prawa, zawarte w pięcioksięgu mojżeszowym, mają na celu odgrodzenie ludu żydowskiego od ludów pogańskich przez ustanowienie świąt (ob. Żydowskie święta), centralnego miejsca kultu, którem jest miejsce przechowywania arki przymierza (ob. Przybytek i Świątynia jerozolimska), ustanowienie stanu kapłańskiego i przepisy liturgiczne.

3. Trzeci okres rozwoju religji żydowskiej, zwany okresem profetycznym (ob. Prorok), rozpoczyna się w VIII w. przed Chr. od wystąpienia proroków Amosa, Ozeasza, Izajasza i Micheasza, po których w VII w. następują Jeremjasz, Sofonjasz, Nahum, Habakuk i Ezechjel. Religijna działalność proroków była dwojaka: budowali i rozwijali wiarę w jedynego Boga oraz bronili jej przed wpływami pogańskich krajów sąsiednich, Kanaan, Asyrji i Egiptu. Rozwinęli ideę bóstwa w kierunku, niespotykanym w żadnej innej religji starożytności. Przedstawili Jahwe nie tylko jako Pana nieba i ziemi, władcę wszystkich narodów, ale także jako ojca, do którego zwracają się z miłością synowską (Jeremjasz XIV. 19—22, XVII.14—18, XX 7—14). U żadnego ze współczesnych ludów nie spotyka się tak wydoskonalonego monoteizmu, ani nawet monoteizmu wogóle jako religji ludowej. Wprawdzie Grecy, Plato i Arystoteles, wznieśli się do pojęć monoteistycznych, ale stworzyli tylko filozofję, przeznaczoną dla wybranych, nie zaś religję ludową. A przytem ich koncepcje filozoficzne są owocem głębokiej refleksji, ciężkiej pracy myślowej, pełnej wahań i wątpliwości. U proroków nic nie zdradza tego trudu myślowego. Nie znają żadnych wątpliwości, żadnych zmagań się sprzecznych idei: głoszą z niezachwianą ufnością to, w co wierzą jako w objawienie Boże. Głoszą swe prawdy w rozmaitych czasach i w różnych krajach: Amos i Ozeasz w królestwie izraelskiem, Izajasz i Jeremjasz w Jeruzalem, Ezechjel w Babilonie, Aggeusz, Zacharjasz i Malachjasz po powrocie z wygnania. Jedni, jak Amos, pochodzą z ludu, inni z klas wyższych (Izajasz), inni znów należą do rodów kapłańskich (Jeremjasz) lub są sami kapłanami (Ezechjel). Mimo że nie łączy ich ani wspólność rodu, ani organizacja hierarchiczna, ani tradycja jednej i tej samej szkoły, pracują zgodnie i głoszą te same zasady. Od nich pochodzi dalszy rozwój idei mesjanicznej, idei powszechności zbawienia przez Mesjasza.

4. Źródłami wiadomości o religji żydowskiej w czwartym okresie jej rozwoju, t. j. po powrocie z niewoli babilońskiej, są księgi Ezdrasza i Ne-

hemjasza, Aggeusza i Zacharjasza, księgi Mądrości, księga Psalmów, Eklezjastes i Eklezjastyka, księgi Machabeuszów oraz epizodyczne opowiadania księgi Judyt, Estery i Tobjasza. Niewola babilońska, trwająca od r. 586 do 538, względnie do r. 458, t. j. do powrotu Ezdrasza, pozbawiła żydów, rozproszonych w Asyrji, Babilonji i w Egipcie, na kilkadziesiąt lat świątyni i życia liturgicznego. Była to więc ciężka próba trwałości ich przekonań religijnych, z której wyszli naogół zwycięsko. Pozbawieni świątyni i obrzędów liturgicznych, usiłowali zachować przynajmniej te praktyki religijne, które można było pogodzić z warunkami niewoli a mianowicie obrzezanie, jako symbol przynależności religijnej, święcenie szabatu, ablucje i inne oczyszczenia rytualne, nie połączone ze składaniem ofiar. Po powrocie z niewoli rozpoczęli odbudowę zburzonej świątyni (w r. 521) i pośród trudności, wywołanych przez wrogie zachowanie się Samarytan, ukończyli ją w r. 445 przed Chr. Ezdrasz, powracając do ojczyzny w r. 458 na czele półtora tysiąca żydów z pokolenia Judy i Benjamina, zastał wśród współziomków stan wymagający reformy. Liczne małżeństwa z kobietami pogańskiego pochodzenia spowodowały rozluźnienie obyczajów i zaniedbanie przepisów mojżeszowych, co skłoniło Ezdrasza do zabronienia małżeństw mieszanych. Zmiany polityczne, które przeżywał naród żydowski w tym okresie, nie pozostały bez wpływu na rozwój ich religii. Aleksander Wielki, który położył kres panowaniu Persów i zdobył w r. 337 Palestynę, traktował ich łagodnie. Nie mieli również przeszkód w przestrzeganiu zakonu mojżeszowego, gdy po śmierci Aleksandra Wielkiego dostali się pod panowanie Ptolomeuszów. Ale już w tym czasie rozpoczęło się silne oddziaływanie wpływów greckich na żydostwo palestyńskie a zwłaszcza na kolonję żydowską w Aleksandrji. W r. 198 Antjoch III, król syryjski, pobił Egipcjan i żydzi dostali się pod panowanie Seleucydów, którzy przemocą wprowadzali kulty helleńskie. Antjoch Epifanes zarządził publiczne składanie ofiar bóstwom greckim, postawił posąg Zeusa w świątyni jerozolimskiej, zmuszał żydów do profanacji szabatu, do jedzenia mięs zakazanych i do zaniechania obrzezania. W latach 170 do 168 zakazał wyznawania jakiejkolwiek religji prócz greckiej. Te prześladowania doprowadziły do powstania Machabeuszów, które na krótko przywróciło niezależność polityczną i wyznaniową żydów, utraconą ostatecznie w r. 63 przed Chr. wskutek zdobycia Palestyny przez Rzymian. Nie ustające w tym czasie wpływy greckie spowodowały utworzenie się wśród żydów dwóch partyj religijno-politycznych: saduceuszów (ob.), zwolenników helenizmu, i faryzeuszów (ob.), przedstawicieli reakcji przeciw tym wpływom i ortodoksji wyznaniowej i narodowej. Ortodoksja ta jednak zmieniła stosunek Jahwe do narodu wybranego. Jahwe proroków, kierujący bezpośrednio losami Izraela i całego świata, został przez faryzeuszów odgrodzony od ludzi literą prawa. Przez pedantyczną interpretację zakonu mojżeszowego stali się faryzeusze założycielami obecnej religji żydowskiej, stwarzając Misznę (ob. Talmud).

(Lit. W. Watke: Die Religion des alten Testamentes, Berlin 1835; H. Ewald: Die Lehre der Bibel von Gott. Leipzig 1871; Ch. Piepenbring: Theologie de l'Ancien Testament, Paris 1896; R. Smend: Lehrbuch der alttestamentlichen Religionsgeschichte, Freiburg i. B. 1899; M. J. Lagrange: Etudes sur les religions sémitiques, Paris 1905; A. Perrochet: L'évolution en Israel, Neufchâtel 1907; E. Sellin: Der alttestamentliche Prophetismus, Leipzig 1912; Tadeusz Zieliński: Hellenizm a judaizm, Warszawa 1927; Barton George: The Religion of Israel. New York, 1918; Browne Laurence: Early Judaism, Cambridge, 1920).

**Żydowskie święta** powstały tak jak wszystkie święta w czasach pierwotnych przez połączenie okresowo się powtarzających zjawisk przyrody (pór roku, zmian księżyca) z życiem gospodarczem i pracą człowieka (ob. Święta). Najdawniejszemi ze świąt żydowskich jest dzień szabatu, czyli siódmy dzień tygodnia i święto nowiu, pierwszy dzień miesiąca. Są to święta odpoczynku, istniejące jeszcze przed prawodawstwem mojżeszowem, które im nadało sankcję prawa religijnego. Święto nowiu w miesiącu Tiszri (wrzesień lub październik) jest początkiem roku, żydowskiem świętem Nowego Roku (w Polsce „trąbki"). Najdawniejszem ze świąt pokuty jest pascha, święto familijne, obchodzone w domach, za czasów biblijnych przez składanie ofiary i spożywanie baranka paschalnego, pieczonego na ogniu. Wedle prawa mojżeszowego, baranek ten miał być zabity wieczorem i spożyty w całości w ciągu nocy, krwią jego miały być oznaczone progi i odrzwia domów. Święto paschy było ustanowione na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu (Exodus, XII, 1—30 i 46). Hebrajska jego nazwa, pesach, oznacza „przejście" anioła śmierci, który pozabijał Egipcjanom pierworodnych synów a ominął domy Izraela, oznaczone na drzwiach krwią baranka. W czasie świąt paschy, trwających 7 dni, nie wolno było spożywać chleba kwaszonego, stąd pascha nazywa się także świętem przaśników. Po przyjściu Izraelitów do ziemi chananejskiej, gdy rozwinęło się u nich życie rolnicze, święto paschy połączyło się ze świętem „mazzoth", w czasie którego ofiarowywano w świątyni pierwszy snop jęczmienia, baranka na całopalenie, mąkę, zaczynioną oliwą, i wino (Leviticus, XXIII 9 — 13). Drugiem świętem rolniczem jest Pięćdziesiątnica (Pentekoste, Zielone Święta) „święto tygodni", obchodzone w 50 dni po święcie paschy, jako zakończenie żniw, trwających 7 tygodni (Exodus, XXIII. 16). W tym dniu składano na ofiarę pierwociny ukończonych żniw, dwa chleby z mąki pszennej i krwawe ofiary siedmiu baranków, cielca, dwóch baranów i kozła jako ofiarę za grzechy (Numeri XXVIII. 25 — 30). Trzeciem świętem rolniczem było święto szałasów czyli namiotów (ob. Kuczki).



Świętem pokuty jest dotychczas „Sądny dzień" czyli święto pojednania (ob. Dzień pojednania).

Purim jest świętem historycznem, obchodzonem na pamiątkę uratowania Izraelitów przez Esterę od rzezi, którą chciał ich wyniszczyć Haman. Zwane jest także świętem Mardocheusza a w Polsce zapustami żydowskiemi.

Również świętami historycznemi są: święto poświęcenia świątyni (chanuka, w Polsce „świeczki"), wprowadzone przez Machabeuszów w r. 165 przed Chr. na pamiątkę oczyszczenia świątyni, sprofanowanej przez Antjocha Epifanesa, oraz święto zwycięstwa nad Nikanorem, ustanowione w r. 161 przed Chr., obchodzone w przeddzień święta purim.

# SPIS

## DZIEŁ POMOCNYCH PRZY OPRACOWANIU „PRAWD I HEREZYJ"*).


*Bączkowicz ks. Franciszek.* Prawo kanoniczne. Kraków, 1923/4.

*Bouvier.* Recherches des sciences religieuses. 1910.

*Bricout.* Dictionnaire pratique des Connaissances religieuses, Paris. 1925 — 1928. 6 vol.

*Buchberger.* Kirchliches Handlexicon. München, 1904 — 1906.

*Byron Jevons.* An Introduction to the History of Religions.

*Caird Edward.* The Evolution of Religion. Glasgow, 1893.

*Chantepie de la Saussay.* Lehrbuch der Religionsgeschichte, Tübingen, 1905.

*Ecclesia.* Encyclopédie populaire des connaissances religieuses, poubliée sous la direction de l'Abbé R. Aigrain, Paris, 1927.

*Encyklopedja kościelna* według Wetzera i Weltego, Płock, 1873—1913, 32 tomy.

*Glaire J. B.* Dictionnaire universelle des Sciences ecclésiastiques. Paris 1868.

*Grabowski ks. dr. Ignacy.* Prawo kanoniczne według nowego kodeksu. II wydanie, Lwów 1927.

*Guérin Paul.* Encyclopédie universelle, Paris 1895.

*Hastings James.* Encyclopaedia of Religion and Ethics, edited by..., Edinbourgh, 1908.

*Holtmann u. Zöpffel.* Lexikon für Theologie und Kirchenwesen, Braunschweig, 1895.

*Huby Joseph.* Christus, Manuel d'Histoire des Religions, Paris 1923.

*Hübners* geographisch-statistische Tabellen, Wien, 1929.

*Krose.* Die wichtigsten Religionsbekenntnisse zur Zeit der Jahrhundertwende, Freiburg i/B. 1903.

*Kruszyński ks. Józef.* Studja nad porównawczą historją religji.

*Lichtenberger Fr. Ang.* Encyclopédie des sciences religieuses, Paris 1877—82, 13 vol.

*Pastor Ludwig.* Geschichte der Päpste, 1889—1913. 6 vol.

*Podręczna Encyklopedja Kościelna,* Warszawa, 1904—1916, 44 tomy.

*Radziszewski ks. Idzi.* Geneza religji w świetle religji i filozofji. Włocławek, 1911.

*Religion* in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch. Band I-V. Tübingen, 1909—1913.

*Rittner dr. Edward.* Prawo kościelne katolickie, Lwów 1878.

*Shailler Mathews* and *Gerald Birney Smith.* A Dictionary of Religion and Ethics. New York. 1923.

*Vacant.* Dictionnaire de théologie catholique. 1899.

*Wetzer und Welte.* Kirchenlexicon oder Encyklopädie der katholischen Theologie. II wydanie, 1880—1903.


*) Dzieła, nie objęte powyższym spisem, podano przy odpowiednich artykułach.

# SPROSTOWANIA I UZUPEŁNIENIA

| Str. | szpalta | wiersz | zamiast | | powinno być |
|---|---|---|---|---|---|
| 7. | 1 | 17 od góry, | Salebelliusa | — | Sabelliusa |
| 13. | | tabela—rubryka Stany Zjednoczone Katolicy, | 18.879.000 | — | 20.078.202 |
| 24. | | | **Assasyni** ob. Izmaelidzi | — | Ismailidzi. |
| 27. | | tabela Azja — w główce | Hindusi | — | Hinduiści |
| | | | Budyści | — | Buddyści |
| | | Filipiny, rubr. protestanci | 122.000 | — | 125.000 |
| | | Indje brytańskie, rubryka Buddyści. | 11.600 | — | 11.600.000 |
| | | Francuskie posiadłości | Macao | — | Tonkin |
| 67. | 1 | 28 i 29 od góry, | mechanicznego | — | mechanistycznego |
| 70. | 1 | 2 od góry | w. XVIII | — | w. VIII |
| 78. | 1 | 6—7 od góry | dominikanów | — | franciszkanów |
| 99. | 1 | 19 od dołu | Mahnesbury | — | Malmesbury |
| 103. | | tabela—rubryka Irlandja | (wolne państwo) | — | (Wolne Państwo) |
| | | Luksemburg (księstwo) w rubryce Protestanci | 4.300 | — | 4.000 |
| 113. | 1 | 17 i 18 od góry | grzechem pierworodnym a „przymierzem łaski" | — | grzechem pierworodnym od „przymierza łaski" |
| 113. | 1 | 10 od dołu | klasztorów fejlantów liczyła | — | klasztorów fejlantów wynosiła |
| 129. | 1 | 8 i 9 od góry | którego nieomylność bywa tylko | — | który jest nieomylny tylko |
| 145. | | w obydwu szpaltach nadtytuły ponad 1 wierszem | Grecko-wschodnia religja, | — | Grecko-wschodni Kościół. |
| 145. | 2 | 1 od góry | bukowińska i metro- | — | bukowińska z metro- |
| 146. | | Na końcu art. Grecko-wschodni Kościół wstawić następujący ustęp: Wojna światowa pociągnęła za sobą nową organizację cerkwi prawosławnych. Trzy cerkwie autokefalne dawnych Austro-Węgier przestały istnieć. A mianowicie cerkiew bukowińska i siedmiogrodzka wcielone zostały do cerkwi rumuńskiej, złożonej obecnie z 5 metropolij, cerkiew zaś w Karłowcach — do cerkwi serbskiej. Cerkiew rosyjska rozpadła się na szereg oddzielnych cerkwi. Powstała autokefaliczna cerkiew prawosławna w Polsce i niezależnie od Moskwy cerkwie: finlandzka, łotewska i estońska. | | | |
| 154. | 2 | 3 od góry | (ur. 1851), | — | (1851 — 1930), |
| 164. | 1 | 5 „ „ | and Ethles, | — | and Ethic, |
| 191. | 2 | 18 od dołu | wchta- | — | wchła- |
| 201. | 2 | 27 od góry | kongregacja braci | — | kongregacja księży |
| 203. | 2 | 25 i 26 od dołu | w praktyce jednak szukano | — | w praktyce już dużo wcześniej szukano |
| 207. | 2 | 17 od dołu | | — | złem a dobrem, jako pierwiastkami równorzędnemi, |
| 211. | 1 | 24 i 25 od dołu | schlebiający naturze ludzkiej fatalizm | — | schlebiającego naturze ludzkiej fatalizmu |
| 219. | 2 | 23 od dołu | b'ne, mikra | — | b'ne mikra |
| 230. | 2 | 4 od góry | kościelne | — | kościelnego |
| 236. | 1 | 14 „ „ | (bulla circum scriptio- | — | (bulla circumscriptio- |
| 249. | 2 | 13 „ „ | | — | Post taki, zwany w Polsce suszeniem, |

| Str. | szpalta | wiersz | zamiast | powinno być |
|---|---|---|---|---|
| 272. | 1 | 18 od góry | G. F. | — G. E. Howard, |
| 280. | 2 | 12 i 13 od dołu | Algemeine Handbuch der Freimaurerci | — Algemeines Handbuch der Freimaurerei |
| 280. | 2 | 11 od dołu | öffentlidie | — öffentliche |
| 286. | 1 | 4 od góry | ścioła Maria | — ścioła Santa Maria |
| 289. | 2 | 14 i 15 od dołu | Confrérerie de la Mazoche | — Confrérerie de la passion |
| 290. | 1 | 22 od góry | d'Eteusis | — d'Eleusis |
| 301. | 1 | 22 od dołu | dhambers, | — Chambers, |
| 303. | 1 | 17 od góry | prèsentn. | — présents. |
| 303. | 2 | 7 „ „ | ob. Byddyzm | — ob. Buddyzm, |
| 304. | 2 | 19 „ „ | | — klasztor norbertanek w Imbramowicach (pow. olkuski) i w Krakowie |
| 313. | 2 | 13 od dołu | Opatrzność bożej kongregacji | — Opatrzności Bożej kongregacje: |
| 321. | 1 | 28 „ góry | Zaroaster | — Zoroaster |
| 321. | 1 | 17 „ dołu | asyra | — asura |
| 370. | 1 | 27 „ „ | W r. 1448 | — W r. 1498, |
| 372. | 1 | 21 „ „ | (np. heruhuci). | — (np. hernhuci). |
| 374. | 2 | 3 „ „ | (diec. Lé Puy), | — (diec. Le Puy), |
| 385. | 2 | 3 od góry | **Starowiercy,** ob. Staroobrzędowcy. | — **Starowiercy,** ob. Rosyjskie sekty. |

Uniwersytet Warszawski BIBLIOTEKA Wydz. Hum. w Białymstoku
60606